प्रवेश सं० ५५६६ विषयः ऋग्वेद (सायण) क्रम सं० १३७

ग्रन्थकार

नाम अपर्णा:

पत्र सं० (१-१८ = ८८+१७) २५७ गणना

श्लोक सं० १०५, २-७४, ७८-१२६ अक्षर सं० (पंक्ती) ४३ पंक्ति सं० (पृष्ठे) १४

आकार १२.३.४६. लिपिः दे. ना. आधारः का.

12408

वि० विवरणम् अपू.

पी० एस० यू० पो०—७७ एस० सी० डी०—१६५१—५० ०००

अ. पु. ८१

वसायित्वेश्वरगुणानेतान्यैश्वरान् प्राप्नोत्यसौ नरश्चाव्यपरनिर्वाणसूचकान् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरोणीया
न्त्रीव्रत्वाद्व्रीमागुणः महिमाशेषपूरणत्वात्प्राप्तिश्चाप्राप्यमस्यास्ति प्राकाम्यमस्यास्ति वशित्वादीश्वित्व
चेश्वरोयतः वशित्वाद्वशितानामयोगिनः सप्तमोगुणः यत्रेच्छास्यानभिघातोयत्रकामावसायिता
ऐश्वर्यकारणैरनियोगिनांप्रोक्तमष्टधाऽणिमादिसंसूचकैरयंपरनिर्वाणवेतसइति एवंचाणिमादिगुण
परएवायमीश्वरशब्दः तयोतोगीचासावीश्वरश्चयोगीश्वरयदप्रयोगवैयर्थ्यप्रसंगाच्च नहितदा
योगजन्यमणिमादिलक्षणमैश्वर्ययाज्ञवल्क्यप्रयोक्तृनवति किंतुयोगिनःसनकादीन्प्रतिस्वा
मित्वम् ततश्चप्रकृतानुपयोगिकर्मधारययंहेतुयोगिनिमित्तमणिमादिलक्षणमैश्वर्ययंयथकारस्यगम्य
ते ततश्चयोगिविरोधिनोज्ञानरागद्वेषायोगियदेनार्थानिरस्ताःउक्तंच योगस्यतन्निरासकत्वपु
राणेप्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषम् प्रत्याहारेणसंसर्गान्ध्यानेनानीश्वरान्गुणान्
इतिईश्वरपदेनचयथावस्थितसकलवेदवेदांतवेद्यत्वंपरमकारुणिकत्वंसूच्यतेइतितत्र
णीतग्रंथस्यप्रामाण्येनिश्चितेकथमप्रामाण्यशंकोदियात् यज्ञवल्क्यापत्यंयाज्ञवल्क्यः तंसपू
ज्यसमान्यगुणयोगमहर्षियोवर्णादिधर्मानशेषतोनिरवशेषतोनोस्मान्ब्रूहिबोधयेत्यब्रुवन्
वर्णाब्राह्मणादयः आश्रमशब्देयद्यपिब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजककर्मसुप्रवर्त्तते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तथापितत्संबधिनोधर्माणामन्यावादाश्रमशब्देनाश्रमिणोवदंते अतएवाहवसिष्ठः चत्वार
आश्रमाः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थपरिव्राजकाइति केवलाहणत्वात्केवलाह्याश्रमित्वादतिरिक्ता
निविशेषरूपाणितद्विशेषणस्थानेवक्ष्यमाणधर्माधिकारिणस्तद्धेतवे तानिचविशेषणानि येषां
तांवक्ष्यत्पूर्वनिंद्याचर्याविधौब्राह्मणत्वसहितंब्रह्मचर्यं एवंनवन्यधादित्यत्रविधौतदेवत्व
त्रियाद्ययेत्तविवाहविधौवनिनारागः स्नातकत्वंचजायोपगमविधौऋतुमद्भार्यत्वंसंयोगकामदा
रवत्त्ववा स्त्रीधर्मेसुक्तचित्स्त्रीत्वंक्तचिज्जायात्वंक्तचित्प्रोषितभर्तृकात्वंक्तचिद्विधवात्वं द्रव्यशु
द्धिविधौशोध्यद्रव्यत्वंप्रतिषेधेतुप्रतिषेध्यक्रियाप्रवर्त्तकयोस्तत्वंश्राद्धविधौश्राद्धकालावच्छिन्न
जीवनवतःप्रमीतपितृकत्वं विनायकल्पनविधौविनेयकोपसृष्टत्वं ग्रहयज्ञविधौक्रियादि
कामित्वं राजधर्मविधौक्षत्रियत्वानियक्तत्वम् निर्हरणादिविधौमृतसपिण्डत्वम् आयुर्धर्मवि
धोदुर्गतत्वम् वनस्थत्वविधौवलीपलितत्वंचजातेयोत्रत्वंच पारिव्राज्यविधौवेदाध्ययनसुतोत्पा
दनयागानुष्ठानवतःसंसारवैराग्यवत्त्वं प्रायश्चित्तविधौपापवत्त्वमित्यादीनि एतद्विशिष्टायेतद्इ २
तरे वर्णाश्चआश्रमाश्च इतरेचेतिवर्णाश्रमेतराः तेषांवर्णाश्रमेतराणांच अत्रेतरशब्दस्यहे
चेतिसर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः शास्त्रप्रमेयोनिःश्रेयसकरोधर्मः कर्त्तव्यंनगप्रतिषेध्यमधर्मः वदंते

माणशास्त्रार्थनिरवद्यनिरवद्योदीरणक्रियांप्रति अशोषतइतिधर्मसामान्यानिप्रायंवचनम्
विशेषाणिप्रायेणास्मिन्नुपनयनादेःप्रोक्तेरोमादिलवार्यत्वात् वर्णाश्रमेतरसंबंधोयाधिकाः
नित्रीणिधर्मसामान्यानिधर्मान्ब्रूहीतिप्रार्थितस्यचधर्मसंहिताकरणेतदध्येतृसमवायिधर्मज्ञा
नमेवप्रवर्त्तकम् ततश्चाध्येतृणामध्यापनप्रयोजकमपितदेव नहितेषामप्रयोजकमध्ययनम्न
विलुप्तमर्हतितस्माद्धर्मशास्त्राध्ययनंधर्मशास्त्रज्ञानप्रसूतमेव यास्नवल्क्यप्रणीतेष्यत्रश्लोकेयास्नव
ल्क्यंसपूज्येतिवचनंतथोत्तरश्लोकेयोगीन्द्रेतिप्रयोगःबौधायनेनच सहस्माहबौधायनइति नच
मनुरब्रवीदिति नगोर्वचनमिदमनोरितिवाच्यम् यतएतदुत्तरकालमेवमनुराह एतद्धीयन्नुः
शास्त्रंश्रावयिष्यत्यशेषतः एतद्धिमत्तोधिजगेसर्वमेषोखिलंमुनिरिति अधिजगेधीतवान् अस्मा
च्छास्त्रादितायाज्ञवल्क्यःप्रणेतेतिव्याख्यातृणांस्मृतिरेवप्रमाणमितिनचार्थमेवयाज्ञवल्क्यीयनया
स्मरतीतिवाच्यम् ग्रन्थेहिप्रणेतृतयातस्यासाधारण्यायसंभवति नचार्थदृष्टतयामुन्यंतरेरपि
तत्संदृष्टत्वात् असाधारणेनचव्यपदेशेनसाधारणेछटते असाधारणेनहिव्यपदेशान्भवति
मिथिलास्थःसयोगीन्द्रःज्ञाणध्यात्वाब्रवीन्मुनीन् समुनिर्निर्धर्मान्ब्रूहीतिप्रार्थितोपिमिथिला
स्थत्वेनचविशेषतःप्रज्ञातःज्ञाणमात्रवक्ष्यमाणशास्त्रार्थमुनीनांतश्रवणायोपतोध्यात्वाचित

या० व
अ० १ प
२

यित्वावस्थमाणान्धर्मानब्रवीत् याज्ञवल्क्यप्रणीतंशास्त्रस्यवक्तुंसइत्युक्तम् नपुनरहमिति
नपुनरहंशब्दाद्याज्ञवल्क्येसप्रत्ययः सइतिशब्दात्तुप्रकृतवाचिनोयाज्ञवल्क्यएवप्रकृतेबुद्धि
रुपैतीतितमेवप्रयुक्तवान्ततस्मान्नाधिकरणाच्चात्रवीदिति प्रथमपुरुषएवप्रयुज्यते नपुन
रष्ठुवमित्युत्तमः तत्रधर्मानुष्ठानस्यदेशपरिग्रहपूर्वकत्वाद्धर्मकथनात्प्रागेवदेशमाह यस्मि
न्देशेऽसौ कृष्णस्तस्मिन्धर्मान्निबोधत २ कृष्णशब्दोहरिणवचनः कृष्णजिनेकृष्णविशेषणोयाव
त्कृष्णोविचरतीतिप्रयोगदर्शनात् सयस्मिन्देशेस्वभावाद्विचरति तत्रधर्मश्रोतस्मात्तं
नुष्ठेयतयाहेतुनयोनिबोधतश्रवणध्यानयोः कृष्णशब्दादर्थानन्तरमान्दितिमत्वोकृष्णगइति
कृष्णमृगोपलक्षितश्चदेशोब्रह्मावर्त्तादिदेशासंज्ञयधर्मानुष्ठानंगमितिमंतव्यम् यदाहमनुः
सरस्वतीदृशद्वत्योर्देवनद्योर्यदंतरम् तंदेवनिर्मितंदेशंब्रह्मावर्त्तंप्रचक्षते कुरुक्षेत्रंचमत्स्या
श्चपंचालाःशूरसेनजाः एषब्रह्मर्षिदेशोवैब्रह्मावर्त्तादनंतरः हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यंयत्प्रा
ग्विनशनादपि प्रत्यगेवप्रयागाच्चमध्यदेशःप्रकीर्त्तितः विनशनात्कुरुक्षेत्रात् आसमुद्रात्तु
वैपूर्वादासमुद्रात्तुपश्चिमात् तयोरेवांतरंगीर्यार्यावर्त्तंप्रचक्षते कृष्णसारस्तुचरतिमृगोयत्र
स्वभावतः सज्ञेयोयज्ञियोदेशोम्लेच्छदेशस्त्वतः परम् अत्रचपूर्वः पूर्वउत्तरोत्तरतःश्रेष्ठः यतु

पुराणम् ब्रह्मावर्त्तःपरोदेशऋषिदेशस्त्वनंतरः मध्यदेशस्ततोन्यश्चार्यावर्त्तस्त्वनंतरः विद्धि
सु चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानंयस्मिन्देशेनविद्यते तंम्लेच्छदेशंजानीयादार्यावर्त्तमनंतरमिति
आर्यावर्तस्यलक्षणंनंतरमाह तत्रश्चयत्रचातुर्वर्ण्यव्यवस्थाकृष्णमृगश्चविचरतिनोसम्लेच्छ
देशः तदन्योधर्मदेशः तत्रश्चब्रह्मावर्त्तादिदेशचतुष्टयानेयत्रचातुर्वर्ण्यव्यवतिष्ठते कृष्णमृग
श्चविचरति तत्रधर्मेनिःस्थातव्यं तदसत्वेचातुर्वर्ण्यव्यवस्थावतिकृष्णमृगयुक्तेवादेशेधर्मं
निबोधतेतिधर्मग्रहणाद्धर्मपरिहारेदेशविशेषनियमोनास्तीतिमंतव्यम् शूद्रस्यावृत्तावनुप्र
श्नमाहमनुः एतान्द्विजातयोदेशान्संश्रयेरन्प्रयत्नतः शूद्रस्तुयस्मिंस्तस्मिन्वानिवसेद्वृत्तिकर्षितः
इति ज्ञानपूर्वमनुष्ठानंधर्मस्येति धर्मज्ञानोपायंसावदाह पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राग
मिश्रितः वेदास्थानानिविद्यानंधर्मस्यचचतुर्दश पुराणंब्राह्मादिन्यायस्तर्कःमीमांसावेदवाक्यवि
चारःधर्मशास्त्रंमन्वादिस्मृतिः अंगानिषड्विधिकरणादिनिः सहितास्चत्वारोवेदाःऋग्वेदादयः ए
तानिचतुर्दशज्ञानानांनिमित्तानिधर्मस्यचस्वाध्यायद्वारेणएतदुत्पन्नस्यैवज्ञानस्यधर्महेतुत्वा
त्ततश्चप्रयोगपरत्वादिसमुत्थंज्ञानंधर्महेतुरितिसिद्धं एवंचतुर्दशैतानिविद्यास्थाना
निसत्यथाः वेदांतेयंचदशमविद्याषोडशिकाचवेदिति ब्रह्मपुराणे यद्वेदांतविद्ययोर्ग्रह

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पा० व
अ० १ प
४

णंतन्मोक्षसाधनविद्यास्थानानिप्रायम् वेदांतः शारीरकंविष्णुहृदारण्यकादिरहस्यं यतुवि
ष्णुपुराणम् अंगानिवेदाश्चत्वारोमीमांसान्यायविस्तरः पुराणंधर्मशास्त्रंचविद्याह्येताश्चतु
र्दश आयुर्वेदोधनुर्वेदोगांधर्वश्चेतितेत्रयः अर्थशास्त्रंचतुर्थंतु विद्याह्यष्टादशस्मृताः तत्के
वलंविद्यास्थानानिप्रायम् नधर्मस्थानानिप्रायम् आयुर्वेदादीनांधर्मस्थानत्वानावात् चतुर्द
शग्रहणादृतेथर्ववेदोनस्यात् इदानींधर्मशास्त्रंणंतदानीमेवोविवेकायतत्प्रणेतृनाह मन्व
त्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोंगिराः यमापस्तंबसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पतीपराशरव्यास
शंखलिखितदक्षगौतमौ शातातपोवसिष्ठश्चधर्मशास्त्रप्रयोजकाः प्रयोजकाः प्रणेतारः अति
रोक्तमन्यत् अत्रगौतमः स्मृतिःधर्मशास्त्राणितेषांप्रणेतारः मनुविष्णुयमदक्षांगिरोत्रिबृह
स्पतुशना आपस्तंबगौतमसंवर्त्तशंखलिखितकात्यायनशंखलिखितपराशरव्यासशातातपप्रचेतो
याज्ञवल्क्यादयः इत्यादिशब्दप्रयुक्तवान् वेदमूलग्रन्थप्रणेतारआदिशब्देनात्रगृह्यंते तथा
चमनुः वेदोखिलोधर्ममूलंस्मृतिशीलेचतद्विदामिति अतएवाहवशिष्ठः श्रौतेनिरंतरोनिधा
व्यापारः स्मृतिवाक्येकविशेषः अंगिरःशब्दपर्यंतः समाहारद्वन्द्वोनपुंसकलिंगएकवचनांतः
अतएवचवन्नविष्णुपुराणेयुशेश्वरवादेस्मृतयः षड्विंशादेवानिहिताः मन्वादिस्मृतयोयास्तु

४

षड्विंशत्परिकीर्त्तिताः तासांवाक्यानिक्रमशः समासेनोच्यंत्रवीमितइति तासु मनुविष्णुदक्षांगिय
मांगिरोत्रिबृहस्पतुशनआपस्तंबवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशंखलिखितसंवर्त्तगौतमशाता
तपहारितयाज्ञवल्क्यप्रचेतोबुधदेवलसोमजमदग्निविश्वामित्रप्रजापतिनारदपैठीनसिपि
तामहबोधायनहागलेयजाबालिच्यवनमरीचिकश्यपाइतिस्मृत्यंतरेषड्विंशादेवपरिपठिताः
एवंबृहन्मन्वादयश्चवयोवस्थादिनेदेनमन्वादिप्रणेतारएवद्रष्टव्याः श्रुतिविरोधित्वात् स्मृति
स्तुत्यर्थेपवदरुत्वात् शिष्टपरिगृहीतत्वात् आप्तोक्तत्वाच्च चतुर्विंशतिमतपरिशिष्टादयोपि
धर्मशास्त्रत्वेनैवज्ञेयाः संप्रतियच्छास्त्रंशास्त्रांतरनिरपेक्षंसमग्रमर्थंनशक्नोत्यवगमयितुम्
तस्माद्बृहत्स्मृतिसापेक्षमेवधर्मेप्रमाणमितिदानमुदाहरत्यादि देशे कालेउपायेनद्रव्यंश्रद्धास
मन्वितम् पात्रेप्रदीयतेयत्तत्सकलंधर्मलक्षणम् देशेऽरुक्षेत्रादौ कालेउपरागादौ उपायेन
कर्त्तव्यतयाद्रव्यंगवादिश्रुत्यात्तयेतिप्रत्ययेनसमन्वितं पात्रेवक्ष्यमाणलक्षणेप्रदीयते स्वा
त्याद्यनपेक्षित्वरूपेणप्रकर्षेणयात्रस्वीकारपर्यंततयात्यज्यतेइत्येतत्प्रतिपादकरूपंवाक्यं
सकलेसर्वसाधनेपितस्मिंपर्यंतविशेषवतोधर्मस्यबोधकंसर्वधर्मलक्षणंधर्मप्रमाणंवे
दितव्यम् नपुनःसर्वप्रकारयुक्तस्यधर्मस्यबोधकंधर्मलक्षणम् तथाचशंखः देशःका

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्तउपायोद्रव्यश्रद्धात्यागइतिसमस्तेषुधर्मोदयः साधारणोन्यायोन्यथाविपरीतइति साधा
रणोदानेनसमानोन्येषांयागादिकर्मणांन्याय्यः अन्यथासामस्यान्नावेविपरीतोधर्मस्यानुदय
इत्यर्थः सतिसामर्थ्येसर्वंगानुष्ठानं असतितुकाम्यं हेयम् आवश्यकंयथाशक्तिकार्यम् यतु
कात्यायनवाक्यम् बहुत्वंवास्वर्गलोक्यस्यकर्मप्रकीर्तितम् तस्यतावतिशास्त्रार्थेकृतेसर्वः
कृतोभवेत् इतितन्निरपेक्षार्थनिधायकस्वशास्त्रविषयंसापेक्षेण तत्स्वशास्त्रेशास्त्रांतरोक्तं
ग्राह्यमितिसएवार्थः यन्नाम्नातंस्वशास्त्रव्यापारकर्मविरोधियत् विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयम् अग्निहोत्रा
दिकर्मवत् इति संग्रहतिधर्मप्रमाणान्यारुश्रुतिस्मृतिः सदाचारःस्वस्यचप्रियमात्मनः सम्यु
क्संकल्पजः कामोधर्ममूलमिदंस्मृतम् श्रुत्यादिकंप्रत्येकंधर्ममूलंधर्मनिश्चयस्यकारणं पुरा
णन्यायेन्यत्रश्रुतिस्मृत्योः सामान्यतोधर्ममूलत्वम्अन्यत्रतुनिवार्यतन्मूलत्वमुच्यते अर्थी
दन्येषांविद्यास्थानानांवेदानुरोधकत्वं स्मृतेर्नव्याकरणादिवद्वेदानुरोधकत्वम् किंतुतदनु
गमकत्वमितिपथयुक्तिः आचारादेःपुनस्त्रैवधर्ममूलत्वोक्तिरितिनपुनरुक्तता श्रुतिर्वेदःस्म
तिर्धर्मतोवेदमूलंशास्त्रंसदाचारः शिष्टाचारः स्वस्यस्वकीयस्यात्मनः मनसः प्रियंतुष्टिकरं ५
आत्मशब्देनात्रमनोलक्ष्यते प्रियशब्देनचतुष्टिः तेनमनस्तुष्टिरत्रचिकीर्षोपरमोनिर्दिश्य

ते समीचीनःशास्त्रार्थविषयोऽनेनेदंसाधयामीतिमनःकर्मसंकल्पस्तज्जः कामः धर्मचिकीर्षा
एतत्सर्वंधर्मनिश्चयेमूलंकारणमित्यर्थः धर्मेणतन्निश्चयोलक्ष्यते तत्राग्निहोत्रादेर्निश्चयमूलंश्रु
तिः वर्णाश्रमधर्मादेः स्मृतिः शैलिकादेः सदाचारः यत्कर्ममनस्तुष्टिपरिच्छिन्नतयाविधीयतेतस्य
मनस्तुष्टिः यथायस्मिन्कर्मण्यस्यकृतेमनसःस्यादत्राद्यवेतस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्यावत्तुष्टिर्न
स्यवेदितिकालविशेषेसंकल्पजः कामः यथा यदैवैनंश्रद्दधीतेतियथावा श्राद्धं
प्रतिरुचिश्चैवेतिव्यासःधर्मशुद्धिमतीप्सद्भिर्नवेदादन्यदिष्यते धर्मस्यकारणंशुद्धमिश्रम
न्यत्प्रकीर्त्तितमिति श्रुद्धिरसंकीर्णताधर्मस्यधर्मनिश्चयस्येत्यर्थः शुद्धमदुष्टम् मिश्रसन्ना
वितदोषम् अतःसपरमोधर्मोयोवेदादधिगम्यते अवरःसतुविज्ञेयोयःपुराणादिषुस्मृतः॥
वेदार्थवित्त्वमेःकर्मयत्स्मर्तंसुनिभिःपुरातद्यत्नेनसमातिष्ठेत्तन्निषिद्धंविवर्जयेत् तेहिवेदार्थ
तत्त्वज्ञालोकानांहितकाम्यया प्रदिष्टतोयंधर्मंतंधर्मंनविचारयेत् वेदार्थयः स्वयंज्ञानस्त
त्राज्ञानेनवेदपि ऋषिभिर्निश्चितंतस्मात्काश्यकास्यान्मनीषिणामूलंतेन्योपियदन्यत्स्यात्तं
चिद्धर्मनिधायकम् तद्धरतरतोविद्धिमोहस्तस्याश्रयोमतः नविचारयेन्नाप्रमाणतयाशंकेतातां
तेन्योयदन्यत्पौरुषेयंतद्धेयम् ननुच श्येवपाशुपतंपांचरात्रशास्त्रंदिव्यंपौरुषेयमेव ततश्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तदर्थानुष्ठानाचरणेऽप्युदयएवनतुदोषःकश्चित्तत्स्यनिःश्रेयसनिमित्तत्वात् मैवम् आचम्यचपु
राञ्जलीनजेत्संध्याहिणश्रमी इत्तरस्तुविरक्तात्मालौकिकार्थपराङ्मुखः ब्राह्मीउर्य्यान्नवाऊर्य्याछोवी
मेवनियोगतः श्रेतः शौवंबर्हिःकौलकालोचारेतु वैदिकम् सारमादायतिष्ठेत्तु सारिकेवफलंय
था इतिस्वायंनुवादिवचनेनाननुरूपलोकानुरञ्जनायादरत्वेनप्रतिपादितवैदिकंकर्म वैफ
ल्यदोषत्वात्सर्वात्मनाश्रुतिस्मृतिविहितधर्मानुष्ठानेकपरमार्थस्त्रैविद्यवृद्धान्प्रतिशौवाद्यात्राय
स्यानुष्ठानेनिःश्रेयसनिमित्तत्वासिद्धेः नापितेषांशौवादिशास्त्रानुष्ठानेक्वाचिद्विहतिः यावज्जीवम
ग्निहोत्रंजुहुयात्अग्निहोत्रंचजुहुयादास्तेद्युनिशोः सदा इतिश्रुतिस्मृत्युक्तैर्हितेषामाश्रम
कर्मनिःप्रयोजनेनान्यैः श्रुतिस्मृत्यर्थातिक्रमेप्रतिबायापतेः तथाचश्रुतिःवीरहावाएषदेवा
नांयोयिमुत्सादयत्तेइति स्मृतिरपि अग्निहोत्रंत्रयोविद्याग्नीन्ब्राह्मणःकामकारतः चाङ्गायणं
चरन्मासंवीरहत्यासमंलिप्तदिति नचाननुष्ठानमात्रेणैवार्थसिद्धेदूषणमितिवाच्यंकुतेन
त्रपुणःपूर्णवक्त्रासिद्धेतिदुःखिताः हेश्वरःशिवशास्त्राणांयेचवेदविदूषकाः सांख्ययोगः पा
शुपत्तवेदाःपाशुपत्तंतथा श्रुतिप्रमाणान्येतानिहेतुनिर्नविचारयेत् इत्यदृष्टत्वेनहेत्व
विचालनीयत्वेनचदेवीपुराणयोगियाज्ञवल्क्ययोरदृष्टत्वेनतत्स्मरणान्नचैतावतात

दनुष्ठानेनदोषःकश्चिदितिवाच्यम् यावद्वचनंवाचनिकमितिन्यायेन ऊनस्याधिकस्यवा
परिग्रहस्यस्वोत्प्रेक्षामात्रेणकर्त्तुमनर्हत्वात्सकलादृष्टागमानुष्ठानस्यकर्त्तुमशक्यत्वात्दी
क्षितस्यचवेदोक्तंश्राद्धकर्मातिगर्हितम् इत्येवंवैदिकंश्राद्धक्रियानादीक्षितैरपि दीक्षितान्प्रति
कर्त्तव्याद्ययोर्निरयदायिनी इत्यादिनाशैवशास्त्रप्रतियोगस्यवैदिककर्मकरणेनरकादानादि
दोषप्राप्तेश्चश्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मेनिधनंश्रेयःपरधर्मोभयादपि
इत्यादिनाभारतादौविकल्पस्यापिस्वानुष्ठानेत्कर्षदर्शनेसत्यपिसकलादृष्टागमानुष्ठानस्य
चपरस्परमविरुद्धार्थत्वेज्ञाननिष्ठाप्रयोजनावश्च तथाचशैवाःप्रधानपुरुषयोरधिष्ठाताकेव
लंनिमित्तकारणमीश्वरः इतरेतरवैलक्षण्याःप्रधानपुरुषेश्वराइतिनैश्वरवादिनःसांख्यानि
रीश्वराःयोगास्तुजगतामकर्त्तारंक्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टःसर्वज्ञस्यवेत्तत्वात्सर्वज्ञःपु
रुषविशेषईश्वरइतिसेश्वराःपांचरात्राःपुनःशांतोदितवदव्यूहाव्यपदेशान्नित्ततयाचोत्तरात्पे
नावस्थितःपरमाप्रकृतिर्नगवान्वासुदेवइत्यहैतत्वेनेश्वरंमन्यंते पाशुपताःपुनःकार्यका
रणयोगविधिदुःखान्ताःपंचपदार्थाःपशुपतिनेश्वरेणपशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाइतिनैश्व
रवादमेवांगीकुर्वंतित्तदेवमनवस्थितत्वात्सर्वागमज्ञानस्यसर्वस्वीकारेशशायानिवृत्तेःज्ञा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नकालोदुर्बटएववैकल्पिकांगीकारेचोन्मत्ततुल्यता ननुयथाशैवाद्यामायस्यैवादृष्यत्वमात्रेणाप्रमाणम् तथैवादृष्यत्वस्मरणाविशेषाद्वेदस्यापीति सत्यं हुतेनत्रपुणेत्यादिनावेदस्यशैवाद्यागम सदृशमेवादृष्यत्वमात्रेणप्रामाण्यम् पित्रदेवमनुष्याणांवेदश्चक्षुःसनातनम् अतर्क्यचाप्रमे यंचवेदशास्त्रमितिस्थितिरित्यादिनामन्वादिभिरैहिकामुत्रिकार्थप्रकृष्टसाधकंतुवेदस्योक्तम्न शैवादिशास्त्रस्यप्रत्युत येवेदबाह्यनिर्मुक्तास्तेषांमोहार्थमेवचसिद्धांतसंज्ञकंपूर्वमयाशास्त्रप्रदर्शि तम् पश्यतिपश्यतीतिपशुर्जीवस्तस्यायंपाशुपतंशास्त्रंज्ञायतेविश्वमोहकम् म यैवमोहितास्तेहिनविप्रंतोजनाद्विजलोलार्थिनस्तुशास्त्राणिकरिष्यंतिकलौनराःनिःश्वाससं हितायाहिलक्षमात्रंप्रमाणतःशैवपाशुपतयोर्योगोनेदःपाशुपतात्ततःएवंयावेदमार्गादियदत दृश्यते तदुद्रकर्मविज्ञेयंरौद्रंशौचविवर्जितम् इत्यादिनागस्यंप्रतिरुद्रवचनेनवराहपु राणेतस्यविमोहकत्वेनविप्रलंभकत्वमेवप्रतियादितम् सर्वजनविप्रलंभकत्वाद्विप्रलंभमेव शैवादीति नयश्चतत्रैवरुद्रंप्रतिजनार्दनवाक्यम् एषमोहंसृजाम्पाशुयोजनंमोहयिष्यति त्वंरुद्रमहाबाहोमोहशास्त्राणिकारयस्वत्प्रायासान्दर्शयित्वाफलंदीर्घंप्रदर्शय ऊर्ध्वकां श्चिद्रजात्मानिविरुद्धाचरणानिच दर्शयित्वाजनंसर्वंमोहयाशुमहेश्वरेति अतएवत्वमनुः

उद्यंतेव्ययंतेचयान्यतोयानिकानिचित् तान्यर्वाक्कालिकतयानिष्फलान्यनृतानिचेति अत एवचशैवादिशास्त्रोक्तस्याचारस्यप्रामाण्यमाशंक्यतन्नःवेदःप्रमाणमितिनिष्ठातत्रयानिश्रूयंते व्रीहियवश्चाज्यंवयःकृपात्रयन्नीसंबद्धानि उच्चैर्नीचैःकार्याणितेविरुद्धाआचारेप्रमाणमिति मन्यंतेइति ननुचश्रूयतेवेदमंत्राणांपंचरात्रोदितेनहि आचारेणप्रवर्त्ततेतेषांप्राप्यतिमान वाःब्राह्मणक्षत्रियविशांयांचरात्रंविधीयतेशूद्रादीनांनतत्रोक्तंयदवीमुपयास्यति इत्यादिना वराहपुराणेनगवह्नाकेनपंचरात्रस्यवेदप्रतिनिधित्वेनस्मरणाद्वेदेनाविशेषःपंचरात्रस्य सत्य मविशेषःकिंतुविषयविशेषाद्विशेषःतथाहि अस्यवाक्यस्यऊर्ध्वश्चिद्वेदयोगादकृतप्रायश्चित्ता त्यविषयत्वादविप्लुतब्राह्मणाद्यनाश्रयत्वम् एवंहिसत्यत्रात्मानंपदमुपयास्यतिमत्स्यात् ताद ज्ञानोब्रात्यानांवेदपरिसमाप्तेरभावात् तथाचमानवम् नतैरपूतैर्विधिवदापद्यपिहिकर्हिवि त्रब्राह्मण्योनांश्वसंबंधानाचरेद्ब्राह्मणःसहेति एवंचयांचरात्रेद्विजात्यधिकारोपि अक्विचित्तए वस्यात् तस्माद्विधिवशाल्लुप्तप्रायश्चित्तंविषयत्वादस्यवाक्यस्यास्तिविशेषोवेदयांचरात्रयोः अतएवयोगयाज्ञवल्क्येपांचरात्रस्यपाशुपतादिसमानंसिद्धांतत्वेनानिधानंवेदब्राह्मत्वप्रती तिरुद्देव एकमेवतुविज्ञेयंप्रमाणंयोगसाधनम् गृहीतसप्तसिद्धांतैरन्यैर्व्रतैर्विदैस्तथा हिरण्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गार्ग्यैः कपिलैरपांतरतमेस्तथा सानऋुमारैर्धर्मिष्ठैस्तथापाशुपतैरपि पांचरात्रैश्चइत्येतैःसिद्धांतैश्चै
वसप्तनिरिति एवंहिपंचरात्रस्याद्दष्यत्वेनैव प्रामाण्येनानुष्ठेयत्वेनेति ननुच यथैवनियतान्कां
श्चिदधिकृत्यवेदादिशास्त्रंप्रवृत्तंतथैवजातिमतः शैवादीन्मृतिशैवादिशास्त्रमस्तु ननिषेकादिः
श्मशानांतोमंत्रोयस्योदितोविधिःतस्यशास्त्रेधिकारोमिन्नेयोनान्यस्यकस्यचित् इत्यादिनाम
न्वादिनिः स्वशास्त्रेष्वधिकारस्यद्विजानामेवदर्शितत्वात् नशैवादिशास्त्रेशैवब्राह्मणादीनांश्र
स्तुतिर्शैवादीशास्त्रेषुशूद्रोधिकृतएवनस्मृत्यादिशास्त्रेषुतथानभ्युपगमात् अपिचशैवोनाम
जात्यानकश्चिद्दसि यंप्रतिशैवादिशास्त्रंस्याअपितुतेनप्रोक्तमिति अणिकृतेशिवेनप्रोक्तेशास्त्रे
शैवमपुनश्चशैवशब्दात् तदधीतेवेद्वेतीति उत्पन्नस्याणः प्रोक्तात्लुगित्युक्तिकृते शैवं वेत्त्यधी
तेवाशैवः एवंयाशुपत्तादिःयस्मादेवंस्वभावतोनियतान्कांश्चिदनाश्रित्यैवशैवादिशास्त्रंप्रवर्त्तत
स्मात्तदाकाशचित्रमिवप्रतीतम् तथासत्यनुष्ठानेतद्ज्ञेयमेव नचादृष्टागमप्रसिद्धेश्रमवतां
तदनुष्ठानंस्यादितिवाच्यम् नह्यदृष्टत्वमात्रेणतेषांश्रुतिवत्त्वार्थानुष्ठायकसामर्थ्यम् यावेद
बाह्याःस्मृतयोयाश्चकाश्चिदुदृष्टयःसर्वास्तानिष्फलाःप्रेत्यतमोनिष्ठाहिताःस्मृताःइत्यादिनाम ८
न्वादिनितदनुष्ठानस्यामुत्रवैफल्यापादकत्वादिनानिषिद्धत्वात् ततश्चदेवपूजादौनरसिंहमु

राणप्रसिद्धैवैतिकर्त्तव्यताग्राह्यएवंदीक्षायामप्यवगंतव्यम् नहिपुराणादिप्रसिद्धायांदीक्षायां
जातिशोधनमस्ति शैवाद्यागमेषुप्रथमंस्यावरजातिस्ततःसारीसयामता यद्विजातिस्तृतीयातु
चतुर्थीमृगजातिका पंचमीपशुजातिस्तुषष्ठीचैवांत्यजास्मृता सप्तमीशूद्रजातिस्तुवैरूपजगति
स्तथाष्टमी नवमीक्षत्रजातिस्तुदशमीविप्रसंज्ञिता एतासुजातयःशोध्याजातीशेनशिवेनवा
इत्यादिनातच्छोधनदशनात्श्रौतकर्मनधिकारप्रसक्तिः ब्राह्मणोग्नीनादधीतराजाराजसूयेन
यजेतवैरूपोवैरूपसोमेनयजेतेत्यादिनाजातिंनतमेवप्रकृत्यवैदिकेकर्मप्रवृत्तं तत्कथंचतन्निर्द
शोस्यात् एवंप्रतिष्ठायामपिपुराणाद्युक्तैवेतिकर्त्तव्यताग्राह्यानान्या तेषामेवमिश्रधर्मप्रमाण
त्वेनत्रविष्णुपुराणेपरिज्ञातत्वात् तथाचत्रविष्णुपुराणम् अष्टादशपुराणानिरामस्यचरितंत
था विष्णुधर्मादिशास्त्राणिशिवधर्माश्चनारदकाणिश्चपंचमोवेदोयन्महानारदस्मृतम् सौराश्च
धर्मराजेंद्रमानवोक्तामरीपते जयेतिनामचैतेषांप्रवदंतिमनीषिणइति तत्रापिमद्यवर्जंसुरा
नृपनीनयेत्यादिस्मृतेःकलियुगादन्यत्रमंतव्यम् दीर्घकालब्रह्मचर्यधारणंचकमंडलोःसगोत्रा
द्वासपिंडाद्वाविवाहोगोवधस्तथा नराश्वमेधौ मद्यंचकलौवर्ज्यंहिजातिनिरित्यादिनामद्यादेर्बल
पुराणादौसामान्यतोवर्ज्यत्वेनानिहितत्वात् एतेनचण्डिकाद्युपरारावाख्याताःयद्यप्यंजन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(+)

विद्योकालिकापुराणे कपालसंपुटेकत्वामहातैलह्रतेतथा चंद्रसूर्योपरागेचकज्जलंगलशुद्धि
मान् अंजयेद्दक्षिणीतेनवशीकुर्यात्पुरंदरमित्यादितदर्थशत्रुमारयितुकामः ग्रमज्ञानकाष्टैरग्निं
प्रज्वाल्यविषरुधिरमिश्रमाकृतिसहस्रंजुहुयात् सद्यः शत्रुमारयतीतिवत् श्येनेनाभिचरन्यजे
तेतिवद् अधर्मएवहिंसादिवद्वशीकरणादेरपितत्रतत्रनिषिद्धत्वात् तथाच हिंसौषधीनां
स्त्रीणांजीवेनिचारोमूलकर्मचेतिमनुनावशीकरणमुपपातकमध्येपरिगणितम् यदपिदेवीपुरा
णे वामदक्षिणवेत्तायोमात्तवेदार्थपारगः सत्तवेत्स्थापकः श्रेष्ठोदेवीनांमातरासुच पंचरात्रा
र्थज्ञोमात्ततंत्रविशारदः विष्णोर्गृहेसदाशास्त्रोब्रह्मचारीचशांतिदः शिवशास्त्रवेत्तायोग्रहमात्र
गणार्थवित् गृहस्थोब्रह्मचारीवास्थापकः कीर्त्तितः शिवे सौरार्थवेदकः सूर्यस्थापकः पूजकः स्मृत
इति एतदपिनवामागमानुष्ठानलिंगम् तदनुष्ठानस्यचमत्स्यपुराणेनिषिद्धत्वात् तथाच
मत्स्यपुराणम्स्थापकस्यसमासेनलक्षणंशृणुतद्विजाःसर्वावयवसंपन्नोवेदमंत्रविशारदःपु
राणवेत्ताधर्मज्ञोदंभलोभविवर्जितःकुलसारचरेदेशेयज्ञोत्पन्नःशुभाकृतिः शौचाचारयुतोनित्यं
पाषंडकुलनिस्पृहःसमः शत्रौचमित्रेचब्रह्मोपेंद्रहरप्रियःऊहापोहार्थतत्त्वज्ञोवासुशास्त्रस्य
चारगः आचार्यस्तुनवेत्युक्तःसर्वदोषविवर्जितः मूर्त्तिपास्तद्विधाश्चैवऋत्विजस्तथेति ९

यथाचपांचरात्रसंहितायाम् चतुर्दशविद्यास्थानानिवेदितव्यानिभवंति तद्यथा ऋग्वेदोयजु
र्वेदःसामवेदोथर्ववेदइतिहासःपुराणन्यायोमीमांसाशिक्षाकल्पोव्याकरणंनिरुक्तंज्योतिषामय
नंछंदोविचितिरित्यत्राप्यनधिकारः किंतुभगवत्येवाधिकारः इतिकेवलंत्रय्यापिज्ञानमेवोपादेयं
तथात्रापिवामदक्षिणज्ञानमात्रमेवोपादेयम् तथाचयोगयाज्ञवल्क्यः आत्मज्ञाननिमित्तंहिसि
द्धानिविचिंतयेत् केवलानियदाधीयतेवेदवाक्योनवेद्विजइति केवलाध्ययनंस्वधर्मपरित्या
गेनपरधर्मसेवनताद्दशस्यानुष्ठानस्यस्वधर्मत्यः समुत्सर्जपरधर्मरुचिर्नवेत् चकोरनयनेचौ
रः सशूद्रश्शूद्रसन्निभेइत्यादिनास्कंदपुराणादौनिंदितत्वात् वामदक्षिणादिज्ञानंचत्वशास्त्रा
येक्षितस्यतच्छास्त्रोक्तस्याविरुद्धस्यागस्यकस्यचित्स्वीकारार्थम् तच्चाहुः सापेक्षत्वेप्यपेक्षैवमा
नंयावदपेक्षते तावदेवान्यतः कार्यमन्यत्रैवानवस्थितेः विरुद्धस्यतुत्यागएवेति अतएवचध
र्मसंकरपरिहरणनिप्रायेणराजधर्मेषुमतानारतम् चातुर्वर्ण्यस्यधर्माश्चरक्षितव्यामहीक्षितांय
र्मसंकररक्षाहिराज्ञोधर्मःसनातनइतिनचवाच्यम् स्वधर्मप्रतिष्ठादित्रोपस्कारकर्त्तुःस्थाय
कादेर्वामदक्षिणाद्याम्नायज्ञानंतदुक्तदीक्षायहणपूर्वकमेव स्मृत्यादिशास्त्रेतथानंगीकारा
त् वामदक्षिणादिशास्त्रंचयथोक्तस्थापकत्वादिसिद्धेः वामदक्षिणादिशास्त्रस्यतन्निवरणे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दर्शनादिपूर्वत्वात्मनानिरौद्दाणेनानेकविद्यास्थानोपस्कारोपस्कृतमतित्वादस्यनिःश्रेषावबोधे
नहेलामात्रेणास्वप्रतिष्टातंत्राद्युपस्करोमात्रनिर्वहणाच्चयदपिनारतादौदक्षंप्रतीश्वरवाक्यम् हू
यश्चतेवरंभिरवातंगह्लीष्वसुव्रत प्रसन्नवदनोनूत्वातदिहैकमनाःशृणुवेदात्षडंगादुच्चत्पसं
माद्योगाच्चयुक्तितःतपःसुतप्तंविमलंदुश्चरंदेवदानवैः अपूर्वंसर्वतोभद्रंविश्वतोमुखमव्य
यम् अर्थैर्दशार्धैः संयुक्तंगूढमप्राज्ञनिन्दितम् वर्णाश्रमकृतैर्धर्मैर्विपरीतंकचित्समम् गता
त्रैरध्यवसित्तमत्याश्रममिदंस्मृतम् मयापाशुपतंपूर्वंयोगमुत्पादितपरम् अस्पचीर्णस्पस
म्यग्यत्कल्पनवतिपुष्कलम् तच्चासुतेमहाभागत्यजंतोमानसोज्वरः इतितत्राश्रमिणांपाशुप
तशास्त्रापकत्वेलिंगंतत्फलसामान्यात्रविवक्षितत्वात् संतिहियाश्रुपत्याद्यागमेषु अग्निष्टो
मफलंत्वनेदित्येवमादीनिवाक्यानि नचैतावतातेषातदधिकारःसिध्यति नापितदेतद्भूते
स्मनांगानिसंस्पृशेत्स्नात्रतमेतत्पाशुपतंपशुयाश्चविमोक्षणायेति अथर्वशिरउपनिषत्पाशु
पतशास्त्रानुष्टापकत्वेलिंगंत्वस्नांगसंस्पर्शमात्रस्य नियमस्यात्रश्रवणात् नचस्मृत्तोपाशु
पताद्विस्पर्शेसचैलस्नानश्रवणात्तच्छास्त्रस्पदृष्यत्वमाश्रमिणामनिप्रेतमित्याशंकनीयम् कृतेसोम
यागादावनेकमंत्रसंस्कृतेष्टकाचित्रचित्पसंस्पर्शनेपि स्नानदर्शनात् नचचित्पस्पकिंदुष्टवा

दुतरुद्रस्पनिर्मात्पवदत्पर्हितत्वादपस्पशत्वमितिएतावतीविचारयदवीमवगाहितुंशास्त्रेकृतो
त्सवेयंस्माद्दशामतिःक्रमतेइतिकेचित् वस्तुतस्तुयथाचतुर्वेदोपियोविप्रोदीक्षितोनशिवाध्वरे सतु
शूद्रःप्रमंतव्योनदेयंतस्पशासनम् इत्यादिनाशैवादयोदीक्षाविहीनानोत्रैविद्यवृद्धानामचर
वर्णाविद्विजुगुप्साऊचंति तथा कापालिकःपाशुपतःशैवाश्चसहकारुनिःदृष्टाश्चेद्विमोदेतस्प
र्शाश्चेत्स्नानमाचरेत् इतिस्मृत्यंतरदर्शनादंत्यावसायिवद्दर्शनस्पर्शनयोर्दुष्टाःशैवादिशास्त्र
प्रतिपन्नाःशैवादयस्त्रैविद्यवद्धर्मन्पते एतदेवोपपन्नं शास्त्रंहितथा तस्मात्पुराणादिवुक्षिय
र्यालोचनेनेवानुष्ठानमादर्त्तव्यम् नचकचित्कचिद्दाषागमानुष्टेयसामान्येनबाधागमेरेक
र्वत्वमाशंकनीयम् यत्रापिबाधागमानुष्टेयसाहश्यमेव अनुनूयामनूपावासुनगांदुर्नगात्त
पा संत्रीवाप्यसतीवापित्रंगमानजुगुप्सयेदिति तत्रापिदेवीपुराणाद्यक्तदशादीक्षितस्यवैतैनि
यमाद्दत्पनुसंधेयमृतस्मादृष्यत्वेनैवशैवादिप्रमाणमनुष्टेयत्वेनत्वंगत्वेनकेनचित्कचि
देवोनादेयम् साकल्पेननानुष्टेयम् इतिस्थितम् तत्रापियत्पोरुषेयंनकेवलमनुष्टेयंतया
वदप्रमाणमपीतिहेतोर्हेयमितिस्थितम् अतएवाहुरावार्याः अनुष्टेयंनत्ववतियच्छास्त्रंपुरु
षैःकृतम् तदप्रमाणंविज्ञेयंपुंवुद्धिप्रत्नवंस्तित्वत् इति अलमतिप्रसंगेनेति सदाचारःशिष्टा

National Gallery of Canada National Centre for the Arts

चारइत्युक्तम् तत्र शिष्टस्वरूपमाह बौधायनः शिष्टाः खलु विगतमत्सराः अनीधा न्याय्यतेऽनुपः
दंभदर्पलोभमोहक्रोधविवर्जिताः धर्मेणाधिगतो यैश्च वेदः सपरिबृंहणः शिष्टास्तदनुमानज्ञाः
श्रुतिप्रत्यक्षहेतवइति अनीधा न्याइति वृत्तिसंकोचोयल्लक्षणम् इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समु
पबृंहयेत् इतिमनुवचनादितिहासपुराणादिवेदस्यपरिबृंहणान्न विनानावाच्यव्याकरणा
दीनितदनुमानज्ञास्मृतिज्ञाः स्मृतिर्हितस्यवेदस्यानुमानंलिंगंश्रुतिप्रत्यक्षहेतवःश्रुतिः प्रत्य
क्षहेतुर्येषामत्तस्तेतथोक्ताः स्मृतिवचनमाचारश्चप्रत्यक्षागम्यत्वात्प्रत्यक्षम् ब्रह्मावर्त्तादिषु
वाकुल्येनवेदमूलआचारइतिमत्वामनुराह यस्मिन्देशेय आचारःपारंपर्यक्रमागतः वर्णानां
सांतरालानांससदाचारउच्यतेइति ननुब्रह्मवर्त्तएवसदाचारइतिमत्वातथासतिहिलोका
दिमूलेपिब्रह्मावर्त्ताचारोधर्मप्रमाणंस्यात् वेदमूलकोपिचदेशांतरवर्त्तीनस्यात् चशिष्टो
पि आर्यावर्त्ते प्रागादर्शात्पर्वतात्प्रत्यक्कालकाद्दनादुदक्यारियात्राद्दक्षिणेनहिमवंतमुत्त
रेण विध्यया वद्येधर्मायेआचारास्तेसर्वप्रत्येतव्याः नत्वन्येप्रतिलोमकधर्माणइत्याह अत्रा
पिसर्वशब्दोबाकुल्यान्निप्रायेण नत्वन्येप्रतिलोमेत्यत्रापिदेशांतरीयाः सर्वेधर्मा आचाराश्चा
नुप्रत्येतव्याः यतस्तेषुवाकुल्येनलोकादिपूर्वकाआचाराः केचिदेवश्रुतिपूर्वकाइतितस्यार्थेनु

संधेयाः अन्यथादेशांतरावर्त्तसंनवाद्ब्रह्मावर्त्तादिमूलआचारोनिर्मूलः स्यात् मनुः श्रुतिस्मृतिविरोधेतुश्रुति
रेवगरीयसी अविरोधेतुकर्त्तव्यस्मार्त्तवैदिकवत्सदा वसिष्ठः श्रुतिस्मृतीविहितोधर्मस्तदलाभेशिष्टा
चारः प्रमाणमिति ननुयदिश्रुतिस्मृत्योर्धर्मएवप्रमाणंकथंतर्हिआत्मज्ञानप्रधानयोर्धर्मज्ञानप्र
माणनिर्वाहः नह्यात्मज्ञानेधर्मोननुष्ठेयत्वात् तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थावधारणंतत्तत्रज्ञायते
ननुवाक्यार्थमवधार्ययागादिवदनुष्ठीयतेइत्याशंक्याह इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्म
णाम् न्यायतुचरमोधर्मोयद्योगेनात्मदर्शनम् ८ इत्यादिधर्माणामितिकर्त्तव्यतात्मनोसंबंधीप
रमःप्रधानन्तुयोयंधर्मःयद्योगेनसमाधिनात्मदर्शनंनाम आत्मशब्दोयंपरमात्मनिवर्त्ततेन
जीवात्मनि तस्येज्यादिकमंतरेणसमाधिर्विनैवचप्राप्तत्वात् आत्मावाअरेद्रष्टव्यइतितत्रोत्प
त्तिविधिः ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्याधिकारविधिः अत्रहिपरशब्देनपरमात्मानिधीयते तदाप्तिश्च
तदात्मनेवद्वौब्रह्मस्यावस्थानं तत्रब्रह्मविदितीयदीपात्राब्रह्मविद्याकारणंविविदिषतियज्ञे
नदानेनतपसानाशकेनेत्यादि तत्रचयज्ञेनेत्यादिश्रुतिःसकलनित्यनैमित्तिकवर्णाश्रमधर्म
मोयल्लक्षणार्थं अतएवविष्णुपुराणम् आराध्यतेस्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा तस्मात्तत्प्राप्त
येयत्नःकर्त्तव्यःपण्डितैर्नरैःतत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानंचकर्मचोक्तंमहामुने तथाचवसिष्ठःयथात्रम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धुसंयुक्तंमधुचान्नेनसंयुक्तमएवंतयश्चविद्याचसंयुक्तंनेषजंहितत्र इतिएवमादिमत्वोक्तवान्
इज्याचारदमाहिंसेतिरागप्राप्तंकर्माश्रित्यशास्त्रेणपुरुषान्प्रुदायाविधीयमानौर्थआचारःयथाप्राङ्
मुखोन्नानिनुंजीतत्तत्स्वीमित्यादि मनसोदमनंदमःरागप्राप्तहिंसानिवृत्तिरहिंसासत्त्वनिवृत्तिःषरस्व
त्वापत्तिर्दानंत्वाध्यायोध्ययनं कर्मशब्दःकाम्यव्यतिरिक्तानामन्येषामपिचोदितकर्मणांपरिग्रहा
र्थः यद्योगेनात्मदर्शनंनचतद्वाक्यार्थावधारणादिवसिद्ध्यति किंतुश्रवणमननंनिदिध्यासनेत्वइ
तिकर्माधिकारिणोपिविदुषःऊर्ध्वरेतस्त्वादिकारणाद्धर्मसंशयेपर्षदधीनोनिर्णयइतितात्पर्यवदाह
चत्वारोवेदधर्मज्ञाःपर्षत्त्रैविद्यमेववा साङ्गतेयंसधर्मःस्यादेकोवाध्यात्मवित्तमः ९ वेदप्रसि
द्धोधर्मःधर्मशास्त्रंतदर्थज्ञाश्चत्वारःधर्मनिर्णयरूपकार्यकर्त्तारःपर्षदितुच्यते ऋग्यजुःसाम
वेदास्त्रैविद्यमितितेनचात्रतदध्येतारस्त्रयोब्राह्मणाउच्यंते सैषाऋक्वरापर्षदित्याहमनुः ऋग्वेदवि
द्यजुर्विच्चसामवेदविदेवचऋक्वरापर्षद्विज्ञेयाधर्मसंशयनिर्णयेइति अथवाध्यात्मविदांश्रेष्ठए
कोपिधर्मंतयायमर्थंब्रूतेसएवधर्मः आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तंशास्त्रमध्यात्मंबहूनांतद्विदांमध्येसा
तिरेकज्ञानोध्यात्मवित्तमःपरिषत्त्वंब्राह्मणानामेवप्रायमकल्पिकम् यदाहमनुःश्रुतिद्वैधंतुयत्रस्या
धर्मेषुकथंस्यादितिचेद्वेदेषु यत्रिशिष्टाब्राह्मणाब्रूयुःसधर्मःस्यादतर्कितइतिश्रुतिषुवाक्य १२

पाढादेवानिर्णीतेष्वित्यर्थः अंगिराःचातुर्विद्योवितर्कीचअंगविद्धर्मपाठकःत्रयश्चाश्रमिणोवृद्धाः प
र्षदेषादशावरा चतुर्णामपिवेदानांपारगोयोद्विजोत्तमः यथाक्रमंविनोपांगैश्चातुर्विद्यमितिस्म
तिःधर्मस्यपर्षदश्चैवआर्याश्चत्तक्रमस्यच त्रयाणांयःप्रमाणज्ञःसवितर्कीनवेद्विजः ऋग्वेदयजुर्वेद
कल्पेचछिक्षायाचसुनिष्ठितः ज्योतिःशास्त्रेचकुशलःसनिरुक्तोगविद्वेत्तवेदावेधाव्रतस्नातः
सत्यसंधोजितेंद्रियः अनेकधर्मशास्त्रज्ञःप्रोच्यतेवेदपाठकः ब्रह्मचर्याश्रमादूर्ध्वंवृद्धाश्चाश्रमिणस्त्र
यःवेदेयुस्तस्यतेधर्मंयेमयापरिकीर्त्तिताः मनुस्तु त्रैविद्योहैतुकस्तर्कीनिरुक्तोधर्मपाठकःत्रयश्चाश्र
मिणाःपूर्वपर्षदेषादशावराइत्याहहेतुकोनुमानज्ञःतर्कोस्यास्तीतितर्की संशयकोटौप्रमाणिकत्वा
रोपेकतेबाधकादर्शनाद्विचित्यमात्रप्रमाणेनेतिप्रत्ययस्तर्कः सचवेदोविरोधीग्राह्यःइत्युक्तंतेनैव
आर्षंधर्मोपदेशंचवेदशास्त्राविरोधिनायस्तर्केणानुसंधत्तेसधर्मंवेदनेतरइति आर्षंस्मृतिपुराणादिः
उपदेशोवेदः अनुसंधानमुपपादनापूर्वंगृह्यस्यादयःवृद्धत्वात् वृद्धोपेताहिदशावरेतिदशा
न्योनन्यूना अंगिराःचत्वारोवात्रयोवापिवेदवंतोग्निहोत्रिणःब्राह्मणाःसमवायस्थाःपर्षदित्युपि
धीयते अनाहिताग्नयोयेचकेवलवेदपारगाःपंचैतेवेदशास्त्रज्ञाःपर्षत्संज्ञात्वुदाहृताः येतुध
र्मविदोविप्राःकार्याकार्यविचक्षणाःप्रायश्चित्तप्रणेतारःसप्तैतेपरिकीर्त्तिताःएकविंशतिसंख्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कैः श्रुतिमन्यायपारगैः वेदांगऊहालैश्चैवषर्षदंतुप्रकल्पयेत् यतीनांसत्ततयंज्ञानविज्ञान
वेदिनांशिरोव्रतेनस्नातानामेकोपिपरिषद्वेत् येतुपूर्वंमयाप्रोक्ताः स्थितायावरेपथि त्रयो
पिपरिषज्ज्ञेयाः सर्वकायपरारकाः एषातुल्यक्रियेषुमध्यमेषुतुमध्यमामहापातकिशोधेषु
ज्ञातशोनूनएवचेति यतिशास्त्रप्रसिद्धंशिरोव्रतम् एकोपिपरिषत्कार्यकरइत्यर्थः यायावरोग
ह्स्यविशेषः महापातकिनश्चतेशोध्याश्च महापातकिशोध्याः इत्यपोद्धातप्रकरणः धर्मानुक्रीतद
धिकारिणोवर्णान्द्विजांश्चाह ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रावर्णाश्चत्वारोद्यास्त्रयोद्विजाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राः
प्रत्येकंवर्णसंज्ञानवति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तुप्रत्येकंद्विजसंज्ञाज्ञेयाः निषेकाद्याः श्मशानांतास्ते
षांवैमंत्रिताः क्रियाः तेषांद्विजानांगर्भाधानाद्याः प्रेतकर्मपर्यंताः क्रियामंत्रैः कार्याः शूद्रस्यतुयाव
दुक्तं उपनयनांतसंस्कारानुवृत्तौ यमः शूद्रोप्येवंविधः कार्योविनामंत्रेणसंस्कृतः नकेनचित्स
मसज्छंदसातंप्रजापतिःसृष्टवानुपवीतवान् अतोनुपनेयइत्यर्थः यत्श्रुतिः गायत्र्याब्राह्म
णमसृजतत्रिष्टुभाराजन्यंजगत्यावैश्यं नकेनचिच्छंदसाशूद्रमतोसंस्कारोविज्ञायते असंस्का
र्योनुपनेयः ब्रह्मपुराणम् विवाहमात्रंसंस्कारंशूद्रोपिलभतेसदा मात्रशब्दान्मंत्राणांव्यावृत्तिः
पूर्वसंस्काराणांवा तदाचविकल्पोविहितत्वादपितेषामुजातकर्णः ऊर्ध्वंतौद्विजातीनांधर्मौ १३

सामासिकौमतौ अधिकारीनवेत्शूद्रः पूर्त्तधर्मेणवैदिकेमहानारतम् एकाग्निकर्महवनंत्रेतायांय
श्चहूयते अंतर्वेद्यांचयदानमिष्टमित्यभिधीयते वापीकूपतडागादिदेवतायतनानिच अन्नप्रदा
नमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयतेअन्नदानंग्रहणमयज्ञांगोपलक्षणम् तथाचजातकर्णः ग्रहोपरा
गेयद्दानंसूर्यसंक्रमणेषुच द्वादशादौचयद्दानंपूर्त्तमित्यभिधीयते गर्भाधानादीन्संस्कारान्वृद्ध
शस्त्रविहितानपिकालविशेषसंबंधित्वयासार्धश्लोकत्रयेणाधुनाविधत्ते गर्भाधानमृतौपुं
सःसवनंस्पंदनात्पुराषष्ठेष्टमेवासीमंतोमास्येतेजातकर्मच अष्टमेकादशेनामचतुर्थेमासि
निष्क्रमःषष्ठेन्नप्राशनंमासिचूडाकार्यायथाकुलम् १२ एवमेनः शमंयातिबीजगर्भसमुद्भवम्
गर्भआधीयते नेनकर्मणागर्भाधानम् तद्दृतौकार्यमित्यन्वयतःसिद्धम् एवंप्रागर्भचलनात्पुंसः
सवनंपुंसवनाख्यंकर्मषष्ठमेवागर्भमासेसीमंतः सीमंतोन्नयनम् एतेप्रागेतेजातकर्म अष्टमे
कादशेनामाधेयमितिशेषः एकादशादिसंख्याजन्मनस्तस्यप्रकृतत्वात् चतुर्थेमासिनिष्क्रमण
म् सूर्याचंद्रमसोर्दृष्टंवह्निः प्रसरणम् षष्ठेमास्यन्नप्राशनम् चूडाशिरवासायेषांकुलेयस्मिन्व
र्षेतथायत्संख्याकार्यतयास्मर्यते तदनतिक्रमेणकर्त्तव्यंयथाकुलधर्मंकेशवेशान्कारयेद्दिज
लप्रसिद्धः एवंकृतेषुसंस्कारेषुएनः पापंबीजगर्भोत्थंशाम्यति बीजंशुक्रशोणितम् गर्भोजठरांतर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वस्थितोदेहः तेनजठरेवासोलब्धपते एनोत्राप्रायत्यंमातुःपानाशनादेरुत्यवमित्यर्थः एतच्चवातुर्वर्ण्यनिप्रायम् नहिजातिमात्रविषयम् तथासत्युपनयनंविधायवाच्यंस्यात् देवलः चित्रकर्मयथानेकैरंगैरुन्मीत्यतेशनैः त्रास्त्रएपमपितद्वत्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः अतएवमनुर्द्विजात्यनिप्रायेणोपनयनंविधायाह गार्भैर्होमैर्जातकर्मचौडैर्मौंजीनिबंधनैः वैजिकंगार्भिकंचैनोद्विजानामपमृज्यते एवमेनः शांत्याप्रदुज्यमानाएतेसंस्काराः पुंसवनांत्यरेपित्रनांवेपितस्थानीयेनपितव्यादिनाकार्यइतिसिद्धम् अत्रचगर्भाधानवद्वत्वादयःकालविशेषाश्रप्पनूद्यंतइति शास्त्रविहितानांकालोत्तरणांननिवर्त्तकाःकिंतुतदुपलक्षकाः तत्रशास्त्रांतराणिविशेषानिधायकानिगृह्यंते तत्रहारीतः सकृत्संस्कृतसंस्काराः सीमंतेनद्विजस्त्रियः ययंगर्भेप्रसूयंतेससर्वः संस्कृतोनवेत्त सीमंतोन्नयनेबैजवापगल्पमापूर्यमाणपक्षेयदापुसानक्षत्रेणचंद्रमायुक्तःस्यात् देवलः सकृच्चसंस्कृतानारीसर्वगर्भेपुसंस्कृता अतएवपारस्कारः अथपुंसवनवत्सीमंतोन्नयनंप्रथमगर्भेइतिसीमंतोन्नयनंप्रथमगर्भेनिधत्तेपुंसवनेनतुप्रतिगर्भमावर्त्तनेअथपुंसवनानवलोभनंतत्रश्वत्थायनगृह्यं उपनिषदीगर्भालंबनंपुंसवनमनवलोभनंच यदिनादेयात्तृतीयेगर्भमासितिष्यणोपोषितायाःस्वरूपवत्सायागोः दधिनिद्वौह्यौमाषौयवंचदधिप्रसतेनप्राश्नीयेत् किंपिवसिद्धि

१९

पिवसीतिपृष्ट्वापुंसवनंपुंसवनमितिप्रतिजानीयात् एवंत्रीन्प्रसूतान् अथास्यमंडलागारछायायांदक्षिणस्यांनासिकायांमजिताओषीधपूर्वानसःकरोति प्रजापतिर्जीवपुत्रान्योवैहेतुकप्राजापत्तस्यस्थालीपाकस्यहुत्वाहृदयदेशमस्पाआलभेत यत्तेसुसीमेहृदयेहितमतःप्रजायतोमन्येहमतर्विद्वांसमाहपौत्रमघन्नियामिति अथरूपंत्वामनसादीध्यानेत्यादिप्रजावान्मंत्रः अग्निरेतुप्रथमइत्यादिजीवपुत्रामंत्राः तृतीयेमासिसीमंततिष्येणश्रवणेनवेतिसांख्यायनम् जातकर्मणित्रह्मपुराणोक्तोविशेषः देवाश्चपितरश्चैवपुत्रेजातेद्विजन्मनाम् प्रायांतियस्मात्तदहः पूज्यंपुण्यंचसर्वदातत्रदद्यात्सुवर्णवन्मिंगतुरगरथम् छत्रंछागंचमाल्यंचतिलान्वेश्मधनंबकुजातश्राद्धंनदद्याच्चपक्वान्नंब्राह्मणेष्वपि इति एतच्चप्राङ्नाभिछेदातु नोर्ध्वम् तथाचहारीतः जातेकुमारेपित्रेणामोदत्तुण्यंतदहः तस्मात्तिलपूर्णानिपात्राणिसहिरण्यानिब्राह्मणानाह्वयपित्रत्यः स्वधाऊर्यात्त प्रजायतयेच्च प्राङ्नाभिछेदात्संस्कारपुण्याहंऊर्वेति छिन्नायामग्रौचमितिज्योतिःशास्त्रेध्रुवचरक्षिप्रनेषुवारत्रयेशुभे गुरौशुक्रेथवाकेंद्रेजातकर्मवनामच नामनिनक्षत्राणि नविष्यपुराणम् नामधेयदशम्यांचकेचिदिच्छंतिपार्थिव द्वादश्यानयरेरूपंमासेपूर्णेतथापरे अस्मादशोदनितथावदंत्यन्येमनीषिणः पुण्येतिथौमुहूर्तेचनक्षत्रेवगुणान्विते इतिगृह्यपरिशिष्टम् जननाद्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रात्रेस्नुरेत्रात्तरात्रेसंवत्सरेवानामधेयकरणम् अशौचेतुव्यतिक्रांतेनामकर्मविधीयते नायंनिय
मः नामधेयंदशम्यामित्यादिवचनविरोधात् अतोविकल्पएव स्वगृह्यापेक्षाचतद्व्यवस्था एवंचाहरे
कादशेद्वादशेवास्कारयेदित्यादिविवक्षितार्थमेव नाशौचोक्तोयत्नक्षणम् तेनाशौचेपितत्कार्य
म् त्रांखलिखितोदशम्यामुत्थाप्यपिंडवर्धनेपित्र्यंतत्रसंनिध्यमितिश्रुतेः ब्राह्मणोग्राहुतिंदत्वापि
तृनन्नुमान्यतदहरेवनामधेयकरणंकुर्यात् अन्योवाकुलवृद्धःवतुरक्षरंवाह्रस्वंवादीर्घांतरंत
स्यंपुंसामीकारांतंस्त्रीणाम् एवंकृतेनामनिश्चितंकुलनवतिसंतिकांपूर्वंशय्यायाउत्थाप्यदशम्यांतिथौ
दशमेहनीत्यर्थः पिंडवर्धनंपूजातत्स्वरूपंच ब्राह्मणः पूर्वमाहुतिंदत्वापितृननुमान्यान्नुदयश्राद्धे
नपूजयित्वाकवर्गादीनांतृतीयादयोवर्णायरलवह्राश्चद्वीर्घवंतस्तेषांमध्येयकारादयश्चतस्रोत
स्याः तेनाम्नोत्तमंध्येकार्याः शेषास्तुह्रस्वांतोनामादौवैजवायः पितानामकरोत्येकाक्षरंह्रस्वंक्रूर
रंचतुरक्षरंमपरिमितंवाकृतेऽर्थान्नतद्धितम् ईकारांतस्त्रियै यमः शर्मादेवश्चविप्रस्यवर्मात्रातावै
श्यस्यगुप्तिर्दत्तश्चैवशूद्रस्यकारयेत् एतान्युत्तरपदानिसमासनृपस्यनाम्नःकार्या
णिपूर्वपदानियममाहमनुः मंगल्यंब्राह्मणस्यस्यात्क्षत्रियस्यबलान्वितम् वैश्यस्यधनसंयुक्तंशू १५
द्रस्यतुजुगुप्सितम् तथा स्त्रीणासुखोच्यमक्रूरविस्पष्टार्थमनोहरं मंगल्यदीर्घवर्णांतमाशीर्वादा

निधानवत् निष्क्रमणेयमोक्तोविशेषः ततस्तृतीयेकर्त्तव्यंशिशोः सूर्यस्यदर्शनम् द्वादशेऽनिरा
क्रेद्वशिशोर्निष्क्रमणंनवेत् चतुर्थमासिकर्त्तव्यंतथान्येषामतंत्रिनो अन्नप्राशनेविशेषमाह्य
मः तत्तोन्नप्राशनंषष्टमासिकार्य्यंयथाविधि अष्टमेवापिकर्त्तव्यंयथेष्टंमंगलंकुले ऋक्षः सव
त्सरेन्नप्राशनमर्धसंवत्सरइत्येकेतौगादिःषष्टेमासेन्नप्राशनंदंतेषुजातेषुवा मार्कंडेयः देव
तापुरतः स्थाप्यधान्युत्संगगतस्यच अलंकृतस्यदातव्यमन्नंयात्रेत्यकांचने मध्याह्नकन्नके
पेतंप्राशयेत्प्रथमंशिशुम् कृतप्राशनथोत्संगाद्धात्रीबालंसमुत्सृजेत् देवायतोथविन्यस्य
शिल्पनोडानिसर्वशः शास्त्राणिचैवशस्त्राणितत्रःपश्येत्कुलक्षणम् प्रथमंयत्स्पृशेद्बालस्तत्तो
नोडंस्वयंतदा जीविकातस्यबालस्यतेनैवतुनविष्यति सर्वैः स्वजन्मदिवसेस्नातैर्मंगलवा
रिभिः गुरुदेवाग्निविप्राश्चपूजनीयाविशेषतःस्वनक्षत्रंचपितरस्तथादेवःप्रजापतिः प्रतिसंव
त्सरयन्नात्कर्त्तव्यश्चमहोत्सवः पित्रूजाग्राह्यम् विष्णुधर्मोत्तरेषुजन्मनक्षत्रंगेसोमेशिरःसा
तोनयन्नतः पूजासोमस्यकर्त्तव्यानक्षत्रस्यतथात्मनः श्राद्धंकुर्यात्प्रयत्नेनवह्निब्राह्मणतर्प
णम् सुरणामर्चनंकार्यंकेशवस्यविशेषतः सर्वस्वालंकृतस्तिष्ठेत्तवासाश्चमानवः निर्मलं
निधार्याणिदंतकेनानखानिचकृंतयेत् प्राकूडाकरणाद्वालः प्रागन्नप्राशनाद्भिषुः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कुमारः सतुविज्ञेयोयावन्मौंजीनिबंधनम् शिशोरनुद्गतेप्रोक्तंबालस्याचमनंस्मृतम् रजस्व
लादिसंस्पर्शेस्नातवस्तुकुमारकः ब्रह्मपुराणे मातापित्रोरथोद्विष्टंबालोचुंजन्नवेत्सुखीति द
न्तजातमात्रःशिशुस्तावद्यावद्दंतोसमागताः सहिताश्चसमोज्ञेयोव्यक्तिमात्रेप्रकाशितः नदानदेपे
तथापेयेवाच्यावाच्येतथानृते अस्मिन्कालेनदोषः स्यात्सयावन्नोपनीयते एतदन्नदानद्य
णापेयपानानुमननंमातपित्रुच्छिष्टविषयम् नतुजातिन्नेत्राकाराद्यनदानीयेयपानविषयम्
संस्काराद्यनर्हत्वप्रसंगादृश्यतेहिस्मृतिषुप्राचुर्येण वसंतेद्विजातीनामुपनयेतग्रीष्मेराज
न्यमृशरदिवैश्यमित्यादिनानुपहतजात्याद्याश्रयेणैवोपनयनादि इति चौलेविशेषमाह
यमः तथासंवत्सरेपूर्णे चूडाकर्मविधीयते द्वितीयेवातृतीयेवाकर्तव्यंश्रुतिचोदनात् शाख
लिखितौ तृतीयेवर्षे चूडाकर्मलौगाक्षिः तृतीयस्यब्दसंपन्नयिष्टगतेषुचूडाःकारयेत दक्षि
णतः कपुजावसिष्टानाम् उपनयनेत्रिकरपपानांमुंडानगवः पंचचूडाअग्निरसःवाजिमेके
मंगलार्थंशिखिनोन्येयथाकुलधर्मवाश्रुत्यपक्षस्यपुण्याहेयर्वणिवाकपूजाचूडावाजिःकेश्रा
पंक्तिः व्यासःनक्षत्रेपिनकर्तव्यंयस्मिंजातोनवेत्तरः नन्दपदयोः कार्यंनैवाग्नेयेषुनारद दा
रुणेषुचसर्वेषुदुष्टतारांवर्जयेत् ज्योतिष्येयानिचोक्तानितानिसर्वाणिकारयेत् चारंशानेश्च

रादित्यनौमानोरात्रिमेवच तिथिंप्रतिपदंरिक्तांविष्टिंचैवविवर्जयेत् अश्विनीश्रवणस्वातीचित्रा
तिष्यपुनर्वसुधनिष्ठारेवतीज्येष्ठामृगहस्तेषुकारयेत् मूलेश्लेषार्कवैद्रेषुमूलेषुकरणेषुचदो
षंप्रातःप्रकुर्वीतआसुर्वलविधंवनम्हस्तात्रयंमृगशिरःश्रवणात्रयंचपूषाश्विनाकमृगरूपानि
पुनर्वसुश्च दौरेतुकर्मणिहितानुदयेक्षणेवायुक्तानिचोडुपतिनाथदिनास्तताराःतद्दमीमे
ताःक्रियास्त्रीणांविवाहस्तुसमंत्रकः १२ एताहिजातकर्माद्याःक्रियाःस्त्रीणाममंत्रकाःविवाहः
पुनःसमंत्रकःगृह्यविहितानांसंस्काराणांमिहयरामर्शात्मंत्रवतदंगानामप्युपदेशात्सांग
नांतत्स्त्रीत्वावेदितव्यःअतएवचमनुःअमंत्रिकातुकार्ययंस्त्रीणामावदृशेषतःसंस्कारा
र्थंशरीरस्ययथाकालंयथाक्रमम् आवत्क्रिया अशेषतःसांग यथाक्रममितिवचनात्सक
लेषुक्रमानतिक्रमोविधेयइतिदर्शयति तदतिक्रमेसर्वप्रायश्चित्तंकार्यम् कालानतिक्रमेका
त्यायनआह देवतानांविपर्यासेजुहोतिषुकथंचनवेत् सर्वप्रायश्चित्तत्वात्क्रमशोजुहुयात्तु
नःसंस्काराश्चनिसुज्येरन्स्वकालाच्चेत्कथंचन हुत्वातदेवकर्तव्यं ------पत्तयेदतःस
र्वप्रायश्चित्तेलौगाक्षिराह सर्वाणिप्रायश्चित्तानिमनोज्योतिरितिसप्तभिःगोभिलश्चौलाधिका
रे एतयैवाद्यतयात्रियस्त्रीमंत्रेणहोमः मार्कंडेयः प्राहेथपंचमेवर्षेप्रप्रसूतेजनार्दनेष

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ष्टीप्रतिपदं चैववर्जयित्वातथाष्टमीम् रिक्तांपंचदशीं चैवसौरभौमदिनंतथा एवंसुनिश्चिते
काले विद्यारंभंप्रकल्पयेत् पूजयित्वाहरिंचैवलक्ष्मीदेवीसरस्वतीम् स्वविद्यासूत्रकारांश्चस्वां
विद्यांचविशेषतः एतेषामेवदेवानांनामानुज्ञुत्यायतम् दक्षिणांनिर्दिजेद्राणांकर्त्तव्यं
चात्रपूजनम् प्राङ्मुखोगुरुरासीनोवाग्यतांशास्त्रमारंभेत् अध्याययेत्तप्रथमंद्विजाग्र्यैः
सुपूजितम् ततःप्रन्त्पनध्यायान्वर्जनीयान्विवर्जयेत् अष्टमीद्वितयंचैवचतुर्दशीतथैवच दिनद्वय
म् अश्रौचइंद्रयात्रायांनूकंयेराहुदर्शने चतीयातेचाहोरात्रमुल्कायातेतथैवच स्मृत्यंतराम्नात
कान्यासगणितंचऊमारशिक्षापयेत् गर्भाष्टमेष्टमेवाब्देब्राह्मणस्योपनायनं राज्ञामेकादशेसै
केविशामेकेयथाऊलम् १४ उपनेतारंप्रत्युपनेयस्यप्रयोजकव्यापारउपनायनम् तत्तश्चो
पनयनादनंतदेव अतएवाहबुधः गर्भाष्टमेवर्षेब्राह्मणआत्मानमुपनाययेदिति इममेवत्र
विधिमाश्रित्यशौनकोमंत्रविधत्ते जानुनुपसंगृह्याधीहिनोः सावित्रीमनुब्रूहीति गर्भाद्
ष्टमोगर्भाष्टमः गर्भसहचरितोवः गर्भः तदपेक्षाष्टमेइतिकपञ्चोपेपंचमी उपनयनस्या
प्ययमेवकालः शौनकेनोपदिष्टः अष्टमेवर्षेब्राह्मणमुपनयेद्गर्भाष्टमेच एकादशेक्षत्रियं
द्वादशेवैश्यमिति अथकाम्याउपनयनकालः तत्रमनुः ब्रह्मवर्चसकामस्यकार्यविप्रस्य

पंचमेराज्ञोबलार्थिनःषष्ठेवैश्यस्येहार्थिनोष्टमे इतिईहाचेष्टाः गौतमः उपनयनमष्टमेपंचमे
नवमेवा कांप्यगर्भादिसंख्यावर्षाणामुपनयनस्याष्टमंवर्षनित्यःकालः नवमंपंचमंचकाम्यः
आपस्तंबः सप्तमेब्रह्मवर्चसकाममष्टमेआयुष्कामंनवमेतेजस्कामंदशमेन्नाद्यकामंमेकाद
शेइंद्रियकामंद्वादशेपशुकाममन्नोपनयतेत्यनुषंगः पुराणात् नष्टेचंद्रसगोश्रुक्रेनिरंशोचै
वनास्करे कर्त्तव्यंनोपनयनं नानध्यायेगलग्रहेराहोः प्रथमनागस्थितःसूर्योनिरंशःचतुर्थी
सप्तमीनवमीत्रयोदशीगलग्रहः हस्तात्रयेपुष्यधनिष्ठयोश्चयोस्माश्विसौम्यादितिविष्णुनेषु
रास्तेतिथौचंद्रबलोपपन्नेकार्योद्विजानामुपनायनेविधिः गोभिलः यदहरुपोष्यमाणवको
नवतिप्रगेएवैनंतदहर्नोजयंति ऊशत्कारयंति आप्नावयंत्पलंऊर्वंति अहतेनवाससाच्छा
दयंतिप्रगेप्रात्तरेवेत्यर्थः शंखःपयोयवक्वामिद्वाहारः क्रमशास्त्रयाणामुपनयनाद्विगर्भाधानादि
संस्कारेषुदर्शादर्शविप्रानेज्याः यदाहकात्यायनः गर्भाधानादिसर्वेषुब्राह्मणान्भोजयेद्दशः उपनी
यगुरुः शिष्यंमहाव्याहृतिपूर्वकम् वेदमध्याययेदेनंशौचाचारांश्चशिक्षयेत् १५ यथाविधि
उपनयनकर्मणाशिष्यमनुशासनीयंप्रत्यासन्नंकृत्वागुरुराचार्योव्याहृतिपूर्वकंवेदमध्याय
येत् शौचाचारांश्चशिक्षयेत्तद्ग्राहयेत् गुरुग्रहणात्पितेवोपनयनादिकंकुर्यादितिगम्यतितस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

योगपतावरहेचान्यआचार्यः स्यात् उपनयनेनचशिष्यस्याचार्यप्रतिसंबंधविशेषात्मिकाप्रत्यासत्तिः
क्रियतेनतुदेशसन्निकर्षात्मिकैव उपनेत्युणानाहापस्तंबः तमसोवाएषतमः प्रविशतियदविद्वा
नुपनयते यश्चाविद्वानितिब्राह्मणानाम् तस्मादनिजनविद्यासमुपेतंसमाहितंसंस्कर्त्तारमीप्सेत
यश्चाविद्वानुपनयेत्तसोपितमःप्रविशतीत्यर्थः गायत्र्यादिप्रधानंचोपनयनम् यदाहकात्याय
नः गायत्र्याब्राह्मणमुपनयेत त्रिष्टुभाराजन्यं जगत्यावैश्यमिति सर्वेषांवागायत्रीमितिच अनु
ब्रूयादितिशेषः लौगाक्षिः तत्सवितुर्वरेण्यमितिब्राह्मणस्य तांसवितुरितिराजन्यस्य विश्वारूपा
णीतिवैश्यस्य ओन्नूर्नुवः स्वरित्युक्तात्सवितुर्वरेण्यमितिसावित्रीत्रिरन्वाह यत्तोर्ध्वंऋात्सर्वा
मततः महाव्याहृतिसंख्यामाहमनुः ओंकारपूर्विकास्तिस्रोमहाव्याहृतयोव्ययाः त्रिपदाचैवसा
वित्रीविज्ञेयंब्रह्मणोमुखम् मुखमारंभः ततश्चमहाव्याहृतयएवाध्यायनारंभेप्रयोक्तव्याः किं
गा तुप्रणवोव्यस्तोपिचैतच्चप्रथममध्यापनप्रारंभेनवरारंभः मुखमितिव्यपदेशात् प्रणवमहा
व्याहृतित्रिकंचस्वरूपतोमनुराह अकारंचापुकारंचमकारंचप्रजापतिः वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भु
वःस्वरितीतिच गायत्रीमपिविशेषतआह त्रिभ्यएवतुवेदेभ्यःपदंयदमदूहत् तदित्यृचो २८
स्याः सवितुरितिपरमेष्ठीप्रजापतिः तथा अध्येष्यमाणंतुगुरुर्नित्यकालमतंद्रितः अधीष्वभोरि

तिब्रूयाद्विरामोस्तितिचारमेत् अध्येष्यमाणस्त्वाचांतोयथाशास्त्रमतंद्रितः ब्रह्मांजलिकृतोध्या
य्योल्लघुवासाजितेंद्रियः ब्रह्मांजलिलक्षणंसएवाह संहत्यहस्तावध्येयंसहिब्रह्मांजलिःस्मृतः
शौचात्प्रचीनमाचारंतावदाह दिवासंध्यासुकर्णस्थ ब्रह्मसूत्रउदङ्मुखःकुर्यान्मूत्रपुरीषेतु
रात्रौचेदक्षिणामुखः ४९ अहनिसंध्ययोश्चोदङ्मुखोरात्रौदक्षिणामुखःवामकर्णोपवीतीमूत्रपुरीषेउत्सृजेत्तत्र मनुः तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठंपत्रंलोष्टंतृणानिचनियम्यप्रयतोवा
चंसंवीतागोवमुण्ढतःकाष्ठादिनिर्मुमंतर्धायमलमुत्सृजेदित्यर्थः संवीतांगःप्रावृतांगःअ
वगुण्ढतःप्रावृतशिराः यमः शिरःप्रावृत्यऊर्वीतश्चकृन्मूत्रविसर्जनम् अयज्ञियैरनार्द्रैश्चृत्त
णैरात्मच्छायमेदिनीम् प्रत्यङ्मुखस्तुपूर्वाह्णेपराह्णेप्राङ्मुखस्तथा मनुः छायायामंधकारेवारा
त्रावहनिवाद्विजः यथासुखमुखःकुर्यात्प्राणबाधभयेषुच अंगिराः उत्थायपश्चिमेयामेरात्रे
राचम्यचोदकम् अंतर्धायतृणैर्भूमिंशिरः प्रावृत्यवाससा वाचंनियम्ययत्नेननिष्ठीवोछुवा
सर्वर्जितःकुर्यान्मूत्रपुरीषेतशुचौदेशेसमाहितः गृहीत्वशिश्नंश्लोत्थायमृद्भिरमुद्भस्तेजलैः गं
धलेपक्षयकरैश्चोचंकुर्यादतंद्रितः ७ यथामूत्रसंसर्गोनभवति तथावामहस्तेनशिश्नंगृ
हीत्वोत्थायदेशांतरेउपविश्यकमंडल्वादिनोद्धृतैर्जलैर्मृद्भिश्चगंधलेपक्षयकरंमृल्लगंधर

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रशौचमनलसः ऊर्यात् नारद्वाजः अथापकृष्यविण्मूत्रंकाष्ठलोष्टतृणादिनाशौचंयथार्थव
कुर्याद्दृढंविदत्तमेहनः मेहनंलिंगम् पुराणात् मार्जनंवामहस्तेनवीरणाद्यैरयत्नियैः देवलः
आशौचान्तेत्सजेत्क्षिप्रंप्रसावोच्चारयोः स्वयम् विवस्वान् रात्रिमात्रंजलेत्पत्काऊर्यात्शौचमनु
द्धृते पश्चात्तछौधयेत्तीर्थमन्यथानशुचिर्नवेत्ययनः नाहरेन्मृत्तिकांवप्रान्नदीकूलात्सैकतात्तथा
वापीकूपतडागेषुनाहरेद्वालतोमदम् आहरेज्जलमध्यात्तुपरेतांमणिबंधनात् पुराणात् व
ल्मीकान्मूषकोत्खातान्मृदमंतर्जलात्तथा शौचावशिष्टंगेहाच्चनादद्यात्लेपसन्नवाम् अंतः प्रा
ण्यवपन्नांच स्तोत्खातांनकर्दमात् वापीकूपादिव्यतिरिक्तविषयोतर्जलमृत्तिकाप्रतिषेधः
नारद्वाजः नोषरात्रश्मशानान्नमदंमूषकस्थलात् नमार्गात्रजलाज्जातुनादद्यात्ऊर्ध्वतः
क्वचित् देवलः धर्मविद्वत्तिणंहस्तमधःशौचेनयोजयेत् तथैववामहस्तेननाभेरूर्ध्वंनशोधये
त् ज्ञातात्तपः आर्द्रमल्लकमात्रास्तुग्रासाइंदुक्षयेस्मृताः तथैवाहुतयः सर्वाः शौचार्थेचैवमति
काः एकालिंगेकरेसप्तेतिस्रोद्वेहस्तयोर्द्वयोः मूत्रशौषसमाख्यातंशुक्रेतुद्विगुणंस्मृतम् मनुः
एकालिंगेगुदेतिस्रस्तथावामकरेदश उभयोः सप्तदातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सता एतच्छौचंगृह
स्थानांद्विगुणंब्रह्मचारिणाम् त्रिगुणंतुवनस्थानांयतीनांतुचतुर्गुणम् दक्षः अर्धप्रसृतिमा

त्रातुप्रथमामृत्तिकास्मृताद्वितीयाचतृतीयाचतदर्धेनप्रकीर्त्तिताएवमपिच गंधलेपक्षयकरी
यदिनश्यवेत् तदामदोधिकायाश्चः परिमाणतः संख्यातोवा तत्रांगिराः प्रथमाप्रसृतिर्ज्ञेयाद्वि
तीयातुतदर्धिका तृतीयामृत्तिकाज्ञेयात्रिनागकरपूरणी वसिष्ठः पंचपाणौदशैकस्मिन्नयोः
सप्तमृत्तिकाः शंखः मेहनेमृत्तिकाः सप्तलिंगेद्वेपरिकीर्त्तिते एकस्मिन्विंशतिर्हस्तेद्वयोर्ज्ञेयाश्चतु
र्दश मेहनःपापुःब्रह्मचारीविषयमेतत् हारीतः दशसप्तैषडष्टैसप्तैकानांतिसृणांपादोप्रक्षा
लयेत् वक्ष्यमाणाराः उपविष्टस्तुविण्मूत्रंकर्त्तुंयस्तंनविंदति सऊर्यादर्धशौचंतुस्वस्यशौच
स्यसर्वदा गंधलेपक्षयेसत्यप्यर्धमितासंख्यापूरणीया यदाहदक्षः न्यूनाधिकंनकर्त्तव्यंशौ
चंसद्भिमनीषिता प्रायश्चित्तेनयुज्येततविहितातिक्रमेकृते यथाविधिकृतेपिशौचेगंधश्चेन्ना
पगच्छति तत्राहमनुः यावन्नापैत्यमेध्यात्ताद्गंधोलेपश्चतत्कृतः तावन्मृद्वारिचादेयंसर्वासु
द्रव्यशुद्धिषुमनस्तुष्टाना वेतुदेवलआह यावन्नशुद्धिमन्येततावच्छौचंविधीयते ब्रह्मांड पु
राणात् आद्यंतयोस्तुशौचानामद्भिःप्रक्षालनंस्मृतम् अशेषलेपनाशायन्नावश्यंक्रियएवच
आदिपुराणात् स्त्रीशूद्रयोरर्धमानेशौचंप्रोक्तंमनीषिभिः दिवाशौचस्यनिरूपधेयधिपादोवि
धीयते आर्तः ऊर्याद्यथाशक्तिस्वसयः ऊर्याद्यथोदितम् अंतर्जानुभुचौदेशेउपविष्टउदङ्मु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

खः प्राग्वाब्राह्मेणतीर्थेन द्विजोनित्यमुपस्पृशेत् १८ अनुपवीतेदेशेप्राङ्मुखउदङ्मुखोचोपविश्य
तर्जानुपाणिना ब्राह्मेणतीर्थेनद्विजन्मासर्वदाचमेत् गौतमः शुचौदेशेआसीनोदक्षिणंवाऽजा
न्वंतराकृत्वायज्ञोपवीत्यामणिबंधात्पाणीप्रक्षाल्यवाग्यतः हृदयंस्पृशन्त्रिरुदकमुपस्पृशेत् द्वि
र्वासुदक्षेत् खानिचोपस्पृशेत् शीर्षण्यानिमूर्धनिचन्यसेत् आचमेदित्यनुवर्त्तोसमंतंतरमूर्ध्व
तः करौकृत्वाप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखःपाणीचसंस्पृशन्नद्भिःप्रकृतिस्थानिरवेचऊर्परेजानुनी
वरूपरावारःकृत्वाथशौचंप्रक्षाल्यपादौहस्तौचमज्जलैः निबद्धशिखआसीनोद्विजआचमन्
चरेत्कृतोपवीतंसर्वेसेवाङ्मनःकायसंयतः देवतः प्रथमंप्राङ्मुखःस्थित्वापादौप्रक्षाल्य
येद्बाहूनुदङ्मुखोवादेवत्येपैत्यकेदक्षिणमुखःशिखाबद्धावसित्वाद्येनिर्णिक्तेवाससीशुचे
तूष्णीन्यस्तासमाधायनऊर्ध्वन्नविलोकयन् नगच्छन्नशयानश्चनहृष्टोन्नपरामृशन्नहसन्नै
वजल्पंश्चनात्मानमवलोकयन् केशान्नीवीमधःकायमस्पृशन्धरणीमपि यदिस्पृशतिचै
तानिन्यूयःप्रक्षालयेत्करम् इत्येवमद्भिराजानुप्रक्षाल्यचरणौपथक् हस्तावामणिबंधान्याप
श्यादासीतसंयतःअथाऽनुप्रथमात्तीर्थाद्दक्षिणात्रिःपिवेत्समम् अशब्दमनवस्रावमबहि
र्जानन्बुबुदम् नक्षलन्नूचन्न मणिबंधःब्राह्मतीर्थमूलेप्रथमेतीर्थेब्राह्मतीर्थम् दक्षिणा

२०

दक्षिणात्करादित्यर्थः नारद्वाजः संहतांगुलिनातोयंगृहीत्वाणिनाद्विजः मुक्तांगुष्ठकनिष्ठेतु रो
धेणाचमनंचरेत् माषमज्जनमात्रासुसंश्लक्ष्णाः पिवेदयः आयतेपूर्वतःकृत्वागोकर्णाकृतिवत्क
रम् हारीतः आर्द्रवासास्थलस्थस्तुयद्याचामेन्नराधमः वस्त्रनिष्पीतनंतस्यदेहात्प्रेताः पिबंतिहिकर्म
दाचमननित्यंप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः जलस्थोवास्थलस्थोवाहृद्योर्वासमवस्थितः जलस्थोज
लकार्येषुस्थलस्थः स्थलकर्मसु उन्नयोत्तन्नयस्थस्तुकर्मस्वधिकृतोन्नवेत् गोबिलः जानुन्या
मूर्ध्नाचमंजलेतिष्ठन्नदुष्यति तान्यामधस्तथातिष्ठन्नाचमेन्नविचक्षणः लिखितः उद्धृतपरीक्षि
तानिरन्ध्राणिरमलानिरबुबुदानिरश्नद्राण्यध्येकपर्णावर्जितानिराचमेत् अद्भिरितिशेषः आय
तंतनःन्नमिगतास्वप्नाचम्यप्रयतोन्नवतियवाप्रयतआचामयेत् नवर्षधारास्वाचमेत्तन्नप्रद
रोदकेअपआचमेदितानुवर्त्तौ वसिष्ठः प्रदरादपियोगेसर्पणसमर्थाः नगंधरसदुष्टानिर्यास्रि
स्रुस्रुनागमाः प्रदरोगर्त्तः प्रचेताः अनुसाफेनशीतानिःपूतानिर्वस्त्रेणुषा ऊष्मानिरफेनानि
स्त्रिश्चत्रुर्वाद्विराचमेत् ब्राह्मतीर्थस्पर्शेनमाह प्रसंगात्तीर्थांतराणांच कनिष्ठादेशिन्पंगु
ष्ठमूलान्पर्यंथकरस्यच प्रजापतिपित्र्यब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् १९ कनिष्ठामूलंप्रजापतितीं
र्थम् प्रदेशिनीमूलंपित्र्यतीर्थम् अंगुष्ठमूलंब्राह्मतीर्थम् हस्ताग्रंदेवतीर्थमजानीयात् कनिष्ठा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्वस्वांगुलिः देवि दानीनर्जनीअंगुष्ठः प्रसिद्धः हारीतः ब्राह्मणस्तीर्थेनाचमेत् आवपनहोमतर्पणा
निप्राजापत्येनऊर्ध्वात् मार्जनाचमनबलिकर्मनोजनानिदेवेनपित्र्यर्थानिपित्र्येण प्रतियहप्रा
जापत्येन आग्नेयंपाणिमध्यंआवपनंनिर्वायःकेशानांमार्जनेनप्रोक्षणम् मार्कंडेयपुराणात् नां
दीमुखानांऊर्वीतःप्राज्ञः पितृोदकक्रियाम् प्राजापत्येनतीर्थेनयज्ञकिंचित्प्राजापत्यः नविष्यतु
राणे कमंडल्वर्स्यस्पर्शनंदधिप्राशनमेवच सोमतीर्थेनराजेंद्रसदाऊर्ध्वाद्विचक्षणः लाजाहोमं
तथादोहंप्राजापत्येनकारयेत् योगयाज्ञवल्क्यः अंगुष्ठमूलेब्राह्मस्यादैवंत्वंगुलिमूर्ध्वनि प्राजापत्यं
तुमूलेस्यान्मध्येसौम्यंप्रतिष्ठितम्मध्येतलमध्येइत्यर्थः त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्यखान्यद्भिःसमु
पस्पृशेत् त्रीन्वारानपःपीत्वावारद्वयंमुखंसंमृज्यछिद्राण्यद्भिःसंस्पृशेत् देवलः द्विस्तथायुष्य
मूलेनपरिमृज्यात्ततोमुखम् नाग्रेणांगुल्यानपृष्ठैर्वापरिमृज्यात्कथंचन अद्भिस्तुप्रकृतिस्थानिहीं
नानिःफेनबुद्बुदैःहृत्कंठतालुगानिस्तुयथासंख्यंद्विजात्तयः २० शुद्ध्येरन्स्त्रीचशूद्रश्चसकृत्स
ष्टानिरंततः अद्भिरविकृतानिःफेनबुद्बुदरहितानिःहृदयकंठतालुगानिर्यथासंख्यंब्राह्मणक्ष
त्रियवैश्याःशुध्यंति स्त्रीशूद्रौतुमुखस्यांतेनौष्ठद्वये नैकवारंस्पृष्टानिःतथाचाचमनीयंयथाह २१
दयंगमानवंति दक्षःप्रक्षाल्यहस्तौयादौचत्रिःपिबेदंबुवीदितम् सकृत्पांगुष्ठमूलेनद्विःप्र

मृज्यात्ततोमुखम् अतोमकौचोष्ठौसंहत्येत्यर्थः यमः रात्रावनीक्षितेनैवशुद्धिरुक्तामनीषिणाम्
उदकेनातुराणांचतथोष्णेनोष्णयायिनाम् उष्णयायिनोदीक्षिताःपुराणात् दक्षिणंतुकरंकृत्वा
गोकर्णाकृतिवत्पुनः त्रिःपिबेदीक्षितंतोयमास्यंद्विःपरिमार्जयेत् आदौशिरस्तथान्युत्पतिसंनि
मुखमात्मनेत् यथोक्तविधिनाखानिततः स्पृष्ट्वाविशुद्ध्यति तिसृभिरंगुलिभिरित्यर्थः मनुः त्रिरा
चमेदयः पूर्वंद्विःप्रक्षाल्यततोमुखम् खानिचोपस्पृशेदद्भिरात्मानंशिरएवच दक्षः मध्यमानिर्मु
खंपूर्वंनिसृभिःसमुपस्पृशेत् अंगुष्ठदेशिनीन्योचनासिकेतदनंतरम् अंगुष्ठानामिकाभ्यांच
चक्षुषीसमुपस्पृशेत् कनिष्ठांगुष्ठयोःश्रोत्रंनाभिमंगुष्ठकेनतु तलेनहृदयंस्पृष्ट्वासर्वानिः
शिरएवतुबाहूचाग्रेणसंस्पृशेत्ततःशुद्धोभवेन्नरः अंगुष्ठानंतराप्रदेशिनीअनामिकाउपकनिष्ठि
कातलंपाणिमध्यं वैयाघ्रपद्यः स्रोतस्थानानिसर्वाणिस्पृष्ट्वास्पृष्ट्वाविशुद्ध्यति आचमन्ब्राह्मणो
नित्यमिहजगवान्नन्दयुः अंगुष्ठेनस्पृशेन्नासिंसंयुक्तेनकनिष्ठया उरसालेनांगुलिभिःशिरः प
श्चान्नुपंचभिःअंसौस्पृष्ट्वाकराग्रेणतोयंस्पृष्ट्वासमाहितः संस्मरत्पयनाभंचविप्रः सम्पविशु
द्ध्यति भविष्यपुराणे अंगुष्ठेग्निर्महावाहोप्रोक्तोवायुःप्रदेशिनी अनामिकातथासूर्यःकनिष्ठा
चंद्रमास्मृतः प्रजापतिर्मध्यमातुज्ञेयान्नरतसत्तम यमः तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान्यावद्धामेनसंस्पृ

National Centre for the Arts

शेत् जलमितिशेषःवामेसिद्धादशादित्यावरुणस्त्रिदशेश्वरः व्यासःअनुद्धृतानिराचमेत्कामंतिष्ठ
न्नपिद्विजःआतुरश्चेच्चाद्यानोपिपश्यन्भीतोदिशास्था स्मृत्यंतरम्ताम्रात्रमनारिकेलाज्ववेणुदळा
लावुचर्मनिःस्वहस्तेनापिवाचामेत्सर्वदाशुचिरेवसःनकेवलमनिदितहस्तेनेत्यपिशाद्यार्थःवै
धायनःपादप्रक्षालनाळेषेणनाचमेत् यद्याचमेद्भूमौस्रावयित्वाचमेत्नसवुद्बुदानिर्नसफे
नानिर्नोष्मानिनक्षाराःनिर्नविवर्णानिर्नकलुषानिर्नहसन्नजल्पन्नतिष्ठन्नवित्रोकयन्नप्रेक्षे
नप्रणतोनमुक्तशिखोनाबद्धकक्षोनवहिर्जानुर्नवेष्टितशिरानबद्धकक्षोनत्वरमाणोनायज्ञो
पवीतीनप्रसारितपादःशब्दमकुर्वन्स्त्रियोहृदयंगमःपिवेत्त देवलःसोपानत्कोजलस्थोवा
मुक्तकेशोथवाद्विजःउष्णीषीवापिनाचामेद्वस्त्रेणावेष्टयवाशिरःआपसंनःनवर्षधारास्वाच
मेत् यमःअपःकरनखस्पृष्टायआचामतिवैद्विजःसुरांसपिवतितस्यकृंयमस्यवचनंयथाब्र
ह्मंडपुराणात् कंठंशिरोवाप्रावृत्यरथ्यायाणगतोपिवा अकृत्वापादयोःशौचमाचांतोप्यशुचिर्न
वेत् मरीचिःनयाडुकास्थोनाचक्तःशुचिःप्रयतमानसः उपस्पृश्यद्विजोनित्यंशुद्धएवनवेत्तु
सःचुल्कासनस्थोप्याचामेन्नान्यकालेकदाचन प्रचेताःनोत्तरीयानिर्वसानास्रुक्कूर्चन्नाचामे
त् आपस्तंनः नाग्युदकशेषेणयथाकर्माणिकुर्वीतआचामेद्भूमौस्रावयित्वावाचामेत्

विष्णुःनस्पृशन्नहसज्जल्पन्नश्चंडालदर्शने नापवित्रकरःकश्चिद्ब्राह्मणोपउपस्पृशेत् अपूतं
तस्यतत्सर्वंनवत्याचमनंतथेति यमःवामहस्तास्थितेदर्भेदक्षिणेनाचमेद्यदि स्कंदतेवेत्तो
यंपीत्वाचोद्वायणंचरेत् उपनीतस्यक्रमप्राप्तमध्यंदिनसंध्यास्नानादिसहितमाह स्नानमद्धे
वतैर्मंत्रैर्मार्जनंप्राणसंयमः २१ सूर्यस्यचाप्युपस्थानंगायत्र्याःप्रत्यहंजपः स्नानमाप्लवनम् अ
द्धैवत्यैरापोहिष्टेत्येवमादिभिर्मंत्रैर्मार्जनंस्वशिरःप्रोक्षणंप्राणायामःसूर्योपस्थानंगायत्रीजपश्चे
तिप्रत्यहंमध्यंदिनेकार्यम् ब्रह्मचारिप्रकरणेविष्णुःअप्सुदंडवन्मज्जनम् कात्यायनःरक्षार्थंवारि
णात्मानंपरिक्षिप्यसमंततःशिरसोमार्जनंकुर्यात्कुशैःसोदकविंदुभिःतत्रापोहिष्टीयानंमार्षी
दिकमाहयोगयाज्ञवल्क्यःसिन्धुद्वीपोब्रह्मवेदार्षगायत्रंछंदएवचआपस्तुदैवतंप्रोक्तंविनियोग
स्तुमार्जनेव्यासःविपुषोष्टौक्षिपेदूर्ध्वमधोयस्यक्षयायजित्र आपोहिष्टेतित्रर्चेनअतियादंमा
र्जनंकार्यम् तत्रयस्यक्षयायजिन्वथेत्यधोमुखंक्षिपेत् तथामार्जनंजलमध्येतुप्राणायामोयत
स्तःजलेवास्थलेवेत्यर्थःअथपवित्रकरणम् तत्रकात्यायनःअनंतर्गर्भिणंसाग्रंकोशद्विद
लमेववाप्रादेशमात्रंविशेषेयंपवित्रंयत्रऊर्ध्वंवित्र एतद्देवकपिंजल्यालक्षणंसमुदाहृतम् आ
ज्यसंस्कारनार्थंयत्तदप्येतावदेवतुएतत्प्रमाणमेवैकेकोशीमेवार्द्रमंजरीम् शुष्कांवाशीर्णकुसु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मांपिंजलीयरिचक्षते मार्कंडेयः चतुर्निर्दर्भपिंजूरैर्ब्राह्मणस्यपवित्रकम् एकेनन्यूनमुदिष्टंवर्णावर्णो
यथाक्रमम् त्रिनिर्दर्भैः शांतिकर्मपंचभिः पौष्टिकंतथा पिंजूलैः सप्तभिः सर्वदैवेपित्र्यंविधीयते
नीवीमध्येतुयेदर्भाब्रह्मसूत्रेक्षयेकताः पवित्रांतान्विजानीयाद्यथाकायस्तथाऊर्णाः जपेहोमे
तथादानेस्वाध्यायेपित्तर्पणे अश्नूनंतुकरंऊर्यात्सुवर्णरजतैः कुशैः जपेहोमेतथादानेस्वा
ध्यायेपित्ततर्पणे सव्यापसव्यौऊर्वीतसवित्रौकरौबुधः ग्रथिर्यस्यपवित्रस्यनतोनाचमनंच
रेत् आर्षंछंदोदैवतंविनियोगविधिंस्मरेत् स्मृत्वोंकारंचगायत्रीनिबध्नीयाच्छिखांततः पु
नराचम्यहृदयंनासिकेधोचसस्पृशेत् तथा प्रणवाद्याव्याहृतीश्चसावित्रींचजपेत्ततः तथानि
मंत्र्यसलिलंसंध्योपासनमाचरेत् प्राणायामस्वरूपमाह गायत्रीशिरसासार्धंजपेद्व्याहृति
पूर्विकाम् २२ प्रतिप्रणवसंयुक्तांत्रिरयंप्राणसंयमः तत्सवितुरितिगायत्र्याअस्याएवतैत्तिरीय
कारणेप प्राणायाममंत्रत्वेनाम्नात् ओंआपोज्योतिरित्यादिकेनशिरसासार्धंव्याहृतिपूर्विकांप्रति
प्रणवसंयुक्तांत्रिःपरिजपेत् एषप्राणसंयमः प्राणायामइत्यर्थः भूराद्याव्याहृतयः सप्तसत्यं
तांपूर्वायस्याः सात्पूर्विकाप्रतिमंत्रंप्रणवः प्रतिप्रणवः मंत्राश्चव्याहृतयः सावित्री शिरश्चशि
रसोमतेयःप्रणवः सशिरोंतर्मंत्रांतर्गतएव संवर्त्तः प्रणवेणतुसंपुक्तान्व्याहृतीःसप्तनित्यशः

२३

सावित्रीशिरसासार्धंमनसात्रिःपठेद्द्विजः मनुःसव्याहृतिंसप्रणवांगायत्रीशिरसासह त्रिःपठेदा
यत प्राणः प्राणायामःसउच्यते वह्नयतिः वह्नासनेनियम्यासुंसमत्वाचार्षादिकंतथा सन्निमी
लितदृङ्मोनीप्राणायामसमन्वसेत् योगयाज्ञवल्क्यः ओंकारः परमंब्रह्मसर्वमंत्रेषुनायकः प्रा
जापतेर्मुखोत्पन्नस्यः सिद्धस्यवैपुरा तेनोपात्तमतत्सस्यब्रह्मार्षंचस्वयंभुवः गायत्रीचन्नवेच्छं
दश्चाग्निर्दैवतमुच्यते ग्रादौसर्वत्रयुंजीतविविधेष्वेवकर्मसु विनियोगः समुद्दिष्टःश्वेतवर्णउ
दाहृतः व्याहृतीनांचसर्वासामृषिर्ब्रह्माप्रकीर्त्तितः ततश्छंदांसियान्यासांतानिसम्यक्प्रदर्शयेत्
गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहत्तीपंक्तिरेवच त्रैष्टुब्बविश्वेदेवाश्चदेवताःसमुदाहृताः प्राणायामप्र
योगेचविनियोगउदाहृतःतथासवितादेवतायस्यामुखमग्निस्त्रियाऋचाविश्वामित्रऋषिश्छंदो
गायत्रीसावित्रिष्यते विनियोगउपनयेप्राणायमेतथैवच गायत्रीवाइदंसर्वंब्राह्मणंब्राह्मणा
नित्तु वेदेष्वन्यान्यनेकानिगायत्रगकीर्त्तितानितु ओंआपोज्योतिरित्येषमंत्रोयस्तुप्रकीर्त्यते त
स्यप्रजायतेरार्षंयजुश्छंदोविवर्जितम् ब्रह्माग्निवायुसूर्याश्चदेवताःसमुदाहृताः प्राणस्यायम
नेचैवविनियोगउदाहृतः पूरकऊनकरेवकैः प्राणायाम स्त्रिलक्षणोज्ञेयः यथा नासिकाहस्त
उच्छ्वासोयंतःपूरकउच्यते ऊनकोनिश्चलश्वासोमुच्यमानस्तुरेचकः नीलोत्पलउपमनिभेना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निदेशेप्रतिष्ठितम् चतुर्भुजंमहात्मानंपूरकेणैवचिंतयेत् ऊंनकेनहृदिस्थानेध्यायेच्चकमल
सनम् ब्रह्माणंगौरसर्वांगंचतुर्वक्त्रंपितामहम् रेचकेनेश्वरंविद्याल्ललाटस्थंमहेश्वरम् शुद्ध
स्फटिकसंकाशंनिर्मलंपापनाशनम् प्राणायामत्रयंकार्यंसंध्यास्वथतिसृष्वपि प्राणस्यायम
नंकृत्वाआचमेत्प्रयतोपिसन् ओंतरत्स्विद्यतेयस्मादाचमनंस्मृतम्सायमग्निश्चमेपुत्काप्र
तः सूर्यश्चमापिवेत् आपःपुनंतु मध्याह्नेततश्चाचमनंचरेत् आपःपुनंत्वितिसिंधुद्वीपस्यृषिः
ब्राह्मणस्पतिर्देवताअनुष्टुप्छंदःसूर्यश्चमेत्यग्निरृषिःसूर्यमन्युपतयोदेवता स्पृष्ट्वाचाग्निंसुतं
तोयंमूर्धिब्रह्मसुखेनतु आपोहिष्टेतिसूक्तेनदैर्मार्जनमाचरेत् प्रणवोव्याहृतिःसावित्रीब्रह्मसु
खम् तेनतोयंस्पृष्ट्वा तेनतोयेनमूर्धिंदैर्मार्जनंचायोहिष्टेतिसूक्तेनऊर्यादित्यर्थः आपोहिष्टे
त्यस्यसूक्तस्य अंबरीषःसिंधुद्वीपऋषिरापोदेवतानवम्याउत्तरावर्त्तस्याग्निः आद्यानांसप्तानाग
यत्रीछंदः उत्तरयोरनुष्टुप्मार्जनेविनियोगःकात्यायनः उत्थायार्कंप्रतिप्रेक्ष्यत्रिकेणांजलिमं
नसः प्रणवोव्याहृतयः सावित्रीतित्रिकम् अथस्वशाखाधीतैः सूर्यदैवत्यैर्मन्त्रैः सूर्यमुपतिष्ठे
ततस्तः सावित्रीजपेत् तत्रव्यासः आवाहयेत्तुगायत्रींसर्वपापप्रणाशिनीम् आगच्छवरदे
देविजपेमेसन्निधौभवगायंतंत्रायसेयस्माद्गायत्रीत्वमतःस्मृता योगयाज्ञवल्क्यः श्वेतव

२४

र्णांसमुद्दिष्टांकौशेयवसनांतथा श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्चभूषितांआदित्यमंडलांतःस्थां
लोकनिवासीनि ब्रह्मसूत्रधरांदेवींयज्ञासनगतांशुभ्रां आवाह्ययजमानोहितेजोसीतिविधा
नतः आवाह्यपूजयित्वातुनमस्कृत्यविसर्जयेत् ओंकारःपूर्वमुच्चार्योभूर्भुवःस्वस्तथैवच गाय
त्रीप्रणवश्चान्तेतपेद्येवमुदाहृतः यमः सहस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावरांगायत्रींतुजपेन्नि
त्यंसर्वपापप्रणाशिनीम् ऊर्वीदित्यनुवृत्तोयोगयाज्ञवल्क्यः गृहेत्वेकगुणंजप्यंनद्यांतुत्रियु
णंस्मृतम् गवांगोष्ठेशतगुणमश्वागारेशताधिकम् सिद्धक्षेत्रेषुसर्वेषुदेवतायाश्चसन्निधौ
सहस्रशतकोटीनामनंतविष्णुसंनिधौतथाच तिष्ठंश्चैवंजपन्ऊर्यात्समाहितःअ
न्यथाप्राङ्मुखःऊर्यादृश्यमाणश्चमेणतु प्राङ्मुखेषुकुशेष्वेवमासीनश्चासनेशुभे नात्युच्छ्रितेना
तिनीचेदर्भपाणिःसुसंयतः स्फटिकैर्द्राक्षरुद्राक्षपुत्रजीवसमुद्भवैःअक्षमालांतुकर्त्तव्याउत्तमा
त्त्वक्तरोत्तरःकोद्याधिकान्तवेदृश्यमालाविशेषतः जपस्यक्रियमाणस्यतस्मात्श्रेष्ठापराप
राब्रह्मवेत्वक्षमालायाःऊर्ध्वंप्रोथ्यपाणिना जपंवहिकर्त्तव्यंएकाग्रमनसासदाशिवः ऊ
र्ध्वास्यासमासीनःऊर्ध्वोत्तरायांवाऊर्ध्वापवित्रपाणिरुदङ्मुखःसर्व्वानिमुखोवाक्षमालामा
दायदेवतांध्यायन्ऊर्यादिति वर्सीआसनम् ऊर्ध्वोत्तरासुशोभना सुवर्णमणिमुक्ताफलस्फ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

टिकपञ्चादशरुद्रादपुत्रजीवकानामन्यतमामन्त्रमातंऊर्यात् ऊर्ग्रंथिकर्त्तावाहस्तोपयामेर्वा नत
थान्येनजप्येन पापंनिर्दहतिद्विजः यथासावित्रीजप्येनसर्वपापैः प्रमुच्यते योगयाज्ञवल्क्यः ध्या
येत्मनसामंत्रंजिह्वोष्ठौनचचालयेत्नकपयेच्छिरोग्रीवंदन्तान्नैवप्रकाशयेत्नचक्रमन्त्रचक्षस
त्रंसन्त्रविचालयन् नायाश्रितेनजल्पंश्चनाप्रावृत्तशिरास्तथा नपदापदमात्रस्पन्चैवहितथास
मम् नचासमाहितमनानचसंश्रावयञ्जपेत्नक्लिन्नवासास्थलमोजपादीनाचरेद्बुधः व्रताद्दतेना
द्रवासोनैकवासाःसमाचरेत् नजीर्णेननीलेनपरिक्लिष्टेनवाजपेत् यद्रात्रसंकृतानिसिद्ध वि
द्याधरागणाः हरंतिप्रसन्नयस्मात्तस्माद्धृत्तुद्धारयेत् जप्यकालेनन्नाषेतव्रतहोमादिकेतथा एतछे
वावसक्तस्तुयद्यागछेद्विजोत्तमः अनिवार्यततोविप्रयोगदोषंन्च कीर्त्तयेत्अवसक्तोवहितः त्र
ह्मीमासीतवजपंश्चंडालपतितादिकान् दृष्ट्वातान्कार्युपस्पृर्शनाप्यस्नात्वापुनर्जपेत् उपस्पृश्य
चम्य आनाप्यसंनाप्येत्यर्थः आचम्यप्रयतोनित्यंजपेदश्रुचिदर्शने सोरान्मंत्रान्यथोत्साहंयाव
मानीश्वरोक्तितः उपांशुजपथसुरुत्रंस्यात्तयुणोनवेत् साहस्रोमानसःप्रोक्तोयस्माद्ध्यानसमोहि
सःत्रंस्यउच्चैर्जपःउोष्ठस्पन्दनमात्रंतुयत्रोपांशुतथाध्वनिः जिह्वांकृत्वानिर्विकल्पांचितयेत्तद्धिमो २५
नसम् नीचैर्जपंबुधःऊर्यात्सावित्र्यास्तुविशेषतइति सायंसंध्योपासिमाह प्राणानायम्यसंप्रो

क्ष्यक्षचेनात्मानंसंप्रोक्ष्यप्रत्यङ्मुखःसावित्रीपूर्ववज्जपंस्तारकोदयंयावन्नद्यादावासीतउदयोद
र्शनयोग्यता उपासीतेत्यनुवृत्तौ शौनकः अर्धास्तमितमंडलआनक्षत्रदर्शनादिति तत्राग्निश्चमाम
नश्चेत्यग्निरृषिरग्निमन्युयत्तयोर्देवताप्रकृतिश्छंदः अपामूर्ध्वंविद्वेषेविशेषोव्यासोक्तः करान्यांतोय
मादायगायत्र्याचाग्निमंत्रितमूर्ध्वंआदित्यानिमुखवत्तिस्रेत्रिरूर्ध्वंसंध्ययोःक्षिपेत् इतिमध्यदिनसंध्यया
समानमन्यत्तत् सायंसंध्याजपांतेरात्र्युपस्थानंबोधायनआह इममेइतिवारुणीन्यारात्रिमुपति
ष्ठतेइति ओंइममेवरुणश्रुधीहवमद्याचवंउद्यत्वामवस्युराचकेतत्त्वायामिब्रह्मणाचन्दमानात
दाशास्तेयजमानोहविर्भिःअहेडमानोवरुणेहबुध्योरुशंसमानआयुःप्रमोषीरितिश्रुतःश्रेयस्सिद्धिः
रात्रिर्देवतापूर्वागायत्री उत्तरात्रिष्टुप् प्रातःसंध्योपासिविधिमाह संध्यांप्राक्प्रातरेवहितिष्ठेदासूर्य
दर्शनात् २८ प्राणायामप्रोक्षणागायत्रीजपाएवंत्रादेनगृहीताःप्राङ्मुखःसावित्रीजपेत्प्रातः सेश्य
सूर्यदर्शनाकालेयावत्सिद्धेदिति संध्यामितिकालाध्वनोरत्यंतसंयोगेइतिद्वितीयातेनसकलसंध्या
कालेजपेनवापनीयः अत्रचओंपूर्वागायत्रीजपेदितिश्रुतिविरोधपरिहारार्थेजपएवप्राधान्येनवि
धेयः स्थानासनेतुतदंगतयातेनजपन्नासीतेति आसीनोजपेदित्यर्थः संवर्त्तः प्रातःसंध्या
मुपासीतसनक्षत्रोयथाविधि सादित्योपश्चिमांसंध्यामर्धास्तमितनाक्षरामितियोगयाज्ञवल्क्यः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्रासवर्जीवुसत्ततंदिवसानांयथाक्रमम् संध्यामुत्कर्त्तमान्नुक्रासेवर्जोवुसाम्पूर्वासंध्यातुगा
यत्रीसावित्रीमध्यमात्सतायान्नवेत्पश्चिमासंध्यासाविज्ञेयासरस्वतीरक्तान्नवतिगायत्रीसावित्री
श्वेतवर्णिका कृष्णासरस्वतीज्ञेयासंध्यात्रयमुदाहृतम् संधौसंध्यामुपासीतनासागोनोदूतेरवौ
संध्यात्रकंतुकर्त्तव्यंद्विजेनात्मविदासदा उनेसंध्येवकर्त्तव्येब्राह्मणोश्नुगतेष्वपि अतश्चवाग्य
न्मध्याह्नसंध्यागृहेनकार्येतिगम्पते वसिष्ठः अनृतंमद्यगंधंचदिवामैथुनमेवच पुनातिष्ट
षत्तस्यान्नसायंसंध्याह्युपासिता बहिः संध्यादशगुणागर्त्तप्रस्रवणादिषुख्यातत्तीर्थेशतगुणा
साहस्त्राजाह्नवीजले मनुः एतदक्षरमेतंचजपन्व्याहृतिपूर्वकाम् संध्ययोरुभयोर्विप्रो
दपुण्येनयुज्यते एतदक्षरप्रणवः यमः यदह्नाक्रियतेपापंकर्मणामनसागिरा आसीनः य
श्चिमांसंध्यांप्राणायामैश्चहंतितत् यद्रात्र्याक्रियतेपापंकर्मणामनसागिरा पूर्वांसंध्यामुपा
सीनः प्राणायामैर्व्यपोहति संध्यामुपासतेयेवुसत्ततंसंशितव्रताः विधूतपापास्तेयांतिब्रह्म
लोकंसनातनम् ऋषयोदीर्घसंध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुवन्प्रजांयशश्चकीर्त्तिंच प्रलवर्चसमे
वच विष्णुपुराणम् सर्वकालमुपस्थानंसंध्ययोर्यार्थिवेष्यते अन्यत्रसूतकाशौचसंभ्रमा
त्तुरन्नीतितः पुलस्त्यः संध्यामिष्टिंचरुंहोमंयावज्जीवंसमाचरेत् सूतकेमृतकेचैवसंध्याकर्म

नसंत्यजेत् मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममतेद्विजः यमः अनागतातुयेपूर्वामतीतांयेचपा
श्चिमाम् विप्राः संध्यानतिक्रमंतासउदाहृताः दक्षः उपासतेनयः संध्यांब्राह्मणोहि विशोषतः
सजीवन्नेवशूद्रत्वमृतः श्वाचैवजायते संध्याहीनोशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु यदन्यकृ
तेकर्मनतत्फलमवाप्नुयात् अग्निकार्यंततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि तारकोदयात्पूर्वंदर्शे
नाऊर्ध्वंसंध्याकालेप्रत्यासन्न एवकालेरवगृह्योक्तविधिनासमिद्धोमंकुर्यात् नविष्णुपुराणात्
दूरादाहृत्यसमिधःसन्निदध्याद्धोपूरिसायंप्रातश्चजुहुयान्नानिरग्निमतंद्रियतः दूरादाहृत्यस
मिधःसन्निदध्याद्धोमकर्मणि अग्निकार्यंहोमादिकंप्र
तीयते सायंप्रातश्चशब्दात्पारात्रेऽहनीउपलक्ष्येते वैजवापःपुरासमयात्प्राग्उदीचीदिशाग
त्वाहिसन्नरण्यान्समिधआहरेत् शुष्काब्रह्मवर्चसकामः आर्द्रान्नाद्यकामः उभेउभयका
माः कात्यायनः नांगुष्ठादधिकाकार्यासमित्स्थूलतयाक्वचित् नविशुष्कात्वचावैवनसकीटान
पाटिताप्रादेशान्नाधिकानोनातथानस्याद्विशाखिका नसपर्णानिनिर्वीर्याहोमेषुचविजान
तांविशीर्णद्विदलात्रस्वावक्रासशुषिरातथा नयात्याचक्षुषोर्जुष्टाकर्मसिद्धिविनोशका वायु
पुराणात् पालाशःसमिधः कार्याः खादिर्यस्तदलाभतः शमीरोहितकाश्वत्थास्तदलाभेर्कवेत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सः कात्यायनः यत्रोपदिश्यतेकर्मकर्त्तुरंगंनशोच्यते दक्षिणस्तत्रविज्ञेयः कर्मणांपारगः करः
यत्रदिङ्नियमोनास्तिजपहोमादिकर्मसु तिलस्तत्रदिशःप्रोक्तोद्रौसोमापराजिता आसीनःप्र
कुर्य्याद्यानियमोयत्रनेदृशः तदासीनेनकर्त्तव्यंनप्रद्वेषेणनतिष्ठताशातातपः नानिवाद्या
स्तुविप्रेणक्षत्रियाद्याःकथंचन ज्ञानकर्मगुणोपेतायद्यप्येतेबहुश्रुताः ब्राह्मणाः सर्ववर्णानां
स्वस्तिऊर्यादितिश्रुतिः सवर्णासुसवर्णानांकार्यमेवानिवादनम् अंगिरः अप्रणामंगतेशूद्रे
स्वस्तिऊर्वतियेद्विजाः शूद्रोपिनरकंयातिब्राह्मणास्तदनंतरम् यमः यत्सुखंत्रिषुलोकेषुव्या
धिव्यसनवर्जितम् यस्मिन्सर्वेस्थिताःकामाःसरस्वत्यभिसंज्ञिता तथाक्षत्रियस्त्रियुगंहंति
वैश्योहंतिचतुर्युगम् हत्येकविंशतियुगंशूद्रोब्राह्मणमब्रुवन् नविष्यत्पुराणात् अभी
तिगदितोविष्णुर्वादहत्पिशाकरः द्वावेवपूजितौतेनयः करोत्यभिवादन
म् सव्यापसव्यादिविधिर्यत्रनोविद्यतेक्वचित् यज्ञोपवीतिनातातत्रनार्घंसर्वेषुकर्मसु अ
थाभिवादनविधिमाह ततोभिवादयेद्रुद्रोनसावहमितिब्रुवन् २५ ततोग्निकार्यंकृत्वा असा
वहमितिब्रुवन् ज्यायसोभिवादयेत् असावित्यस्यस्थानेप्रथमांतंनामकीर्त्तयेत् तथाभिवा
दयेदित्युक्त्वा मनुः अभिवादात्परंविप्रोज्यायांसमभिवादनम् असौनामाहमस्मीतिस्वनाम २७

परिकीर्त्तयेत् नोः शर्मकीर्त्तयेद्देवस्यनाम्नोभिवादने अतश्चैवंप्रयोगोभवति अभिवादयेचैत्र
नामाहमस्मिनोःइत्यभिवादितेतच्चप्रत्यभिवादनंयथाकार्यंतथाह सएव आयुष्मान्भवसोम्येतिवा
चोविप्रोभिवादने अकारश्चास्यनाम्नोंतेवाच्यःपूर्वाक्षरःप्लुतः अत्रचाभिवादकनामसन्निविष्टमि
त्यस्वरोपलक्षणार्थमकारग्रहणम् ततश्चयएवास्यस्वरोत्यःसप्लुतःकार्यःपूर्वाक्षरइतिवचनात्पूर्व
मक्षरंयस्यसःपूर्वाक्षरःपूर्वमभिवादकनाम्नोतर्वर्त्तिनःतच्चसामर्थ्याद्व्यंजनंस्वरस्पृग्व्यंजनमवस्थितपूर्व
मक्षरंयस्यसःपूर्वाक्षरइतिविशेषणेपादानाद्व्यंजनसहितएवस्वरःप्लावनीयःनपुनरपूर्वोकारोनामांते
विधीयतेइतिनिश्चीयते तथाचवसिष्ठः आमंत्रितेस्वरोत्यस्यप्लवतेसंध्यक्षरमप्रगृह्यमायातना
वंचेति आमंत्रितविभक्तेरंतस्यनाम्नोतेयःस्वरःसप्लवतेत्रिमात्रोभवति तथाप्रगृह्यसंज्ञावर्जितं
यत्संध्यक्षरमेकारैकारूपमाइनावस्तस्यकार्यः ओकारौकारूपंवेदात्तस्यउत्वावःकार्यःअत्रो
दाहरणानि आयुष्मान्भवसोम्यदत्तावत्सशर्माव यज्ञभूताव चित्रायाव ज्यायांसमभि
वादयन्नित्युक्तेतत्रकियताकालेनज्यायान्भवतीत्यपेक्षितेमनुराहदशाब्दाख्योरसंपंचाब्दा
ख्यकन्यातम् श्रुत्वपूर्वंश्रोत्रियाणामत्येनंपितृयोनिषु पुरवासिनोदशनिर्वर्षैःपूर्वः सखेव
भवति ततोधिकवर्षासुज्यायान्कन्यातमूत्रित्यिनागायनादीनांपंचाब्दः पूर्वःसखातताधि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कोज्यायान् ऋग्वदापेक्षमत्वम् श्रोत्रियाणां ऋग्वदपूर्वः सखा ततोधिकोज्यायान् तस्यचतारता
म्यगुणातारतम्यापेक्षम् अपिशब्दएवकारार्थः स्त्रियः कर्त्तव्यप्रत्यभिवादनानभिज्ञा सुरुषाश्वप्र
ति तदाहमनुः नामधेयस्ययेकेचिदभिवादनजानते तान्प्राज्ञोहमितिब्रूयात्स्त्रियः सर्वास्तथैव
च आपस्तंबः त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोभिवादनमर्हति ज्ञानमानेचवायोर्विशेषेबहुतरायाभिवाद्य
म् तथाचसमानग्रामेवसतामन्येषामपिबहुतरागांप्राङ्प्रातराज्ञादभिवादयीतस्वर्गमायुष्ये
ण्यं दक्षिणंबाहुंश्रोत्रसमंप्रसार्यब्राह्मणोभिवादयीत इतरःसमराजन्यः मध्यसमंवैश्यः नीचैः
शूद्रः प्राञ्जलिस्तथा विषमगतायणुरवेनाभिवाद्यमन्वारुह्याभिवादयीत सर्वत्रप्रत्युत्थायाभिवा
दनम् अप्रयतेननाभिवाद्यम् तथाच अप्रयत प्रयतायनाभिवादयेत् पतिवयसः स्त्रियश्च
वहितशिराअवहितपाणिर्वाभिवादयति सर्वनाम्नास्त्रियः राजन्यवैश्योसचनाम्नामातरमार्यदा
रंश्चेत्येके सांख्यायनःअहरहराचार्यायाभिवादयेत् गुरुन्यश्चसमोत्यश्रोत्रियस्य मनुः लौकिकं
वैदिकंवापि तथाध्यात्मिकमेववाआदधीतयतोज्ञानंतंपूर्वमभिवादयेत् गुरोर्गुरौसन्निहित्ते
गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् नचाभिसृष्टेगुरुणास्वानुगूनभिवादयेत् अभिसृष्टः अननुज्ञापितः स्वा
मातुलादीन् इदंत्वेवाप्युपासीतस्वाध्यायार्थंसमाहितः गुरुंचैवाभिवादयेत् वदंत्वादेवगुरो

रभिवादनेसिद्धेपथावचनंशास्त्रांतरोक्तेनोपसंग्रहणेनविकल्पार्थम् उपसंग्रहणमाहमनुः विप्रस्तपा
णिनाकार्यमुपसंग्रहणंगुरोः सव्येनसव्यः स्प्रष्टव्योदक्षिणेनतुदक्षिणः सव्यदक्षिणाभ्यांपाणिभ्यास
व्यदक्षिणौपादौगुरोः स्पृशेदित्यर्थः श्रोत्रेसंस्पृशेदुपमन्युः समाधानार्थमध्यस्याज्ञान्वोरायुक्षम् गौतमः
गुरोःपादसंग्रहणंप्रातर्ब्रह्मानुवचनेवाद्यंतयोर्ब्रह्मवेदअनुवचनमध्यायनम् आद्यंतयोरुपक्रमो
वसानयोः आपस्तंबः उदितेत्वादित्येआचार्योपसंग्रहणम सदैवाभिवादनमुपसंग्रहाचार्यइत्ये
केगुरुरत्राचार्यः पितावाः अत्रिः दक्षिणंपाणिमुद्धृत्यप्रकाममभिवादयेत् श्रोत्रियेत्वजानिः कार्यगु
रोः पादोपसंग्रहम् अथप्रकृतमुच्यते गुरुंचैवाप्युपासीतस्वाध्यायार्थंसमाहितः अप्युपासीतस्वाध्या
यार्थंपरिचरेत् गुरुमित्यनुवर्त्तते समाहितोनन्यमनाआहूतश्चाप्यधीयानश्चैवास्मैनिवेदयेत्
गुरुणाहूतःपठेत्तल्लक्षयद्व्यंगुरवेनिवेदयेत् उपसंग्रहणानंतरम् गौतमः आज्ञातउपविशेत्
प्राङ्मुखोदक्षिणतःशिष्यउदङ्मुखोवा एतत्प्रत्यहमध्ययनारंभेकार्यम् प्रथमाध्ययनेतुपाणि
नासव्यमंगुष्ठमुपसंगृह्याधीहिनोइतिब्रूयात् तत्रचक्षुर्मनःप्राणोपस्पर्शनंदर्शनैः प्राणायामास्त्रयः
पंचदशमात्राः प्राक्कूलेक्षासनंच ओंपूर्वाव्याहृतयःसप्तसत्यांताः प्राणः शीर्षण्यानिखानिद्वेस्वद्वा
दशमात्रा तयाकालोलक्षपतेकूलमयम् हितंचास्यचरेन्नित्यंमनोवचनकर्मभिः हितमायतावनुकू

तमस्पगुरोराचरेत् सर्वदामानसवाचिककायिकव्यापारैरतिहितकारीगुरोरप्रतिलोमयन्वाचेति
चकारः शास्त्रोक्तवचनसमुच्चयार्थः तत्रमनुः शरीरंचैववाचंचबुद्धीन्द्रियमनांसिच नियम्यप्रा
ङ्मुखस्तिष्ठेदीप्समाणोगुरोर्मुखम् नित्यमुद्यतपाणिः स्यात्साधाचारः सुसंयतः आस्यतामितिचोक्तः
सन्नासीतानिमुखोगुरोः हीनान्नवस्त्रवेशः स्यात्सर्वदागुरुसन्निधौ उत्तिष्ठेत्प्रथमंचास्यचरमंचैवसं
विशेत् प्रतिश्रवणसंभाषेशय्यानोनसमाचरेत् प्रतिश्रवणमङ्गीकारः नासीनोनचभुंजानोन
तिष्ठन्नपराङ्मुखः आसीनस्यस्थितः कुर्यादभिगच्छंश्चगच्छतः प्रत्युद्गम्यत्वाव्रजतःपश्चाद्धावतु धा
वतःपराङ्मुखस्यानिमुखोदूरस्थस्येत्यवोतिकम् प्रणम्यतुशय्यानस्यनिर्दशेचैवतिष्ठतःनीचं
शय्यासनंचास्यसर्वदागुरुसंनिधौ गुरोश्चबन्धुविषयेनयथेष्टासनोनवेत् नोदाहरेदस्यनाम
परोक्षमपिकेवलम् नचैवास्यानुकुर्वीतगतिभाषितचेष्टितम् गुरोर्यत्रपरीवादोनिंदाचापिप्र
वर्त्तते कर्णौतत्रपिधातव्यौगंतव्यंवातनोन्यतः दूरस्थोनार्चयेदेनंननकुद्धोनांतिकेस्त्रियाः यान
सनस्थश्चैवेनमवरुह्यानिवादयेत् प्रसंगाद्गुरुंप्रत्यध्यापयन्नाह कृतज्ञाद्रोहिमेधाविशुचिक
ल्याणसूचकोः ३७ अध्यायाः साधुशक्तास्तस्वार्थदाधर्मतत्त्विमे कृतज्ञउपकर्तुः स्मर्त्ता अद्रोही २९
अनपराधीमेधावीधारणावान् शुचिःप्रयतः कल्याणसूचकः शुचलक्षणः कल्यानसूयकइ

तितुपाढेकल्पोनीरोगः अनसूयोस्यारहितः गुरोषुदोषाविष्करणमसूया साधुर्धार्मिकः शक्तोग्रहणा
दिसमर्थः आप्तोऽप्रत्सरकः स्वोज्ञातिः अर्थदोगुर्वर्थप्रदाता ज्ञानवित्तदइतियाढेज्ञानदः ज्ञानहेतु
ग्रंथप्रदः एतेधर्मतोधर्मानतिक्रमेणगुरोरध्याप्यानवति अर्थप्रदंप्रत्यनेनाध्यापनंसाधर्मः तस्य
वृत्तित्वेनविहितत्वात्स्तुतिसंप्रतियतिपूर्वकमध्यायनंनिषिद्धम् मनुस्त्वाचार्यपुत्रंप्राह आ
चार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदोधार्मिकःशुचिःशक्तार्थदाप्तः स्वसाधुरध्याप्यादशधर्मएतइति यत्तु
नैवोक्तम् धर्मार्थौयत्रनस्यातांशुश्रूषापिनतद्विधा तत्रविद्यानदत्तव्याशुश्रूषाबीजमिवोषरेइति त
द्धर्मानुष्ठानार्थदानशुश्रूषादीनिसतिसामर्थ्येनकरोति अध्याप्यगुणांतरविरहितद्विषयम् उपनी तं
प्रत्याह दंडाजिनोपवीतानिमेखलांचैवधारयेत् २८ दंडादीनिस्वकार्यधारणीयानि तत्रदंडस्यकार्य
मालंबनंगवादिनिवारणंतन्मोवगाहनमप्सुप्रवेशनमित्यादि अजिनोपवीतमेखलानामहस्तम् अ
तस्तानिनित्यधार्याणि उपवीतब्रह्मसूत्रम् मनुः ब्राह्मणोवैल्वपालाशौक्षत्रियोवटखादिरौ पैप्पलौडुंब
रौवैश्योदंडानर्हतिधर्मतःएतेषामप्यलाभेनुसर्वेषांसर्वयाज्ञियाः मनुःऋजवस्तेनुसर्वेसुरव्रणाःसौ
म्यदर्शनाःअनुद्वेगकरानृणामत्वचोनग्निदूषिताः केशांतिकोब्राह्मणस्यदंडः कार्यःप्रमाणतः ललाट
संमितोराज्ञःस्यात्तुनासांतिकोविशः तथाकार्ष्णरौरवबास्तानिचर्माणिब्रह्मचारिणःवसीरन्नानुपूर्व्येण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षौमाविकानिच कार्ष्णमगरुरुछागानामजिनानि ब्राह्मणादयो यथाक्रमं वसीरन् आच्छाद
येपुरुत्तरीयाणि ऊर्ध्वमित्यर्थः तथाचपारस्करः ऐणेयमुत्तरियं ब्राह्मणस्यौरवं राजन्यस्य आजंगव्यं
वावैश्यस्यसर्वेषां वागव्यम् यमः सर्वेषांरोक्षाणि क्षौमाविकानिसामर्थ्यादधोवस्त्राणीतराणि गौ
तमस्तु सर्वेषांब्रह्मचारिणांषणादि निर्विकल्पितं शुल्ककार्पासवस्त्रमाह सर्वेषांकार्पासंवासोवि
कृतमिति अविकृतंशुल्कम् वसिष्ठः शुल्कमस्तंब्रो सोब्राह्मणस्य कार्पासमाजिनंक्षौमंक्षत्रियस्य
पीतंकौशेयंवैश्यस्य सर्वेषांवाक्षौतवमरक्तम् शुल्ककार्पासमेवाहतंक्षौमाद्यपि मनुः कार्पा
समुपवीतंस्याद्द्विप्रस्योर्ध्ववृतंत्रिवृत् क्षौमसूत्रमयंराज्ञो वैश्यस्याविकसूत्रकम् त्रयः ऊर्ध्वंवृत्ति
वृतकार्यंतंत्रयमधोमुखम् त्रिवृतंचोपवीतंस्यात्सर्वेषामेकाग्रंथिरिष्यते त्रिवृतंनवसूत्रमित्यु
र्थः एष्टदेशेचनाप्युपचयद्वृतंविदुरेकेदिम् तत्कार्यमुपवीतंस्यान्नाभितंवंनचोच्छ्रितम् सदो
पवीतिनानाव्यंसदाबद्धशिखेनच विशिखोनुपवीतश्चयत्करोतिनत्तत्कृत्यम् उपवीतंवटो
रेकंहेतथेतरयोः स्मृते बौधायनः कौशेसौत्रंवात्रिः त्रिवृच्छ्रोपवीतम् मनुर्मौञ्जीत्रिवृत्समा
श्लक्ष्णाकार्याविप्रस्यमेखलादात्रियस्यतुमौर्वीज्यावैश्यस्यशणतांतवी मुञ्जालाभेतुकर्त्तव्याकु ३०
शाश्मंतकबल्वजैः त्रिवृतायेथिभिर्केनत्रिभिः पंचभिरेववा यथार्षेयंग्रथयः कार्यइत्यभिप्रा

यःपैठीनसिः मौञ्जीमेखलाश्मंतकीब्राह्मणस्यबौधायनः अथैनमौञ्जीमेखलांत्रिवृतंत्रिः प्रदक्षिणं
परिव्ययति मनुः यद्यस्यविहितंचर्मतत्सूत्रंयाचमेखला योदंडोयच्चवसनंतत्तदस्यव्रतेष्वपि
व्रतानिसावित्रादीनि मेखलामजिनंदंडमुपवीतंकमंडलुम् अप्सुप्राप्यविनष्टानिगृह्यीतान्य
निमंत्रतइति ब्राह्मणेषुचरेद्भैक्षमनिंद्येष्वात्मवृत्तये ब्राह्मणेषुनिंद्येषु अननिंद्यासादिषुनैत्यप्राप्तं
चरेत् निंदितमन्ननिंद्यातासांसमूहेनैत्यं आत्मवृत्तये आत्मनएववृत्त्यर्थम् नपरस्यपुरुष्य
तिरिक्तस्य गुरुस्तुशिष्यनिवेदितंनैत्यंसमश्नीयादेव यदाह्यपस्तंभनःनैत्यंहविषांसंस्तुतंतत्राचार्ये
देवतार्थेआहवनीयार्थेचतंनोजयित्वा यदुच्छिष्टंप्राश्नातिहविरुच्छिष्टमेवतदिति मनुःउदकु
मंभसुमानसोगोश्चाकृन्मत्तिकाऊषानुआहरेद्यावदर्थानिनैत्यंचाहरहश्चरेत् वेदयेज्ञैरहीनान्
प्रशस्तान्यास्वकर्मसु ब्रह्मचर्याहरेद्भैक्षंगेहेत्पः प्रयतोन्वहम् गुरोःकुलेनभिक्षेतमज्ञातिकुलंब
धुषु यत्तु मात्तरंवास्वसारंवामातुर्वास्वसारंनीनिजामभिक्षेतभिक्षाप्रथमयाचैनंनविमानयेत्
इतितदुपनयनांगभिक्षाविषयमिति गुरोःकुलेनभिक्षेतेत्यनेनाविरुद्धम् नित्यभिक्षाविषय
त्वादस्य अलाभेत्वन्यगेहानांपूर्वपूर्ववि वर्जयेत् सर्ववापिचरेद्ग्रामंपूर्वोक्तानामसंभवे अ
त्यपूर्वमहाशालेइत्याहभगवान्वसुः अत्यःशूद्रःवाचंनियम्यप्रणतआमिषंचापिवर्जयेत्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चातुर्वर्ण्यं चरेद्वैदमलाभेऽकृतनंदनं अलाभेत्रैवर्णिकानामितिशेषःआदिमध्यावसानेषुनवछा
द्योपलक्षिता स्ट ब्राह्मणक्षत्रियविशांनैदत्चर्यायथाक्रमम् नैदप्रार्थनवाक्यंनैदत्चर्याशब्दे
नलक्ष्यते तदादौमध्येवसानेचस्त्रीलिंगसंबुद्ध्यंतंनवछाब्दयुक्तेब्राह्मणस्यक्षत्रियस्यवैश्यस्य
यथाक्रमंप्रयोक्तव्यम् नवतिनिंदांदेहिब्राह्मणास्यनिंदांनवतिदेहिक्षत्रियस्यनिंदांदेहिनवति
तिवैश्यस्येतिसिद्धम् प्रथमनिंदामधिकृत्यनविष्यपुराणम्मातरंवास्वसारंवामातुर्वा भगिनींनि
जान् निक्षेतनिंदाप्रथमयावैनंनविमानयेत् सुवर्णरजतरत्नंसापात्रस्यविनिक्षिपेत् स्मृत्यंतर
म् निंदार्थंकांचनंवापिपात्रंसव्येनराजतम् पित्राकृतोपनीतेज्योमधुपर्ककरस्ततः यमःहस्तदत्ता
त्तुयानिंदालवणंव्यंजनानिच नोक्त्वाशुचितांयातिदातास्वर्गंनगछति मनुःपरिगृह्येप्सितंदंडमुप
स्थायचनात्करम् प्रदक्षिणंपरीत्याग्निंचरेद्वैदंयथाविधि कृताग्निहोत्रोनुज्ञितवाग्यतोगुर्वनुज्ञयाउ
आपोशानक्रियापूर्वंसत्कृत्यान्नमकुत्सयन् कृतमग्निकार्यंयेनसः कृताग्निकार्यःवाग्यतोमौनी
आपोशानक्रियांकृत्वासत्कृत्यपूजयन् अन्नमकुत्सयन् गुर्वनुज्ञयाभुंक्ष्वेतिगुर्वनुमत्याभुंजी
त उपनयनकालेआपोशानप्रैषोक्ताक्रिया आपोशानक्रिया नैदादेकदेशोहोमोत्राग्निकार्यम्
तदारभेठीनसिःहविषोकृत्वासंतर्प्याग्निंसमिधंदत्वान्नंयदन्नमन्नमतेनदेवायदन्नमग्निवकु

धाविरूपमितिचोत्तानुमंत्रयेति स्विष्टकृतमग्निकार्यंकृत्वानुज्ञातोभुंजीतवाग्यतः तथाचायंसंभ
ोक्षितादैदाद्ग्नौकृत्वाभुंजीतअतश्चाचार्यसन्निधावेवतदग्निकार्यंसन्निहितेत्वाचार्येग्निकार्यंस्या
ने नैदमाचार्योनोजयितव्यइतितेनैवोक्तम् हविषासंस्रुतमित्यादिनाअत्रचमनुःसमाहृत्यतुंत
दैदंयावदर्थममायया निवेद्यगुरवेश्रीयादाचम्यप्राङ्मुखःशुचिःआयुष्यंप्राङ्मुखोभुंक्तेयशस्यं
दक्षिणामुखःश्रियंप्रत्यङ्मुखोभुंक्तेऋतेभुंक्तेउदङ्मुखः अस्यार्थः यत्प्राङ्मुखोभुंक्तेतदायुष्यम्
आयुषेहितम् एवंयशस्यम्यत्प्रत्यङ्मुखोभुंक्तेसश्रियमाप्नोति यदुदङ्मुखः सत्रंक्तेसत्यंज्ञा
प्नोति एवंनोक्तुःप्राङ्मुखतानित्याकाम्याच नोच्छिष्टकस्यचिद्दद्यान्नाद्याद्देनमथांतराः नंचैवात्यश्ना
नंऊर्ध्वन्नचोच्छिष्टःक्वचिद्भुंजेत् संवर्त्तकः सायंप्रातर्मनुष्याणामेशानंदेवचोदितम् नांतराभोज
नंऊर्ध्वादग्निहोत्रसमोविधिः वसिष्ठःअसौग्रासानुनैदांषोऽन्नारण्यवासिनः ह्यत्रिरात्तुगृहस्थ
स्यत्रिमित्तंव्रह्मचारिणःआपस्तंबःभुक्त्वास्वयममंत्रंप्रदाह्यत्रेत्वनवोच्छिष्टंऊर्ध्वात् अशक्तौन्मौ
निरवनेत् असुवाप्रावेशयेत् आचार्यायवापर्यवदध्यात् अंतर्धितेनवाभ्रूह्यत्रह्मवर्यस्थितेनैव
मन्नमाद्यादनापदि ३१ अनापदिव्रह्मचारीएकस्यान्नंनाश्नीयात् ब्राह्मणःकाममश्नीयाच्छ्राद्धव्रत
मपीडयन् व्रह्मचारी ब्राह्मणश्चैत्तदभ्यर्थितःसन् एकान्नमनापद्यपिभुंजीत सचेच्छ्राद्धंभुंजीत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तदाव्रतपीडाकरंमधुमांसादिवर्जयित्वाश्नीयात् ब्रह्मचारीनियमस्थोमा मधुमांसंजनोच्छिष्टंशुक्तस्त्री
प्राणिहिंसमनम ३२ नास्करालोकमाश्लीलपरिवादांश्चवर्जयेत् ब्रह्मचारीमद्यादिकंवर्जयेत् मधु
मांसोच्छिष्टंनोजनीयमपिश्रंजनंकज्जलेउच्छिष्टंयस्यपरस्यचगुरुव्यतिरिक्तस्य तथाचवसिष्ठः उच्छिष्ट
मगुरोरन्नोज्यंस्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोयहतंचेति शुक्रपरुषंवचःअन्नंवायत्कालवणादम्लंनवतिस्त्रीरा
द्वेनस्त्रीविषयेप्रेक्षणालंबनेलक्ष्येते तदाहगौतमः स्त्रीप्रेक्षणावलंबनेमैथुनरोकायामिति प्रा
णिहिंसनंप्राणिवधःनास्करालोकनंप्रसिद्धं अश्लीलंसन्नानर्हवचःपरिवादःपरिनिंदावर्जनेना
ब्रह्मविर्जनविषयः संकल्पोव्रतनियमादिशब्दवाच्योलक्ष्यते अतएवाह आहेव्रतमपीडयन्निति
मनुस्तु सेवेतेमांस्तुनियमान्ब्रह्मचारीगुरोर्वसन् संनियम्येंद्रियग्रामंतपोवृद्ध्यर्थमात्मनः
चकारः स्मृत्यंतरोयात्तानामन्येषांब्रह्मचारीधर्माणामुपसंग्रहार्थः तत्रमनुः नित्यस्नात्वाशुचिः
कुर्याद्देवर्षिपित्तर्पणम् देवतार्च्चनंचैवसमिदाधानमेवच्चवर्जयेन्मधुमांसानि गंधमाल्य
रसान्स्त्रियःअभ्यंगमंजनंचाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् कामंक्रोधंलोभंचनर्त्तनंगीतवादि
नम् द्यूतंचजनवादंचपरिवादंतथानृतम् स्त्रीणांचप्रेक्षणालंबनमुपघातंपरस्यतु एकः शयेत ३२
सर्वत्ररेतः स्कंदयतेक्वचित् कामाद्धिस्कंदयन्रेतोहिनस्तिव्रतमेवतुव्रतंब्रह्मचर्यम् यमः

जितनिद्रोजितालस्योजितक्रोधोजितात्मवान् तथाखट्वासनंचशयनंवर्जयेत्तथावनम् स्वयंदे
कःऊर्ध्वरेतोवनरेतःस्कंदयेत्क्वचित् गौतमः वर्जयेन्मधुमांसंचगंधमाल्यंदिवास्वप्नंजनोपानच्छ
त्रकामक्रोधलोभमोहवादनस्नानदंतधावनहर्षनृत्यगीतपरिवादनृतानिगुरुदर्शनेकंठप्रावृ
तावसक्तिकामदप्रसरणानि निष्ठूतहसितविजृंभितावस्फोटनानि स्त्रीप्रेक्षणालंबनमैथुन
रोकायाद्यूतहीनसेवामद्यदानंहिंसामाचार्यतत्पुत्रतदीक्षितानिच श्रुत्यावाचोमद्यनित्यब्रा
ह्मणइति स्नानभोगार्थंन्यायपरंप्रति कंठप्रावृतंकंठप्रावरणानि अवसक्तिकाजानुनोरुपरिपरि
करबंधःअवस्फोटनमंगुल्याद्यंगस्फोटनम् हीनसेवामूत्रपुरीषावमार्जनादिकांतायुरोरपिवर्जये
त् अंगानिप्रक्षालयेताशुचिस्थानियुरोरपीतिदर्शनात् शुक्रावाचःपरोद्वेगकराणिवाक्यानिमद्य
प्रसिद्धं एतानिब्रह्मचारीवर्जयेत् इतिसंबंधः मद्यंनित्यंब्राह्मणः नित्यमितिवचनात् मद्यकृत
युगादावपिब्राह्मणोनवर्ज्यम् क्षत्रियवैश्यापत्तुकल्पावेव यत्तुब्रह्मपुराणम् दीर्घकालंब्रह्मच
र्यधारणंचकमंडलोःसगोत्राद्वासपिंडाद्वाविवाहोगोवधस्तथा नराश्वमेधौमद्यंचकलौवर्ज्यंद्विजा
तिभिरितिनित्यंसर्वकालम्ब्रह्मचार्यपिब्राह्मणोमद्यंवर्जयेदित्यर्थः तथा अधःशय्यासनीपूर्वो
त्थायीजघन्यसंवेशीसर्वत्राप्रतिहतवाक्पौनःपुन्यपातकात् अधःशय्यादिगुर्वपेक्षया आपत्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नः आत्मप्रशंसांपरगर्हांच वर्जयेत् इतितथाउत्सन्नस्नाद्यः अंगानिप्रक्षालयेत अप्सुचिलिंगानि
गुरोरसंदर्शनेउत्सन्नस्नाद्यः उत्सन्नश्चोन्नवेदितिशेषः यथागुरुनयत्रपतितथाप्रक्षालयीतेत्य
र्थः आपसंन्नः नप्रेक्षेतनग्नांस्त्रियम् ओषधिवनस्पतीनामाछिद्यनोज्जिघ्रेत् नस्मयेत्त यदिस्म
येतापिगृह्यस्मयेतेतिब्राह्मणम् अपिगृह्यमुखंपिधायस्मयेतेतिब्राह्मणम् हारीतः हयगजरथचेत्य
वृक्षविशेषारोहणफलचयनसंधिसर्पणकूपावरोहणमहानद्यर्णवतरणमहासाहसार्जयेत्
मनुः मुंडोवाजटिलोवास्यादथवास्याच्छिखाजटः नैनंग्रामेनिनिर्मोचेत्सूर्योनाभ्युदयेत्कचित्
चोदितोगुरुणानित्यमप्रचोदितएववा ऊर्ध्वंदध्ययनेयोगमाचार्यस्यहितेषुचेति मान्यमान
नंब्रह्मचारिधर्मवक्तुमान्पानात्लक्षणंतावदाह सगुरुर्यःक्रियाःकृत्वावेदमस्मैप्रयच्छति ३३
गर्भाधानाद्याउपनयनांताःक्रियाःसंस्कारिकोयस्करोतिसतस्यगुरुर्भवति एतावदेवगुरुल
क्षणमृतत्वप्रसंगाद्ब्राह्मणोप्रतिवेदमस्मैप्रयच्छतीतिविधंतरम् निषेकादिक्रियानुष्ठानस्यवेद
दानस्यचार्थप्रीत्यपरोद्दार्यावादकःक्वाप्रत्ययःपरमार्थतस्तुद्वैएवैते वाक्ये अन्यथाक्षत्रियादेः
स्वसुतंप्रतिगुरुत्वंनस्यात् अतएवमनुः गर्भाधानादिक्रियाकर्तृत्वंवेददाननिरपेक्षंगुरुल ३३
क्षणमाह निषेकादीनिकर्माणियःकरोतियथाविधि संभावयतिचान्नेनसविप्रोगुरुच्यते त

चाप्यनुसंभावनमौचित्यं प्राप्तमनूद्यते नगुरुरुत्तराणतथाविधीयते विप्रग्रहणंचप्रदर्शनार्थंननिय
मार्थम् तथासतिक्षत्रियादिर्नहिगुरुःस्यात् तथाविधिग्रहणेनचशूद्रादेर्निषेकमात्रकारिणोपिगुरु
त्वंदर्शयति तस्यतावन्मात्रविधानात् एवंक्षत्रियवैश्ययोरपिसुसवनादिकर्मसुकर्तेषुप्रयच्छती
तिवचनाद्ब्राह्मणाःपितैवसंभवेसत्याचार्योनवेदितिगम्यते अतएवबृहस्पतिः एवंदत्तादिनिर्मुक्तं
संस्कृत्यविधिवत्पिता वेदमध्यापयेद्यत्नाच्छास्त्रंमन्वादिकंतथेतिपितुरेवाधिकारमाहपितव्यति
रिक्तानांगुरुत्वंत्वौपचारिकमितिदर्शयितुंलक्षणनिधानम् देवलः उपाध्यायःपिताज्येष्ठोभ्रातात्वै
वमहीपतिः मातुलःश्वशुरस्त्रातामातामहपितामहौवर्णाज्येष्ठाःपितव्यश्च पुंस्येतेगुरवःस्मृताः मा
तामातामहीगुर्वीपितुर्मातुश्चसोदराःश्वश्रूःपितामहीज्येष्ठाधात्रीचगुरवःस्त्रियः इत्युक्तोगुरुवर्गोयंमा
तृतःपितृतोद्विधेतितदुपचारइतिमंतव्यम् अत्रचगुरुवृत्तेषुवर्तितव्यमितिफलम् अतएवा
नुवर्तनमाह अनुवर्तनमेतेषांमनोवाक्कायकर्मभिः इतिगुरोर्नार्यागुर्वी मातृतःपितृतइति
इतिबाहुल्यानिप्रायं महीपतिप्रवृत्तीनांतदनावात् मातुरपिपूज्यमात्रानिप्रायेणाह अल्पं
वाबहुवायस्श्रुतस्योपकरोतियःतमपीहगुरुंविद्यात्श्रुतोपक्रियया तयाइति उपनीयददेद
मिमाचार्यःसउदाहृतः यस्तुशिष्यमुपनीयवेदमध्यापयति सआचार्यउक्तःवेदशब्देनात्रविद्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तरेणपिसंगच्छंते तथाचमनुः उपनीयगुरुःशिष्यंवेदमध्यापयेद्द्विजः सकल्पंसरहस्यंचतमाचा
र्यंप्रचक्षते कल्पशब्देनेहव्याकरणादीनिमीमांसन्यायविस्तरश्चप्रतिपद्यते कल्पोवेदार्थंकत्स्न
यतित्तथाचव्यासः नवेदपाठमात्रेणसंतोषंकारयेद्द्विजः पाठमात्रावसानस्तुयंकेगौरविदति पाठ
वसानोर्थानभिज्ञइत्यर्थः एकदेशमुपाध्यायः यस्तुवेदार्थैकदेशमध्याययतिसत्तस्योपाध्यायोन
वति मनुः एकदेशंतु वेदस्यवेदांगान्यपिवापुनः योध्याययतिवृत्त्यर्थमुपाध्यायः सउच्यतेइति
ऋत्विग्यज्ञकदुच्यते ३४ योयज्ञाधिकारिणास्वयज्ञसिद्ध्यर्थंपरिक्रीतः सन् यज्ञंकरुवति सत्प
स्यऋत्विगुच्यते मनुः अग्न्याधेयंपाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान्मखान्वयः करोतिवतोयस्यसत्तस्यर्त्विगि
होच्यते सचत्रिविधः यथाहहारीतः क्षीरहोताग्राहार्यवत्तोविशेषवतइति लक्षणान्याह योयस्यान्नी
दत्तेसतस्यक्षीरहोता अस्यार्थः अग्न्याधेयसंबंधिनामत्विजामध्येयः कश्चिदग्निहोत्रऋत्विग्व
ति सक्षीरहोतेति तदाहाश्वलायनः स्वयंप्रवर्णिजुहुयात् स्वत्विजामेकइतरकालमिति तस्या
नात्रेयमन्यनित्यार्थंवणतेसग्राहार्यवतः अथयमन्यमुत्तरोत्तरेषुक्रतुषुवणुतेसविशेषव
तः ऋत्विग्लक्षणमिहप्रासंगिकम् ब्रह्मचारिणंप्रति तस्यानुपयोगात् एतेमान्यायथापूर्वम् ए
तेषुकीदयोमान्याःपूज्याः यथापूर्वंपूर्वमनतिक्रम्योत्तरोत्तरेनिवादनोपसंग्रहणादिनिर्मान्या

३४

इत्यर्थः एषोमातागरीयसी एषोगुर्वादिषोत्यर्थंगौरवमातेवार्हतीत्यर्थः गौतमस्तु मातुराचार्यस्यो
रवमाह आचार्यःश्रेष्ठोगुरूणांमातेत्येकेअत्रचगुरुशब्दोगौपचारिकःपुराणात्तु द्वौगुरूपुरुषस्पेहपि
तामाहाधर्मतः तयोरपिपित्ताश्रेयानुरुःसम्पग्विचक्षणः स्वतंत्राः सर्वएवेतेयरतंत्रेषुसर्वदा
अनुशिष्टेविसर्गेवाविप्रयेचेश्वरामताः एवंचसतिपितुर्मातुराचार्यस्यविप्रतिषिद्धार्थविषया
यामाज्ञायांपितुराज्ञागरीयसी तदनावेमातुःतदनावेआचार्यस्याचार्यस्यसुनराज्ञापित्राज्ञा
तोपिगरीयसीत्याहमनुः उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदःपिता ब्रह्मजन्महिविप्रस्यप्रेत्यवे
हचशाश्वतम् ब्रह्मदः आचार्यः ब्रह्मचर्यकालस्यपरिमाणमाह प्रतिवेदंब्रह्मचर्यंद्वादशाब्दानि
पंचवा २५ ग्रहणातिक्रमित्येके ब्रह्मचर्यंतत्प्रतिवेदंप्रतिशाखंद्वादशवर्षाणिपंचवावर्षाणिवेद
स्वीकरणंतावत्कर्त्तव्यम् मनुःषट्त्रिंशदाब्दिकंचर्यंत्रैविद्यकंव्रतंतदर्धिकंपादिकंवाग्रहणांति
कमेववा आर्धिकपदोषडुर्षाणिपादिकपदेत्रीवर्षाणि एकवेदब्रह्मचर्यमयमः गुरोरप्यवलिप्तस्य
कार्याकार्यमजानतःउत्पथप्रतिपन्नस्यपरित्यागोविधीयते केशांतश्चैवषोडशोषोडशेवर्षे ब्राह्म
णस्यकेशांतोनामसंस्कारः कर्त्तव्यः क्षत्रियवैश्ययोस्वमन्त्रकः केशांतःषोडशेवर्षेब्राह्मणस्यविधी
यते राजन्यबंधोर्द्वाविंशेवैश्यस्याधिकेतत्त इतिजन्मादिरेषा वर्षसंख्यागर्गादिस्मृतिद्विवक्तितास्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्र गर्भषोडशेऽब्दत्यवदत्र यथागर्भाष्टमेऽब्दिकेवलसंख्योपादानेतुजन्मैवाधिः यथाष्टमेचाब्देऽति
आषोडशाच्चद्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्चवत्सरात् ३६ ब्राह्मक्षत्रियविशां कालऔपनायनिकः परः जन्मनआ
षोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्योपनयनकालः अतऊर्ध्वंतत्कालोनास्तीत्यर्थः एवमाद्वाविंशाद्वर्षात्क्षत्रियस्य
चतुर्विंशाद्वैश्यस्य अनिविधौचायमाकारः यतआह्व्यासः औपनायनिकः कालः परः षोडशावार्षि
कः द्वाविंशतिपरोन्यस्यस्याच्चतुर्विंशतिः परः ब्राह्मणक्षत्रियविशां कालश्चेदत्यगादयन् सावित्री
पतिता व्रात्यानवंत्यार्यविगर्हिताः अतिक्रांतोपनयनकालानांयदुवतितदाहअतऊर्ध्वंत्रयोप्येते
यथाकालमसंस्कृताः ३७ सावित्रीपतित्रात्यव्रतस्तोमाहतत्क्रतोः द्विजातयोपनीता यथासख्यं
षोडशाद्वाविंशतिवतुर्विंशतिवर्षेभ्यऊर्ध्वंव्रात्यस्तोमाख्यंव्रतंविहायसर्वधर्मानधिकारिणोभवं
ति सावित्रीपतिताव्रात्याइतितेषांसंज्ञाव्रात्यस्तोमोनामव्रात्यानांप्रायश्चित्तक्रतुः तेनवोद्वाहक
व्रतादिनाकृतप्रायश्चित्ताउपनीताधर्माधिकारिणोभवंति संव्यवहार्याश्चान्येषाम् मनुर्यदाह्न
तैरपूतैर्विधिवदायद्यपिहिकर्हिचित् व्रात्यायोन्यांस्त्रसंबंधान्चरेद्ब्राह्मणोः सह अपूतैरितिव
चनात्कृतप्रायश्चित्तैः सहसंव्यवहारोनदोषायेतिगम्यते अत्रसर्वधर्मवरिक्तताइतिपाढेधर्मरा
होद्विजातिधर्मनिप्रायः नवर्णधर्मविषयः व्रात्यानांवर्णत्वानयायात् अत्रद्विजातिधर्मवरिक्त ३५

तत्वेहेतुमाह मातुर्यदग्रेजायंतेद्वितीयंमौंजिबंधनात् ३८ ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेतेद्विजाःस्म
ताः मातृतोब्राह्मणादयः प्रथमंजायंतेद्वितीयंमौंजिबंधनात् तस्मान्मन्वादिभिर्द्विजातेस्मृताः
अत्रद्वितीयमितिक्रियाविशेषणम् अतोनुपनीतत्वाद्व्रात्यानद्विजाः तस्माद्विजातिधर्मानधिकार
तेषामुक्तः यज्ञानांतपसांचैवश्रुतानांचैवकर्णमम् ३९ वेदएवद्विजातीनांनिःश्रेयसकरःपरःय
ज्ञानांयंचयज्ञानांतपसांकृच्छ्रवाद्रायणादीनां अन्येषामपिश्रुतफलानांकर्मणामध्येवेदएवपर
उत्कृष्टोनिःश्रेयसकरोयज्ञादिन्यःकर्मभ्योवेदस्यनिर्धारणमनुपपन्नमितिवेदश्रवेदनवेदाध्यय
नेउच्यते तत्रचयुक्तंयज्ञादीनांमध्येपरत्वंनिःश्रेयसकरत्वात् निःश्रेयसबोधकत्वाच्च तथः
चमनुः आहवैसनखाग्रेभ्यःपरमंतप्यतेपतः यःस्त्रग्व्यपिद्विजोधीतेस्वाध्यायंशक्तितोन्वहम् आ
नखाग्रेभ्यःपरमंतपस्तप्यतेइत्यन्वयः यथा वेदमेवजपेन्नित्यंयथाकालमतंद्रितः तत्रह्यस्या
दुःपरंधर्ममुपधर्मोन्यउच्यतेतत्रहेतुमाह मधुनाययसाचैवसदेवांस्तर्पयेद्विजः पितॄन्मधुघृता
भ्यांचत्रस्त्रोधीतेहियोन्वहन् योद्विजः प्रत्यहमधीतेसमधुपयोभ्यांदेवान्मधुघृताभ्यांपितॄंश्च
तर्पयेत् यजूंषिशक्तितोधीतेयोन्वहंसघृतामतैःप्रीणातिदेवानाज्येनपितॄंश्चमधुनाद्विजः यो
यजूंषियथाशक्तिप्रत्यहमधीतेमघृतामतैर्देवानाज्यमधुभ्यांचपितॄन्प्रीणाति सतुसोमघृतै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दैवांस्तर्पयेयोन्वहंपठेत् सामानितृप्तिंकुर्याच्चपितॄणांमधुसर्पिसायोन्वहंसामानिपठेत् ससोम
दैवान्मधुसर्पिर्न्यांचपितॄंस्तर्पयेत् मेदसातर्पयेद्देवान्पितॄंश्चमधुसर्पिषा संतर्पयेद्यथा
क्तियोथर्वांगिरसीःपठेत् योयथाशक्ति अथर्वांगिरसीःपठेत् समेदसापश्चादिशरीरधातुविशेषे
णदेवान् मधुसर्पिर्न्यांचपितॄंस्तर्पयति वाक्योवाक्यंपुराणंचनाराशंसीश्चगाथिकाःइतिहासांस्त
थाविद्योयोधीतेशक्तितोऽन्यहम् मांसदीरोदनमधुतर्पणंसदिवौकसाम् करोतितृप्तिंचतथा
पितॄणांमधुसर्पिषा वाक्योवाक्यंप्रश्नप्रतिप्रश्नरूपोवेदभागःपुराणंप्रसिद्धं नाराशंसास्त्रगवे
दखिलग्रंथाधीताःइदंजनाउपश्रुत्याद्यास्तिस्रश्चःगाथिकाइंद्रगाथाद्याइति हासाःपुराणाद्या
विद्यामधुविद्याद्याएतद्यःप्रत्यहंयथाशक्तिअधीते समांसदीरोदनमधुनिर्देवतर्पणंमधुसर्पि
षाचपितृतर्पणंकरोति तेतृप्तासर्पयंत्येतंसर्वैः कामफलैःश्रुतैः तेदेवाद्याउक्तप्रकारेणतृप्ताः
तर्पयितारंसर्वैः कामंमानफलैस्तर्पयंति यंयंक्रतुमधीयीततंतंक्रतुमाशुयात्फलम् क्रतुप्रति
पादकोवेदभागःक्रतुसंयोधीतेसतंतंक्रतोः फलमाप्नोति त्रिर्विंशतिपूर्णांपृथिवीदानस्यफलम
श्नुते तपसश्चपरस्पेहनित्यंस्वाध्यायवान्द्विजः धनपूर्णस्यसकलंक्रमिदानस्यत्रिरन्वंतस्य ३६
परस्यतपसःफलंतदनवरतः स्वाध्यायवान्द्विजोऽनन्ते मधुनापयसेत्यादीनांप्रत्यक्षैवश्रुति

र्मूलम् साच ब्रह्मयज्ञाध्ययनविद्यार्थंक्रतेतिब्रह्मयज्ञविधिरत्रकल्प्य तेनविनार्थवादनर्थक्या
त् सवब्रह्मचारिणेपीतितत्प्रतिकरणेवाक्यारंभः अपांसमीपेनियतोनैत्यकंविधिमास्थितः सावि
त्रीमप्यधीयीतगत्वारण्यंसमाहितइति ततश्चासमर्थः सावित्र्यब्रह्मयज्ञंकुर्यात् समस्तव्यस्तादि
निर्द्विविधःखलुब्रह्मचारी उपकुर्वाणकैष्ठिकश्च तत्रोपकुर्वाणस्यधर्मा उक्ताः नैष्ठिकस्येदानीमा
ह नैष्ठिकब्रह्मचारीचवसेदाचार्यसन्निधौतदभावेस्यतनयेपत्न्यांवैश्वानरेपिवा उपकुर्वाणब्र
ह्मचर्याश्रमंयमिच्छेत्तमावसेत् तत्रयदिब्रह्मचर्याश्रममिच्छेत्तदानैष्ठिकब्रह्मचारीनवेत् निष्ठा
शरीरपातंतंतदधिकब्रह्मचर्यसंकल्पः कृतोयेनसनैष्ठिकब्रह्मचारी सपुनराचार्यस्यसन्निधौ
वसेत् नसमावर्त्तेत आद्यार्यानावेत्तत्पुत्रस्यतदभावेआचार्यपत्न्याऽतदभावेऽग्नेः तत्रवस
तोयत्फलंतदा २८ अनेनविधिनादेहंसाधयित्वाजितेंद्रियः ब्रह्मलोकमवाप्नोतिनवेहजाय
तेपुनः अनेनपूर्वोक्तेनब्रह्मचर्यचरणेनदेहंदेहवंतमात्मानंसाधयन् ब्रह्मलोकप्राप्तियोग्यंकु
र्वन्जितेंद्रियोवाक्षीणचतुर्मुखलोकमाप्नोति नेहसंसारे पुनराजायते अपुनरावृत्तिलक्षणं
फलंब्रह्मोपासकस्यसंतोभवति नकेवलकर्मणः तदुक्तम् आप्रमात्प्रकृत्याछंदोगेसर्व एतेपु
ण्यलोकेभवंति ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति अस्यार्थः सर्व एतेब्रह्मसंस्थाश्चत्वारोप्याश्रमिणःपुण्ये

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लोकान्नवतिएषामध्येयोब्रह्मसंस्थोब्रह्मनिष्ठःसोमत्तत्वसारीतःद्विविधोब्रह्मचारीउपऊर्वाणोनैष्टि
कश्रुतयोस्पऊर्वाणोव्याख्यातःनिष्ठांचेऊछेत्रशरीरपातनात् गुणवासीततदनावेगुरुपन्यांतदना
वेगुरुपुत्रंगुरुपुत्रानावेग्निमेवोपचरेत् याज्ञियःसमिधआहृत्यसंमार्जनोयनोद्वोधनस्मृ[illegible]स्स
मिद्धनयर्थेग्निकरणपरिक्रमोयस्थानहोमाः तत्रनमस्कारादिनिरग्निंपरिवरेत् अग्निमधितिष्ठेत्तन
पद्भ्यांकर्षेत् नमुखेनोपधमेत् नापश्चाग्निंयुगयच्छारयेत् नाजीर्णंचुक्तऽछिष्टोवान्यादश्नन्नो
न्यादधेद्वातिक्रमेन्ननिष्ठीनवेत् विविधचरुरुविर्दानविशेषाग्नेयैरहरहरग्निमिधेतग्निमिं
धेनामंत्रगच्छेदाहृत्यनिवेदयेत् तन्मनःशरीरोयरमांतेब्रह्मणःसायुज्यंगच्छति वसिष्ठःब्र
ह्मचर्याश्रमंपरिचरेत् संयतवाङ्चतुर्थषष्ठाष्टमकालनोजीनैन्दीगुर्वधीनोजटिलःशिखाज
टोवातथात्रिरह्नोनुपेयादपः देवतः सकृद्भोजनंसकृदप्स्ववगाहनं उनयकालमग्नि हो
त्रंसंध्योपासनमलुप्तचर्मकेशनखत्वंगांधमाल्यस्नेहाभ्यंजनजनवेशालंकारछत्रोपान
द्वाहनलेह्यनधावनविविक्तिसाज्योतिषलक्षणवास्तुविद्यामंगल्यपौष्टिकशांतिकर्मगांधर्व
संगसमयवेधनविवाहोत्सेकपरिदेवनरोदनवस्तिनस्यपादोद्वर्तनवर्जम् गुरोःपूर्वोत्था
नंजघन्यसंवेशनंप्रणामसंदिष्टकरणमिष्टश्रुश्रूषानित्योपासनमघवितिसदनावेतत्पुत्रे

दारेषुवातद्वत्तिरामरणात् यद्यापदिद्वत्रियादिर्गुरुर्न्नवति तदातत्रनात्यंतिकवासः तथान्नलुप्तो
ल्पध्यायनमऊर्वाणोयदाहमनुः नब्रह्मणोगुरौशिष्योवासमात्यंतिकंवसेत् ब्राह्मणेचाननूचाने
कांह्यगतिमनुत्तमांत् नब्रह्मचर्यस्मृतेरग्निहोत्रादिगृहस्थधर्मविधायकश्रुतिविरोधोवाच्यः नि
त्यविषयत्वात् योहिस्त्रीरागवशात्कृतविवाहःतद्विषयाग्निहोत्रादिश्रुतिः ब्रह्मचर्यस्मृतिस्तुवैरा
ग्यादंधत्वादिदोषाद्धाविवाहानधिकृतपुरुषविषया अतएवपाक्षिकत्वेननैष्ठिकत्वमाहमनुः
यदित्वात्यंतिकंवासंरोचयेतगुरोःकुले युक्तःपरिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् इतितथाचवि
ष्णुः ऊर्ध्ववामनजातंधस्त्रीवंगवार्त्तारोगिणाम् व्रतचर्यान्निवृत्तेषांयावज्जीवमनंशनं इतिन
वविवाराधिकारिणामेवजपतपपरायणानामप्यवसानमुचितमित्याहुदक्षः अनाश्रमेनैवति
ष्ठेदह्येकमपिद्विजः आश्रमेणविनातिष्ठन्प्रायश्चित्तीयतेहिसः जप्येहोमेतथादानेस्वाध्यायेच्च
रतःसदा नासौफलमवाप्नोतिऊर्वाणोप्याश्रमाच्च्युतः आश्रमादाश्रमांतरगमनेनोत्तरंपरिग्र
ह्यपूर्वंपरागस्त्रीयादितिसएवाह त्रयाणामानुलोम्यंस्यात्प्रातिलोम्यंनविद्यते प्रातिलोम्येन
योयातिनत्तस्मात्यावदुक्तमइति इतिश्रीविद्याधरविप्रन्वयश्रीशिलाहारनरेंद्रजीमूतवाह
नान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबंधेब्रह्मचारिप्रकरणंसमाप्तम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ओंस्वस्ति श्रीगणेशायनमः ओंसर्वसाधारणत्वेनब्रह्मचारिप्रकरणमुक्तमधुनावसरप्राप्तागृहस्थ
धर्माउच्यंते तेच अपत्नीकेनरोन्नूपकर्मयोग्यो नजायते ब्राह्मणः क्षत्रियोवापिवैश्यः शूद्रो
पिवानपः पत्नीधर्मार्थकामानांकारणंप्रवरंस्मृतं इत्यादिदर्शनाद्भार्यया विनाननवति
साचस्नानोत्तरकालनाविनीत्याह गुरवेतुवरदत्त्वास्नायाद्वादनुज्ञया वेदंव्रतानिवापारंनी
त्वासुन्नयमेववा पूर्वोक्तन्यायेनवेदंव्रतानि उन्नयंवापारंनीत्वासमाप्यस्नायात् एतेषांचपक्षा
णांशक्तिकालाद्यपेक्षयाव्यवस्थायदिनिस्नाटनाद्यशक्तोव्याधितयाराजदैविकाद्यनिन्नवासम
र्थः तदावेदंकेवलंव्रतान्येवकेवलानिसमाप्यस्नायात् अतएवविद्यास्नातकोविद्याव्रतस्ना
तकइतित्रैविद्यस्मर्यते अतस्तस्यस्नानपरिणामोत्तरकालमध्ययनसमापनंतदर्थज्ञानंवा
अतोवक्ष्यति कर्मस्मार्त्तंविवाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृहीतिप्रक्रम्य वेदार्थानधिगच्छेत्तुशा
स्त्राणिविविधानिचेति वेदार्थज्ञानमावश्यकार्यम् तथाचव्यासः नवेदपाठमात्रेणसंतो
षंकारयेद्द्विजः पाठमात्रावसानोहिपंकेगौरिवसीदति यथापशुर्नरवाहीनतस्यतत्फलंनतेन
तेद्विजस्तथार्थानभिज्ञोनवेदफलमश्नुते वेदस्याध्ययनंसर्वं धर्मशास्त्रस्यचापियत्र अ
जानतोयक्तत्सर्वंतुषाणांखंडनंयथा योधीत्यविधिवद्वेदंवेदार्थंनविचारयेत् ससान्व

यःशूद्रसमःयात्रतांननंपद्यते अधीत्ययत्किंचिदपिवेदार्थाधिगमेस्तः स्वर्गलोकमवाप्नोतिधर्मा
नुष्ठानविद्विसःश्रुतहीनमधीते यत्तेनामुत्रतद्भवेत् श्रुतंतुकेवलमपिसमुद्धारायकल्पते
समुच्चितंस्थूलमपिश्रुताधीतंविशिष्यते त्रयाणामपिवर्णानांकेवलाध्ययनाद्द्विजात्र ज्ञानंक
र्मचसंयुक्तंसमुक्त्यर्थकल्पितंतथा अधीतश्रुतसंयुक्तंतथाश्रेष्ठंनकेवलम् पाठमात्रार्दिता
न्नित्यंद्विजातीश्चार्थवर्जितान् पशूनिवचक्तान्प्राज्ञोवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् ऋङ्मंत्रमप्यधी
त्यादोन्यायतस्तुतदर्थवित् विशिष्यतेश्रुतंयस्माद्धरीयोधर्मसाधनम् श्रुतिश्च स्थाणुरयंन्
रहरिःकिलाचूदधीत्यवेदंनविजानातियोर्थम् योर्थज्ञस्तत्सकलंभद्रमश्नुतेनाकमेतिज्ञानविध्
तपाप्माश्लोकंवदंस्थाणुमाहुः सर्वेधारोपितंतत्रणादिनारांक्रोतोनवति नच नारन्नतिनारंनोगंवा
चेत यमानोत्तनतेकेवलंनाराधारनावाजंतुरेवनारंनाम्नवति तथायंनवति योवेदाध्ययनेधा
रणावसानेनकदर्थितात्मापितदनिधेयंकर्मावबोधादिप्रधानप्रयोजनानुरंजनविध्यर्थवाद
मंत्रनामधेयादिविभागेननजानातितज्ञानेप्यधाप्ययतमानः यइदानीनिष्पन्नार्थावबोधः सो
धिकृतत्वात्कर्मपरिपूर्णोत्प्रमादेषु प्रायश्चित्तजागरणाच्चस्वकर्मनैपुणेपाञ्चसाकल्पेनपुण्यफलं
ऊर्ध्वालंदृष्टमश्नुते नाकंचसत्पलोकांत मदृष्टपुण्याप्राज्ञोर्थज्ञानजनितानुषंगिकधर्मोत्रोना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इतितद्दृष्टादृष्टगतपरिपंथिनाशनादिदूषकोयात्तदुरितइति तथा उत्तत्व पत्रान्तद्दर्शनाच्च
मुत्तत्वं श्रएवन्नश्रणोत्येनाम् उत्तोत्वस्मैतन्वंविसस्रेजाये वापत्याउशतीसुवासाः अपिखल्वे
कः पत्रपन्नपिनपश्यति अपिचखल्वेकः श्रएवन्नपिनश्रणोतिएनामविद्वान्मन्त्रार्थवाचम् उत्तो
त्वस्मैतन्वंविसस्रेतनुंविवएउते जायेवपत्याउशतीसुवासाःतद्यथाजायापत्येकाममानासु
वासाः स्वमात्मानंविवएाते एवंवाग्विदेस्वमात्मानंविवएुतेमनुश्र यदधीतमविज्ञातनिगा
देनैवशब्द्यते अनग्नाविवशुष्केधोनतज्वलतिकर्हीवतइत्यादि अपिचस्मार्त्तस्पष्टमादिप
रिज्ञानमात्रायेद्धितत्वान्नचतत्परिज्ञानमन्यशास्त्रश्रवणाद्विनाभवति तस्यकर्मक्रमाद्यव
बोधमात्रायेद्धितत्वात् यदिशास्त्रांतरश्रवणाद्विनासर्वत्र नाधिक्रियते तदाग्निकार्यादावप्य
नधिकारोब्रह्मचारिणःस्यात् तेनयद्यत्करोतितत्तद्ब्रह्मत्वानयुगयज्ञात्वेतितस्माज्ज्ञात्वाचानुष्ठा
नमित्ययमपिविधिःपरिगृहीतोभवति कथंस्तायादित्याहगुरुपूर्वोक्तमन्त्रिलषितंकात्यायनाद्यु
क्तंगौर्ब्राह्मणास्यवरः ग्रामोराजन्यस्य अश्वोवैश्यस्येत्यादिगुर्वर्थाहरणशक्त्यादिविषयंतदन्यादि
विषयधान्यंवासांसिज्ञातंचगुरवेप्रीतिमाहरेत्र इत्यादिमत्वालब्धितंवादत्त्वातदनुज्ञयावाद
त्तवरोपि अतएवगौतमः विद्यांतेगुरुरर्थेननिमंत्र्यःकृत्वानुज्ञातस्यवास्नानमितिवेदपारन ३९

यनं समुच्चयएववेदाध्ययनस्यतदर्थज्ञानेनसह अतएववेदमधीत्यकुंदोविषयानर्थान्नबुद्धा
स्यादितिस्मर्यते मनुरपि त्तसोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्चविधिचोदितैः वेदः कृत्स्नोधिगंतव्यः सर
हस्योद्विजन्मनेति अधिगंतव्योग्रथतोर्थतश्चेतिदर्शयति व्रतेश्चपूर्वोक्तैर्यज्ञैर्मधुमांसगंधमाल्या
नीत्यादिप्रतिषेधादितैः ततश्चयदुक्तंनहेन तस्माद्गुरुकुलेतिषृन्मधुमांसादिवर्जयेत् जिज्ञासेता
विरुद्धात्वाद्धर्ममित्यवगम्यतेइतितदनोनविरुध्यते तेषांसमावर्त्तनाधिकृतत्वात् अतएव अ
ग्नींधनंभैक्षचर्यामधःशय्यांगुरोर्हितम् आसमावर्त्तनात् ऊर्ध्वंत्रिकंतोपनयनोद्विजः इतिनिय
म्यते नच गुरुगेहादनावृतस्नातकोहिनकथ्यते इतिस्नानसमावर्त्तनंनातिः कार्या गुरुणानु
मतः स्नात्वासमावृत्तोयथाविधिउद्वहेतद्विजोन्यांसवर्णांलक्षणान्विताम् इतिनेदंस्मरणा
त् स्नातकश्चमन्वादिभिःप्रदर्शितःतंप्रतीत्तस्वधर्मेणब्रह्मदायहरंपितुः ब्रह्मदायहरं ब्रह्म
वेदः अनेनतस्याध्ययनयोगःख्याप्यते दायोरिक्थम् अनेनतस्ययोगत्वमुच्यते अन्यथा
सवर्णापुत्रोप्यन्यायवत्तोनलभेते केषामितितदनावःपितुर्द्रव्यानावेप्रतिग्रहादिनाप्यवाप्यपा
णिग्रहणंकर्त्तव्यंपाणिग्रहणादिग्रंथपरिचरेदित्यन्यथायाज्ञानदेरसिद्धिः तस्मद्द्रव्यमलब्धा
त्र अतएवगौतमः द्रव्यादानेविवाहसिद्ध्यर्थमिति स्त्रीग्रहणेविघ्नक्षणप्राप्तयर्थं तत्पेक्षायनं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तत्रस्थमर्चयेन्मूर्जयेत् प्रथमंगवा गोत्रादेनमधुपर्कलक्षयति ऋत्विजोवरणमधुपर्कमा हरेत् स्नातकोपस्थायराज्ञेचेति स्मरणात् सच्चगोवेदयतेऊक्तेतिकारयिष्यन् उत्सृजतइति उत्सृजेत्रि तिद्विधानवति स्नानकश्चनवधानिद्यते संकल्पनेदात् सांतानिकंवक्ष्यमाणमधुपर्कसार्ववेदस म् युर्वर्थपितमात्रर्थस्वाध्यायार्थुपतापिनः नैवतान्स्नातकान्विद्याद्ब्राह्मणान्धर्मनैचुकानिति ततः किमित्याह् अधिलुतब्रह्मचर्यलक्षणांस्त्रियमुद्वहेत् अनन्यपूर्विकांकांतामसपिंडायवीयसी म् नैवविलुतंब्रह्मचर्ययस्यविलुतिःस्खलनं तस्मिन्नवेतुप्रायश्चित्तीनत्वविवाहः कित्वयंवि शेषः यदिस्नानादधोविलुतः तदावकीर्णीप्रायश्चित्तम् अवकीर्णीनवेऊत्वा ब्रह्मचारीव्रतेषि तम् इतिस्मरणात्स्नानाद्ध्वंयदिपुनस्तदासामान्यंमधुपासत्यवक्तव्याचप्रतिकृत्वाचयानवे त् व्याधितव्याचाधिवेतव्या तथा चार्षयेपूर्वमारिणेपेदत्वाग्रीनंत्यकर्मणिपुनर्दारक्रियांकुर्या दित्यादिस्मरणदर्शनात् अप्राप्तस्यपुनर्विवाहस्यविलुतब्रह्मचर्यायत्तेरप्राप्तिः मातृकांदीदि त्यत्राविलुतब्रह्मचर्यइतिपदंपूर्वस्नानकर्तृविशेषणीयम् लक्षणेयुक्तांलक्षणनिबालांत्य त्तराणि बालानिकायस्वरादिगदितानि यथाहमनुः अव्यंगांगींसौम्यनाम्नीमनोज्ञांवरयेत्स्त्रियं कपिलांकन्यांनाधिकांगीनरोगिणीम् तनुलोमकेशदशनांमृदंगीचारुनाभिणीम् इतिदशंदशनामित्यर्थः इत्यलक्षणेमि ४०

त्येत स्मादेवविपरीतवर्ज्या यथा नोद्वहेत्कपिलांकन्यांनाधिकांगीनरोगिणीम्नालोमिकांनातिलो मीनचाचाटंनपिंगलाम् इति तथानामतोपिवर्ज्या यथा नर्क्षवृक्षनदीनाम्नीनोत्यपर्वतनामि काम् नपक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीनवृक्षीवृक्षनामिकाम् यथावा देवनाम्नीनदीनाम्नीम्लेच्छगोधर्वनामि काम् ऋक्षवृक्षनदीनाम्नीदारार्थीपरिवर्जयेत् इति यदापुनरात्यंतराणिसूक्ष्माणिभवंति त दाश्वत्थायनोक्तापरीक्षाकार्या तत्रबुद्धिरूपलक्षणसंयुक्तामितुल्कास्वयमेव चोद्यंकृतम् लक्ष णानिदुर्ज्ञानानीतितत्पोत्तरम् ऋषीपिंड्रान्कृत्वाऋतमग्रेप्रथमंजज्ञेऋतेसत्यंप्रतिष्ठितम् य दिवऊमार्यनिजात्तातदियमेहप्रतियद्यताम् यस्तत्यंतद्रूपतामितिपिंडानत्तिमंत्रमऊमारीव्र यात् एषामेकंगृहाणेति दोत्राच्चेदुनयतःसस्पाऊह्लीयादनवत्यस्याः प्रजानविष्यतीतिविद्यात्रगो रात्यश्रुमती वेदिरुरीषाऊह्लवर्चसिनी अविनाशिनोऊदात्तसंप्रन्नाः देवनाकितवी चतुष्पथा दप्रव्राजिनी इरिणादधन्या श्मशानात्यतिघ्नीति अनन्यपूर्विकांनेवान्यस्मैयापूर्वंदत्ताएतच्चवा ग्दत्ताविषयम् नसंस्कृताविषयम् तस्याःपुनर्नृत्वात् यथाहमनुः यस्यामृियेतकन्यायावाचा सत्येकृतेपतिः तामनेनविधानेनहिजोविंदेतदेवरइति नचतत्रदानमित्याशंकनीयम् अद्भि र्वाचाचदत्तायांम्रियेतादोवरेयदि नचमंत्रोपनीतास्यात्ऊमारीपितुरेवसेतिवसिष्ठस्मरणात्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एवंबलादपहृतायामपिवेदितव्यंबलादपहृताकन्यामंत्रैरपिनसंस्कृताअन्यस्मैविधिवद्देयायथा
कन्यातथैवसा इतितेनैवोक्तत्वात् एतच्चप्रायश्चित्तोत्तरकालंवेदितव्यम् कांतांस्नातकस्यकथमनो
यत्वान्मनोनयनानंददाधिनीम् एतच्चमंगलादिनिराकरणेनविधीयते यत्रमनः सक्तितामु
द्वहेदितिविधानात् असपिंडानोसापिंड्येवदपति यद्वीयसीजन्मतः प्रणतोयीत्येके वसिष्ठः गु
रुस्थोविनीतक्रोधहर्षोगुरुणानुज्ञातस्नात्वासमानार्षीयीमस्यष्मैथुनामवरवयससहजोनार्य
विंदेतगृहस्थइतिनाविनीतवदुपचारस्सधर्मप्राप्त्यर्थः तेनाकृतदारोपिगार्हस्थसंकल्पवान
श्रमांतरान्निवर्त्तोगृहस्थधर्मेष्वधिक्रियतेनचब्रह्मचारीन्त्यागृहीत्वेतर गृहीत्वावनीत्वेतर
वनीत्वाप्रव्रजेदितिनियम्यते अनियमेनाश्रमांतरस्वीकारदर्शनात् तथाचनसिंहपुराणम्
युरवेदद्विणादत्त्वासायमिच्छेत्तमोवसेत् विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वानिति विस्मृपुराणेच गृहीतविद्योगु
रवेदत्वाथगुरुदक्षिणाम् गार्हस्थ्यमिच्छन् नृपालऊर्यद्वारपरिग्रहम् ब्रह्मचर्येणवाकालंऊर्यी
तंसंकल्पपूर्वकम् गुरोः स्नुश्रूषणंऊर्यात्तत्पुत्रादेरथापिवा वैश्वानसोवापिनवेत्परिव्राड्यथवेच्छ
येतिविशेषांतराणिपाह अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानर्षगोत्रजाम् पंचमात्सप्तमाद्धूर्ध्वमातृतः ८१
पितृतः सप्तेतिअरोगिणीमदीर्घरोगोपशमेषाम् भ्रातृमतीपुत्रीकात्वनयात् यथाहमनुःयस्या

सुनभवेद्भ्रातानविज्ञायेतवापिता नोपयच्छेत्तांप्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशंकयेत्यनेनयुक्तापुत्रिकात्न
दति नकेवलंपरिणाष्यदीयतेअस्यांयोजायतेपुत्रः समेपुत्रोभविष्यतीति इतिपुत्रफलाभार्याहि
पुत्रोत्पत्तिभवति तदेकांगवैकल्यम् पुत्रिकांचाहपति असमानर्षगोत्रजामिति असमानगोत्रजा
मितिवेदितव्यम् तत्तश्चसगोत्रायाः सगोत्रत्वेनैवनिषेधः नसमानागोत्रायेत्यया एवंसमानार्षी
पिसगोत्रमपेक्षते श्रुतएवगौतमः असमानप्रवरैर्विवाहइतिसगोत्रत्वंच समुच्चयेनभवति न
त्तद्दोषम्यम् यत्रापिसंख्यासाम्ये समानतानामतः संख्याकस्यहीनोवान्यत्वंतत्रापिसमानत्वैव
यत्रपुनःपुरोगिरसाम्बरीषयौवनाश्वेति मंधातांबरीषयौवनाश्वेतिऋषयोभवति तत्रापिचर्ज्ञा
समत्वस्यपाद्धिक्यत्वात् नचासमानर्षग्रहणंगोत्रविशेषणम् असमानप्रवरैर्विवाहइतिनेदमृणा
त्रयपरिशोधसगोत्रांतुसमानप्रवरोतथा त्यागकत्वाद्विजस्सस्यात्ततश्चाद्रायणंचरेत् इतिव्यर्थप्रायश्चि
त्तश्चत्यागश्चोपचोगस्य नतुतस्याः यदाहस्तुमच्चः मातुलस्वसांपैतृष्वसीयींसमानर्षगोत्रांचपरिणीय
चांद्रायणंचरेत्पराक्यजेनाविन्दयादिति एतच्चमतिपूर्ववेदितव्यम् सगोत्रांचेदमत्वेयय्छेद्भ्रात्र
वदेनाविन्दयात् प्रजातांचेत्कुछ्रंव्यपादंचरेदिति बौधायनः मतिपूर्वंतुयुक्तरंयथाहगौतमः मा
तृपितृयोनिसंबन्धायतेननासिकनिंदितकर्मान्यासयतित्वात्त्यागिनइति मनुरपि ज्ञातित्वेनान्युपेया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सा: पततिषुयन्नध: इति ततश्चयतिनोत्पन्न: पतितोन्नवति इतिलभ्यतएव ननुसगोत्रनिराकरणेनै
वसपिंडनिषेधेप्राप्तेकिमितिनेदंनासनेश्लोके असपिंडोयवीयसीमित्युक्तम् नैतत् ततसंततिजाया
निराकरणार्थम् इतरथा समानर्षगोत्रजातत्स्त्रीसंततिजायरिणीयान्नावोढ तथाचासपिंडतामा
त्रपक्षेवेदितव्या: यथाहमनु: असपिंडाचयामातुरसपिंडाचवापितु: साप्रशस्ताद्विजातीनांदारकर्म
णिमैथुनेनैवसपिंडामातुर्यावद्वारापितुश्च असगोत्राचेत्युच्यमाने यत्पित्तुर्यहणंकरोतितच्चैत्रिकपु
त्रनिप्रायेणअन्यथा यस्यतेबीजतोजातास्तस्यतेवेतरस्यतुइति तत्सगोत्रायाविवाह्यत्वंस्यात् सा
प्रशस्ताकदारकर्मणियद्वारैर्विनाननवति तच्चवचनादेवमानूदित्याहमैथुनेपिमिथुननिवर्त्त
यदेकैकस्यनिर्वर्त्त्यंनन्नवतिपाकयज्ञादिकम् अत्तएवाहायस्तन्न: पाणिग्रहणाद्विसहत्वंकर्म णि
ति सहग्रहणंनवत्तीवर्दवर्त्तमानाधिकारइतिदर्शनार्थं ततश्चकर्त्तासौकर्त्तव्या अहंदानादि
कमपिनिर्वर्त्तयामित्वमपिसंकल्पकुर्वीतित्तयापित्तथैवकार्यं मन्यथादोषइतिसहाधिकार:
अतश्चैकफलनोक्तत्वंफलांतरोद्भूतिवाधश्च असपिंडाचयामातुरितिमातुलादियरिणायनिषेध:
मातु: सपिंडत्वात् पंचमात्सप्तमादूर्ध्वंमातृत:पितृतस्त्वेति मातृकुलान्मातामहप्रभृतीन्पंच
पुरुषानतीत्योद्वाह:कार्य: कर्त्तव्यइत्यर्थ: एवंसप्तपितृकुलात् अत्रनार्यानविदतेति अधिका

यकत्वेसत्यपिपरिणायननिराकरणं द्योत्यते कथंचित्प्रार्थ्यते आघाहीद्रास्मदीयंयज्ञमन्यैरपिनम
त्तिनिरीलितेनि:स्तोत्राहैं: सस्त्रागत्यच वाजसातौसोमरूपान्नोजनप्रसावेजुषस्वसोममितिसंब
ध्यतेएवंप्रार्थ्यद्रक्तुत्पर्थंस्वउपानुवादंकरोतियेतेसोमपत्तयोनवत्यासहायात्तातेसुकृत्सोमपाने
नत्तप्ता: संत: सोमंजुहुत्यजुवंत: किमित्वयापैत्तघसेयींनगिनींनार्यात्वेनात्यंतानिलाषणी
यांत्यजंति स्वकीयमातुल्यस्यसंबद्धायोग्यतयातयातद्वदुद्देशेनसोमंत्यक्तवंतोनिराकु
र्वत्तयात्तवपुनरयंसोमभाग: अयामिवोद्वा: सात्तत्वेनाकर्मसमाप्तिरिति तत्तश्चानेनप्रतिषेधो
दर्शित्त: यदपिश्रुतौत्ततीयंपुरुषंगछामहेइत्तितदपिसुग्व्यूहनपरत्वेनान्यार्थत्वात् अपिच
प्रजापति:स्वांदुहितरमभिध्यायतत्तस्याततोवाकिरदित्यादिश्रवणादप्रिप्रसक्तिकरोति प्रायश्चित्त
दुर्दर्शनाच्चनात्तत्सप्तमेयोन्नगिनीसत्तमेयीमातुरेवच मातुश्चभ्रातुरप्तांचगत्वाचांद्रायणंचरेत्
इति नग्निनीग्रहणंसंदेहनिरासार्थमूनवापरिणीतविषयत्वमाशंक्यनीयम् येनानेतरंवक्ति
एतासित्रतुनार्योर्थेनोपयछेदबुद्धिमान् ज्ञातित्वेनानुमेयासा:यतत्तिघुपयन्नध इति तथा
कन्यादातुरपिनियमोक्ति यथाहापस्तंब: सगोत्रेभ्योदुहित्तरंनप्रयछेत् मातृतश्चयोनिसंबंधे
भ्य:पितृतश्चसप्तमादितिप्रायश्चित्तस्मरणाच्च मातुलस्यसुतामूढामात्तगोत्रांतथैवच समानप्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वरांचैवद्विजश्रेष्ठ द्रायणेचरेदिति मातृगोत्रग्रहणंपितृसमोत्रवन्निराकरणार्थंजन्यजनकसंबंधस्य
नयत्रापिविशिष्टत्वात् ज्ञातातपोपि एकगोत्राविवाहेवसमानप्रवरांस्त्यजेत् मातुल्यस्यसुतांचैव
नुल्कांचोद्रायणंचरेत् यदाचेत्थंतदानऊतश्चिद्भांतिवुद्धिव्याख्यानात्प्रवर्तेवासंदेहः कार्यः ज्ञा
ल्पविविक्तत्वात् तदापूरुषविख्यातश्रोत्रियाणांमहाऊलात्र स्त्रीतादपिनसंचारिरोगदो
षसमन्वितात्र दशपुरुषामातृतःपंचपितृतश्चाख्यातायस्मिन्नऊलेतस्मादपिकन्यांग्राह्येतिनि
यम्यते यदाहाश्वलायनःऊनत्र्यग्रेयरीक्षेतमातृतःपितृतश्चेति इदमपरंविशेषणंश्रोत्रिया
णांमहाऊलात्र श्रोत्रियःछंदोधीतइत्यध्ययनश्रुतेनश्रोत्रियोनवतीतिश्रुत्तलक्षणायति महा
ऊलात्पुत्रपौत्रपशुदासीग्रामानिसंवर्द्धादित्येवंसर्वप्राप्तौसत्यामपवादमाह स्त्रीतादपिनग्रा
ह्यासंचारिरोगान्वितात्संचारिणःश्मश्रुरोणितानुयाताः ऊष्णार्शः प्रभृतयः दोषैश्चनिष्पुरुषत्वा
दिभिरन्वितात् अतएवाहमनुः महांत्यपिसमृद्धानिगोजाविधनधान्यतः स्त्रीसंबंधेदशैतानि
ऊलानिपरिवर्जयेत्तइति हीनक्रियंनिष्पुरुषंनिश्छंदोलोमशार्शसमृत्तयामयाव्यपस्मारिश्वि
त्रिकुष्ठिऊलानिचेति हीनक्रियंयथाविधितगर्भाधानादिक्रियारहितम् निष्पुरुषंकन्याजन्मा
दिबहुलम् निश्छंदोवेदाध्ययनरहितम् लोमशंबहुलोमयुक्तम् अर्शसमर्शोव्याधि

युक्तम् हारीतोपिश्वित्रिकुष्ठीउदरियन्मायावल्यासुरनार्शसंश्मश्रुलसमानार्षेयंचेत्योतान्यपिपति
तानिऊलानिनवर्जनीयानिभवंति ऊनमनुरूपःप्रजाःसंभवंतीत्यादितःषट्त्रयक्षियत्वादनार्षेय
म् अदैवत्वादश्मश्रुलराकऊलत्वात्समानार्षेयमिति तस्मात्सपितृतःपरीरूपंपंचमातृतोनग्रिकां
श्रेष्ठंश्मश्रुवतीनार्योविदेततस्मात्ऊलनश्मश्रुविज्ञानोपयत्नांवरयेत् ग्रामयावी अत्रोक्तेतरस्या
रिणोक्त् अत्रचन्वित्रादीनिषड्वर्जनीयानि अत्रहेतुः ऊलानुरूपाः प्रभवंतीति अनार्षेयमसम
र्यमाणगोत्रप्रवरंतस्यचवर्जत्वमयक्षियत्वात्तत्रयक्षियत्वंयज्ञेष्वसमर्यमाणंप्रवरस्यानधिकारात्
अश्मश्रुअविद्यमानवेदाध्ययनम् तद्वर्जनंहेतुअदैवत्यादितिदैवकर्मशून्यत्वात् नग्रिकाद
श्रावर्षिकेतिश्रविष्यत्पुराणंयमश्च चतुर्थदशऊलान्येमान्यविवाह्यानिनिर्दिशेत् अनार्षेयंत्रा
रणानामद्विजांचविवर्जयेत् हीनांगमतिरिक्तांगममायाविऊलानिचश्वित्रिकुष्ठिऊलादीनाऊर्ध्व
क्रियपरिवर्जनम् सदाकामऊलंवर्जयेलोमशानांचयत्तऊलम् अपस्मारिऊलं यच्चयच्चयांएडु
ऊलंनवेत् ऋत्विजोनिंद्यायाजकाःकामऊलंकामप्रधानऊलम् अतिवर्णंअतिकृष्णमतिगौरंवा
किंच एतैरेवगुणैर्युक्तःसर्वगुणःश्रोत्रियोवरः यत्नात्परीक्षितःपुंस्त्वेयुवाधीमाञ्जनप्रियः एतैरेवगु
णैर्युक्तोदोषैश्चवर्जितोवरोभवति सवर्णउत्कृष्टोवाश्रोत्रियोभवति यत्नात्परीक्षितःपुंस्त्वे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुरुषः पुंस्त्वेनिजैरेवांगलक्षणैः पुमांश्चैवविपरीतेनस्त्रीलक्षणैः स्त्री सुबद्धजन्तुजान्वीस्थः सु
बद्धांसशिरोरुहः स्थूलघाटतनुजत्वगबिलग्रगतिस्वरः रेतोप्लुतवते नास्पृक्पादिमूत्रंचफेनिलम्
मुमान्स्यालक्षणैरेनिर्विपरीतलुषंडकः चतुर्दशविधः षंडः शास्त्रेदृष्टोमनीषिभिः चिकित्स्यश्चवि
कित्स्यश्चतेषामुक्तोविधिः क्रमात्निसर्गषंडोवध्रश्चपक्षषंडस्तथैवच अभिशापाद्गुरोरोगाद्देवक्रो
धात्तथैवच ईर्ष्याषंडश्चसेव्यश्चवातरेतामुखेनगः आदित्तमोघबीजोच्च शालीनोन्यापतित्त
या तत्राद्यावप्रतीक्षेरोपक्षाख्यंमासमाचरेत् अनुक्रमात्त्रयस्याप्यकालः संवत्सरःस्मृतःईर्ष्या
षंडादयोन्येयेचत्वाःसमुदाहृताः त्यक्तव्यास्तेरतित्वक्ततयोन्यापिचस्त्रिया आदित्तमोघवी
जाच्चांकुरेपियतिकर्मणि यतिरन्यस्ततोनार्यावत्सरार्धंप्रतीक्ष्यतु शालीनस्यापिद्यल्स्त्रीसंयो
गाद्भ्रपतिध्वजः तांहीनविषयंतुस्त्रीवर्षद्वित्वान्यमाश्रयेत् अन्यस्यांयोमनुष्यःस्यादमनुष्यः
त्वयोषितिलभेतसान्यंनर्त्तारमेतत्कार्यंप्रजापतेः अपत्यार्थंस्त्रियः सृष्टाःस्त्रीक्षेत्रंबीजिनोनरः द्वे
त्रंबीजवतेदेयंनाबीजेदेत्रमर्हति संवत्सरंसुस्निग्धंजन्तुग्रीवास्कंधयोः संधिःधाटाग्रीवापश्चाद्भागः नि
सर्गषंडः लिंगव्रणहीनउत्पन्नः वध्रश्चलिताः पक्षषंडोयस्यपक्षान्तरितारतिरात्तिःगुरोरभिशा
पादेवदेवक्रोधादेवनिंदाजनितक्रोधात् ईर्ष्याषंडस्वस्त्रीविषयेईर्ष्यासंजनितरेताः सेव्यः स्त्रिया

क्षत्रियविशांनार्याः त्वाशूद्रजन्मनः यदयुनरुक्तलक्षणासवर्णानास्ति पूर्वाच्चविनष्टातदानाश्र
मिनास्यात्तन्त्वाश्रमांतरोविधीयते सामर्थ्याद्बुधनोवाबालापत्यश्रुतदातस्यातस्यामवस्थायां
तिस्रोद्वेएकाच ब्राह्मणाक्षत्रियविशांनार्यावर्णानुपूर्व्येणत्वाशूद्रस्यसवर्णापुनश्चातुर्थीसुस्मा
स्थितैव यदाहमनुः शूद्रैवनार्याशूद्रस्यसाचस्वाचविशः स्मृतेः तेचस्वाचैवराज्ञः सुतास्त्र
स्वाचाग्रजन्मनः कामतस्तुप्रवृत्तानामिमाःस्युः क्रमशोवराइतिकामतः प्रवृत्तानांधर्मतः
प्रतएवताजघन्यः क्रमशःनव्युत्क्रमेणाप्युत्क्रमेचदोषोमनुनादर्शितः शूद्रावेदीयतत्पत्रे
रुक्तंध्यत्तनयस्यच शौनकस्यसुतोत्पत्त्यातदयत्यतयाच्चगोरिति अत्रिर्गोत्तमयोरिदंमत
म् शूद्रावेदीयतत्तिवेदनमात्रेणैवशौनकस्यसुतोत्पन्नस्यापत्येनेतिच्चगोः तच्चयुक्तमेणेति
द्वेष्यम्इतरथाचतुस्त्रिद्येकनागिनावर्णाशोब्राह्मणात्मजाइतिनागविनागोनस्यात् नचत
त्प्राधान्यंश्राद्धादिदानेषुकार्यम् दैवपित्र्यातिथेयानित्तत्प्रधानानियस्यतुनाश्नंतिपितृत्त
रत्तस्यनवस्वर्गंसमश्नुतइतिवचनात्विवाहानाह ब्राह्मोविवाहश्राद्धयदीयतेशक्त्यलंकृ
ताम् तज्जःपुनात्पुन्नयतः पुरुषानेकविंशतिं ब्राह्मोनामविवाहोब्राह्मणानामुचितइतित्त
स्मिन्नार्त्तयपूर्वोक्तिलक्षणोवरंवरोवरयितव्यः अर्षिप्रेक्षातेराक्त्यालंकृत्यदीयतेमनुरपिग्रा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

बहुप्रकारंसेव्यमानोजात्तरिरंसःवातरेतायस्यरतंतेलिंगोवात्तनिःसरणामात्रसुखेनगाः सुखानगकर्मकरोति आदित्तरेतोविसर्गसमयेयस्यरेतः प्रत्यक्प्रवर्त्तते मोघबीजोऽयस्यागर्भाधानसमर्थरेतो भवति शालीनः यस्यधृष्टस्त्रीसन्निपातात्लिंगपातोभवतिअन्यापतिः यस्यनार्याव्यतिरिक्तायामेवयो षितिपुंस्त्वंमासमाचरेत्र मासयावत्प्रतीक्षेत अविक्लिन्येतुदत्त्वाप्याछाद्यान्यस्मैदेयासुचानव रुः धीमान्त्रातचित्तःसर्वस्यचित्तमूलत्वात्र अतएवबुधिमतेकन्याप्रयच्छेदित्युक्तम् जनप्रियो नविरक्तजनःदृष्टादृष्टतन्मूलत्वात्र गौतमोपि विद्याचारित्रवृद्धशीलसपन्नायदद्यादिति किंच यदुक्तंद्विजातीनांशूद्रदारोपसंग्रहः नैतन्ममंमतंयस्मात्तत्रायंजायतेस्वयम् यदुच्यते चतस्रो नार्योब्रह्मणस्यतिस्रोराज्ञोद्वेवैश्यस्यतिशूद्रदारोपसंग्रहः नेवममतन्मतंकिमितियस्मादयं तत्रजायतेस्वयम् तस्माज्जायाभवति यदस्यांजायतेपुनरितिश्रुतेः मनुरपिहीनजातिस्त्रियंमो हादुद्वहतोद्विजात्तयःऊलान्पेवनयंत्याशुससंतानानिशूद्रतामितितथाशूद्रायानमारोप्यब्रा ह्मणोयात्यधोगतिम् जनयित्वासुतंतस्यांब्राह्मणादेवहीयतेइति यत्पुनरुक्तेनब्राह्मणक्षत्रि यायोरापद्यपिहितिष्टतोः कस्मिंश्चिदपिवृत्तांतेशूद्रानार्योपदिश्यतेइति उभयोरत्यंतप्रतिषेधा र्थंनवैश्यादिप्राप्त्यर्थम् अनुकल्पक्रममाह तिस्रोवर्णानुपूर्व्वेणद्वेतथैकायथाक्रमंत्र ब्राह्मण

ह्लाघ्यचहीयित्वाचश्रुतशीलवतेस्वयम् आकृपदानंकन्यायाब्राह्मोधर्मःप्रकीर्त्तितइतिदेवलोपि ततोविनीतांकल्याणीकन्यांकुलवयोन्विताम् अलंकृत्याहूतेददाद्विवाहोब्राह्मउच्यते यमश्च आहूयदीयतेकन्याब्रह्मदायेतितांविदुः ब्रह्मदायेतिसंज्ञायंक्रियावचनत्वव्यवहारार्थम् तस्या चजातःपुनात्पुनयत्रमातापित्रकुलेपुरुषानेकविंशतिम् यदियथोक्तकारीभवति तथा चगौतमःपुनेतिसाधनःपुत्राइति मनुःदशापूर्वापरान्वंशानात्मानंचैकविंशकम् ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसःपित्रन् सुकृतंविहितकरणंप्रतिषिद्धवर्जनंचोच्यते आश्वलायनः त्त स्यांजातोद्वादशावरान्द्वादशायरान्पुनात्पुनयत्तइतियज्ञस्यर्त्वियंविजेदैवःविवाहइत्युनुवर्त्त ते दीयतेऽलंकृतेतिच ऋत्विजेयज्ञेऊर्वतेदक्षिणात्वेनयथाशक्तिअलंकृत्यकन्यादीयते एषदैवोविवाहः आदायार्षंस्तुगोद्वयम् वरादोमिथुनंगृहीत्वातस्मैयथाशक्तिअलंकृत्यक न्यादीयते इत्येषआर्षोविवाहः शौनकःगोमिथुनंदत्त्वोपयच्छतेतमार्षइतिअनयोःफलमाह चतुर्दशप्रथमजःपुनात्युत्तरजश्चषट्प्रथमविवाहजातोदैवविवाहोत्पन्नःसप्तपूर्वान्सप्तावरान्पुरुषान्पुनाति उत्तरआर्षोविवाहसजात्रीपूर्वस्त्रीनवरान् इत्येवंषट्पुरुषान्पुनाति सहो भौचरतांधर्ममितिपुत्रादीयतेऽर्थिने सकायः उभौसहधर्मंचरतामितिवैवंकन्यावरावुक्त्वा यथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शक्तिरलंकृत्यकन्यां कन्यार्थिनेदीयते यत्सकायः प्राजायत्योविवाहस्तस्यफलमाह यावयेत्तज्ज
षड्ऋषान्सहात्मना तस्यांजातःषट्पूर्वान् षडपरान्पुरुषान् आत्मानंचत्रयोदशंपावयेत्तत्र
त्रदेवतः एतैर्विवाहाश्चत्वारोधर्म्यास्तेषांप्रधानिका॥ अथासुल्काब्राह्मणाहाश्वतार्यंतिह्येोऽल
म् इतिचतुर्थेतेषुदत्तायामुत्पन्नात्तनयात्मियाम् दातुःप्रतिग्रहीतुश्चपुनस्सामसमंऋल
मिति आसुरोद्रावणादानात्वराद्विणमादायात्मार्थेकन्यार्थेचपित्रादिनिः कन्यार्पणंक्रियते
सआसुरोविवाहः गांधर्वःसमयान्मिथः कन्यावरयोरन्योन्यसमवात् त्वमेनार्यात्वमेपतिरित्ये
वंरूपात् दाननिरपेक्षाद्यः कन्यास्वीकारः सगांधर्वोविवाहः राक्षसोयुद्धहरणात् युद्धेनके
न्याबधूत्रित्वायकन्याहरणंकन्यास्वीकारः सराक्षसोविवाहः पैशाचः कन्यकाशुलात् कन्य
काबलादयत्कन्यास्वीकरोति सपैशाचोविवाहः केचित्पठंतिकन्यकाशुल्कमितितस्यार्थःकन्या
काशुलनात्तस्वीकारःपैशाचोविवाहइति एतेषांविवाहाः विवाहाश्चोद्यद्यप्यकन्यायादानयर्
स्तथापिसप्तपदादिक्रमेणैवमुख्याः ऋत्विर्ग्रेयात्ततऋक्षादिशास्त्रविहितनार्यात्वसाधकेकर्मस
मुदायेवर्त्तते सचसमुदायउपाधिनेदाऋक्षादिव्यपदेशलभते तदुपाधित्वेनैवदानविवा
हाशब्दयोः सामानाधिकरण्यंयथाअलंकृतकन्यामुदकपूर्वंददात् एषब्राह्मोविवाहइति

नपुनरेवविवाहशब्दार्थःतथासतिहि उदगयनआपूर्यमाणेपक्षेकन्यांनोनक्षत्रेचौडकर्मोमनय
नगोदानविवाहइत्युक्तायद्युक्तंतेषांपुरस्ताच्चतत्रआज्याहुतीर्जुहुयादिति तत्रोपयम्यते नास्ति
नादानात्पुरस्ताद्धोमआहुत्यंसंति तस्माद्दानविवाहशब्दयोर्नेदार्थ्यंनियोः यदयोः समा
नाधिकरण्यंमुख्यचारेणैवव्याख्येयम् यतएवदानं विवाहः अतएवगांधर्वादिषुविवाहेषुदानम
न्तरेणोपयमनं कन्यास्वीकारात्मकं विवाहत्वेनाह स्मोनक्षः मिथः समयंकृत्वोपयम्यतेतगांधर्वो
विवाहः मिथःपरस्परंकन्यावरावहंतेनत्वंमेभार्येतिसंप्रतिपत्तिंकृत्वाकन्यामुपयच्छेत्तस्वीऋ
यीतित्तस्यार्थः ततोत्रदानंनविद्यते विवाहस्मृत्यंतरे असपचविवाहांतरेष्वेनदेकोधर्मः कन्या
वरयोर्मिथःसंप्रतिपत्तिः एवंराक्षसपैशाचयोरपिविवाहत्वंकन्यादानरहितमेवद्रष्टव्यम् युक्त
शुल्कंचतयोर्नेदंकोधर्मोतदाह हत्वाभित्त्वाशीर्षाणिरुदतीरुदद्भ्यश्चहरंत्सराक्षसः तथाचपै
शाचमपिमनुराह सुप्तांमत्तांप्रमत्तांवारहोयत्रोपयच्छति सपापिष्ठोविवाहानां पैशाचःकथि
तोष्टमः एवमुपयमनपाणिग्रहणशब्दवत्पाणिग्रहणशब्दोपिदंडिन्यायेनैवकर्मसमुदायेरा
क्षेषुप्रयुज्यते एषांविवाहानांमध्येऽयमस्यधर्म्योविवाहोस्यायमधर्म्यइत्याह मनुः षडानुपूर्व्या
विप्रस्यक्षत्रस्यचतुरोवरान् विट्शूद्रयोस्तानेवविद्याद्धर्म्यानराक्षसान् ब्राह्मादीन्गांधर्वपर्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तान्विवाहान् ब्राह्मणस्यधर्मादनपेतान्विद्यात् अवरान्पश्चादुक्तानासुरादीन्नपैशाचांतांश्चतुरोविवाहा
न्क्षत्रियस्य वैश्यशूद्रयोरपितानेवराक्षसवर्जितान् विद्याज्ञानीयादित्यर्थःएषामपिप्रशस्तानाह
चतुरोब्राह्मणस्याद्यान्प्रशस्तान्कवयोविदुः राक्षसंक्षत्रियस्यैकमासुरंवैश्यशूद्रयोः ब्राह्मोदेवऋषि
र्षिः प्राजापत्यश्चेतिचत्वारोविवाहाब्राह्मणस्यप्रशस्ताआसुरगांधर्वौतुनप्रशस्तौननिंदितौक्षत्रियस्य
पुराक्षसएकः प्रशस्तःआसुरगांधर्वौतुपूर्ववत् वैश्यशूद्रयोस्तु आसुरएकः प्रशस्तःगांधर्वस्तुपूर्ववत्
त् पैशाचःपुनः सर्ववर्णानांनिंदितएवसर्वापिष्टौविवाहानायेशाचःकथितोषमरत्व विशेषःस्म
तेः यत्तुमनुनैवोक्तमक्षत्रस्यचतुरोवरान् विट्शूद्रयोस्तानेवविद्याऽधर्म्यानराक्षसान्स्मृतित्स्यै
शाचस्य ब्राह्मणादन्येषांवर्णीनामत्यंतापद्यनुग्रहार्थम् तस्माद्ब्राह्मणस्यापद्यपिपैशाचानुपयोगा
स्तीतिसिद्धम् पाणिर्ग्राह्यः सवर्णासुगृह्णीतदक्षत्रियाशरम् वैश्यापतोदमादद्याद्वेदनेत्वयजन्मनः
सवर्णायामुह्यमानायांचरेणतस्याः पाणिर्ग्राह्यः क्षत्रियाब्राह्मणोनोह्यमानाशरंगृह्णीयात् यथा
तस्याः पाणिमिवतंशरंवरउपादधीत वैश्यापतुपिप्रेणक्षत्रियेणवापरिणीयमानाप्रतोदंवलीव
र्दवेदनेमादधीत अग्रजन्मनाद्वः उत्कृष्टवर्णमात्रपरः मनुःवसनस्यदशाग्राग्राशूद्रयोत्क ४८
ष्टवेदनेकन्याप्रदानाधिकारिणस्तक्रमंचाह पितापितामहोभ्रातासऊल्लोजननीतथा कन्याप्र

दःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरःपित्रादीनांक्रमपरिपठितानांपूर्वस्यपूर्वस्याभावेसतिप्रकृतिस्थत्वेतु
उत्तरउत्तरःप्रकृतिस्थःकन्याप्रदोभवतिअविप्लुतब्रह्मचर्यःप्रकृतिस्थःअप्रकृतिस्थेनपित्रापिकृतेकन्याप्र
दानमकृतमेव यदाहनारदःस्वतंत्रोपिहियत्कार्यंऊर्ध्वंदप्रकृतिंगतः तदप्यकृतमेवस्यादस्वातंत्र्य
स्यहेतुतःस्वतंत्रोपिपतित्वादिनास्वातंत्र्याहीपियद्यप्रकृतिस्थत्वेनपरतंत्रोभवतितदातत्कृतंक
र्मैवाग्दत्तादिकर्मकृतमेवेदितव्यम् तथापितादद्यात्स्वयंकन्यांभ्रातावानुमतेपितुः पितामहोमातु
लश्चसऊल्लोबांधवस्तथा मातानावेतुसर्वेषांप्रकृत्तौयदिवर्त्तते तस्यामप्रकृतिस्थायांदद्युःकन्यां
स्वजातयःविप्लुतपितापितामहोभ्रातासऊल्लोमातावेतिकन्याप्रदाः पूर्वाभावेप्रकृतिस्थःपरःपर
इतिअप्रयच्छन्समाप्नोतिभ्रूणहत्यामत्तादत्तोकन्यायाःप्रदातृधिक्कारीत्तामददन् गर्महत्यांप्रयुक्त
समाप्नोतिसंपूर्णांप्राप्नोति यत्तुमनुवचनं कामममरणात्तिष्ठेद्गृहेकन्यर्तुमत्यपि नत्वेवैनांप्रयच्छेत्तु
गुणहीनायकर्हिचित् इतितद्गुणवद्वरसंभवे गुणहीनायनदातव्येत्येवंपरम्नतुकन्यर्तुदर्शनि
मदोषइत्येवमर्थम् तथासतिवचनांतरविरोधः तथाचकात्यायनः पितुर्गेहेतुयाकन्यारजःयत्रे
दसंस्कृतंभ्रूणहत्यापितुस्तस्याः कृसान्पवृषलीस्मृता वृषलीधर्मनधिकारिणीयस्तुतांवरयेत्कन्यां
ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः अग्राह्यैयमयांक्तेयंतेविद्याऽवृषलीपतिम् कन्यायाचारमत्युमतीबांधवेभ्यो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निवेदितव्यमित्याह नारदः कन्यानर्तुमुपेक्षेत वाग्वेद्योनिवेदयेत् नचेत्प्रदद्युस्तानर्त्रेतेसुर्व्रसह
निःसमाइति अत्रसंवर्त्तः माताचैवपिताचैवज्येष्ठोभ्रातातथैवचत्रयस्तेनरकंयोतिदृष्ट्वाकन्यांरज
स्वलाम् गम्यंत्वनावेदाहरणेकन्याऊर्ध्वात्त्वयचरमदाहरणेपित्रादीनामनावेस्वयमेवगम्यंगम
नार्हसवर्णमुत्कृष्टवर्णावापतित्यादिदोषरहितंवरंनर्त्तारंऊर्ध्वात् एतच्चप्राग्ग्रहोदर्शनात् दृष्टतु
तस्मिन्पित्रादिषुसत्त्वपिस्वयमेवकन्यावरंऊर्ध्वात् नपित्रादिशासनमपेक्षेत्त यदाह्यौधाय
नः त्रीणिवर्षाण्युदीक्षेत्कन्यर्तुमतीकंत्वेतपित्रशासनमृतुत्रयंवर्षंतुविंदेतसदृशोयतिम् अवि
द्यमानेसदृशेगुणहीनमपिव्रजेत् सदृशेगुणवान् यत्तुविस्मृतोक्तम् ऋतुत्रयमयासेव
कन्याऊर्ध्वात्स्वयंवरमितितद्गुणवद्वरलाभेसतिद्रष्टव्यम् तदलाभेतुवर्षत्रयमुपासनीयम् अ
त्रमनुः अलंकारंनाददीतपित्र्यंकन्यास्वयंवरमातृकंभ्रातृदत्तंवासेयंस्याद्यदितंहरेत् व
रमपिप्रतिमयवाह पित्रेनदद्याच्छुल्कंतुकन्यामृतुमतीहरन् सहिस्वाम्यादत्तिक्रामेद्दत्तंप्रति
बोधनात् शुल्कंमूल्यंसकृत्प्रदीयतेकन्याहरंतंचोरदंडनार्हं दत्तामपिहरेत्पूर्वंश्रेयांश्चेद्व
राव्रजेत् पित्रादिनासकृद्देवदेयांतांदत्त्वापहरन्वद्रूपमाणेनकन्यासेयंदंडेनयुज्यते यस्मै
वाग्दत्ता ततोन्यश्चेत्प्रशस्ततरोलभ्यतेतत्तस्मैदेयानतुपूर्वस्मै अत्रगौतमः प्रतिश्रुत्याप्यथ

र्मसंयुक्तायनदद्यादिति नारदः स्त्रीपुंसयोश्चसंबंधाद्वरणंप्राग्विधीयतेवरणाद्ग्रहणंपाणेः संबंधोय
त्रिलक्षणःवरणंपाणिग्रहणमुपभोगश्चेतित्रिविधसंबंधःतयोरनियतंप्रोक्तंवरणाद्दोषदर्शनात्
पाणिग्रहणेकामंत्रानियतंदारलक्षणम् तेषांनिषेधस्तुद्विद्भिर्विज्ञेयासन्नमेयदेश्रस्यार्थःतयोः
कन्यावरयोरनियतमनियमः दत्तापिर्यरिणीयते वाग्दत्तापिनप्रदीयते इत्येवंरूपातस्यकालंन्या
रणंचवक्तुमुक्तम् वरणाद्दोषदर्शनादिति वरणादूर्ध्वंकन्यावरयोरन्योन्यदोषदर्शनादनियमोन
वति वरणादतिसाधारणंचचनम् वरणादूर्ध्वंनविवाहादित्यर्थःअत्रहेतुःपाणिग्रहणेकामंत्राइति
तैर्मंत्रैरुत्पादितनार्यात्वरूपसंस्कारायाःपरित्यागोनयुक्तइति तथा प्रतिगृह्यनुयःकन्यांवसेदे
ज्योन्नरंव्रजेत्तत्स्त्रीनत्तत्समतिक्रमकन्यान्यंवरयेद्वरम् कात्यायनःवरयित्वातुयःकश्चित्प्रण
श्येत्पुरुषोयदा रक्तागमास्त्रीनतीत्यकन्यान्यंवरयेद्वरम् इति वाग्दत्तविषयमेतद्बोध्यम्
रक्तागमोरजोदर्शनम् प्रदायशुल्कंगृह्णीयःकन्यायास्त्रीधनंतथाधार्यासावर्षमेकंतुदेयान्यस्मै
विधानतः एतदपिप्राग्विवाहाद्द्रष्टव्यम् वसिष्ठः अदित्वाचवदत्तायोम्रियेतादीवरोयदि नचमं
त्रोपनीतास्यात्कुमारीपितुरेवसेति नवमंत्रोपनीता मंत्रवतीविवाहकर्मणोपनीताप्राप्तासं
स्कृतान्नवतीत्यर्थः कात्यायनः पूर्वदत्तांतुयाकन्यामन्येनोढांचयान्नवेत् संस्कृतापिप्रदेया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्याघस्मैपूर्वंप्रतिश्रुत्वा चेऽनुणाचान्तरइतिशेषः अनारभ्यायददद्दोषंदंड्यउत्तमसाहसम् कन्याप्रदः
कन्यादोषश्चयंजानन् वरेणाविदितंतस्यचप्रत्यक्षायोगंपमकथयित्वातस्मैयदिप्रयच्छति तदा
सावज्ञातिपणोसहस्रंदंड्यः कन्यादोषंनारदआह दीर्घंनुत्सितरोगार्त्तांवंगासंस्पृष्टमैथुना धर्ष
न्यंगतनाचाचक्षन्यादोषाः प्रकीर्त्तिताः सुमंतुः कन्याऽनुत्सितांतत्समजातिकर्मशीलाव्याधुपहताय
रिणीतायद्यदत्ततयोनिः स्यात्तरित्यक्तव्यादत्ततयोनिस्तुनर्त्तव्यापोषणीयैव यत्तुनारदेनोक्तम्
यत्तुदोषवतीकन्यामनाख्यायप्रयच्छति तस्यऊर्ध्वन्योदंडपूर्वसाहस्वोदितम् इति एता
न्यामनिमित्तदोषव्यतिरिक्तविषयम् पणशतहयंसस्तत्याघकंपूर्वसाहसः अत्रमनुः विधीव
त्परिगतापित्यजेत्कन्यामनिदिताम्व्याधित्तांविप्रदुष्यांचछद्मनाचोपपादिताम् विविधंप्रक
र्षेणाचदुष्टांविप्रदुष्याम् वरत्यागहेतून्दोषानाह नारदः उन्मत्तःपतितःक्लीवोऽनुर्नगस्तक्ल
धवः कन्यादोषौचयोपूर्वीवेषदोषगणोवरे दीर्घंऽनुत्सितरोगित्वंवंगताचपूर्वदोषो अदुष्ट
चत्यजन्दंड्यः अदुष्टत्यागदोषरहितांकन्यांत्यजन् उत्तमसाहसंवरोदंड्यः अत्रनारदः
प्रतिगतत्युयःकन्यामडुष्यामुत्सृजेन्नरः विनेयः सोन्यकामोपिकन्यांतामेवचोढ्वेत्विने
योदंड्यः दूषयंस्तुमषाज्ञातम् अज्ञास्तेयंकन्योतिमिथ्यावदन्यणशतंदंड्यस्तुविष्णुनोक्त ५०

म् अदुष्यांदुष्यामितिब्रुवन् उत्तमसाहसंदंड्यइति तदपरिणीयत्वापादकदोषानिधानविषयमि
ति पुनर्भूलक्षणमाह अक्षतायोनिर्क्षतायाचैवपुनर्भूः संस्कृतापुनःयाकृतविवाहासतीक्षतयोनिरक्ष
तयोनिर्वाकौमारेणभर्त्राभर्त्रेतरेणवायथाविधिपुनरुह्यतेसापुनर्भूः यथाहमनुः साचेदक्षतयो
निःस्याद्गतप्रत्यागतापिवा पौनर्भवेनभर्त्रासापुनः संस्कारमर्हति अस्यार्थः क्लीवपतितोन्मत्ता
दिपरिणीता एतेषुजीवत्सुअदुष्टेवाभर्त्तरिमृतेयमन्यंपतिंविंदतेसापौनर्भवोभर्त्ता तेनपु
नर्वैवाहिकविधिसंस्कृता पुनर्भूः यक्षाक्लीवादिदोषरहितंपोषणादिसमर्थंकौमारंपतिमुत्सृ
ज्यान्यैःसहचरित्वापुनस्तस्यैवऊढुंबमाविशतिसापुनर्भूर्नवतियावाक्लीवंपतितमुन्मत्तम
र्त्तारमुत्सृज्यान्यंपतिंविंदतेमृतेवासाचपुनर्भूर्नवति तस्मात्पुनः संस्कृतत्वेपुनर्भूलक्षणम् से
रिणीयापतिंहित्वासवर्णांकामतःश्रयेत् यापतिंपरित्यज्यः सवर्णमन्यंरागतोविवाहं विनैवोपगो
गायाश्रयेत् सास्वैरिणी स्वैरिणीग्रहणंतद्दोलक्षणेपेनपुनर्भूज्ञानायतज्ज्ञापनंत्वपौनर्भवस्य
नर्भुःपुत्रस्यचज्ञापनार्थम् पुनर्भूप्रसंगात्पुत्रोत्पत्तिविधानमाह अपुत्रांपुर्वनुज्ञातोदेवरः पुत्रका
म्यया सपिंडोवासगोत्रोवाऋतावियात् आगर्भसंभवाद्ऊर्द्धमेयात्तस्त्वपथानवेत् अनेन
विधिनाजातःपौत्रजः सम्भवेत्सुतः मृतेजीवतिवापत्यौनर्भाधानाद्यमेक्रियम् अनयत्यांपुत्रकामांत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दुत्पत्तियोपायुरुक्तिःप्रजोत्पत्त्यर्थमनुज्ञातोनर्तुर्उपेषःकृनिषोवान्नात्ता तदलाभेत्तत्सपिंडःसगोत्रेवा ता
मभ्यक्तसर्वांगस्तुकालेगछेत गर्भेजातेनिवर्त्तत उक्तप्रकारातिक्रमेणागछन्पतितोभवेत् इत्यमुत्प
न्नःपुत्रःक्षेत्रजसंज्ञोभवति अत्रबृहस्पतिःउक्तानियोगोमनुनानिषिद्धःस्वयमेवतु युगह्रासाद्
शक्योयंकर्तुंसर्वैर्विधानतः तपोज्ञानसमायुक्ताःकृतेत्रेतायुगेनराः द्वापरेचकलौहृणांशक्तिर्हानिर्वि
निर्मिता अनेकधाकृताःपुत्राऋषिभिर्येपुरातनैः नशक्यास्तेधुनाकर्तुंशक्तिहीनतयोरनैः मनुः
क्षेत्रजादीन्सुतानेतनिकादशायथोदितान्पुत्रप्रतिनिधीनाहुरिमान्लोकान्मनीषिणः यएतेनिहिता
पुत्राःप्रसंगादन्यबीजजाः यस्यतेबीजजतोजातास्तस्यतेनेतरस्तु अत्रब्रह्मपुराणात् मतेभर्त्तरि
यानारीत्यक्तवत्यथतंस्वयम् सवर्णाज्जनयेज्जर्नभर्तुःपौनर्भवंसुतम् यदिसाबालविधवाबला
त्यक्ताथवाक्वचित् तदान्ययासुसंस्काराग्रहीतायेनकेनचित्त्यक्तानर्त्तरंगछेद्यदिदोषंविनापुनः
भर्त्रासासंस्कृतव्याचप्रायश्चित्तादिभिःक्रमात् स्त्रीणांपुनर्विवाहस्तुदेवरात्पुत्रसंततिः स्यातंत्रंच
कृतियुगेनकर्त्तव्यंकदाचन यतः पातकिनोलोकेनराः संतिकलौयुगे इति व्यभिचारिणीप्रतियत्ना
र्थंतदाहहृताधिकारांमलिनांपिंडमात्रोपजीविनीम् परिवृतामधःशय्यावासयेद्व्यभिचारिणीम् धने
चधर्मेचनिरतैश्वर्यांमलिनशरीरवस्त्रांदेहधारणासमर्थान्नमात्रोपजीविनीमनुज्ञातांक्षिति शा

५१

यिनीच कृत्वाव्यभिचारिणीमेकदेशेवासयेत् अत्रमनुः विप्रदुष्टांस्त्रियंभर्त्तानिरुंध्यादेकवेश्मवि
यत्पुंसःयदारेषुत्तद्धैनांचारयेद्व्रतम् नारदःव्यभिचारेस्त्रियोमौंड्यंमधःशयनमेवच इति कृतप्रा
यश्चित्तासुसंव्यवहार्यानभवति कृतनिर्णेजनांचैवनजुगुप्सेतकर्हिचित् इतिमनुवचनात् स्त्रीपूतं
सामाः सोमः शौचंददौस्त्रीणांगंधर्वश्चशुभांगिराम् पावकः सर्वसेव्यत्वंमेध्यावैयोषितोघृतः सोमो
ददःस्त्रीणांशुचित्वंदत्तवान् गंधर्वश्चकल्याणीगिराम् पावकः सर्वयज्ञार्हत्वं एतादिश्रुतोमेध्याय
ज्ञार्हायोषितः स्मृत्यादयः प्रसिद्धाः व्यभिचारेत्वतीवश्रुतिगर्हितेत्यागोविधीयते गर्भेनर्त्तव्यधेचासातथा
महतिपातके व्यभिचारेसतिआसोरजोदर्शनेशुद्धिर्भवतिएतच्चमानवेव्यभिचारे यदाहमनुः रज
सास्त्रीमनोदुष्टेति ततश्चरजोदर्शनात्प्रागसंव्यवहार्या संव्यवहाराय प्रायश्चित्तंकारयितव्या य
थाहवसिष्ठः मनसानर्त्तुरनीचारेत्रिरात्रंयावत्क्रंदीरोदनंवानुजानाधःशयीतऊर्ध्वंत्रिरात्रादपु
निर्मयागायत्र्याअष्टशतेनज्जुहुयात् पूतानवतीतिविज्ञायतेइतिगर्भेत्यागोविधीयतेइतिश्रुत्यर्थ
र्भविषयम् यदाहवसिष्ठः ब्राह्मणक्षत्रियविशांस्त्रियःशूद्रेणसंगताः अप्रजातास्विशुद्ध्यंतिप्रायश्चि
त्तेननेतराइति स्वप्नगर्भेस्वभर्तुर्वाविधेर्नत्रीवधुनिश्वासोत्यागः कार्यःचकारःशास्त्रांतरोक्तत्या
गहेतुसंग्रहार्थः अत्रमनुः ऋतुस्नाताथयानारीभर्त्तारंनोपगछति तांग्राममध्येविरमाप्यचूर्णा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वीतुविवासयेत् वसिष्ठः चतस्रस्तुपरित्याज्याः शिष्यगायुहगाचयावतिव्रीचविश्रेषेणाऽऽगितोयगता
चयाश्रिष्योत्रगर्त्तशिष्यःउहःपित्ताऽऽगितःपतिताः प्रतिलोमजोवा त्रीणिस्त्रियाःयातकानिलोद्वेध
र्मविदोविदुःनर्त्तुर्वधोन्रूणहत्यास्यगर्न्नस्यपातनम् तस्मात्सोगकरणेषुमहापातकेषुस्त्रीपुरुषा
साधरणेषुप्रतीद्विष्टिकेषुतुस्त्रियास्त्यागस्तुषुशिष्यगमनादिषुसर्वात्मनात्यागइति अथवाऽय
मर्थःव्यभिचारेसतियदेरजोदर्शनात्मकमत्युप्रवत्यागर्न्नानवनिश्चयेशुद्धिःशुद्धिहेतुःप्रायश्चित्त
क्रियाकार्या गर्न्नेतुव्यभिचारनिमित्तेव्यभिचारीणास्यागएवनप्रायश्चित्तम् नकेवलंतस्मिन्गा
र्न्नकिंतुस्वकीयस्ययाकथंचिदुपात्तस्यगर्न्नस्यस्वस्यर्न्नुश्चवधेत्यागःनप्रायश्चित्तम् महापात
कंतुत्यागोनिहित्तोविश्रेषः इतिमहापातकेषुस्त्रीपुरुषसाधारणेषुससंसुसंभोगसंस्पर्शसंभाष
णसहाधिकारविषयस्त्यागःकार्यः नपुनर्गृहान्निर्वासनान्न्यः यदाहमनुः एतमेवविधिंऊर्ध्व
द्धोषित्सुयतितास्वपि वसन्नानमासादेयंतुवसेयुस्तुगृहंतिद्रेइति अधिवेदनीयाग्राह सुरापी
व्याधितार्थ्यवंध्यार्थघ्नापियंवदा स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्यापुरुषद्वेषिणीतथा सुरापीप्रन्नतयो
धिवेदनीयाःएवंविधासुभार्यासुभार्यांतरंकार्यमितियावत् सुरापीमद्यपीसुराशब्देनात्रमद्यंप्रति
याद्यतेनसुरातत्पानेहिमहापातकत्वात्त्यागस्यैवहेतुः स्यात् नाधिवेदनमात्रस्यअतएवमनुः

मद्यासत्यत्तावप्रतिकूत्तावचयान्नवेत् व्याधितात्वाधिवेत्तव्याहिंस्रार्थघ्नीचसर्वदा व्याधितादीर्घरोगा
धूर्त्तप्रतारीकावंध्यानयत्यात्र्यर्थघ्नीर्थनाशिनीत्रियंवदायदुषत्नाषिणी स्त्रीक्रूननीचाधिवे
त्तव्याएतासुविद्यमानास्वयेभार्यांतरंपरिणेयमित्यर्थः अत्रमनुः वंध्याष्टमेधिवेत्तव्यादशमेतुमृत
प्रजा एकादशेस्त्रीजननीसद्यस्त्वप्रियवादिनीतथा यारोगिणीस्यात्तुहितासंपन्नाचैवशीलतः सानु
ज्ञाप्याधिवेत्तव्यानावज्ञेयाकथंचने रोगिणीग्रहणमप्रजस्त्रीप्रजोपलक्षयति अतएवस्म
त्यंतरम् व्याधितांस्त्रीप्रजांवंध्यामुन्मत्तांविगतार्त्तवाम् अदुष्टांक्रूरतेत्युक्तंतीर्थतोनतुधर्म
तःतीर्थयोनिः एतच्चाद्यामाविषयम् यत्पुनरापस्तंबेनोक्तम् धर्मप्रजासंपन्नेदारेनान्यान्कु
र्वीतअन्यतरायायेकुर्वीत प्रागग्न्याधानादादानेहि सतीकर्मनिः संबंध्यतइति अत्रप्रागग्न्या
धेयादितिनविधिः किंत्वौचित्यप्राप्तानुवादः अतएवाहबौधायनः एतयैवयजेतदारव्यतिक्रमे
ऋत्विग्व्यतिक्रमेचेति एतयापविश्रेष्टाशास्त्रेयाधिवेदननिमित्तमंतरेणायदधिवेदनंसदारव्य
तिक्रमः तस्मिन्नेवनिमित्तेयजेतनचतत्प्रागग्न्याधेयादुपपद्यते त्रेतासाध्यत्वात् तेना हिय
ताग्नेरधिवेदनमस्तीतिसिद्धम् प्रागग्न्याधेयादधिवेदनद्वितीयादिकापि अग्निहोत्रादिनिःकर्मनि
रधिकारितयासंबध्यते यदाहायपतस्तंबः आदानेहिसतिकर्मनिः संबध्यतेइतियत्तुविष्णुवच

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नम् अग्निहोत्रादियज्ञेषु द्वितीयांनसहाचरेत् अन्यथानिष्फलंतस्याविधेः क्रतुशतैरपिइति तज्ज्ये
ष्ठायामङ्गुष्ठायांसत्यांकेवलद्वितीयासहाधिकारविषयम् असवर्णद्वितीयाविषयंवा यद्वाहिताग्निय
रिणीतद्वितीयाविषयम् एतद्विषयंमेतदपि प्रथमाधर्मपत्नीस्याद्द्वितीयारतिर्विधिनोदृष्टमेवफलं
तत्रनादृष्टमुपपद्यतेइति यत्तुद्वितीयाभार्यापरिग्रहेपुनरादानवचनं तत्पूर्वभार्यायामधर्मसं
पन्नायांमृतायांवेतिवेदितव्यम् नतुद्वितीयविवाहमात्रइति मनुः अधिविन्नातुयानारीनिर्ग
तेदुष्टितागृहात् सासद्यः सन्निरोढव्याप्राज्ञावाऽनुमतेनिधौपित्रादिकृतसंविधावित्यर्थः अ
धिविन्नातुनर्त्तव्यामृतेनोन्यथानवेत् स्वगृहेपितृगेहेवावसंतीतिविशेषतः यत्रानुकूल्यंद
म्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्रवर्धतेधर्मार्थकामास्त्रिवर्गः दंपत्योरानुकूल्येनसंप्रतियत्नोवर्धते अतस्तदर्थं
यतितव्यमितितात्पर्यार्थः मोदोव्रतमयज्ञस्यैवगृहस्थस्यनसर्वस्यत्यन्तिप्रायेणोक्तत्रिवर्गइ
ति मृतेजीवतिवापत्यौयान्यमुपगच्छति सेहकीर्तिमवाप्नोतिमोदयतिचोमयासहवासादः
समुच्चयः अतिरोहितमन्यत् नित्यस्यापिपत्यविचारस्यानुषंगिकंफलमेतदुच्यतेपतिरपि
नार्यानव्यचरेदिति आहमनुः अन्योन्यस्याव्यभीचारोनवेदामरणांतिकः एषधर्मः समासे ५२
नज्ञेयःस्त्रीपुंसयोःपरः इत्युभयोरव्यभिचारविधिर्नित्यः तदतिक्रमेप्रायश्चित्तस्मरणात् प्राज्ञासं

पादिनीदज्ञांवीरसंप्रियवादिनीम् त्यजन्दाप्यस्तृतीयांशमङ्गव्योनरणंस्त्रियाः आज्ञाकारित्वादिगु
णोयेतांनार्यापरित्यजन् धनस्यतृतीयांशंतस्यैदाप्यः राज्ञोतिसामर्थ्याद्गम्यते नरणामात्रपर्याप्त्यध
नंतुनरणमात्रम् स्त्रियाइतिचतुर्थ्यर्थेषष्ठीस्त्रीनिर्वर्त्तनवः कार्यमेषधर्मः परःस्त्रियाःनार्यानिर्व
र्त्तनवसोर्थः कार्यः तत्करणंदृष्टप्रयोजनायोययोगितांसाधयतिस्वयंधर्मश्चनवति नवान्यैस्त्रीधर्मै
स्तुल्योयंयेनतैर्विकल्पेत किंतुतत्तदुत्कर्षः तेनेतदनुरोधेनैवान्यधर्मकरणम् अतएवतद्विरो
धिनोधर्मान्निषेवते मनुः नास्तिस्त्रीणांपृथग्यज्ञोनव्रतंनाप्युपोषितम् यतिंशुश्रूषतेयतुतेन
स्वर्गमहीयतेइति नर्त्तशुश्रूषणेनाविरुद्धं व्रतादिपत्यनुज्ञयादार्यं यदाहशंखः कामंनर्त्तुरनु
ज्ञयाव्रतोपवासादीनामारभतइति एतदप्रोषितनर्त्तृकाविषयम् यतः प्रोषितनर्त्तृकांविस्मृत्य
मैथुनस्त्रियमधिकृत्य नर्त्तर्यैवंप्रवसितेत्यक्तव्यायतिनाशुनानुव्रीतारार्धमनारीउपवासादि
नाहरेरितिश्रुतादिदृश्यते शुनःअसवलितचारित्राश्वशूकैः संप्रतीत्योहिमहापातकदूषितः य
तिश्चेन्महापातकी तदाप्रायश्चित्तायवर्षावत्प्रतीक्ष्यः महापातकयुक्तोनशुश्रूष्यइत्यर्थः एतच्च
विवाहोत्तरकालंनर्त्तुःपतित्वेसतिद्रष्टव्यम् विवाहात्पूर्वंपतितेनोढापिन नार्यासाध्वीयोद्वाह
नावत्र लोकानंत्यंदिवःप्राप्तिः पुत्रपौत्राप्रपौत्रकैः यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्यानर्त्तव्याश्चसुरक्षिताः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लोकाश्चानंत्यंचद्यौश्चेतिसमाहारेद्वन्द्वः ततःषष्ठेकवचनम् तत्रलोकप्राप्त्यनंत्यप्राप्तिफलप्राप्तयः
यथासंख्यंपुत्रपौत्रप्रपौत्रकैर्न्नवंतियस्मादेवंतस्मात्पुत्रादिहेतवः स्त्रियः सेव्याः ऋतुकालेनर्त्त
व्याश्चसुरक्षिताःव्यभिचारपरिहारायरक्षाविधानाच्चागमयव्यभिचारोत्पत्तेरेतत्फलंजन्यतेइति
तथाचश्रुतिः अप्रमत्तारक्षथतंतुमेतंमावःक्षेत्रेपरेबीजान्पुवासुः जनयितुःपुत्रोनवतिसांपरा
येमोघंवेन्नाऊढतेतंतुमेतमितिघुराद्यश्चत्रसूर्यलोकेवर्त्ततेतथाचमनुः पुत्रेणलोकाञ्जयति
पौत्रेणानंत्यमश्नुते अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रघ्नस्याप्नोतिविष्टपमिति ब्रध्नः सूर्यःपितरंप्रतिविहितायाः
पुत्रोत्पत्तेस्तत्पितामहाप्तिफलमिदंप्राङ्मुखैवपुत्रंप्रतिविहितस्यपित्रादितृप्तिः एवंपुत्रस्यश्रेय
स्करत्वेनिहितेतज्जननोपायमाह षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणांतस्मिन्युग्मासुसंविशेत् रजोदर्श
नप्रभृति षोडशाचाहोरात्रात्मकाः स्त्रीणांमर्त्तुर्गर्भग्रहणकालः तंकालंप्रसिद्धमनूद्यविदधाति
तस्मिन्युग्मासुसंविशेत् इतिसंविशेत्पुत्रंजनयितुंलक्षणंपुंजनयेत्सुतमितिवाक्यशेषात् त
थाचमनुः युग्मासुपुत्राजायंतेस्त्रियोयुग्मासुरात्रिषु तस्माद्युग्मासुपुत्रार्थीसंविशेदार्त्त
वेस्त्रियमिति ब्रह्मचार्येव पर्वाण्यपास्याश्चत्तस्तस्तुवर्जयेत् ब्रह्मचार्येवमैथुनविमुखाएव पर्वा ५८
णिपंचदशीद्वयीन्नवेत् ऋतुकालगामिगामीस्याद्यथाकामीन्नवेद्वापितिप्रसक्तेः स्त्रीउपगमनेय

र्वयर्युदासोयम्ब्रह्मचार्येचपर्वणीतिपर्वग्रहणम् तिथ्यंतराणिशास्त्रांतरपर्युदस्तानिसंगृह्णाति
तत्रमनुः अमावस्यामष्टमीचपौर्णमासीचचतुर्दशीम्ब्रह्मचारीन्नवेन्नित्यमप्यृतौस्नातकोद्विजः अ
त्रामावस्याराद्धसाहचर्याच्चतुर्दशपष्टमीराष्टौसितासितयद्वेयोश्चतुर्दशपष्टम्यावाहतुः नत्वतोः अ
पिशब्दादन्यतावप्येतास्तिथयोवर्ज्याः तथाऋतोराद्यास्तस्रोरात्रीर्वर्जयेत्तथाचमनुः तासामाद्या
श्चतस्रस्तुनिंदितैकादशीतथात्रयोदशीचशेषाः स्युःप्रशस्तादशरात्रयः एकादशीत्रयोदशपाव
तीर्नपद्मस्य अत्रसंग्रहश्लोकौलिखितौ नदिवामैथुनंव्रजेत्स्त्रीवाअल्पवीर्यश्चदिवामैथुनात्प्रत्यूष
तेत्रात्यायुषश्चतस्मादेतत्परिवर्जयेदिति अन्यतावप्येतत्तु यदाहापस्तंबः गृहेमेधिनोव्रतम
न्यसंवेशानम् नाष्टमीचतुर्दशीपंचदशीषुस्त्रियमुपेयात् नश्राद्धेभुक्त्वानदत्त्वानोपनिमंत्रि
तः श्राद्धेनप्रतीनदीक्षितश्च नदेवायतनश्मशानशून्यागारेषुनवल्मीकमूलेषुनदिवानसंध्या
योः नमलिनोनान्यक्तोनाप्लुतोनरोगार्त्तोनरोगार्त्तोनहीनांगीतथैवचनोपेयाद्धि निर्णीनारीदीर्घ
मायुर्जिजीविषुः व्रतेप्रायश्चित्तंगर्हणामिच्छंत्यानदोषः तथाचबसिष्ठः अपिचकालेप्रवच
नेविज्ञायते अयिनश्श्रोविजनिष्यमाणीःपतिनिः सहशयीतामितिस्त्रीणामिंद्रदत्तोवरइति वौ
धायनः यस्तुपाणिंगृहीतायाअप्रयोगश्रुतिमैथुनम् तस्येहनिष्कृतिर्नास्तीत्येवमाहबृहस्पतिः हा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रीतस्तु चतुर्थीगर्भाधानमिच्छतिचतुर्थेहनिस्नातायांयुग्मासुवागर्भाधानवदुपेत्य त्रिरात्रंसंवत्सरं
तीति ततश्चविहितप्रतिषिद्धत्वात्स्नात्वाऽचतुर्थ्यांस्त्र्युपगमनंवैकल्पिकम् व्यवस्थितविकल्पश्चायं र
जोनिवृत्तौचतुर्थ्यांविधिः तदनिवृत्तौप्रतिषेधः तथाचमनुः रजसुपरतेसाध्वीस्नानेनस्त्रीरजस्वले
ति साध्वीगर्भाधानादिविहितकर्मयोगेऽपि स्वपत्यं देवलः योगायघेतुतीर्थानांविप्रादिक्रमशोव्रजेत्
रक्षणार्थमपुत्रांवाग्रहणक्रमशोपि वा योनिशब्दलक्षितस्यस्त्रीरत्नस्यार्यासुयोगायघेनवर्णक्र
मेणवाविवाहक्रमेणवार्यासंगच्छेदपुत्रांवाग्रहणार्थः आपस्तम्बः मिथुनीभूयशौचप्रतिलंभेवत एवंगच्छ
न्स्त्रियंस्नातांमांसमूलंचवर्जयेत् सुस्थेइंदौसकलपुत्रलक्षणंजनयेत्पुमान् आहारलाघ
वादिनास्त्रियंस्नातांकृत्वामध्यामुले विहायनक्षत्रांतरेसुस्थेचंद्रेउक्तप्रकारेणासकृत्संगच्छन्प्र
शस्तनक्षत्रयुक्तंपुत्रंजनयेत् चंद्रसौख्येनचद्योतिः शास्त्रसुक्तंपुत्रजन्मप्रदंतत्कालीनंग्र ५५
हसंस्थानंलक्ष्यतेप्रसंगाद्रजस्वलाव्रतानिरूप्यंतेतत्रपैटीनसिः त्रिरात्रंमलवदस्त्रधारणंन

स्नायात्तन्नपेक्षेतान्यत्तत्रवानिर्कृतेत्तरजुनसजेत् नदंतान्धावेत् नस्त्रजंधारयेत् नगंधान्सेवे
त नवर्षाणि नरवर्वेणापिवेदिति वर्षाणिवीर्यवर्धकानिद्रव्याणिरवर्वीवामहस्तः वसिष्ठः त्रिरा
त्रंरजस्वलास्त्रुचिर्नचतिसानस्नायात् नान्यंस्पृशेत् नाप्सुस्नायात्ऋधः शयीत नदिवासुप्यात्त
नाग्निंस्पृशेत् नरजुंसजेत् नमांसमश्नीयात् नग्रहान्निरीक्षेतनहसेत् नकिंचिदाचरेत्तन्नरव
र्वेणनाजापत्यिनापिवेत् मादिक्रमंजलिनावापि वेदितिश्रुतेः लोहितायंसे
तामं एतच्चप्रेतजातंत्रिरात्रशौचनिमित्तायांरजःप्रवृत्तौद्रष्टव्यम् नरजोमात्रप्रवृत्तौ तत्रया
त्रिस्त्रिरात्रंस्त्रुचित्वनिमित्तंनभवति तामाहत्रिः रजस्वलायदिस्नातायुनरवेरजस्वला ऋष्य
दृश्यनिदादर्वाग्दृश्यत्वंनविद्यतेइति स्मर्त्यंतरम् तेनसहस्नातुप्रवृत्तिस्वभाववशाद्यवस्था
माश्रित्यावरोधः कार्यः पुंसास्वस्यबलादानमपिकर्त्तव्यम् यदाहबृहस्पतिः स्त्रियाःशुक्रे
धिकेस्त्रीस्यात्पुमान्युंसोधिकेनवेत् तस्माच्छुक्रप्रवृद्ध्यर्थंपथ्यं स्निग्धंचभक्षयेत् लघ्वाहारं
स्त्रीचकुर्यादेवंसंजनयेत्सुतम् अधुनास्नातुगमननिमित्तमाह यथाकामीभवेद्वापिस्त्री
णांवरमनुस्मरन् स्वदारनिरतैश्चैवस्त्रियोरक्ष्यायतः स्मृताः स्त्रीणांकाममिच्छामनतिक्रमन्तन
तावविगर्हेत् यतः स्त्रीणामिंद्रवरोदत्तोदत्तः उक्तमिंद्रंस्त्रियश्चप्रकृत्यैतिरीयकेताअब्रुव

न्वरंवणामहाऋत्विया त्प्रजांविंदामहै कामममाविजनितोः संन्नवामेति तस्माद्दत्विया त्स्त्रियः प्रजांविं
दतेकाममाविजनितोः संन्नवेतिवरंवतंद्यासामितिस्वदारावनिचारीनवेत् स्त्रियोवनिचाराद्
क्षणीयाइतिस्मृताः तद्रक्षणंचपत्युरनिचारित्वेनवतिवाश्वद्भरत्वगमनेवैकल्पिकमाह त
तश्चागच्छतोपिस्त्रीरक्षणासामर्थ्ययस्यासावत्तावेवा छेत् तस्यचफलातिशयंवसिष्ठआह ऋ
तौचगच्छविधिवद्ब्रह्मचर्यंनब्राह्मणश्चवतेब्रह्मलोकादिति इतरत्तुयथाकामीनवेत् नर्त्तनात्त
पितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः बंधुनिश्चस्त्रियः पूजाभूषणाछादनाशनैः नर्त्रादिनिः भूषणवस्त्रा
न्नदानैः स्त्रियोमाननीयाः एतच्चावश्यकम् अस्याकरणेप्रत्यवायमाहमनुः यत्रनार्यःप्रसू
तेरमंत्रेतत्रदेवताः यत्रैतात्तुनपूज्यंतेसर्वास्तत्राफलाः क्रियाः जामयोयानिगेहानियशपंत्यप्र
तिपूजिताः तानिकृत्याहतानीवविनश्यंतिसमंततइतिजामयोनग्निन्यः एतच्चतुर्षाडहित्रा द्यु
पलक्षणम् यदाश्वहस्पतिः नर्त्रापत्नीसमंपर्च्यावस्त्रालंकारभूषणैः उत्सवेपितृमातृश्व
श्रूश्वशुरबंधुभिः भूषणानांसमुच्चयोनर्त्तविषयः इतरविषयोतुविकल्पसमुच्चयौ यथासा
मर्थ्यस्त्रीधर्मानाहसंयतोपस्कराद्दक्षाहृष्टाव्ययपराङ्मुखीऊर्ध्वाश्रुरयोःपादवंदनंनर्त्तत ५६
त्परा उपस्करोगृहोपस्करणम् दर्वीपिठिरादिः संयतः संक्षिप्तः उपस्करोयस्यासा संयतोपस्कारात्

शीलूकारिणी हृष्टायथोत्पन्नेनद्रव्येणसंतुष्टा असद्व्ययपराङ्मुखीचनवेत् श्वश्रूश्वशुरयो
श्चपादवंदनंऊर्ध्वात्प्रत्यहं नर्त्ततत्परानर्त्तप्रधाना अत्रविष्णुः अथस्त्रीधर्माः नर्त्तुः समान
व्रतचारित्वं श्वश्रूश्वशुरगुरुदेवतातिथिनांपूजनंसुसंयतोपस्करता अमुक्तहस्ततासुयुप्तना
डुता मूलक्रियास्वनलिरतिः मंगलाचारतत्परतामूलक्रियावशीकरणं तत्रपद्मीप्रतिलक्ष्मी
वाक्याम् नारीषुनित्यंसुविचक्षितासुपतिव्रतासुप्रियवादिनीसुअस्फुटहसासुसुतान्विता सुसु
गुप्तजांडासुवलिप्रियासु सुस्पष्टवेशासुजितेंद्रियासुकल्पिव्यपेतासुविलोलपासु धर्मव्य
पेक्षासुदयान्वितासुस्थितासदाहजगतांविधात्रि श्रीरुक्तागृहान्निर्गच्छेत् नानुक्तागृहान्निर्गच्छेत् नानुत्तरीयान
त्वरितंव्रजेत् नपरपुरुषमनिभाषेत् अन्यत्रबंधुकृपव्रजितवद्भवैद्येभ्यः ननानिदर्शयेत् ग्रा
मुत्फुल्लहासःपरिदधात् नसनौविचरौऊर्ध्यात् नहसेत् अनपावृतेननर्त्तारंनतदंघ्र्यन्वावि
क्षेत् नगणिकाधूर्त्तव्यभिचारिणीप्रव्रजितेत्रात्रिःकामायामूलऊहिकादुःशीलादिभिः स
हैकत्रतिष्ठेत्संसर्गेणहिचारित्रंदुष्यतीत्यादिदिशंतीति व्यासः द्वारोपवेशनंनित्यंगवाक्षावे
क्षणंतथा अप्रसत्प्रलापोहास्यंचदूषणंस्त्रीयोषिताम् मनुः यानंदुर्जनसंसर्गः पत्याचविरहो
टनम् स्वप्नोन्योहेवासश्चनारीसंदूषणानिषट् किंच स्त्रीणांशरीरसंस्कारंसमाजोत्सवदर्शन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म् हास्यंपरगृहेयानंत्यजेत्प्रोषितभर्त्तृका क्रीडाद्यूतादिक्रियाशरीरसंस्कारः स्नानानुलेपनादिः समा
जोजनमेलकः उत्सवः कौमुदीप्रवृत्तित्वोर्दर्शनंहास्यंपरगृहेयानं एतत्सर्वंप्रवसितेभर्त्तरित्य
जेत् अत्रशेखलिखितोप्रेक्षातांडवविहारदिचित्रदर्शनंगारणोद्यानयानविवाहासनोत्कृष्ट्या
नजोजनकन्दुकक्रीडनगद्यमाल्यालंकारदंतधावनोजनादर्शप्रसाधनानामत्यंत्राणंप्रोषि
तभर्त्तृकाणंकुलस्त्रीणामनारंभः विधायप्रोषितेवर्त्तिजीवेन्नियममास्थिता प्रोषितेत्वविधायै
वजीवेल्लीत्यैरगर्हितैः जीवनार्थंवर्तिविधायप्रोषितेभर्त्तरिसतितद्भार्या तयावत्स्वास्वल्पाहारत्वंति
यममास्थायजीवेत् तामविधायप्रोषितेजीवेशिल्पैरगर्हितैरिति यैर्नगर्ह्यंजायतेतैरेवशिल्पैर्जी
वेदित्यर्थः रक्षेत्कन्यापिताविन्नोपतिः पुत्रस्तुवार्धके अनावेज्ञातयस्तेषांस्वातंत्र्यंनकुचित्स्त्रियाः
कन्यांकुमारीपितारक्षेत्पाणयेत् विन्नोपरिणीतायांपतिः रक्षेत् वार्धकेतुपुत्रोरक्षेत् तेषांपुत्रादी
नामनविज्ञातयोबंधवारक्षेयुः एवमुक्तेपियारक्षेत्तोयः स्वातंत्र्यनिषेधः सोसत्स्वपिज्ञातिषुरा
जपारतंत्र्यविधयर्थः तथाचस्मर्त्यंतरम् पंचदृयावसानेतुराजानर्त्ताप्रभुः स्त्रियाः सतस्यान
रणंकुर्यान्निगृह्णीयात्पथश्च्युतामिति पितृमातृसुतभ्रातृश्वश्रूश्वसुरमातुलैः हीनानस्याद्विना॥
नर्त्रागर्हणीयान्पथानवेत् नर्त्तारंविनावर्त्तमानापित्रादीनामन्यतमेनरहितानस्यात् यदि

स्यात्तिष्ठगर्हणीयान्नवेत् पूर्वेणवाक्येनपित्रादिभिः स्त्रीरक्षाकार्याइत्युक्तम् अनेननर्त्तुरसन्निधौ
पित्रादिरहितास्त्रीनन्नवेदितिविधीयते उक्तानांस्त्रीधर्माणांफलमाह पतिप्रियहितेयुक्तास्वाचार
संयतेंद्रिया इहकीर्त्तिमवाप्नोतिप्रेत्यचानुत्तमांगतिम् इति प्रियंचहितंचप्रियहितंतयोर्यत्पुःप्रि
यहितयोरुपयुक्ताइक्तस्त्रीधर्मचारिणी संयतेंद्रियाच सात्रलोकेकीर्त्तिमतीन्नवति प्रेत्यचसर्वो
कृष्टलोकगतिमवाप्नोति समनंतरसुखदंकर्मप्रियं परिणतिसुखदंकर्महितम् अत्रमनुः दाना
त्प्रभृतियात्सुस्याद्यावदायुः पतिव्रतासान्नर्त्तलोकमाप्नोतियथैवारुंधतीतथा वहस्यतिः आर्त्तार्त्त
मुदितेहृष्टाप्रोषितमलिनाकृशा मृतेम्रियेतयापत्यौसास्त्रीज्ञेयापतिव्रता मृतंमरणंतेनसहा
ग्निप्रवेशेनैवयाचांगिराः सर्वासामेवनारीणामग्निप्रापनादृते नान्योधर्मोहिविज्ञेयोमृतेनर्त्तरि
वर्हिचित् यावन्नाग्नौदहेद्देहंमृतेपत्यौपतिव्रता तावन्नमुच्यतेनारीस्त्रीशरीरात्कथंचन सहृत
नावाश्रितनर्त्तकाणांस्त्रीणांवियोगदुःखातुराणांतासांप्रनावत्समितेगतेकेनाग्निप्रवेशादपरोस्ति
मार्गः अस्तमितेप्रनोनर्त्तरिकंगतेस्वर्गंतेगमनेनर्त्तरीत्यर्थः हारितः मृतेनर्त्तरियानारीधर्मशीलाद
ढव्रताः अनुगच्छतिनर्त्तारंश्रुणु-तस्यास्तुयत्फलम् तिस्रः कोट्योर्धकोटी चयानिलोमानिमानवे
तावत्यब्दसहस्राणिस्वर्गलोकेमहीयते मंत्रग्राहीयथासर्पंबलादुद्धरतेबिलात् तद्वदुर्त्तारमा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दायमृतयातितपोबलात् मातृकंपैतृकंचैवयत्रकन्याप्रदीयते त्रिकुलत्रयंपुनात्येषा नर्त्तारंयानुग
छत्यन्नडुछत्तंत्र नर्त्तुःपुनातिसानारीतमादायमृतानुया आदायालिंगेत्पर्थः अतएवकल्पसूत्रकारोन
र्त्तशरीरेणसहसंवेशनमाह उत्तरतःपत्नीसहसंवेशयंतीति दयितेचान्यदेवास्यंवक्तंशुश्रायतिव्र
ता समारोहतिदीप्तेग्नौतस्याःशक्तिंनिबोधत वक्तमत्तमित्यर्थः यदिप्रविशेनरकेबहुःयाशेःसुदारु
णैःसंप्राप्तोयातनास्थानंगृहीतोयमकिंकरैःतिष्ठतेविवशोदीनोचेष्टमानःस्वकर्मभिः व्यालग्राही
यथासर्पबिलाद्बलात्यशंकितःतद्वद्वर्त्तारमादायदिवंयातीतपोबलात् तत्रसानर्त्तरमात्तयमो
नाप्सरोभिःमोदतेयतिनासार्धंयावदिंद्राश्चतुर्दश मोदतेयतिनासार्धमितिवचनात् सहयत्क
र्त्तृस्वर्गोपभोगःपत्नीगाम्येवफलमितितत्कृतस्याग्निप्रवेशस्यफलमकर्त्तानर्त्तानुक्तेइतिविरोधःसु
परिहरःयस्तुनर्त्तरिसुरवसमवायःसनर्त्तगन्नादवधर्मात्र तत्प्रतिबंधकंपापंपत्नीकृतोधर्म उ
द्भूतिनचप्रतिबंधोद्भूतकार्यपरःयस्तुपत्युःपापक्षयःसःपत्नीकृतस्यधर्मस्यफलमितिश्रूयते
तस्यापिनमुख्योर्थःकिंतुगौणःक्षयइवक्षयःपत्नीकृतेनधर्मेणायतिपापस्यानंतरंफलदानप्रति
बंधरूपःवक्तव्यतिःशरीराधेस्मताजायापुण्यापुण्यफलेसमा अन्वारूढाजीवतीचसाधीर्नर्तुर्हिताय
सा अन्वारोहणंचकाम्यत्वादनित्यम् अतएवविष्णुःमृतेनर्त्तरिब्रह्मचर्यंतदन्वारोहणंवेति न

चान्वारोहणस्मृतिर्नांतस्मादुहनपरायुषःस्वकामीप्रेयादितिश्रुतिविरोधोवाच्योन्नित्यविषयत्वात्सा
मान्येनश्रुतिःस्वेच्छयामरणंनिषेधतिस्मृतिस्तु मृतेनर्त्तरिवह्निप्रवेशमरणविशेषंविधत्ते अतोनित्य
विषयत्वादविरोधः स्वर्गकामोयजेतयावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयादिति एवमादिकयाश्रुत्यासामान्य
विषयातयाविरोधः तथाचब्रह्मपुराणम् मृतेनर्त्तरिसत्स्त्रीणांनचान्याविद्यतेगतिः नान्यद्भर्त्तृवि
योगार्त्तिदाहप्रशमनंनृणांवेद देशांतरंमृतेतस्मिन्साध्वीतत्यादुकाहृयम् विधायोरसिसंभृताप्रवि
श्येज्जातवेदसम् ऋग्वेदवात्साध्वीस्त्रीनान्यवेदात्मघातिनिरुच्यतेशास्त्रेचेतुनिर्वर्त्तैश्राद्धंप्राप्नोतिरा
त्रिवत् इमानारीरविधवाइत्यादयोवेदश्रुतयः तस्मादेताः स्मृतयः प्रमाणंनचनहिंस्यादित्यने
नान्वारोहणंशास्त्रनिषेद्धुम् अनेनहिहेतुः सदाशास्त्रादन्यस्यहंतव्यस्यहिंसाप्रतिषिध्यते नतु
स्ववधरूपा सातुतस्मादुहनपरायुषइत्यनेनैवनिषिध्यते इदंचसामान्यविषयत्वाद्विशे
षविषयान्वारोहणस्मृत्यातद्व्यतिरिक्तस्ववधनिषेधबलेनसंकोच्यतेइत्युक्तम् नचसामान्य
विषयाश्रुतिविरुद्धास्मृतिरप्रमाणमितिवाच्यम् सामान्यविशेषरूपविषयभेदेनविरोधाभावा
त्विषयाभेदएवहिविरोधः नतुविशेषविषयभेदे ततश्चविशेषविषययास्मृत्यास्वमूलभूताश्रु
तिर्विशेषयैवानुमीयतेसाचसामान्यविशेषश्रुतर्बलीयसीतीतस्याः संकोचहेतुर्नवक्ति ननुच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्राह्मणपात्र अन्वारोहणप्रतिषेधेस्मरंति यथा तावत्पैठीनसिः मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मणपा ब्राह्मत्रास
नात्र इतरेषांतु वर्णानास्त्री धर्मोयंपरः स्मृतः उयकारं यथा नर्त्तुर्जीवंतीनतथामृता करोति ब्राह्म
णीश्रेयोनर्त्तुः शोकवतीसत्तीविराट् अनुवर्त्ततजीवंतंनतुयायान्मृतंपतिम् जीवाद्भर्त्तुर्हितं
ऊर्ध्वान्मरणादात्मघातिनीअंगिराः यास्त्री ब्राह्मणजात्तीयामृतंपतिमनुव्रजेत् सास्वर्गमात्म
घातेननात्मानंनपतिंनयेत् व्याघ्रपात् नम्रियेतसमंत्रीब्राह्मणीशोकमोहिता प्रव्रज्यागति
माप्नोतिमरणादात्मघातिनी प्रव्रज्यामैथुनादिनोगत्यागः सत्यमेवंस्मरंति किंतु स्मरणांतरेणैते
षांविषयोव्यवस्थाप्यते यथाहोश्नाः एथकितिंसमारुपनविप्रागंतुमर्हति अन्यासांचैवना
रीणांस्त्रीधर्मोयंपरः स्मृतइति ततश्चब्राह्मणप्रनुगमननिषेधः एथकितिसमारोहणविषयऽ
प्रतएवरामायणादौ ब्राह्मणपादीनांस्वभर्त्तुश्चारीरालिंगनपूर्वकंस्वशरीरदहनमुपाख्यायते
अतएवकल्पसूत्रकारः प्रेतस्योत्तरतः यत्त्वाः संवेशनमविशेषेणनित्यवद्दिदधाति देवरादिना
कस्यापरंतस्याः पुत्रकामनायांवासत्यामाहुः किंच नब्राह्मणीत्वेननिमित्तेनानुगमनिषेधोन्व
तिकिंतुअसौब्राह्मणपाः शोकनिमित्तकः यत्तुवैराजसागिरसंचवचनंब्राह्मणपानुगमनमात्रप्रति ५६
षेधकमिवप्रतिभाति तद्धिशेषविषयैः प्रतिषेधैरुपसंहियते तस्माद्धितः प्रवर्त्तमानायाब्रा

ह्मणपाअनुगमनाद्दोषोनविद्यते शोकादिप्रवृत्तायास्तुभवत्येवेति सत्यामन्यांसवर्णायांधर्म
कार्यंनकारयेत् सवर्णायांसत्यांविद्यमानायांचार्यायामन्यामसवर्णांधर्मकार्यंनकारयेत् त
यासहधर्मकार्यंनाचरेदित्यर्थः अनावेपिसवर्णायाइतरयापिसहाचरेत्तइत्यर्थसिद्धम् अतो
वक्ष्यतेवसहधर्मानुष्ठाननिषेधमाहवसिष्ठः कन्यवर्णावेरामारमणायेवनधर्मायेति कन्यव
र्णाशूद्रा सवर्णासुविद्योधर्मज्येष्ठयातुविनेतराःसवर्णानेकत्वेतुज्येष्ठायांचाडुष्ठायांतयाविना ने
तरयासहधर्ममाचरेत्ज्येष्ठयातुसहकनीयस्यापिधर्मंकारयितव्याः तथाचापस्तंबः धर्मप्रजा
संपन्नेदारेनान्याःऊर्वीतत्रान्यत्तरायायेतुऊर्वीत प्राग्ग्राधेयादाधानेहिसत्तीकर्मनिः संबध्यते
इति बौधायनःयत्नीनांसहसन्नहनमितिसहस्माहबौधायनः एकैकामेवसन्नहेदेकैकांगार्ह
पत्यमीद्धेदेकैकामेवेत्यादिकात्यायनः नैकयापिविना कार्यमाधानंभार्यायाह्यृजैः अक
र्त्तृहिजानीयात्सर्वानन्वारभतियत्र तस्माज्येष्ठैवसहधर्मचारिणीनेतरेतिव्याख्यानंकल्पस
त्रयधर्मशास्त्रविरुद्धत्वादनादरणीयम् यत्तुविष्णुवचनंअग्निहोत्रादियज्ञेषुद्वितीयांनसहाच
रेत् अन्यथानिष्फलंतत्स्यात्विधैः क्रतुशतैरपीत्तिदसवर्णाद्वितीयाविषयम् सखग्निषुयापरि
णीतातद्विषयंवा अग्निषुनष्टेषुनुपुनराधानंतस्याधिकर्त्तृत्वादग्निहोत्रादिषुसहाधिकारः का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यायनः अग्निशिष्टादिश्रुश्रूषावदुनार्यः सवर्णायाकारयेत्नहुत्वेतुज्येषायागर्हितान्नवेत्र यावासा
द्वीरसरासामाज्ञासंपादिनीचया दद्तापियंवदास्रुतामत्र विनियोजयेत्र दिनक्रमेणावाद्
र्मयथाज्येष्ठमशक्तितःकिनउपसहवाऊर्युथाज्ञानमशायतः दद्तःधर्मपत्नीसमाख्यातनिर्दो
षायदिसान्नवेत्र दोषोतिनदोषः स्यादन्याकार्यागुणान्विता दाहयित्वाग्निहोत्रेणाग्नियंचत्व
तीयतिः आहरेद्विधिवद्दारनग्नीश्चैवाविलंबयन्र ययासहाध्यधानंतामुक्तवत्तवलीमतंपत्ति
वैज्ञानैरग्निर्न्यथाविधिदाहयित्वासवर्णानार्यश्चद्विदिवद्दारानाहरेत्र अग्नीश्चाविलंबयन्र तत्र
सवर्णादारलाभेशूद्रावर्जमसवर्णायापिसहाधानादिकार्यम् तदाहविष्णुः मतायामपि नार्या
यांवैदिकाग्निनहित्यजेत्र उपाधिनापित्तत्कर्मयावज्जीवंसमापयेत्र अस्यार्थः वैदिकैर्म
न्तोपन्नीसंस्कृत्यनतान्परित्यजेत्र पुनरादधीतसवर्णादारालाभविषयेत्रपाधिनाप्यसव
र्णायापि नार्ययावज्जीवंकर्मसमापयेदिति नपुनरयमर्थोमतायामपिनार्यायांवैदिकोग्नि
र्नस्याज्यः नतेनत्तोदहेदिति यतस्तथासतिश्रावणेयोवाणेनेनवेति यमनायांनार्यायाग्नि
यंतेइतिकाठकगृह्यश्रुतिविरोधोदुष्परिहारः तथोपाधिनातत्कर्मत्यक्त्रुशमय्याकांचन
मय्यावापन्नाकर्मसमाप्तिः कार्यतिनार्थः पत्न्यात्रप्रतिनिधेयत्वात्र यथाहसत्याषाढः न

स्वामित्वस्यनार्यायाःपुत्रस्यदेशस्यकालस्याग्नेर्देवतायाःकर्मणःशब्दस्यचप्रतिनिधिर्विद्यतेइति
पन्नाःऋत्वर्थकर्मकारित्वंतद्यद्यपिशाक्यंप्रतिनिधातुं तथापिकुशादिमय्याः प्रतिकृतेस्तत्कार्य
कारित्वान्नात्रप्रतिनिधित्वम् नसिसमीयस्थितिमात्रंपत्नीकार्यकिंतुफलीकरणाद्यवीक्षणादि
तत्कार्यम् तदादित्राचसमीपास्थितिःतेनपत्नीवोक्तएवास्यार्थोन्याय्यः यत्पुनःअग्नेशुशमय्यीपत्नी
कृत्वात्वंहेमेधिनःअग्निहोत्रमुपासंतेयावज्जीवमतंद्रिताःइतिवचनम्तदग्निहोत्रस्तुत्यर्थ
मेवनस्वार्थंविधायकम् उक्तार्थंयतोः ननुचपुनराहृतानांदाराणामग्निहोत्राधिकारोनुपपन्नोहो
त्रोमारंभणीयाजन्यसंस्कारविरहात्तनचसंस्कारार्थमन्वारंभणीयादिकंस्यात्तस्मेणाह्नोतिना
र्थंकर्तुम् तस्याः सहाधिकारीनयमात् नापियतिः संस्कृतत्वात् संस्कृतत्वंचतस्यसंस्काराश्रन
काणामन्वारंभणीया दीनांऋत्विगाहृतानामनुष्ठितत्वात्तथान्वारंभणीयादिसंस्कारवानन्वारंभ
णीयादौशास्त्रेणाप्रयुज्यते तस्मादपत्नीकेनैवाग्निहोत्रमाहर्त्तव्यम् तथाच बहूचब्राह्मणम्
तस्मादपत्नीकोग्निमाहरेदिति तदयुक्तम् सर्वाःखल्वाश्रुतयः सपत्नीकस्याग्निहोत्रादिविदधे
तिबह्वृचब्राह्मणंस्तुतिपरत्वेनाप्युपपद्यते किंच रजस्वलायांस्मृतिकायांचपत्न्यामेतद्वचनम
पत्नीकोग्निमाहरेदितिपुनरविद्यमानायांनार्यायाम् एवंचसतिनश्रुत्यंतरविरोधः नास्यवा

Kala Ghoda National Centre for the Arts

कस्यविधायकत्वात् तस्माच्छ्रुतिविरोधान्नावात्र आहरेद्विधिवदाग्नि तिस्मृतिवचनंप्रमाण
मेव ततश्चैतद्वचनसामार्थ्यात्सर्वसंस्काराप्यन्त्रांकल्पनयान्वारंभणीयादावतिन्तुरधिकारइत्या
श्रणीयम् अतएवबौधायनःपुनर्दारक्रियाविषयमाह ईजानस्यपुनरादधानस्यसन्नयेदिति
अस्यार्थः ईजानस्यकृतसोमयागस्यपत्न्यांमतायामपि अग्न्यसंचाहृतायामग्नीनादधानस्याहित
वधतोध्वर्युः सन्नयेन्नवेतिसंदेहमुपक्रम्यपूर्वपक्षमाह सन्नयेदित्येकेआहुःतेषामग्निप्रायोयम्
यद्यपियज्ञाः सोमयागजन्यःसान्नाय्याधिकारहेतुः संस्कारोनास्ति तयासोमयागाकरणात्तथा
पितत्पायज्ञमानंप्रतिगुणान्नावाद्यजमानस्यवसंस्कारवत्त्वात्सन्नयेदेवेतिसिद्धांतमाह अथैके
आहुःसन्नयेदिति शरीरस्यशीर्ष्णोयज्ञोनवतीतिशरीरशब्देनचशरीरीआत्मालक्ष्यते यज्ञेनख
लुसान्नाय्यप्रयोगानुगुणात्संस्कारआत्मन्याधीयते नचयजमानेयज्ञांचवर्त्तमानःसोमयागसं
स्कारः सान्नाय्ययागोययोगीनचाग्निनवापन्नीतत्संस्कारवतीतिनैवसन्नेयमयदैवपुनःसोमेन
नयजेताथसन्नयेदिति तच्चोत्तरकर्त्तव्यकर्मत्वयोगितालक्षणम् संस्काराधायकतयासोमयागतु
ल्यत्वाच्चोत्तहोमान्वारंभणीययोरेवैवकल्पनायुक्ता तस्मात्कृताग्न्याधानामृतापत्नीवैतानैरग्निभिः
संस्कार्याअविद्यमानधर्मानुष्ठानयोग्यश्चनस्त्रीपत्न्यात्याधानंऊर्ध्वादितरत्वाधानमेवेतिसिद्धम्

६१

यत्तुद्वितीयोवैतुन्नार्यायोदहेद्वैतानिकाग्निभिःतिष्ठंत्यांप्रथमायांतुसुरापानसमंहितदितिदेवलवच
नम् तदधिकृत्याग्न्याधेयद्वितीयाविषयम् अन्यथाहिताग्निमग्निर्दहंतीतिश्रुतिविरुद्धमप्रमाणंना
त्र नचश्रुतिगतआहिताग्निशब्दः स्मृतिवशाद्विशेषविषयोभवतितिवाच्यम् उपातेद्वेसमर्थ
कत्वेनविशेषप्रत्यनुयोक्तितत्वात्तद्ग्रहंसमर्थीतिग्रहश्रुतिवत्॥ ॥इतिश्रीविद्याधरवंशप्र
भवश्रीमित्राहारनरेंद्रजीयूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदयरादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्म
शास्त्रनिबंधेविवाहप्रकरणंद्वितीयसमाप्तम् २ ओंस्वस्ति ॥श्रीगणेशायनमः॥ ॥
ओंउक्तविवाहासुपतितसवर्णासुतदसवर्णासुचोत्पन्नानांयथास्वैरिणीषुप्रतिलोमोत्पन्नानांसं
व्यवहारोयथोगिसंज्ञापरिज्ञानायप्रकरणमिदमारभ्यते ओंसवर्णाभ्यःसवर्णासुजायंतेहिसजा
तयःअनिंद्येषुविवाहेषुपुत्राःसंतानवर्धनाःसवर्णाभ्यांदंपतिभ्यांजनिताःपुत्रास्तान्सामान
जातयोभवंति पुत्रग्रहणमपत्यमात्रपरंअनिंद्येषुविवाहेषु ऊढायामुत्पन्नाःपुत्राःसंतानस्यप्र
शस्तवर्चस्यादिगुणवद्धेतवोभवंति अत्रमनुःब्राह्मादीषुविवाहेषुचतुर्षुवानुपूर्व्याब्रह्म
वर्चस्विनःपुत्राजायंतेशिष्टसंमताःइतरेषुतुशिष्टेषुनैवासान्नतद्वादिनःजायंतेदुर्विवाहेषु
ब्राह्मधर्मद्विषःसुताःब्राह्मणविषयमेतत्तत्र अनिंदितैःस्त्रीविवाहैरनिंद्याभवतिप्रजा निंदितै

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निन्दितान्हीणांतस्मान्निंद्यान्विवर्जयेत् अनुलोमजानाह विप्रान्मूर्धावसिक्तोहिक्षत्रियायांविशः
स्त्रियामूजातोम्बष्ठसुशूद्रायांनिषादः पार्षवोपिवा ब्राह्मणाद्क्षत्रियादिन्यार्यासुमूर्धावसिक्तांवष्ठनि
षादसंज्ञान्वंति निषादस्यपारशवइतिवापरसंज्ञान्वंति गौतमः अनुलोमानंतरैकांतरद्यंत
रासुजाताः सवर्णास्वंशेग्रनिषाददोषंतपारशवाः असवर्णान्यीत्पन्ना अनुलोमजाः ब्राह्मण
स्यानंतराक्षत्रियास्तस्यांतेनोत्पन्नः सवर्णःक्षत्रियादनंतरायांवैश्यायांमंवष्ठः वैश्यादनंतरायां
शूद्रायामुग्रः ब्राह्मणादेकांतरायांवैश्यायांनिषादः क्षत्रियादेकांतरायांशूद्रायांपारशइति
अत्रसंज्ञाविकल्पेनविरोधःकार्यःविद्युः समानवर्णासुपुत्राः समानवर्णाएवन्नवंतिअनु
लोमास्वमात्सवर्णाः वैश्यशूद्रास्वोत्तुराजन्यान्माहिष्योग्रौसुतौ वैश्यात्तुकरणः शूद्रेणाविन्दा
स्वेषविधिः स्मृतःक्षत्रियाद्वैश्यजातोमाहिष्यः शूद्रायामुग्रः वैश्यशूद्रयाकरणाः सवर्णाप्यः
सवर्णास्वित्यादिनायउक्तोविधिःसविन्नासुपरिणीतासुस्मृतोसुनिभिः अविन्नास्वपिजातानां
क्षेत्रजादिषुपुत्राणांसवर्णात्वानुपगमात् विन्नास्वितिशास्त्रविहितपुत्रोत्पत्तिप्रकारोपलक्ष
णार्थम् अतएवतेषांब्राह्मणत्वमस्तिअतएवब्राह्मणान्नक्षत्रिजइत्यनिधाय गावलेपवाहले ६२
यपुत्रिकापुत्रपरक्षेत्रसहोढकानीनानुजावरद्विरान्यरिराप्येति दोधायनः परक्षेत्रोत्पन्ना ६३

नांपर्युदासमाह यत्तुदेवलेनोक्तम् द्वितीयेनत्वयःपित्रासवर्णायांप्रजायते अवरीटइतिख्यातःशूद्र
धर्मासजातितः तथाव्रतहीनास्वसंस्कार्यःसवर्णास्वपियेसुताः उत्पादिताः सवर्णेनव्रात्याइति
वहिष्कृताः इतितच्छास्त्रस्वीकृतक्षेत्रजइतिकानीनसहोढमूढोत्पन्नपौनर्भवव्यतिरिक्तनियोग
व्यभिचारोत्पन्नपुत्रविषयम् एतेचमूर्धावसिक्तादयोनक्षत्रियादिभ्योभिन्नाःकिंतु तत्तद्ब्राह्मणा
दिजनितोपाधिभेदान्मूर्धावसिक्तादिनामभेदभाजोभवंतियदाहशंखः ब्राह्मणोनक्षत्रियायासु
त्पन्नःक्षत्रियएवभवति क्षत्रियेणवैश्यायांवैश्यएववैश्येनशूद्रायांशूद्रएवेति प्रतिलोमजा
नांनामान्याह ब्राह्मणात्क्षत्रियास्तुतोवैश्यांढ्यदेहकस्तथा शूद्रजातस्तुचंडालः सर्वधर्मबहि
ष्कृतः क्षत्रियामागधंवैश्यात्शूद्रादत्तारमेवच शूद्रादायोगवंवैश्यांजनयामासवैसुतम् ब्रा
ह्मणात्क्षत्रियवैश्यशूद्रेभ्योयथाक्रमं सूतवैदेहचंडालानवंति एषामध्येचंडालः सर्वधर्म
वहिष्कृतः सर्वेषांवर्णानांयेधर्मास्तेसर्वधर्मास्तेष्वनधिकारीनपुनः सर्वेषुधर्मेष्वनधिकारीत्यर्थः
यत्तत्राहदेवलः स्वजातिर्नोधनंसर्वप्राणामस्तितिद्रव्यवहारश्चद्विरपरावमानंस्वत्वयोग्यं
स्वकर्मनिष्ठानंप्रधानकर्मवर्जनमितिचंडालधर्मः तत्तद्वर्णधर्मः प्रधानकर्मस्वकर्मस्वकीयवृ
त्तिः प्रधानकर्मोत्कृष्टजातिवृत्तिः क्षत्रियावैश्यान्मागधंजनयतिशूद्रात्तारं वैश्यास्त्रीशूद्रादा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

योगवम् एतानिः संज्ञाधिः शास्त्रांतरेसंव्यवहारः तत्रमनुः सूतानामश्वसारथ्यंबष्ठानां चिकि
त्सनम् वैदेहकानांस्त्रीकार्यमागधानांवणिक्पथः मत्स्यघातोनिषादानामयोगव्यस्तर्द्धाणम्
तथा ब्राह्मणार्थेगवार्थेवदेहत्यागेनुपस्कृतः स्त्रीबालान्नवपत्तौचबालानांसिद्धिकारणम् उप
स्कोमल्लग्रहणम् अन्यवपत्तिरनुग्रहः माहिष्येणाकरणेचरथकारःप्रजायते उक्तोमाहिष्यःवैश्या
शूद्रायामुत्पन्नाकरणी तस्यामाहिष्योत्पन्नोरथकारोभवति वैदिककर्माधिकारीत्वादस्यसंकीर्णयोनी
नामध्येपठगन्निधानम् तथाचशंखः क्षत्रियवैश्यानुलोमानंतरोत्पन्नोरथकारः तस्येज्यादानोप
नयनसंस्कारक्रियाः प्रतिलोमानुलोमजाः हीनवर्णोत्कृष्टवर्णायांजनिताः प्रतिलोमजाः उत्त
मवर्णेनहीनवर्णायांपरिणीतायामुत्पन्नाअनुलोमजाः तत्रप्रतिलोमजाअसंतः असाधवोव
र्णबाह्याइत्यर्थः अनुलोमजास्तुसंतः साधवोमातृसमानवर्णत्वात् क्षत्रियादिधर्माधिकारिणो
भवंति जात्युत्कर्षेयुगेज्ञेयः सप्तमेपंचमेपिवा युगंजायायत्योयुग्मम् तत्रसप्तमेपंचमेवा
पितृसमानवर्णाभवोज्ञेयः एतच्चानुलोमजस्त्रीविषयम् तस्यनार्यात्वसंभवात् नतुप्रतिलो
मजाविषयम् तस्यावर्णत्वालत्वेनजायात्वात् गुणापेक्षोविकल्पउदाहरणम् उत्तमवर्णेन
हीनवर्णायामुत्पन्नायास्त्रीसोत्तमवर्णादनिषिद्धमार्गेणस्त्रियंजनयति सापिएवंसाप्येवमिति

सप्तमे स्त्रीपुंसयुगलेजातमपत्यंसमानवर्णपित्राभवति व्यत्ययेकर्मणांसाम्यं ब्राह्मणाक्षत्रिया
दीनांयानिवृत्तिर्यानिकर्मणांतेषांव्यत्ययेव्यतिक्रमे यथाब्राह्मणस्यक्षत्रियवृत्तिर्वैश्यवृत्तिर्वो
पजीवतोजाताः पुत्रपौत्रादयोयदितासामेववृत्तिमुपजीवंति तदासप्तमेपंचमेवाजातमपत्य
मुपजीव्यमानसंबंधिवर्णात्मकंभवति पूर्ववज्जोत्तराधरम् पूर्ववद्वर्णसंकरवद्वृत्तिसंकरस्या
प्युत्तराधर्येवेदितव्यम् प्रभावप्रधानोयंनिर्देशः ततश्चोत्तरत्वमधरत्वंचावेदितव्यमित्यर्थः अ
नुलोम्येनवृत्तिसंकरस्योत्तरत्वम् यथाहवसिष्ठः अजीवंतः स्वधर्मेणानंतरायायीयसीवृत्ति
मातिष्ठेरन्नितिवृत्तिसंकरेप्रातिलोम्यमधरम् यथावैश्यस्यक्षत्रियवृत्युपजीवनंक्षत्रियस्यब्रा
ह्मणवृत्युपजीवनं अतएववृत्तिमातिष्ठेरन्नित्यनुवृत्तौवसिष्ठः नतुकदाचिदुपायसीमिति सनार्य
त्यगृहस्थधर्मेधिकारइतिनार्यायरिग्रहंसप्तसंगमनिधायाधुनागृहस्थधर्मानाह कर्मस्मार्त्तोवि
वाहाग्नौकुर्वीतप्रत्यहंगृही द्वायत्रालाहुतेवापिश्रौतवैतानकाग्निषु स्मार्त्तमग्नौकृतंकर्म वैवाहिके
विवाहसंस्कृतेग्नौकुर्वीतप्रत्यहंनित्यं गृहीगृहवान्गृहस्थोयंनार्यामावहेत् नशालाम् विवाह
ग्नाविति वदन्विवाहकर्मणाग्नौकृप्यति ग्न्योगृह्यकर्मानुकूलोजायते इतिदर्शयति "नास्तम्य
थाविवाहाग्नौकर्मसंप्रतिर्भवति अग्नेःप्रदक्षिणंप्रधाविसितत्वात् विवाहसंस्कारस्यस्थापितयात

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्विशिष्टो विवाहाग्निर्नवतिस्थायी ततश्चनष्टोसौवैवाहिककर्मणोत्याधइतिसूत्रितंभवति तत्र विवाहसंस्कारकारणान्याह कात्यायनः विवाहाग्निसंस्कार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घ्यगच्छति होमः कालात्ययेतस्य पुनराधानमिष्यते अरण्योः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः पालयेदुपशांतेस्मिन्पुनराधानमिष्यते मरीचिः दूरस्थेपियदाकस्माद्धोमलोपः प्रजायते कर्त्तव्यंपुनराधानं प्रायश्चित्तंनविद्यते प्रवसतियजमाने समानदाग्निविषयमेतत् बौधायनः अमेधद्याधानेसमारोप्यनिर्मथित्वायवमानेष्टिः वैतानाग्निविषयमेतत् विवाहाग्निश्चेदरणिमास्थापूर्ववन्निर्मथ्यतदापवमानेष्टिर्दैवतास्रुक्स्रुवादिसंपादनंचकृत्वाहुतीर्वाजुहुयात् अनरणिश्चेद्यौकिकमग्निमानीयचरुप्रक्षेपंजुहुयात् अचोदितेनपाके नदहते — — — रणेनवालौकिकोग्निः सविज्ञेयः पुनराधानमर्हति दायविभागकालादूर्ध्वं त्रेताग्निकर्मजुहोतीदायः पितृधनंअहिताहितः प्रेतमग्निहोत्रादिकर्मवैतानिकेनुगार्हपत्यादिषुजुहोतीत्यतज्जकल्पसूत्रगोह्यशास्त्रेभ्यः प्राप्तमेवानूद्यते धर्मशास्त्रपुराणविहितानांग्रहयज्ञाधिकर्मणांचैवाहिकश्रौताग्निसंबंधनिवृत्त्यर्थम् कात्यायनः निक्षिप्याग्निंस्वदारेषुपरिक्लृप्तर्त्विजंतथा प्रवसेत्कार्यवान्विप्रोवृद्धेवनचिरंक्वचियंसवसन्नप्यतंद्रितः उपविश्यपश्चिमसंध्यां सर्वंयथाकालमुपाचरेत् हारीतः नाग्निवेलयोः प्रवसेत्पर्वसुव अग्निवेलयोरग्निहोत्रवे ६५

लयोरित्यर्थः प्रायायुक्तादिमधिकृत्यलोगाक्षिः सायमाहुतिंहुत्वातदैवप्रातराहुतिंजुहुयात् मैत्रायणीयपरिशिष्टम् ऋषयोस्मप्रायायुक्तआसंस्तेग्निहोत्रेणातप्यंतेसमस्तहोमानयज्ञैरनघोद्विरात्रायत्रिरात्रापञ्चरात्रायार्धमासमग्निहोत्रमाजुहुवुः तस्माद्यायावरग्रामयात्रार्त्तोवार्धमासायाग्निहोत्रंजुहुयात्पश्चादौपासनातेचसायंचप्रातरेवच चतुर्दशचतुर्गृहीतानिसकृदुन्नयान्मेकासमित्सकृद्धोमः सकृत्पाणिमार्जनमित्येवंप्रातः अस्यार्थः ऋषयः प्रायायुकाःप्रवासश्रांताअग्निहोत्रेणस्वकालेक्रियमाणेनहेतुनाप्यनापद्धर्ममेयेतंतेसमस्तहोमानेकदैवप्रयोज्यान्पञ्चरात्रेतत्रपक्षांत्यद्विरात्रेत्रिरात्रेषडात्रेष्वष्टरात्रिपक्षेधर्मासेकालेयेहोमास्तान्सकृदेवजुहुवुः तस्मादन्योपिप्रवासीवाध्यार्त्तोवार्धमासहोमंकुर्यात् तस्यप्रयोगः यद्दादौयजनीयेहनिसायंचतुर्दशचतुर्गृहीतानिसकृदुन्नयति उपलक्षणार्थंचेतत् यथागामिनःयद्दास्यांतेयथापार्वणमोपसथ्यमहस्ततःपूर्वेसायंकालहोमातिमेनसायंहोमेनव्यासोभवति तथाचतुर्गृहीतसंख्यासंपादयेत् एवमोपसथ्यस्याहुः प्रातःकालस्यहोमव्याप्तिसंख्यादिकाचतुर्गृहीतसंख्याप्रातर्होमसमयेकार्याप्रायेणचतुर्दशसंख्यातथाभवतीतितद्ग्रहणंकृतंचित्रयोदशसंख्यावायथास्यादित्युपलक्षणार्थम् प्रायायुकमधिकृत्यशुचिः यावतीर्वाहुतीर्होष्यन्स्यातावंतिचतुर्गृहीतानिसकदुन्नयेत् शरीरे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(६८३)

चिंता निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः प्रातः संध्यामुपासीत दंतधावनपूर्विकाम् शरीरचिंतां शरीरस्य सामर्थ्यत्व निरामयत्वविषयां चिंतां निवर्त्य कृतशौचक्रियो द्विजातिर्गृहीप्रातः संध्यां दंतधावनपूर्विकामुपासीत दंतानां धावनं शोधनं तत्पूर्वं यस्याः सा दंतधावनपूर्विका अत्र ब्रह्मचारिणो विहिता संध्या गृहस्थं प्रत्यपि सा प्रसोक्तरेषां चैतद् विरोधीतब्रह्मचारिधर्मातिदेशात् गौतमवाक्यात् तस्या दंतधावनपूर्वकत्वमनेन विधीयते शाखः ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्थाय मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् ब्रह्मेऽपुरीषे प्रतिश्रयादक्षिणे यज्ञोपवीतं कृत्वा उत्तरमुखः कंठलंबितम् विण्मूत्रे तु गृही कुर्याद्यज्ञोपवीतं कर्णेसमाहितः उत्थाय यज्ञोपवीतमेरात्रेरात्रमपचोदकम् अंतर्धायत्तोर्न्मिशिरः प्रावृत्यवाससा वाचं नियम्य नैननिष्ठीवोच्छ्वासवर्जितः कुर्यान्मूत्रपुरीषं तु शुचौ देशे समाहितः दक्षः उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं कुर्याद्यथार्थवत् ततः स्नानं प्रकुर्वीत दंतधावनपूर्वकम् वक्ष्यमाणः मुखेयर्ज्ञ विते नित्यकृत्यप्रयतो नरः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्ये दंतधावनम् कात्यायनः उत्थाय नेत्रेप्रक्षाल्य शुचिर्मूत्रवासमाहितः परिजप्यपंचमंत्रेणाकर्त्तव्ये दंतधावनम् आयुर्बलंयशोवर्चः प्रजापशुवसूनिच ब्रह्मप्रज्ञाधनमेधात्वमेदेहिवनस्पतेइति मार्कंडेयः प्रलंत्यकर्त्तव्ये तूर्वेप्रक्षाल्ये

६६६

चचसंत्यजेत् उदङ्मुखः प्राङ्मुखोवाकषायतिक्तकंठकम् कनिष्ठायसमस्थौल्यंसकूर्चेद्वादशांगुलम् प्रातर्गृह्यचयत्तवायत्कर्त्तव्ये दंतधावनम् गर्गः दशांगुलंतु विप्राणांक्षत्रियाणांनवांगुलम् अष्टांगुलं तुवैश्यानांशूद्राणांसप्तसंमितम् चतुरंगुलमात्रंतु नारीणांनात्रसंशयः प्राङ्मुखस्यधृतिःसौख्यं शरीरारोग्यमेवच दक्षिणेनतथाऽऽयुष्यंपश्चिमेनपराजयः उत्तरेणगवांनाशः स्त्रीणांयोजनस्यच विद्युः नयालाशंदंतधावनमधान्नवैश्लेष्मातकारिष्टविनीतकधवधन्वनजम् नक्तोविदारशमीपी लुपिप्पलेयुदयुंगुलजम् नबंधूकनिर्गुंडीशिग्रुबिल्वकतिंदुकभंजन् नयारिभद्रात्मीकमोचका ऋाम्लवेतसशाणजम्नमधुरंनाम्लनोर्ध्वशुष्कंनसुशिरंनपतिगंधिनपिच्छिलम्चमोक्षकदलीजमित्य र्थः व्यासः प्रतिपद्दर्शषष्ठीषुनवम्योदंतधावनम् पर्णिन्यत्रकाष्टेसुज्जि क्षोल्वेसणेश्ववा कं टक्षीरवत्योत्यद्वादशांगुलसंमितम् कनिष्ठिकायवत्स्थूलंयवोर्ध्वकृतकूर्चकम् दंतधावनमु र्द्दिष्टंजिह्वोल्लेखनिकातणा शुद्धपूर्णप्रातरुत्थायप्रक्षाल्येदंतधावनम् प्राङ्मुखेयज्ञेचनियमान्नाद्यात्प्रोषि तन्नर्त्तकाष्ठाद्वकृतुर्निषेधोयंनचोक्तः अलाभेदंतकाष्ठानां निष्ठिहायांतथातिथौ अपांद्वादशगंडूषै र्विदध्याद्दंतधावनम् पुराणम् प्रतिपद्दर्शषष्ठीषुचतुर्दशपंचमीषुच नवम्यांनाचरेच्चदंतकाष्ठं विवर्जयेत् यमः चतुर्दशपंचमीदर्शपूर्णिमासंक्रमोरवेः क्षुरस्त्रीतैलमांसानिदंतकाष्ठंचवर्जयेत्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उद्धानः नदंतकाष्ठंपाटयेत् नांगुलीर्निर्दंतान्प्रक्षालयेत् स्मर्त्यंतरम् पालाशंवाकुनंदानेनैवा
द्याद्दंतधावनम् अद्याच्चेन्निष्क्षितिंतस्यवह्निंगावंवलोकयेत् कात्यायनः यथाहनितथाप्रनर्नि
र्त्तंस्नायादंतैर्द्रितः दंतान्प्रक्षाल्यनद्यादौगेहेवैतदमंत्रकम् अमंत्रवदितिमंत्रविस्तारनिषेध
परम् यतोऽयमेवाह अल्पत्वाद्धोमकालस्यबहुत्वात्स्नानकर्मणः प्रातः संध्योयतः स्नानहोम
लोपोविगर्हितः अत्यंतमलिनःकायोनवछिद्रसमन्वितः सूक्त्येषद्विरात्रौप्रातः स्नानेनशु
ध्यति प्रातः स्नानंप्रशंसंतिदृष्टादृष्टकरंहितत्विष्णुः यश्छेद्विमलान्भोगाश्चंद्रसूर्यग्रहोपमान्प्रा
तः स्नायीनवेन्नित्यंद्वौमासौमाघफाल्गुनोयमः प्रातःस्नायीचसततंद्वौमासौमाघफाल्गुनौदेवा
पित्तृस्तमर्च्यसर्वपापैः प्रमुच्यते तुत्वाग्नीन्सूर्यदैवत्याज्ञयेन्मंत्रान्ममाहितःश्रौतस्मार्त्ताग्नि ह
वनंस्वशास्त्रानुसारेणानुष्ठाय स्वशाखाधीनान्सूर्यदैवत्यान्मंत्रान्समाहित एकाग्रमनाजपेत् न
सिंहपुराणे पूर्वसंध्यांसनक्षत्रामुपक्रम्ययथाविधिसावित्रीमन्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनं त
त्प्रावसथंप्राप्यहोमंकुर्यात्सदाबुधः संध्याकर्मावसानेतुस्वयंहोमोविधीयते स्वयंहोमफलंयस्मा ६७
त्तदन्येननलभ्यते ऋत्विक्पुत्रोगुरुर्भ्राताजागिनीयोथवित्पतिः एतैरेवहुतंयत्स्यात्तद्धुतंस्वयमे
वहि वित्पतिर्जीमाताश्रोतेस्वाधानर्त्विजांमध्येएकोतेवासीवाऽनुरुध्यात्ययथाहाश्वलायनः

स्वयंपर्वणिजुहुयात् ऋत्विजामेकइतरोकालमंतेवासीवा मनुः नैवकन्यानयुवतीनाल्पविद्योनवा
लिंगः स्रोतास्यादग्निहोत्रस्यनार्त्तोनासंस्कृतस्तथा यत्तु शौनकवचनंपाणिग्रहणादिगर्हंपरिचरे
त्स्वयंपत्न्यपिवापुत्रः क्रमार्थंतेवासीवातद्धेतानविषयेणमानवेननविध्यते गर्ह्यविषयत्वात्तस्य
एवंचानाम्नातदक्षिणानिऋत्विजैवकार्याणि अनाम्नातदक्षिणानिस्वयमापद्यत्विजा कात्यायनः
असमक्षंतुदेवस्योर्हीतव्यनर्त्विगादिना नवेदव्यसमक्षंतुतयोर्हुतमनर्थकम् वराहपुराणे उ
दयास्तमयेसूर्ययस्नानंनोद्विजः दध्यक्षतंजलौनिस्तुतिसन्निस्तुतिस्थनिः पूजयेच्छुचिःत
स्मावप्रसन्नस्यश्रुत्वेयत्समर्जितम् तदाणादेवनिर्दग्धंनस्मीनवतितस्यतत् दक्षः देवका
र्यंततः कृत्वागुरुमंडलदर्शनम् देवकार्यस्यसर्वस्यपूर्वंकृत्वातुविधीयते विष्णुपुराणम् स्वाचार
श्चततः कुर्यान्नुमान्केशप्रसाधनम् आदर्शांजनमंगल्यंपूर्वंधार्यंनानिच ब्रह्मांडपुराणे
स्वमात्मानंहुतेयज्ञेयदीच्छेच्चिरजीवितम् कात्यायनः पापिष्ठंदुर्गमंनग्नमुत्कृत्तनासिकम् प्रा
तरुत्थायायःपश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम् श्रोत्रियंसुनगंगांचसूर्यमग्निंचितंतथा प्रातरुत्थायायःप
श्येदापद्यःसप्रमुच्यते वेदार्थानधिगच्छेच्चशास्त्राणिविविधानिच वेदार्थानधिगच्छेदिति साध्यस्यनि
र्देशः शास्त्राणिविविधानीतिसाधनस्य शास्त्राण्यधिगच्छेद्वेदार्थानधिगंतुमितिवाक्यार्थोभवति ए

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वंचवेदार्थाधिगमोपायत्वात्तानामेवनिगमनिरुक्तव्याकरणमीमांसादीनांशास्त्राणांपरिग्रहः नबौद्धशास्त्रा
स्त्राणांपरिग्रहः नबौद्धशास्त्रादीनाम् अतएवदधिगममुपपातकत्वेनवक्ष्यति स्मृत्यर्थश्चवेदार्थस्मृ
दैनैवगृहीतःवेदार्थानुष्ठानत्वादधिगमस्यवेदाद्धिधारणमर्थसिद्धम् अतएवोपपातकवर्गेधीतस्य
चनाज्ञानमितिवक्ष्यतिदक्षः वेदस्वीकरणंपूर्वंविचारोन्यसनंजपः तद्वानंचैवशिष्येभ्योवेदान्या
मोहिपंचधा अतएवमनुः बुद्धिवृद्धिकराण्याशुधन्यानिचहितानिच नित्यंशास्त्राण्यवेक्षेतनिगमां
श्चैववैदिकान् वेदस्यपारंगत्वापिन्यूनोन्यूनसमन्यसेत् शास्त्रंचविमलंऊर्यान्नचाधीत्यजपे
त्पुनः निगमाःपदार्थनिर्णयहेतवोनिबुंदुप्रन्तयः उपेयादीश्वरंचैवयोगक्षेमार्थसिद्धयेयोगोयेहि
तत्क्षानः क्षेमस्तद्रक्षणम् योगक्षेमार्थसिद्ध्यर्थश्वरतत्प्रयोजनसंपादनसमर्थमुपेयादुपगच्छेत् गो
त्तमः योगक्षेमार्थमीश्वरमधिगच्छेन्नान्यम् अन्यत्रदेवगुरुधार्मिकेभ्यः मनुः दैवतान्यधिगच्छेत्
धार्मिकान्श्चद्विजोत्तमान् ईश्वरंचैवरुद्रार्थंपुरुषेवचपर्वसुइति स्मृत्वादेवान्पितॄंश्चैवतर्पयेद्
र्चयेत्तथा मध्यंदिनेयथाविधिस्नात्वायथाविधिदेवान्पितॄंस्तर्पयेत्वचाराद्यान्मनुष्यान्श्चतथाद
वादीनर्चयेत्पूजयेत् शंखः नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंक्रियांगंमलकर्षणम् क्रियास्नानंतथाषष्ठंषोढास्
नंप्रकीर्त्तितम् अत्रास्नातस्तुमुमान्नार्हो जप्याग्निहवनादिषु प्रातःस्नानंतदर्थंतुनित्यस्नानंप्रकीर्त्तितम्

चंडालश्वपचपुल्कसस्नातोरजस्वलाम् स्नानार्हस्तुयदःस्नातिस्नानंनैमित्तिकंतुतत्र पुष्यस्नानादिकं
यत्तुदैवज्ञविधिचोदितम् तद्धिकाम्यंसमुद्दिष्टंनाकामस्तत्प्रयोजयेत् जप्यकामःयविक्राणिअर्विष्यन्दै
वतान्पितॄन् स्नानंसमाचरेत्तत्तुक्रियांगंतत्प्रकीर्त्तितम् मलापकर्षणंनामस्नानंसमुद्दिष्टंस्नानंतत्रक्रिया
मत्ता स्नानमेतत्क्रियाकार्यतयाविहितेत्यर्थः तत्रकाम्यंतुकर्त्तव्यंयथाविद्धिचोदितम् नित्यंनैमित्तिकं
चैवक्रियांगंमलकर्षणम् तीर्थाभावेतुकर्त्तव्यमुद्भेदकपरोदकैःस्नातस्यवहितंसेनतथैवयरवारिणा
शरीरशुद्धिर्विज्ञेयानतुस्नानफलंलभेत् अङ्गिरास्त्रिणिशुद्धतितीर्थस्नानाद्भवेत्फलम् सरस्तुदेवखा
तेषुतीर्थेषुचनदीषुच स्नानमेवक्रियायस्मात्तस्नानंपुण्यतमंस्मृतम् दक्षः चतुर्थंतुतथानागेस्नाना
र्थंमदमाहरेत् तिलपुष्पऊषादीनिस्नानंवास्त्रिमेजलेमृत्तिकास्नानंग्राह्यावल्मीकेमूषिकास्थले
अंतर्जलेऽश्मस्नानेचवृक्षमूलेसुरालये परस्नानावशिष्टंचश्रेयस्कामैः सदाबुधैः अशुद्धाविनक्तस्याहु
श्चतुर्थेनागेमदाहरणंकार्यमित्यर्थः स्नातातपःशुचौदेशेतुसंग्राह्यागोमयंशार्करामादिवर्जिता रक्तागौरीतथा
श्वेतामृत्तिकात्रिविधास्मृता योगयाज्ञवल्क्यः मृण्डूषवद्भवेत्स्नानंसर्वपापप्रणाशनं मृत्तिकागोमयंद
र्भान्पुष्पाणिसुरनीरंचआनाहरेद्यावदर्थीनित्यार्थप्रयतःशुचिःगत्वोदकांतेविधिवत्स्थापयेत्तुपथद्वि
तौ त्रिधाकृत्वामृदंतांतुगोमयंचविवर्द्धनः अधमोत्तममध्यानामंगानांक्षालनंतुवै नागैःपथकृत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऊर्यात्तस्नानं प्रेमदसंकरः दक्षः मत्प्रपकर्षणंपार्श्वे मंत्रततस्तुजलेस्मत्तसंधांस्तानेतत्प्रनयत्तः स्नानदेशाः
प्रकीर्त्तिताःपार्श्वे तटे शौनकः नदीतीरेषुचैदेशेआहरेन्मतिकांऊशान् प्रयतोमदमादायदूर्वायां
मार्गगोमयान् एकदेशेततः ऊर्यान्मदः स्नानंततःपरम् वसिष्ठःमदैकयाशिरःस्नात्पेहाभ्यानानेत्त
थोपरिश्रधश्चतिस्रस्तिः कायःषड्भिःपादौतथैवचस्नानयेत्सर्वस्नयंतुद्विराचम्ययथाविधि शौनकः
गायत्रपाआदित्याअवहिख्यातातोदेवाइतिमदमनिमंत्रयेत् गायत्राऋस्यादिप्रसिद्धम् आदित्याअव
हिख्यातताइतित्रित्तऋषिरादित्यादेवतागायत्रीछंदः आदित्याअवहिख्यातातिकृताद्विवस्पराः सुती
र्थसवतोयथानुनोनेषयासुगमनेहसोनुऊतयःसुऊतयोवऊतयः अतोदेवाइतिमेधातिथिरृषिर्वि
ष्णुर्देवतागायत्रीछंदः अतोदेवाअवंतुनोयतोविष्णुर्विचक्रमे पृथिव्याःसप्तधामभिः ततः यतो
द्रः स्वस्तिदाविशस्पतिः विरक्षोमिमदः इदंस्वमेजरितरिति मदंप्रतिमंत्रप्रतिदिशेत्पूर्वादिक्
मेण ततोयतइद्धेतिनार्मऋषिः इद्धेदेवता वस्तीछंदः यतइद्धनयामहेततोनोअभयंकृधिमघ
वन्छग्धितवतन्नतीनिर्विद्विषोविमृधोजहि स्वस्तिदाशासोनारद्वाजऋषिः इंद्रोदेवताअनुष्टुप्
छंदः स्वस्तिदाविशस्पतिर्वृत्रहाविमृधोवशी वृषेंद्रः पुरएतुनः सोमपाअभयंकरः विरक्षोविमृधो ६८
हिविवतस्यहन्नरुज विमन्युमिंद्रवत्रहन्नमित्रस्यानिदासतः इदंसुमेविमदऋषिः इंद्रोदे

वतानिष्टुप्छंदः इदंसुमेजरितरविविधिप्रतियंशयंनघोवहंतिलोयशा सिंहप्रत्यंचमत्साःक्रोष्टा
वराहंनिरतक्तकदात् वसिष्ठः ततःसंमार्जनंऊर्यान्मदापूर्वंतुमंत्रवत् अश्वक्रांतेरथक्रांतेवि
ष्णुक्रांतेवसुंधरेउद्धृतासिवराहेणाकृष्णेनशतबाहुना मृत्तिकेत्वांवगृह्णामिप्रजयाचधनेनच मृत्ति
केवृत्रलदत्तासिकश्यपेनानिमंत्रितामृत्तिके हरमेपापंयन्मयादुष्कृतंकृतम् वाचाकृतंकर्मकृतमन
साचिंतितंचयत् मृत्तिकेदेहिमेपुष्टिंत्वयिसर्वंप्रतिष्ठितम् अश्वक्रांतेत्यादीनायज्वकऋषिःमृत्ति
देवता अनुष्टुप्छंदः पुनश्चगोमयेनैवपूर्वमग्रमितिब्रुवन् अग्रमग्रंचरंतीवोषधीनांरसंवने तासां
वृषन्नयनीनांपवित्रंकायशोधनम् त्वंमेरोगांश्चशोकांश्चपापंचनुदगोमय अग्रमग्रमितिविश्वामित्रऋषिःगो
मयोदेवताअनुष्टुप्छंदः कांडात्कांदितिहासांमंगमंगमुपस्पृशेत् दूर्वायेतिशेषः कांडात्कांडात्प्ररोहंतीपुरु
षःपुरुषःपरिवोनोदूर्वेप्रतनुसहस्रेणशतेनच यारातेनप्रतनुषिसहस्रेणविरोहमि तस्यास्तेदेवीष्टके
विधेमहविषायमिति अग्निरृषिःदूर्वादेवताअनुष्टुप्छंदः तथा अपाऋमयंकिल्बिषमयंकृत्यमयोरपः
अपामार्गत्वमस्माकमयदुस्थंसुवेचित सिधुद्वीपंदृष्टयपमार्गदेवतयाउद्स्नायामार्गेणागमंगमुप
स्पृशेत् शौनकः अथहिरण्यशृंगयापोदेवीरप्तेतरित्यपउपस्थाय सुमित्राणइत्यपः स्पृष्ट्वाद्रुमित्राइ
तिवबर्हिःक्षिपेत् हिरण्यशृंगयेतिदीर्घतपाऋषिः इंद्रोदेवतात्रिष्टुप्छंदः आपोदेवीरप्तेत्वरितिमेधा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिथिरृषिः आपोदेवता गायत्रीछंदः अप्वंतरितिमंत्रस्य शेषऋषिः सुमित्राणइतिदुर्मित्राइतिचवाम
देवऋषिरापोदेवतायजुषीछंदः ततइंद्रश्चेतादयश्चापः प्रदिरूपमन्नसाजयेत् तत्रैवगायेत्सामा
निऋषिर्वाव्याहृतीर्जपेत् शिवेनमेतिजपित्वेदमापइतिमंत्रंप्राश्नावयेत् आपोअस्मानिसिशेषो
यास्यइतिसंमार्पयेत्ततस्समंदीसमुद्रज्येष्ठाइतिसूक्तंन्यायलिंचेदमिमंमेगंगेइतियावन्मंत्रं
शेरितिशेषः ततएतोन्विंद्रमितिऋचः तिरश्चीनोगिरसः इंद्रोनुष्टुप्शिवेनमावक्षुषेत्यग्निः आपोदेव
ताजगतीछंदः इंदन्नापइत्यंबरीषः सिंधुद्वीपःआपअनुष्टुप्आपोअस्मानितिवामदेवआपस्त्रिष्टुप्पयः
सूर्योरश्मिर्निर्वसिष्ठःआपस्त्रिष्टुप्यत्किंचेदमितिवसिष्ठःवरुणस्त्रिष्टुप् इदंमेगंगेइतिसिंधुद्वीपस्त्रि
नद्योजगतीततः स्नात्वाचोत्तरतीरमध्येत्रिःपठेदघमर्षणम् ऋतंचेतिऋचोघमर्षणः अस्याघमर्ष
णऋषिः नावस्थमनुष्टुप् चतुर्विंशतिमंत्रात् स्नानादनंतरंतावत्तर्पयेत्पितृदेवताः उत्तीर्यपीड
येद्वस्त्रंसंध्याकर्मततः परम् पुराणात् नित्यनैमित्तिककाम्यंत्रिविधंस्नानमुच्यते तर्पणंतुनवक्त
व्यमंगत्वेनप्रकीर्तितम् कार्ष्णाजिनिः नाभिमात्रजले स्थित्वाचिंतयेत्तद्गतमानसः तर्पयेच्चेतिशेषः न
सिंहपुराणे पितृऋषिगणादेवादीनद्भिः संतर्पयेत्ततः देवान्देवगणांश्चैवमुनीन्मुनिगणानपि पि
तृन्पितृगणांश्चैवनित्यंसंतर्पयेत्ततः दद्यात्सर्वग्रहेभ्यश्चऋषिभ्यश्चजलंततः कतायसव्यः स्व

धयापितृभ्यस्तदनंतरम् पुराणात् तर्पणंदेवतानांतुकृत्वावैप्राङ्मुखःशुचिः अधिकारीनवेत्यश्नाति
तृणात्तर्पणेसदा योगयाज्ञवल्क्यः अतोन्यथाचेत्सर्वंनतिलान्कृत्वाविचक्षणःदक्षिणेपितृतीर्थेन
जलंसिंचेद्यथाविधिअतस्थलस्थतर्पणाद्यथाजलस्थतर्पणेइत्यर्थः तथाचस्मार्तंवाहुपुराणंतिलैः
कृत्वाजलस्थस्तर्पयेत्पितॄन् स्थलस्थेननकर्त्तव्यंपितृतृप्तिमिच्छता मुक्तहस्तेनदातव्यंनमुद्रा
तत्रदर्शयेत् मुद्राप्रदेशिन्यंगुष्ठसंयोगःव्याघ्रः उन्नाम्यमथहस्ताभ्यामुदकंयः प्रयच्छति समूढेन
रक्तयातिकालत्तत्रमवाप्नुयात् यमस्तुहौहस्तौयुगपत्कृत्वापूरयेदुदकांजलिम् गोश्रृंगमात्रमुत्सृ
जलमध्येजलद्दियेत् अत्रव्यवस्थामाहकार्ष्णाजिनिः श्राद्धेविवाहकालेतुयाणिनकेनदीयते तर्पणे
तत्रवेनेवविधिरेषपुरातनइति अथाश्नातायनीयादक्षिणेनैवहस्तेनऊर्युःदक्षिणंप्रतिपादनादे
त्राइतिपरिभाषाबलात् गोबिलः शुक्लैस्तुतर्पयेद्देवान्मुक्ताग्राचलैःसितैः पितॄस्तुतर्पयेत्कृष्णैस्तर्प
येत्तुसदाद्विजः श्रृंगस्थैर्यत्तिलैःऊर्ध्वंदेवतातीर्थतर्पणम् रुधिरंतद्वेतोयंप्रदातारंकिल्बिषंनवेत्
रोमसंस्थातिलान्कृत्वायत्तुतर्पयतेपितॄन्पितरस्तार्पितास्तेनरुधिरेणमलेनचततश्चालोमकूपस्थ
तिलैस्तर्पणंनदोषायस्थलस्थतर्पणविषयमेतत्मरीचिः तिलानामप्यभावेतुसुवर्णरजतान्वितम्
तदभावेनिषिंचेत्तुदर्भैर्मंत्रेणवापुनः सप्तम्यांरविवास्वग्रहीजन्मदिनेतथात्मपुत्रकलत्रार्थान्नऊ

र्यक्तिलतर्पणम् पङ्क्तयोरुभयोर्जन्मसप्तम्यानिश्रिसंध्ययोः विहापुत्रकलत्रार्थीतिलान्पंचसुवर्जयेत्
नित्यस्यनक्षणंतैलंतिलैस्तर्पणमंजनम्सप्तम्यामेवकुर्वीततामपात्रेचभोजनम्वह्निःस्नानम्तत्रगाजाश्च
रथएषेतुनाव्यंगेचेश्वकाचितेनतर्पयित्वादेवानस्थलस्थःस्थलेकृचिन् हारीत आर्द्रावासास्थलेऊर्ध्वं त
र्पणाचमनंजयत्विष्णुः स्थलेस्थित्वाजलेयत्तुप्रयच्छेदुदकंनरः नोपतिष्ठतितद्धरिपितॄणांतन्निरर्थकम्यय
त्रास्तुविस्थलंवास्याद्उदकेदेवताः पितॄन्तर्पयेत्तुयथाकाममप्सुसर्वंप्रतिष्ठितम् कार्ष्णाजिनिः देवतानां
पितॄणांचजलेदद्याज्जलाज्जलिम् असंस्कृतप्रमीतानांस्थलेदद्याज्जलंपुनः ततश्चस्थलस्थितेनासंस्कृता
यजलाज्जलिर्देयइत्यपिज्ञेयम् स्नानवस्त्रततःपीत्वापुनरान्वमनंचरेत् येवैवास्मत्कुलेजाताअपुत्रागो
त्रजामृताःतेगृह्णन्तुमयादत्तंस्नाननिष्पीडनोदकम् इतिवस्त्रनिष्पीडनमंत्रः हारीतः जलाद्बहिर्वासा
स्थलगोयआचामेन्नराधमः वस्त्रनिष्पीडनेतास्यप्रीतास्तत्रपिबंतिहि दत्तः स्नात्वाचमेघदाविप्रःपा
दौकृत्वाजलेस्थले उन्नयोरप्यसौशुद्धस्ततः कार्यंक्षमोनचेत् व्यासः जलान्नायाद्बहिस्तीरमापोन्न
स्मान्त्वपढन् ततोवस्त्रद्वयंशुद्धंगृहीत्वाद्विरुपस्पृशेत् जाबालिः स्नात्वासंगलवस्त्रंत्वजंचेशो
ध्येमदंनसा स्नानंकृत्वार्द्रवासास्तुविएमूत्रंऊरुतेयदि प्राणायामत्रयंकृत्वापुनः स्नानेनशुध्य
ति गोविलः स्नातोनमार्जयेदंगंनापसव्येनपाणिनानवनिर्धुनयेत्केशानाचमेच्चैवनोत्थितःवा

सः नवानुलिंपेदस्नातोवासोप्येवननिर्धुनेत्आर्द्रंएवतुवासोसित्वासेवेतमानवः यस्मानवस्त्रेणसु
खंविमञ्चतेस्नात्वाचयत्वादतिदंतधावनम् अन्योन्यपक्षेनयदोपलिप्यतेतदेतिकृत्वाप्रजहातिलक्ष्मीःस
त्यत्रतःऊर्ध्वंपुंड्रोमदाशुचेर्ललाटेयस्यदृश्यते चंडालोपिसशुद्धात्मापूतएवनसंशयः व्यासः आदायपर
यामत्पागंगातीरोऽवमद्यन्यश्चार्चयतिगात्राणितस्यधर्मोमहान्भवेत् उशनाः स्नात्वाशिरोनावधुनेन्नागो
व्यलोयमुद्धरेत्तनचपूर्वधृतंवासोनतैलंनवसास्पृशेत् योगयाज्ञवल्क्यः अनाविद्धोतवस्त्रस्यज्ञाणद्वौ
मार्विकानिच ऊर्ध्वंयोगपट्टंवाद्विवासायेनतऽवेत् ऊर्ध्वः कक्षः उत्तरीयविषयमेतत् तथा यो
सौविस्तरज्ञःप्रोक्तः स्नानस्यविधिरुत्तमः असामर्थ्यान्नऊर्ध्वंचेत्तत्रायंविधिरुच्यते स्नानंमंत्रंजलंचैव
मार्जनाचमनेतथा जलानिमंत्रणंचैवतीर्थस्यपरिकल्पनम् अघमर्षणसूक्तेनत्रिरावृत्तेननित्यशः
स्नानाचरणमित्येतदुपदिष्टंमहात्मभिः तथा असामर्थ्याच्छरीरस्यकालशक्त्याद्यपेक्षयामंत्रस्नानादि
तः सप्तकेचिदिच्छंतिसूरयः मांत्रंनैमंतथाग्नेयंवायव्यंदिव्यमेवच वारुणंमानसंचैवसप्तस्नानान्यनु
क्रमात् आपोहिष्ठादिनिर्मांत्रमदालंनस्तुपार्थिवम् आग्नेयंनस्मनास्नानंवायव्यंगोरजः स्मृतम्यत्तु
सात्तपवर्षेणस्नानंतद्दिव्यमुच्यते वारुणंचावगाहेतुमानसंविष्णुचिंतनम् सप्तस्नानंसमुद्दिष्टंमंत्र
स्नानाक्रमेणतु कालाद्देशात्दसामर्थ्यात्सर्वंतुल्यफलंस्मृतम् मानसंप्रवरंस्नानंकेचिदिच्छंतिसूरयः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आत्मतीर्थप्रशंसायांव्यासेनपठितेयतः तथा ज्ञानप्राप्तयेतुऽपदादापोहिष्ठादिमर्षणम् एतैश्चतुर्भिरुद्
मंत्रैर्मंत्रस्नानमुदाहृतम् अप्राप्तयेसमुत्पन्नेस्नानमेवतुकारयेत् पूर्वोदितैस्तथामंत्रैरन्यैश्चमार्जनं
नवैत् जाबालः अशिरस्कंनवैस्नानंस्नानाशक्तौतुकार्मिकम् आर्द्रेणवाससावापिमार्जनंदैहिकंविदुः
कात्यायनः मासद्वयंश्रावणादिसर्वानद्योरजस्वलाः तासुस्नानंनऊर्वीतवर्जयित्वासमुद्गाः धनुः स
हस्राण्यशौचगतिर्यासांन विद्यते नतानदीवाद्यवहागर्त्तासेयंकीर्त्तिताः उपाकर्मणिचोत्सर्गेप्रेतस्ना
नेतथैवच चंद्रसूर्यग्रहेचैवरजोदोषोनविद्यते स्वर्धुन्यंतःसमानिस्युः सर्वाण्यन्यासिन्नतले कूपस्थ
न्यपिसोमार्कग्रहणेनात्रसंशयः स्वर्धुनीगंगा देवलः राहुदर्शनसंक्रांतिविवाहात्ययवह्निषु स्नान
दानादिकंऊर्ध्वनिशिकाम्यव्रतेषुच नद्यामस्तमयेस्नानंवर्जयेत्तुसदीबुधः नद्यांस्नात्वानदीमन्यो
नप्रशंसेत्सुधर्मवित् मनुः नस्नानमाचरेदुक्त्वानोत्तरेनमहानिशि नवासोनिः सहाजस्रनाविज्ञा
तेजलाशयेनारायणः उपवितीवदशिरवः समागम्ययथागमम् पवित्रपाणिरोंकारंपूर्वतोमनसा
स्मरेत् प्रातः संध्याविधानेनछंदआर्षंचदैवतम् स्मृत्वाचायम्यचप्राणानाचमेद्दर्भपाणिना आपः
पुनंतुमंत्रेणआपोहिष्ठेतिमार्जनम् प्रक्षिप्यचांजलिंसम्यगुदुत्यंचित्रमित्यपि तच्चक्षुर्देवहितिचह
सः शुचिषदित्यपि एवंजपेदूर्ध्वबाहुः सूर्यंपश्यन्समाहितः गायत्र्यात्वयथाशक्तिरुपस्थायदिवा

७२

कम् नोऋर्जपेद्बुधः ऊर्यात्सावित्र्याचविशेषतः इति बृहस्पतिः मनः संहरणंशौचंमौनंमंत्रार्थचिंतनम्
अव्यग्रत्वमनिर्वेदोजपसंपत्तिहेतवः ब्रह्मयज्ञमाह वेदाथर्वपुराणानिसेतिहासानिशक्तितः जपय
ज्ञार्थसिद्ध्यर्थंविद्यांचाध्यात्मिकींजपेत् वेदानृग्वेदादीन् अथर्ववेदपुराणानिश्रुत्वादशउपपुराणा
न्यच इतिहासान्भारतादीन् विद्यामाध्यात्मिकीमध्यात्मसंबंधिनीम् उपनिषदंथमित्यर्थः शक्तितो
यथाशक्तिजपेत् जपयज्ञसिद्ध्यर्थंब्रह्मयज्ञसिद्ध्यर्थम् अध्यात्मविद्यायाः पठनुपादानंप्राधान्यार्थ
म् वेदेत्युक्ते अथर्वग्रहणंवेदपुराणार्थम् अथांगिरसामुपलक्षणार्थम् श्रुतौयदथर्वांगिरसोमेध
सः ऊचाइतिश्रवणात् मनुः अर्थासमीयेनियतोनैत्यकंविधिमास्थितः सावित्रीमप्यधीयीतमतत्वा
रणंसमाहितः आदावारभ्यवेदंतुस्मृत्वोपर्युपरिक्रमात् यदधीतेन्वहंचाभ्यासस्वाध्यायइतिस्मृतः
शौनकः प्रागुदग्वायामान्निष्क्रम्यापउपस्पृश्य यज्ञोपवीत्यक्लिन्नवासादर्भाणांमहदुपस्तीर्यप्राक्प्रवण
नीतेषुप्राङ्मुखउपविश्योपस्थानंकृत्वादक्षिणोत्तरौपाणीसंधायसपवित्रपाणिर्द्यावापृथिव्योःसंधि
मीक्षमाणः समीक्ष्यथावायुक्तमात्मानंमन्यते तथायुक्तोधीयीतस्वाध्यायम् ओंपूर्वाव्याहृतीः सावित्री
मन्वाहपञ्चोर्ध्वर्चंशः सर्वामितितृतीयाम् युक्तः समाहितः तथासयावन्मन्येततावदधीयीत तया
परिदधाति नमोब्रह्मणइतिपरिधानशब्दनिरुक्तासोऽनवति बृहस्पतिः सचार्वाक्तूर्यंणात्कार्यःपश्चा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ह्यःप्रातरहुतेः वैश्वदेवावसानेवानान्यदेतिनिमित्ततःसप्रत्यवसितइत्यर्थः मनुः नैत्यकेनास्वनध्याये
ब्रह्मसत्रेहितत्तत्म् तम् ब्रह्माहुतिहुतंहुतमनध्यायवषट्कृतम् तथा वेदोपकरणेचैवस्वाध्यायेचै
वनैत्यके नानुरोधोस्त्यनध्यायेहोममंत्रेषुचैवहिवेदोपकरणंवेदागम् आयत्तनः अथयदिवातोवा
यात्तत्तनयेद्वाविद्योततेवाविस्फूर्जेद्वा एकांम्चमेकंवायजुरेकंवासाम अनिव्याहरेत् नन्तुवःस्व
सत्येतपःश्रुद्धायाजुहोमीतिवैतत्तेनोहैवास्येतदहः स्वाध्यायउपावसतीनवति अत्रचवातोवायादित्याधन
ध्यायोपलक्षणम् ब्रह्मयज्ञानंतरंवेदातितर्पणंकार्यम् तथाचवक्ष्यतिः ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थंविद्यांवा
ध्यात्मिकींजपेजस्वावाप्रणवंवाप्यतिततर्पणामास्तेत्र वसित्वावसनेशुक्लस्थलेवितीर्णेबर्हिषि विधि
ज्ञतर्पणंऊर्ध्वन्तपात्रेतुकृत्वाचन पात्राद्धामूलमादायशुन्नेपात्रांतरेद्वितौ जलपूर्णेथवागत्तेनस्थले
तुविबर्हिषियोगयाज्ञवल्क्यः यद्युद्धृतंनषिंचेततिलान्संमिश्रयेज्जले अन्यथावामहस्तेतुततर्पण
माचरेत्तथाग्न्याधेयेनानात्रागोत्रेणवाप्यथश्रावालमूर्ध्वन्मंत्रैरास्तीर्यचउशाश्रुनान्
प्रागग्रेषुसुरान्देषान्दक्षिणाग्रेषुचैपित्स्न् सव्यंजानुतथाहस्तांपाणिस्यांदक्षिणामुखः पूर्ववन्म
त्रैः पूर्वयाज्ञवल्क्यसंहितायांप्राङ्प्रकरणेउक्तैः विश्वेदेवासआगतउशंतस्त्वेत्याद्युक्तैः विश्वेदेवा ७३
सआगतश्रुएतामइमंहवंइदंबर्हिर्निषीदतउशंतस्त्वाहवामहेउशंतः समिधीमहेउशन्तुशत

आवहदेवाइहविशेअत्तवेइतिकात्यायनः देवातुदेवतीर्थेनतर्पयेदद्यतोदकैःव्यासः एकैकमंज
लिंदेवाद्यौद्यौस्तुसनकादयः अर्हतितिपितृतीर्थस्त्रीस्त्रीन्त्रियस्त्वेकैकमंजलिम् लिखितः उन्मान्यामपि
हस्तान्यासंवक्ष्यतेयुग्मकान्पोप्राङ्मुखोयज्ञोपवीतिप्राग्ग्रैः ऊर्ध्वैर्देवतातर्पणंदेवतीर्थेनऊर्ध्वति योगया
ज्ञवल्क्यः ब्रह्माणंतर्पयेत्पूर्वंविष्णुरुद्रंप्रजापतिम् देवाश्छन्दांसिवेदाश्चऋषींश्चैवतपोधनान्
आचार्यांश्चैवगंधर्वानाचार्यतनयांस्तथासंवत्सरसावयवंदेवीश्चाप्सरसस्तथा तथादेवानुगान्नागा
न्सागरान्पर्वतांस्तथा सरित्तोथमनुष्यांश्चयद्यान्नदोसिचैवहिपिशाचांश्चसुपर्णांश्चभूतान्यपश्यस्त
था वनस्पतीन्त्रीषधीश्चभूतग्रामंचतुर्विधम् विष्णुसमुच्चयात् ततःकृत्वानिवीतंतुयज्ञसत्रम
तेदितःप्राजापत्येनतीर्थेनमनुष्यान्सर्वयेत्पथङ् वाग्मीजिनिः सनकश्चसनंदश्चतृतीयश्चस
नातनःकपिलश्चासुरिश्चैववोढुःपंचशिखस्तथा एतेब्रह्मसुताःसप्तमनुष्याःपरिकीर्तिताःयथ
पुराणात्र मरीचि मत्रंगिरसौपुलस्त्यपुलहंक्रतुम् प्रचेतसंवसिष्ठंचभृगुंनारदमेवच बौधाय
नःअथदक्षिणातःप्राचीनावीतीपितृन्स्वधानमस्तर्पयामि पितामहान्स्वधानमस्तर्पयामि प्रपिता
महान्स्वधानमस्तर्पयामि मातृःस्वधानमस्तर्पयामीत्यादि तथाअनुतीर्थमपउपस्पृसिचति ऊ
र्जंवहंतीरमृतंघृतंमधुपयः कीलालंपरिस्रुतंस्वधास्थपितृभ्यंमेतर्पयत तृप्यतत्तृप्यतत्तृप्यते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्वादिपुराणात् पुनरवसानंजलिमंत्रः येमेऽत्रलेलिप्तपिंडाः पुत्रदारविवर्जिताः तेषांहिदत्तमक्षय्य
मिदमस्तुतिलोदकम् मत्स्यपुराणेदेवाः सुरास्तथायक्षानागाबोधर्वराक्षसाः पिशाचायुलकाः सि
द्धाः कूष्मांडास्तरवःखगाः जलेचरान्निलयावाधाराश्चजेतवः तृप्तिमेतेप्रयांत्वाशुमद्दत्तेनोदुना
विलाः नरकेषुचसर्वेषुयातनासुचयेस्थिताः तेषामाप्यायनायेतद्दीयतेसलिलंमया येबांध
वाअबांधवावायेन्यजन्मनिबांधवाः तेतृप्तिमखिलायांतुयश्चास्मत्तोभिवांछति योगयाज्ञवल्क्यः
कव्यवाडनलः सोमेयमश्चैवार्यमातथा अग्निष्वात्ताः सोमपाश्चतथाबर्हिषदोपिचयदिस्याद्धी
वपित्रकृतान्विद्यात्तदापित्र्यं येन्योवापितादृग्वात्तेन्योवापिप्रदापयेत् वसूरुद्रांस्तथा
दित्यान्मरुतःसाध्यारस्वधान्वितान् एतांश्चैवप्रमीतांश्चप्रमीतपित्रको द्विजः तर्पयेदितिशेषः कव्य
वाहमनलमितितर्पयामिप्रयोगः असमर्थस्यतर्पणंसंक्षेपेणाहविष्णुपुराणम् आम्रलसंवप
र्यंतंजगत्तृप्यविविश्रुवन् दद्यात्पयोजलंस्त्रीत्तु ऊर्ध्वंसंक्षेपतर्पणम् योगयाज्ञवल्क्यः निष्प
त्नानवस्त्रंतुप्रक्षाल्यप्रयतः शुचिः देवानामर्चनंकुर्याद्ब्रह्मादीनाममत्सरः विष्णुर्ब्रह्माचरुद्र
श्चविष्णुर्देवोदिवाकरः तस्मात्सूक्तमनान्यदहंमन्येजनार्दनात् दद्यात्पुरुषसूक्तेनयःपु ७४
ष्पाक्षतैरपिवा अर्चितंस्याज्जगद्दत्तेनसर्वंचराचरम् पूजायामसमर्थस्यैतद्ब्रह्मयज्ञादनंत

मोदेवयज्ञः स्वाध्यायाध्ययनविशेषोब्रह्मयज्ञः अतिथिपूजनंमनुष्ययज्ञः एषामेवंसंज्ञान्वायुमाह
मनुः आहुतंचहुतंचैव तथाप्रहुतमेवच ब्राह्मंहुतंप्राशितंपंचयज्ञाःप्रकीर्त्तिताः जपोहुतोहोमः
प्रहुतोनैत्तिकोबलिः ब्राह्महुतंद्विजाग्र्यार्चाप्राशितंपित्ततर्पणम् देवतेषिहुतादन्नाक्षोषाद्धुतबलिंह
रेत् देवेभ्योन्नेशेषंहव्यंहुतशेषादर्द्धहुतेभ्योबलिंहरेत् अन्नमन्नपक्वम् तथा शालाग्नौविपचेदन्नंलौ
किकेवापिनित्यशः यस्मिन्नेवपचेदन्नंतस्मिन्नेहोमोविधीयते लौकिकेवैदिकेवापिहुतोत्सृष्टेजले
क्षितौ वैश्वदेवः प्रकर्त्तव्यः पंचसूनापनुत्तये आश्वलायनः अथसायंप्रातः सिद्धस्यहविष्यस्यजुहु
यात् कात्यायनः हविष्येषुयवामुख्यास्तदनुव्रीहयः स्मृताः माषकोद्रव गोरादीन्सर्वत्रानेपिवर्ज
येत् आपस्तंबः नक्षीरलवणाहोमोविद्यते परान्नसंसृष्टस्यहविष्यस्यहोमः उदीचीनंन्नसमापोस्त
मिञ्जुहुयात् तद्धुतमहुतंन्नवर्त्तीति तत्पार्थः क्षारलवणपरान्नसंसृष्टहविष्येणहोमोमोकार्यः ग्रा
म्यांश्चान्नेसंस्कर्त्तारःसुःहासंश्वासंक्षवथुमनिमुखेनवर्जयेत् केशानंगवासश्चान्यत्रयज्ञउपस्प
र्शेत् आर्याधिष्ठितावाशूद्राः संस्कर्त्तारःसुतथापरोक्षमन्नंसंस्कृतमग्न्यावधिश्रित्याद्भिः प्रोक्षेत्तदे
वयविन्नमित्याचक्षते दक्षः पंचमेऽन्नेतथान्नागेसंविन्नागोयथार्हतः पित्रदेवमनुष्याणांकीर्तनंचो
पदिश्यतेव्यासः वैश्वदेवंप्रकुर्वीतस्वशाखाविहितंततः संस्कृतान्नेहविष्येश्चरुविष्यंव्यंजनान्वितैः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तैरेवान्नैर्बलिदद्याच्छेषमाज्यावधारिणाकृतासव्यःस्वधयासर्वंदक्षिणातोहरेत् आपसंनःबलीनांत
स्यसंस्कारोहस्तेनपरिमृज्यवोद्धन्युप्यपश्चात्परिषेचनम् अन्नंभूमौश्वचंडालवायसानांविनिक्षिपे
तस्मादीनामन्नंभूमौनिक्षियेत् चंडालशब्दःपतितपरियहार्थः तथाचमनुः श्वनांचपतितानांचश्व
पचांयापरोगिणाम् वायसानांकृमीणांचशनकैर्निक्षिपेद्भुवि अत्रयतित्तयहणंकपालपाणयादिपरि
ग्रहणार्थम् तथाचब्रह्मांडपुराणम्पूर्वंदेवैर्जितादैत्याः सेग्रामाच्चयराजिताःकपालपाणयोजग्मुः
केचिन्नग्नतास्ततःकेचिन्मुंडास्त्वंजिताद्याःकषायवसनास्तथा सात्वताश्चदुराचाराः शौचाचारबहि
ष्कृताः नरास्थिकेशसंछन्नाःकेचिच्चाजिनदानवाःअनाश्रमीव्रतस्थश्चजटीमुंडीकथाचयः प्राय
श्चित्तादिकंयश्चमूल्येनकथयेन्नरः निर्दयोनिन्नमर्यादोनास्तिकोवेदनिंदकः योगिनांव्रतिनांय
श्चसन्निणांवाथनिंदकः ऋषीणामथदेवानांनिंदत्मानंदेवयः प्रख्यापयतियोविप्रोनाभिमानश्चवे
दयेत् कित्तवोमद्यपश्चैवकृतघ्नोक्रयविक्रयी वणिग्वार्धुषिकोग्रामप्रेषकःपिशुनस्तथा आगार
दाहीगरदःऊंडाशीसोमविक्रयी सामुद्रकश्चिद्रकवतैलिकःकूटकारकःगुरोश्चालीकनिर्बंधीगुरो
र्वचयितारवलःमत्तश्चोक्षितवेदश्चवार्त्तकोगुरुतल्पगःसंकरस्त्रीस्तोबंधुनारीणांलंपटस्तथा नि ७६
क्षेपहारीमायावीतथाकायचिकित्सकःक्रीणन्योनिंदतेद्रव्यविक्रीणंश्चप्रशंसति स्त्रीबालब्राह्म

णानांचहंतागोघ्नःप्रमत्तवान् वर्णसंकरकृद्यश्चकारुकश्चविकर्मकृत् स्वजातिधर्मसंत्यागीपरकर्मरतश्च
यःपिवेच्चक्रचयःपुंसांसचडुलोमुखेनगः एतेदैत्याःसमाख्याताननुसृताः स्वयंभुवा यज्ञेषुरक्षसांभागो
देयइत्येवमस्मरन् विघ्नेभ्योमूर्त्तिमद्भ्यश्चतेभ्योदद्याद्बृहद्बलिम् ब्राह्मणः स्याकृतयुगेपितस्तत्रदेवताः
त्रेतायुगेक्षत्रियश्चतत्रपूज्याश्चदेवताः विज्ञेयंद्वापरेवैश्यंपस्तत्रदुद्रःप्रपूज्यते शूद्रःकलियुगेतत्रपूज्याः
पाखंडिजातयः इतिनक्तबलिदानेमंत्रः येनृताः प्रचरंतिदिवानक्तंबलिमिछंतोविदुरस्यचेषः तेभ्योब
लिंपृथिव्यामोहरामिमयिपृथिंपृथिषितिर्ददातिति व्यासः ऐंद्रवारुणवायव्यायाम्यावैनैर्ऋतास्तथा वाय
साः प्रतिगृह्णंतुइमंपिंडमयार्पितम् श्वानौद्वौश्यावशावलौवैवस्वतकुलोद्भवौ ताभ्यांपिंडंप्रदास्यामिस्या
तामेतावहिंसकौ दत्त्वानेनविधानेनबलिंपश्चादुपस्पृशेत् अन्नहोमप्रवृत्तिश्चादित्योन्नप्रवेपर्य्ये
तंवैश्वदेवाख्यंकर्मसायंप्रातः कर्त्तव्यम् यदाहमनुः सायमन्नस्यसिद्धस्यपत्र्यमंत्रंबलिंहरेत् वै
श्वदेवहिनामैतत्सायंप्रातर्विधीयते कर्त्तेणापुंसामलाभेपत्नीवैश्वदेवंमंत्ररहितंकुर्यात् बलिग्रह
णंवैश्वदेवोपलक्षणार्थम् तथाचोत्तमः सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योबलिकर्मच अन्नवतापिस
तत्तमन्यथादित्विधीनवेत् तस्यप्रातरुपक्रमः सायमपवर्गः यदाहलोगाक्षिः दिवाबलेन्योनूतेन्यइ
तिदिवानक्तंचरेभ्योनूतेभ्यइतिनक्तम् अन्नंपित्रमनुष्येभ्योदेयमप्यन्वहंजलम् अन्नंपित्रादिभ्योन्यह

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रतिदिनंदेयम् पुत्रिकापुत्रेणतुमातामहादित्यत्रिश्चोद्वाहमुपाध्यायेणोत्तनयेत्यः तदाहव्याघ्रः दद्यान्मा
तामहश्राद्धंनियमात्पुत्रिकासुतः उभयोरप्यसंबंधात्तूर्ध्वं तुउभयोरपि अस्यामुत्पन्नमपत्यंतव
ममस्वधाकरंभवत्विति कन्यादातुर्वरेणसहसंप्रतिपन्नोक्तविवाहायाः पुत्रउभयसंबंधः मनुष्येणो
तिथित्रयेत्वहंप्रतिदिनंदेयम् अन्वहमितिप्रत्येकमभिसंबध्यते अत्राप्यावेजनम् तत्रान्वहमिति
विधीयतेऽन्यदन्यद्धते मनुः ऊर्ध्वंदशरात्रः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा पयोमूलफलैर्वापितृभ्यः
प्रीतिमाहमुलक्षहारीतः नित्यश्राद्धमदैवंस्यादर्घपिंडादिवर्जितम् मत्स्यपुराणे नित्यंतावत्प्रवदया
मिश्रर्घावाहनवर्जितम् अदैवंतद्द्विजानीयात्पार्वणंपर्वसुस्मृतम् कात्यायनः अप्येकमन्नाद्येद्वि
प्रंपित्र्यज्ञार्थसिद्धये अदैवंनास्तिवेदन्योनोक्तानोज्यमथापिवा अनुकृत्ययथाशक्ति किंचिदन्न
यथाविधिपितृभ्योथमनुष्येभ्योदद्यादहरहर्द्विजः पितृभ्यइदमित्युक्त्वाधाकारंचकारयेत्र अदैवमि
त्येतमेकंवादयम् नास्तिवेदन्यइत्यपरेदेवलः अद्यतंनोजयन्विप्रः स्वर्गहेसतिसर्पिषि परत्रनिरय
द्वोरंगृहस्थःप्रतिपद्यते मरुमन्त्रस्वयं नुक्त्वापश्चात्कदन्नंलभेत् ब्राह्मणंनोजयन्विप्रोनिरयंचिरमावसे
त् ज्ञातातपः हूतयज्ञस्तथाश्राद्धंनित्यंत्वतिथितर्पणम् क्रमेणानेनकर्त्तव्यंस्वाध्यायाध्ययनंतथा नि
त्यमितिश्राद्धविशेषणम् प्रचेताः नात्रौकरणानावाहनंनपिंडानविसर्जनम् अनुव्रज्यादक्षिणाच्च

त्रिभ्यश्चातिथिकल्पनम् त्रिभ्यश्चाधिकस्यविप्रस्यागतस्यातिथित्वंकल्पम् मार्कंडेयपुराणात्र ऊर्ध्वं
दशरात्रःश्राद्धमन्नाद्येनोदकेनवा पितृनुद्दिश्यविप्रांस्तुभोजयेद्विप्रमेववानारायणः नियुञ्जेकमनेकंवा
श्रोत्रियंप्राङ्मुखंसदा निवेदितंहुतमन्नाग्नीन्ध्यायन्समर्पितंआसनंचार्घदानंचनुक्त्वद्वाचनं
ततः स्वशाखांचान्नमुद्धृत्यहेतेत्येवंप्रकल्पयेत्स्वाध्यायेचान्वहंऊर्ध्वान्नयज्ञेदन्नमात्मने स्वशाखाध्याय
नंस्वाध्यायः नतुस्वशाखैवतत्स्याअकार्यत्वात् ततश्चस्वशाखाध्ययनमन्वहमनुदिनंऊर्ध्वात् ब्रह्मयज्ञ
स्येतत्पुनर्वचनम् अन्वहमितिगुणविधानार्थम् तथाआत्मार्थमन्नंनयच्चेदन्नात्मनः कैबल्यंवाव
द्वित्तम् तेनदेवादीनामात्मनश्चकृतःयाकोनदोषाय यदाहममुःदेवत्तातिथिभृत्यानांपितॄणामात्म
नश्चयः ननिर्वपतिपंचानामुश्चसन्नसजीवतिनवंच असकेवलंभुंक्तेयःयश्चात्मकारणात्र इतिस्मृ
तेनाविरोधः अत्तएवश्रुतिःकेवलाघोनवतिकेवलादीति बालस्त्रीवासिनीवृद्धगर्भिणीपातुरकन्यकासंनो
ज्यातिथिन्नत्यांश्चदंपत्योः शेषंभोजनम् बालादीनतिथींश्चभोजयित्वा भुक्तवतिशेषंदंपती भुंजीया
ताम् अस्यामर्थेद्वाभ्यस्तथाबद्धःपरिणीताकन्यापितृगेहस्थितास्त्रीवासिनीभुक्तवतिभर्तरिभुक्तवती
त्वादातुरोवचनादतिथिः गृह्यव्यापारसाधकत्वाद्भृत्यः मनुः स्त्रीवासिनीः कुमारीश्चरोगिणीगर्भिणी
स्तथाअतिथिभ्योग्रएवैनान्भोजयेदविचारयन् अदत्वातुयएतेभ्यःसर्वंभुंक्तेविचक्षणः सभुंजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नोनजानातिश्वगद्वैर्जघिमात्मनःश्वगद्वैश्चात्मानंनजघमाणंनजानातीत्यर्थःतत्तश्चवालप्रन्तिनिःस
हन्नोजननंनप्रत्यवायेति अग्नोश्चानेनोपरिष्टाद्धस्ताच्चैवचुंजताअनग्नयममृतंचैवकार्यमन्नंहिजन्म
ना अग्नोश्चानेत्युपनेत्तामणवकंप्रेष्यति तेनचप्रेषणतदर्थोत्रलक्ष्यते अग्नोश्चानेनेति ततश्चाग्नो
श्चानेनन्नोजनादूर्ध्वंपुरस्ताच्चक्रियमाणेनान्नमनग्नयममृत्तमद्विजातिनाकार्यमृत्वरुशातातयःपरिधी
नमग्नोश्चानपूर्वंमाछादनंपरंनवत्यन्नमनग्नेर्हिसोत्तरीयंतथामृतम् बौधायनःउपलिप्येत्यमेस्था
नेस्रुचोश्चोक्तासमन्विते चतुरत्रंत्रिकोणंतुवर्तुलंचार्धचंद्रकम् कर्त्तव्यमाद्यूर्वेणब्राह्मणादिषुम
उलम् ब्रह्मपुराणे अन्नंदृष्ट्वाप्रणम्यादौप्राञ्जलिःकथयेत्ततः अस्माकंनित्यमस्त्वेतदितिनत्वाथवंद
येत्र बौधायनःस्वरोमित्युपस्थायवाचंयच्छेन्नमस्तुमहाव्याहृतिभिःप्रदक्षिणमन्नमुदकंपरिषिच्यस
त्येनपाणिनाविमुंचन्नमृतोपस्तरणमसीतिपुरस्तादयःपीत्वा यंवानेनप्राणाहुतीर्जुहोति प्राणो
निविष्टोमृतंजुहोमीतिशिरोमाविशाप्रदाहायप्राणायस्वाहाअपानेव्यानेउदानेसमानेनिविष्टइ
त्यादि यथालिंगमनुषंगः एवंयंचान्नेनतर्पयीन्द्रियोव्रतयेत्र प्रजापतिंमनसाध्यायेत्र अथाप्युदाह
रंति आसीनःप्राङ्मुखोश्रीयाद्यपतोन्नमञ्जत्सयन्र अस्कंदयंस्तन्मनाश्चुक्कांत्रिंसमुपस्पृशेत्र ७८
सर्वन्नह्यापूपमूलमासानादतैर्नावद्येत्र नान्निसुहितोमृत्तापिधानमसीतिउपरिष्टादयःपीत्वाचांतो

हृदयदेशमभिमृशति प्राणानोग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतर्गत्तसेनान्नेनाप्यायस्वेतिपुनराचम्यदक्षि
णपादायुष्टेपाणिंस्रावयति अंगुष्टमात्रःपुरुषअंगुष्टश्चसमाश्रितःईशःसर्वस्यजगतःप्राणात
र्विश्वचुगिति हुतानुमंत्रणमूर्ध्वहस्तः समाचरेत्र श्रद्धायांनिवेशयामृतंहुतंशिरोमाशिवमाविश
प्राणमन्नेनाप्यायस्वश्रद्धायामपानेश्रद्धायांव्यानेश्रद्धायामुदानेश्रद्धायांसमानेनिवेशयेत्यादिय
थालिंगमनुषंगःब्रह्मणिआत्मामृतत्वायेत्यक्षरेणात्मानंयोजयेत्र सर्वत्रक्रतु याज्ञिनामात्म
याज्ञीविशिष्यते सएवमेवाहरहः सायंप्रातर्जुहुयात्र अद्भिर्वासायंतथा ब्रह्मचारीगृहस्थश्चयो
नश्नेतुतयश्चरेत्र प्राणाग्निहोत्रलोपेनअवकीर्णिनवेत्यागीपरकर्मरतश्चयःपिवेच्चुकंचयःपुंसा
सचदुष्टोमुरवेनगः एतेदैत्याःसमाख्यातानतुसृष्टाःस्वयंभुवा यज्ञेषुरक्षसांनागोदेयइत्येव
संस्मरन् विघ्नेशोमूर्त्तिमश्चयश्चतेशोदद्याद्दहाद्बलिम् ब्राह्मणःस्याकृतयुगेपितरस्तत्रदेवताः
त्रेतायुगेक्षत्रियश्चतत्रपूज्याश्चदेवताःविज्ञेयद्वापरेवैश्यपत्नत्रयुक्तःप्रपूज्यते शूद्रःकलियुगेतत्र
पूज्याःयाश्चद्विजातयः इतिश्रुतबलिदानेमंत्रः येनूताःप्रचरंतिदिवानक्तंबलिमिच्छंतोविदुरस्य
चेष्टाःतेभ्योबलिंपुष्टिकामोहरामिमयियुष्मिंपुष्टिंपतिर्दधातिति व्यासः ऐंद्रवारुणवायव्याग्
म्यावैष्णवैर्मंत्रैस्तथा वायसःप्रतिगृह्णंतुइमंपिंडंमयार्पितम् श्वानौश्वेशावशावलौवैवस्वतकुलो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नुसः अन्यत्रप्रायश्चित्तात्प्रायश्चित्तेतदेवविधानम् प्रायश्चित्तेतदेवविधान मितिप्रायश्चित्तेकर्त्तव्यमित्यर्थः
अथाप्युदाहरंति अंतरप्रातरांचसायमाशांतथैवच सदोपवासीनवतियोनभुंक्तेकदाचन आपस्तंब
आचम्यवोर्ध्वपाणीधरयेदाप्रोदकीनावात् ततोग्निमुपस्पृशेत् प्रगतमुदकंपान्यंतोप्रोदको हारीतः न
कार्ष्णायसेनमृण्मयेवाश्नीयात् विष्णुः नगोब्राह्मणोपरगेश्नीयात् नराजव्यसनेप्रवसितश्चाग्निहोत्रीय
दाग्निहोत्रंहुतमन्येत्तदाश्नीयात् यदाहुतमन्योत्तवैश्वदेवमपिपर्वणिचयदापर्वहुतमन्येत्त नाश्नी
याज्ञाजीर्णेनार्धरात्रेमध्याह्नेननसंध्ययोः नार्द्रवासानेकवासाननग्नोनिन्नासनगतोनशयन
गतोननिन्नाजने नोहुतस्नेहं नदिवावानरात्रौनतिलसंबद्धं नदधिसक्तून्नको विदारविटपिण्ण
लशाणशाकंनादत्त्वानाहुत्वा नार्द्रयादोनार्द्रकरमुखश्चनोच्छिष्टोघृतमादद्यात् नचंद्रतारका
निरीक्षेत्तन्मूर्धानंस्पृशेत् स्रग्व्यनुलिप्तश्च ननिःशेषकृत्यादन्यत्रदधिमधुसर्पिःपयस्सक्तुप
ललोदकेभ्यः नाश्नीयाद्गार्ग्यायासार्द्धंनाकाशेनतथोस्थितः बहूनाप्रेक्षमाणानोनैकस्मिन्बहवस्त
थाश्नन्पालयेवक्रिगतेदेवागारेकथंचन ताम्ररजतसुवर्णशंखस्फटिकाश्मनानिन्नमन्निन्नमि
त्यदोषः मार्कंडेयः न्यस्तपात्रंतुनुंजीतयंचयासान्मुनेशेषमुद्धृत्यनेक्तव्यंश्रयतामत्र ७५
कारणम् विप्रुषांचोपसंस्पर्शःपादवेलरजस्त्वधः सुखेनभुंक्तेविप्रोपिपित्रर्थंनलिप्यते चैतत्के

नोजनेभूमिपात्रप्रतिष्ठापनंनलेपनीयमित्यर्थः विष्णुपुराणे अश्नीयात्तन्मनाभूत्वापूर्वंतुमधुरंरसम्
लवणाम्लौतथामध्येकटुतिक्तादिकास्ततः प्राग्द्रवंपुरुषोश्नीयान्मध्येचकठिनाशनः अंतेपुनर्द्रवं
शीतंबलारोग्येनभुंक्तेति ज्ञातातपः विद्यमानेनहस्तेनब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः तोयंपिबतिवक्त्रेणश्वासो
जायेत्तनान्यथा उच्छ्वासमहस्तेनयस्तोयंपिबतेद्विजः सुरापानेनतत्तुल्यमनुराहप्रजापतिः हस्तोप्र
क्षालयेद्गंडूषंयः पिबेदविचक्षणः सदेवांश्चपितॄंश्चैवप्रीणात्यात्मानंचापिह्यात्तयेत् गंडूषोभोजनाग्रेचुलुकः
ब्रह्मपुराणे यत्तुपाणितलेभुंक्तेयत्तुफूत्कारसंयुक्तम् प्रस्तंगुलिश्चितस्यगोमांसवच्चतत् नाजीर्णीभो
जनंकुर्यात्स्नेत्रापिबुभुक्षितः हस्त्यश्वरथयानोघ्रप्रासादस्थोनभुक्तयेत् श्मशानान्यंतरस्थोवा
देवालयगतोथवा शयनस्थोनभुंजीतनपाणिस्थंनवासने नार्द्रवासानार्द्रशिरानचायंतोपगी
तवान् नप्रसारितपादोनयादोपितपादकः नावसक्थिकसंस्थश्चनवपर्यंकासनस्थितः नवेष्टित
शिराश्चापिनोत्संगकृतभोजनः नैकवस्त्रोदुष्टमध्येसोपानत्कः सपादुकः नचर्मोपरिसंस्थश्चचर्म
वेष्टितपार्श्वश्चान् ग्रासशेषंनवाश्नीयात्तत्तोषंपिवेन्नच शाकमूलफलेक्षूणिदंतछेदैर्नभक्षये
येत् सेचयेन्नान्नमन्नेनविच्छिन्नपात्रसंस्थितम् बहूनांभुंजतांमध्येनचाश्नीयात्त्वरान्वितः वदन्
नविक्षरेदन्नंनोच्छिष्टः ऊर्द्धचिंजेत्सांस्वः नानियुक्तोयासनंगछेत् नाजग्रासनस्थः प्रथममप्री

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्र नाधिकंदद्यान्नप्रतिगृह्णीयात्र चरहस्पतिः नस्यरोद्धामहस्तेननुज्ञानोन्नंकदाचनन्नपादंनाशि
रोवस्तिंनपदानाजनंस्यरोत्र आपस्तंबः मनायुंजीतततथाप्रसादकृत्तन्नीत्तदेवलः नुक्तोछिष्टंस
मादायसर्वस्मात्किंचिदाचमेत्र उच्छिष्टनागधेयेन्यः सोदकंनिर्वपेद्भुवि अत्रमंत्रः रौरवेपुरापनिलये
पन्नार्बुधनिवासिनाम् प्राणिनांपूर्वभूतानांमदन्नमुपतिष्ठताम् इतिनुक्त्वाचमेद्यथोक्तेनविधा
नेनसमाहितः शोधयेन्मुखहस्तौचमदद्भिर्वर्षौरथ व्यासः अद्भिःप्राणान्समालभ्यनान्नियाणित्तले
नच नुक्त्वाचैवप्रतिषेतन्नचाप्यार्द्रेणपाणिना आचांतोप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् उद्धृतेप्य
शुचिस्तावद्यावन्नोन्मृज्यतेमही विष्णुपुराणे स्वस्थः प्रशांतचित्तस्तुकृत्तासनपरिग्रहः अनीषदेव
त्तानांतुऊर्चीतस्मरणंनरः अग्निरापायवश्चधातुर्याथिवंयवनेरितः दत्तावकाशोननसाजरयत्वस्तुमे
सुखम् अन्नंबलायमेन्मेरपामग्यनिलस्यचन्नवत्वेतत्परिणतोममास्तुविरितंसुखम् अगस्तिरग्निर्वड
वानलश्चचुक्तंमयान्नंजरयत्वशेषमसुखंचमेतत्परिणामसंन्नंवयछेत्वरोगोममचास्तुदेहे विष्णुः सम
स्तेंद्रियदेहनेदप्रधानन्नूतोनगवान्यथैकः सत्येनतेनान्नमशेषमेतदारोग्यदंमेयरिणाममेतु वि
ष्णुरन्नात्तथैवान्नंपरिणामश्चवैयथा सत्येनतेनमकुतोजीर्यत्वन्नमिदंतथा इत्युच्चार्यत्वहस्तेनपरि
मज्यतथोदरम् अनायासप्रदायीनिऊर्यत्कर्मार्णपतंद्रितः नाद्यात्सूर्यग्रहात्पूर्वमतिसायंन्नात्रिग्र

हात् ग्रहकालेचनाश्नीयात्तत्वाश्नीयाच्चमुक्तयोःस्नात्वाहश्चापरेह्यद्याइग्रसास्तमितयोस्तथा स्मृत्यंत
रम् नुक्त्वांगुलित्तलंस्पृष्ट्वानेत्रयोर्यत्प्रदीयते अक्षिरोगोवत्तद्वारितिमिराणिव्यपोहति तथा शर्यातंव
सुकन्यांचच्यवनंशक्रमश्विनौ नोजनांतेस्मरेन्नित्यंचक्षुरोगैर्नबाध्यते अतिथिंत्वनुवर्णानांदेयंश
क्त्यानुपूर्वशः ब्राह्मणादीनावर्णानांनामतिथिन्नवेसत्तिब्राह्मणादिक्रमेणतेनोजयितव्याःयदिशक्नुयात्र
अशक्तस्यब्राह्मणातिथिनोजनंनियतम्॥यदाहगौतमः अथातःपंचमहायज्ञास्तान्येवमहासत्रा
णिदेवयज्ञः पित्तयज्ञः ब्रह्मयज्ञः मनुष्ययज्ञः भूतयज्ञइति अहरहर्देवेभ्यः स्वाहाकुर्यादाकाश
दथैनंदेवयज्ञंसमाप्नोत्तिअहरहः पित्तभ्यः स्वधाकुर्यादात्तोदयात्रात्तथैनंपित्तयज्ञंसमाप्नोतिअ
हरहः स्वाध्यायमधीयीतात्प्राणावादथैनब्रह्मयज्ञंसमाप्नोति अहरहर्भूतेभ्योबलिंहरेदापुथिव्यांथै
नंभूतयज्ञंसमाप्नोति अहरहर्ब्राह्मणेभ्यान्नंदद्यादामूलफलशाकेभ्योथैनंमनुष्ययज्ञंसमाप्नोति त
त्तश्चातिथिपूजायाअकरणेनिंदाब्राह्मणातिथिपूजनाकरणेसिद्धयेव यदाहविष्णुः अतिथिर्यस्यन
श्राद्धोगृहस्थस्यतुगच्छति तस्मात्सुकृतमादायदुष्कृतंतुप्रयच्छति अतएवमनुः क्षत्रियादीनामि
च्छंतिप्यंकार्यमित्याहयदित्वतिथिधर्मेणक्षत्रियोगृहमाव्रजेत्र नुक्तवत्सुविप्रेषुकामंतमपिनो
जयेत्र वैश्यशूद्रावपिप्राप्तौऊंवेत्तिथिधर्मिणौ नोजयेत्सहभृत्येस्तावान्नरांस्संप्रयोजयत्र इति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आनन्तर्यमैश्वर्यम् अप्रणोद्यो तिथिः सायमपि वा नूत्तणोदकैः सायमागतो तिथिरप्रणोद्यो प्रत्याख्ये
यः आशायितव्य इत्यर्थः यदाहमनुः अप्रणोद्यो तिथिः सायंसूर्योढोगृहमेधिना कालेप्राप्तस्त्वकाले
वानास्यानश्ननूगृहेवसेदिति अनशनानावेतुवाऽनूत्तणोदकैरप्यप्रणोद्यः एतैरप्यातिथ्यं कुर्यादि
त्यर्थः तथाचायमेनः कालेत्वामिनौअन्नार्थिनंनप्रत्याचक्षीयाताम् अत्राऽनाचेन्मि रुदकंतणा
निकल्पाणीवागीत्येतानि सत्कल्पनिद्रावेनिद्रादातव्यासव्रतायचनिद्रावेयतयेसव्रतायव्र
तायव्रतचारिणेच सत्कृत्यपूजयित्वानिद्रादेयाग्रासयरिमितमन्नंनिद्रान्सिंहपुराणे निद्रांचनि
द्रावेदद्यात्परिव्राड्व्रतचारिणे अकल्पितान्नाडुरुत्पसर्वव्यंजनसंयुतम् अकृतेवैश्वदेवेतुनि
द्रार्थंगृहमागते उद्धृत्यचैश्वदेवार्थंनिद्रादत्वाविसर्जयेत्तु स्नातिवाच्यनिद्रानमपूर्वम् अपू
र्वमुदकपूर्वम् यतिविषयमेतत् मार्कंडेयपुराणे ग्रासप्रमाणंनिद्रास्यादयंग्रासश्चतुष्टयम्
अयंचतुर्गुणंतद्विहंतकारंविदुर्बुधाः भोजनंहंतकारंवाअयंनिद्रामथापिवा अदत्त्वातुनभो
क्तव्यंयथाविन्नवमात्मन नित्यंश्राद्धातिथ्यान्पाकमितरमेतत् विष्णुः निद्रुकाञ्चावेचाय्यो
न्योदद्यादथोवाप्रतिषेत् भुक्तेप्यन्नेविद्यमानेननिद्रुकंप्रत्याचक्षीत गृहस्थेननुभुक्तेप्यन्नेतस्मि
न्विद्यमानेइत्यर्थः चकारऽन्योग्रासादिसंग्रहः यदाहऋष्यशृंगः गवांग्रासंचकुर्वीतनित्यमेवदि

नेदिने महत्नाते ग्रासमुद्धिंपरगवेसान्नंदद्यात्सुयः सदा अकृत्वास्वयमाहारंस्वर्गलोकंसगच्छति
व्रतपुराणे सौरज्ञेयः स्वर्गहितः यवित्रःपुण्यराशयः प्रतिगृह्णंतुमेग्रासगावस्त्रैलोक्यमातरःदद्या
दनेनमंत्रेणगवांग्रासंसदेवहि गवांकंडूयनंग्रासंद्यासमाऋिकमेववा दत्त्वानचेन्नरोपुण्यगो
प्रदानसमंनरोम् निद्रादानंनैवेद्यादिदानोयलक्षणे यद्व्रतपुराणम् विप्रेप्यश्चायत्तद्देयंव्रत
णोयनिवेदितम् स्त्रीम्यश्चदेयमात्मेयद्यत्किंचिन्निवेद्यते नूत्तप्रेतपिशाचेन्योयत्तद्भौनिधो
यतेत् भोजयेच्चागतान्कालेसरिसंबंधिबांधवान् सखामित्रंसंबंधिनःश्वशुरविवाहोदयःवा
धवामातृपक्षाः एतान्भोजनकाले प्राप्तान्भोजयेत् भुक्तवतिस्वगृहस्थेप्राप्तान्प्रतिमनुराह इत्त
रानपिसखादीन्संप्रीत्यागृहमागतान् प्रकृत्यान्नंयथाशक्तिभोजयेत्सहभार्यया अत्तश्चवाक्यम्
म्यते भुक्तवतिभर्त्तरीनार्याभुंजीतेति महीदंतामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेत् सक्रियान्वास
नस्थाडुभोजनसूनृतंवचः महोक्षमुक्षाणंवत्सीवदेंच तदलाभेजंश्रोत्रियायमधुपर्कार्हायग
ृहमागतायोपकल्पयेत् पचेत्समुर्यादितियावत् तथावश्रुतिः अतिथिर्वाएषएतस्यागृह्णतियः
सोमःक्रीतसस्मादेतद्यधाराज्ञेवाब्राह्मणायवा महोक्षंवामहाजंवापचेत्तदुहमानुषमिति तं
थाचबुभुक्षवब्राह्मणम् यावंतः खलुराजानमनुयांति तेभ्यः सर्वेभ्योतिथ्यंक्रियतेऽग्रिम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(७८)

प्रति सोमेराजन्यागतेतद्यथैवादोमनुष्यराज आगतेत्यस्मिन्वार्हत्युपयांति तेभ्यः सर्वेभ्यआतिथ्य
क्रियतेऽग्निमथंति सोमेराजन्यागतेतद्यथैवादोमनुष्यराजआगतेत्यस्मिन्वार्हत्युदाणांवावेहउ
वावेहउवाहदंतमवेमेवासाएतद्ददंतेयदग्निमथंत्यग्निर्हिदेवानांयशुः ततश्चयः कश्चिदा
ह श्रोत्रियायोपकल्पयेद्वाप्रतिपादयेत् नतुतिस्यादितिनश्रुतिविरुद्धम् ननहिस्यात्त
र्वेन्नतानीतिनिषेधोमधुपर्कंगन्नतोहिसामुपसंक्रमति अग्नीषोमीयसिंसामिव अतएवमनुः
मधुपर्कंचसोमेचपितृदैवतकर्मणि अत्रैवयज्ञोहिस्यानान्यत्रेत्यत्रवीन्मनुः तथाचगौतमः
नकः श्रोत्रांतोदकायगांवेदयंतेहतोमेयाप्मापाप्मामेहतइतिजपित्वोऊरुतेतिकारयिष्यन्न मा
त्तारुद्राणांदुहितावसूनामितिजपित्वोमुत्सज्जतेदुत्सद्यन्नायंसोमेमधुपर्कोनवति अत्रम
होक्षमहाजोपकल्पनमुखनमधुपर्कोविधीयते तथासक्रियापूजाअन्वासनंतस्मिन्नुपवि
शे उपवेशनम् खादुनोजनंसर्पिष्मदन्नं तथाचवसिष्ठः प्रथाप्युदाहरंति श्रोत्रियायान्न
गतायसर्पिष्मदन्नंपचतीतिसूनृतंवचः हव्यंकव्यंवाऽइत्येतान्निकर्त्तव्यानि प्रतिसंवत्सरंव
र्घ्याः स्नातकाचार्यपार्थिवाः प्रियोविवाहश्चतथायज्ञंप्रत्यृत्विजस्तथा प्रत्यक्षंस्नातकादयो ह्याः
मधुपर्केणपूज्याः स्नातकः समादृतः आचार्यउत्तमलक्षणः पार्थिवोराजन्यः प्रियोमनोज्ञः विवाहः ८२

स्नुषायाजामातुश्चपिताऋत्विजउत्तमलक्षणा तेसांवत्सरिकमधुपर्कंपूजिताः प्रतियज्ञंपुनरर्घ्यः
चकारश्वश्रुरादिपरिग्रहार्थः तथाचशौनकः ऋत्विजोदत्त्वामधुपर्कमाहरेत्र स्नातकायोपस्थिता
यरात्तेचाचार्यश्वशुरपितृव्यमातुलानांवेति अत्रचोपस्थितग्रहणात्स्नातकादयोगृहमागता
एवार्हणीयाइतिगम्यते स्नातकयार्थिवादीनांश्रोत्रियत्वेसत्यर्हणमन्यथा महोक्षंवामहाजंवा
श्रोत्रियायोपकल्पयेत् इतिविरोधः स्यात् अतिथौश्रोत्रियेचयथा वर्त्तितव्यंतथोक्तं अधुना
तयोर्लक्षणमाह अधुनीनोतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियोवेदपारगः तथाचमनुः एकरात्रंहिनिवसन्न
तिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः अनित्यंहिस्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते यश्चयथाविधिवेदाध्ययनस्य
पारंगतवान् सश्रोत्रियः वेदज्ञोवेनात्रस्वज्ञाखोच्यते तथाचायंतनः धर्मेणवेदानांचैकैकम
धीत्यश्रोत्रियोभवति अधीत्यनेदनेकैकमधीत्येतिवीप्सोपपत्तिः अतएवबौधायनः यकंज्ञावा
मधीत्यश्रोत्रियोभवति मान्यावेतौगृहस्थस्यब्रह्मलोकमनीषतः एतावतिथिश्रोत्रियौब्रह्मलोक
क्रमेनमान्योपूज्यौ नित्यस्याप्यस्यानुष्ठेयीकंफलमेतदितिवचनसामार्थ्याद्गम्यते श्रोत्रियस्यस्व
त्तकपार्थिवत्वादिविशिष्टस्यमधुपर्कत्रयमर्हणमुक्तम् श्रोत्रियत्वमात्रेणातिथित्वमात्रेणवावि
शिष्टस्यमाननमनेनफलायविधीयतेइत्यनुसंधेयम् किंच परपाकरुचिर्नस्यादनिद्यामंत्रणा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दृतेऽनिंद्यामंत्रयित्वापरस्यान्नंनाश्नीयात्र कात्यायनः निंद्येनामंत्रिते नापत्रे
मेत् आमंत्रितोऽन्यदन्नंनप्रतिगृह्णीयात्र वाक्पाणिपादचापल्यं वर्जयेन्नातिभोजयत्र वाग्
दोषांश्चापल्यमसंयतंत्वर्जयेत्र अत्रगौतमः नश्निन्नोदरपाणिपादचक्षुर्वाक्कायलानिकुर्यात् अतिभो
जनंचवर्जयेत्र अनारोग्यादिहेतुत्वात् तथाचमनुः अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यंचातिभोजनम् अप्र
पुण्यलोकविद्विष्टंतस्मात्तत्परिवर्जयेत्र अलंपुराणेऽर्धाशीतमाहारंतुपश्नातिवेदधि जठरपूरये
दर्धमन्नेनांगंजलेनचवायोः संचारणार्थायचतुर्थमवशेषयेत् अतिथिश्चेत्रियंतत्तमासीमातादनुव्र
जनीयगुणायेत्यावस्थायनीया यदाहमनुः आसनावसथौशय्यामनुव्रज्यामुपासनम् उत्तमे
उत्तमऊर्ध्वहीनेहीनंसमेसमम् इतिगच्छतोनुव्रज्यौक्ता यदिऊतोपिहेतोर्निवसति तदायत्कार्यंत
दस्यशेषःसहासीतप्रदोषे अनुज्ञाप्यशयीतपूर्वंप्रतिबुध्येत प्रस्थितमनुव्रजेत्र समन्यनुज्ञातोनि
वर्त्तेत अहःशेषंसमासीतशिष्टैरिष्टैश्चबंधुभिः अहःशेषं अवशिष्टंदिनभागंशिष्टैरुक्तलक्षणैः
विप्रैश्चबंधुभिश्चसंबंधिभिरासीत अत्रदक्षः चुक्कातु सुखमास्थायतदन्नंपरिणामयेत्र इतिहास
पुराणाभ्यांषट्सप्तमंकौनयेत्र अस्तमेलोकयात्रानुबहिः संध्यातत्तःपरमिति लोकयात्रालोक
स्थितिः उपास्यपश्चिमांसंध्यांहुत्वाग्नीस्तानुपास्यच नत्वैश्यरिवतोचुक्का नातितस्याथसंविशेत्र पश्चि

मां सायंसंध्यांयथाविधि उपास्यवंदित्वा अग्नीन्वैतानानोपासनंवाविधिवद्धुत्वा तानुपास्याराध्य तद्दैव
त्यमंत्रजपादिनानत्यैः पुत्रादिभिःपरिवृतःसमाहृतः अनतिस्यानुक्का आवश्यककार्यांतरंकृत्वासंविशे
त्र स्वापार्थंरात्र्यायामंगायुष्यंविन्यसेत्र दक्षः होमभोजनकालश्चयश्चान्यदुचितकृत्यकम् कृत्वाचैवततः
पश्चात्स्वाध्यायंकिंचिदाहरेत्रप्रदोषयश्चिमोयामोवेदाभ्यासेनतीनयेत्र यामहूयंरात्र्यानस्तुत्रस्तूर्यायक
ल्पते आयस्तनःसदानिशायांदारान्प्रत्यलंऊर्वीत दारात्रेनात्रउपेष्वस्त्रार्योच्यते तान्प्रत्येवात्मानम
लंऊर्वीत नान्यांप्रतीत्यविष्णुः नार्द्रयादःस्वप्यात्र नोत्तरापरशिरानग्नोनानुवस्त्रो नाकाशेनयातात्रे न
पंचदाहकृतेनगजनग्नकृते नविद्युद्दग्धकृते नछिन्ने नाग्निदुष्टेनवटसिक्तऽमजे नश्मशानशून्य
तयदेवायतनेषु नचपत्रमध्ये नारिमध्येनधान्यगोपुरहतात्रानसुराणामुपरिनोल्लिष्टो नदिवास्वप्या
त्र नसंध्यायांनसन्नस्मानिदेशे नार्द्रेनपर्वतमस्तके उत्तानःनतैलाभ्यक्तशिराःस्वपेत्नादीक्षितःकृ
ष्णचर्मणि कृष्णोत्तरहरिणः ब्राह्मेमुहूर्त्तउत्थायचिंतयेदात्मनोहितम् रात्रेस्यांत्पोमुहूर्त्तोब्राह्मःतस्मि
न्नुत्थायनिद्रांहित्वात्मनोहितंचिंतयेत्र श्रेयश्चत्रिवर्गात्मकम् यदाहमनुः धर्मार्थावुच्यतेश्रेयः कामा
र्थोधर्मएववा अर्थएवेहवाश्रेयस्त्रिवर्गइतिहिस्थितिः धर्मार्थकामास्त्रिवर्गः तथाएतच्छ्रेयोयत्स्यं
मयासाधनीयमितिचिंतयेत्परिजावयेत्र ब्राह्मेमुहूर्त्तेबुध्येतधर्मार्थावनुचिंतयेत्र कायक्लेशांश्चत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मूलान्वेदतत्त्वार्थमेवच व्यासः किंनुमेस्यादिदंकृत्वाकिंनुमेस्यादकृर्वतः इतिसंचिंत्यकार्याणिधीरःकुर्वी
तवानवाउत्थायोत्थायवोऽर्थंकिमद्यसुकृतंकृतम् दत्तंवादापितंवापिवाक्तत्यावापिनाचिता मत्स्य
पुराणे कार्त्तवीर्यार्जुनोनामराजाबाहुसहस्रवान् योगंसंकीर्त्तयेन्नारीकाममुत्थायमानवः नतस्य
वित्तनाशः स्यान्नष्टंचलभतेपुनः इतिनंदीवरंप्रतीश्वरवाक्यम् स्कंदपुराणे अनामयश्चेतनावान्नो
मकीर्त्तयत्तातव सोप्यश्वमेधस्यफलंलिप्सतेनात्रसंशयः व्यासः उत्थायोत्थायवोऽर्थंमहद्भयमुपा
स्थितंमरणव्याधिशोकानांकिसद्यनिपतिष्यति यस्यारात्रींव्यतीतायानकिंचिछुभमाचरेत्तमेवं
ध्यंदिवसमितिविद्याद्विचक्षणः धर्मार्थकामान्त्विकालेयथाशक्तिनहापयेत् धर्मंगच्छतेत्रालेधर्मंकु
र्यात् तद्वाधनार्थकामौ एवंधर्मविरुद्धेकालेऽर्थमेव तथातदुभयाविरुद्धेकालेकामं इत्थंयथा
शक्ति धर्मार्थकामेभ्योनहापित्वानवंति तथाचगौतमः नपूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णानफलान्मुञ्चे
त् यथाशक्तिधर्मार्थकामेभ्यस्तेषुतुधर्मोत्तरः स्यात् मनुः परित्यजेदर्थकामौस्यातांधर्मोविवर्जि
तौ धर्मंचाप्यसुखोदर्कलोकसंजुष्टमेवच मान्यत्वनिमित्तानिसक्रमकान्याह विद्याकर्मवयोबं
धुवित्तैर्मान्यायथाक्रमम् एतैःप्रत्येकैः शूद्रोपिवार्द्धकेमानमर्हति विद्यादिभिस्तुसहितोयथाक्र ८४
ममान्यानवंति कर्मवयोबंधुवित्तवद्भिर्विद्यावान्मान्यःवयोबंधुवित्तवद्भिः कर्मवान् बंधवित्त

वद्भ्योवयस्वान्एवंवित्तवत्ताबंधुमान् नपुरनन्यथा विद्यापुराणन्यायेस्योन्यत्रोक्ताकर्मविहितक्रियावयो
मानंपित्वयोयेत्ताधिकम् बंधवोज्ञातयः वित्तमर्थः एतैर्युक्ताद्विजामान्यानवंति विद्याद्विभिस्तुसमवाये
यथाक्रमंक्रमात्तिक्रमेणमानं कार्यः पूर्वपूर्वमुत्तरादुत्तरायइत्यर्थः एतैःकर्मादिभिर्गुणैः प्रत्येकंप्र
त्येकंयुक्तोवार्द्धकेसतिनमस्कारंव्यतिरिक्तंमानमर्हति वार्द्धकमत्राशीतिरुत्तरम् यदाहगौतमः शूद्रो
प्यशीतिकावदइति तथाजातिरपिमान्यत्वहेतुरित्याहसएववित्तबंधुकर्मजातिविद्यावंयोसिमान्या
नियरबलीयांसि श्रुतंतुसर्वेभ्योगरीयस्तन्मूलत्वाद्धर्मस्यजातिर्मान्यकारणं उत्कृष्टगुणविद्यायुक्त
स्तुहीनजातिरपिउत्कृष्टजातेर्मान्योभवति यद्दमादमनुः वित्तबंधुर्वयः कर्मविद्यान्भवतिपंचमी ए
तानीमान्यस्थानानिगरीयोयद्यदुत्तरम् पंचानांत्रिषुवर्णेषुभूयांसिगुणवंतिच यत्रस्युः सोपिमा
नार्हः शूद्रोपिदशमीगत वर्षशतस्योत्तमोदशमीनागः दशमीसंख्यातोभूयांसिप्रकर्षतोगुणवंति
तेनजातिमनादृत्यबहुविद्योत्यविद्येनमान्यःप्रकृष्टविद्यश्चाप्रकृष्टविद्येन एवंकर्मादिष्वपि कृत्ना
स्नपस्नातस्त्रीरोगिचरचक्रिणाम् पंथोदेयोन्यतेषांमान्यस्नातस्नातुरुपतेः वृद्धोदशमीस्थःचक्रिणोदश
मीस्थस्येतिचयसेतिमावस्थादशमी नारीनारवान् नृपोराजन्यः स्नातः स्नातकः स्त्रीरोगिणोप्रसिद्धौवरः
कन्यासुद्वोढुंप्रवृत्तः चक्रीशकटंवाहनः एषांपंथादेयः पथिमिलितेष्वेतेषुमार्गोदयसर्त्तव्यमिति पथिते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

प्रासमवेतानान्योमान्यःन्यस्यचस्रातकोमान्यःसचेद्ब्राह्मणःयदायस्तंन्यःराज्ञःपंथाब्राह्मणेनसमेत्य
तुब्राह्मणस्यैवपंथा यानस्थानाग्निनिहितस्यात्वरस्यस्त्रियाइतिसर्वैदीर्घत्वंवर्णज्यायसांचेतरैर्वर्णैरविद्वि
ष्यतित्तमत्तोन्मत्तानामात्मस्वस्त्ययनार्थेनसर्वैरेवदातव्यइति स्त्रीचात्रगर्भिणीज्ञेया यदास्वौधायनः
पंथोदेयोब्राह्मणायगवेराज्ञेश्चक्षुषेवृद्धायन्यारतस्यागर्भिणेपेदुर्बलायच शंखलिखितौ पंथादेयो
विद्याशिल्पयुगबालप्रव्रजितप्रकृष्टेभ्यइति धर्मार्थनांप्रवृत्त्यर्थानांचकर्मणांव्यवस्थामाह इज्याध्य
यदानानिवैश्यस्यक्षत्रियस्यचप्रतिग्रहोधिकोविप्रेयजनाध्यापनेतथा इत्यादिकर्माणिवैश्यक्षत्रिययो
श्चकारादिप्रस्यापिधर्मसाधनानिप्रतिग्रहादीनितुविप्रस्यैववदतिसाधनानिअधिकृत्यप्रतिग्रहादेरप्य
साधरणंब्राह्मणस्यैवप्रतिग्रहादित्यर्थः अतएवविप्रइतिविषयसप्तमी अनन्यत्रेत्यवश्यात्रविषयः
अतोब्राह्मणस्यैवप्रतिग्रहादिवृत्तित्रयंयत्पुनः अब्राह्मणादध्ययनमापत्कालेविधीयतेइतित्तदध्याप
नमात्रकर्तृकत्वमब्राह्मणस्यानुजानातिनतुवृत्तित्वमपि अतएवानंतरमाहमनुः अनुव्रज्याचशुश्रूषा
यावदध्ययनंगुरोरिति अनुव्रज्यैवशुश्रूषेत्यर्थः अब्राह्मणोब्राह्मणस्ययावदध्ययनंतावदेवगुरुः
यश्चब्राह्मणएवाध्यापितोगुरुः यदाहगौतमः आपत्कल्पेब्राह्मणस्याब्राह्मणाद्विद्योपयोगस्तदनुगम ८५
नंशुश्रूषासमाप्तेब्राह्मणोगुरुरिति एवंचाजीवंतः स्वधर्मेणानंतरांपार्थीयसीवृत्तिमातिष्ठेन्न नतु

कदाचिद्यायसीमितिवसिष्ठवचनमसमंजसंस्यात् इज्याध्ययनमित्यत्रेज्याग्रहणेदानाध्ययनव्यति
रिक्तद्विजातिधर्माउच्यंते प्रधानंक्षत्रियेकर्मप्रजानांपरिपालनम् प्रधानंमुख्यंक्षत्रियेप्रजानांपरिपाल
नंप्रधानं प्रजापरिपालनाख्यंकर्मधर्महेतुत्वात्रवदपतिरि पुण्यषड्भागमादत्ते इत्यादिनाप्रसंगतःपु
ण्यषड्भागस्यात्रषड्भागस्यचोपादानमिति ऊसीदं कृषिवाणिज्येपाशुपाल्यंविशः स्मृतंऊसीदमुव
र्णोदेर्दृश्यजीवनं कृषिःप्रसिद्धावाणिज्येवणिक्कर्म तत्रश्रधान्यादिसमार्घंगृहीत्वामहार्घंदीयते
इतिवाणिज्यम् पाशुपाल्यंपशुरक्षणंतत्सर्ववैश्यस्यमुख्यवृत्तिकर्म. शूद्रस्यद्विजशुश्रूषातयाजीव
नंवणिग्भवेत् शिल्पैर्वाविविधैर्जीवेद्द्विजातिहितमाचरेत् शूद्रस्यस्यद्विजशुश्रूषामुख्यावृत्तिः ब्राह्मण
शुश्रूषातुधर्मोपि यदाहमनुः विप्रसेवैवशूद्रस्यविशिष्टंकर्मकीर्त्यते यदतोन्यद्धिकुरुतेतद्भवे
त्तस्यनिष्फलम् धिशिष्टमुत्कृष्टंधर्मवृत्तिहेतुत्वात् निष्फलंधर्मरहितमित्यर्थः ततश्चक्षत्रियवै
श्यसेवाशूद्रस्यवर्त्यत्वेव तदातस्यैव शूद्रस्यवृत्तिमाकांक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि धनिनंचापुया
राध्यवैश्यंशूद्रोजिजीविषुः स्वर्गार्थमुभयार्थंवाब्राह्मणंनविरोधयेत् यातुब्राह्मणाद्यस्यसाचास्य
कृतकृत्यताद्विजेश्चतस्यथाशक्तिवृत्तिर्विधेयेत्याहसएवप्रकल्प्यतेस्यरौतिः स्वकुटुंबाद्यथा
र्हतः शक्तिंचावेक्ष्यदाक्ष्यंचवृत्यानांचपरिग्रहम् उच्छिष्टमन्नंदातव्यंजीर्णानिवसनानिचपुराणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्चैवधान्यानांजीर्णश्चैवपरिछदः अपुष्टंउत्तानिधान्यानिपुत्तलाकाःपरिछदउपकरणं तथा द्विजशु
श्रूषयानजीवन् तदावणिनेवेत् वणिउपयाजीवेदित्यर्थः शिल्पैर्वाविविधैश्चित्रकर्मादिनिर्जीवेत्
अशक्नुवंस्तुशुश्रूषांशूद्रः कर्त्तुंद्विजन्मनार् पुत्रदारात्ययेप्राप्तेजीवेत्काकुकर्मनिरितिवस्मरणात्
रात् तथायाहशौनकर्मणाक्रियमाणेनद्विजशुश्रूषानहीनन्नवति तानिकर्माणिप्रचरणीयानियैःप्र
चरितैःशुश्रूषतेद्विजातयस्तानिशिल्पानिकारुकर्माणिचेति तत्रापिद्विजातिहितमाचरणीयम् त
थाचदेवलः शूद्रधर्मोद्विजातिशुश्रुषा पापवर्जनेकलत्रादिपोषणं कर्षणंपशुपालनन्नारोहहन
यानव्यवहारचित्रकर्मनृत्तगीत्तवेणुवीणामुरजमृदंगवादनानीतिशूद्राधिकारे नरसिंहपुराणे
म् अयाचितःप्रदातास्यात्क्षिचित्स्वयंमाश्रयेत् पुराणंश्रवणंचास्यनरसिंहस्यपूजनम् महात्मा
रते दूरादाश्रेणीयज्ञाग्निरिवज्वलन् संस्पृशेपरिचर्यासुवैश्येनक्षत्रियेणच पुराणंश्रव
णंविधीनविष्यत्पुराणे शूद्राणांपुरतोवैश्यावैश्यानांक्षत्रियास्ततःक्षत्रियाणांतथाविप्राः श्रवणंवृत्ते
वस्यतः स्थिताःशूद्रवत्तीरनिधायधर्ममाह नार्यारतिः शुचिर्नित्यन्नर्त्ताप्राकृक्रियापरः नमस्कारेण
यज्ञेनपंचयज्ञान्नहापयेत् नार्यायामेवरतिर्यस्यसतथोक्तः अनेनचनार्यावनिचारयरिहारोध ८६
र्मत्वेनास्यविधीयते शुचिः शास्त्रीयःशौचवर्त्तास्यात् नित्यन्नर्त्तानित्यानांपुत्रकलत्रादीनांनर्त्तापो

प्राकृः प्राकृक्रियापरः प्राक्शब्दानुष्ठाननिष्ठः उक्तानांवमहायज्ञान्नमस्कारात्मकेनमंत्रेणकुर्यात् नपुनरन
धीत्तमंत्रत्वेनतान्नहापयेत्तत्यजेत् मंत्रश्चायंत्रसकलमंत्रकार्यनमस्कारविनियोगार्थः अन्यथास
मानार्थत्वयास्वाहाकारस्वधाकारयोरेवकार्यंस्यात् ननुच शूद्रेणाग्निःकथमग्निसाध्यकर्माधिकारीस्या
त् नचास्यविवाहाग्निरस्तीतिवाच्यं शूद्रस्यचविवाहेहोमाभावान्नलमंत्रकोसिहोमः नूनंशूद्रोमंत्रवा
न् नमस्कारःपंचयज्ञेष्वेवमंत्रकार्यंविधीयते नविवाहेपि तस्मादग्निसाध्येषुकार्येषुकर्त्तव्योस्याधि
कारहेतुः उच्यते अग्नेरपिशूद्रस्यवैश्वदेवादिकर्माणिलौकिकेग्नौकार्याणि तंप्रत्येवेहविहितत्वा
त् तथानिषादस्थपतेर्हिः केषांचिद्विजातीनामपिवैश्वदेवकर्मनविवाहाग्निनियतंकिपुनःशूद्रस्य
यन्नुगौतमेन शूद्रमधिकृत्योक्तपाकयज्ञैः स्वयंयजेतेति एकइतिलौकिकाग्निविषयम् अधुनास
र्वसाधारणधर्ममाह अहिंसासत्यमस्तेयंशौचमिंद्रियनिग्रहः दानंदयादमःक्षांतिः सर्वेषांधर्मसाध
नम् अहिंसाविहितवधवर्जनं सत्यंयथार्थवक्तृत्वंतच्चभूतहितमेवयोज्यम् सत्यंभूतहितंप्रोक्त
मितिव्यासवचनात् सत्यमपिप्रियमेववाच्यम् सत्यंब्रूयात्प्रियंब्रूयान्नब्रूयात्सत्यमप्रियम् प्रियं
चनानृतंब्रूयादेषधर्मः सनातनइतिमनुवचनात् अस्तेयमदत्तास्वीकारः शौचमरुन्धपरिहारादि
तथा शौचंतुद्विविधंप्रोक्तंबाह्यमाभ्यंतरंतथा मृज्जलाभ्यांस्मृतंबाह्यंभावशुद्धिस्तथांतरम् इंद्रिय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निग्रहोत्रिनिषिद्धेष्वनिंद्रियेष्वनिंद्रियनिवारणम् दानंप्रत्युपकारानपेक्षयापात्रेस्वधनप्रतियादनम्
दमोनिषिद्धात्मनोव्यापारोपरमःदयाभूतहितैषित्वम्क्षांतिःक्षमाक्रोधवर्जनम् क्षमाह्रंह्रसह्रिस्तुत्व
मितिस्मृत्यंतरं दमःक्षमार्जवंदानमितिचुपोऽआर्जवमकौटल्यम् समचित्ततावाआर्जवंसमचित्त
त्वंतिवक्त्वनांतरात् सर्वेषामेववर्णानामहिंसादिप्रत्येकंधर्मसाधकत्वति तेषामेवात्रप्रकृतत्वात्
धर्मोत्रापूर्वात्मकोधीगतःअत्रव्यासः अनभिद्रोह्यमहिंसाचप्रसादःसंविभागिताश्राद्धकर्मातिथेयंच
सत्यमक्रोधएवच स्वेषुदारेषुसंतोषंशौचंनित्यानसूयताआत्मज्ञानंतितिक्षाचधर्मः साधारणोन
य तथा सत्यंदमस्तपःशौचंसंतोषोह्रीःक्षमार्जवम् ज्ञानंशमोदयाध्यानंमेषधर्मः सनातनःस
त्यंनृतहितंप्रोक्तंमनसोदमनंदमः तपःस्वधर्मवर्त्तित्वंशौचंसंकल्पवर्जनम् संतोषोविषयत्या
गोह्रीरकार्यविवर्त्तनम् क्षमाह्रंह्रसह्रिस्तुत्वमार्जवंसमचित्तता ज्ञानंतत्त्वार्थसंबोधः शमाश्चित्तप्र
शांतिरादयानृतहितैषित्वमेषधर्मःसनातनः दयाक्षमानसूयाचशौचानायासमंगलम्
अकार्यणप्रमस्यत्वंसर्वसाधारणानितुपरवावंधुवर्गेवामित्रेद्वेष्टरिवासदाआपन्नेरक्षितव्यंतुद
वैषापरिकीर्त्तिता वाचेचाध्यात्मिकेचैवदुःखेचोत्पादितेक्वचित्नऊष्पतिनवाहंतिसाक्षमापरिकीर्त्तिता
अन्नद्यपरिहारश्चसंसर्गश्चाप्यनिंदितैः स्वधर्मेचव्यवस्थानंशौचमेतत्प्रकीर्त्तितम्नगुणान्नउणि नोहंतिसो ८७

तिमंदगुणानपि नान्यदोषेषुरमतेसाधनसूयाप्रकीर्त्तिताश्रा शरीरंयोद्यतेयेनश्रुतेनापिकर्मणा अत्यं
तंतन्नकर्त्तव्यमनायासःसउच्यतेप्रशस्ताचरणंनित्यंनाप्रशस्तप्रवर्त्तनं एतद्धिमंगलंप्रोक्तमविनिस्तत्वद
र्शिनिःस्तोकादपिप्रदातव्यमदीनेनांतरात्मना अहन्यहनियत्किंचिदकार्यणंतदुच्यतेयथोत्पन्नेनसंतो
षःकर्त्तव्योत्यर्थवित्तुवा परस्यायाचित्वाप्यर्थसास्यापरिकीर्त्तिताशरीरमत्यंतंयोद्यतेयेनतन्नकर्त्तव्यमित्य
र्थः वयोवृद्धार्थवाग्वेषश्रुतानिजनकर्मणाम् आचारस्तद्वृत्तिमजिह्मामशठतथा वयः शरीरावस्था
बालयौवनादिः बुद्धिःप्रज्ञा अर्थोवित्तम्वाग्भाषणम्वेषः वल्कलचीरादिविन्यासः श्रुतंपुराणादिगम
मःअनिजनःऊलंकर्मयोगादिः एषावृत्तिंस्थितिंसहशीयरस्परानुरूपाममत्सरामजिह्मानकुटिलामशठां
वाचरेत् एतदुक्तंभवति वयःकर्मार्थश्रुतानिजनानांप्रत्येकमनुरूपवेषभाषणंवृद्धिवृत्तिर्विधेयेति
तथाचवक्ष्यतिः यथाविद्यायथाकर्मयथावित्तंयथावयः जनस्तथैववर्त्तेतवेषादिनिरनुद्धतः एवं
प्रसंगेनाविधावप्रकृतंद्विजंप्रत्याह त्रेवर्षिकाधिकान्नोयः ससोमंहियिवेद्विजः वर्षत्रयंयाइत्यन्नर
णंपर्याप्तादन्नादधिकमन्नंयस्यविद्यते सद्विजः सोमंपिवेत् सोमेनयजेतेत्यर्थः मनोतुविशेषः
यस्यत्रैवार्षिकंभक्तंपर्याप्तंभृत्यभक्तये अधिकंवापिविद्येतससोमंयातुमर्हति अतस्तत्पीयसिद्रव्ये
यः सोमंपिवतिद्विजः सपीतसोमपूर्वेपिनक्तस्यापीतितत्फलम् नित्यसोमयागविषयमेतत् यतश्रा

Kalakshetra Foundation National Centre for the Arts

इक्षिणुः त्रैवार्षिकात्र प्रत्यवसोमेनयजेतऋजावेवैश्वानर्येति ननु ह्रादशरात्रदीक्षितोन्नतिंचिन्वीतेति
विधिसामर्थ्याद्याचितेनैवऋत्विजोन्नतिःकार्येतिकार्थः त्रैवार्षिकाधिकारोयइतिवचनारंभः मैवम् ए
तद्वाक्यारंभसामर्थ्यादेवैतदुपपद्यते ऊद्धमानस्यालब्धेह्यलाभेवापूर्वार्जितेनाधिघनेनयथोक्तदक्षि
णादानेकार्यनपुनरादानेदक्षिणात्यदानंवेति यत्तुकल्पसूत्रादौश्रुतौच दातव्येवयज्ञेदक्षिणाऋ
वत्यत्विकार्पीत्यादिवचनं तत्रैवार्षिकाधिकारेनाधिकारिणाप्रार्थैऋतौविनष्टपूर्वार्जितेधनेनेति
तत्वचापर्यालोचितम् अथवासदस्यप्रसर्पकात्रयादिन्योदानंब्राह्मणभोजनंच प्रागर्जितेनध
नेनकर्त्तव्यम् ननुयाचितेन तस्यदक्षिणादानएव नियोगादित्यर्थवानियमायवाकारंभः प्राकृसो
मिकीः क्रियाः ऊर्ध्वाद्यस्यांनेवार्षिकंऋतवेत्र सोमयागानुष्ठानात्प्राग्याः क्रियाऋग्निहोत्राद्याताः स
तिवार्षिकेऋतुत्पन्नरणसमर्थेनकार्याः एतच्चकाम्यविषयम् ननित्यविषयम् यश्रुतिविरोधप्रसं
गात्प्रतिसंवत्सरंसोमःयश्रुःप्रत्ययंतथा कर्त्तव्यायणेष्टिश्चवातुर्मास्यानिचैवहिएषामसंन्नवे
ऊर्ध्वादिष्टिंवैश्वानरींद्विजः संवत्सरेसंवत्सरेसोमयागः कर्त्तव्यःयश्रुयागश्चायनेयने तथाग्रायणे
ष्टिः नवैर्व्रीहिनिःश्यामाकैर्यवैश्वऊर्ध्वात्र ससोतेनवसस्येष्टेति सस्यशब्देनशरद्वसंतौलक्ष्येते ६८
प्रायेणलित्तत्रशरद्वसंतिकयोःपुराणयोरंतेनवतीति अतएवाश्वलायनः यदावर्षस्यात्तदःस्या

दथाग्रायणेनयजेतेति एतच्चव्रीह्यग्रायणविषयम् यवाग्रायणंतुवसंतएवतत्रैवहितेषांनवत्वंस्या
माकाग्रायणंशरदिवर्षासुनवेनयत्रतेषांनवत्वात्र तथाचातुर्मास्यानिस्वकालेकर्त्तव्यानि अथचातु
र्मास्यानिचैत्रीयोर्णमास्यांफाल्गुण्यामितिलौगाक्षिः एतावतासोमयागादीनिकाम्यानिएवंघात्यधनत्वे
नैषामसंन्नवेत त्कार्यवैश्वानरीवैश्वानरेवत्यामिष्टिंऊर्ध्वादितिविदधाति इष्टिशब्दःनिकर्मीसोमकार्यंक्रि
यमानायामपिवैश्वानर्यांश्रौतवैश्वानरेष्टंगवर्गप्रायेत्यर्थोन्यथातत्कार्यंयत्स्यात्कर्मालाभइतिन्या
यात्सौमिकधर्मप्राप्तिःस्यात्स्मार्त्तत्वेनवासमार्त्तीतिकर्त्तव्यतास्यात्र यत्तुमनुवाक्यम् इष्टिवैश्वानरीं
नित्यंनिर्वपेदद्वयर्थयेक्षिसानांपशुसोमानांनिष्कृत्यर्थमसंन्नवेइति तदपिसोमादिकार्यएवे
ष्टिंविदधाति नतुयश्चात्करणेप्रायश्चित्ततयानिष्कृतिशब्दस्तुतेर्निष्कृतिसंस्तवेनावस्यकर्त्तव्यतामा
चष्टि अतएवानंतरमाह आपत्कल्पेनयोधर्मऊरुतेनायदिद्विजःससाप्नोतिफलंतस्ययस्त्रेतिवि
चारितम् विश्वेश्वदेवैःसाध्यैश्वब्राह्मणैश्चमहर्षिभिःआपत्सुमरणाद्भीतैर्विधिः प्रतिनिधिःकृतइति
अतश्चयावैश्वानरेष्टिः प्रतिनिधिः नतुप्रायश्चित्तमितिगम्यतेअत्रचैषामितिसोमादीनांचातुर्मास्या
नांनायंरामर्षः नतुपशुसोमयोरेवप्रक्रमणाविरोधात् यत्तुमनुनोक्तम्ऋक्षाणांपशुसोमानांसि
तिप्रदर्शनार्थम् अन्यथाबहुवचनानुपपत्तेः सोमादीनांप्रत्येकसंन्नवेनेष्टिःप्रयोजयाःस्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रावात्याष्ठात्संनवेवैश्वानरीनतुहेत्वंतरात्तथाचशंखःत्रैवार्षिकाधिकान्नस्तुपिवेत्सोममतंद्रितः इ
ष्टिंवैश्वानरीऊर्यात्तथैवाल्पधनोद्विजइति हीनकल्पंनऊर्वीतसतिद्रव्येफलप्रदम् अधिकारिणा
प्रतिसर्वांगोपसंहारीप्रयोगविधिः शाक्यांगोपसंहारीच तत्रशाक्यांगोपसंहारीणःप्रयोगविधेर्यद्वि
षयीकृतंकर्मतद्धीनकल्पम् यत्रतत्फलप्रदंकाम्यंकर्म तद्धीनकल्पंनकार्यम् तत्रहेतुः सतिद्रव्ये
फलप्रदमितिद्रव्येसतिफलप्रदंयस्माद्भवति द्रव्यशब्दः सर्वांगोपलक्षणार्थः सतिद्रव्येसति
सर्वांगानुष्ठानेकर्मफलप्रदंभवति तस्मादत्रचफलप्रदशब्दःसकृदुच्चारितः काकादिन्यायेन
नेत्तुहेतुमङ्गांसहसंबध्यतेफलप्रदंकर्म हीनकल्पंनकार्यम् सतिहिद्रव्येतत्फलप्रदंभव
ति अत्रचसतिद्रव्येप्रथमकल्पसामर्थ्योपलक्षणार्थम् चंडालोजायतेयज्ञकरणाच्छूद्रन्नि
कः यज्ञार्थंयाचकोदातानासः काकोपिवान्नवेत् योयज्ञार्थंशूद्राद्विद्वेत्तसप्रेत्यचंडालेनभवतिय
ज्ञार्थंलब्धाप्रदातानासः काकोपिवान्नवेत् तथाचमनुः नयज्ञार्थंधनंशूद्राद्विप्रोनिर्दहेतधर्मवि
त् यजमानोहिनिर्दहेत्चंडालःप्रेत्यजायते येशूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ऋत्विज
स्तेहिशूद्रस्यब्रह्मवादिषुगर्हिताः तेषांसततयज्ञानोदक्षलानुपसेविनाम्ययदामस्तकमाघ्रायदा
तादुर्गाणिसंतरेत् शूद्राद्धनम् यादायाग्नीन्नय उपादत्तेतद्विषयमेतद्वाक्यद्वयम्तथाचयथार्थ

ब्धेधनेसमग्रेयज्ञोयोगियोनकरोतिसनासः काकोवान्नवेत् नासःपक्षिविशेषः अत्रमनुः यज्ञा
र्थमर्थंनिर्दहेत्वायोनसर्वंप्रपद्यति सयात्तिनासतांविप्रःकावतांवाशतंसमाः ऊसलऊनिधान्योवाम्
हिकोऽश्वस्तनोपिवा जीवेद्वापिशिलोञ्छेनश्रेयानेषांपरःपरः ऊसलंकोष्किातत्परमितमेवधान्य
यस्यस्ऊसलधान्यः ऊसलाद्यनपरिमाणधान्यावपनं ऊनीतत्परिमाणधान्योवागृहस्थोन्नवेत् अ
हनिर्वाहपर्याप्तमेवधनंयस्यसऽहिकः सवस्यात् अश्वस्तननिर्वाहधनंविद्यतेयस्यसोश्वस्तनःस
वास्यात् परित्यक्तव्रीह्यादिकणउञ्छायादानंशिलंयतितेकणमुञ्छम् शिलंवोञ्छंचशिलोञ्छंच
नवाजीवेत् एषामुत्तरोत्तमंपरःपरःपूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नश्रेयान् अतिशयेनप्रशस्तःस्वर्गादि
लोकजयकारणधर्मातिशयवत्त्वात् अत्रचमनुः ऊसलधान्यकोवास्याऊनीधान्यकएववा अहे
हिकोवापिनवेदश्वस्तनिकएववा चतुर्णामपित्वेतेषांद्विजानांगृहमेधिनाम् ज्यायान्परःपरोज्ञेयो
धर्मतोलोकजित्तमः षट्कर्मकोऽनवेत्तेषांत्रिरन्नःप्रवर्त्तते द्वाभ्यासेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेणजीव
ति षट्कर्मशब्देनयजनयाजनादीनिब्राह्मणकर्माणिनिर्दिशति तदंतर्गतस्यप्रतिग्रहादिवृत्तिन्न
यस्यविधानार्थम् त्रिभिरन्नःप्रवर्त्ततेइतिऊनीधान्यस्यापिवृत्तित्रयविधिः द्वाभ्यामेकइति अहे
हिकस्ययजनाध्यापनानुज्ञाप्रतिग्रहेपिऊत्तिसादपिस्यादितिदुर्जनन्न चतुर्थोश्वस्तनःसत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लसत्रेणाध्यापनेनजीवेदिति एवंचब्राह्मणस्यैवऊञ्छधान्यत्वादयोधर्मः नह्यन्यस्यप्रतिग्रह
दिवृत्तिसंभवनः स्वाध्यायविरोध्यर्थमीहेतनयतस्ततः नविरुद्धप्रसंगेनसंतोषीवन्नवेत्सदा स्वा
ध्यायाधिगमविरोधिनमर्थंनेच्छेत्तदविरोधिनमपियतस्ततोनेहेत यतस्तोनिषिद्धाद्वानुरित्यर्थः
नचविरुद्धेन कर्मणाप्युत्तादिनाप्रसंगेनगीत्तादिनाप्रसंगेन आसक्तिस्तद्धेतुत्वाद्गीतादिः प्रसंगः अ
थवाप्रसंगोनिषाद्यते: यद्यस्मैमेतद्ददामीदंमेनिष्पेषंकरिष्यतीति एवंमयजननन्यः यथोत्प
न्नेनवसंतोषीसंतुष्टोन्नवेत्र अत्रचमनुः संतोषंपरमास्थायसुखार्थंसंयतोन्नवेत् संतोषम्
लेहिसुखंदुःखमूलंविपर्ययइति अत्रचप्रकरणेप्रतिवाक्यम् इदंकार्यमिदंवर्जनीयम् इतिप्र
तिपादब्रह्मारेणतद्विषयःसंकल्पः इदंकरिष्येनेदंकरिष्येइतिमनोव्यापारूपोव्रतशब्दवाच्योविधि
यतेनतस्यव्रतमित्युपक्रम्यश्रुतावेषाविधानात् अतएववसिष्ठः अथातःस्नातकस्यव्रतानीत्यादि
तानिविहितवान् एतेचसंकल्पाः समावर्त्तनानंतरमेवकार्याः स्नातकंप्रतिविहितत्वात् यतोर्थ
ईहितव्यतस्माहराजातेवासियाज्ञेभ्यः सीदन्निच्छेद्धनंक्षुधाक्षुधावसीदन्राजादीनामन्यतमाद्धन
मिच्छेत्र प्रतिग्रहादिनालिप्सेतराजग्रहणंविशेषस्यदानुरुयलक्षणार्थम् दंभहेतुकयाधार्मि
बकवत्तीश्चवर्जयेत्र लोकवञ्चीकरणार्थंधर्मकारीदंभीहित्वाश्रयेणश्रुतिस्मृत्युक्तधर्मदूषयि

तायुक्तिबलेनसर्वत्रसंशयकारीचहैतुकः वेदबाह्यागमविहितकारीपाषंडीउक्ताश्रमव्यतिरिक्तश्च व
कस्यवदृत्तिर्यस्यसबकवृत्तिः एतान्वर्जयेत्र एतैर्नसंव्यवहरेदित्यर्थः मनुः पाषंडिनोविकर्मस्थान्
डालवृत्तिकान्शठान् हैतुकान्बकवृत्तींश्चवाङ्मात्रेणापिवर्जयेत्र निषिद्धकारिणोविकर्मस्थान् बै
डालवृत्तिकादीन्सएवाह धर्मध्वजीसदालुब्धः छाद्मिकोलोकदंभिकः बैडालवृत्तिकोज्ञेयोहिंस्रः सर्व
भिसंधिकः यस्यधर्मध्वजोनित्यंसुराध्वजइवोच्छ्रितः प्रच्छन्नानिचपापानिबैडालंनामतद्व्रतम् अथोदृष्टि
नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः शठोमिथ्याविनीतश्चबकवृत्तिरुदाहृतः शठः सहसः अत्रविष्णुधर्मेषु
एतेपाषंडिलक्षणंकथंचित्पाषंडिदर्शनंसंलापंसंस्पर्शनंप्रायश्चितसंजातजिज्ञासंदाल्पप्रतियुक्त
स्यउवाचश्रुतिस्मृत्युदितंधर्मवर्णाश्रमविहितागतम् उल्लंघयेत्प्रवर्त्ततेस्वेच्छयाकुयुक्तिभिः विकर्मी
निरतामूढायुक्तिप्रागल्भ्यदुर्मदाः पाषंडिनस्तेदुःशीलानरकाहीनाधमाः तांसुपाषंडिनः पापात्मिक
र्मस्थाश्रमानवान्र वैडालव्रतिनश्चैवनित्यमेवचनालपेत्र संभाषेतान्श्चिरंदर्शनंतेषुदुधः
दंचोच्चारयेदुक्त्वाकृत्वातत्प्रवर्णमनः शरीरमंतःकरणोपघातेवाचश्चविष्णुर्भगवानशेषम् श्रमनं
यत्वत्तममेहशर्मपापादनंतेहदिसंनिविष्टे अंतःशुद्धिर्बहिःशुद्धिश्शुद्धोतर्मयोच्युतः सकरोत्वमले
तस्मिंश्चिरेवासिसर्वदा वाशोपघातादनघोविद्वेश्चतादनघोविद्वेश्चनगवानजः शुद्धिंनयत्वने

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः एतत्संनाश्यजन्तव्यं पाषंडि निरिहाधमैः नमः शुचिषदेत्युक्तास्तर्यपरेच्च
वीक्षितैः तथा पाषंडिनोदुराचारादुष्टानगुणवादिनः असंस्कृतान्नोक्तारोत्रात्याः संस्कारवर्जिताः
पाषंडाः पापकर्माणोदांभिकाः शठदुष्टयः वर्णसंकरकर्त्तारोधर्मव्याजोपजीविनः निःशौचावक्रमत
यो नान्यदस्तीतिवादिनः एवंविधास्तेसन्मार्गाद्भेदप्रोक्ताद्हिक्षताः क्रियाकलापंनिदत्तत्रश्रद्धजुः
सामलक्षणम् आत्मानंचपराश्चैवऊर्वंतिनरकस्थितो तेषांदर्शनसंभाषस्पर्शनानिनरैः सदा
परित्याज्यानिदृष्टेचप्रोक्तसंनाषणेतथा संस्पर्शेचबुधः स्नात्वाशुद्धेश्शुचिषदंस्मरत्अघमानांसदैव
वानालापस्पर्शनित्यजेत्प्राकृतोविजनःकिंतुयः सदाचारपालकः यतस्तेवैदिकंकर्मनिंदंत्यकृत
बुद्धयः पाषंडिनामशेषाणामयीतिर्वेदकर्मणि तेह्यधोगामिनः प्रोक्ताआसुरंभावमाश्रिताः तथा
तन्मोहितानामविद्वद्विवेकोया तिसदायम् दीर्घज्ञानाविकर्मणिऊर्वंत्यहरहर्नराः निजवर्णात्म
कंधर्मंपरित्यज्यविमोहिताःधर्मघ्नाततः यांऊर्वंत्यज्ञानमोहिताः ज्ञानावलेयस्तत्रैवतत्तेषंप्र
जायते सुहृद्भिर्वार्यमाणास्तेयंडितैश्चदयालुभिः प्रयछत्युत्तरंमूढाः कूटयुक्तिसमन्वितंतत
स्तेस्वयमात्मानमन्यंचात्यंमतिंनरम् विकर्मणियोजयंतश्चावयंतिस्वधर्मतः विष्णुपुराणम्
त्रियाहानिर्गहेयस्यमासमेकंप्रजायते तस्यावलोकनात्सूर्यंपश्येत्तमतिमानरः किंपुनर्यस्तुसत्प

क्षत्रयीःसर्वात्मनाद्विजःपाषंडियोगिभिःपापैर्वेदवादविरोधिभिःपाषंडिनोविकर्मस्थान्वैडालव्रतिक
ञ्छाठान्हैतुकान्बकवृत्तीश्चवाङ्मात्रेणापिनार्चयेत् बुधोलायसंसर्गसदस्याश्चतिपापिनिः पा
षंडिनिदुराचारैः तस्मात्ताःपरिवर्जयेत् एतेनग्रासधारणादृष्ट्वाश्रद्धोयद्वाताकाः येषांसंनाषणा
त्पुण्यदिनमेकंप्रणश्यति एतान्पाषंडिनःपापान्नित्यमेवतुनालपेत् पुण्यंनश्यतिसंनाषादेतेषां
तद्विनोक्तवम् स्कंदपुराणे कृतघ्नपुरुषंदृष्ट्वानरकेषपिऊर्ध्वितं श्रद्धयंदेविद्रष्टव्याःसोमान्तदिवा
करः सोमादीनांयथासंख्यंविकल्पः शुक्लांबरधरंनीचकेशश्मश्रुनखःशुचिः शुक्लवस्त्रधरोनवेत्
नीचकेशार्द्रश्चनवेत् नीचानिलिप्तानिकेशश्मश्रुनखानियस्यसतथोक्तः तथाशुचिः प्रयतःसर्वदा
स्यात्गौतमः नस्कंमुत्वणामन्यधृतंवासोबिभृयात् निर्णिज्यतुग्रामन्यधृतंतुप्रक्षाल्यकामं
बिभृयादित्यर्थः मानवोयंविशेषः नजीर्णमलवद्वासानवेच्चविभृयेसति तथा उपानद्धौचवास
श्चधृतमन्यैर्नधारयेत् उपवीतमलंकारछत्रंकनकमेवच विष्णुपुराणे सदानुयुक्तंवस्त्रंप्रशस्तंश्चा
त्तथौषधीः गारुडानिचरत्नानिबिभृयात्प्रयतोनरमार्कंडेयपुराणे अन्यदेवन्नवेद्वासः शयनीयेन्य
देवतु अन्यद्रथ्यासुदेवानामर्चायामन्यदेवहि नचार्यादर्शने शनीयान्नैकावासानसंस्थितः चार्यो
यस्तयाचदृश्यमानस्तथैकवासाश्चतिष्ठन्नशनीयात् नसशयंप्रपद्येतनाकस्मादप्रियंवदेत् ना

National Centre for the Arts

हितंनानृतंचैवनसेनः स्यान्नवाधुर्वीसंश्रयंजीवनसंत्रार्यनप्रपद्येत अथवानिश्चितेर्थेसंश्रयमतिरा
कोनकुर्यात् अप्रियमहितमनृतंचशास्त्रीयकारणंबिनानवदेत् तेनोवाधुर्वीवानस्यात् मद्रु
नाविनीतैर्व्रजेदुर्यैर्नचछुद्रव्याधिपीडितैः नानिन्नशृंगाद्विषुरैर्नवातधिविन्यूपितैः नातिकाल्यंनातिसायं
नातिमध्यंदिनेस्थिते नाज्ञातेनचसंगछेन्नैकोनवृषलैः सह गवांचयानंपरेनसकृदेवविगर्हितम्
विप्लुतः नरात्रौवृक्षमूलमधितिष्ठेत् नसूनांवधनागारोनष्टधाधनदीतरेत् नदेवतायाः पित्तस्य
श्रोदकमप्रदायकूलमधितिष्ठेत् नकूपमवलोकयेत् नलंघयेत् नैकोधानंप्रपद्येतनाधार्मिकैः
साधंनद्विषद्भिःनसंध्ययोः नासन्निहितयानीयंनातितूर्णंनसंतंतंवोधायनः नपतितेनस्त्रियाचाधो
नंव्रजेत् विष्णुपुराणे वर्षात्यपर्दिषुछंदिसुछत्रीदंडीरात्रयटवीसुच शरीरत्राणकामोवैसोर्यनक्तं
सदाव्रजेत् नोचेन्नतिर्यगूर्ध्वंवानिद्रान्यर्यटेदुधः युगमात्रंमहीदृष्टंनरोगछेद्विलोकयन् तथा न
दुष्यानमारोहेत्फलछायांनसंश्रयेत्नैकःशून्यटवीगछेन्नचशून्यगृहेवसेत् देवीपुराणे नास
रायोव्रजेद्रात्रौनोत्यर्थेनचदुष्यथे अपसंनःनश्रोत्रियमनन्निनाष्यवतिव्रजेदरण्यनस्त्रियं वै
दीनस्त्रिनगोब्राह्मणाग्नंतरेणाव्ययेयात् अनुज्ञाप्यवाव्रजेत् यमःसन्निरुद्धावधीयानोयोंतरा
व्रजतिद्विजः सन्नासरासन्नाणांचयोनिंगछतियापकृदिति नाकस्माद्प्रियंवदेदित्युक्तंतत्प्रसंगा

६२

दन्यदप्युच्यते तत्रदोषाइत्यनुवृत्तोदेवलः तत्रपुरुषवचनमपवादः पैशून्यमनृतंवधालापोनिष्ठु
रम् इतिवाङ्मयाश्चषट् परेषांदोषकृत्शालजातिविद्याशिल्परूपावृत्ताचारपरिछदशरीरकर्मजीवना
नांतत्प्रदोषवचनं यज्ञान्यक्रोधसंत्रासजननंनिंदितंवचःपरुषंतच्चविज्ञेयं तथान्यदप्यनृतथादि
धर्म चक्षुष्मानितिलुप्तान्धचंडालंब्राह्मणोत्रिच प्रत्रासानिंदनंद्वेषात्परुषात्तद्विशिष्यते वधलंवध
लेत्युक्तापतितंपतितेतिवा सत्येनापिचदोषःस्यान्मिथ्याद्विगुणंभवेत् तेषामेवपुरुषवचनानांय
रुषवचनानांपरोक्तमुदाहरणंमयवादःगुरुनपतितंधुन्तर्मित्रसकाशेर्थोपघातार्थेदोषोयात्वानेयेषु
नम् अमृतंहिविधम् असत्यंविसंवादश्चेति तत्रदृष्टश्रुतानुमितानामन्यथावचनमसत्यम् प्रागुपगता
नामसे प्रवर्त्तनंविसंवादइति रागाद्द्वेषाद्मोहाद्वाप्रणेतावाक्यादियादनात्प्रमादतश्चापिनरस्योत्पद्यते
नृतम् परप्राणोपघात्तात्स्वपरद्रव्यापहारतः विशिष्टोनृतवादस्तुनवृथाकथनादिषु तस्मादनृतंहेतं
स्तानामनुत्पादयेद्क्वचित् उत्पन्नान्वाप्रशमयेत्कारणैस्तद्धिद्यातिनिःदेशराजप्रवादाश्चपरार्थपरिक
ल्पनात् नर्महासप्रसंगाच्चविज्ञेयंवर्थनाशणम् गुह्यांगनांगसंज्ञानांवचनंनिष्ठुरं विदुःयदन्यद्वा
चोनीचस्त्रीपुंसोमैथुनाश्रयम् इत्येवंषड्विकल्पस्यदुष्टवाक्यस्यनाशणम् इहत्रामुत्रतत्यक्तानानार्थ
मधिगछति हितास्तितंमनुष्याणांकेवलंवचसिस्थितम् तस्मात्संयोजयेद्वाक्यमप्रमत्तःपरीक्षव दुष्प्रेक्षि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्स्यतंमयश्राद्धक्तरुहिवचेन्नवेत् क्षिप्रंविनियतेन्द्रापिवचनं दोषसंहितम् अत्रयमः प्रत्पद्तेवापरोदं
चापरित्यंयदपरुपति प्रत्यादेशोनकर्त्तव्योरुदेदात्मानमात्मना केनापिप्रमाणेन विदितंनप्रत्यादि शेत्र
कथयेदित्यर्थः तत्संयोगादात्मानंरक्षेत् यानिमिथ्यानिश्रासानांपतंत्पस्त्रणिरोदनात् तानिपुत्रा
न्पशूद्रान्घृतित्रणंमिथ्यानिश्रासिनाम् दद्यः अनृतेपारदार्यंचतथान्दपस्यब्रह्मणम् अगम्या
गमनंचैवहिंसासेंयतथैवच अश्रोतधर्माचरणंमैत्रधर्मबहिष्कृतं एतानिनवकर्माणिनिषिद्धानिवि
वर्जयेत् मैत्रंमैत्रीबहिष्करंत्यागःदेवलःगृहेपररहस्यानिनैवोपश्रृणुयात्तरुचित् नश्रूयात्पररंध्राणि
प्रकाशेजननंसंपदि यमः नैवश्रूयान्नश्रुत्वाडष्टवाक्यंकथंचन ब्राह्मणानांविशेषेणाकदाचिदपिके
नचित् दुष्टावाक्यंनवक्तव्यंब्राह्मणानांकथंचन तूष्णीमासीतनिंदायांनश्रूयात्किंचिडुत्तरम् ब्राह्मणा
नांपरिवादंनैवकुर्यान्नकारयेत् यद्ब्राह्मणेषुकुशलंतदेवाश्रुसमाचरेत् ब्राह्मणानांपरीवादेनिंदा
यत्रप्रवर्त्तते कर्णौतत्रपिधातव्यौगंतव्यंवाततोन्यतः किंच दाक्षायणीब्रह्मसूत्रीवेणुमान्सकमंड
लुःदाक्षायणंसुवर्णं ब्रह्मसूत्रंयज्ञोपवीतं वेणुःवेदः एतद्धारकमंडलुसहितश्चैनवेत् मनुः वै
णवीधारयेद्यष्टिंसोदकंचकमंडलुम् यज्ञोपवीतंदक्षुत्रनेरौमेचर्मुडले वेदोदर्भमुष्टिःरौक्मेसौवर्णे ९३
लोगाद्रिः अनुपस्कृंसुवर्णंधारयेत् अनुपस्कृंअलंकारहितम् बौधायनः स्नातकोतंवासःसोत्त

रीयंवैणवंदंडंधारयेत् सोदकंतीर्थं देवादीन्प्रदक्षिणंकुर्यात् दक्षिणहस्तन्यागेकुर्वन्गच्छेदित्यर्थः
मनुः मदंगांदेवतंविप्रंघृतंमधुचतुष्पथम् प्रदक्षिणंप्रकुर्वीतप्रज्ञातांश्रवनस्यतीन् मदमुक्तांमा
कंडियः चतुष्पथनमस्कुर्यात्प्रख्यातांश्रवनस्यतीन् मंगलानिवसर्वाणिपथिकुर्यात्प्रदक्षिणम्
अमंगल्यानिवामानिकर्त्तव्यानिविजानतेति ओषधानिनियुक्तानिधान्यंकृसंचयंकुर्वेत् कर्षासंव
तृणंशुष्कंशुष्कगोमयमेवच इंधनंतथांगारयत्रसर्वंतथाशुनो अन्यक्तोमलिनःपांडुस्तथानग्नश्च
मानवः मुक्तकेशोगदर्त्तश्चकाषायांबरधारकः उन्मत्तकस्तथाबंढोदीनश्चाथनपुंसकम् अयःपंके
तथाचर्मकेशबंधनमेवच तथैवोलूतसाराणिपिण्याकादीनियानिच चंडालश्वपचाश्चनराबंधन
पालकाःचधकाःपापकर्माणोगर्हिणीस्त्रीतथासुराः तुषनस्मकपालास्थिनिम्ननोडानियानिच रिक्ता
निचैवनांडानिमृतसाक्रंदमेवच एवमादीनिचान्यानिश्रासान्यनिदर्शने अश्रासोवाद्यशब्दश्चनिम्न
नैरवस्वरः एहीतिपुरतःशब्दःस्थतेनतुपृष्ठतः गच्छेतिपश्चाद्धर्मज्ञपुरस्तान्मतुविगर्हितः क्वयासीति
पृष्ठमागच्छकित्तेतत्रगतस्यच अन्येशब्दाश्चयेनिष्टासेविपत्तिकराः स्मृताः वज्रादिपुतथास्थानंक्रमा
दीनांविगर्हितम् स्खलनंवाहनानांचवस्त्रसंहतथैवच निर्गच्छतश्चद्वारादौशिरस्याहननंनवेत्
छत्रध्वजादिवस्त्राणांपतनंचाश्रुननवेत् वायुश्चक्रकर्कशोरूक्षःसर्वदिग्नाःसमुत्थितःप्रतिलोमस्तथा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नीचोविज्ञेयोनयकृद्विजः अनुकूलोमदुः स्निग्धः सुखस्पर्शः शुभावहः क्रूरारूक्षस्वराश्चंडः क्रव्यादाश्च
विगर्हिताः अप्रशस्ततथाज्ञेयेयंरिवेशाप्रवर्हणे दृष्टेनिमित्तेप्रथममंगल्यविनाशनम् शंकरंसं
सुयाद्विद्यात्तथेवमधुसूदनंद्वितीयंतुततोदृष्टंप्रतीयात्प्रविशेद्गृहम् सहजंनपुंसकम् पुमाने
वकारणात्तरादयेतपुंस्त्वःषण्ढःप्रथेष्टानिप्रवक्ष्यामिमंगलानितथानवश्वेताः सुमनसः श्रेष्ठः पू
र्णं क्रेनंतथैवच जलजानिचपुष्पाणिमांसंमत्स्याश्चनार्गव गावस्तुरंगमातंगोबद्धएकपशुस्त्वजः
त्रिदशाःसुहृदोविप्राज्वलितश्चहुताशनःगणिकाश्रमहाग्नागृहंवाद्वेचगोमयम् रुक्मरुप्यंतथा
तम्रंसर्वरत्नानिवाप्यथ जोषध्योपिचधर्मज्ञवचासिद्धार्थकास्तथा नवर्धमानयानंचनद्रपीठंतथैव
च खड्गंचक्रंपताकांचमुद्गमायुधमेवच राजलिंगानिसर्वाणिशंखदुंदुभवर्जितं हुतंदधिपयश्चैवफ
लानिविविधानिच स्वस्तिकंवर्धमानंचनंद्यावर्त्तंसकौस्तुभम् नद्यश्चित्रविन्यस्तामंगलानियराणिच
अक्षताश्चतथामुख्यास्तथादर्पणमेवच अंजनंरोचनांचैवनंगरंस्तादिकंतथा शंखमिक्षुस्तथान
ल्पावाचश्चैवतथाशुभाः वादित्राणांशुभःशब्दोगंभीरश्चमनोहरःगांधारषड्जऋष्यनायेचशब्दास्तथा ८५
सुराःमेघाःशस्ताःशुभास्निग्धागजंवहित्तसन्निभाः अनुलोमातडिच्छस्ताचक्रवायंतथैवच अनुलोमा
ग्रहाःशस्तादिक्षुतिस्तुविशेषतः आसिक्तंश्रद्धानत्वंतथापूज्यानिपूजनम् शस्तान्येतानिधर्मज्ञ

ऋक्षान्मनसःशुभम् मनसस्तुक्षिरेवात्रपरंव्रजनकारणम् एकहःसवलिंगानिमनस्तुक्षिरेकृतः या
नोत्सुकत्वंमनसःप्रहर्षःसुखप्रलानोविजयप्रणादःमंगल्यसिद्धिःप्रवणंमनश्चज्ञेयानिनित्यविज्ञया
वहानि आरूढःतरयानंनवर्धमानं देवस्थानार्थपीठंनद्यावर्त्तादयःसुवर्णादार्वादिकृताः स
त्रिवेशाःज्योतिःशास्त्रवास्तुविद्याप्रसिद्धाः विक्षुःव्यंगदृष्टानिवर्त्तंत विरक्तंमुंडजटिलवामनप्रव्राजि
काश्च लवणंरज्जुनिगडंश्च वीणाचंदनाईशाकोशीषालंकारऊमारीस्तुप्रस्थानकालेनिंदेदिति
नमहेत्तनदीछायावत्सगोशंखुनस्मसु नद्यादिषुमेनहनंमूत्रपुरीषोत्सर्गनऊर्यात् नद्यामनुद
कायांसोदकायांयुनरंडुग्रहणादेवनिषेधःसिद्धःछायायांलोकेयजीव्यायाम् तथाचवसिष्ठः ननद्यामे
मेहनंऊर्यात्रपथिनचनस्मनि नोमयेनक्षरेनोसेनशाद्वलेयजीव्यछायासुगोशेगोव्रजःतथाच
मनुःनमूत्रंपथिऊर्वीतनस्मनिनगोव्रजे नफालकृष्टेनजलेनचित्यान्चपर्वते नजीर्णदेवायत
नेनवल्मीकेकदाचन नससत्वेषुगर्त्तेषुनगच्छन्नयथिस्थितः ननदीतीरथमासाद्यनवपर्वतमस
केपर्वतग्रहणेसत्यपि यत्पर्वत्तमसकग्रहणंतदत्यंतापदि मसकादनपत्रानुग्रहार्थम् यस्तु
तुषागारकूपालानिदेवतायतनानिच राजामार्गश्मशानानिक्षेत्राणिचखलानिच देवतःनक्तंदो
षद्वारयोर्मूत्रपुरीषेऊर्यात् नकृष्टक्षेत्रे नससस्यपूर्णे नयज्ञभूमौनयज्ञियानोवृक्षाणामधस्तात्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विष्णुः नोषरेनयरा॰श्चौनोद्वा नोदकसमीपयोः नाका॰शेमूत्रपुरीषेऽुर्यात्त्र शंरवलिखित्तो नासंवृतो
मूत्रपुरीषेऽुत्सृजेत्त्र नसांतर्वासान निर्वासाः किंच नप्रत्यग्नर्कगोसोमसंध्यापुस्त्रीद्विजन्मनः अ
ग्नादीन्प्रति अग्राद्यन्निमुखस्तान्यरुपत्रमेहेत्त्र तथाचगौतमः नवाद्यग्निविप्रायोदेवतादित्यागा
श्चपतिपरुपन्वामूत्रपुरीषामेध्यान्नुदस्येत्त्र नैतादेवताः प्रतिपादोप्रसारयेत्त्र यमः प्रत्यादित्यंन
मेहेतनयरुपेदात्मनः शंसत्त्र दृष्ट्वासूर्यनिरीक्षेतगामग्निंब्राह्मणंत्तथाप्रत्यादित्यंप्रत्यग्निंप्रतिगां
चप्रतिद्विजम्प्रतिसोमंप्रतिजलंप्रतिसंध्येचनित्यशः हंतिमेहयतःप्रज्ञांप्रतिष्ठानमेच मेहयंतिय
तांश्चतेनवंतिगतायुषः॰आपस्तनः नसोपानक्कोमूत्रपुरीषेऽुर्यात्त किंच नेक्षेतार्केननग्नांस्त्रीनच
संसृष्टमैथुनाम् नचमूत्रंपुरीषंवानाश्नुचीरा हतारकाः सूर्यंविवस्त्रास्त्रीस्त्रियंतथासंबस्मैथुना
म् मूत्रंपुरीषंचनयरुपेत्त्र अश्नुचिश्चेद्रात्रुतारकाश्च मनुः नेक्षेतोद्यंतमादित्यंनास्तयांतंकदाच्च
न नोपरुष्टंनवारिस्थंनमध्यंनन्नसोगतंविष्णुः नादित्यमीक्षेतवाससातिरोहितंन्नवादर्शेजलाद्युप
गतम् हारीतः ननग्नांस्त्रियंपुरुषंवावीक्षेतनोः दयास्तमयौचंद्रार्कौ गौतमः ननग्नांपरयोषितमी
क्षेत्त आश्वलायनः ननग्नांस्त्रियमीक्षेतान्यत्रमैथुनात्त स्वभार्याविषयमेतत्त्र मनुः नाश्नीयाद्भा ९५
र्यायसार्धंनैनांमीक्षेतचाश्नतीम् क्षुवंतीञ्जृंभमाणांवानवासीनांयथासुखम् नोजयंतींस्वकेनेत्रेन

चान्यत्तामनावृताम् नपश्येत्तस्रवंतीवातेजस्कामोद्विजोत्तमः विष्णुः नक्रुद्धस्यगुरोर्मुखमीक्षेत्त नतैलो
दकयोः स्वच्छायां नमलवात्पादशौनयन्नीनोजनसमयेनस्त्रियंनग्नां कंचनमेहमानं व्यालानक्षं
ऋजरं नचविषमस्थोदकादिपुरुं नोन्मत्तंनमत्तम् देवलः पतितवंगचंडालोच्छिष्टानाचलीढयो
त्त्र अनुदङ्मिगत्तिरेतेरसंनाशेनरणावरम् अयंमेवज्रइत्येवंसर्वमंत्रमुदीरयत्त्र वर्षत्पयावत्तोगच्छेत्त्स
पेत्प्रसक्किरानचदेवेवर्षत्पापवत्तशिरा॰अयंमेवज्रः पाप्मानमहनदितिमंत्रमुच्चारयन्नगच्छेत्प्रत्य
ङ्प्रशिराः स्यापंचवर्जयेत्त्र अपिच स्त्रीनासत्क्षारमूत्रविषाणपसुननिक्षियेत्त्र पादौप्रतापयेन्नाग्नौ
नचैनमभिलंघयेत्त्र स्त्रीवनंमुखेनत्पजमानंलालादि अस्रगुधिरं शकृन्मारीषं मूत्रविषंप्रसिद्धं रे
तांसीतियादेरेतोपिसिद्धम् एतान्नुदकेनसंक्षिपेत्त्र पादप्रतापनाभिलंघनेअग्निप्रतिनक्रुर्यात्त्रय
मः चैत्यवृक्षंनवाछिद्यान्नाफुल्लेषानमुत्सृजेत्त्र नश्रुक्रंनविषमस्रंतपुरीषंनलोहितम् नास्थिने
मकपालानिनकेशान्त्र चकेवलम् चित्तोनवोवृक्षश्चैत्यः श्मशानम् मनुः नाग्निंमुखेनोपधमेन्न
यानेद्वेतचस्त्रियम् नामेध्यंप्रदिपेदग्नौनचपादौप्रतापयेत्त्र अधस्तान्नोपदध्यान्नचैवनमभिलं
घयेत्त्र नचैनंपादतः कुर्यान्नप्राणाबाधमाचरेत्त्र कात्यायनः जुहुयंश्चहुतेचैवपाणिस्पृक्सुदा
हुनिः नक्रुर्यादग्निधमनंनक्रुर्याच्छ्वजनादिना मुखेनैवधमेदग्निंमुखादेषव्यजायत्त नाग्निंमुखेनेति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

चय लौकिकंयोजयंतितत्र विष्णुः नासङ्गविषमयोप्रदिशेत्र देवलः अग्रेोनप्रदिशेदग्निमङ्गिर्नरो
यमेत्तथा आपस्तंनः अग्निनाप्रयत्तआसीदिदिषुमात्रादित्येके खट्वायांचनोयदध्यात्र गौतमः ना
निमपश्रयुगपसारयेत्र अपिच जलंपिवेत्राजलिनाशयानंनप्रबोधयेत्र नादैः क्रीडेत्तथर्मद्रोंवी
धितेश्चनसंविशेत्र सव्यदक्षिणोहस्तोयुक्तावंजलिःतेनजलंनपिवेत्र शयानंनिद्रितंनप्रबोधयेत्र
अद्दैर्नक्रीडेत्र धर्मद्रैःपतित्तादिनिर्वीधितैश्चपुरुषैःसहनसंविशेत्र अत्रसंवेशनंसकरोपल
क्षणार्थम् अतएवमनुः नसंविशेत्तपतिनैनंचंडालैर्नापुक्कसैःनम् स्वैनावलिसैश्चनांत्यैर्नांत्या
वसायिनिः सहासनंनोजनंचपतितैः सहवर्जयेत्र उपयात्तकिनिश्चान्यैः ऊर्द्धदिःकर्मनिंदितम् क्री
ग्रहणव्यसनमात्रोपलक्षणार्थम् तथाचमनुः ननृत्येन्नैवगायेच्चनवादित्राणिवादयेत्रनास्फोट
येन्नचक्ष्वेडेन्नचरक्तंविरागयेत्र रक्तमनुरक्तम् अनिष्टिर्द्धर्थेन विरागयेत्र विरागयुक्तंनऊर्ध्यादि
त्यर्थः तथा नऊर्वीतवथाचेष्टानवार्यजलिनापिवेत्र नोत्तंगेन्नदयेद्रूपंनजातुस्याकुतूहली नि
त्ययोगेऽतिशयेवाप्रत्ययः किंच रिरुक्षुंवर्जयेत्कर्मप्रेतधूमंनदीत्तरम् केशानस्नागारजलकपाले
षुचसंस्थितिम् आयुरारोग्यादिविरुक्षुंकर्मप्रेतधूमंनदीत्तरणंच केशादिछस्थानंचवर्जयेत्र मनुः
बालार्तयंप्रतेधूमंवर्ज्यनित्रंतथासनम् नछिंद्यान्नखरोमाणिदंतैर्नोत्पाटयेन्नखान्नमद्रोष्टवि

मद्रीयान्नछिंद्यात्करजैस्तृणम् नकर्मनिष्फलंकुर्यान्नायत्तामसुखोदयम् लोष्टमर्दीत्तृणछेदीनरखवादी
चयोनरःसविनाशंव्रजत्याशुसूचकोशुचिरेवच आयतिःपरिणामःकर्मशक्तेनात्रसंकल्पउच्यते तस्यनि
ष्फलत्तामिथ्यात्वंसंकल्पितानुष्ठानरूपेनऊर्यात्र लोष्टमर्दनादिषुतात्त्रीव्यंवर्जयम् तथा नसहितान्पा
णिभ्यांकंडूयेतात्मनः शिरः नस्पृशेच्चैनमुच्छिष्टोनचस्नायाद्विनातत्तः शिरसाविनेत्यर्थः केशग्रहा
न्प्रहारांश्चशिरस्येतानिवर्जयेत्र शिरस्नात्तश्चतेलेननांगंकिंचिदुपस्पृशेत्र विष्णुः नसंहतान्पाणिपा
न्शिरउदरंचकंडूयेतनदीत्तरणेचात्रबाहुन्यासंश्वायिकप्रवेशनवर्जयेत्र तथाचमनुः नबाहूप्रान
दीत्तरेत्र वसिष्ठः उद्वर्त्तनमुपस्थानंरक्तविण्मूत्रमेवच श्लेष्मनिष्ठूवत्तवान्तीनाधितिष्ठेच्चुकामत्तः
विष्णुः नचत्वष्पथमधितिष्ठेत्र नात्रौवृक्षमूलंनशून्यालयम् नसेनाबंधनागारम् गौतमः अमेध्यं
नाधितिष्ठेत्र शरावलिस्त्रितो नाहेपदमधितिष्ठेत्र नत्तणाशर्कराकूटेषुतिष्ठेत्पदंस्थानम् आपस्तंपा
णिमपूहेब्राह्मणस्यनाग्नोच्छित्तमधितिष्ठेत्र ब्राह्मणेनपाणिनोपलिप्तमप्रोक्षितंनाधितिष्ठेदित्यर्थः किंच
नाचक्षीतधयंतींगांनाहारेणाविशेत्कचित्र नराजःप्रतिगृह्णीयादुच्छिष्टोच्छास्त्रवर्त्तिनःधयंतीवत्सया
यंतिगांपरस्मैनाचक्षीतनकथयेत्र द्वारंविहायग्रामंनप्रविशेत्र लुब्धस्यसतिधनेव्ययमऋणस्य उ
च्छास्त्रवर्त्तिनःअतिक्रांतशास्त्रस्यराजोधनंनप्रतिगृह्णीयात्र बौधायनः गायंतींनपरस्मैब्रूयात्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उः अरुरिणाचनात्तीयाज्ञमंवावेश्मनावतम् गौतमः नस्लेछाभ्रुचिधार्मिकैः सहसंनाषेत्तसंनाष्यपु
ष्पकृत्तोमनसाध्यायेत्र ब्राह्मणेनसहवासंनाषेत अधेनुंधेनुनव्येतिब्रूयात्र अनड्वनड्वमितिब्रू
यात्र कृकालंनगलमितिमणिधनुरिनोद्धनुः गायंतीपरस्मैनाचक्षीत्तनंचेनावारयेत्र विष्णुः न
परक्षेत्रंवरंतीगामाचक्षीत्त नोत्पात्तंप्रदर्शयेत्र मनुः ऊलाकुलंरहस्यार्थसंचरेत्रानिन्दितः ऊ
लंगृहम् वसिष्ठः नावतोयज्ञंगछेत्र यदिगछेत्प्रदक्षिणंपुनरावृजेत् गौतमः नयज्ञमवतोगछेद्
ईनायलुब्धमम् मनुः नमस्कुर्व्रजेत्कामंदिद्दत्तुर्यज्ञकर्मवा उछास्त्रवर्त्तिनोराज्ञः प्रतिग्रहेदोषनस्यत्स्मा
त प्रतिग्रहेसन्निचक्रिधजिवेश्यानराधिपाडुः षादशगुणंपूर्वात्पूर्वादेतेयथोत्तरम्प्रतिग्रहविषयेसन्तिप्रन्तीनां
योयउत्तरः सपूर्वस्माद्दशगुणदोषानवति अतस्तत्प्रतिग्रहादशगुणदोषानवति अतस्तत्प्रतिग्रहंवर्जयेत्रस्
नाप्राणिवधस्थानंतद्धन्तृनीप्राणिघात्तकः चक्रीतिलिकः धजीसुराविक्रयीपरतदयंविवर्जायतीतिवेश्या य
द्वावेशनजीवतीतिवेश्याः अगारः नराधिपोराजा सर्वपूर्वोक्तविशेषणैरवृषः तदीयस्यप्रतिग्रहस्यनि
षिद्धत्वात्र तथाचमनुः दशसूनासहस्राणियोवाहयतिसौनिकः तेनतुल्यः स्मृतोराजाघोरघस्यप्रतियृ
होराज्ञःप्रतिगृह्णातिलुब्धस्योछास्त्रवर्त्तिनः सपर्यायेणयातीमान्त्रस्कानेकविंशतिम् तामिस्रमंधता ए७
मिस्रंमहारौरवरौरवौ नरकंब्रालसूत्रंचमहानरकमेवच संजीवनंमहावीचितापनं संप्रतापनम् सं

घातचसकाकोलंकृमलंपूतिमृत्तिकम् लोहशंकुमलीसंचयथानंशालमलंनदीम् असिपत्रवनंचैवलोह
चारकमेवच एतद्विदंतोविद्वांसोब्राह्मणाब्रह्मवादिनः नराज्ञःप्रतिगृह्णंतिप्रेत्यश्रेयोनिकांक्षिणः अध्ययन
विधेयंगान्पाह अध्यायानामुपाकर्मश्रावणेश्रवणेनवा हस्तेनोषधिनावेवापंचम्यांश्रावणस्यवा अधीय
तेऽत्रध्यायः स्वाध्यायस्तेषांसंस्कारकमुपाकर्मारब्धंकर्मश्रावणेपौर्णमास्यांकार्यम् चंद्रमसायुक्तः श्रवणः
नक्षत्रंयस्यांसाश्रावणी अथवाश्रवणोनक्षत्रंसम्पर्यैश्रवणशब्दोदेनप्रत्ययः एवंहस्तेनेत्यत्र अथवा
श्रावणस्यपंचम्यांहस्तेनक्षत्रेचोपाकर्मकार्यम् ओषधिनावेसति ओषधीनांवीरुत्प्रन्तीनांनावः प्राडुनीवः
अंकुरादयइतियावत्तदेतच्चविशेषणं श्राद्धणीश्रवणयोरपियोज्यम् यदाश्रावणेनप्राडुनीवः तदानड्
पदश्रावणेनकार्यम् अत्रमनुः श्रावणेप्रौष्ठपद्यांवाप्युपाकृत्यथाविधि युक्तश्छंदांस्यधीयीतमासा
न्विप्रोर्धपंचमान् छंदांस्युपाकृत्यनाने वपंचमानेवमासानधीयीत अर्धः पंचमोमासोयांतेतथोक्तः उ
पाकर्मप्रन्तीसार्धंश्चतुरोमासान्शुक्लकृष्णपक्षेषुनिरंतरंस्वाध्यायमधीयीतेत्यर्थः पुराणेत्र उपाकर्म
णिचोत्सर्गेयथाकालंसमेत्यच ऋषीन्दर्भमयान्कृत्वापूजयेत्तर्पयेत्ततः तथागौतमादीन्ऋषीन्सप्तक
त्वादर्भमयान्द्विजः पूजयित्वायथाशक्तितर्पयेदृचमुच्चरेत्र गृहस्थस्यापियज्ञाध्ययनाधिकारंज्ञापयि
तुंतत्प्रकरणेऽध्ययनविधिः अतावद्गौतमः समावृत्तोब्रह्मचारिकल्पनयथान्यायमित्तरेजायोयेयेत्ये

Indira Gandhi National Centre for the Arts

करणे उत्सर्जनविधिमाह पौषमासस्येरोहिण्यामष्टकायामथापिवा जलंतेछंदसांकुर्यादुत्सर्गविधि
वद्धि पुष्येणयुक्तापौर्णमासीयौषी सायस्मिन्मासिसपौषः तस्यैरोहिण्यांचंद्रयुक्तायांतस्यैवचाष्ट
कायोक्तत्वाष्टम्यामित्यर्थः जलंतेजलसंनिधौग्रामाद्धि छंदसांवेदानामुत्सर्गपरित्यागंकुर्यात् अत्रछं
दोनिमित्तमध्ययनंलक्ष्यते येनप्रकारेणोपाकर्मप्रभृतिश्रुत्युक्तेषुवेदाध्ययनंकृतंतत्प्र
कारमिहानीयदित्यजेत् नतुसर्वात्मनाअतएवमनुः अतःपरंतुछंदांसिशुक्लेषुनियतःपठेत् वेदां
गानिरहस्यंचकृष्णपक्षेतुसंपठेत् इत्युत्सर्गानंतरंछंदोध्ययनेप्रकारांतरमुक्तवान् उत्सर्गश्चयथा
विधियथाग्राह्यस्तथात्राथर्वकर्तव्यः अत्रमनुःपुष्येतुछंदसांकुर्याद्बहिरुत्सर्जनंद्विजः माघशुक्लस्य
वाप्राप्तेपूर्वाह्णेप्रथमेहनि श्रावणीयघुपाकरणेतदोत्सर्जनंपुष्यस्यशुक्लप्रतिपदिपूर्वाह्णे अथप्रो
ष्ठपद्यांतदामाघस्य उपाकर्मण्युत्सर्गेचकृतेध्ययनकालविधिशेषत्वेनदिनविशेषयर्युदासमा
ह अहंप्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु उपाकर्मणिचोत्सर्गेस्वशाखाश्रोत्रियेतथा अह
महोरात्रत्रयमनध्यायोऽध्ययनवर्जनंकार्यम् अत्रनिमित्तं शिष्यर्त्विग्गुरुबंधुषु प्रेतेष्विति गुरुर
त्राचार्योग्राह्यः तथाचमनुः त्रिरात्रमाशौचमाचार्येसंस्थितेसति इति बंधवोऽत्रासपिंडाः ९८
सपिंडेषुदशाहादिविधानात् उपाकर्मोत्सर्गयोः कृतयोस्त्रिरात्रमनध्यायइत्यनुषंगः मनुस्तत्स

र्गेपठितेमेकाहंत्रिरात्रंवविकल्पेनानध्यायमाह यथाशास्त्रंतुकृत्वैवं मुत्सर्गेविधिवद्बहिः विरमेत्पठि
तेरात्रिंयद्यप्येकमहर्त्रिरामितिस्वशाखाश्रोत्रियेऽधीतेरमितेतथात्रसमनध्यायइत्यर्थः श्रावस्तंनः श्राव
णेपौर्णमास्यामनध्यायमुपाकृत्यमासंप्रदोषेनाधीयीत तथाप्रवचनसूक्तः वर्षाशरदंमैथुनंवर्जये
त् तथोपाकरणादि श्राउत्सर्जनादध्यायंतुनियमोलोपसंहरणंमासंश्राद्धेमैथुनंवर्जयेत् ऋ
तावेवजायांयायात् ऋतुकालाभीत्यर्थः यथागमंशिष्योन्योविद्यासंप्रदानेनियमेऽपचसूक्तःस्यादे
वंवर्त्तमानःपूर्वापदानांसंबंधानात्मानंचैमेमैथुनक्ति गौतमः श्रावणादिवार्षिकंप्रोष्ठपदीचोपाक
त्याधीयीत छंदांस्यर्धपंचमान्मासानूर्ध्वंदक्षिणानंवामासि उत्सृष्टलोमानंमांसंभुंजीतद्वैमास्योवा
नियमेमैथुनवर्जी समाप्तविषयमेतत् अतएवशौनकः अधीयीतसमाप्तोप्रलचारिकल्पेन
यथान्यायमितरेजायोपयेयेत्येके प्राजापत्यंतदिति तज्जायोयमनंप्राजापत्यमितिकिंच संध्यागर्जि
तनिर्घातनूर्वंयोल्कानिपातने समाप्यवेदकनिश्चारणकमधीत्यच सायंप्रातः संध्ययोर्मेघध्वनौ
असंध्ययोरपि निर्घातेउल्कायांतेवेदाध्ययनंसमाप्य आरण्यकवेदनागंवाधीत्यकृनिश्चमहोरात्र
मनध्यायः कार्यः हारीतः सायंसंध्यासनितेरात्रिंनाधीयीरन् प्रातः संध्यासनितेचाहोरात्रम् आपस्त
नः संध्यावनुस्तनितेरात्रिंस्वप्रयंतेविद्युत्युयस्फुषम् यावतागांकृष्णोरोहिणीमितिऋस्यात्रासाद्विजा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नी यादेतस्मिन्काले विद्योतमानेसप्रदोषमहरनध्यायादहोपरात्रेस्तनयित्नोर्धमर्धरात्रादित्येके अ
स्यार्थः संध्यावन्नुअहोस्मिन्काले विद्योतमानेसप्रदोषमहरनध्यायादहोपररात्रेस्तनयित्नोर्धमर्धरात्रा
दित्येके अस्यार्थः संध्यावन्नुअहोरात्रसंधिलक्षितेकालेस्तनितेमेघधनौरात्रिमनंतरंनाधीयीतत्स्व
प्रपर्यंतं स्वप्रवर्जनांतंयावत् अन्यायाद्गुरुस्थनादित्यर्थः उपमुषसुपमुषसि विद्युतिद्योतमाना
यां अथवाग्न्याप्रासपरिमितेदेशेस्थितागोः कृष्णालोहितेतिविज्ञायते यदापररात्रेद्योतमानायां
विद्युतिप्रदोषसहितमहरनध्यायः अथवोर्धमर्धरात्रात्स्तनयित्नौजातेसप्रदोषसहितमनध्यायइ
ति मनुस्तुनिर्घातादिद्युत्कालिकमनध्यायमाह निर्घातेनभश्चलनेज्योतिषांचापसर्जने एतानाद्यु
त्कालिकान्विद्यादनध्यायानृतावपि ऋतावपिवर्षास्वपीत्यर्थः आकालिकोनिमित्तसमयपर्यंतः त
था चौरेपहृतेग्रामेसंभ्रमेचाग्निकारिते आकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वासुतेषुचेति तत्रश्चाद्य
त्कालिकाहोरात्रविकल्पः एवंकल्पांतरेष्वपि यमः शस्त्रध्वजनिमित्तेषुकल्पापातेतथैवच अनध्या
यस्त्रिरात्रंवन्मिकंचेतथैवच वसिष्ठः उल्काविद्युत्समासेत्रिरात्रमुल्काविद्युत्समज्योतिषमपर्त्त
वाकालिकंउल्कायांवसंतेविद्युतिवर्षासुदृष्टायांसज्योतिषमनध्यायः देवइत्यर्थः अथतौउल्काद्
तोरन्यत्रविद्युत्युल्कायांवाद्योतमानायामाकालिकेद्वितीयेहनिदर्शनकालंव्यादनध्यायः क

र्त्तव्यइत्यपिच पंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टम्यांराहुसूतके ऋतुसंधिषुभूकंपावाग्न्याद्युत्पातेप्रतिगद्यवा शुक्ल
पक्षेशुक्लपक्षचतुर्दश्यामष्टम्यांपंचदश्यांचतथाराहुसूतकेचंद्रसूर्योपरागेऋतुसंधिषुऋतूनांव
संतादिनांपरस्परसंधिषुआह्निकंनुत्पातप्रतिगद्यचाहोरात्रमनध्यायः कार्यः राहुसूतकराहुदर्श
नं आहुसंबंधुआह्निकंतत्पक्षंनुत्पा आमंचप्रतिगद्याहोरात्रंनाधीयीत नसिंहपुराणात्तमहो
नवम्यांहादश्यांचरण्यामपिचैवहि तथाचततृतीयायांशिष्यान्नाध्यापयेद्विजः माघमासेतुसप्तमी
रथाख्यायांतुवर्जयेत् नीयमानेशवंदह्यमहीस्थंवाद्विजोत्तमः महानवमीअश्वयुक्शुक्लपक्षस्य
स्य महाद्वादशीकार्त्तिकशुक्लपक्षस्यचरण्यांप्रोष्यपक्षेनंतरा अथततृतीयावैशाखशुक्लपक्षस्य
रथाख्यासप्तमीमाघशुक्लपक्षस्यनाधीयीतेत्यनुवर्त्तेगौतमः कार्त्तिकीफाल्गुणीपाढीपौर्णमासीतिस्रो
ष्वकालिकरात्रमंत्यामेकेउक्तयौर्णिमासीप्रवृत्तिरित्रिरात्रमित्यर्थः अष्टकाशब्देनाष्टकामार्गशीर्ष
म्यादित्रिरात्रमुपलक्षयते अंत्याष्टकामाघी तामेवाध्ययननिमित्तामेकेआहुः यैर्दीनसिःपोषप्रवृत्त
यः कृष्णेनवात्तिस्रोष्टकामार्गशीर्षप्रवृत्तयइत्येके शौनकस्तु हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणां
मष्टमी छष्टकाइत्याह शौनकःपंचदश्यांचतुर्दश्यामष्टकासुमहोत्सवे प्रदोषेचत्रयोदश्यामष्टम्यां
प्रतिपद्यपि मेधाकामस्त्रयोदश्यांचतुर्दश्यांचसर्वदा सप्तम्यांचप्रदोषेतुनस्मरेन्नापिकीर्त्तयेत् मनुः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(५८)

प्रतीक्षेद्विजोविद्वानेकोदिष्टस्यकेतनम् अहंनकीर्त्तयेद्भूलराज्ञोराहोश्चसूतके यावदेकानुदि
ष्टस्यमंधोत्तेपेयश्चतिष्ठतिविप्रस्यविदुषोदेहतावद्भूलनकीर्त्तयेत् केतनंनिमंत्रणम् एकानुद्दि
ष्टमेकोद्दिष्ट एवंचाहदर्शीने एकाहत्रिरात्रयोर्विकल्पः राहदर्शीनंराहुसूतकम् अतएवहारी
तः उपाध्यायोराजनिचमतेश्रोत्रियेचमतेत्रिरात्रमिति किंच पशुमंडूकनकुलश्वाहिमार्जारमूष
कैः कृतेत्वहोरात्रंशूद्रचायेतथोच्छ्ये अंतराशिष्योपाध्याययोर्मध्यतोगमनम् तस्मिन्पशुमं
डूकादिनिःकृतेहोरात्रमनध्यायः मध्यगमनात्प्रभृतिसूर्योदयंयावदित्यर्थः तथाशूद्रपतेरा
क्रोशायोयत्रद्वित्रैस्तत्रालेप्रोषयद्यनंतरंनरएषांशूद्रपातः प्रोषयदसैव शुल्कश्चादशपांशूद्रा क्रो
शायः तदाहगर्गःसिंहगतेदिनकरेसितचारयदेहर्यद्यपाघमुपगच्छतिवेश्माशांके उत्तिष्ठतेवि
धर्मंदिरवंदवंद्योयाम्यांततोदिशिनिषीदतिवज्रपाणिरिति अतएवचहरिशब्देनहरिदैवतं
श्रवणमुपलक्ष्यतेतत्तदपिचप्रदर्शनार्थम् यतः सावाहश्चादशपांचुसितेपक्षेमासिप्रोषयदेत
था शूद्रमुत्थाप्रयेद्राजाविश्वश्रवणवासवेइति विश्वशब्देनवैश्वदेवमुत्तरषाढानक्षत्रमुप
लक्ष्यते वासवशब्देनवसुदैवतंधनिष्ठानक्षत्रं तेनश्चादशपामेवशूद्रोच्छ्रयः गौतमः अंतराग १७०
मनेपुनरुपसदनं श्वनकुलमंडूकमार्जाराणांअहमुपवासोविप्रवासश्चप्राणायामोद्धतप्राशा

नंचैतरेषाम् इमशानाध्यायनेचैवम् येनकेनचिदंतरागमनेकृते उपसदनंकार्यम् उपसदनं
चपाणिनायाणिमुपसंगृह्येत्यादिनायत्प्रत्यहंविहितंतदेवपुनःकर्त्तव्यम् श्राद्धंतरागमनेत्रिरात्रमु
पवासः अहंचविबसेदिति यत्तुवसिष्ठः अध्येयमानामंतरागमनेअहोरात्रमनोजनम् त्रिरात्र
मनन्निषेधः विवासाज्ञान्योन्येनश्वमार्जारनकुलशूद्रागणांत्वहोरात्रमित्याह तत्त्रिरात्रोपवासास
मर्थविषयम् प्राणायामेद्धतप्राशानंचैतरेषामितिश्राद्धादिव्यतिरिक्तानामंतरागमनेइत्यर्थः किंच श्व
क्रोष्टृमर्दनोलूकसामबाणांतन्निस्वने अमेध्यशावशूद्रात्यग्निशानपतितांतिके देशेश्रुचावा
त्मनिचविद्धक्षतेनितसंप्लवे नुत्कार्द्रपाणिरंनोतरर्धरात्रेतिमारुते पांसुवर्षेदिशांदाहेसंध्यानीहा
रनीतिषु धावतः पूतिगंधेचशिष्टेचगृहमागते खरोष्ट्रयानहस्त्यश्वनौवृक्षारोहनेरिणे सप्तत्रिंश
दनध्यायानेतांस्तात्कालिकान्विदुःश्राद्धादीनांनिःस्वनेशब्दश्रयमाणेतत्कालमनध्यायःश्राद्धयःप्रसिद्धः
तथाः अमेध्यादीनामंतिकेसंनिधानेअंत्यःशूद्रानिकृष्टः तथादेशास्यात्मनश्चाशौचे तथाविधं
संप्लवेसप्लवःपुनःपुनर्नवम् तथानुत्कायावद्भार्द्रपाणिःतथानसोमध्येअर्धरात्रेरात्रेर्मध्यमया
महत्येच तथातिमारुते अतिशयेनवातिवायौ तथापांसुवर्षे अरुक्षविशेषेदिशांदाहेच तथा
संध्ययोः तथानीहारेधूमिकायाम् नीतौचचौरादिकृतायां तथाधावतोनध्यायः तथापूतिगंधेत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

योक्तलक्षणेशिष्येगृहेमागतेखरादीनामारोहणेच यानेरथ्यादिरिणमध्वरम् एतान्प्रत्येकप्रत्तिनिः
स्वनादिनिमित्तान्सप्तविवादनध्यायांस्तात्कालिकान्निमित्तकालेकर्त्तव्यान्विदुर्मुनयः अत्रविशेषःतत्रमनुः सा
मध्वनावृग्यजुषीनाधीयीतकदाचनअनध्यायानुवर्त्तौवौधायनः नर्त्तगीतवादित्रऋदितशब्देषुतावं
तंकालंमार्त्तीच आपसंनः श्मशानेसर्वतः शमयाप्रासात् श्मशानवश्रूड्यतितोसमानागारइत्येके
श्रूद्रायांतुप्रेक्षणप्रतिप्रोक्षणायोरनध्यायःब्रह्माध्येष्यमाणोमूलवद्वाससे ..... नाधिवुब्राह्मणेन
संनाष्यत्तयासंनाष्यत संनाष्यतुब्राह्मणेनैवसंनाष्याधीयीत यमःश्लेष्मातकस्यछायायांब्राह्म
लेर्मधुकस्यच कदाचिदपिनाध्येयंकोविदारकपित्थयोःतथा नसंग्रामेनसेनायांविवादेकलहेत
था हारीतः ब्राह्मणागमनेर्ह्यादीनिदत्वानुज्ञाप्याधीयीरन् तथा नदीस्थोनतीर्थस्थोनचाप्सु
नसन्नासुचबुद्धसंकीर्णमध्येचनाधीयीतकदाचन शयानः प्रौढपादश्चकृत्वाचैवावसाक्थिका
म् नाधीयीतामिषंजग्धसूतकान्नाद्यमेवच तथा श्वखरोष्ट्रेचरुवतिपंक्तौचनपढेद्विजः नाधी
यीतश्मशानेतेयामेतेगोव्रजेपिवा तथा रुधिरेचस्रुतेगात्राच्छ्लेष्मणाचयतिद्यते गौतमः ऊ
र्ध्वंनाभेरनाडुत्सवेप्राधीतस्यचनिशायांचतुर्मुहूर्त्तंनित्यमेकेनगरोत्सवे उपनयनाद्ध्वंनाभे
नादहोरात्रममनध्यायः प्राधीतस्याध्ययनेप्रथमंप्रवृत्तस्यनाभेनादूर्ध्वमनुत्सवेपिपूर्ववदन

ध्यायःनिशायांचतुर्मुहूर्त्तम् एतच्चत्रयोदशम् तथाचोशनाः त्रयोदशंप्रथमंश्चतुरोमुहूर्त्तान्
धीयीत तस्यानध्यायइत्यनुवर्त्तौवसिष्ठः मिथुनव्यवेतायांचशय्यायांवाससाचमिथुनव्यवेतेना
निर्णिक्तेनेति सर्वेचैतेनध्यायाधर्मनैपुणकामेनविद्यानैपुणकामेनचवर्जनीयाः प्रत्यवायावि
शेषात् तथाचयनः छिद्राण्याहुर्द्विजातीनामनध्यायामनीषिणः छिद्रेभ्यःस्रवतेब्रह्मब्राह्मणान
यदर्जितम् आयुः प्रजांपशून्मेधांकृत्तामिसुकृतंचयात् अनध्यायेष्वन्यसतोब्रह्मत्वा हरतस्था
यत्तुमनुवचनम् हास्त्रेवर्जयेन्नित्यमनध्यायेप्रयत्नतः स्वाध्यायन्नमिचाश्नुमात्मानंचाश्नु
विद्द्विजः इतितद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनविषयम् तत्प्रकरणाधीतवचनमूलत्वात् ब्रह्मयज्ञंहि तैत्ति
रीयाकाः समामनंति तस्यवाएतस्ययज्ञस्यद्वावेतावनध्यायौ यदात्माशुचिर्यदेदशइति एव
मनध्यायानुक्त्वाप्रकृतमाह देवर्त्विक्स्नातकाचार्यराज्ञांछायांपरस्त्रियः नाक्रमद्वृक्षविण्मू
त्रयोर्वनोद्यानानिच देवादीनांछायांरक्तादीनिचनाक्रमेन्नाधितिष्ठेत् ऋत्विगाचार्ययोःस्नो
नकोपादानेनैवयज्ञाणसिद्धौपथियुपादानात् स्नातकश्चादोविरसमावर्त्तौवर्त्तते यद्वाऋ
त्विगाचार्यच्छायामन्यस्नातकस्यछायामनाक्रमणमंतव्यम् देवादेवप्रतिमाःक्षीवनंसुखप्रच्छ
तेनालादि उद्वर्त्तनमुत्सर्गोत्सादनद्रव्यम् अत्रमनुः देवतानांगुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(५८)

था नाक्रमेत्कामतश्छायांबन्धुणोदिक्षितस्यचबन्धुकपिलंगवादि यमः देवद्विजगुरुप्राज्ञस्नात
काचार्यमंत्रिणाम् नाक्रमेत्कामतश्छायांकपिलस्यगोरपि स्वांतुनाक्रामयेच्छायांस्त्रीवेनपतितेन
च चंडालेनद्विषद्भिश्चनित्यंरोगार्तितेनच विष्णुः देवगुरुबंधुदीक्षितानांछायांनातिक्रमेत्प्र
संगादन्यदप्युच्यते तत्रमनुः मध्यंदिनेचरात्रौचश्राद्धंचोत्काचसामिषम्संध्ययोरुभयोश्चैवनसे
वेत्तच्चतुष्पथम् तथा वैरिणंनोपसेवेतसहायांश्चैववैरिणः अधार्मिकंतस्करंचयस्यचयोषि
तम् शोखलिवितौ नोद्धतऊर्द्धकैः सहैकतस्तिष्ठेत् किंच विप्राद्विक्षत्रियात्मानोनावज्ञेयाः
कदाचनः विप्रसर्वक्षत्रियात्मानावमंतव्याः अत्रमनुः क्षत्रियंचैवसर्पंच ब्राह्मणंचबहु
श्रुतम् नावमन्योत्तवेत्रयुःकल्याणपिकदाचनएतत्त्रयंहियुरुषानिर्दहत्यवमानितम् तस्मा
देतत्त्रयंनित्यंनावमन्येतबुद्धिमान् नात्मानमवमन्येतपूर्वाभिरसमृद्धिभिः आत्मानंनज्ञायेद्
यान्नीरुक्षोनस्वयेद्दिवा नमूत्रंविलिखेन्नभिगाश्चरात्रौनसंस्पृशेत् तथा ब्राह्मणान्नपतीन्नक्षा
न्स्वांश्च शांताञ्छिशूनपि नात्रोच्चान्नावमन्येतपूजयेद्दैवतंतथा किंच आमत्योः स्त्रियमाकांक्षेन्न
कंचिन्मर्मणिस्पृशेत् यावज्जीवंस्त्रियमद्विषेत् ततश्चतंडुलंनामत्वा तदुपायाल्लघुनेमंदा द
रणानन्नवितव्यमितितात्पर्यार्थः तथाचक्रमपिशान्तमुदासीनंवामर्मणिनस्पृशेत् परदोषप्र १०२

काशनंवर्जयेदित्यर्थः तथाचमनुः हीनांगानतिरिक्तांगान्विद्याहीनान्वयोतिगान् रूपद्रविणहीनां
श्चजनोहीनांश्चनाक्षिपेत् अपिच दूराद्दुष्टविण्मूत्रपादौनासिकमुत्सृजेत् दूरतोगृहाद्दुष्टि
कादौनिक्षिपेत् किंचश्रुतिस्मृदितंसम्यङ्नित्यमाचारमाचरेत् तत्राचारोनामलौकिकंकर्मप्रयः
पुरुषनिःश्रेयसेप्सोःकारस्यविधिःप्रतिषेधोवा तत्रश्रुतिविहिताआचारागोपालकाणाप्रनतयः य
थाकर्त्तव्यंकर्णकर्त्तव्यइत्यादयः आचारविषयाणिस्मृतिवाक्यानिप्रदर्श्यंते तत्र व्यासः श्रीकाम-
सर्वदास्नानंऊर्द्धतामलकैर्नरः सप्तमीपंचमीचैवपर्वकालंविवर्जयेत् पर्वात्रामावस्या यदाह
सएव अमावस्यानवम्योश्चसप्तम्यांचविशेषतः धात्रीफलानियत्नेनदूरतः परिवर्जयेत् धात्री
आमलकीतथा सप्तम्यांनस्पृशेत्तैलंनीलवस्त्रंनधारयेत् नधात्र्यामलकैःस्नायान्नऊर्ध्वंकलं
हंनरः वीर्यहानिः प्रजाहानिर्यशोहानिस्तथैवच हंत्येतत्त्रितयंयस्मात्तस्माद्धात्रीविवर्जयेत् त
था षष्ठ्यष्टमीपंचदशीपद्वयचतुर्दशी अत्रसंनिहितंपापंतैलेमांसेस्त्रियंगोषुतैलमनायु
ष्यमष्टम्यांविशितंतथाचतुर्दश्यांकामचौगममावस्यांस्त्रियाः मांसाशनेपंचदशीतैलाभ्यंगो
चतुर्दशीअष्टमीग्राम्यधर्मेषुज्वतलमपिपातयेत् ग्राम्यधम्पधर्मो मैथुनम् तैलंनसंस्पृशेदामं
वल्लादीश्छेदयेन्नच यद्वादौचरवौषष्ठ्यांवीस्तायां तथातिथौ दर्शम्यांतैलमस्पृश्यंनस्नायात्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अविच्छिन्नाश्चत्वारीतस्यनक्षत्रमित्याहुः प्रशस्तमौधनम् मोहात्प्रतिपदंषष्ठीमुत्सृज्यरिक्तांतथातिथिम्
तैलेनाभ्यंजमानस्तुचतुर्दश्यहीयते पंचमीदशमीचैवपौर्णमासीत्रयोदशीम् तृतीयाचैव
वयतैलंनरः समुपसेवतेअभ्यंगात्यर्शनाद्यापिनदहणाच्चतथैवच चतुर्णीतस्यवह्निः स्याद्ध
नापत्यबलायुषाम् उपोषितस्यव्रतिनः क्षुत्कृशस्यनापितैः तावश्रीस्तिष्ठतेप्रीतायावत्तैलं
नसंस्पृशेत् नरवक्त्यकृतेश्मश्रुशिरोरुहविकर्त्तनेनस्नायीतनरः त्रीषतैलस्नानेविधीयते
कषायेनशिरः कृत्वाअभ्यक्तोयेनकेनचित् तावत्स्यादशुचिर्विप्रायावन्निर्णिज्यतेनम् नचा
नीक्षांशिरः स्नानंकार्यनिष्कारणंनरैः दिवाकपित्थछायायांरात्रौदधिशमीषुच धात्रीफलेषुस
दामामलक्यमीर्चसतेसदाचतुर्दशष्टमीचैवश्रमावस्यापूर्णिमा पर्वाण्येतानिवर्ज्यानिरवि
संक्रांतिरेवचतैलस्त्रीमांससंभोगीपर्वस्वेतेषुयोनचेत् विण्मूत्रभोजनं नामप्रयातिनरकंम
तः सायंसंध्यायरात्रेचतिलपिष्टंतथैवच श्रमावस्यांनसेवेतरात्रौभोजनमैथुने श्रमावस्यां
नहिंस्यात्तरुशाश्वसमिधस्तथा सर्वत्रावस्थितेसोमेहिंसायांब्रह्महानवेत् द्वादशंपाकहन्याद
दोतुनस्नात्तव्यंकदाचनश्वनसंतानमिच्छद्भिरपवर्गानरैरपि स्मृत्यंतरात्तु नोगार्थंक्रियतेय
त्तुस्नानंयाद्यद्भिर्नरैः तन्निषिद्धदशम्यादौनित्यनैमित्तिकंनतु गर्गः क्रियतेवानवायत्तुशा

१०३

स्त्रयंत्रणयाविना मलव्ययोद्भवंमलस्नानंयाद्यद्भिर्कंतुत्तरं तत्तुऊर्ध्वंत्रयोदशंपात्तृतीयायांतथाति
थौ शाश्वतीश्रुतिमन्विच्छद्दशम्यामपिपंडितः दशमीपुत्रनाशायस्वनाशायत्रयोदशी तृतीयो
नयनाशायस्नानतोवर्जयेन्नरइतित्रयोदशंपात्तृतीयायांदशम्यांचैवसर्वशः शूद्रविट्क्षत्रियाः
स्नानंनाचरेयुःकदाचन जपेहोमतपोदानेविप्रेस्नानंसमाप्यते इतरेषांतुवर्णानांदानात्परिसमा
प्यते नित्यंनहापयेत्स्नानंकाम्यंनैमित्तिकंचयत्तदशम्यादिषुकर्त्तव्यंनतुयाद्यद्भिर्कंह्यचिरंये
ढीनसिः पुत्रजन्मनिसंक्रांतोश्राद्धेजन्मदिनेतथा नित्यस्नानेचकर्त्तव्येतिथियोगोनविद्यते व
सिष्ठः पुत्रजन्मनियज्ञेचतथासंक्रमणेरवेः राहोश्चदर्शनेस्नानं प्रशस्तंनान्यथानिशिव्यासः रा
त्रौस्नानंनकुर्वीतदानंचैवविशेषतः नैमित्तिकंनऊर्वीतस्नानंस्नानंचरात्रिषु ग्रहणेह्यसंक्राति
यात्रार्थेप्रसवेषुच दानंनैमित्तिकंज्ञेयंरात्रावपिनदुष्यति पुत्रजन्मनियात्रायांश्रार्थंयोद्यत्तमद्य
यम् उपरागविवाहेषुप्राणार्त्तिषुविशेषतः दानवत्स्नानमभीष्यतएव उच्छिष्टाद्युपघातादौ
स्नानंनैमित्तिकंस्मृतम्चंद्रसूर्योपरागेचतथैवयहसूतके ग्रहसूतकंराहुदर्शनम् अप्रशस्त
निशिस्नानंराहोरन्यत्रदर्शनात् परान्नमितथैवाल्पेनाशिरस्कंधंचन मार्कंडेयः महानि
शाह्यहोरात्रौमध्यमयामयोः नैमित्तिकंतदाऊर्ध्वंकाम्यंनतुमनागपिमलानिशातुविज्ञेयाम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ध्यर्थंप्रहरद्वयम् स्नानंतत्रप्रकुर्वीतशौचमाचमनक्रियम् मूत्रोच्चारेमहारात्रौऊर्ध्वान्त्राचमनं
तुयः प्रायश्चित्तीयतेविप्रः प्राजापत्यार्धमर्हति चत्वारीमानिकर्माणिसध्यायंपरिवर्जयेत्तत्राहारं
मैथुनंनिद्रास्वाध्यायंचतुरीयकम् आहाराज्जायतेव्याधीरोद्रोगर्नश्चमैथुनात् निद्रातोजायतेऽ
लक्ष्मीः स्वाध्यायादायुषःक्षयःक्रमशः आहारंमैथुनंनिद्रांसंध्याकालेविवर्जयेत् कर्मवाध्य
यनंवापितथादानप्रतियहौआहाराद्व्याधिमाप्नोतिरौद्रोगर्नश्चमैथुनात् स्वपनःस्यादलक्ष्मीकः
कर्मचैवात्रनिष्फलम् अध्येतानकयातिदानान्नाप्नोतितत्फलम् प्रतियही नवेत्पापीतस्मात्संध्या
विवर्जयेत् ज्ञातातपः अमावैसोमवारेणरविवारेणसप्तमीचतुर्थीसोमवारेणविषुवत्सदृशं
फलम् अमावस्यांरुद्रेहोमंयदाकुर्मिसुतस्यवै जाह्नवीतानमात्रेणगोसहस्रफलंनवेत् व
रुवसिष्ठःसर्वेषामेववर्णानांसूतकंरात्रौसूतके सचैलंचक्रनवेत्स्नानंसूतकान्नंचवर्जयेत्
सूतकान्नंरात्रौसूतकान्नम् तथा त्रिदशाःस्पर्शसमयेतृप्यंतिपितरस्तथा मनुष्यामध्यकालेचमोदका
लेचरात्रसाःस्पर्शकालेएवदेवपितदेवतंऊर्ध्वादित्यर्थः तथा प्रछन्नानिचदानानिचदानंनिज्ञानंचचनिर
ईक्षतम् तपासिचपुरुषानित्तेकफलमनंतकम् तथा एकोगोःस्वस्थचित्तस्यआतुरस्यचयछत्तम् सह १०६
स्रंम्रियमानस्यतच्चातानिचत्तत्समम् तथा कनकाश्वतिलानागदासीगृहमहीरथाः॥ कन्यकाकपिलाचै

तिमहादानानिवैदशा दत्त्वायोनुस्मरेद्दानंप्रतिगृह्यचयाचते उभौतौनरकंयातः प्रतिग्राहकयाचकौ॥अ
नुस्मरणंयश्चात्तायःतथा सर्वत्रगुणवद्दानंश्रद्धयाकादिक्षपिप्पितम् देशेकालेविधानेनयात्रेदनंवि
शेषतः असत्तोपिसमादायसाधुभ्योयः प्रयछति धनस्वामिनमात्मानंसंतारयतिदुस्तरात् तथा ह्रा
वेवाप्सुप्रवेष्टव्योगलेबद्धामहाशिलांधनवंतमदातारंदरिद्रंचात्मयस्विनम् तथाउपावृत्तस्यपापे
भ्योयस्तुवासोगुणैःसह उपवासःसविज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः पुष्पालंकारवस्त्राणिगंधमाल्यानुले
पनम् उपवासेनदुष्येत्तुदंतधावनवर्जितम् उपवासेतथाश्राद्धेनखादेद्दंतधावनम् दंतानांका
ष्ठसंयोगेहंतिसप्तकुलानिवै तत्तश्चपत्रादिनोपवासेदंतधावनंकार्यम् श्राद्धेनोक्तावनतुदृष्टे
न देवलः ब्रह्मचर्यंतथाशौचंसत्यमामिषवर्जनम् व्रतेष्वेतान्निचत्वारिवरिष्ठानीतिनिश्चयः स्त्रीणां
तुप्रेक्षणात्स्पर्शात्तानिःसंकथनादपि निःष्पंदत्तेब्रह्मचर्यंनदारेष्वतुसंक्रमात् अत्रायमर्थःस्त्री
णांयास्त्रीणांवीक्षणात्सनावेनचित्तेनेत्यर्थः एतानिरन्यस्त्रीभिरेवसंकथनात्संयोगप्रलापाच्च ब्र
ह्मचर्यंदशाम्याघुपवासनिमित्तंनिःष्पंदतेनरूपातीत्यर्थः नदारेष्वतुसंक्रमादितिदारेषुवीक्षणा
त्स्पर्शात्संकथनात्त्वगृह्यव्यापारकथाप्रपंचाच्चतद्ब्रह्मचर्यंनिःष्पंदतेननरूपतीतित्वदारेषुवीक्ष
णादेर्ब्रह्मचर्यंनिःष्पंदानावउपवासेघ्रसिदाव्रतंनिमित्तत्वादिति. असकृज्जलयानाच्चतोदूत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तस्पक्षनक्षणात् उपवासः प्रदुः ध्येत्तु दिवास्वप्राज्ञमैथुनात् मैथुनंचात्रऋतुकालव्यतिरिक्तविषय
म् सायमाद्यंतयोरहोः सायंप्रातर्मध्यमे धर्मोपवासीऊर्वीतनेवनक्तंचतुष्टयंधर्मग्रहणंप्रायश्चित्त
स्यव्युदासार्थम् दशम्यामेकनक्तंतुमांसमैथुनवर्जितः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुभयोरपि गृही
तोडुंबरंयात्रंचारिपूर्णमदङ्मुखः उपवासंतुगृह्णीयात्पद्मासंकल्पयेद्बुधः देवतास्तस्यतुष्यंतिका
मितंतस्यसिद्धति अन्यथातुदथामर्त्तोः लिरुपंतिस्वल्पबुद्धयः औडुंबरंताम्रम् यद्वोयवासादम
द्वतंसंकल्पयेदित्यर्थः एकादश्यांनिराहारोभूत्वाहमाग्रेऽहनिः नोद्यामिपुंडरीकाद्यागतिर्ममनवा
च्युत पुराणात् केशवोमार्गशीर्षेस्यात्योषेनारायणः स्मृतः माधवोमाघमासेतुगोविंदः फालु
णेतथा चैत्रेमासे नवेद्विष्णुर्वैशाखेमधुसूदनः त्रिविक्रमोज्येष्ठमासेआषाढेवामनोभवेत् श्रा
वणेश्रीधरोज्ञेयोहृषीकेशस्ततःपरम् पद्मनाभआश्वयुजेततो दामोदरोमतः सर्वेष्वेवतुमासेषु
नरकरिर्मलिम्लुचेश्रीर्वैवागीश्वरीकांतिक्रियाशक्तिर्विभूतयः इच्छाप्रीतिरतिश्चैवमायाधीर्महिमे
तिच एतानिः शक्तिनिः शुक्लद्वादशीषुसहः क्रमात् वासुदेवोद्वादशासुपूजनीयउयोषितैः त
थैवकृष्णपक्षेषुशक्तिपुक्तोऽर्च्यतेद्विजैः हृषीकेशतोच्युतश्चक्रीवेत्रीढोथजनार्दनः उपेंद्रोयज्ञ
पुरुषोवासुदेवस्तथाहरिः योगेश्वरोद्वादशामः पुंडरीकाद्यावच्च रुक्मिणीचप्रितिः शक्तिः सिद्धि

श्चपंचमी तथाश्रीर्महिमालक्ष्मीः कांतिश्चनवमीमताप्राप्तिः प्राकाम्यस्यैज्ञात्वलक्ष्मिद्वादशीस्मृतात
था उच्चारयेद्धृतस्यांतेदेवस्यपुरुषःस्थितः अज्ञानतिमिरांधस्यव्रतेनानेनकेशवप्रसादान्मिमुखो
भूत्वाज्ञानचक्षुःप्रदोभवः यज्ञन्मनः प्रभृतिदेहलयांतमज्ञः पापंकरोमिवपुषामनसाचवाचाक्ले
शोपतापितमतिस्त्रियदेत्रिरूपंतन्नाशायाद्युतममव्रतसंप्रसन्नः प्रज्ञानांधेनयत्किंचिन्मयाव्रंद्व्रते
कृतम्नगवंस्त्वत्प्रसादेनतदस्तुमिरास्तुते यथाव्रंडेज्ञात्सर्वत्वमेवपुरुषोत्तम तथाव्रंडमस्तु
डमेव्रतंभवतुकेशवेति तथानशंखेनपिवेत्तोयेनश्रीयात्कूर्मसूक्ष्मो एकादश्यांनभुंजीतपक्ष
योरुभयोरपि एतत्पुत्रवद्गृह्यंव्यतिरिक्तविषयम् यतऊर्ध्वंसमत्यंतरे कृष्णपक्षेर्कसंक्रांत्यांग्रहणेवा
पिपुत्ररत्नवान् भुपवासंनऊर्वीरासुत बधुनक्षयात् नारदे आदित्येहनिसंक्रांतौ वर्कपुत्रेपि
वानवेत् उपवासोनकर्त्तव्यः पुत्रदारक्षयावहः सत्स्यपुराणात् दिनक्षयेर्कसंक्रांत्यांग्रहणे
चंद्रसूर्ययोः उपवासंनऊर्वीतपुत्रपौत्रसमन्वितः कूर्मपुराणे संक्रांत्यांकृष्णपक्षेचरविशुक्ल
दिनेतथा एकादश्यांनऊर्वीतउपवासंसपारणमित्यादि व्रतलोपसुरायःस्यात्सस्तेयीगुरुत
ल्पगः विवेचयतियोमोहादेकादश्योसितासिते विष्णुधर्मोत्तरे अतिक्रामति मोहादेकाद
श्योसितासिते उपवासेसमूढात्माविष्णुलोकेनगच्छति इति यच्चमत्स्यपुराणे एकादश्यांनिरा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

हारीयोक्तेद्वादशीदिने शुक्लेवायदिवाकृष्णेतद्व्रतंवैष्णवंमहदिति तत्पुत्रवद्गृहस्थव्यतिरिक्तविषयम् यथाह्यमेकादश्यादौपुत्रवतोगृहस्थस्यानधिकारःतथादिनक्षयेपि तदुक्तंकूर्मपुराणे द्वातिंशं तावेकवारेयस्मिन्स्यात्सदिनक्षयः तस्मिन्सानंजयोहोमोनोपवासोगृहाश्रमे प्रक्रांतौकादशीव्रतस्यासमर्थो वराहपुराणे असामर्थ्येशरीरस्यव्रतेचसमुपस्थितेकारयेद्धर्मपत्नीवापुत्रवानियमान्वितम् एकादशीव्रतंसूतकेमृतकेपिनत्याज्यम् यदुक्तंतत्रैव परमापदमापन्नोहर्षवासमुपास्थिते सूतकेमृतकेचैवनत्याज्येद्वादशीद्वयम् तथा सूतकेपिनरःस्नात्वाप्राणम्यमनसाहरिम् एकादश्यांबभुंजीतव्रतमेवंनलुप्यते द्वादश्यांतुतथाभुक्त्वासूतकंतेजनार्दनम् पूजयित्वाविधानेननोजयेत्रद्विजोत्तमम् मृतकेपिनभुंजीत एकादश्यांसदानरः द्वादश्यांतुसंप्राश्रीयात्स्नात्वाविष्णुंप्रणाम्यच एकादशीव्रतस्यकथंचिदतिक्रमेयथाकार्यंतद्वराहपुराणएवोक्तम् एकादशीविद्धतावत्परतोद्वादशीस्थिता उपोष्याद्वादशीतत्रयदीच्छेत्परमंपदम् विद्धतांकेनापिहेतुनातिक्रांतोपवासानित्यंचैकादशीव्रतमिति तत्रैवोक्तम् एकादश्यांनभुंजीतयद्यपोरुभयोरपि एकादश्यांतुभुंजानोविष्णुलोकंनपश्यतीति कांस्यस्याप्यसमायनेदोषमाह परिगृह्यव्रतंसम्यगेकादश्यामुपोषणम् नसमाप्ययतेयस्तुसयाति नरकंनरः व्रतांतरेप्याह योगहीत्वाव्रतंमोहादेकादश्यादि

१०६

कंनरःनसमाप्ययतेत्तस्यगतिःपापीयसीभवेत् अनुत्पन्नपुत्रेणविशेषेणैकादशीव्रतेप्रक्रांतेसति पुत्रेजातेसतिप्रतिषिद्धोपवासवारेषुयत्कर्त्तव्यंतदुक्तंवायुपुराणे उपवासनिषेधेतुनक्तंकिंचित्प्रकल्पयेत् नदुष्यत्युपवासेन उपवासफलंलभेत् नक्तंह्यविष्यान्नमोदनं वाफलंतिलाःक्षीरमथवाघृतमेवच यत्संवत्सरव्रतंयदिवापिवायुःप्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरंच नक्तंवानियतएवकालेकर्त्तव्यम् यदातुप्राङ्मुखीछायापुरुषाद्दिवाणानभवेत् तदानक्तंविजानीयात्रनक्तमन्यथाभवेत् इतिस्मृत्यंतरदर्शनात् यदपिस्मृत्यंतरमुक्तम् एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि वनस्थयतीत्तधर्मोयंशुक्लामेवसदागृहीतव्रतापिगृहिणंप्रत्युद्दिश्यपुत्रवद्गृहिविषयःपूर्वोक्तवचनानुरोधात्वनस्थादिशब्दःप्रदर्शनार्थःतेनापुत्रंगृहिणमपिसंगृह्णाति दिनक्षयविशेषेणनक्तविषयमाह एकादशीकलामात्राद्वादशीचक्षयंगतः क्षीणासाद्वादशीज्ञेयानक्तंतत्रविधीयते पुत्रवद्गृहिविषयश्चायंनियमःअपुत्रस्यवसेदेव तदुक्तंपुराणे एकादशीद्वादशीचरात्रंतेदत्रयोदशी तत्रक्तंभुंजतेपुण्येत्रयोदश्यांतुपारणमिति दशम्येकादशीविद्द्वादशीचक्षकायंगता नक्तंतत्रप्रकुर्वीतनोपवासोविधीयते अत्रोदाहरणं यदियंदिवसःत्रयोदशीत्यर्थः एकादशीदिनेतुदशमीविद्धते द्वादशीदिनेतुनैकादशी त्रयोदशीदिनेचद्वादशी तत्रनक्तंकुर्यात्रोपवासमिति इतिश्लोकद्वय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एकएवविषयोपुत्रवत्पुत्रवद्गृहिनेदेनोक्तइतिविचार्यम् यदापुनः संपूर्णैकादशीन्यूनाद्वितीयेदि
नेपुनर्नवेत् तृतीयदिनेचद्वादशी तदापूर्वामेकादशीं हित्वाद्वितीयामुपवसेत् यदुक्तंस्मृत्यंतरे
कलाकाष्ठापिद्वादश्यधिकादस्यादपरेह्निद्वादशाद्यर्धेशीघ्रंतिपूर्वस्योपारणंकृतम् अत्रोदाहरणा
म् दशै४ एशै२एदि२द्वादि४ इत्यस्मिन्नेवविषयेयदितृतीयेहनिद्वादशीनदृश्यते तत्रगृहीणाः
पूर्वस्यामेकादश्यामुपवासः यतेत्तरस्याम् यदुक्तंपुराणे संपूर्णैकादशीयत्रप्रजातेपुनर्यदा
उत्तरांतुयतिःकुर्यात्पूर्वामुपवसेद्गृही अस्मिन्नेवविषयेयतेः पारणानुग्रहंस्मरेति संपूर्णैकादशी
यत्रप्रजातेपुनरेवसा तत्रक्रतुशतंपुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणमिति तथाचस्कन्दपुराणम् कला
प्येकादशीयत्रद्वादश्यनुगतानवेत् दिनद्वयेपिसापूज्यायतीनामुत्तरातिथिः यदपिबौधाय
नोक्तम् कलाप्येकादशीयत्रद्वादश्यानुगतान्यवेत् तत्रक्रतुशतंपुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणमिति
एकादशीकलायुक्तामुपोष्यद्वादशीनरः त्रयोदश्यांयदाभुंक्तेविष्णुसायुज्यमश्नुते इतितदा
क्यतिविषयमेवविष्णुसायुज्यफलश्रवणात् क्रतुशतपुण्यविधानंतुस्तुतियेवनत्वार्थवादा
नपरे यदपिस्कन्दपुराणेदिनद्वयेर्कसंक्रांत्यांग्रहणे चंद्रसूर्ययोः उपावासस्तुकर्त्तव्योविष्णु १७
सायुज्यमिच्छतेति तदपियुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तमुमुक्षुपुरुषविषयम् एकस्मिन्नेवश्लोकेचैतेश्लो

कात्त्रयोदशीपारणनिषेधसूचकाःपुत्रवतोगृहस्थस्येतिज्ञेयम् एतच्छ्लोकोदाहरणम् दशै२ए
शै१ त्रिएद्ध एदि१त्रयः त्रैशै२ इत्यत्रगृहस्थयतिव्यवस्था यदपिचकूर्मपुराणे द्विस्पर्शेकाद
शीयत्रतत्रसान्निहितोहरिः तामोवोपवसेत्कामंमद्भक्तोविष्णुतत्परः इतितदपिपूर्वेणसमानवि
षयम् येतुपुत्रिणोगृहिणस्तेषामप्यनक्तविधिरित्यनुसंधेयम् दशमीद्वादशीत्रयास्पृशति
सा द्विस्पर्शा अत्रोदाहरणम् नदि४ददि२त्रयः द्वादशै२ इतियत्तुनारदेनोक्तम् दशमीशेष
संयुक्तामुपोष्यद्वादशीकिल संवत्सरकृतेनेहनरोघर्मेणमुच्यते इतितथा दशम्यनुगतायत्र
तिथिरेकादशीत्रयेत् तत्रापत्यविनाशःस्यात्परेत्यनरकंव्रजेत्इतिद्वितीयेहनिएकादश्यां
सत्यांवेदितव्यम् तदभावेतु पुत्रवतांगृहीणांदशमीविद्धैकादश्यांनक्तम् अन्येषामुपवास
इत्युक्तंनवेत् अतएवमहाभारतम् दशमी शेषसंयुक्तांगांधार्यासमुपोषिता तस्याःपुत्रश
तंनष्टंतस्मात्तांपरिवर्जयेत् शाल्यपरिहारेतुफलमविकलम् विशाल्याद्वादशीयत्रतत्रसं
न्निहितोहरिः उपोष्यैकामपिहितांगर्नवासंनपश्यतीतिस्मरणात् यत्तुत्रयोदश्यांपारण
निषेधः यथाकूर्मपुराणेतावत् एकादश्यामुपोष्यैवद्वादश्यांपारणेस्मृतेत्रयोदश्यांनतत्कु
र्याद्वादशाद्वादशीहन्यात् स्कन्दपुराणेः उपोष्यैकादशीयत्तुत्रयोदश्यांतुपारणम् करोति त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यनरूपतिद्वादश्योद्वादशौवतःइतिसगहिविषयःत्रयोदशीपारणायत्रैकादश्यामाश्रीयमाणायां
प्रसज्येत तांमहीनोपवसेदितितस्यार्थः अतएवोक्तम् उत्तरांतुयतिःऊर्ध्वंत्वर्वामुपवसेद्गृही यस्तु
त्रयोदशीपारणाविधिःयथातावद्बौधायनीयेकल्पेयेकादशीयत्रपुरतोद्वादशीनवेत्र इत्यादि
सन्नलचारिवनस्थविषयःएकादशीद्वैधेसतिद्वितीयैकादशीग्रहणादिनाकार्यतितत्पक्षत्यर्थ
मत्रयोदशीपारणा निषेधश्चोनयव्यापिन्यांद्वादश्यामसत्यांवेदितव्यः नपुनस्तस्यासत्यामपित्रयो
दशीसमयेपारणनिवारणपरःतथासत्यदृष्टार्थःस्यात् अन्यथापुनरेकादशीद्वैधे
सत्येकस्यागृहीणोपवासइत्येवंविधायकःसन्दृष्टार्थःमार्कंडियः एकभक्तेननक्तेनत
थैवायाचितेनच उपवासेनदानेननिर्द्वादशीकेनवत अत्रैकभक्तादिविधानमुपवासास
मर्थंप्रतिषिद्धोपवासंवादृष्टव्यम् पुत्रवतोगृहिणोयस्यामेकादश्यांकदाचित्सूर्यसंक्रांतिदिनस्य
यदाचोपवासोनिषिद्धस्तस्यामपिकदाचिद्यनुषंगप्राप्तोननिषिध्यते यदाहस्मृतिमीमांसायां
जैमिनिः आदित्येहनिसंक्रांतौग्रहणेचंद्रसूर्ययोःउपवासेनकर्त्तव्योगृहिणापुत्रिणातथा
तन्निमित्तोपवासस्यनिषेधोयमुदाहृतः नानुषंगकृतोग्राह्योयतेर्नित्यमुपोषणमिति तन्निमि
त्तोपवासस्येत्येवंतत्राद्यः प्रकृतत्वादेकादशीविषयः नक्षद्यादित्यादिनादिविषयः आदित्या

१०८

दिनसंक्रांत्योरेकादश्युपवासनिषेधंप्रतिनिमित्तत्वेनोपादानाच्चप्रकृतत्वत्र राहुदर्शनस्यैका
दश्यामसंभवात्यथैवोपवासनिषेधहेतुत्वम् तत्रकक्षाद्यनुषंगप्राप्तोपवासकृतोनिषेधोग्रा
ह्यःयतेःपरिव्राजकस्यनित्यमनिषिद्धमुपोषणम् अन्येपुनरन्यथापठंति आदित्येहनिसंक्रांतौ
ग्रहणेचंद्रसूर्ययोःपारणेचोपवासंचनऊर्ध्वंपुत्रवान्गृही तन्निमित्तोपवासस्यादित्यवारादिनिमि
त्तस्योपवासस्यनिषेधोनैकादशीनिमित्तस्यवर्जनीयादित्यवाराद्यनुषंगस्य यस्मान्नित्यमेकाद
श्युपोषणमिति अत्रव्याख्यातेआदित्येहनीत्यादिवाक्यमेकादश्युपवासप्रकरणेपठितमसति
विरोधेप्रकरणबाधितत्वाद्व्याख्येयम् हेत्वंशोपवासनित्यत्वनूपोनसमंजसः यतोनित्यस्यापिपो
ड्शीग्रहणादेर्दृश्यतेप्रतिषेधः नचास्यनञः प्रतिषेधत्वम् किंतुपर्युदासवृत्तित्वम् तथासत्यु
पवासविधिनैकवाक्यताप्रतिषेधेतुनानावाक्यत्वम् यस्मात्सदृशवस्तुपरिग्रहकारीपर्युदासः
अपिचप्रधानत्वंविधेयत्रप्रतिषेधेऽप्रधानतापर्युदासःसविज्ञेयोयत्रोत्तरपदेननञ् यथा अ
ब्राह्मणमानयः अप्राधान्यंविधेयत्रप्रतिषेधेप्रधानता प्रसज्यप्रतिषेधोयंक्रियायासहतत्रन
ञ् यथा अश्नाद्यनोजी पर्युदासवृत्तिश्चैवंव्याख्येया पुत्रवद्गृहिव्यतिरिक्तआदित्यवारादिषु
कायामेकादश्यामुपवसेत् अथवापुत्रवान्गृहस्थउपवासादन्यत्रदान्तंऊर्ध्वंत् एवंचत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यामादित्यदिनयुक्तायामेकादश्यामुपवासविधिरेवनास्तीति नक्तुर्यात्पुत्रवानरणीत्यनेनप्रति
षिद्धते यथा दीक्षितोनदवाति नक्तुहोत्तीतिनपुनपुनर्विहितः सन्प्रतिषिध्यते तत्सात्पूर्वैव
व्याख्याज्यायसी यत्तुहारीतेनोक्तम् त्रयोदश्यायदानस्याद्दादशीघटिकाद्वयमूर्ध्वगामीका
दशीमिश्रासेद्योपोष्यासदातिथिरिति यदपिवशिष्ठेनोक्तम् पारणाहनलक्ष्येतेद्वादशीकल
यापिवेत् तदानीदशमीविद्धाम्युपोष्यैकादशीतिथिः यदपिमत्स्यपुराणे एकादशीयदावि
द्धापरतोपिनविद्यते गृहिनिर्यातिनिश्चैवसैवोपोष्यासदातिथिरिति तत्सर्वंदायुत्राणांगृहि
नामुपवासविधायकंवचनजातंद्रष्टव्यम् सपुत्राणांपुनरस्मिन्विषयेनक्तविधिः प्रदर्शितए
व कूर्मपुराणे कांस्यंमांसंमसूरंचचणकंकोरद्रूषक्रान्नशाकंमधुपरान्नंच उपावस्यन्विवर्जये
त् उपावस्यमुपवस्यन्नित्यर्थः कांस्यंकांस्ययात्रेभोजनंतत्तश्चदशम्यामेतत्कृतम् मत्स्यपुरा
णे कांस्यंमांसंसुरादौद्रंतैलंवृत्तथाक्षौद्रम् व्यायामंचप्रवासंचदिवास्वप्नमथांजनम् इति
तत्पिष्टंमसूरंचद्वादशीतानिचैत्यवः त्यजेदितिशेषः विष्णुः मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषि
तोद्वादश्यांनगवंतमर्चयेत्तुपुष्यधूपानुलेपनदीपनैवेद्यैर्वहिर्ब्राह्मणंतर्पणेश्वव्रतमेतत्सं १०९
पूर्णंकृत्वायोपेन्यःपूतोभवति यावज्जीवंकृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति ऊनयद्वादशीत्येवंसं

वत्सरेणस्वर्गलोकंप्राप्नोति यावज्जीवंविष्णुलोकम् तथा पंचदशीपौर्णमासीपंचमीद्वादशीद्व
यम् संवत्सरमनुज्ञानः सततंविजितेंद्रियः मुच्यतेसर्वपापेभ्यः स्वर्गलोकंचगच्छति पुराणात् चै
त्राषाढाश्वयुक्पोषद्वादशीः सितपक्षगाः एताविशिष्टा ऊनयद्वादशीनामतः स्मृताः तथा माघ
मासस्यशुक्लायाद्वादशीपरमातिथिः भीमसेनद्वादशीसाद्वादशीभ्योविशिष्यते यमः अयने
विषुवेचैवचंद्रसूर्यग्रहेतथा कृतोपवासः स्नातस्तुसर्वपापैः प्रमुच्यते कृतोपवासाः सलिलेयेयु
गादिदिनेषुच दास्यंत्यन्नादिसहितं तेषांलोकामहोदयाः द्रष्टव्यतेसहितोयस्यांदिविचंद्रवत्
स्यती पौर्णमासीतुमहतीप्रोक्तासंवत्सरेणसा तस्यादानोपवासाद्यमक्षयंपरिकीर्तितम्
तथैवद्वादशीशुक्लायास्याश्रवणसंयुता संवत्सरोज्योतिर्वित् मासारव्यौचंद्रयुक्तसमायेच
दशीरविः पूर्णिमाजीववारेतुमहाश्रद्धातुसातिथिः हरिद्वेत्रेचगंगायांसमुद्रेनैमिषेतथा म
हाश्रद्धतिथौस्नानेदानेश्राद्धमनंतकम् अथश्रवणद्वादशीनिर्णयः यदाचशुक्लद्वादश्यांन
क्षत्रेश्रवणेनभवेत् तदासातुमहापुण्याद्वादशीविजयास्मृता यदातस्यामपितिथौश्रुत्ना
यांश्रवणोनभवेत् होमस्तत्रोपवासश्चसहस्राश्वफलप्रदः श्रवणेसंगमाः पुण्याः ऊरुद्वेत्र
समाः स्मृताः विशेषाबुधसंयुक्तेतृतीयायांविशेषतः बुधश्रवणसंयुक्तातृतीयायांविलम्ब

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ते तत्रदानोपवासाद्यमद्वयंपरिकीर्त्तितंश्रवणोनसितायत्रद्वादशीलभ्यतेक्वचित् उपोष्यैकादशी
तत्रद्वादशमर्चयेद्धरिम् यदाश्रितितिथयःपुराणैःप्रोक्तानक्षत्रयोगतः तत्वेतदुक्तं कुर्यात् श्रवणाद्वाद
शीविना श्रवणद्वादशंविहितमेकादशंऊर्ध्वादित्यर्थः तथाचमत्स्यपुराणम् द्वादशंपाशुक्लपक्षेतुनक्ष
त्रंश्रवणंयदि उपोष्यैकादशीतत्रद्वादशमर्चयेद्धरिंएतच्च एकादशविद्धायांश्रवणद्वादशंवेदितव्य
म् तद्विद्धातुद्वादशेवोपोष्या तदुक्तंतत्रैव द्वादशीश्रवणास्पृष्टास्यादुदेदंशीयदि सएववैष्णवोयोगोवि
ष्णुश्रवनसंज्ञितः तस्मिन्नुपोष्यविधिवन्नरः संक्षीणकल्मषः प्राप्नोत्यनुत्तमांसिद्धिंपुनरावृत्तिदुर्लभ
म् श्रवणास्पृष्टश्रवणसंयुक्ताश्रवणाद्यःस्त्रीलिंगोप्यस्ति श्रवणास्पृशेतिवदन् स्वल्पेपिश्रवणयो
गेद्वादशंउपवासादियोगात्रवर्त्तीतिगमयति तथाचमत्स्यपुराणम् द्वादशीश्रवणास्पृष्टाकृत्स्ना
पुण्यतयास्मृता नतुसातेनसंयुक्ता तावत्पेवप्रशस्यते एकादशीरहितापिश्रवणद्वादशीउपोष्या
यदाहमार्कंडेयः श्रवणर्क्षसमायुक्ताद्वादशीयदिलभ्यते उपोष्याद्वादशीतत्रत्रयोदशंपारयेत्
णमिति अयमनुपक्रांतेकादशीव्रतस्यविधिः तदुपक्रमेत्वेकादशंपामुपवासोद्वादशंपारणम् उपपूजाना
त्रविधिः तदुक्तम् असमाप्तेव्रतेपूर्वेनेवदुर्यात्कदाचनम् इति यत्त्वयवासद्वयासमर्थंतत्प्रतिन
विष्णोत्तरेविहितम् उपोष्यद्वादशीपुण्याविष्णुऋक्षेणसंयुताम् एकादशपुरुवंपुण्यंनरःप्राप्नोत्य

त्यसंशयम् नहिश्रवणाद्वादशंपारणासंज्ञवास्त्रोपनासजोदोषः एकादशीमुपोष्यैवद्वादशीसमुपो
षयेत् नचात्रविधिलोपः स्यादुभयोर्देवतंहरिः विष्णुश्रृंखलयद्योपुनरेकस्मादेवोपवासश्रवणा
द्वादशीव्रतकार्यंचप्रसंगात्सिध्यति विष्णुरहस्यम्द्वादशंपामुपवासोत्रत्रयोदशंपारणम् नि
षिद्धमपिकर्त्तव्यमाशेयंनारमेश्वरीतथा श्रवणेनसमायुक्तामसिनाद्यहिया द्वादशीसामहा
पुण्यानाम्नातुविजयास्मृता तस्यांस्नातोविधानेनसर्वतीर्थफलंलभेत् अर्चयित्वाच्युतंनरःफल
मेतुपुण्यंदशाश्वमेधिकम् इतितथाश्रीजन्माष्टमीविचारः प्रातायत्पर्वसंयुक्तायास्यानक्षसिवाष्टमी
मुहूर्त्तमपिलभ्येतउपोष्यासामहाफलाप्राजायत्पर्वरोहिणी नक्षसिश्रावणे तथा मुहूर्त्तमप्य
होरात्रेयस्मिन्नुनैवलभ्यते अष्टमीरोहिणीमिश्रंतुपुण्यंतामुपावसेत् अत्राष्टम्याः प्राधान्यंरो
हिण्यास्तुतद्विशेषणम् नचसातत्पयोगेननक्षत्रयोगोत्रापेक्षणीयः मुहूर्त्तमपिवचनात् नच
सप्तमीविद्धायोषात्याज्या तदुक्तंनविष्णुपुराणे कार्याविद्धापिसप्तम्यारोहिणीसहिताष्टमी त
त्रोपवासऊर्ध्वंततिथिनांतत्पारणामिति अस्यार्थः यदिसप्तमीमुहूर्त्तमात्रंपरतोरोहिणीपाल्प
कालव्याप्ताष्टमी द्वितीयदिनेतुनैवाष्टमीरोहिणीतुकेचित्कालंविद्यतेएवतदासप्तमी विद्धा
ष्टमीकार्या पारणंतुनवमीदिनेनक्षत्रेव्रतीतेइति अत्रोदाहरणम् षदि४सदि२ऋहः नक्षो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पण्नदिश्कदिद्धतोदिश्यदायुनर्द्वितीयदिनेऽल्पमपिकालमष्टमीविद्धते तदासप्तमीविद्धाष्टमीत्यादुपा
तदुक्तंपद्मपुराणे वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीसंयुताष्टमी अविद्धायांहिकृष्णायांजातोदेवकिनंद
नः पूर्वविद्धायथानंदावर्जितास्रवणान्विता तथाष्टमीपूर्वविद्धासप्तदापिविवर्जिता पूर्वविद्धा
ष्टमीयातु उदयेप्रथमेदिनेमुहूर्त्तेनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमीनवेत् सप्तमीसंयुताष्टम्यां
त्वात्रदोद्विजोत्तमप्राजायतेद्वितीयेत्रिमुहूर्त्तेवैनवेद्यदि तदात्रतंद्वितीयेहिप्रोक्तव्यासादिभि
रीति पूर्वविद्धाष्टमीति अष्टमीदिनेतुघटिकामात्रेणापिसप्तम्याविद्धास्योदयस्यशाष्टमीचे
त्स्यान्नाष्टमीत्वेनयाह्या नवमीदिनेतुघटिकाद्वयमपिचेत्सा तैवपरिपूर्णाष्टमीनवेदित्यर्थः न
नविष्यत्पुराणम् अष्टम्यांवाथरोहिण्यांनऊर्ध्वात्पारणंक्वचित् हन्यात्पुरा कृतंकृत्तमुपवा
सार्जितंफलम् तिथिरक्षयुणंहंतिनक्षत्रंतुचतुर्गुणम् तत्मात्प्रयत्नतःऊर्ध्वतिथिर्नातेच
पारणीनातोनक्षत्रंतः तथा जयत्यामुपवासश्चमहापातकनाशनः सकार्यः सुमहान्नत्ता
पूजनीयश्चकेशवः श्रावणेकृष्णाष्टमीसंपूर्णारोहिणीयुक्ताजयंती इतिजन्माष्टमी निर्णयः मार्क
ण्डेयः सिंहादित्येकभक्तेचतुर्थ्यांचंद्रदर्शनम् मिथ्यानिंदूषणंऊर्ध्वात्तस्मात्पश्येन्नतंदा पु
राणात् कृष्णाष्टम्यांतुमाद्यस्यदद्याद्भीष्मायतोयजलम् संवत्सरकृतंपापंतत्क्षणादेवमुंचति ज १११

लदानमंत्रः वैयाघ्रपदगोत्रायसंकृतिप्रवरायच अपुत्रादयदाम्येतत्सलिलंनीष्मवर्णइति कृत्वानी
राजन्नरोजाबलकृष्णेयथाबलम् शोननंखंजनंपश्येज्जलगोकादिसन्निधौ नरक्तंखंजनंपश्ये
न्नपीतंकृष्णमेववा पूर्णस्वस्तिकनद्राणंपश्येदन्यतमन्यपः पद्मपुराणात् तुलामकरमेषेषुप्रा
तः स्नायीसदानवेत् ब्रह्मचर्यहविष्यान्नंमहापातकनाशनम् तथातुलायांतिलतैलेनसायं
संध्यासमागमेअष्टंगदीयंद्योदद्यान्मासमेकंनिरंतरम् सम्पत्कृश्रीपतयेनक्तंमासप्रियानवि
युज्यते दामोदरायनमसितुलायालीलयासह प्रदीपंतुप्रयच्छामिनमोनंतायवेधसेइतिदीप
दानमंत्रः नक्तस्यकालोऽत्यर्थः तथा कार्तिकेनवमीशुक्लापिदत्तंमुत्स्वायसा तस्यास्नानंहुतं
दत्तमनंतफलदंनवेत् लिंगपुराणात् अष्टम्यांचचतुर्दश्यांयः शिवंसंप्रीतव्रतः मुमुक्षुः
पूजयेन्नित्यंसलभेतेप्सितंफलम् विष्णुःसूर्यग्रहणतुल्याचशुक्लामावस्यसप्तमी अरुणोदय
केस्नायात्तस्यास्नानंमहाफलम् तथा माघमासस्यसप्तम्यांमुदयत्येवभास्करे विधिवत्तत्रचस्ना
नंमहापातकनाशनम् तथा पुनर्वसौवुधोपेताचैत्रमासेसिताष्टमी स्नातःसुविधिवत्तत्रा त्वा
वाञ्छितेयफलंसमश्नुते अशोकैरर्चयेद्उमांशोक कलिकांपिवेत् उग्रःशिवःचैत्रमासेसिताष्ट
म्यांयेपिबंतिपुनर्वसौ अशोकस्याष्टकलिकानतेशोकमावाप्नुयुःत्वामशोकशिवानीष्मधु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मांससमुद्भवम् पिवामि शोकसंत्यक्तमामशोकंसदाऽऽहइतिज्ञानमंत्रः तथा चैत्रशुक्लचतुर्द
श्यामंगारकदिनेयदापिस्याच्चंपुनर्नस्यादंगायास्नाननोजनात्र मार्कंडेयः एकादश्यांसिते
तेपक्षेत्रदंचैवपुनर्वसुः नाम्नासाविजयाख्यातातिथिनामुत्तमातिथिः एकादश्यांसितेपक्षे
षुष्यर्क्षंयदिसत्तम द्वादश्यांवातदाशेषायद्दायकरंद्वयम् शुक्लपक्षेद्वितीयायांचतु
र्थ्यांचैवनारद यंचम्यांकृत्तिकास्यस्तातः किमनुशोचते शुक्लेवायदिवाकृष्णेचतुर्थीवा
चतुर्दशी सोमवारेणपुण्यासौसेवारऊर्ध्वथा तथा अमावैसोमवारेणरविवारेणसप्त
मी चतुर्थीसोमवारेणविषुवत्सदृशंफलम् सिनीवालीकुहूर्कापियदिसोमदिनेनवेत्त
गोसहस्रफलंदद्यात्तानंवैमौनिनाकृतंद्विजेंद्रसुतसंयुक्तासोमपुत्रीयासितासप्तमी तस्यांनिय
मकर्त्तारोनरः खंडितसंपदः द्विजेंद्रसुतः सोमपुत्रोबुधइतियावत् तथा बृहस्पतिद्वितीया
यांशुक्लायांविधिपूजनम् कृत्वानक्तंसमश्नीयात्तन्नेकृतिमनीषिताम् विधिर्ब्रह्मातत्पूज
नंचगायत्र्याकार्यम् अथप्रसंगात्खंडतिथिविषयाणिकानिचिल्लिख्यंते तत्रप्रतियदादिति
थिषुयान्यवरूपककार्याणितानित्यसांद्वैविध्येसतिकिंसर्योदयव्यापिनीषुकार्याणि किंवा
तदासमयव्यापिनीष्वितिसंदायेजातेष्वनुयरुक्तानिकानिचिद्वाक्यानिदृश्यंते यदाहदेव

लः यांतिथिंसमनुप्राप्यास्तंयातिदिवाकरः सातिथिः सकलापूज्यापात्तानदानजपादिषु तथाः
यांतिथिंसमनुप्राप्यास्तंयातिदिवाकरः सातिथिः सकलापूज्यादानाध्ययनकर्मसु एतद्विरोध
परिहारायविष्णुधर्मोत्तरेशिवगीतः एकादश्यष्टमीषष्ठीद्वितीयाचचतुर्दशी त्रयोदशीअमावा
स्याउपोष्याःस्युःपरान्विताःअत्रकृष्णस्यैवत्रयोदशीचतुर्दशीग्राह्ये तथाचअग्निगमःषष्ठ्य
ष्टमीतथादशीःकृष्णयोत्रयोदशीएताःपरसुताःपूज्याःपराः पूर्वसुतास्तथापराउत्तराः तत
श्चषष्ठ्यादीनांयथासंख्यंपराः सप्तमीनवमीचतुर्दशीप्रतियदोनवेति तथा एकादश्यष्टमी
षष्ठीशुक्लायदोचतुर्दशी पूज्याःपरेणसंयुक्ताःपरेणतिथिनेर्थः तथा युग्माग्निसुगन्धतानांष
एमन्योर्वसुरंध्रयोऽब्धिनाद्वादशीयुक्ताचतुर्दशपाचपूर्णिमा प्रतियत्त्वप्यमावास्यातिथ्योर्युग्म
महाफलम् एतच्चसंमहादोषंहंतिसुरेंपुरादृतम् अत्रतिथ्योर्युग्ममिति अग्निधानाद्युग्मः
न्यादिशदातद्वितीयादितितिथिविशेषोयत्रदर्शेतिथिर्विज्ञायंते ततश्चयुग्माग्नेर्द्वितीयातृती
ययोर्युगन्धृतानांचतुर्थीपंचम्योर्युग्ममित्येवंतिथियुग्मनिर्देशोद्रष्टव्यः एवंचसतिदशमीशु
क्लत्रयोदशीशुक्लप्रतियदापूर्वोत्तरतिथियुग्मानित्याज्यानिनवंति यच्चदेवलवचनं यांति
थिंसमनुप्राप्येत्यादितद्यासांतिथीनांद्वितीयादीनामुत्तरतिथिविद्धानामुत्तरविद्धेयत्वमुक्तंत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

द्धिषयंग्राह्यम् तच्चतेनैवोक्तम् यांतिथिंसमनुप्राप्यत्रास्तंयातिदिवाकरइतितदपि यातिथ
यःपूर्वतिथिविद्धः सत्योग्राह्यस्तद्विषयम् यच्चवौधायनेनोक्तम् सातिथिस्तदहोरात्रंयस्याम
भ्युदितोरविः वर्धमानस्यपक्षस्यत्रासेप्यस्तमयंप्रति तत्परंविद्धत्वेन पूज्यानेद्वितीयादिति
थीनामुदयव्यापिनीनामुपादेयत्वमनूद्यतासामेवक्षयगामित्वेनोदयव्यापित्वेसतिपूर्व
विद्धत्वेप्युपादेयतांविधत्ते यदापुनर्द्वितीयादिविहितंकर्मसमग्रमुदयव्यापिद्वितीयादौक
र्तुमशक्यं तद्विपरीतायांचशक्यं तदाकिंकार्यमित्युपेक्षिते नविष्यपुराणे व्रतोपवासस्ना
नादौघटिकैकायदाऽनुवेत् उदयेसातिथिर्ग्राह्याविपरीतापिपैत्तके यत्तुमार्कंडेयेनोक्तम्
क्षपद्मेतिथिर्ग्राह्यास्यामस्युदितोरविः क्षपद्मपद्मेतिथिर्ग्राह्यास्यामस्तमितोरविरितितत्रशु
क्लपक्षशब्देनदेवकार्यमुपलक्ष्यते तस्यप्रायेणशुक्लपक्षेविहितत्वात् कृष्णपक्षशब्देनपि
त्कार्यम् देवकार्येचयदुदयव्यापिन्यांविधीयते तत्प्रतिषिद्धतिथिवेधानतिक्रमेग्राह्यंपि
त्र कृष्णपक्षशब्देनपित्कार्यम् देवकार्येचयदुदयव्यापिन्यांविधीयते तत्प्रतिषिद्धति
वेधानतिक्रमेग्राह्यंपित्कार्यपुनरपराह्णव्यापिनीवेधविधिमनादृत्यैवग्राह्या यत्मत्पं
तरे मध्याह्नव्यापिनीयास्यात्तिथिःपूर्वंयरापिवा तत्रकर्मणिकुर्वीतत्तद्धि ह्रासावकारणा ११३

म् इंदंचैकोद्दिष्टविषयम् तस्यमध्याह्नेविहितत्वात् प्राह्णादवराह्णिकीतिक्वचनात् यैत्तकेकर्म
णितिथिवेधेनदुष्यतीतिगम्यते अतएवोपवासयोग्यतांवेधविशेषेतिथिविशेषाणा माहगर्गः एका
दशषष्ठीषष्ठीपौर्णमासीचतुर्दशी अमावास्यातृतीयाचताश्चोषाः परान्विताःपरित्याज्याःपू
र्वोपविद्धाएवोपवासग्राह्याइतिगम्यते यत्तुनिगमवाक्यम् युग्मानियुग्मनूतानीत्यादौयुग्मा
सीत्तृतीययोः पूर्वविद्धयोरुपदेशपाश्चशुक्लायांत्रयपरविद्धायाः पूज्यता यदाहवौधायनः एकादश
षष्ठीषष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्दशी पूज्याःपरेणसंयुक्ताः पराःपूर्वेणसंयुक्ताः इति कृष्णचतुर्दशीपरि
विद्धाहेयेव एतच्चसंमहादोषंहतिपुंपकपुराकृतम् इतिवचनसामर्थ्यात् द्वितीयादितिथी
नांपूर्वतिथिवेधेसतिद्वितीयेत्यवरंषष्ठ्यादितिथिनिःसरतीतितादृग्विषयेनगादिवेधोद्दे
यइत्येवंपरम् यदातुस्वल्पयायंचम्यादिकयातिथ्याषष्ठ्यादिविद्धासतीनिःसरतीतितदानीं
नाकरपककर्मणिपंचम्यादिविद्धापिषष्ठ्यादिरुपादेया काम्यान्यपिकर्मणिप्रसंक्रान्तानिसंत्या
वरपकान्येव एवंचसतिद्वादशाष्टादशादिशब्दाःषष्ठ्यादीरुपादेया काम्यान्यपिकर्मणिप्र
क्रांतानिसंत्यावरपकान्येव एवंचसतिद्वादशाष्टादशादिशब्दाःषष्ठ्यादीनांपरिविद्धत्वंसंनवज्ञा
पनार्थानविवक्षितस्वार्थाइत्येवंविधेयम् दिक्चदशानिसत्येतिदिगितिदशामीत्यर्थः नक्षत्रे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यवसनीयेकिमत्समयव्यापितऋक्षसमन्वयेतिसंशयेशंकरगीताः उषोषितव्यंनक्षत्रंयस्मिन्तस्मिया
द्रविः यत्रवायुज्यतेनामनिश्रीथेश्रिनासहेति एतच्चतिथिविशेषयोगानपेक्षेनक्षत्रणोयोषि
तव्यंद्रष्टव्यम् यत्रतुनक्षत्रमुक्तातिथिःतिथिमुक्तंवानक्षत्रंकर्मांगतयाविहितं तत्रोदय
प्रत्यतिसातत्येनसद्योगोपेक्षणीयः रोहिणापूर्वाश्रवणाद्वादशीचविहायततश्चायमर्थःसि
द्धोभवति आवश्यकव्रतादिकर्मकालेलक्ष्यमाणानिषिद्धवेधाहेयाउपदेयवेधानुकर्मकालेपि
न्यपिस्वीकरोति नित्यनैमित्तिकंचकर्मावश्यकंप्रक्रांतंसदावश्यकमेव प्रक्रम्यमाणंतुतत्संद
ल्पव्यापित्यामेवविहितायामेवतिथिवारंक्षणौ यंसंकल्पस्यैवव्रतत्वात् सचौचित्यात्प्रातरेव
कार्यः मनुःवेदोदितंस्वकंकर्मनित्यंऊर्ध्वादितेद्रियतःतद्धिऊर्ध्वन्यथाक्तिप्राप्नोतिपरमां
गतिम् नित्यमकाम्यमित्यर्थः परमागतिर्मुक्तिरित्यर्थः कर्मचपरमात्मज्ञानसहितंक्रियमाणं
मुक्तयेकल्पतइतिव्याख्येयम् वचनांतरवशात् तथा इंद्रियार्थेषुसर्वेषुनप्रसज्येतकामतः
अतिप्रसक्तिंचैतेषामनुशासनिवर्तयेत् तथा अग्निहोत्रंचजुहुयादाद्यंतेद्यनिशोःसदा द
र्शनिचार्धमासांतेपूर्णमासेनचैवहि सप्तांतेनवसस्येष्टा तथर्तवंतेद्विजैश्चरेःचतुर्षुचतुर्षु
मासेषुचातुर्मास्यादियागैः पशुनाक्षयनस्यांतेमासांतेसौमिकैर्मखैः अक्लोनिशायाश्चाद्यंतावो

११६

त्रिहोत्रप्रयोगप्रतिकालत्वेनविधानायोगपवितासंबंधीपूर्वउत्तरश्चकालउपलक्षितोत्रिवि
धीयते अस्तएवापरालेसायहोमस्योपक्रमः प्रदोषेतुसमाप्तिःउदितहोमिनापुनरुदितआदित्ये
एवंधर्ममाश्रांतस्यात्यंतसूक्ष्मत्वादर्शपूर्णमासप्रयोगसमर्थकालज्ञकत्वम् अतएवकल्पसूत्रं
कारःपक्षांतावुपवसत्यःपक्षादयोनियतव्याइतियक्षांतःपंचदशीपक्षादिःप्रतिपत् अत्रोपयो
सत्तीर्थस्त्रानाग्न्यन्वधानादिकर्मकर्मकलापःपाणिसंस्पर्शनादिप्रयोगोत्री ---- एतच्चप्रतिपत्पं
चदश्योःसूर्योदयात्समयव्यापित्वेसति तथा शुक्लकृष्णप्रतिपदोश्चंद्रस्यादर्शनपूर्णोदयवत्त्वेसतिद्र
ष्टव्यम् यदापुनरेकस्मिन्नहनिपूर्णउदेतिनदृश्यतेवातात्तदहरेवयाग यदाह्यस्तनः य
दहःपुरस्ताच्चंद्रमाउत्सर्पंस्तापूर्णमासीमुपवसेत् श्वःप्रतिपदितिवा तथायदाहर्नदृश्यतेतदहरमावा
स्यावाश्वोनद्रष्टावाइतिवायादप्युपवासश्चंद्रमसंवाविज्ञायसंपूर्णांवाविज्ञायत्यंपूर्णांवाविज्ञाया
ग्रीनन्वाद्धातीत्यादिनिर्वचनेश्चंदादर्शनंसपूर्णोदयवत्यहनिविहितः तथापियागस्यप्राधान्यात्त
त्कालेदर्शनादिनियमानबाध्यते तथोपवसथस्यकालोग्राह्योगुणविरोधेचतादर्थ्यादितिन्या
यात्रासमादतिदयेतिथीनांयस्मिन्नहोरात्रेचंद्रस्यदर्शनं पूर्णोदयोवाभवति तदादृश्यमानेचं
द्रमस्यमावस्योपवासः चतुर्दशीशलोदितेचंद्रेपूर्णमासोपवासः यदातुदिनद्वयस्यापिचंद्रदर्शी

Indira Gandhi National Centre for the Arts.

नेपूर्णोदयो नवति तत्रैववाविषयेप्रतिपत्संचदर्शोर्दिवासंधिश्चेत्स्यात्तदापूर्वेद्युरुपोष्यदिवा
संधिमत्यहन्नियम्यम् नोत्तरेद्युः चंद्रदर्शनादिपुक्तोपिसंधिमत्यहनीज्यया संधिसन्निधिरनु
गृहीतोनवति चंद्रादर्शनादिपुक्तोत्तरेयुरिष्टोचविप्रकर्षः विप्रकर्षश्चयागकालात्सन्निकृष्टोया
गकालोज्यामान् दिवा संधियुक्तायांकुविषायोर्णमास्यायजेत अमावस्यमावस्यायांचजे
तेतिश्रुतिः पूर्णमास्यमवावस्यायांदोहियंचदर्शेप्रसिद्धो ननुप्रतिपदि अतएवसंधिमन्तो
यजेतेतिश्रुत्यैतरम् अनित्तउनयतइत्यर्थः तत्रदिवासंधौसंधेः पूर्वत्रयागोरात्रि संधौतूत्तरत्रपूर्वो
क्तसर्वेषुचपक्षेषुयागःप्रातःकालएवाथप्रातः प्रातर्हतेग्निहोत्रइत्यादि वाक्यार्थः अतएवबो
धायनः अत्रोदाहरंति उर्ध्वमध्यरात्रात्पूर्णमास्यांचेद्रमाःपूर्वेते साचतंचायपरात्रिपूर्णोनवति स
र्वेचाहरुत्तरस्यादत्रेरामध्यरात्रादथा मावस्यायामौपवसथ्येहनिऊर्ध्वमध्यंदिनाच्चंद्रमसादित्यार
भ्यते सएतंचायपरात्रंनवति सर्वेचरात्रिमुत्तरस्याहन्ग्रामध्यंदिनादेतसंधिमन्तोयजेतेति अ
स्यार्थः अत्रोदाहरंतिश्रुतिमितिशेषः पूर्णमास्यामिति निर्देशऊर्ध्वमध्यरात्राच्चंद्रमाःपूर्यतेपूर्णमा
सीप्रवर्त्ततेइत्युक्तंनवति सैतमपररात्रमनंतरंचसर्वमहरुत्तरस्यारात्रेरामध्यरात्रादनुवर्त्तते तु
तोविच्छिद्यतेसोयंरात्रिसंधिरुक्तः अथमावस्यायाविषये औपवासथीयेहनियागादिनात्पूर्वेद्युरूर्ध्वं

मध्यंदिनाच्चंद्रमसादित्योरभ्यतेमावस्याप्रवर्त्तते सैतमपराह्णमनंतरंसर्वारात्रिमुत्तरस्याहन्ग्राम
ध्यंदिनादनुवर्त्ततेतत्तःप्रतिपद्भवति सएषदिवासंधिः एतांरात्रिंसंधिमनिवाण संधेःपूर्वेद्यु
रीनन्वाधत्तेत्तयुर्यजेत तथोतेदिवासंधिमनित्यत्तदहः प्रत्यर्यजेतेति एवंश्रुतिमुदात्तत्व
ङ्गतोमध्यरात्रेर्ध्यंदिनाच्चंद्रोरात्रिसंधिर्दिवासंधेरुपलब्धाकोनिवाचितितिप्रतिपादितंनवति अ
न्ययोश्चपूर्णमास्यमावास्याविषयश्रुत्योःप्रदर्शनार्थत्वंवक्ष्यमुत्तरंसूत्रम् द्वौपौर्णमास्यौद्वेअमावास्ये
पूर्वापूर्वपौर्णमासीमुत्तरामुत्तरांममावास्यामितिह्ययमर्थः रात्रिसंधिदिवासंधिमत्यौद्वौपौर्णमास्यौत्त
त्रदिवासंधिः पूर्वामावस्यापूर्णमासीवारात्रिसंधिस्तरा तत्रपूर्वामावस्योक्तानुपूर्णमासीमनुप
माव्याजेनाहपूर्वापूर्वापौर्णमासीमिति अयमर्थः पूर्वाममावास्यामिवपूर्वापौर्णमासीजानीयादि
ति ततश्चदिवासंधिमत्यांपूर्णमास्यांयागः पूर्वेद्युरुपवासइतिसिद्धम् तथा उत्तमरापूर्णमास्युक्तान्त्व
मावास्यां तंपूर्णमास्यांनिरूपयन्नाह उत्तरामुत्तराममावास्यामितिउत्तरांपूर्णमासीमितिहोक्तामु
त्तराममावास्याजानीयादिति ततश्चरात्रित्तगतममावास्याप्रतिपत्संधिमुपवासयागयोर्मध्येऊर्ध्व
दित्यर्थः एवंतावत्संधिसन्निधिरेवानुग्राह्यः नत्तूपवसथस्यचंद्रादर्शनसंपूर्णोदयकालत्वमिति
बोधायनमतम् केचित्कल्पसूत्रकारादिवासंधिमत्यहन्नुपवासः कार्यः उत्तरेद्युश्चयागः यदितमि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्नहनि चेद्वस्यादर्शनंसंपूर्णोदयोवास्यादित्याह तत्रोभावपिशास्त्रार्थावविरोधात्किंतुयत्सत्रप्रत्ये
येनयेनुतिष्ठंति तेषांयदुक्तएवशास्त्रार्थः उदितानुदितशास्त्रार्थवदितिपिंडपित्र्ययज्ञेतुयदोपस
थ्येएवाहनिनापराह्णचामावास्यासितदासंदेहःकिमोपसथ्य एवाहनिसकार्यउतयजनीयइति
तत्रकेचिदाहुः तस्मात्पूर्वेद्युःपित्र्यः क्रियते उत्तरमहर्देवात्पजते पित्र्यात्तद्यज्ञेनिश्रीययजमा
नःप्रतनुतेइत्यादिश्रुतिवाक्यबलात् तथाग्र्याधानंप्रकृत्याऽथापराह्णेपिंडपित्र्ययज्ञेनचरंतीतिक
ल्पसूत्रकारवचनादोपसथ्यएवाहनिकार्यइति यत्पुनरमावास्यायामपराह्णेपिंडपित्र्ययज्ञेनचरंति
तिवचनम् तत्रामावास्याशब्दोयसथ्यमहस्यलक्षयतीतिकिंचनप्रमाणमस्ति अत्रहिमावास्या
शब्दार्थत्वेनविधीयतेनचावेधोलक्षणोचितः तस्मात्पूर्वेद्युरशब्दोमावास्यामुपित्र्यः क्रियते
इत्यत्रपूर्वेद्युरशब्दोनुवादकोर्थवात्अनुवादकस्ययथाप्राप्तिलक्षणाश्रवणमदोषः तेनपूर्वेद्युरशब्दो
मावास्यामुपलक्षयति तस्यामेवपित्र्ययज्ञस्यविहितत्वात् नवतिचामावास्यासंपूर्णासती यजनीय
इति दिनापेक्षयापूर्वेद्युःशब्दवोध्या यश्चापराह्णेपिंडपित्र्ययज्ञेनचरंतितदोयसथ्येहनि अपराह्णव्या ११६
प्यमावास्याविषयंयागमनूत्तेकाव्यादिकोक्रियत्तेतदपितद्विषयमेव नपुनःशुक्लचतुर्दश्युपवा
मा सविषयम् अथवास्याविधायकदिनश्रुतिविरोधात् तस्माच्छुक्लचतुर्दश्युवासपत्नीयजनीयएवा

हनि अपराह्णेमावास्यायांदक्षिणाग्निमुद्धृत्यपिंडपित्र्ययज्ञः कार्यः क्रमशास्त्वग्न्याधानेनसहतस्य
नाङ्गत्वः अंगत्वेपिनक्तमेएव यतः कालादिविशिष्टत्वाप्राप्तेषुदर्शेषुक्रमःकल्पते अतएवा
मावास्यायांवेदिकरोतीतिवेदिप्रकर्षेतत्तः प्राप्तोपदर्शानामप्रतिकर्मइति मनुः नश्यूद्रायमतिद
द्यान्नोच्छिष्टंनहविष्कृत्तमन्वास्योपदिशेद्धर्मान्नवास्यव्रतमादिशेत् यौसस्यधर्मानाचक्षीतयश्चैव
दिशतिव्रतम् सोसवत्सनामतंगःसहत्तेनेवगच्छति इतिव्रतप्रायश्चित्तम् यमः वृषलाध्यायय
ज्ञश्चैववृषलोध्यापितश्चयः तावुभौनरकेघोरेवसेतांशरदांशतम् शौरवलिवित्तो कसरपायसा
पूपमांसदधिमधुघृतकृसराजिनाजिनानिशूद्रेभ्योबदद्यात्तद्वेदत्र दत्तास्यात्सदेखलिरयंतद्दत्त
मयमुच्छिष्टंविधायप्रयच्छेदित्यर्थः तया क्रोधादीन्नृतदाहीयादोषान्वर्जयेत् तत्सएवाह नृत
दाहीयादोषानुदाहरिष्यामः क्रोधोलोभोहर्षोमोहोदंभोद्रोहोमदोघमात्मोत्कर्षोवादोवस्यकाम
मन्यूरनात्मयोगइति तत्रपित्रादिभिरनुशासनीयेषुक्रोधः क्रोधोहर्षः गर्वः अनुशासनीयेषुको
धोषुक्रोधोरोषः विहितधनस्यव्ययपराङ्मुखत्वंलोभः अन्यायार्जनंच अविवेकोमोहः अत्यादरो
त्यशनम् मन्युः शोकः आत्मन्यनैरात्म्यबुद्धिः विहितेष्वसमाधिरयोगः हारीतः ऊर्ध्वरेतसकामजत्रो
धजार्थजायीन्यथानियच्छेत् ऊर्ध्वरासर्वकामकर्मेंद्रियदोषाः संभवंति यैरुपस्पृष्टोविविधमापदमुपैति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तस्माच्छुचिर्यथार्थपरिमिताहारःस्यात् आहारशुद्धौसत्वशुद्धिरित्याचार्याः अथपौंस्नात्साहसाद्रेतःतस्य
बीजंतदन्नात्तदन्नाद्रुत्सर्गेदोषःस्यात् ऋतावुत्सर्गेतद्ब्रह्मचर्यमेवाख्यातम् तदेवादिप्रकृतत्वाज्ज
गतःप्रथमंयज्ञसिद्ध्यर्थंद्वितीयंतपःसिद्ध्यर्थंतृतीयंमोक्षसिद्ध्यर्थंचतुर्थं संकल्पात्कामः संभवत्य
शयात्प्रवर्त्ततेलेहाग्निर्वध्राति सदृच्छाख्यत्वणोऽनेकविधः कामः येनाभिभूतोत्तप्तएवकामानोलोके
ऽनेकजन्मसंसारेकामावर्त्तेभिमज्जतिसएकोनलःकामःकामोहिनगवान्वैश्वानरइतिश्रुतिः तस्य
संकल्पोनियमम् सव्याख्यातःकामगीतोचात्रश्लोकौनवतःप्रवृत्तोवानिवृत्तोवासर्वतःप्रतिनिरस्तम्
सर्वार्थेषुयथार्थोहमदृष्टेनास्तिकिंचन योमायथार्थेसर्वार्थेसर्वभूतेषुयश्चेतिसोऽघनःपारमाप्नो
तिनेतरकामवेदिजइति क्रोधाग्निनापरिवृतःस्वेषामप्यबहुमतेऽनानिगमनीयोऽविश्वसनीयश्च
भवतिकार्याकार्यवाच्यावाच्यानिनवितर्कयति हितवादिनोयुक्तस्यात्कामात्मविषःप्रेतलोकसा
त्मानंगमयतितच्चोत्तरोनिरयप्रायंयायात्तनामनुभूय क्रूरक्रव्यादासुतिर्यग्योनिषुजायते तत्रस
र्वांप्रजानांवशंवदेति क्रमशोमनुष्यांप्राप्यसर्वजनविक्षिप्तामुपैति क्रोधोहितमोभूयत्तस्य
दमनियमनं सव्याख्यातः लोभाग्निनाक्षिप्तःपुण्यार्थेष्वनुपयुज्यमान मतिक्रामंतमात्मानम
न्यते नष्टंपुत्रदारवंधनमुपयुंक्तेसुहृत्सा ध्रुवंसंधिनामप्युपजीवतीयतमोनवति असद्धित्तानाम

नुजीवानीयत्तमोनवति असद्धित्तानामप्युपादानमिच्छति तत्रार्थानुबंधात्सोपितिर्यग्योनिषुजायते लोभो
हितमोभूयत्तस्यसंतोषोनियमनम् सोपिव्याख्यातः एवंह्याह औदारेतसश्चाग्निःकामजः क्रोधजोर्थजः
एतेवैनिर्जिताःयेनसचेयंचतयाःस्मृतःवैवेगमनसः क्रोधवेगंजिह्वावेगंचोदरोपस्थवेगम् एतान्वे
गान्धारयेद्यत्तुतंवैद्रुद्रलिप्तंज्ञानिनंवामुनिवा पौंस्नात्पुरुषस्यव्यायात्साहसाद्बलोद्भवात्तस्य
पुंसदन्तावितितस्मादेवंतद्ब्रह्मचर्यमेतितदेवेतिपर्वापर्वसाधारणंस्वदारगमनभूयमाद्यंतदेवपर्व
र्जनंभूयद्वितीयम् एवमत्युगमननियमात्सर्वंतृतीयं ऊर्ध्वरेतसंचतुर्थम् संकल्पोविषयसौंदर्य
ज्ञानं कामोविषयेच्छा आज्ञायः पौनःपुन्येननावनंनष्टंनाशमुपयुंक्तेआक्रांतो विष्णुः त्रिविधंनरकस्यै
तद्द्वारंनाशनमात्मनः कामःक्रोधस्तथालोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् आपत्तेनःमनसावाचाद्राणेनच
चक्षुषाश्रोत्रेणत्वचिस्पर्शेदारंनाणानासावान्परिवर्जानोऽमृतत्वायकल्पते मनः प्रवृत्तीनामारंनाणांवा
पारानास्रवान्पुरुषः संगहेतून्परिवर्जानःयस्त्यजन्नमृतत्वायकल्पतेसमर्थोभवति देवलः अथात्तः या
पदोषान्मनोवाक्कशरीरजान्याम्यामःतत्रमोहरागद्वेषमानलोभमदशोकमत्वाहंकारस्नयहर्षमाद्यचिंता
श्चेतिह्यादशमानसाःतेषांचत्रिविधोमोहः संभवःसर्वयापमनो अज्ञानंसंज्ञायज्ञानंमिथ्याज्ञानमितित्रिद्व
म् विज्ञानंसर्वविद्यानामर्थोनास्त्यमूढनम् दोषैरदर्शनंचेतिज्ञानमज्ञानमन्यथा अश्रेयःश्रेयसोर्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्नमणंसंशयोनवेत् मिथ्याज्ञानमितिप्राहुरहितेहितभदर्शनम् नवत्यधर्मादज्ञानन्नविघातश्चसंशयः
उज्ज्यामन्यथाज्ञानंपापिष्ठमुपजायते अज्ञानाद्दुःखसंप्राप्तिःसंशयाद्दश्यतेपुनः मिथ्याज्ञानात्पा
त्वेवंमूढस्तामिस्रयोनिषु मनुः आचार्यंचप्रवक्तारंपितरंमातरंगुरुं नहिंस्याद्ब्राह्मणंगाञ्चसर्वांश्चैव
त्तपस्विनः ब्राह्मणायावगूर्यैवद्विजातिर्वधकाम्यया शतंवर्षाणितामिस्रेनरकेपरिवर्त्तते ताडयित्वा
त्तृणेनापिसंरम्भान्नतिपूर्वकम् एकविंशतिमाजातीःपापयोनिषुजायते अयुध्यमानस्योत्पाद्यब्रा
ह्मणास्यासृगंडगतःदुःखसुमरदाप्रोतिप्रेतापज्जत्तयानरः श्रोणितंयावतः यांसूत्संगृह्णातिमहीत्तला
त्र तावंत्पद्दसहस्राणितत्कर्त्तानरकेवसेत्र नकदाचिद्विजेत्तस्माद्विद्वानवगुरेदपिनताडयेत्तृणेनापि
नगात्रात्स्रावयेदसृक् अवगूर्त्तवद्दशत्तसहस्रमनिहन्तु जिह्वांसयाब्राह्मणस्यनरकंप्रतिपद्यते
देवलः नावगाहेदयोनग्नोवक्रिनानिद्रजेदपिशिरोन्यक्कोवशिष्टेनतैलेनांगानत्यभ्यंजयेत्र वसिष्ठः नेष्टः
नेष्टकानिःफलानिज्ञात्तयेत्र नफलेनफलम् नकल्कक्षुद्रकोनवेत्र कल्कोदंतः क्षुद्रकोवज्ञीकारादिः
तद्वान्नवेदित्यर्थः नम्लेच्छनाशंशिक्षेत्तदेवलः नावेदोताश्रुचिः कूपंवर्षयेन्नयदायदम् सुहृन्म
रणामार्त्तिवानस्वयंश्रावयेत्परान् अतिनियोगनामित्राणिवालिशान्नैवर्याडयेत् यद्यदात्मवशेत्र स्या
त्तत्तत्सेवेतयन्नतः सर्वंपरवशंदुःखंसर्वमात्मवशंसुखम् एतद्विद्यात्समासेनलक्षणंसुखदुःख

योःयत्कर्मऊर्वतोस्यस्यात्तदोत्तरत्मनःतत्प्रयत्नेनऊर्वीतविपरीतंतुवर्जयेत्र्यकर्मादिद्रमित्यर्थः
शंखलिखितौ आपत्त्वपिहिकष्टासुपरस्वंकामयेतननान्द्यंनदद्येत्किंचित्रपूर्वचरितंचरेत्र नर्षीपि
त्तदेवताःकीर्त्तयेत्र स्वकीयानर्षीनिष्टदेवताःपित्रंश्चनकीर्त्तयेदित्यर्थःतथा नागाधोदकमवगाहेत
नस्त्रियंनिर्वस्त्रामीक्षेत्र नपुरुषमन्यत्रस्नानाद्यात्र स्नानाद्यादकामतइत्यर्थः नपादेनपादप्रक्षा
लयेत्रनदीं:परिमृज्यात्र नमहाजनविरोधंऊर्यात्र नगोष्ठीनिःसंबध्येत नगणंबंधुसमवायंप्रवि
शेत्र नायाज्ञंयाजयेत्र नानुयोगंप्रच्छयात्र अनुयोगोधर्मधानार्थमधीत्यध्ययनादेशःनद्रव्य
विक्रयमिच्छेत्र नवास्यमानेवाहयगामितिप्रब्रूयात्नपरिषन्मध्येस्वैरवाक्यस्यात्र परिषत्कार्यंतु
वादित्वंस्वैरवाक्यम् नानियुक्तोग्रासनंगच्छेत्र वधबंधप्रयोजनंसमवायमेलकंनगच्छेदित्यर्थःन
दावम् दावोवनवह्निःनदंपत्योरंतरम् नर्षीणांप्रश्नवम् ननदीनांनमहात्मनामप्रश्नवमुत्पत्ति
स्थानं नमध्येदद्यान्नप्रतिगृह्णीयात्र नधर्मंख्यापयेत्र नाधर्मंसंवदेतऊर्यात्र नापत्सुपरिदद्या
त्र ननग्नंविलिखेत्रनपादेनाभिहन्यात्र नागमुखंवादित्राणिऊर्यात्र नकूपश्चत्राणिविलोकयेत्र
नलोकविद्विष्टानिसमाचरेत्र सर्वंविरुद्धंपरिहरेत्र हारीतःनगोमूत्रपुरीषान्यामुद्विजेत्र नयष्टिशि
खांविसृजेत्र शिखाःकेशाःव्रीहिनिकषणात्तृणऊद्दनलोचंदनलेखनकरजदर्भनवीणावादनादिवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्जयेत् आत्मसंस्कारमनोश्वमलश्मश्रुकेविकारांश्च वर्जयेत् नरक्तामेध्यास्त्रजमावधीयात् न अन्यत्र
कांचनकमलऊवलयोरपि नाशुचिर्लिप्तिन्नपूतिनिर्मारुतिरग्निमिंधीत नाग्निवेलयोः प्रवसेत् पर्वसुचाप
त्सुप्रोषितोन्विवेलायावाग्यत्तस्तोप्रतिदिशंमनसाध्यायेत् अनुपस्थायमंत्रतोऽकुर्वतज्ञात्वा प्रतिनएनाइ
त्सुपस्थायनिनाषेत्त प्रतिनएनानप्रसाहसेपिस्त्रोनिंदेत्सुमतिंतुराणाम् रराणतामरुतोवेश्यानिर्नि
होतोधत्तमरुतोविसुधमश्वान् नादर्शमाग्निंपरिचरेत् नायज्ञियेर्जुहुयात् नुतरोषंब्राह्मणायदद्या
त् माषमसूरमधुमांसपरान्नमैथुनानिद्रांलेहनिवर्जयेत् व्रत्यमग्न्याधानंदिनम् नोच्चैर्निशाया
मनिनाषेत्त नोत्तरीयात्तरीयविनिमयंकुर्यात् नदेवब्राह्मणपरीवादंकुर्यात् नचैषादीयमानंप्रति
वारयेत् तेषिनोहिप्रमीत्तः पूर्वधनिनामुपकारायजायंते तस्मान्नसेवंकुर्यान्नकारयेत्नावमन्ये
त निंदामत्सुयदेप्राहुर्निकृतिंतमसःपदम् सर्वन्तत्तात्मनूतत्वादार्जवंब्रह्मणः पदम् पायाद्दोय
सर्गाद्याधिसंक्रमणायोगात्सिद्धदर्शनाच्चतस्मात्पथश्चोचाः श्रेयांसः आसनेशयनेयानमतर्धी
यसमाचरेत्नचैकनोजनंप्राहुर्ब्राह्मणानास्वैरपि व्यासः शूकामूकणदशादीन्नरवादतः स्नात
नस्तुम् पुत्रवत्परिरक्षंतितेनराः स्वर्गगामिनः कालिकापुराणे सोपानत्कोदेवगृहमारुहेद्य
त्तुमानवः सयातिनरकंघोरंतामिस्रंनामनामतः चरहस्पतिः एकपत्तुपविषायेनस्नेत्तियस्य

११५

रम् नस्मनाकृत्तमर्यादानतेषांसंकरीनवेत् अग्निनाचस्मनावेवसलिलेनविशोषतः ह्यारणस्तेनमा
र्गणषड्भिर्यतिविनिर्धतेरिति हारीतः शुचिर्देवाश्चरंतिपितरः शुचिम् शुचेर्विन्यतिरक्षांसियेचा
न्येदुष्टचारिणः नष्टशौचनरंदृष्ट्वाप्रहिंसंतीतिराक्षसाः यज्ञाः पिशाचान्तानियेचान्येपेवमादयः॥
ज्ञानंदानंतपस्त्यागोमन्त्रकर्मविधिःक्रियाः मंगलचारनियमाः शौचन्नमस्य निष्कलाःद्वौमासौपाय
येदृत्संत्तीयेहिस्नानेदुत्तेन चतुर्थेत्रिस्नानेशोषंयथान्यायंयथाबलम् नस्नानंदमनंबालेवाहने
चनरोगपते वृद्धानांदुर्बलानांचप्रजापतिवचोयथा नस्नानंनास्तिकान्दिः तथा वृद्धान्नातिवदेज्जात
नचसंप्रेषयेदपि नासीनःस्यात्स्थितेष्वेवमायुरस्यनिरस्पते तथा गृहेयारावत्ताधन्याः शुकवैशारि
कासथा गृहान्तेप्रशस्ताः सुरथावैत्तेलपायिकाः उपदीपकाश्चगृद्धाः कपोतान्नमरास्तथा निवसेत्स्य
दात्तत्रज्ञातिमेवत्तदाचरेत् अमंगल्यानिचेतानिदिवाक्रोशमरात्मनाम् महात्मनांचगुह्यानिवक्त्वा
निनर्हेचित् पानीयस्यक्रियानक्तंनकायीन्नतिमिछता चुल्लाप्रासादनंवर्ज्यंवर्ज्यांश्चनिशिसक्तवः प्रा
ङ्मुखः श्मश्रुकर्माणिकारयेत्तुसदानरः उदङ्खोवाराजेंद्रतथासुर्विन्दतेमहत् तथा सुतस्त्रियाच
शयनंसहनोज्यंचवर्जयेत् आहारमैथुनंनिद्रासध्याकालेविवर्जयेत् कर्मचाध्ययनंचैवतथादान
प्रतिग्रहो गोखरोष्ट्रंचनारोहेन्नवगच्छेद्दिवास्त्रियम् स्नानेचक्रमाणस्त्वप्रदिगवासामसमाचरेत् विष्णु॰

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नसर्यशास्त्रैः क्रीडित देवब्राह्मणशास्त्रमहात्मनांपरिवादंवर्जयेत् पर्वसुबस्तणामपिनिंद्यात्विष्णुपु
राणम् विरोधनोत्तमैर्मछेत्राधमैश्चसदाबुधःविवादश्चविवाहश्चतुल्यैर्नचेष्यते स्मरंतरम् म
द्यविक्रयसंधानदानादानानिनाचरेत् उशनाः तिथिंयत्तस्यनक्षत्र्याद्यनक्षत्राणिनिर्दिशेत्र्आ
यसंज्ञः संपादयतियोविघ्नस्नानंतीर्थफलंजपंत्संपादीबध्यतेदोषैस्तस्यसंपद्यतेफलम् वैटीन
सिः अयेयंहिसदातीर्थराशौमध्यमयामयोः स्नानंचैवनकर्त्तव्यंतथैवाचमनक्रिया मत्तप्रसक्तोन्मत्त
पतितैः सहसंभाषणंनकुर्वीतप्रमत्तः प्रमादशीलःनापुष्पितंवृक्षमारुहेत् तथानान्यस्मैदीयमानं
प्रतिगृह्णीयात् मार्कंडेयः बलिंस्नानंचुरुंचैवश्मशानंबलिमेवच नगच्छेद्धनागारंवध्यभूमिंचगर्हिता
म् अंतःपुरंविनग्नंहिपरद्यूतगृहंतथा नोर्ध्वजानुश्चिरंतिष्ठेदुत्सर्तंत्रीनलंघयेत् समाल्पीनाचरे
त्स्नानंनद्विवासाविकारणम् विकारणंनिर्निमित्तम् म्लेच्छवेशोनकर्त्तव्योम्लेच्छभाषातथैवच नासंवृ
तमुखःक्रयंविक्रयंनतथैवच गोपयेज्जन्मनक्षत्रंधनसारंगृहेमलंवेगरोधोनकर्त्तव्यस्वप्न
त्रक्रोधवेगतःनोपेक्षितव्योव्याधिःस्यान्मत्पुरल्पोपिनार्गव नदुःखार्तोवदेत्किंचित्क्रियात्रयंविधी
रिणी श्रोत्रलिखितौनापोग्रैवैकोगंधारयेत् एकतएकस्मिन्हस्तादौ मार्कंडेयः नन्वुक्तमात्र १२०
स्यायस्यैत्रीचसेवांचवर्जयेत् पादंपदाचनाक्रम्यनकेऽप्येनंशोधयेत् वेदशास्त्रनरेंद्राग्निवेदनिं

दांविवर्जयेत् निरासनस्थमुत्पत्तिंतथैवहि तथानुक्तवतोनित्यस्नातस्यऋषितस्यच यात्रायुद्धो
त्सवस्थापिश्मश्रुकर्मविवर्जयेत् पुष्पाणफलकूटानिफलान्यपित्थैवच विकारवृक्षयस्त्रिंक्तिक्षय
त्रेनवर्जयेत् विकारवदकृतम् दिवाकीर्त्यंछायांचरात्रौदधिंशमीतथा कार्यंसंदंतकाष्ठंचशक्राद
पिहरेश्रियम् अष्टमीचतथाषष्ठीनवमीचचतुर्दशीम् वर्जयेद्विरसोन्यंगपर्वसंधितथैवामलकैः
स्नानंसप्तमीषुविवर्जयेत् विनातुसप्ततंत्रंनस्नायाद्दशमीषुच अमावस्यासुपार्वसुनवस्त्रं
नधारयेत् गोगजाश्वाजपुंछेषुस्वस्यचविरोपतःयल्लग्नमुदकंतस्माद्विप्रवद्धूरतस्तज्जेत्सूर्यवात
नस्यायांतुस्नानवस्त्रोदकम् मार्जनीरेणुकेशांतुहेतीपुष्पंपुराकृतम् माल्यानुलेपनादन्यन्नप्रदद्या
त्तुकस्यचित् अन्यत्रदेवताविप्रगुरुभ्योन्यत्रनंदन नगछेदुर्निणीनारीमलिनांसीतमूर्धजाम् रजस्व
लांनुक्तवतीनायोनैनंचुंबेत्कथंचित्तः नस्पृशेद्यंपुरुषंरोषुत्तदेशंपुदेशंचाप्यथदीक्षितोवर्जयेद्यान्कृत्वा
श्राद्धंचमानवः दीक्षितोनुन्मुक्तदीक्षः पुराणात् क्रियायः कृतेमोहादनाचम्यहनासिकः स्पृशति
रिष्यंतस्यक्रियाः सर्वानसंशयः स्नातातयःअजाविरेणुसंस्पर्शादायुर्लक्ष्मीश्चहीयते श्वकाकोष्ट्र
खरोलूकसूकरग्रामपक्षिणाम् वैजवायरथाश्वगजधान्यनागवांचैवरजःस्पृशम् अप्रशस्तंसमूहि
न्यात्रविरासनवाससाम् समूहिनीमार्जारीषद्विरात्रंतात् प्रक्षाल्यहस्तौगृह्णीयादोषध्यामलकेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रः शिरसोमुंडनं कृत्वापुनःप्रक्षालयेत्तुत्तद्वः मनुः मंगलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्माजितेंद्रियः जये
जुहुयाच्चैवनित्यतोनविद्यतेवेदमेवाभ्यसेन्नित्यंयथाकालमतंद्रितः तेहास्याहः यंधर्ममुप
धर्मोन्युच्यते वेदाभ्यासेनसत्ततंशौचेनतपसैवच अद्रो हेणोचनूतानांजातिंस्मरतिपौर्विकीं
योर्विकींसस्मरजातिंब्रह्मैवाभ्येतिपुनःब्रह्माभ्यासेनचाननमजस्रंफलमश्नुते सावित्राज्ञातिहोमा
श्चऊर्ध्वंपर्वसुनित्यशः जातिर्जन्म सवितृदेवतान्युरितशांतिप्रयोजनाज्यहोमान्रुद्रशुक्रपंचदशी
पुरुषसूक्तादित्यर्थः अष्टकासुपित्र्यंचैनित्यमन्वष्टकासुच स्वगृह्योक्तविधानेनेतिशेषः नित्यस्वदेत्यर्थः
अनिवाद्यंवदंश्चदद्याच्चैवासनंस्वकम् कृत्तांजुलिरुपासीतगच्छतःपृष्ठतोन्वियात् नास्तिक्यं वेदनिंदा
चदेवतानांचऊत्सनम् द्वेषंसंनेत्यमानंचक्रोधंतेदंतांश्चवर्जयेत् नास्तिदेवमितिमतिर्यस्यसनास्तिकः
तस्यनावोनास्तिक्यं वेदेष्वप्रामाण्यध्यवसायोनिंदा देवतानांब्रह्मादीनांऊत्सनंनिंदनं यथाब्रह्म
दुहितरमुपगात् ईशोब्रह्मणःशिरश्चिच्छेदेति तंनोहंकारादप्रामाणमानोहंकारःक्रोधोदमो तैर्दल्पं
वाक्पारुष्यम् अधार्मिकोनरोयोहियस्याभ्यन्तंधनंहिंसारतिश्चयोनित्यंनेहासौसुखमेहतेनसीद
न्नपिधर्मेणमनोधर्मेनिवेशयेत् अधार्मिकाणांपापानामाशुपश्यन्विपर्ययं नाधर्मश्चरितोलोकेस १२१
द्यःफलतिगौरिव शनैरावर्त्तमानस्तुकर्तुर्मूलानिकृंतति यदिनात्मनिपुत्रेषुनचेत्पौत्रेषुनप्तृषु

नत्वेवेहकृतोधर्मःकर्तुर्नवतिनिष्फलः नधर्मस्यापदेशेनपापंकृत्वाव्रतंचरेत्तद्व्रतेनपापंप्रच्छाद्यऊर्ध्वं
स्त्रीशूद्रदंभनम् धर्मच्छलेनप्रायश्चित्तेनऊर्ध्वमित्यर्थः अलिंगीलिंगवेशेनयावज्जीवमुपजीवति सलिं
गिनांहरत्वेनैतिर्यग्योनौचजायते आश्रमिणोलिंगिनःतेषांलिंगैर्दंडादिभिः स्वयमलिंगीचतद्वृत्तिं
ताप्रतिग्रहादिकंयजनंउपजीवति सआश्रमिनांपापंतिर्यग्योनिंचाश्नुते यमान्सेवेतसततंनैनित्यंनि
यमान्बुधः यमान्पतत्यकुर्वाणोनियमान्केवलान्भजन् शौचमिज्यातपोदानंस्वाध्यायोपस्थ
निग्रहो व्रतंयज्ञोमौनंचस्नानंचनियमादशनविसर्जनेतपसावदेद्दृष्टानचान्यतम् नार्त्तोप
वदेद्विप्रान्नदत्त्वापरिकीर्त्तयेत् यज्ञोन्यंतेनदारंतितपःदारंतिविसर्जनात् आयुर्विप्रायवादेनदानं
तुपरिकीर्त्तनात् विस्मयःश्लाघा एवमादिएवमादिश्रुति स्मृतिन्य आचारावेदितव्याः सर्वश्रुत
तत्रैनावश्यंकार्यः तदाहमनुः आचाराल्लभतेह्यायुराचारादीप्सिताःप्रजाः आचाराद्धनमक्षय्यमा
चारोहंत्यलक्षणम् दुराचारोहिपुरुषोलोकेनवतिनिंदितः दुःखभागीचसततंव्याधितोल्पायुरेवच
सर्वलक्षणहीनोपिसर्वदाचारवान्नरः श्रद्दधानोनसूयश्चशतंवर्षाणिजीवति किंच गोब्राह्मणान
लान्नानिनोच्छिष्टोनपदास्पृशेत् उच्छिष्टोगवादिनस्पृशेत् अनुच्छिष्टोपिपदानस्पृशेत् उच्छिष्टोब्रा
ह्मणः मनुःस्पृष्टैतानिश्वचिर्नित्यमद्भिःप्राणान्तुयास्पृशेत् गात्राणिचैवसर्वाणिनाभिंयाणितले

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नतु पाणिग्रादेनात्रततत्थानानिमूर्ध्न्यस्थिद्राणिश्रोत्रादीनिलक्ष्यंते गात्रग्रादेनाप्युरोमूर्धस्कंध
उच्यतेतत्स्पर्शस्याचमनप्रकरणेश्रुद्दिहेतुत्वदर्शनात्र स्नऊर्ध्वं चेदंप्राणादिस्पर्शनेविधीयते किं
ननिंदाताडनेऊर्ध्वात्र परस्पनिंदाताडनऊर्ध्वात्र अत्रापवादमाह सुतंशिष्यंवताडयेत्र शि
क्षार्थमन्योसाडनमनुग्रहः नान्यथा तदाहमनुः परस्परूंदनोयस्तुक्रुद्धेनेननियातयेत्र अ
न्यत्रपुत्राच्छिष्याद्वाशिक्षार्थंताडयेच्छुतो शिष्यः ग्रासनीयः पुत्र स्पष्टयग्रहणगोवली वर्दन्याये
न अतएवविष्णुः ग्रास्पंग्रासेताडयेदितिग्रास्यग्रादमेवप्रसुक्तवान्अत्रनियमाह अधोनागे
ग्रारीरस्यनोत्तमांगेनवदासि अतोन्यथातुप्रहरन्पाययुक्तोन्तवेन्नरः ग्रारीरस्याधोनागेनानेरध
स्तात्ताड्येत्र उत्तमांगेग्रिरसिवादास्तिचनताडयेत्र अधोनागनियमेनेवग्रिरोवदासो व्यवस्थि
सिद्धोतयोःपथङ्निषेधस्तत्तोन्यत्रोत्तरकायेपिताडनानुग्रहार्थः अतएवविष्णुः ग्रास्पंताडयेत्तंतुदे
णुदण्डेनरज्ज्वावाएवमेवेति अन्यथाप्रस्रन्गुरुरपियाय्यवास्यात् कर्मणामनसा वाचायनाद्वि
र्मसमाचरेत्र अत्रयमादितिविधीयतेअन्यदन्यच्यते तथावसतिकर्मणोसतियदमनुवाचकलो
द्वाङ्मनःग्रादसास्चर्यंचर्यांच्चलक्षणयाग्रारीरवर्त्तते ततश्चायमर्थोभवति ग्रारीरेणायंधर्मंतप १२२
स्चर्यादिकंसमाचरेत्र यंचमनसायागद्वानादिकं यंचवाचावेदाध्ययनादिकं तंयत्नादादरात्स

माचरेत्र नप्रमाद्योदित्यर्थःधर्मस्यसर्वपुरुषार्थहेतुत्वात्र अएवमनुऽधर्मग्रनैः संचिनुयाद्वल्मीक
मिववप्रिकाःपरलोकसहार्थंसर्वभूतान्यपीडयन् वप्रिकाःपिपीलिकाबिग्रेषाः नामुत्रहिसहाया
र्थंपितामाताचतिष्ठतःनपुत्रदारंनज्ञातिर्धर्मस्तिष्ठतिकेवलः एकःप्रजायतेजंतुरेकएवप्रलीयतेएको
नुभुंक्तेसुकृतमेकएवचदुष्कृतम् मृतंग्रारीरंसंत्यज्यकाष्ठलोष्ठसमंक्षितौ विमुखाबांधवायांतिधर्म
स्तमनुगच्छति तस्माद्धर्मंसहायार्थंनित्यंसंचिनुयान्नैनैः अत्रायवादमाह अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टं
र्मंसप्याचरेन्नतु अस्वर्ग्यमानामुष्मिकमैहिकफलंलोकेकैर्विद्विष्टं निंदितंधर्ममपिग्रास्त्रविहितमपि
नाचरेत्र अनिचारादिकम् विहितोस्वाध्यायेनानिचारः क्वचिद्विषयेयथा षट्स्वनन्निचरन्यत्तो
ति मनुरपि क्षत्रियोबाहुवीर्येणतरेदापदमात्मनः धनेनवैश्यपस्त्रैर्वाजपद्भिर्जोत्तमः स्ववीर्यं
द्राजवीर्याच्चस्ववीर्यंबलवत्तरम् तस्मात्स्वेनैवीर्येणनिर्गच्छीयादरीन्द्विजः इति तस्मादनिचारोम
धुपर्कादौगोवधोविधवानियोगः स्त्रद्वाविवाहादयोऽस्वर्ग्यत्वाल्लोकविद्विष्टत्वाद्विहिता अपिनकार्याः वि
ग्रेषेणकलियुगे अतएवस्मरंति गोपशुदेवरात्पुत्रंसन्न्यासंगवालंभंमधुमु सुराप्रयोगंनिन्द्यत्वेनऊर्ध्वं
तकलौयुगे निन्द्यःपरमहंसः तथा अश्वालानरमेधश्चगोयज्ञश्चकमंडलुः देवराच्चसुतोत्पत्तिःकलौ
पंचविवर्जयेत्र अतएवमधुपर्केऽनुकल्पस्मरणम् यन्मार्कंडेयः मधुपर्किकयज्ञार्थेतत्तोमांत्रो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निवेदयेत् सहिरण्येवीजपात्रद्रविणेनसदैवतु पशुःकलौनकर्त्तव्यइत्याह भगवान्भरद्वाजः मधुपर्किक
पशुरत्रगौरेव मधुपर्केतस्मादप्रियाणि गोप्राहेत्यादौ गोहननक्रियाविनियोगादेः स्मरणात्कलौगो
हननस्यनिषेधोयपत्तेश्चमातृपित्रतिथिभ्रातृजामिसंबंधिमातुलैः बालवृद्धातुराचार्यवैद्यसंश्रि
तबंधवैः ऋत्विक्पुरोहितामात्यज्ञार्यादासस्नातकैः विवादंवर्जयित्वातुसर्वोलोकाज्जयेद्गृही
मात्रादिभिर्विवादंकलहंवर्जयित्वा सर्वान्भरद्वाजादीलोकाज्जयतिनुक्तेजामयोऽनगिनीप्रभृतयः
स्ववासिन्यः संबंधिनोवैवाहाः वैद्योनिषक् वेदविद्यावान्वासंश्रितः आश्रितः शिष्यइतियावत्
सनाभयः सपिंडाः अन्येप्रसिद्धाः मनुसक्तविवादान्वर्जयेत् सर्वयापदयमाचार्यादिभिर्जित
स्ववद्भलोकादिजयफलमाह बालवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः मातापित्रभ्यांजामीति
निर्भ्रात्रापुत्रेणभार्यया दुहित्रादासवर्गेणविवादंनसमाचरेत् एतास्वजन्विवादांश्चसर्वयापि
प्रमुच्यते एतैर्जिश्चजयति सर्वांलोकानिमान्गृही अत्रचैतैरितिवक्ष्यमाणाचार्यादिप्रायम्
आचार्यैर्ब्रह्मलोकस्यः प्राजापत्येपितापुत्रः अतिथिस्त्विंद्रलोकेशो देवलोकस्यचद्विजः जामयो
ऽप्सरसांलोकेवैश्वदेवस्यबांधवाः संबंधिनोयेलोकस्यएधिन्यामातृमातुलौ आद्राशोभ्रातृविद्वे १२३
यावालवृद्धकृशातुराः भ्राताज्येष्ठः समःपित्रानार्यापुत्रःस्वकातनुः छायास्वोदासवर्गस्तुदुहि

ताकृपणंपरम् तस्मादेतैरधिक्षिप्तःसरेतासंज्वरःसदाकृपाविषयश्चसंज्वरोऽसंतप्तः अपिच पंचपिंडा
ननुद्धृत्यनस्नायात्परकीयवारिषुपरकीयवारिभ्यःपंचपिंडाननुद्धृत्य बहिरनुद्धिप्यतेषुस्नानंनकुर्यात्
अनेनवार्थेनोद्धृत्यमाणमुत्सृष्टस्नानंगजलात्स्नानेपरकीयेष्वपिपिंडोद्धरणपूर्वकं विधीयते यानितुजलो
न्मिस्वामिनायथाशास्त्रंपरोपकारायोत्सृष्टानि तेभ्यः पिंडानोद्धर्त्तव्याःपरकीयत्वान्नाद्यात् अत्रमनुः
परकीयनियानेषुनस्नायाद्विचक्षणः नियानकर्त्तुः स्नात्वातुदुष्कृतांशोनलिप्यते यौधायनःनंदा
विदुषः स्नायात्परकीयतेजलाशये अननुद्धृत्यकूपेवापिंडान्पंचसप्तवा इदानीमुत्सृष्टस्नानंगज
लान्याह स्नायान्नदीदेवखातह्रदेषुचसरः सुच नद्यादिषुस्नायात् नदीस्रवतीदैवैः खातमिति
यत्स्मर्यतेतद्दैवखातं नदीजलमविच्छिन्नप्रवाहम् ह्रदःसरः स्थावरमकृत्रिमंजलम् चक्राराङ्गप्र
स्रवणादिष्वपि तथाचमनुः नदीषुदेवखातेषु ह्रदेषुचसरःसुच स्नानंसमाचरेन्नित्यंगर्त्तप्रस्रवणा
दिषु गर्त्तस्वरूपमाहकात्यायनः धनुःसहस्रापेक्षौचगतिर्यासानविद्यते नतानद्याद्यवहागर्त्ता
स्तेपरिकीर्त्तिताइति नता आपोनद्याद्यवहाइत्यर्थः पर्वतोद्भवःस्रोतोजलप्रवाहः प्रस्रवणम् अत्रच
प्राशस्त्यक्रममाहमार्कंडेयः भूमिस्थमुद्धृतात्पुण्यंततः प्रस्रवणोदकम् ततोपिसारसंपुण्यंतस्मान्न
देयमुच्यते तीर्थतोयंततः पुण्यंगांगंपुण्यंतुसर्वतः योगियाज्ञवल्क्यःप्रभूतेविद्यमानेतुउदकेसुम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नोहरे नाल्पोदकेद्विजः स्नायान्नदीचोसाऽपह्नत्रिमेत्रिरात्रफलदानद्योयः कश्चिदसमुद्गाः समुद्गाः
स्तुपदस्यमासस्यसरितोपतिः त्रिरात्रफलदास्त्रिरात्रोपवासफलदाइत्यर्थः एवंवपक्षमासयोरपिप्रसंगा
त्समुद्रस्नानादिकंविषयंकिंचिदुच्यते तत्रस्मृत्यंतरम् अश्वत्थसागरौचैवनैस्पृष्टयोकदाचन अश्व
त्थंमदवारेसुसागरंपर्वणिस्पृशेत्तत्र मंदः शनैश्चरः पर्वाऽमावस्यापूर्णिमासीच तथाः सिंधोः सेतोः स
रस्वत्यागंगायाःपुरुषोत्तमात्र नापर्वणिसरिन्नाथस्यस्रोदन्यन्नउत्रचित् तथा कर्तुं प्रवृत्तौविधिव
त्स्नानश्राद्धादिकंक्रियाम् कृतिंप्रत्यनिमंत्रेहत्रियेत्यापाणासप्तकम् पिप्पलादसमुत्पन्नेकृते
लोहनयंकरि पाषाणंतेमयादत्तमाहारार्थंप्रकल्पितं व्यासः अग्निश्चतोयोनिरित्याचदेहोरेतो
धाविष्णुरमत्तंचनानिः एतद्ध्रुवन्पांडवसत्यवाक्यंतमतोवगाहेतपतिंनदीनाम् अजन्मशत्
साहस्रंयत्पापंऊलरुतेऽकचित् मुच्यतेसर्वपापेभ्यः स्नात्वैवेत्लवणांभसि अन्यद्यातुऊरुभ्रे
वृदेवयोनिरयोयतिः ऊशायेणापिकौंतेयनस्पृष्टयोमहोदधिः स्मृत्यंतरम् वपनंचोपवासंच्च स
र्वतीर्थेषुदारयेत् मरीचिः ननोनन्तस्ययोर्मध्येसर्वान्घोरजस्वलाः तीर्थस्नानंनऊर्वीतदेवर्षिपि
तृतर्पणम् मार्कंडेयः आदित्य दुहितागंगाप्रह्लजातासरस्वती रजसानानि नृयंतेयेचैनेनदं स
न्नकाः ऊरुद्वेत्रेयासरस्वतीसाप्रह्लजात्ता स्मृत्यंतरात्तकालिंदीगोमतीगंगायवित्रादेवनिर्मिता

१२४

सामान्याऽगुणयोगाच्चरजोनानिनवत्पतः निगमः गंगाधर्मोद्रवः पुराणायमुनाचसरस्वती अंतगंतरजो
योगाः सर्वाहेह्यपिचामलाः गार्गः प्रत्यावर्त्तेन्नसिस्नानंवर्जनद्यांद्विजातिनिः तस्यारजकृतीर्थंचदशाह
स्तेनचोपरि निगमः प्रतिस्रोतोरजोयोगोरथ्याजलनिवेशनम् गंगायांनप्रदुष्यंतिसहिधर्मोद्रवःस्व
यम् यः स्रोषमुपगच्छंतिग्रीष्मेऽकसरितोनुवित्तस्यांस्नानंनऊर्वीतप्रावदुंबुदर्शनात् योगयज्ञ
वल्क्यः अग्राह्यास्त्वग्रिमाआपोनद्यः प्रथमवेगिताः प्रस्रोनिताश्चक्रेनापियार्श्वतीर्थाविनिःसृताः अग्नि
मानवः तथाचस्मृत्यंतरम् अजागवोमहिष्यश्चब्राह्मणाश्चप्रसूतिदाः दशरात्रेणशुध्यंतिन्मिषं
चनवोदकम् तीर्थंजलावतरणमार्गः व्यासः नद्यायश्चपरिनद्यंनद्यान्श्चविवर्जितगत्प्रत्यागतंतय
ऋतत्रोयंपरिवर्जयेत् नद्यामस्तमितेस्नानंवर्जयेत्सर्वदानरः नद्यांस्नातोनदीमन्यांनप्रश्नेसेत
धर्मवित् अंतर्धायचनस्नायान्नचतीर्थेजलांतरे नमेहेतजलद्रोणांस्नातुंचननदीतरेत् अ
स्यार्थः नदीतोन्नष्टंनद्याविनिर्गत्यततोविछिन्नंनद्यासहसंगमार्थमनिप्रवृत्तंतदसंगतयतत्तया
वर्जितमावर्त्तागतंप्रत्यागम् अंतर्धायवस्त्रादिनातीर्थांतरेचतीर्थांतरजलेननस्नायादिति किंच
परशय्यासनोद्यानंरथ्यानानिवर्जयेत् अदत्तानिपरशय्यादीनिपरेणादत्तानिवर्जयेत् तदुप
जीवनंवर्जयेदित्यर्थः उद्यानमुपवनम् प्रसिद्धमन्यत् अत्रमनुः यानशय्यासनान्यस्कूपोद्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नगहानिच अदत्तान्युपयुंजानएनसःस्यात्तुरीयनाइ इतिश्रीविद्याधरवंशाप्रभवश्रीशिलाहारन
रेंद्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबंधनेलात
व्रतप्रकरणंसमाप्तम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥श्रीगणेशायनमः ॥
ओंअथुनान्नोज्यान्नदयान्नदयप्रकरणमारभ्यते तत्रान्नोज्यानाह ओंअग्निहीनस्यविप्रस्यमनान्नम
द्यादनापदि सत्यप्यधिकारेश्रोतस्मार्त्ताग्नि पूरियहमऊर्वतः उत्सृष्टाग्नेश्चान्नमनापदिनभुंजीतक
दर्यवस्त्रौराणांस्त्रीवरंगावतारिणांस्त्रैणानिरासवार्धुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् चिकित्सकतुर
ऋषंढपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् क्रूरोग्रपतितव्रात्यदांभिकोच्छिष्टभोजिनाम् अवीरासुतांद्वाराणांस्त्रीजित
ग्रामयाजिनाम् शास्त्रविक्रयकर्मारंतंतुवायंश्वर्त्तिनाम् नदांसराजरजकक्रतघ्नवधजीविना
म् चैलधावसुराजीवसहोपपतिवेश्मनःएषामन्नेननभोक्तव्यंसोमविक्रयिणस्तथा कदर्यादी
नांसोमविक्रयिणश्चान्नंननभोक्तव्यम् कदर्योयोलोनाद्दियमानमपिधनंनानुक्तेनददाति तदुक्त
म् आत्मानंधर्मकर्त्तंचपरदारांश्चपीडयेत् लोनाद्यः पितरौनत्यान्सकदर्यइतिस्मृतःबद्धो
निगडितःचौरःस्तेनःस्त्रीवःबंढःरंगावतारीनदादिः वैणोवीणावादनजीवी वेणुछेदनजीवि
वा अनिरासःपाचकारित्वेनाधिदिप्तःवार्धुष्यंनिषिद्धवृद्धिकपजीवनं तेनचतद्दालदृप्तेआ

त्मनस्तुत्तिःपरनिंदाकर्त्तावार्धुषिकः तथाचविष्णुः यस्तुनिंदेत्परंजीवंप्रशंसत्यात्मनोगुणान् स
वैवार्धुषिकोनामब्रह्मवादिषुगर्हितःगणिकावेश्यागणः संघः तदन्नमन्यस्यानोज्यम् दीक्षीदी
क्षितः तस्यचप्रागग्नीषोमीयपशोर्होमादनोज्यान्नतातथाचश्रुतिः अशितव्यंवपायाहुतायामि
ति आपस्तंबः पूर्वमपिवपाहोमाद्यज्ञार्थेद्रव्येपशुकृतेयदवसिष्यतेदीक्षितस्यापिनोक्तव्य
मित्यादीक्षितः क्रीतराजन्नग्नीषोमीयसंस्थायामेववपायांहुतायांदीक्षितस्यनोक्तव्यम् य
ज्ञार्थेवानिर्दिष्टेशेषाद्भुंजीरन्निति हिब्राह्मणमिति चिकित्सकश्चिकित्सावृत्तिः असम्यक्चिकित्सकइ
तरोपि आतुरोरोगार्त्तःक्रुद्धःकुपितःपुंश्चलीव्यभिचारिणी मत्तोधनादिना विप्रादन्योमद्येनवावि
ह्वलःक्रूरःस्थिरक्रोधः उग्रःपरद्रुःखोत्पादनपरः क्षत्रियायांशूद्रयासुतोत्पन्नोवा पतितोब्रह्महत्या
दिकर्त्ता तेनादत्तस्यचौरशब्देनसंग्रहीतत्वात् अथवापतितादत्तश्चौरशब्देनोच्यते व्रात्यः
पतितसावित्रीकः दांभिकःख्यातिलाभादिप्रयोजनधर्मानुष्ठानः उच्छिष्टभोजीपरोच्छिष्टभोजन
शीलः अवीरापतिपुत्ररहितास्त्रीगणोद्वारः प्रसिद्धः स्त्रीजितः स्त्रीपरतंत्रः ग्रामयाजकोनेकयाजकः
शास्त्रविक्रयीरक्तादिविक्रयजीवी कर्मारिलोहकारः तंतुवायोवस्त्रस्यतत्कर्त्ता पाटितवस्त्रसं
धायकोवा श्वर्त्तीश्वदत्तवान्सेवकः यद्वाश्वनावर्त्तनमस्तित्वयस्मिन्सश्वर्त्ती श्ववत्तुच्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृत्यर्थः सचानिश्चार्यैवानोज्यान्नइत्याह गौतमः मगपुरनिश्चारीति इषुचारिणस्तुभोज्यमि
त्याह विष्णुः नमगयोरिषुचारिणः परिवर्ज्यमन्नमिति नरांसोद्यतधनुः राजा नूपोनतुदात्रियः रज
कोवस्त्रादिरागकर्त्ता कृतघ्नउपकारनाशकः वधजीवीप्राणिवधेनयोजीवति चैलधावोवस्त्रप्र
दालकःसुराजीवः सुराजीवकः सहोपपतिवेश्मा निजनार्यारजसहितगृहः सोमविक्रयी सो
मलतादिविक्रयी प्रसगादन्यदप्युच्यते नविष्णुपुराणे अन्नोज्यंब्राह्मणास्यान्नंवृषलेननिमंत्रि
तम् तथैववृषलस्यान्नंब्राह्मणेननिमंत्रितम् इति पैठीनसिः सांवत्सरघोटिकग्रामकूटान्न
विषम् तथा पतितक्लिपरिविदानविरुप्रजनवृषलीपतिदिधिषूपतिपुनर्भूपुत्राणांरुधिरम्
सांवत्सरोनक्षत्रजीवि घोटिकोघंटादित्यः तदुक्तं राज्ञांसंबोधसमयेघंटाशिल्पात्सुघोटिक
ग्रामकूटकः प्रसिद्धः परिवित्तादीनालक्षणंप्राग्रुप्रकरणेलक्ष्यते विरुप्रजननंविरुलिंगः य
मःचक्रीवधीजीगंधर्वः कितवस्तस्करस्तथाधजीदारोपजीवीवशूद्राध्यापकयाजको कुला
लश्चित्रकर्मीचवार्धुषीचर्मविक्रयी चक्रोपजीवीशाकटिकः गांधर्वीगायनः ध्वजीमद्यविक्र
यी तथा यथाजलंनिर्गमनेद्वयेयंनदीगतंतदुनरेवयेयम् तथान्नपानंविधिपूर्वमाग १२६
तंद्विजातियान्नांतरितंनदुष्यति निर्गमनानिरर्थेदकप्रवाहः ब्राह्मणस्यसदाश्रीयादात्रि

यस्तदुपर्वसु प्रकृतेषुवेदेषुस्नशूद्रस्यकदाचनप्रकृतेषूत्सर्वेषु तथाराजन्नतस्यान्नंचौरस्यान्नत
थैवच सूतकेमृतकेचान्नंस्वर्गस्थमपियातयेत्रावलिप्तस्यमूर्खस्यदुष्टवृत्तस्यदुर्मतेः अन्नमश्र
द्दधानस्ययोनुक्तेन्नरणेहातुसः आदित्यपुराणेविप्रभुंजामातुरंमन्येत्तस्यमन्युंनकारयेत् अपूजाया
मुकन्यायान्नाश्नीयात्तस्यवैगृहे गांधर्वैर्वैवराउपन्यः ऊर्ध्वंदिगमनागमनं ब्रह्मदेयान्नवैकन्यादा
त्राश्नीयात्कदाचन अथचुंजीतमोहात्मापूयाशोनरकेवसेत् ब्रह्मादिविवाहचतुष्टयपरिणीता
ब्रह्मदेयाःवसिष्ठःश्रद्दधानस्यनोक्तवंचौरस्यापिविशेषतः नत्वेवंबहुयाज्यस्ययश्चोयनयते
बहून् अन्नोज्यमित्यनुक्तावापंक्तेः यश्चसर्वान्नवर्जयतेसर्वान्नीच शंखलिखितौनीतावगी
तरुदितात्रुदितावाकुपक्षुतपस्तुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतराजपुरोहितान्नानिवर्जयेत् कदर्या
द्यन्नभोजनेमनुः प्रायश्चित्तमाह चुल्लातोन्यत्रमस्यान्नममत्यक्षयणान्नहम् मत्यात्तुक्ताचरेत्कृ
च्छ्रंतोविण्मूत्रमेववच अतिकृच्छ्रकृच्छ्रावः एषामन्नभोजनेष्वतिकृच्छ्रइतिशंखवचनात् गोघ्नातराजभो
क्तृष्टपदास्यश्चवक्रामतः पिशुनान्नतिनोश्चैवतथाचक्रिकवंदिनाम् अयनवितंवथामांसंक्रयक्रीटस
मन्वितम् श्वभ्रंपर्युषितोक्तृष्टंश्वस्पृष्टंपतितेदत्तम् उदक्यास्पृष्टसंदुष्टंपर्यायान्नंचवर्जयेत् गो
घ्नातादिक्रमन्नंवथामांसंचवर्जयेत् शानुनःपत्नीपिशुनोदोषसूचकः अन्तीमिथ्यावादी चाक्रिक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तैलिकः अनिर्णिक्तः पतितः चाक्रिकस्तैलिक इतिनेदं स्मरणाच्चक्रिकरावेन शाकटिको वा वंदित्वावकः
अनर्वितमवज्ञादत्तम् वृथामांसंश्राद्धादिप्रयोजनमस्वयम्मांसं शुक्तंक्रातवशादम्लम् पर्युषित
मन्येद्यः सिद्धम् उच्छिष्टं मुक्तावसिक्तं सद्युष्कोनद्यते इत्यनिर्दृष्टपर्यायान्नक्रमान्नर विदिनेस्यसो
मदिनेस्यनोक्तव्यमिति पर्याचांतमितिपाठेपर्याचांतंवा कुलंघितं श्वग्रहणंश्वादीनांप्रदर्शनार्थम्
पतितग्रहणंचंडालादीनां नविष्यत्पुराणम् जातिदुष्टक्रियादुष्टैकालाश्रयविदूषितम् संसर्गश्रि
यदुष्टंचसत्स्नेहंस्वस्नावतः जातिदुष्टादीनामुदाहरणान्याहलशुनंगृंजनंचैवपलांडुंकवका
निंच वार्त्ताकनास्तिकालाबुउपयाजातिदूषितं नक्तत्रयेक्रियादुष्टंयद्दृष्टंपतितैः पथक्र काल
दृष्टंचविज्ञेयंलस्तनंचिरसंस्थितम् दधिनद्यविकारेषुमधुवर्जंततिष्यते सुरालशुनसंस्पृष्टं
पीयूषादिसमन्वितम् संसर्गदुष्टमेतद्धिश्रूद्रोक्षिष्टवदाचरेत् स्रद्योक्षिष्टंतुविज्ञेयंपूर्वंशूद्रेषु
दर्शितम् विचिकित्सातुत्पद्येअन्नेयस्मिन्प्रजायते सल्लेखंतुविज्ञेयंपुरीषंतुस्नावतः न
सदुष्टंविन्नाहिरस्येतिनिदर्शनात् पायसक्षीरसूपादितस्मिन्नेवदिनेयथाअलाबीरित्पन्नादी
र्घालाबोरितरोदीर्घस्यश्राद्धार्हत्वात् अदीर्घस्यचजातिदुष्टस्यपलांडुवन्निंदितस्यश्राद्धेयत्वानु
पपत्तेः अतएव अलाबुग्रीवकंकटेरीन्नपुंसीत्यपि दीर्घालाबोः श्राद्धार्हत्वमुक्तम् इतरस्तु

केनचितदात्रा
र्थिषुप्रतिदिनं
प्रतिप्रतिदुष्ट
देयत्वेनाशक्तेः

१२१

समुद्भूतस्तृणात्पुरीषंसर्षपसुरसकूष्मांडालाबुवार्त्ताकपालक्यांतुलीयकक्रमुकपिंडमूषकमहि
षिक्षीरंवर्जयेदित्यश्राद्धेयत्वम् हारितः पालांडुलशुनंश्लक्षं निर्यासंश्लेतिसर्वत्राः ऊचुर्दुष्टे
तवार्त्ताकंऊनोऽन्वनक्षत्रेत ऊनोदाडिमसदृशः फलविशेषः देवलः नबीजात्पुपयुंजी
तरोगापत्तिमतेवुधः फलान्येषामनेतानिबीजानीहविनाशयेत् वसिष्ठः उच्छिष्टमगुरोरक्तो
ज्यंस्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहृतंच आपस्तंबः अप्रयतोपहृतमन्नमप्रयतंनत्वनोज्यम् यस्मिंश्चान्ने
केशाःस्युरन्नमेध्यमेध्येवसर्पादीतोबामेध्यसेवीमूषकलांगंवापदावोपहृतं सिचावा
शुनावापात्रेणावाहृष्टं सिचावोपहृतंदास्यावानक्तमाहृतं नुंजानंवायत्रश्रूद्रउपस्पशेरन्न
हैदिवासमानपंक्तोनुंजानेषुवायत्रानुत्थायोच्छिष्टंप्रायश्चेदाचामेद्भाऊत्सर्पित्वाचायत्रान्नं
दद्युर्मनुष्यैरवघातमन्येवामेध्यैः अस्यार्थः अप्रयतेनाशुचिनापुरुषेणस्पृष्टमन्नमशुचि नं
वतिनपुनस्तदनोज्यम् अप्रयतस्यान्नस्याग्नौहिश्रयणमद्भिः प्रोक्षणंवाहिरण्येनवा लोहा
मुरुवेनवास्पर्शनंप्रयतत्वंकरोति अशुचिमूद्रस्यस्पृष्टत्वनोज्यमेव मूषकलामूषपुरीषं मूषो
मूषकस्तद्गंधंवापुरुषादियस्मिन्नन्नेतदनोज्यमितिवाक्यपरिसमाप्तिः सिचावस्त्रांतरेणोपहृ
तंदास्यादासेनवानक्तमाहृतम् देवलः अवलीढंश्वमार्जारघोंदाकुटंकुटमूषकैः नोजनंनो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पशुजीवतदमेध्यंहिसर्वतः विश्रुद्धमपिचाहारंमक्षिकाभिर्मिजंतुभिःक्षेत्रारोमनखैर्वापिदूषितं
तंपरित्यजेत्तत्र ब्रह्मपुराणात्तत्र उच्छिष्टेनशूद्रेणसंस्पृष्टःपरिवेषकःइत्यहस्तश्चयत्किंचिद्दद्यात्तच्चनभक्षयेत्तत्र तथाशूद्रउक्तावशिष्टंतुनाद्याद्भांडस्थितंत्वपि वसिष्ठः घृतवायदि
वातैलंविप्रोनाद्यान्नरवल्लुतम् यमस्तदशुचिप्राहतुल्यंगोमांसनक्षीणोःतथा हस्तदत्तांश्चये
त्तेहस्तवर्णव्यंजनानिच दातारंनोपतिष्ठति नोक्तानुक्तेतुविल्विषम् तस्मादवरितंदेयंप
णैनेवत्तेनवा प्रदद्यान्तुहस्तेननायसेनवादाचनब्रह्मपुराणे एकेनपाणिनादत्तंशूद्रो
दंडेनभक्षयेत् घृतंतैलंचलवणंपानीयंपयायसंतथा निक्षाचहस्तदत्तापिनग्राह्यायत्र
ऊह्यचित्र शरवलिचितो नापज्जीवन्नभक्षीयात्तनद्विःपक्वंनयदुषितमन्यत्रारागचरुषा
डवदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यःशरवःअपूपाः सक्तवोधानास्तक्रदधिहृतंमधुएतत्पु
णेषुनोक्तव्यंनांडलेपोन चेक्षुवेत्र आपस्तंबः द्यावाश्रमिणोनोज्यौब्रह्मचारिणश्चतथामु
नेरन्नमनोज्यंस्यात्सर्वेषांलिंगिनांतथा मृतक्रमतक्रेतुक्केगर्हितेशाशिनास्करे छायायांरस्ति
नोक्तेनन्यः पुरुषोनवेत्र शूद्रविशेषान्नभोजननिषेधार्थमाह शूद्रेषुदासगोपालकुल
मित्रार्धसीरिणःनोज्यान्नाःनापितश्चैवयश्चात्मानंनिवेदयेत्तत्र शूद्रधितिनिर्धारणेसप्तमी ते १२८

नशूद्राणांमध्येदासादयोनोज्यान्नाः दासःक्रीतादिःगोपालोगवांपाता कुलंरक्षेत्रकर्षकःतथा
चदेवलःस्वदासोनापितोगोपःकुनखीशवः कृषीवलःश्रालणोरपिनोज्यान्नाःपंचैतेशूद्रयोनयः
यद्वाकुलस्यमित्रंकुलमित्रं कुलवंशःमित्रंप्रसिद्धं अर्धसीरिसंभूयसमुत्थायितयासहकर्षकः
नापितःप्रसिद्धःयश्चशूद्रोक्रीतएवद्विजायात्मानं वाङ्मनःकायकर्मनिर्निवेदयतिददाति
दासादयोयदीयास्तेयेवतेनोज्यान्नाः हारीतः कुलमित्रंकुलपुत्रोनेदृपदःस्निग्धाकःसुहृत्
सवेद्यस्पशुरवलानेनयेत्रातावयोनवेत्र एतेशूद्रपुनोज्यान्नामनोयत्रविनावृत्तेकुलंकर्ष
कस्तत्पुत्रकःकुलपुत्रकःसुहृन्मित्रंविनावृत्तेप्रसीदतिउक्तव्यतिरिक्तशूद्रविषयेमनुराह
नाद्याच्छूद्रस्यपक्वान्नंविद्वानश्राद्धिनोद्विजः श्राददीत्तममेवास्माद्यत्तोवेकरान्निकृमः अश्रा
द्धीश्राद्धान्हीडसत्शूद्रइतियावत्रानिर्वृत्तपक्वान्नान्येषांनोज्यानि यथाहमनुःगोरस
चैवसंकृश्च तैलंपिण्याकमेवच अपूपान्नंचयेशूद्राद्यान्नपत्ययसाकृतम् तथा कंडुप
क्वंतेहपक्वंपायसंदधिसक्थवः एतान्यशूद्रान्नभुजोनोज्यानिमनुरब्रवीत्तत्र अशूद्रान्नभुजो
द्विजस्य त्रीणिरः स्वपत्नियश्चविनयसंडुधतशुचिनित्यशःपात्रांतरगतंग्राह्यशूद्रात्त्वगृह
मागतम् शूद्रवेश्मनिविप्रेणदीरंवायदिवादधि निवर्तेननभोक्तव्यंशूद्रान्नंतदपिस्मृतम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(१२५)

निवर्त्तेन शूद्रान्नभोजनान्निवर्त्तेनेत्यर्थः विष्णुपुराणे संब्राह्मणविद्वान्गृहीयात्शूद्रान्नंगृहमागतं
ज्ञात्वा गृहाश्वरयन्नभ्यर्च्यगवार्थंचविशेषतः श्रोत्रियेणापिनोक्तव्यंशूद्रान्नंतुयमोब्रवीत् ददाःशूद्र
न्नरसपुरीषगात्वधोयानोपिनित्यशः जुह्वच्चापिजयन्चापिगतिमिष्टानविंदति वसिष्ठः शूद्रान्नेनोद
रस्थेनमैथुनंयोधिगच्छति यस्यान्नतस्यतेयुन्नाश्नाश्नंप्रवर्त्तते हारीतः शूद्रान्नेनतुयुक्तेन
जठरस्थेनयोमतः सवैखरत्वमुष्ट्रत्वंशूद्रत्वंवोपगच्छति अंगिराःषण्मासान्योद्विजोनुक्तेशूद्रस्या
न्नंविगर्हितम् सत्वजीवन्भवेच्छू

१२८

यत्रवर्दमव्यवस्थितममेध्यंरूपत्तोगंधतश्चनोपलक्ष्यतेतद्विषयमिति॥ ॥इतिश्रीविद्याधरवंशप्रभू
वश्रीचिन्तामणिनरेंद्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्मशा
स्त्रनिबंधेऽपरार्कव्यवहारप्रकरणंसमाप्तम्॥ ॥अतोनंतरंदानप्रकरणम्॥ ॥१॥ ॥
ओपात्रायगोप्रतिदातव्यमितिविधास्यति तदर्थंपात्रसुतयेब्राह्मणानामेवपात्रत्वात्प्रशंसामा
ह ओंतपसाघासृजेद्ब्रह्माब्राह्मणान्वेदगुप्तये तस्यार्थेपितदेवानांधर्मसंरक्षणायच ब्रह्मातप
सश्चक्रेवेदसंरक्षणाय दैवानांपित्रृणांचतत्प्रयोजनंधर्मपालनायचब्राह्मणान्ससर्ज अतस्तेविशिष्य
कारणोऽहत्वादनन्य साध्यदेववेदगुप्त्यादिप्रयोजनवत्वाच्चप्रशस्ताः तपः सर्वेंद्रियजयः किंच स
र्वेषप्रभवोविप्राः श्रुताध्ययनशीलिनःसर्वस्यपशोर्गतस्यवस्तुनःश्रुताध्ययनशीलिनोब्राह्म
णाःप्रभवःस्वामिनः तथाचमनुः ब्राह्मणोजायमानोवैपृथिव्यामधिजायते ईश्वरःसर्वभूतानांधर्म
कोशस्यगुप्तये सर्वस्वब्राह्मणस्येदंयत्किंचिज्जगतीगतम् श्रेष्ठेनाभिजनेनेदंसर्ववैब्राह्मणोर्ह
ति इति श्रुतंगुरुतःसांगोपांगस्मृतिवाक्यार्थावधारणम् अध्ययनंश्रुतादिपाठः श्रुताध्ययने
शीलंयेतिसम्पूर्वाचरतीत्येवंस्वभावाःश्रुताध्ययनशीलिनःशालिनइतिपाठेतान्यःश्लाघमानःते
स्वःक्रियापराःश्रेष्ठास्तेभ्योप्यधरात्मवित्तमाःतेभ्यःश्रुताध्ययनमंत्रोपदेशव्यापारेभ्यःक्रियापरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धर्मानुष्ठानप्रधानाः क्रियाशब्दोत्राधर्मवर्जनार्थोपि अर्थादेषांश्रुताध्ययनमात्रोपलक्षणार्थः
पौरुषः क्रियापराधर्मानुष्ठानप्रधानाः क्रियाशब्दोत्राधर्मवर्जनार्थोपि अर्थादेषांश्रुताध्ययनसि
द्धिः नहितद्रहिताः क्रियापरानवंति तेन्यः केवलधर्मिभ्योब्रह्मवित्तमाः प्रशस्ततमाः एवंब्राह्मणा
न्प्रशास्यपात्रलक्षणमाह नविद्ययाकेवलयातपसावापिपात्रता यत्रवर्त्तीइमेचोभेतद्धिपात्रप्र
चक्ष्यते इति विद्यास्वधर्मब्रह्मविषयज्ञानेतयाकेवलयातपोरहितया तपसावास्वधर्मानुष्ठ
नरूपेणविद्यारहितेनपात्रतानास्तवति यतोयत्रब्राह्मणावत्तमाचारलक्षणामस्ति विद्यातपसीचा
स्तः तत्पात्रमहर्षिभिः प्रकीर्त्तितम् दातारंपापात्तारयतीतिपात्रम्ऋतएवमनुः दानधर्मनिषे
वेतनित्यमैषिकंपौषिकम् परितुष्टेनभावेनपात्रमासाद्यशक्तितः यत्किंचिदपिदातव्यंयाचिते
नानसूयता उत्पत्स्यतेहितत्पात्रंयतारयतिसर्वतः वसिष्ठः स्वाध्यायाढ्योनिमंतंप्रशस्तंवेता
नष्टंपापनीयंबहुरुक्तम् स्त्रीषुक्षांतंधार्मिकंगोशरणंव्रतैः क्षांतंतादृशंपात्रमाहुः योनिमारुक्ष
तीनः यक्षांतदांताः श्रुतपूर्णकर्णाजितेंद्रियाः प्राणिवधान्निवृत्ताः प्रतिग्रहेसंकुचिताग्रहस्थास्तेब्रा
ह्मणास्तारयितुंसमर्थाः दानेव्याप्तः मातापितृषुयदत्तं ज्ञातिस्नुषासुच जायात्मजेषुयदत्तंसोऽ
निंद्यः स्वर्गसंगमः पितुः शतगुणंदानं सहस्रंमातुरुच्यते अनंतंतुहिभ्रातुर्दानंसोदरेदत्तमक्षयमितिवचन

९४९

निंदापुरस्सरंप्रचोदितम् नमेप्रजापतिर्ग्रासमपिदुष्कृतकर्मणः नाश्नंतिपितरस्तस्यदशवर्षाणिपंचदा
नचहव्यंवहव्यंवहत्यप्रियंस्तामन्यवधत्ते चिकित्सकक्रूरघ्नोशल्यहर्त्तुश्चवार्धुषेः शौंडस्यक्रूरनटस्या
श्नघ्नतानपिवर्जयेत् निंदाशब्देनात्रयक्षात्रमुपलक्ष्यते यमः चिकित्सकस्यमृगयोर्वेश्यायाः क्षुत्तक
स्यच शौंडनर्त्तकयोरेवंघ्नतांर्जयेत् वसिष्ठः शास्त्रविक्रयिणश्चाप्रतिग्राह्यान्निंद्यालाणस्य निमित्तंतरेण
सर्वतः प्रतिग्रहमाह देवातिथ्यर्चनक्रतुनित्यार्थमेवच सर्वतःप्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेवच देवा
र्चनाद्यर्थंसर्वतः क्षत्रियादितोपिगृह्णीयात् सकलावरुपकर्मोपलक्षणमेवैतत् आत्मवृत्तिः शरीर्यो
रणमात्रं नतुतृप्तिः यदाहविष्णुः गुरुर्मत्याश्रोत्रियोहीनान्नविप्रान्देवतातिथीन् सर्वतःप्रतिगृह्णीयान्नतृप्त
येत्स्वयंततः एतेष्वपिचकार्येषुसमर्थःसन्प्रतिग्रहेनाद्याद्बलादाश्रयतितेनासथाविधः श्रेणिराः गुर्वर्थ
मतिथीनांवाभृत्यानांचविशेषतःशूद्रान्नंप्रतिगृह्णीयान्नतुतृप्तेस्वयंततः यमः कूपारामप्रपाकारीतथा
घक्षप्रतोषकःकन्याप्रदःसेतुदारीस्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् तडागोपस्पपानीयंसत्ततंखलुसिंचति स्वर्गलोका
तिसस्य नात्रकार्या विचारणायेषांतडागानिश्रुतः प्रयाश्चारामाश्चकूपाश्चप्रतिश्रयाश्च अन्नप्रदानंमधुराच्च
वाणीतेषामयंचैवपरश्चलोकः विष्णुः अथकूपकर्त्तुस्तत्प्रवर्त्तेपानीयेउक्षतार्घंनिरूपति उत्सर्गकर्तृत्यत्व
ज्ञोवारुणंलोकमश्नुतेनालप्रदः सदातृप्तोनवति वृक्षरोपयितुर्वृक्षाःपरलोकेपुत्रानवंति वृक्षप्रदस्यव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दाःप्रसन्नैर्देवान्प्रीणयंति तथा कूपारामतडागेषुदेवतायतनेषुच पुनःसंस्कारकर्त्तीक्लमतेमौलीक्लमम् नदिषु
राणेयोवापीमथवाकूपंदेशेतोयविवर्जिते खनयेत्सनरोयतिविंदौ विदौरात्तसमाः देवैरेकलमाप्रोक्तस्त्रा
दुःदुर्जितस्तथा तडागकर्त्तीवसतेस्वर्गेयुगचतुष्टयम् यत्र विप्रोथगौरेकायाधिनीसलिलंछवित्र तडागंता
दृशेकृत्वास्वर्गेदशयुगान्वसेत्र तथा योवापीमग्निसादृपेचविधिवत्प्रतिपादयेत्र कोणेषूदकृत्रंमस्यान्समुद्रो
नर्व्यश्रुश्रुया चतुरश्चरुरंतान्तुतेनदत्तामहीनवेदत्तत्सन्निधौद्विजानर्च्यविधिवत्सानोजनैःसयातिवारुणं
लोकंदिव्यकामसमन्वितं मत्स्यपुराणेमत्स्यउवाच शृणुराजन्महाबाहोतडागादिषुयोविधिःप्राप्यपद्यंशु
र्नश्लक्ष्णमतीतेचोत्तरायणे पुण्येत्रिविप्रैःकथितेकृत्वाब्राह्मणवाचनम् प्रागुदक्प्रवणेदेशेतडागस्यसमीप
तःचतुर्हस्तात्रुनावेदिश्चतुरश्राचतुर्मुखीतथाषोडशहस्तः स्याद्मंडपश्चचतुर्मुखःवेद्यश्चपरितोगत्तीरा
न्निमाबाह्यान्निमेखलाः नवसप्तथवापंचयोनिवक्त्रान्वितान्यवित्तसिमात्रायोनिः स्यात्प्रदक्षिणायुतानिः
सतागर्त्तीश्चतत्रहस्तःसुविस्तीर्णछिलमेखलाःसर्वतःसर्ववर्णैःसुपताकाध्वजसंयुताः अश्वत्थोडुंबरप्लक्ष
वटशारवाकृतानिच मंडपस्यप्रतिदिशंद्वाराणीतानिद्वारयेत्रुशनासत्राष्टहोतारोद्वारपालास्तथाष्टवैः अष्टौ
तुजापकाश्चार्याब्राह्मणावेदपारगः सर्वलक्षणासंपूर्णामंत्रवंतोजितेंद्रियाःशीलसमायुक्ताःस्थापकाः
स्युर्द्विजोत्तमाः प्रतिगर्त्तेषुकलशायस्तोपद्वारणानिच व्यजनंचामरंशुभ्रंताम्रपात्रंसुविस्तरम् ततस्त्वने

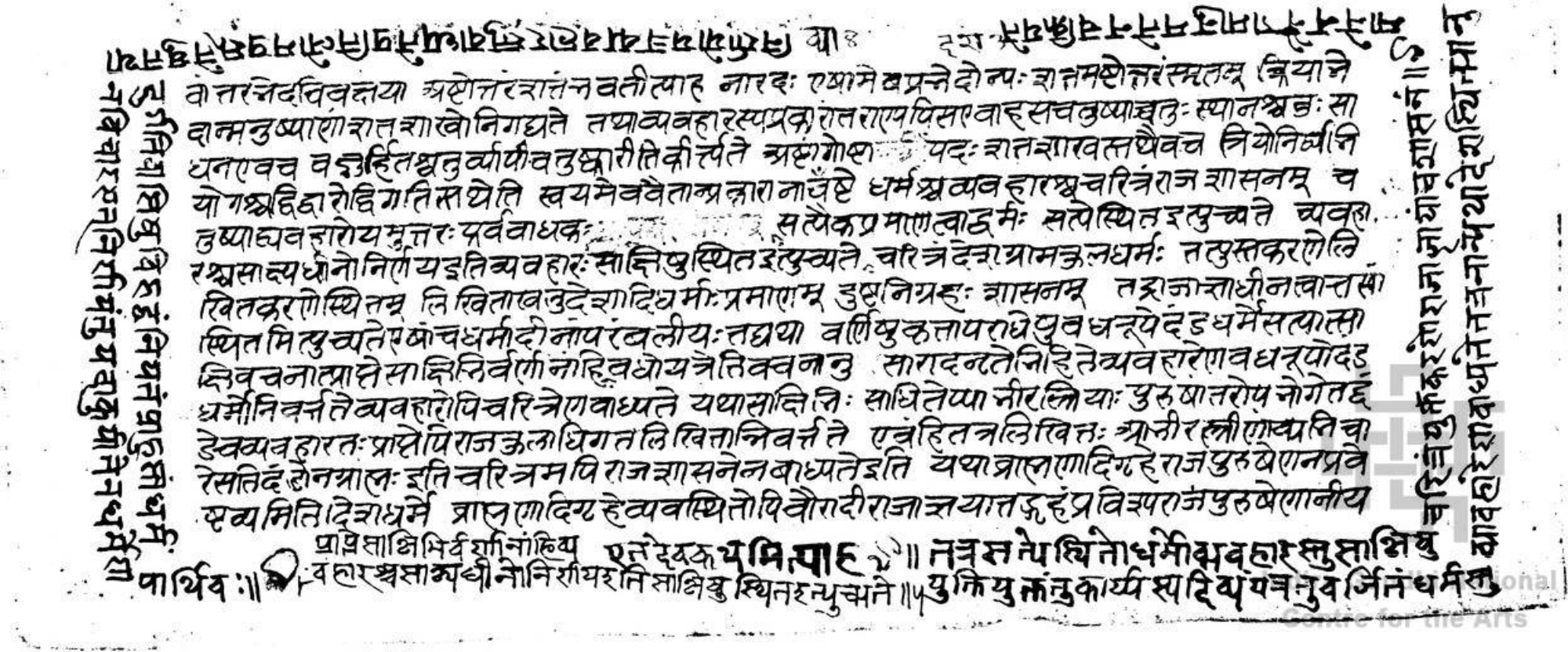

या० व
अ० ७५
२८३

ते अधुनाचतुःसाधनत्वादित्याचष्टे सामान्युपायसाध्यत्वाच्चतुःसाधनउच्यते चतुर्णीमाश्रमाणांवरक्षणा
त्सर्वतुहितःकर्त्तव्योसादिणश्चसन्यान्नाज्ञानमेवच व्याघ्रोतिपादशोयस्माच्चतुर्व्यापीततः स्मृतःध
र्मोधर्मफलेनकर्त्तप्रवर्तीन्यादशोव्याप्नोति सम्यगसम्यग्दृष्टतया तदुक्तंपादोगच्छतिकर्त्तारंपादःसा
क्षिणमृच्छतिपादःसभासदः सर्वोन्यादोराजानमृच्छति धर्मस्यार्थस्ययशसोलोकस्यचक्तस्यैवच
तुर्णांकरणादेषाचतुष्कारीप्रवर्त्तितेःलोकपंक्तिर्लोकान्रागः राजासपुरुषाःसभ्याःशास्त्रगणकलेख
कोहिरण्यमग्निरुदकमश्वगः समुदाहृतः गणकस्यविवादविषयीकृतधनसंख्यानेलोकस्यनाशो
क्षेखने आयादीनांचशास्त्रपथेअल्पप्रयोगइतिव्यवहारंगतावामाक्रोधाश्चलोचत्रिन्योयस्मात्प्र
वर्त्तेत्रियोनिःकीर्त्यतेतेनत्रयमेतद्विवादकत्वंनियोगस्तुविज्ञेयः शंकात्तत्वानियोगातःशंकास
तांतुसंसर्गीतत्वंहोढादिदर्शनात् असत्तामसाध्नोव्यवहारकर्त्तृत्वंसंनवाद्भवतिशंकासंशयपूर्व
कश्चानियोगः संनवतीतिनवतिधनियोगत्वम् अनियोगश्चज्ञेयः पदद्वयानिसंबंधाद्विचारःसमुदा
हृतः पर्वसुनाथा पदः प्रतिपत्तेतदुत्तरम् द्वारकार्यीतरप्रवृत्तिः नृतछलानुसारत्वाद्विगतिः सउदा
हृतःऋतंत्वर्थसंयुक्तंप्रमदालिहितंछलम् मूलश्लोकेनैवव्यवहारान्नृपःपश्येदितिऋषिणापरीक्षापर
यर्यायोव्यवहारोव्यवहारपदेनोच्यते तथाचनारदः किंतुराज्ञोविशेषेस्वधर्ममनिरूपता मनु

संदेहेछानिदर्शनंप्रत्यक्षदर्शनंवोन्नादेर्लिंगस्यदर्शनंप्रत्यक्षंदर्शनंवा एवंचऋणादा

यचित्तवैचित्र्यात्परीक्ष्यासाधुसाधुवा असत्याःसत्यसंकाशाःसत्याश्चासत्यसन्निभाःदृश्यंतेविविधानां
वास्माद्धर्मेविचारेणब्राह्मणोव्यवहारदर्शनकर्त्तृत्वंप्रतिपद्यते तथापितेषांनाधिकारःकिं
तुराज्ञामेवतत्कार्मिफलस्मरणात् तथाचनारदः एवंपश्यन्सदाराजाव्यवहारान्समाहितःवित्तेह
यज्ञोदीप्तेशक्रस्येतिलोकताम् तस्माद्विज्ञायधायागेकर्त्तृत्वमेवब्राह्मणानांव्यवहारदर्शनंधर्म
शास्त्रानुसारेणतुकृतम् तदकरणेप्रत्यवायमाहकात्यायनः अस्वर्ग्यलोकनाशायपरानीकुरुतेयाव
हा आयुर्बीजहरीराज्ञोसत्रिवाक्यस्वयंहृतिः तस्माच्छास्त्रानुसारेणराज्ञाकार्योणिसाधयेत् वा
क्यानावेतुसर्वेषांदेशाद्देशेनतन्नयेत् वक्ष्यतिः केवलंशास्त्रमाश्रित्यनकर्त्तव्योविनिर्णयःयुक्तिहीने
विचारेतुधर्महानिःप्रजायते चौराचौरः साधुसाधुर्जायतेव्यवहारतः युक्तिंविनाविचारेणमांडव्य
श्चौरतांगतः राज्ञेत्पनुक्तोगौतमः तस्यचव्यवहारोवेदः धर्मशास्त्राण्यंगानि उपवेदःपुराणम् व्य
वहियतेनिर्णीयतेयेनवेदादिनाप्रमाणेनसव्यवहारः तथान्यायाधिगमेतर्कोन्यायः प्रत्यवहृत्य
निर्णयमयेत्तत्रयेहास्यनिःश्रेयसंगमयतीतिविचारेणमन्योन्यविप्रतिपत्तौत्रैविद्यवृद्धेभ्यः सम्यग्
धिगत्यचतुर्दशविद्यास्थानेभ्योन्यायंप्रत्यवहृत्याधिगम्यव्यवहारंनिर्णयंसमाधिगमयेत् तथेहास्यराज्ञो
निःश्रेयससंज्ञातोक्तंफलंनवति उक्तंनारदेनफलं धर्मेणोरुतोराज्ञोव्यवहारान्कृतात्मनः संनवं
तियुणाःसप्तससवर्त्तिर्वार्चियःधर्मश्चार्थश्चकीर्त्तिश्चलोकसंग्रहरुपग्रहः प्रजान्योबहुमानश्चस्वर्गे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

3
या० व
प्र० प
३७८

स्थानेचशाश्वतमिति उपग्रहःसहायनानः तत्रमनुः व्यवहारान्दिदृक्षुर्ब्राह्मणैः सहपार्थिवःमन्त्रज्ञैर्मं
त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत्सभामतन्त्रासीनःस्थितोवापाणिमुद्यम्यदक्षिणम् विनीतवेशाचारणः य
थेत्कार्याणिकार्यिणम् मन्त्रज्ञाअर्थशास्त्रज्ञाश्चनधर्मशास्त्राविरुद्धमर्थशास्त्रंव्यवहारंयथोपनीयमाणं
यम् तदाहनारदः धर्मशास्त्रार्थशास्त्रान्यायविरोधेनमार्गतःसमीक्षमाणोनिपुणंव्यवहारगतिंनयेत्
सभामाहमनुः प्रतिष्ठितापतिष्ठाचमुद्रिताशासितातया चतुर्विधासभाप्रोक्तासभ्याश्चैवंतथाविधाः प्रतिष्ठि
तापुरेग्रामेचसभानामप्रतिष्ठिता मुद्रिताध्यक्षसंयुक्ताराजमुक्ताचशासिता नपोधिकृतसभ्यश्चस्मृति
र्गणकलेखकौहेमाप्यंवुस्वपुरुषाः साधनांगानिवैदशा दशानामपिचैतेषांकर्मप्रोक्तंयथाकल्पंयद्
वक्ताध्यक्षोनयः शास्तासभ्याः कार्यपरीक्षकाः स्मृतेर्विनिर्णयंन्नतेजयदानदमेतथा न्यायार्थेहि
रण्यंशीघ्रंवुत्पत्तिजंतुषु गणकोगणयेदर्थंलिखेन्न्यायंचलेखकः प्रत्यर्थिसन्यानयनंसाक्षिणांचस्व
पुरुषः कुर्यादजयंकोरहेदर्थिप्रत्यर्थिनोसदा एतद्वंगंकरणंयस्यमध्यस्थयार्थिवः न्यायान्यरुपेत्त
समतिः सासभाध्यरसंमिता लोकवेदांगधर्मज्ञाः सप्तपंचत्रयोपिवा यत्रोपविष्टाविप्राग्र्याः सायज्ञसद्
शीसभाः कार्यानुसारेणसभ्यात्यमहत्वंयाप्यम् जयंप्रतिभुवौ व्यवहारकालमाहकात्यायनः आ
यायदोषनागाद्यर्धंनागत्रयंनवेत् सकालोव्यवहारस्यशास्त्रेदोषोमनौषिभिः व्यवहारदूसरः सभ्याः ३८८
शाकार्याः नहितेषामस्त्यधिकारः यद्बलात्त्वयमेवप्रवर्त्तेरन् ततश्चयद्गुणकासेकार्यासानाद्य्रुनाध्यय

3

संपन्नाधर्मज्ञाः सत्यवादिनः राज्ञासन्नासदःकार्यारिमित्रेचयेसमाःश्रुत्तेवेदवाक्यार्थज्ञानोपयोगि मीमांसा
यावेदांगानांचकल्पनिरुक्तव्याकरणानामाचार्यादर्थज्ञानम् अध्ययनेप्रसिद्धंतान्यांसंपन्नाउपेताधर्मज्ञा
धर्मशास्त्रज्ञाःधर्मशास्त्राणिहपितामहःवेदाःसांगास्तुचत्वारोमीमांसास्मृतयस्तथा एतान्धर्मशास्त्रा
णिपुराणन्यायदर्शनम् सत्यवदनशीलाःमित्रामित्रयोरागद्वेषानावेनसमोपदेशकर्त्तारोराज्ञासन्नास
दःकार्याःमानदानन्यायापाद्याःसन्नायासीदंतियेसन्नासदः तेबहुशास्त्रज्ञाब्राह्मणाःसदलाभेनेतराज्ञाः
क्षत्रियासदलाभेनाहशास्त्रवेदाः तदाहकात्यायनः अलुब्धाश्चनवंतश्चधर्मज्ञाः सत्यवादिनः सर्वशा
स्त्रप्रवीणाश्चसभ्याः कार्याद्विजोत्तमाः एकंशास्त्रमधीतेयोनविद्यात्कार्यनिश्चयम् तस्माद्बाह्यागमःका
र्यीविवादेषूक्तमोन्यैः यत्रविप्रोनविद्यास्याद्राज्ञियंतत्रकारयेत् वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्रेनव ६८७
र्जयेत् अतोन्यैर्यत्कृतंकार्यमन्यायेनकृतंतुयत् निमुक्तैरपिविज्ञेयंदैवाहपिशास्त्रतः मनुः स्मृति
मात्रोपजीवीवा वरंस्याद्ब्राह्मणब्रुवः धर्मप्रवक्तान्यतेर्नतुशूद्रः कथंचन यस्यराज्ञस्तुशूद्रोक्तेशूद्रो
धर्मविवेचनम् तस्यसीदतितद्राज्यंपंकेगौरिवपश्यतः व्यासः द्विजान्विहाययः पश्येत्कार्याणिवृषलैः
सहतस्यप्रक्षुभ्यतेराष्ट्रंबलंकोशश्चनश्यति देशाचाराननिज्ञायेनास्तिकाःशास्त्रवर्जिताः उन्मत्तंबु
द्धुद्धार्त्तानप्रच्छ्याविनिर्णये स्मृतिशास्त्रेत्वविज्ञातेदुरीतेवाविवेकतः धर्मकार्येमहान्दोषः सं
न्यायंवदतःसदासद्विधानतत्त्वज्ञोगणनाकुशलोशुचीनानालिपिशौकर्त्तव्योराज्ञागणकलेखको

Indira Gandhi National Centre for the Arts

याज्ञ व्य० प्र० ४

आकारकोरदाण द्वेसात्यर्थिप्रतिवादिनाम् सत्यार्थीनः सत्यवादीकर्त्तव्यस्तुत्स्वपक्षः प्राड्विवाक विधिमाह अप्र
रुपत्ताकार्यवशाद्व्यवहारान्यथेपेणतु सन्यैस्सहनियोक्तव्योब्राह्मणः सर्वधर्मवित् व्यवहारदर्शनाद्यदन्यथु
तंकार्यंतदधीनत्तयाव्यवहारानपरुपतारात्राज्ञासर्वधर्मवेदिताब्राह्मणः पूर्वोक्तैः सन्यैः सहव्यवहारदर्श
नेनियोक्तव्यः स्वयंचप्राड्विवाकसंसकोब्राह्मणोराजन्य पिव्यवहारान्यरुपति नियोक्तव्यएव यदाहनारदः
धर्मशास्त्रंपुरस्कृत्यप्राड्विवकमतेस्थितः समाहितमतिः पश्येद्व्यवहारान्नृपक्तमात् राजाचेद्व्यवहारान्यरु
ति प्राड्विवेकानुमंता अन्यदातुव्यवहारदृष्टा अतएवदृष्टस्मृतिः राजाकार्याणिसंपरुपेत्प्राड्विवाकोथवाद्वि
जः न्यायागान्यपत्तः कृत्वासन्यशास्त्रमतेस्थितेः विवादेपक्षतिप्रश्नं प्रतिप्रश्नंतथैवच प्रियपूर्व
मावदतिप्राड्विवाकस्ततः स्मृतः व्यवहाराश्रियप्रश्नं प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः नारदः यथाशास्त्रंनिषक्ता
यादुरुद्धत्रयुक्तितः प्राड्विवाकस्तथाशास्त्रमुरुद्धव्यवहारतः गौतमः सर्वधर्मत्यागगर्हायः प्राड्विवाकेसत्य
वचनम् किंच रागाद्वोनाज्ञयाद्वापिस्मृत्यपेतादिकारिणः सन्याः एथक्पृथग्दंड्याविवादाद्विगुणंदमम्
उक्ताः सन्यास्तेयदिरागादिवशात्स्मृतिशास्त्रविरुद्धविवादे निर्णयंकुर्वंति तदाविवादाद्विवादविषयीन्
तान्द्विगुणाप्रत्येकंदंडनीयाः अत्रादिशब्देनसदाचारन्या पेतस्यग्रहणम् रागादिग्रहणाच्चे
दंडनीयत्वनिमित्तस्य स्मृत्यपेतादिकारित्वस्यनविशेषणं वाक्यभेदप्रसंगात् यथोन्मत्तंहविरात्तं
सतश्चप्रदर्शनार्थंचमोहादिहेतुकस्यापिस्मृतिवि कारित्वस्यदंडविशेषनिमित्तत्वंभवतिअत

रामः ४

श्लोपर्थ। सुखः

पक्षतिप्राड्विवाकश्चतिःविवदेन्नत्रयस्तस्मिन्
१रुद्ध ५५

एवन्नरादंडनिमित्तेनलोभादिनातुल्यमज्ञानमाह नारदः रागादज्ञानतोवापिलोभाद्योवान्यथावदेत् स
न्योऽसन्यःसविज्ञेयस्तंयापंविनयेद्भूमिति एतच्चदंड्यविधानंधनविषयविवादेवादोत्तरंतुपारुष्यादि
विषयेदंडोत्तरंवेदितव्यम् यदाहविष्णुः कूटसाक्षिणंसर्वस्वापहारः उल्लोचजीविनंसन्यानाच्च अत्रा
प्युल्लोचग्रहणंप्रदर्शनार्थम् अतएवदृष्टस्मृतिः अन्यायवादिनःसन्यास्तथैवोल्लोचजीविनः विश्वस्त्व
चक्षाश्चैवनिर्वास्याः सर्वएवते यत्तु लोभात्सहस्रंदंड्यः स्यान्मोहात्पूर्वंतुसाहसम् इत्यादिलोभमोहयो
रतुल्यदंडनिमित्तत्ववचनंतत्साक्षिविषयम् नसन्यविषयम् अतएवकात्यायनःसम्यग्ज्ञानरहितस्यस
न्यस्यद्विगुणंदंडमाहकार्यस्यनिर्णयंसम्यग्ज्ञात्वासन्यस्तत्तोवदेत् अन्यथानैववक्तव्यंवक्ताद्विगुणंदंड
नार्ह तथारागापरपर्यायेणस्नेहनलोभेनचसन्यदंडंप्रत्यज्ञानस्यतुल्यनिमित्तत्वमाह स्नेहाद्ज्ञानतो
वापिमोहाद्वालोभतोपिवा अत्रसन्योन्यथावादीदंड्योसन्यः सहिस्मृतः सन्यदोषात्तुयन्नष्टंदेयंसन्येन
तत्तदा कार्यंतुकार्थिणमेवनिश्चितंनविचारयेत् तथाअनिर्णीतेतुपद्यर्थेसंनाशेतरोर्थिनाप्राड्विवको
थदंड्यः स्यात्सन्यैश्चेवनसंशयः नारदः नानियुक्तेनवक्तव्यंव्यवहारेकथंचन नियुक्तेनतुवक्तव्यम
पक्षपतितंवचः नियुक्तोवानियुक्तोवाशास्त्रज्ञोवक्तुमर्हति यत्तेनसदसिप्रोक्तंसधर्मेणात्रसंशयः तथा
लोभद्वेषादिकृत्यक्तायःऋजुंकार्यनिश्चयम् शास्त्रोक्तेनविधानेनतत्पक्षंनफलंनेवेत् नयात्युक्तो
कात्यायनः अधर्मतःप्रवक्तुंनोयेदेरन्सभासदः उपैदृपमाणाः सन्पानरकंयांत्यधोमुखाः अन्याय

Indira Gandhi National Centre for the Arts

याज्ञ० व्य० प्र० २८५

तोपियासंतंयेतुयोतिसनासदः तेपितङ्गागिनस्मात्तोधनीयः सनेनेपः मनुः राजानवत्पनेनातुमुच्यते चसनासदः एनोगच्छतिकर्त्तुरनिंदा हीयदिनिंद्यते सनावानप्रवेश्यावक्तव्यावासमंजसम् अनुवन्विन्दुवन्वापिनरोनवतिक्रिल्विषी त्रात्यायनः न्यायन्नास्त्रमतिक्रम्य सत्यैर्यत्रविनिश्चितम् तत्रधर्मोधधर्मेणहतोहंतिनसंशयः यत्रधर्मोधधर्मेणसत्यंयत्रानृतेनच हन्यतेप्रेक्षमाणानांहतास्तत्रसनासदः प्रेक्षमाणानामित्यनादरेषष्ठी व्यासः नासोसनायत्रनसंतिरक्षानतेवक्षायेनवदंतिधर्मम् नासौधर्मोनत्रनसत्यमस्तिनतत्सत्यंयच्छलेनाविद्धम् येतुसन्यः सनाप्राप्यतत्सभ्यायंतआसते यथाप्रसंवक्तारंतेसर्वेतेनृतवादिनः व्यवहारदर्शननिमित्तमाह स्मृत्याचारव्यपेतेनमार्गेणाधर्षितःपरैः आवेदयतिचेद्राज्ञेचव्यवहारयदंहितत्र स्मृतिशास्त्रविशिष्टाचार रहितेनमार्गेणोपायेनपरैरक्षिप्तः सराज्ञेयद्यावेदयति अहमनेनविधिनान्यायेनपरिनृतोस्मीति यत्तन्निवेदनंव्यवहारयदंस्यान्निमित्तमितियावत् परैरितिकुववचनमुपलक्षणार्थम् तेनैकेनद्वाभ्यांवाबहुभिश्चादिलोलक्ष्यते आवेदनस्यव्यवहारदर्शनेनिमित्तत्वेनप्रतियादनादावेदनाहतेव्यवहारदर्शनंराज्ञाकार्यम् तथाचमनुः नोत्पादयेत्स्वयंकार्यं राजानाप्यस्पृहः नचप्रापितमन्येनग्रसेतार्थंकथंचन कार्यविवादोव्यवहारइतियावत् व्यवहारकालेचप्रापितंप्रामाणिकमर्थंनग्रसेतनालपेत्र अत्रकात्यायनः केनकस्मिन्कदाकस्मात्क्वेदंसनागतः केनपुरुषेणवास्मिन्कार्येकदाकस्मात्क्वेतोःपरिनृतोसीति सनाग

रामः

५

अथेदानीं विनागाख्यंव्यवहारपदमारभते औविनागंचेत्पितृकुर्यादिच्छयाविनजेत्सुतान् ज्येष्ठेवाश्रेष्ठेन जेनसर्ववास्युः समोविनः १ पित्रादिधनस्यपुत्रादीन्द्विरूपविविच्यनागकरणंविनागः तत्रपितृधर्मोपित्रा विनजेदित्युत्सर्गः हेतुविशेषेतुपुत्रेअपिविनजंते तदुपरिष्टाद्वक्ष्यते तत्रयदिपितृविनजेत्तदिच्छयान्यू नाधिकनागविषयान्सुतान्दद्यादिरूपधनंविनजेत् अस्मदुनस्यायमंशोस्तवअयमंशोस्तवेतिव्यवस्थापयेदितियावत् शंखः यद्येकपुत्रः स्यात्तदाह्यौनागोवात्मनःकुर्यात् ननुइच्छयेतिनवक्तव्यम् विनागःकर्तृत्वादेवतत्प्राप्तेः नहिचेनिष्पन्नक्रियासुस्वतंत्रोनवति नस्वतंत्रएवकर्त्तोच्यते सत्यम् विनागकर्त्तृकादेवविनागविषयेच्छाप्राप्ता अतएवासाविच्छयाविनजेत्सुतानित्यनेनविधीयतेकिंत्वन्येव तस्माच्चनःस्यादित्युत्तरस्यन्यूनाधनोशःकरयत्तिदधिकः इत्येवविषमोनागविषयः ततश्चेच्छयान्यूनाधिकत्वंनागेसुतान्विनजेदित्यर्थः यद्यपिविनजेदित्यस्माद्विनागएवप्रतीयतेनवैषम्यविशिष्टः तथापिज्येष्ठस्यविशेषोद्धारः सर्वत्रव्याप्तेयदुत्तरम् ततोधर्मध्यमस्यस्यात्तुरीयंतुयवीयसः इत्यादिनिरुद्धारशास्त्रैर्यावंतउद्धारप्रकारोविहितास्तेसर्वत्रोपलक्षितानवति ततश्चपरिशेषाद्विनागकर्तुरिच्छयाविनागवैषम्यमिच्छयाविनजेत्सुतानित्यत्रविधीयतेइतिसिद्धम् अत्रनारदः पित्रैवसुविनक्तायसमन्यनाधिवैधनैः तेषांसएवधर्मःस्यात्सर्वस्यहिपितापभुरितिवचनात् नचेतदुद्धारवाक्यार्थविषयामितिवाच्यम् पितापभुरितिवचनात् नलक्षरेपितुःप्रभुत्वंकेतुशास्त्रस्यवहस्यतिः समन्यू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाधिकानागः पित्रायेषांप्रकल्पिताः तथैवतेपालनीयाविनेयास्तेस्वस्यथा अथवेच्छयाविनजेत्मुता
नित्यनेनविनागकर्त्तृतयैवपितुरिच्छयाविनागप्रयोगेऽकल्पंप्राप्तमुच्यते इतिवाक्यार्थोनर्थक्रमप्रसं
गपरिहारार्थंपुत्रेच्छयाविनागंनप्रयुंक्तेइतिपरिसंख्यायतेइत्याश्रीयते तथावमनुः ऊर्द्धंपितुश्चमातु
श्चसमेत्यभ्रातरःसमम् नजेरन्पैतृकंरिक्थमनीशास्तेहिजीवतो देवलः पितर्युपरतेपुत्राविनजे
रन्पितुर्धर्मनम् अस्वाम्यहिनवेद्देषानिर्देषेपितरिस्थिते अस्वाम्यमस्वातंत्र्यम् शंखलिखितौ पितु
रूर्द्धंरिक्थविनागः नजीवतिपितरिपुत्रारिक्थंविनजेरन् यद्यपिस्यात्पश्चादधिगतमेतैरनर्थएवपु
त्रा अर्थधर्मयोरस्वातंत्र्यम् नारदः विनागोऽर्थस्यपित्रास्यपुत्रैर्यत्रप्रकल्प्यते दायनागइतिप्रोक्त
विवादपदबुधैः अत्रचपित्रास्यपुत्रैरितिचप्रदर्शनार्थम् विनागेचेत्पिताकुर्यादितिपितुः स्वार्जित
धनविषयम् तत्पित्राधार्जितधनविषयेतुसममेवपितापुत्रयोर्विनागकर्त्तृत्वम् अतएवाहविष्णुः
पितायेपुत्रान्विनजेत्तस्यस्वेच्छयास्वयमुपार्जितंयेतैर्विभजेतेपिधनेकदाचित्पुत्राएवविनागकर्त्तारोनत्व
ति अतएवाहनारदः अतऊर्द्धंपितुःपुत्रा विनजेरन्धनंसमम् समामितिपितुरूर्द्धंविनागकर्त्तृत्वंपु
त्राणांप्रपितियाधम् मातुर्निवृत्तेरजसिप्रतासुनगिनीषुच निवृत्तेचापिमरणेपितायुयरतस्यहेरंपु
त्रकवान् पुत्राः समधनंविनजेयुरित्यनुषज्यते शंखः अकामेपितरिरिक्थविनागः कर्त्तव्यधिका
शदानेनपुत्राणांविनक्तधनानांसएवधर्मोयःपित्रादिकृतः अतोसौनातिक्रमणीयः बृहस्पतिः स

प्र

मन्वनाधिकानागाःपित्रायेषांकल्पिताःतथैवतेपालनीयाविनेयास्तेस्वस्यथारोगचेतसिदीर्घरोगिणिवा
नारदःव्याधितःकुपितश्चैवविषयासक्तमानसः अन्यथाशास्त्रकारीचनविनागेपितापुत्रः अन्यथाशास्त्र
कारीविधिनिषेधातिक्रमकारीपित्रार्जितेपिधनेपुत्राणांविनागेस्वातंत्र्यम् पितुरकामत्वादौनिमित्ते नवति
मातरिचम्रियमाणायामस्वतंत्राएवपुत्राः यदाहशंखः ज्येष्ठएवपित्र्यवदर्थान्पालयेदितरेषांतुरिक्थ
मूलमेवकुटुंबमस्वतंत्रापित्तमेतोमातर्यवमवस्थितायांमातुः कुटुंबभरणसामर्थेसत्येतत्तं ज्येष्ठस्यय
दनुजैः सहाविनक्तधन्वंचमुच्यते तत्तेषामधर्मेकेश्चिदध्येतव्ये वेदेसतिहएवव्यम् अधीतवेदेष्वधीता
तत्तदर्थेषुचापिहोत्रादयनुष्ठानसमर्थेषुचविनागएवश्रेयान् यदाहमनुः एवंसहवसेयुर्वाएथग्वध
मंक्रियया यथाविवर्द्धतेधर्मस्तस्माद्विभज्यसंक्रियाः व्यासः भ्रातरोजीवतोःपित्रोः सहवासोविधीयते
तदभावेविनक्तानांधर्मस्तेषांविवर्धते यदात्वप्रगल्भयाज्येष्ठेनसहाविनक्ताधनाःकनीयांसोभवंति
तदातेषामावश्यकंवैश्वदैवाद्यपिनविनज्यते यदाहबृहस्पतिः एकपाकेनवसतांपित्रदेवद्विजार्चनम्॥
एकंचवेद्विनक्तानांतदेवस्याद्धेगृहे उक्तोपित्रकर्त्तृकोविभागोपुत्राणांविषमोपिविनागोभवतीति तस्यविरो
धापवादमाहमनुः भ्रातरोसंविनक्तानांयद्युत्थानंभवेत्सह नतत्रभागंविषमंपितादद्यात्कदाचन किंच
यदिकुर्यात्समानंशांमत्तः स्त्रार्थाः समांशिकाःनदत्तस्त्रीधनंयासांनस्त्रीवाश्वसुरेणवा यदिपितापुत्राणांक
तेसमंधनविनागंकुर्यात्तदायान्यः स्त्रीभ्यः स्त्रीधनंनस्त्रीश्चसुरोपित्रावान्नदत्तं ताः स्वयंभ्यः पुत्रसमं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

शः कार्यः एकस्यपुत्रस्यवानांशास्तावदंशामेकैकांपत्नीकुर्यादित्यर्थः विभागवैषम्येकारणांतरमाह शक्तस्यानीहमानस्यकिंचिदत्वापथक्क्रिया यःपुत्रोधनार्जनसमर्थस्तयापित्तधनंनेच्छति योवाधनार्जनसमर्थोपिशाठ्यात्धनस्यार्जनरक्षणानुकूलंचेष्टनकुरुतेतस्मैकिंचिदसारमत्यल्पधनंदत्वापिभ्रातृपथक्क्रियाकार्या अन्यथास्तेनतस्यतस्यवाविवादःस्यात् पुत्रैः संचयार्जितेधनेएतत् पित्रादिधनेतुसमांशात्तनतेएवमनुः भ्रात्रर्णायस्तुनेहेतधनंशक्तः स्वकर्मणासनिरूज्यःस्वकादंशात्किंचिदत्वोपजीवनम् स्वकादंशात्तत्रात्तनिः स्वयमर्जितादित्यर्थः प्रसंगादन्यदपुच्यते तत्रनारदः कुटुंबार्थेषुचेद्यक्तस्तत्कार्यंकुरुतेचयः सत्रात्तनिर्हरणीयोग्रासाच्छादनवाहनैः आपत्तवः सर्वेविधर्मसदृक्तान्नागिनः यस्त्वधर्मेणद्रव्याणिप्रतिपादयतिज्येष्ठोपितमन्नागंकुर्वीत अधर्मेणाधृतादिनाद्रव्याणिसुवर्णगोवस्त्रादिनिप्रतिपादयतिविनाशयति अन्यत्रनयतिवागोतमः सवर्णापुत्रोप्यन्यायवृत्तोनवृत्तेतेऽपेक्षेत्यपेक्षाम्र मनुः सर्वएववि कर्मस्थानार्हतिभ्रातरोधनम् शंखलिखितौ अपयात्रितस्यरिक्थंपिंडोदकानिनिवर्त्तंतेपतितत्वात्तिनिर्दिष्टतोपपात्रितः रिक्थंपित्रधनम् पुत्रस्थानीयस्यज्ञातिधनमपि उशनोविषमविभागः सधर्मत्वादनतिक्रमणीयइत्याह न्यूनाधिकविभक्तानांधर्मःपित्रकृतःस्मृतः पुत्रैर्वार्जितधनस्यन्यूनाधिकंदादनेननपुत्राणांविभक्तधनानांसएवधर्मोयःपित्रादिकृतःअतोसौनातिक्रमणीयः बृहस्पतिः समन्यूनाधिकाभागाः पित्रायेषांप्रकल्पिताः तथैवतेपालनीयावि

नेयास्तेसुरन्यथा अधुनाकर्त्तृकर्मकालप्रकारैर्विशिष्टंविभागांतरमाह विभजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वंरिक्थमृणंसमान् मातुर्दुहितरः शेषमृणात्तान्यैर्हृतेन्वयः मातापित्रोर्मरणादूर्ध्वंतयोरवरिक्थमृणंचपुत्राःसमंयावंशोभ्रातरस्तावंतोभागान्प्रत्येकमन्यूनाधिकारणंस्वधनंस्वचरुत्वाविभजेरन्तत्रश्चयोयावंधनस्यविभागंनजानीतेतावंतमृणंस्वापित्रजेत् एवंचसतियज्ञतुस्त्रियैकभागापुरिति तथायेनचैषांस्वयमुत्पादितंस्वादित्यादिविषमविभागविधियुक्तृणस्यापिधनानुसारेणविभागविधिरवसेयः मातुस्तुधनमस्यापकरणेकृतेयदवशिष्टं तत्स्यादुहितरोविभजेरन् तान्यैर्हृते दुहितृणामभावेतदन्वयोदुहित्रन्वयः दुहितृणांतदन्वयस्यवा अन्वयेपुत्राणामेवमातृधनंविभजेरन् यदाहभ्रातृणांदुहितृणामभावेतुरिक्थंपुत्रेष्वतइत्येतद्वंधुदत्तंतुबंधुनामभावेतत्तद्गामित्तत्रागिन्योबांधवैः सार्द्धंविभजेरन्सजातकाः स्त्रीधनस्येतिधर्मोयंविभागस्तुप्रकल्पितइति मनुः जनन्यांसंस्थितायांतुसमंसर्वेसहोदराःभजेरन्मातृकरिक्थंनगिन्यश्चसनाभयइति अत्रचरादौविभक्त्यार्थंनसमुच्चयार्थंःविकल्पेचदुहितरः क्रमार्थंःपूर्वमधिक्रियंतेयदाहमनुरेवमातुस्तुयौतकंयत्स्यात्कुमारीणामेवसइति गौतमस्तुप्रत्तानामपिदुहितृणामप्रतिष्ठितानांमातृधनग्राहित्वमाह स्त्रीधनंदुहितृणामप्रतिष्ठितानांचेति अप्रतिष्ठिताअनपत्यानिर्धनादुर्भगावा बृहस्पतिः स्त्रीधनेस्वादयत्यानांदुहितान्वतदंशिनी अप्रत्तावेत्समृद्धाकुलजत्तेमानमात्रकम् यौतकंयथकधनम् माममा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्रकं स्वल्पमित्यर्थः वसिष्ठः मातुः परीणाह्यां स्त्रियो विनजेरन् परीणाह्यमलंकारादि अनपत्यस्त्रीधनविषयेमनुरा ऊ स्त्रिया सुयऊवेद्वित्तपित्रादत्तंकंचनब्राह्मणीतद्धरेत्कन्यातदपत्यस्य वानवेत पित्रेतु पतद्ग्रहणम् कन्यासापत्नीब्राह्मणीतिविरोधेनोपरोधात् एवंचसतिप्रत्तासुप्रतिष्ठितासुदुहितृसुदुहितॄणामपिमाधत धनेधिकारोनवति अस्मिन्नेवविषयेविरोधान्तरमाहमनुः यासांसांस्युदुहितरस्तासामपियथार्हतः मातामहाधनंकिंचित्प्रदेयंप्रीतिपूर्वकम् विनजेरन्सुताः पित्रोरूर्ध्वमित्यपायमर्थः यदिपित्रोर्मरणादूर्ध्वंविनजेरंस्तदाकिंकथादिसमंविनजेरन्निति एतज्ञातकर्तृकविनागपरम्ते नजीवत्यपिपितरिभ्रातरः समभेवविनजेरन् पितुस्तुविनजमानस्यनायंनियमइत्यर्थोऽभ्यते नचपित्रोरूर्ध्वंविनजेरन्नवेतिवाखेयम् यदाहमनुः एषसहवसेयुर्वायथागवाधर्मकांक्षया एषाविवर्द्धतेधर्मस्तस्माद्भ्रातृयथाक्रियं वक्तुतेनैवोक्तम् ज्येष्ठएवतुगृह्णीयात्पित्र्यंधनमशेषतः शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैवपितरंतथेति तदसमाप्तवेदाध्ययनेसुकनिष्ठेषु उन्मत्तादिनानिरंशेषु अप्राप्तव्यवहारेषुज्ञातव्यम् अत्रकात्यायनः संप्राप्तव्यवहारणांविनागश्चविधीयते पुंसांचषोडशोवर्षोजायतेव्यवहारिता अप्राप्तव्यवहारज्ञापनार्थम् अगृहीतवेदत्वमपिहविनायोद्धारणम् यदाहहारितः यद्यसमाप्तवेदाःकनीयांससहवसेयुरितिनारदः विनयाद्धृतः सर्वोज्येष्ठोभ्रातायथापितृत्रातृत्वाद्भ्रातृकः कनिष्ठोवाभ्रातृत्वापेक्षाकुलेस्थितिः नारदः पैतृकमण

पाकृत्वेश्वरिवर्थंविनजनीयमितिसरावाह यत्रिभ्रंपितृदायेभ्योदत्त्वांशंपैतृकंचयत्र त्रात्तत्रिसहविनक्तव्यमणीत्यादन्यथापिता पितृदायानिनवश्राद्धानितथाचगौतमः नवश्राद्धंसहदद्युः कात्यायनः भ्रात्रापितव्यमात्मनाकृतं वार्थस्त्रीणकृतम् विनागकालेदेयंतद्विधिश्चिः सर्वमेवतु तद्ऋणधनिनेदेयंनान्यथैवप्रदापयेत् नावितं चेत्प्रमाणेनविरोधात्परतोयदाविरोधाद्विवादात्परतऊर्ध्वम् तथापित्र्यंपितृऋणसंयुक्तमात्मीयंचात्मनाकृतम् ऋणमेवंविधश्चोर्ध्वंविनागेवधनिः सहधर्मार्थप्रीतिदत्तंचयद्गृहंस्वनियोजितम् तद्ग्रहमानंविनजेन्नदानंपैतृकाद्धनात् धर्मार्थंयत्संकल्पितंयच्चप्रेतेमयादत्तं तदात्मिमुत्रेत्वयैतदपाकरणीयमृणमितिपित्रानियोजितंतद्ग्रहमानमुपलभ्यमानंविनजेत्नतुपैतृकाद्धनात्तदाकृत्यधनविनागः कार्यइतिद्ग्रहमानंविनाज्यंतुगृहंदोत्रंचतुष्पदम् गूढद्रव्यनिरूपकायांप्रत्ययस्तत्रकीर्तितः गृहोपस्काराणार्थंमनुः अजाविकंत्वेकशफंनाजातुविषमंभजेत् अजाविकंतुविषमंज्येष्ठस्यैवविधीयते विषमंत्रातसंख्यापेक्षयाअन्यसंख्यामविनजेत् मातृपितृद्रव्याविरोधेनऽदन्यत्स्वयमर्जितम् मैत्रमौद्वाहिकंचैवदायादानेनतद्भवेत् अविनक्तधनानांमध्येयेनपितृधनस्याविरोधेनानुपघातेनानुपजीवेन्तत्स्वयमेकोविनैवयदन्यदधिगमर्जितंधनंयच्चमैत्रमित्रादवाप्तं यच्चौद्वाहिकमुद्वाहेश्वसुरादिभ्योलब्धंनतद्विनजनीयम् किंत्वार्जकस्यैवतदनमित्यर्थः मनुः अनुपघ्नंपितृद्रव्यंश्रमेणयदुपार्जयेत्स्वयमीतिहितलब्धंचनाकामोदातुमर्हति श्रमोसुहृत्कृष्यादेरीहात्रश्रमरहिताचेष्टा का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यायनः यस्त्वध्वलानन्नालेतुसजात्याकन्यासहकन्यागतंतुत्तद्वितंस्रुंदतिकरंस्मृतम् वैवाहिकंतुत
द्विधाऽऽर्ययायत्सहागतम्धनमेवंविधंसर्वंविज्ञेयंधर्मसाधकम् किंचन्नमादत्यागतंद्रव्यंहृतमस्रुद
रेतुयः दायादेन्योनतद्दद्याद्विधवालब्धमेवच यत्पूर्वपुरुषक्रमायातंक्षेत्रारामादिकंद्रव्यंकथमप्रिय
रेणापहृतंयेदायादानुमत्यास्रुरेत्तदसौदायादेन्योनदद्यात् यत्सुनर्दीयादानुमतिमतलोहृतं
त्तस्यचतुर्थमंशमुद्धृत्यांगस्त्रीयात् शेषमुद्धारकेणसहसर्वेविन्नजेरन् यदाहस्रष्पष्टगः पूर्वनष्टं
तुयोन्नमिमेकश्चास्रुरेक्रमात् यथांशतुल्यनतेन्येदत्वांशंतुतुरीयकम् यच्चविद्ययानिमित्तंतन्नत
यालब्धंतद्पिदायादेन्योनदद्यात् मनुः विद्याधनंतुयदस्यतत्तस्यैवधनंनवेत् मैत्रौद्वाहिकंचैव
मधुपर्किकमेवच कात्यायनः परन्नोपयोगेनविद्याप्राप्तान्यतस्तुयात्तयाप्राप्तधनंयत्तुविद्याप्राप्तंतु
च्चेत्तन्नक्तमन्न अन्यतःपितुरन्यतइत्यर्थः उपन्यस्तेनलब्धंयद्विद्ययायागपूर्वकं विद्यादानंतुत्तद्विद्याविनागेननि
युज्यते शिष्यादर्लिप्सतः प्रश्नात्सदिग्धप्रश्ननिर्णयात् स्वज्ञानशंसनाद्वादात्तथाध्ययनाच्छ्रुतेर्विद्या
दानंतुतत्प्राकृविनागेनविन्नज्यते शिलेष्वपिरिधर्मोयमूलाद्यश्चाधिकंनवेत् विद्यायागकृतावेवयाज्यतः
शिष्यतस्तथा एतद्विद्याधनंप्राकृसामान्यंयदतोन्यथापरंनिरूपयन्नत्रधंविलातोद्धृतपूर्वकं॥विलादानंतुत
द्विलान्नविनाज्यंवहस्पतिः॥विलाप्रतिश्रयालब्धंशिष्यादासंचयइवेत् स्वलिङ्न्यायेनयस्त्वधमेतद्विद्याध
नन्नुः आतुरसंन्यायंयत्रयस्तन्नकर्मकुर्वते तस्मिन्नकर्मणितुष्टेनप्रसादः स्वामिनाकृतः तत्रलब्धंतुयत्किं

चिद्धनंशौर्येणात्तंश्वेत् व्यासः विद्याप्राप्तंशौर्यधनंयच्चसौदायिकंनवेत् विनागकालेतत्तस्यनान्वेस्वंस्वी
क्थिलिःकात्यायनः ध्वजाहृतन्नवेद्यच्चविनाज्यंनैवतच्छ्वेत् संग्रामादाहृतंयत्तुविश्राव्यहिषतांबलम् स्वाम्य
र्थंजीवितंत्यक्त्वातच्चाहृतमुच्यते मैत्रादीनांधनंनोपतद्व्यानुपयोगेनार्जितानांनविनागः तदुपयोगा
र्जितविषयेतुव्यासआह साधारणंसमाश्रित्ययत्किंचिद्वाहनायुधम् स्त्रीयौदिनाप्तोतिधनंन्नातस्तत्रनाप
नः तस्मान्नागहृयंदेयंशेषाःस्युःसमनागिनः कात्यायनः नाविद्यानांतुवैद्येनदेयंविद्याधनंक्वचित् सम
विद्याधिकानांतुदेयंवैद्येनतद्धनम् नारदः वैद्योविद्यानाकामोदद्यादेवंस्वतोधनात् पित्र्यंद्रव्यंसमा
श्रित्यनचेन्नेनतदाकृतम् कुटुंबविन्याद्भ्रातुर्यो विद्यामधिगच्छतः नागंविद्याधनात्तस्मात्सलब्धेनाभ्र
तोपिसन् यत्किंचित्पितरिप्रेतेधनंउपैषोधिगच्छति नागोयवीयसांतत्रयदिविद्यान्नपालिनः यदिविद्यानपा
लिनोविद्यान्यासवतःकनीयांसः अपरमप्यविनज्यमाह मनुः वस्त्रंयत्रमलंकारंकृतान्नमुदकंस्त्रियः
योगक्षेमंप्रचारंचविनाज्यंनप्रवर्तते अत्रयत्रशब्देनयानमुच्यतेइतिकेचिद्विद्यायामानेतत्कात्यायनव
चनविरुद्धम् तथाहिधनंपत्रनिविष्टंतुधर्मार्थंचनिरूपितम् उदकंचैवदारांश्चनिर्वंधोयः क्रमागतः ध
नंवस्त्रमलंकारोनानुरूपंतुयश्चेत् यथाकालोपयोग्यानितथायोज्यानिबंधनिःगोप्रचारस्त्रीरक्षाच्च
स्त्रियश्चांगयोजितम् प्रयोज्यंनविनज्येतधर्मार्थंचवहस्यतिः नानुरूपंविनागानुरूपंविनक्तनिः सह
विषमसंख्याकीम् तद्यथाकालविनक्तसंख्यानुरूपेणकालोपयुक्तकार्यमूयश्चवस्त्रादीनामविना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाज्यत्वमुक्तम् तत्त्वतस्तूपतोमूल्यतोविभजनीयमेव यदाहबृहस्पतिः वस्त्रान्नयोर्विभज्यायैरुक्तैर्नैवविचारितम् धनंनवेत्समक्षंनावस्त्रालंकारसंश्रितम् मध्यस्थितमनाजीव्यंदातुंनैवास्यशक्यते युक्त्याविभजनीयंतदन्यथानर्थकंभवेत् विक्रियवस्त्रान्नरणंधनमुद्भूसलेखितम् कृतान्नंचाकृतान्नेनपरिवर्त्यविभज्यते उद्भूत्यकृयवाप्यस्तत्वनुसारेणगम्यतेयथान्नानुसारेणसेतुक्षेत्रेविभज्यते एकास्त्रीकार्यैकर्मयथाद्रोणगृहेगृहेवृद्धःसमांशांतोदेयासानामप्यंविधिःयोगक्षेमवतोलाभनःसमत्वेनाविभज्यते प्रचारश्चयथाद्रोणकर्त्तव्योरिक्थिनिःसदाएकास्त्रीमिति अनुपयुक्तदासीविषयम् उपयुक्तायांतुगौतमआह उदकयोगक्षेमकर्त्तान्नेषविभागःस्त्रीपुत्रासंयुक्तास्त्रियोगक्षेमवतोलाभइतियोगक्षेमवान्राजादिरीश्वरोपःपित्रादिरिक्थिनिःस्वकुटुंबनिर्वाहकर्त्तव्येनोपार्जितंततोयोलाभोलब्धंधनंतत्समंविभाज्यमित्यर्थः प्रचारःप्रवेशनिर्गमनंद्वारलिखितौनचास्तिविभागोद्रोदकपात्रालंकारासंयुक्तस्त्रीवाससामुपचाराद्यनिर्विभागश्चेतिप्रजापतिः सामान्यार्थसमुत्थानेविभागस्तुसमःस्मृतःअनेकपित्रर्जितेतुपित्रंशतोभागकल्पनाअर्थसमुत्थानमर्थोर्जनंसतिसमोविभागःकार्यःएतस्मिन्विषयेपितापिसममेवविभजेत् दाहस्तुःज्ञातृणांमविभक्तानांयद्यन्नवेत्सह नतत्रभागंविषमंपितादद्यात्कथंचन एवंचसतिविषयांतरेपित्रंशकर्त्तृकोविभागेविषमोपिस्यादितिगम्यते अविद्यानांतुसर्वेषामीहातश्चेद्भवेन्नवेत् समांशत्रविभागः स्यादपित्र्यइतिधारणंनवोद्धारापेक्ष्यमेतद्वैषम्यम् अविद्यानामितिविशेषणात् अविभक्तधना

येज्ञातयःपरेतास्तेषांकस्यचिदेवकस्यांचिद्वोद्वस्यचिद्बहवःपुत्राःसुतास्तत्रतेषांपित्रंशेनभागकल्पनापितुरेवयाद्भागसावंशमेवद्वौवावहवोभागस्त्रीसुतेषांनसमोविभागइत्यर्थः बृहस्पतिः समंवैतेस्तुयत्तांससंवैतत्रसमांशिनः तत्सुताविषमंसमाःपित्रंशहारास्मृताःकात्यायनः अविभक्तेनिजेप्रेमतत्सुतैरिक्थभागिनः कुर्वीतजीवनंयेननलब्धंवैपितामहात् लब्धेतैर्हिपितृव्यैस्तुपित्र्यस्यवसुतात्मजाएकांशभुजस्तेषांज्ञातृणांन्यायतोनवेत् लब्धेतत्सुतोवापिनिवर्त्तितःपरतोनवेत् अविभक्तधनेज्ञातरिमृतेतत्सुतैःपितामहादविभागःपित्र्यात्तत्सुतैरंशान्निजपित्रंशगंगृह्णीयात् एवंचतत्सुतैःतस्यैवभुंजतेतेत्यर्थः अस्यदेवलोक्तोविशेषः अविभक्तविभक्तानांतुल्यानांवसतांसहद्रव्योदायविभागः स्यादाचतुर्थीदितिस्थितिः तावच्चुल्लाःसपिंडाःसुःपिंडोनेदस्त्वतःपरम् समभिच्छंतिपिंडानांदायार्थस्यविभाजनम् विधिरेषसवर्णानांवक्ष्यमाणसमुद्धृतः एकएवसवर्णःस्याद्योत्रनविभज्यते विष्णुः अत्रज्ञातृणांदायविभागःयश्चानपत्याःस्त्रियःसुतासांचापुत्रलाभाद्विभागः ज्ञातृणांस्त्रियोनार्योअनुत्पन्नायत्यागहीतनागामतत्कर्त्तृकासासामपिदायोदेयःअपुत्रलाभाद्वपुत्रानुत्पत्तौतुभागोध्यावर्त्तते अपुत्रलाभादितिवचनाद्वयदुक्तम् विभागंचेत्पिताकुर्यादिच्छयाविभजेत्सुतानितितस्यापवादमाहबृहस्पतिः यत्पितामहोपात्तंनिबंधोद्धारमेववा तत्रस्यात्सदृशस्वाम्यंपितुःपुत्रस्यचोभयोःपितामहधनेयोत्रस्यस्वपित्रातुल्यंस्वाम्यं तेनविभागमनिच्छतापिपितास्वपित्र्यधनंपुत्रविभागेच्छयाविभजेत्समश्चविभागःनस्वार्जितधनवद्विषमःकार्यःनिबंधोनामात्मनि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नागेप्रतिदेत्रेप्रतिगृहंचैतावद्धनममुष्मैदेयमिति कात्यायनः यैतामहंसमानंस्यात्पितुः पुत्रस्यचोभयोः स्व
यंतत्पार्जितंपित्रानपुत्रः स्वाम्यमर्हति एतत्पितामहधनानुपजीविने नपित्र्युपार्जितेद्रष्टव्यम् व्यासः क्र
मागतेगृहेक्षेत्रेपितृपुत्राः समांशिताः यैतद्धनविनागार्हाः पुत्राःपितुरनिच्छतः बृहस्पतिः द्रव्येपितामहोयान्ते
स्यावरंजंगमेपित्र्यासममंशित्वमाख्यातंपितुः पुत्रस्यचैवहि यैतामहंदत्तंपित्रास्वशक्त्यायदुपार्जितम् वि
द्याशौर्यादिनावाप्ततत्रस्वाम्यंपितुः स्मृतम् यत्पैतामहंधनंपरैरपदत्तंपित्रापुनस्तत्स्वसामर्थ्येनार्जितंविद्या
दिनाचतेनैवयदवाप्तं तत्रपितुरेवस्वाम्यंनपुत्राणाम् अतएवाह प्रधानंस्वेच्छयाकुर्याद्भोगंचैवततोध
नात्तदनावेतुतनयाः समंशाः परिकीर्तिताः कात्यायनः स्वशक्त्यापदत्तंनष्टंस्वयमार्ज्यवयञ्चावेद्ए
तत्सर्वंपितापुत्रैर्विनागेनैवदाप्यते यद्यदत्तनष्टंचपितास्वशक्त्यार्जयेत् तद्विनागकालेपितापुत्रैर्न
दाप्यतेइत्यर्थः एवंतावत्पैतामहधनेपौत्रस्यस्वपित्रासहसद्भावस्वाम्यंस्मृत्योर्वदंति नचैतावतास्त्री
नाद्धीतेत्यादिश्रुतिर्विरुध्यतेयेनतद्विरोधपरिहारायसतिपुत्रेपितास्वपुत्रधनंनसर्वंदद्यात्कुंजीतवा
किंतुपुत्रार्थमवश्यंपोषयेदित्युपचारिकार्थपरतयाव्याख्यायेत् यद्यपितद्धनंस्वस्यपुत्रस्यचसाधारणंतथा
चपुत्रानुमत्यापुत्रविनागकरणेनद्रव्यांतरार्जनेनवाशक्तएवपितृहोत्रादिकर्तुम् नचसविनागात्स्वा
म्योत्पत्तिर्येनप्राग्विनागेपितानस्वामीस्यात् संविनागोहिसाधारणधनानास्वामिनामेकैकस्मिंनागेस्वामिनए
कैकस्यस्वाम्यंव्यवस्थापयतिनापूर्वमुत्पादयतियथालोकेसंन्यासमुत्थापिनोवेदेचसंन्यासिनांस्वामु

स्थानेयदिचविनागः स्वामित्वेहेतुस्तदाहढादिनाक्रियमाणोपितृजनयेत् यदापिगौतमेनोक्तम् स्वामीत्वंक्रि
यासंविनागपरिग्रहाधिगमेष्वितितत्संविनागेस्यव्यवस्थितस्यस्वामिनावजनकत्वपरम् विनक्तेषुसुतो
जातसवर्णायांविनागनाद्दशमोद्धृतद्विनागः स्यादयव्ययविशोधितात् विनक्तधनेषुपुत्रेषुयः सव
र्णायांपुत्रोजातः सपित्तविनागनाद्दशवति पित्तविनागनावेतुयदिविनक्तेत्रादिकंकृतेविनागेपश्चाद्
द्रव्यते तदुत्पन्नात्तविशोधितायव्ययाद्विनागः कार्यःमनुः ऊर्ध्वविनागाज्जातस्तुपित्र्यमेवहरेद्धनम् संस्ट
ष्टास्तेनवायेस्युर्विनजेतसतैः सह विनक्तेषुजातःपित्र्यंधनमेवहरेत्तनात्तधनम् पितुर्ऋणंचा
दावेपित्रासहयेसंसृष्टास्तैः सहपितृनागेविनजेत जातइत्येकवचनमविवक्षितम् यदाहवृद्धहस्पतिः
पित्रासहविनक्तायेसापत्नावासहोदराः जघन्याश्चैवयेतेषांपितृनागहरासुते अत्रयदिपूर्वविनक्ता
नांमहान्नागः ज्यजघन्यानालुपितृनागमेवविनजेयुरुक्तामल्पस्मृतिंपूर्वविनक्तत्वात्तनागान्ते
ऋीक्षमितिसएवाह अनीशाः पूर्वजःपित्र्येत्तनागेविनक्तजःपुत्रैःसहविनक्तेनपित्रायत्स्वयम
र्जितम् विनक्तजस्यतत्सर्वमनीशाः पूर्वजाः स्मृताः यदातुनविनक्तजःकुतश्चित्सर्वंनेत्प्रकारेणाल्पमपि
विनागंलभन्ते तदात्तनागेपौत्रस्त्रीयादित्यर्थः विष्णुः पित्रविनक्तविनागंतरेत्यत्रस्वविनागंदद्युःप्र
कारांतरेणाविनज्यविशेषमाह पित्र्यांशंस्वयमुद्धृत्यतत्तस्यैवधनंनवेत प्राग्ध्वंवाविनागान्मात्रापित्रा
वायस्मैपुत्रायययत्पारितोषिकंदत्तंतत्तस्यैवनपुत्रांतरैर्विनाज्यमित्यर्थः नारदः शौर्यंनार्यांधनेचोने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यज्ञविघ्राधनंनवेत् स्त्रीणेतानि विनाज्यानि प्रसादोयश्चैतत्कः मात्रा चस्वधनं दत्तंयस्मैस्वस्त्रीतिपूर्वकम् दत्त
स्याप्येषविधिर्दृष्टोमातायिष्टेयथापिता व्यासः पितामहेनयद्दत्तं मित्रावाप्रीतिपूर्वकम् तस्यतन्नापहर्त्तव्यं
मात्रादत्तंचपञ्चवेत् स्थावरयर्तुहासमाह नारदः मणिमुक्ताप्रवालानार्सवस्यहिपिताप्रभुः स्थावरस्यतु
सर्वस्यनपितानपितामहः पितृप्रसादाद्भुज्यैवलाभोपानरणानिच स्थावरंतुनभुज्येतप्रसादेपैतृकैस
ति किंतु पितुरूर्ध्वं विनजतोमाताप्यंससमं हरेत् पितुर्मरणादूर्ध्वं विनजतंपुत्राणांविनागेसमनागे माता
पितनेत् बहुवचनमविवक्षितम् तेनैकस्यसुतस्याप्योनागस्तावानेवमातुर्नवतीत्यर्थः मात
ग्रहणंतत्सपत्नीद्विप्रदर्शनम् व्यासः असुतानांपितुः पत्न्यः समानांशाः प्रकीर्त्तिताः पितामहश्चसर्वासा
मातृतुल्यः प्रकीर्त्तितः अतदस्त्रीधनविषयेमतद्वयं पुत्राणांविनजतांकार्यांतरमाह असंस्कृताश्चसंस्कृ
र्यान्नात्तनिः पूर्वसंस्कृतैः नगिन्यश्चनिजादंशाद्दत्वांशंतुतुरीयकम् येकन्यायांसोन्नात्तरःपित्राजातकर्मादि
नानसंस्कृतातेज्येष्टैः संस्कृतैःसंस्कार्याःनगिन्यश्चाकृतविवाहसंस्काराःकस्यपुत्रस्ययावानिजोंशस्तस्मा
च्चतुर्थमंशंप्रत्येकंप्रदायसंस्कार्याविवाहयितव्याः नारदः येषांचनकृताःपित्रासंस्कारविधयः क्रमात्तक
र्त्तव्यान्नात्तनिस्तेषांपैतृकादेवतेधनात् अविद्यमानेपित्रोस्वांशादुद्धृत्यवापुनः अवश्यकार्याः संस्का
न्नात्तृणांपूर्वसंस्कृतैः व्यासः असंस्कृतास्तुयेतत्रपैतृकादेवतेधनात् संस्कार्याःन्नात्तनिर्ज्येष्टैः कन्यकाश्च
यथाविधि मनुःस्वेभ्योंशेभ्यस्तुकन्याभ्यःप्रदद्युर्भ्रातरःपृथक् स्वात्स्वादंशाच्चतुर्भागंपतिताः सुरदित्सवः

अत्रापिस्वेभ्योंशेभ्यइतिपदद्वयंपुत्रांशमात्रविवक्षया बहुवचनंकन्यावहुत्वानिप्रायम् स्वात्स्वादिति
वीप्सानेकजातीयकन्यानिप्रायं एतदुक्तंभवति यदाब्राह्मणस्यसर्ववर्णेनासर्ववर्णेनार्यानुवति तस्मि
न्प्रत्येकंकन्यकाः संति तत्रब्राह्मणीयाकन्यकासाब्राह्मणस्यपुत्रस्यवानंशोभवति ततश्चतुर्थांशात्तनते एवं
चब्राह्मणस्यैवपितुः क्षत्रियादिकन्यकाः क्षत्रियादिसुतांशाच्चतुर्थभागग्राहिणइतिनचायंदायः ततश्चाहति
स्त्रीत्वंतुवक्तोयदुक्तंवोधायनेन नदायंविरिक्थिन्याणांताहताद्दायास्त्रियोमतोइतिश्रुतिरिति तेनसहास्या
विरोधः असवर्णानांदायविभागमाह चतुस्त्रिर्द्व्येकभागाःसुवर्णाश्चब्राह्मणात्मजा क्षत्रजास्त्रिर्द्व्येकभा
गाविड्जातुद्व्येकभागिनौ ब्राह्मणस्यब्राह्मणादिशूद्रजातासुचतसृष्वन्यासूत्पन्नानांपुत्राणांमध्येपितृधन
स्यदशधाविभक्तस्यचतुरोभागान्ब्राह्मणाःपुत्रागृह्णीयुः त्रीन्क्षत्रियायाः द्वौवैश्यायाः एकंशूद्रा
यां एवंक्षत्रियस्यापित्रिभक्तस्यषोढाविभक्तस्यत्रीन्भागान्क्षत्रियायाः पुत्रागृह्णीयुः द्वौवैश्यायाः एकं
शूद्रायां वैश्यस्यवित्तुर्धनंत्रैधाविभाज्यं तत्रद्वौभागौवैश्यायाः पुत्रान्गृह्णीयुः एकंशूद्रायां शूद्रस्यनास
र्वर्णेसिनार्यां अत्रविशेषमाह बृहस्पतिः नप्रतिग्रह्यंदेयाक्षत्रियादिसुतायवे यद्यप्येषांपिता
दद्यान्मतेविप्रासुतोहरेत् प्रतिग्रहणादुपायांतरप्राप्तत्वादीयैवसाविनशूद्रापुत्रायतयाचस्मृत्यांतरम्
शूद्रोद्विजातिर्जीतोनन्मेनागमर्हतियत्तुस्मरंति ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रोनीरिक्थभाक्न यदेवा
स्यपितादद्यात्तदेवास्यधनंनवेदिति तत्पितृप्रसादलब्धधनेसतिविभागंप्रतिनिषेधतिअन्यथाशू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्रायुत्रंप्रतिविभागविधिरनर्थकः स्यात् विभजनीयेधने ह्यात्तत्पहे तेदृष्टेयत्कार्यंतदाह अन्योन्यापदतं द्रव्यं
विभक्तेयंदिदृश्यते तत्पुनस्तेसमैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिः विभजनीयंधनंकेनचिद्भात्रापदतंसद्विभाग
र्दृश्यघ्रुयलभ्यते तदातत्सर्वैः समैरंशैर्विभजनीयम् नत्वद्धारायेद्यावविषमैः एतावत्यर्थेप्रमितेवच
नमिदमुपपन्नमिति नापहर्तुर्दोषाभावंप्रतिप्रमाणतामुपैति अथोच्यते विभक्तारोब्राह्मणाविभज
नीयंसुवर्णंततश्चब्राह्मणसुवर्णापहारेपहर्तुः पतितत्वेसति तत्पुनस्तेसमैरंशैरितिवचनमनुपपन्नं
स्यात् पतितस्यानंशत्वादिति तत्रद्रव्यांतरविषयत्वेनवचनोपपत्तेः नचसामान्यविषयत्वेवचनस्य
विशेषोपसंहारोविरुध्यते नवतुब्राह्मणसुवर्णविषयमप्येतद्वाक्यम् तथापिनापहर्तुर्दोषाभावगम
यति प्रायश्चित्तेनव्यवहार्यस्यसतः समांसविभागविधानोपपत्तेः अथवापहर्तृव्यतिरिक्तविषयम् त
त्पुनस्तेशमैरंशैरित्यसुवचनम् नत्ववाच्यम् प्राग्विभागात्तन्नकस्यापीतियतउक्तंस्वमेवसाधारणंस
द्विभज्यते नविभागात्सत्वमुत्पद्यते इतिकात्यायनः प्रच्छादितंचयद्धनंपुनरासाद्यतत्समम् नजेरन्
भ्रातरिः सार्द्धमजावेद्विपितुः सुताः तथा अन्योन्यापदतं द्रव्यंदुर्विभक्तंचयद्भवेत् पश्चात्प्राप्तंविभजेयुत
समभागेनतद्भ्रुवः विभक्तस्यैवयत्प्राप्तंधनस्यैवतदुद्भवेत् दत्तंनष्टंचयल्लब्धंप्रायुक्तंचपुनर्नजेत्
प्रायुक्तंदुर्विभक्तमयदत्तंवा औरसपुत्रविषयोधनविभागउक्तः क्षेत्रजविशेषविषयमिदानीमाह अ
पुत्रेणापरक्षेत्रेनियोगोत्पादितः सुतः उभयोरप्यौरसपिंडदातृत्वाच्चधर्मतः प्रथमेध्यायेप्रतिपादि

तोनियोगोत्पादितः सुतः युवभ्रुवातइत्यत्रतेननियोगविधिनायोपुत्रेणदेवरादिनापरस्यांक्षेत्रस्यक्षेत्रे
नार्थायामुत्पादितः स्वार्थपरार्थंचद्वयोमुख्यायणसंज्ञकस्यउभयोर्बीजक्षेत्रिकयोर्दायहरः पिंडदश्चशास्त्रतो
वेदितव्यः यत्तुनारदेनोक्तम् द्वयोमुख्यायणक्षेत्रोदद्यात्तद्वयोपिंडदक्षैवधक्ष रिक्थादर्धांशमादद्याद्बीजि
क्षेत्रिकयोरसयोरिति तत्क्षेत्रजेजातेपश्चाच्चौरसोत्पत्तौसत्यांवेदितव्यम् कात्यायनः उत्पन्नेचौरसेपुत्रे
चतुर्थांशहराः सुताः सवर्णाअसवर्णासुद्वयासाच्छादननोजनाः ततश्चौरसेनुत्पन्नेक्षेत्रजः उभयोः पि
त्रोः सकलमेवरिक्थंगृह्णाति उत्पन्नेचचतुर्थांशापहृतधनस्येतिस्थितिः यत्तुमनुनोक्तम् षष्ठेतुक्षेत्रज
स्यांशप्रदद्यात्पैतृकाद्धनात् औरसोविभजन्दद्यादंपित्र्यंपंचममेववा तत्षष्ठंपंचमांशादानमल्प
गुणक्षेत्रजविषयम् तथा औरसक्षेत्रजौपुत्रौपितरिक्थस्यभागिनौ दशार्हरिक्थांशभागिनौ
नः तदौरसस्यानिर्गुणत्वेक्षेत्रजस्यचसाद्गुण्येवेदितव्यम् समंविभागान्निधानात् औरसक्षेत्रजपुत्रिकापु
त्रव्यतिरिक्तेषुदत्तसुपुत्रेसुजातेषु औरसोत्पत्तिर्यदिस्यात् तदौरसस्यैवसकलंरिक्थम् इतरेषांतुतद
र्हत्वमेवगोत्रंतुतेषामौरसस्यचरसमानम् नारदः क्षेत्रिकानुमतेवीजंयस्यक्षेत्रेप्रसिध्यति तदा
पत्यंद्वयोरवक्षेत्रिकबीजिकयोर्मतम् हारीतः जीवतेक्षेत्रजमाहुरस्वातंत्र्यान्मतेह्यामुष्यायणम् अनुज्ञावी
जत्वात् नावीजंक्षेत्रंफलति नाक्षेत्रंबीजंरोहति उभयदर्शनादुभयोरपत्यम् अनुज्ञबीजत्वादितिक्षे
त्रिकानुज्ञबीजत्वादित्यर्थः मुख्यजापुत्राणांहायविभागमनिधायगोत्रंनामनिधास्यंतेह्यलब्धाभिमु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ औ
या० व ३
अ० प

ब्यलक्षणपुरःसराणपाह औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेण वागदेप्रच्छ
न्नैतन्नोगूढजस्तुतत्सुतःस्मृतःकानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः अक्षतायांक्षतायांचाजातःपौनर्भवः
सुतःदद्यान्मतापितायंसपुत्रोदत्तकःस्मृतः क्रीतःसुतासंविक्रीतःकृत्रिमश्चस्वयंकृतः दत्तामातुस्वयंदत्तोगर्भेवि
न्नःसहोढजः उत्सृष्टोगृह्यतेयस्तुसोपविद्धःसुतोनवेत्ययोधर्मपत्नीजः सऔरसोज्ञेयः ययासहधर्मश्चर्यतेसा
धर्मपत्नीयद्यपिपत्नीशब्देनैवसहधर्मचारिणीकथ्यते तथापिधर्मशब्दोयदानादत्रपत्नीशब्दोनार्यामात्र
परः धर्मपत्नीशब्देनचशूद्रायावर्त्तते तस्यासहधर्मचारित्वाभावात् यदाहवशिष्ठः कल्पवर्णायावैवमा
सारमणायैवनधर्मोयेति एवंचतत्पुत्रोनौरसः अतएवपुत्रिप्रतिनिधिषुक्तमाह मनुः पुत्रादद्यादन्या
यानारुन्नणंस्वयमुत्पादयेन्मनुः तेषांषट्वंशदायार्हाःषडदायादबांधवाः औरसःक्षेत्रजश्चैवदत्तःकृत्रिमएव
चगूढोत्पन्नोपविद्धश्चदायादबांधवश्चयद् कानीनश्चसहोढश्चक्रीतिःपौनर्भवस्तथा स्वयंदत्तश्चरोदिश्च
षडदायादबांधवाः क्षेत्रजादिसुतानेतानेकादशयथोदितान् पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः
औरसान्नावेतत्कार्यक्रियालोपाद्धित्यतोमनीषिणः क्षेत्रजादीन्पेकादशपुत्रप्रतिनिधीनाहुरित्यर्थः यद्यपिश्रो
द्धेयः प्रतिनिधिस्तथापौरसेषुसत्स्वपितस्यदायग्राह्योस्तीति पूर्वमेवतद्विभागेउक्तम् अतएवयोगीश्वरः
प्रतिनिधिषुतं नोक्तवान्नचक्तव्यम् कथंतर्हदायादःशूद्रापुत्र इतिपित्राप्रसाददत्तेस्वधनेसतिदाय
विभागरहितत्वमुक्तं मनुनैव ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्रापुत्रोनरिक्थभागिति अथचापितधनस्यद

शमादंशादधिकंदायंनलभते इत्येवंपरंतस्यदायादत्ववचनम् तदुक्तंमनुनैव यद्यपिस्यात्सुतपुत्रो
यद्यपुत्रोपिवानवेत् नाधिकंदशमादद्याच्छूद्रापुत्रोधर्मतइति अधिकंतुदशमादंशादानयत्तस्यधनंमपि
ज्ञानमेवेत्याह बृहस्पतिः अनपत्यस्यपुत्रेषुमृतेवान्यद्रयोनिजः लभेतजीवनंशेषंसपिंडःसम
मामुयुःप्रकृतमुच्यते ययाजातस्त्रीपरिणीतायांहिजातिस्त्रियामुत्पन्नऔरसःपुत्रः अन्वर्थसंज्ञाचैषा तेन
उरसिजातत्वेनचऔरसः तेनस्वोत्पादितत्वमौरसस्यलक्षणम् अतएवात्रिवसिष्ठः स्वयमुत्पादितः स्वदोत्रेसंस्क
तःप्रथमःप्रथमोमुख्यःतेनसएवपुत्रइ[illegible] दस्यमुख्योर्थः क्षेत्रजादिसुतोगौणः ततःपरिपूर्णमिद
मौरसस्यलक्षणम् औरसोधर्मपत्नीजइतिपदद्वयेनोक्तः तत्समस्तेनौरसेनसमसुल्यः पुत्रिकापुत्रः पु
त्रिकैवपुत्रःपुत्रिकापुत्रः साहिपुंस्त्वातिरिक्तौरसमलक्षणमुक्त्वाऽतएवौरससमा अतएवाहबृहस्पतिः
पुत्राश्चयोदशप्रोक्ताःमनुनायेनपूर्वजाः संतानकारणेतेषामौरसःपुत्रिकातथा आद्यंविनातयोस्तेनस
दृशःप्रतिनिधीःस्मृतम् तथैकादशपुत्रासुपुत्रिकौरसयोर्विना पुत्रिकायाःपुत्रोपिपुत्रिकाशब्देनोच्यते अ
तएवशिष्टः अन्यात्वांप्रदास्यामितुल्यकल्पामलंकृताम् अस्यांयोजायतेपुत्रःसमपुत्रोनविष्यति गौतमः
पितोत्सृजेत्पुत्रिकामनपत्योयिंप्रजायतिचेद्भूया अस्मदर्थमपत्यमितिसंकाद्यानिसंधिमात्रात्पुत्रिवेत्येषाम् त
त्संशयानोयत्नेनाज्ञात्वाम् जाबालः पुत्रिकायाः प्रदानेतुस्यान्नोयाकेन धर्मवित् त्र्यंप्रजायतिचेद्भूपु
त्रदानेतथैवच यस्यक्षेत्रेकलत्रेक्षेत्रस्वामिनासमानगोत्रेणेतरेणवासंबंधिनोत्पादितःक्षेत्रजसंज्ञकः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पुत्रस्वामिनो भवति यस्य गृहे नार्यां यः प्रजायते जायमानजनकविशेषउत्पन्नः सतज्जननीस्वामिनोगूढोत्पन्ननामा भवति पुत्रः अयंच स्वकार्यायां न्योगादित्तत्वेन क्षेत्रजतुल्यइति तदनंतरमुक्तः यस्मिन्नायामन्द्वयंजातः सकानीनसंज्ञकोमातामहपुत्रोमन्वादिसमतः अयमपिकथंचित्स्वसंबंधिनिदुहितरूपेक्षेत्रेजातइतिगूढोत्पन्नसादृश्यात्तदनंतरमुक्तः वशिष्टः अप्रत्तादुहितायस्यपुत्रंविंदेत तुल्यतः पुत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिंडंहरेद्धनम् यावादत्तानभवति सात्रापत्यप्रत्तेतिविशेषणात्प्रदानादूर्ध्वंप्राग्विवाहाद्भवतः कानीनोवोढुरेवभवति तदपिप्रायेणाह मनुः पितृवेश्मनिकन्यातुयंपुत्रंजनयेद्रहः तंकानीनं वदेन्नाम्नावोढुः कन्यासमुद्भवमिति अदत्तायांकौमारादिनार्यायांविधवायांविधवायांवास्वनार्यायां तुदत्तायांपरेणपुत्रायापुनः पुरिगत्यसंस्कृतायांयोजातः सगौनभवसंज्ञकः पुनर्नप्रथमेध्यायेकथितः एतेचत्वसंबंधेक्षेत्रोत्पन्नत्वात्प्रायः सन्नतयापूर्वमुक्तः क्षेत्रतोपिनास्तियेषांसंबंधइत्याह उच्यते तत्रयोमातापित्रोरेवमात्रावानर्त्रनुमतयायस्मैदत्तः सतस्यदत्तकोनामपुत्रोभवति मनुः मातापितावादद्यातांयमद्भिः पुत्रमापदि सदृशंप्रीतिसंयुक्तोसज्ञेयोदत्रिमः सुतः अद्भिरिति सकलदानधर्मोपलक्षणार्थम् आपदिदुर्भिक्षादौ अथवाएतीतरापदि सुतानावेसदृशंदातुर्ग्रहीतुश्चसवर्णत्वं प्रीतिसंयुक्तोजनयादि संयुक्तावित्यर्थः तथा गोत्रेऋष्यजनयितुर्नहरेद्दत्रिमः सुतः गोत्रस्त्रियानुगःपिंडोव्यपैतिददतःस्वधा ततश्चदत्तकपूर्वस्यपितुर्गोत्रेऋथंचमगच्छीयात् पिंडंच

स्मैनदद्यात् किंतुद्वितीयस्यैवपितुर्गोत्रादिग्राहकः पिंडदश्चभवेत् पिंडश्चक्षेत्रसकलोर्ध्वदैहिकोपलक्षणार्थः एवं कृत्रिमदत्तात्मायविरूपायसामान्यत्रयोदशविधंपुत्रंनिरूप्य तद्यवस्थावर्णक्रमेणाह त्रिलपुराणे दत्तकश्चस्वयंदत्तः कृत्रिमः क्रीतएवच अपविद्धश्चयोपुत्रान्नरणीयः सदैवहि जिन्नगोत्रःपतद्भपिंडः पथगेत्रकुलस्तथा सूतकेमृतकेचापित्र्यहारीचस्यजीगिनइति अथवत्तनिदर्शनावीक्षेत्रवत्तातथा शूद्रोदासः पारशवोविद्यानाविद्यतेक्वचित् राज्ञातुज्ञापदद्यानीनित्यंदासवत्तातया अयंसयामशीलानोकदाचिद्भवंति ते औरसोयदिवापुत्रस्त्वथवापुत्रिकासुतः विद्यतेनहितेषांकुविक्षेत्रजादयः एकादशएतेगोत्रेज्ञातेश्रुतिदर्शनात् शूद्रोदासवत्तस्तेषांकुर्वंतिनित्यशः गूढोत्पन्नश्चकानीनःसहोढःक्षेत्रजस्तथा यौनश्चभवश्चैवत्रयोनाराजदंडनयादपि वर्जित्वापंचवलिनः शेषाः सर्वेभवंत्यपि शूद्रानांदासवत्तीनांपरंपिंडोयजीविनाम् यतोयत्तशरीराणांनकश्चित्पुत्रइष्यते तस्माद्दासस्यदास्यश्चजायतेदासएवहि वशिष्टः शोणितःशुक्रः संभवः पुरुषोमातापितृनिमित्तकः तत्प्रदानविक्रयपरित्यागेषुमातापितरौप्रभवतः नत्वेकंपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा सहिसतानायपूर्वेषांनतुस्त्रीपुत्रंदद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः पुत्रप्रतिग्रहीष्यबंधूनाकुरुतेजनिचोदितेनिवेशातस्यमध्येव्याकृतिंनिकृत्वाहरेद्वाबंधवसन्निकृष्टमेवप्रतिगृह्णीयात् सदृक्षंचासन्नेहरेद्बंधवंश्रद्दमिनस्थापयेत् विज्ञायतेसेकेनवक्रुत्स्नायतइति नत्वेकंपुत्रंदद्यादितिददातिप्रदर्शनार्थः ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ जो
या० व
प्र० प

नाविक्रयादावप्ययं निषेधो न्यवति तथा पुत्रप्रतिग्रहीतृत्वस्यापि प्रदर्शनार्थत्वाद्बंधुनाद्दूयेत्पोदिध
मेजातक्रयादावपि कार्यन्यायसामान्यात् अदूरेबांधवायस्यसोदूरेबांधवः बांधवानामदूरदेशत्वेनतत्स्प
कुलीनताज्ञानाज्ज्ञातुम् तेनादूरेबांधवं विदितान्निजंनपुत्रंप्रतिगृह्णीयादित्यर्थः नपुनर्बंधुसन्निधौ
गृह्णीयादिति बंधूनाद्दूयेत्यनेनैवतत्सिद्धेः असन्निकृष्टमसम्बंधिनमेवप्रतिगृह्णीयात् ज्ञातिसंदे
हेचोत्पन्नेदूरेबांधवेव्यवहितदेशवर्त्तिबांधवंशूद्रमिवस्थापयेत् अनिश्चयात्मह तायत्नेननि
श्चयंकुर्यादितितात्पर्यार्थः अत्रहेतुत्वेनश्रुतिमुपन्यस्यति विज्ञायतेह्येकेनवद्भूत्वायतेइति एकेन
पुत्रेणावद्भून्पूर्वजांस्त्रायतइतितस्माज्ज्ञातानिजनमेवगृह्णीयात् नेतरमितितात्पर्यार्थः क्रीतना
मापुत्रोनवति योमातापित्रभ्यांक्रीतः प्राप्यते कृत्रिमसंज्ञस्तुपुत्रोनवति यःस्वयमेवत्वेमेपुत्रोभ्वे
तिपुत्रःक्रियते यस्त्वहंतेपुत्रोभवामीति आत्मानमेवाप्रार्थितोददातिसत्वयंदत्तसंज्ञकःपुत्रोभव
ति यस्तुपरिणीयमानायागर्भेविन्नोलब्धःसपुत्रःसहोढज उच्यते मनुःक्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थंमाता
पित्रोर्यमितिकारात् सक्रीतकस्सुतस्तस्यसदृशोसदृशोपिवा सदृशोसदृशइतिगुणापेक्षंवचननजा
त्यपेक्षंसदृशंतुप्रकुर्याद्गुणदोषविचक्षणम् पुत्रपुत्रगुणैर्युक्तंसविज्ञेयस्तुकृत्रिमः अत्रसदृशग्रह
णंज्ञात्यपेक्षम् मातापित्रहिनोयस्यनोवास्यादकारणात् आत्मानंस्पर्शयेद्यस्मैस्वयदत्तसुसः स्म
तः त्यागकारणंपतित्वम् स्पर्शयेदद्यात् यागर्निणीसंस्क्रियते ज्ञाताज्ञाताविवासतीं बोढुःसगर्भेन

वतिसहोढइतिचोच्यते मातापित्रभ्यामुत्सृष्टःपतित्वादिकारणमंतरेणात्मनोयेनगृह्यते सत्वस्यायविद्वसं
स्कृःपुत्रोनवति मनुः मातापित्रभ्यामुत्सृष्टंतमोरन्यतरेणावायंपुत्रंप्रतिगृह्णीयादपविद्धःसउच्यते पि
तृदौहित्रश्चैषांपूर्वोनावेपरःपरःएषामुक्तानामौरसादीनामुत्तमोत्तमःपुत्राणांमध्यपूर्वस्यपूर्वस्यात्
वेउत्तरउत्तरःश्रुतदाने चाधिक्रियते पुत्रप्रतिनिधीनांमध्येदौत्रजएवकलियुगेयाथः अतएवकलौ
निवर्त्ततइत्यनुवर्त्तोशौनकेनोक्तम् दत्तौरसौतरेवांतुपुत्रत्वेनपरिग्रहइति यदातुपुत्रिकायांकृतायां
मौरसोजायते तदाहमनुः पुत्रिकायांकृतायांतुयदिपुत्रोनजायते समस्तत्रविभागःस्याज्ज्येष्ठतानो
स्तिरस्त्रियाः क्षेत्रजंप्रतिविशेषमाहमनुरेवयद्यपुत्रिकायांनोत्पन्नोस्यात्तामौरसक्षेत्रजौसुतौ यद्यप्येतत्कारि
कयंतत्सगृह्णीतनेतरः एतत्क्षेत्रजस्यकानुख्यायणस्यावीजिधर्मेधिकारीत्वंविधत्ते वसिष्ठस्तुदत्तकेपु
त्रेसतिऔरसोत्पन्नोविशेषमाहतस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतेऔरसः पुत्रउत्पद्यते चतुर्णांगोत्रांस्यादिति सर्वेच
न्यूनाधिकभागविकल्पाः मनुप्रभृतिर्निगुणाःपेक्षयाव्यवस्थापनीयाः सर्वेषांचपुत्रप्रतिनिधीनांपूर्वोनावेपरे
षांदायहरत्वेसत्यपिकेचिद्दायादाःकेचिन्नेति यदुच्यतेन्वादितिसत्रायमनिप्रायः पित्रसपिंडस्यापु
त्रदायहारिणस्तएवपुत्रप्रतिनिधयोभवंति येदायादत्वेननिर्दिष्टानेतरेइति सर्वेषामेवपूर्वोक्तानां
पुत्रप्रतिनिधिलक्षणानांशेषमाह सजातीयेष्वयंप्रोक्तस्तन्नयेषुमयाविधिः शूद्रोत्पन्नादयआत्मनःस
जातीयाएवसवर्णाएवपुत्रत्वेनयाःप्रोक्तानेतरइतितात्पर्यार्थः शूद्रापुत्रः स्वक्षेत्रेस्वयमुत्पादितश्चेतिनप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिनिधिः किंतोरसः तथापिप्रतिनिधिषुननुनापठितस्तत्रायमनिप्रायः अन्येष्वनुलोमजेष्वौरसेषुसत्सुनप्र
तिनिधिरस्ति शूद्रपुत्रत्वौरसेसत्यपिपुत्रप्रतिनिधिःकार्यएवेति मनुः यद्यपिस्यात्सुतोपिवानवेदना
धिकंदशमादद्याच्छूद्रापुत्रायधर्मतः अपुत्रस्यदशमादूर्ध्वादधिकंपत्न्यादयोगृह्णीतयर्थसिद्धम् जा
तोपिदास्यांशूद्रेणक्रामतोग्रहरत्नवेत् मतेपितरिकुर्युस्तंन्नातरस्वंधनागिकम् अन्यातोहरत्सर्वंदुहि
तृणांसुताहतेशूद्रेणदास्यामुत्पन्नः पितुरिच्छातोग्रहरत्नवैपितायावंतमंशंदात्तुमिच्छतितस्मै तावं
तस्यनवतीत्यर्थः मतेजनन्यांपरिणीतापुत्रास्तदीयान्नातरः एकस्ययावान्नागेनवतितदर्धंदद्युः अन्या
त्तत्कन्यापरिणीतोत्पन्नान्नातरहितोदौहित्रैश्चसत्सुसर्वंपित्र्यंहरेत्सत्सुत्वनागार्धमेवअतःशूद्रयहणादि
द्विजोत्पन्नस्यदासीपुत्रस्यपितृधनंग्रहरत्वंनास्तीतिगम्यते पुत्रतत्प्रतिनिधिरहितस्यमृतस्यमृतस्यधनंना
ज्ञांक्रममाह पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथातत्सुतागोत्रजोबंधुशिष्यसब्रह्मचारिणः एषांनाद्यपूर्व
स्यधनंनाद्युत्तरोत्तरः स्वर्यातस्यसपुत्रस्यसर्ववर्णेष्वयंविधिः अपुत्रस्याविद्यमानमुख्यगौणपुत्रस्यस्वर्यात
स्यधनंनाद्यधनग्राहीपत्न्यादीनांक्रमेणनिर्दिष्टानांपूर्वस्यपूर्वस्याभावेउत्तरउत्तरोवेदितव्यः एषाचविधिः
सर्ववर्णसाधारणः वृहस्पतिः भ्रातरोसंसृष्टितंत्रेसतोवाचास्वस्रादिनिः शरीरार्धंस्मृतंभार्यापुण्यापुण्यफलेसमा
यस्यनोपरतंभार्यादेहार्धंतस्यजीवतिजीवत्यर्धशरीरेर्धंकथमन्यः समाप्नुयात्न सकुल्येविद्यमानेस्तुपितृभ्रात्रसनाभिनिः अपुत्रस्यप्रमीतस्यपत्नीतद्गोत्रहारिणी पूर्वंमृतात्वयिहोत्रंमृतेभर्तरि

तद्व्रतमविदेत्यतिव्रतानारीधर्मएषसनातनः जंगमंस्थावरंहेमरूप्यधान्यरसांवरम् सादात्प्रदायपेत्नार्द
मासषाण्मासिकादिकम् पितव्यसुतौदौहित्रान्भर्तृस्वस्रीयमातुलान् पूजयेत्कथंपुनर्भूत्वंवरुनाप्रति
षेधीनस्त्रियः तत्संपिंडाबांधवाश्चयेतस्याः परिपंथिनः हिंस्युर्धनानितान्राजाचोरदंडेनशासयेत् वि
ष्णुः अपुत्रस्यधनंपत्न्यनिगामितदभावेदुहितृगामि तदभावेपितृगामि तदभावेसकुल्यगामि तदभा
वेबंधुगामि तदभावेसहाध्यायगामि तदभावेब्राह्मणाधनंवर्जंदाजगामि वृहस्पतिः मृतोनयत्नोनार्या
चेदभ्रातृपितृमातृकः सर्वेसपिंडास्तद्धनंविभजेरन्पत्न्यांजातः शेषः पुनरन्यथाक्रममाह अथापुत्रस्य
स्वर्यातस्यभ्रातृगामिद्रव्यं तदभावेमातापितरौलभेतेतिपत्नीवाज्ञापयेदिति देवलः ततोदायमपुत्रस्यवि
भजेरन्सहोदराः तुल्यादुहितरोवापिध्रियमाणाः पितापिवासवर्णोभ्रातरोमातानार्याचेतियथाक्रममि
ति नारदोपि भ्रातृणामप्रजसांप्रयान्तंकश्चिच्चेत्तत्रजेत्वा विभजेरन्धनंतत्पत्नीसेस्त्रीधनंविना न
राणांचास्यकुर्वरिन्स्त्रीणांजीवितक्षयात्परतोतिशयंभर्तुश्चेदाकिंचिदितरासुतत्तथाअन्यत्रभ्रातृ
णान्किंतुराजाधर्मपरायणः तत्स्त्रीणांजीवनंदद्यादेषदायविधिः स्मृतइति एवमेषावाक्यानामायात
तः प्रतिभासमानविरोधानांविरोधपरिहारेणप्रामाण्यसिद्ध्येनिबंधविषयतावाच्यातत्रकेचिदाहुः या
देवरादन्यस्माद्वासपिंडाद्वृतश्चसुरादिवचनात्पुत्रमिच्छंतिं तद्विषयपत्नीदुहितरइत्यादिवचनमृ
तितदयुक्तम् दुष्परिहरोहिविकल्पतरस्मृत्यंतरविरोधोत्रतथाहिरिक्थलोभान्नास्तिनियोगइतिवसि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ष्टः अनेनहि रिक्थग्राहिणोनियोगानधिकारउच्यते ननुमान्नक्तस्मान्नियोगः पूर्वमेवनियुक्तायाःपश्चाद्
नग्नात्वंपत्नीदुहितरइत्यनेनविधीयतामतदसत् तथाहिसति तेनैवजानिष्यमाणेनदौहित्रेनपुत्रे
णधनस्वामिनोतीनस्यपुत्रवत्त्वंस्यात् अपुत्रस्यधनंपत्नीभजतेइतिपत्नीदुहितरइत्यादिनाविधी
यते अतएवाहमनुः धनंयोविन्दत्याद्यसुर्मतस्यस्त्रियमेववासोपर्यन्नातुरुत्याद्यदद्यात्तस्यैवतद्ध
नमिति तस्यैवतत् ननुतज्जनन्याइत्यर्थः संस्थितस्यानपत्यस्यगोत्रान्नेतुसमाहरेत तत्रयोरिक्थ
ग्राहिः स्यात्तस्मैप्रतिपादयेत्तत्तस्मैतत्रैवेअपत्यायेत्यर्थः तच्चनियोगार्थित्वंरिक्थग्राहित्वे विरुद्धात्क
थमिवहेतुःविरोधमेवगोतमः स्पष्टयति पित्र्यंगोत्रार्थसंहृतारिक्थंनजेत्र स्त्रीवानपत्यस्यबीजंवानि
येतेति अनेनाप्यनपत्यन्नर्तुधनग्राहित्वस्यबीजनियोगार्थित्वस्यचविरुद्धः प्रतिपाद्यते अतः
स्पष्टोविरोधः वक्ष्मनुरपि अपुत्रायांनर्तुः पालयतीन्नतेस्थिता यन्त्येवदद्यात्तिंडंक्तमंशंलभेतेति
चेतिवदन्नियोगार्थिन्यानासिरिक्थग्राहित्वमितिस्पष्टयति तथाहिसतिनर्तुः क्षयंपालयंतीतिनवाच्यं
स्यात् तस्मान्नेयव्यवस्थायुज्यते कथंनहिविरोधपरिहारः अपुत्रायांनर्तुरित्यादिमनुवाक्योक्तयुक्ता
पत्नीपित्रान्नापित्रान्नासङ्गवेपित्र्यमेवपतिधनंसमग्रंगृह्णाति यत्पुश्चश्राद्धादिकरोति अनेनैवानि
प्रायेणवहस्यतिनाप्युक्तम् पितुःपुत्रेणकर्त्तव्यापिंडदानोदकक्रिया पुत्राभावेतुपत्नीस्याज्जदभावेतु
मोदरइति तथा यापितृधनानुपघातेस्वयमर्जयितुः नर्तुःपरिचर्यायथावत्कृतवतीसंयतेंद्रियाचसा

नर्तुः सकलमेवधनं देवरेषुविद्यमानेष्वपिगृह्णाति यातुतारुण्यादिनासंभावितव्यभिचारा तस्यांविद्यमा
यामपिमातरस्यांनर्तुरीतगम्यवर्त्तते ननुपत्नीगमि तत्रापिचैषाव्यवस्था यदितज्जातनिःस्पित्र्य
नाउपघातेनमेनूपसमुत्थानेनधनमर्जितंतदापित्र्यांसङ्गवेपित्रातरएवधनंगृह्णीयुः यदानुपित्र्य
पितामहाद्युपार्जितधनंतदानर्तुर्धनंनागित्वम् किंतुपित्र्यांरिति एवंचविषयव्यवस्थायांसर्व
वाक्यावरोधः नचवाच्यम् एकाकिनीस्त्रीयत्तेनधिकृताःकथंयज्ञार्थंतयोत्पन्नंगृह्णीयादितिसर्वस्या
एवधूनोत्पत्तेर्यज्ञार्थत्वेप्रमाणाभावात् यैवहिदर्शपूर्णमासदीक्षितोभवतीत्येवमादिवचनविहि
ताःसर्वधनोत्पत्तिःकिलार्थी अन्यथानुपुरुषार्थैव यदपिचार्थवादवचनंतस्मात्स्त्रियोनिरिंद्रियाद्रि
दायादाइतितदपियथाप्राप्तिवचनीयमनुवादकत्वादिति पुत्रसङ्गविषयत्वेनव्याख्येयम् अस्तिच
स्त्रीणामेकाकिनीनामपिधूर्त्तधर्माधिकारस्तेनतत्रधनंताउपयोक्ष्यंते यत्तुनारदेनोक्तम् नात्रृणांमप्र
जःप्रेयादित्यनिधायोक्तम् नरणंवाश्रयेद्वीरस्त्रीणामाजीवितक्षयादित्यादि तत्पुनर्नर्तुस्थिरेणादिविष
यंवेदितव्यम् स्त्रीशब्दमात्रप्रयोगात्पत्नीशब्दस्तुविवाह्यसंयोगिन्यामेववर्त्तते पत्युर्नोयज्ञसंयोग
इतिचादस्मृतेः एवंपत्न्यामसत्यांपितृसमानवर्णादुहितरोपुत्रधनस्वामिन्यः नारदः पुत्राभावेतुदुहि
तानुल्यसंतानदर्शनात् पुत्रश्चदुहिताचोभौपितुः संतानकारकौ तथा यथैवात्मातथापुत्रःपुत्रेण
दुहितासमा तस्यामात्मनितिष्ठत्यादथमन्योधनंहरेत वहस्यतिः अंगादंगात्संभवतिपुत्रवदुहितानृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

णाम् तस्यापितद्धनेल्पःकथंगृह्णीतमानवःसदृशीसदृशेनोढासाध्वीस्त्रक्षणेरतादृताकृतावापुत्रस्यपि
तुधनहरीतुसा सदृशीसवर्णा अतोसवर्णीयादुहितुरनधिकारोधनग्राहित्वेदृताकृतापुत्रिकेत्यर्थः
अत्रचकृताकृतावित्यनेनयुत्रिकादृष्टादृष्टंततयोपादीयतेनपुनस्तस्याअपुत्रपितृधनग्राहित्वंवि
धीयतेनहिपुत्रइतिवाक्यतेवक्तुम् पुत्रिकायाश्चपिपुत्रत्वंतथाचवशिष्टःतृतीयापुत्रिकाविज्ञायते
इति एतेनयदुक्तंकेनचित्यतीदुहितरइत्यत्रदुहित्रादिनापुत्रिकोच्यतेइतितन्निरस्तंवेदितव्यम्मा
ताचपिताचपितरौतेपुत्रस्यपत्न्यादुहित्रनिश्चरहितस्यधनग्राहिणौ वहस्पतिः नार्यासुतविहीनस्य
तनयस्यमृतस्यतुमातारिक्थहरीस्मृता नातावातदनुज्ञायामनुः अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायमवा
प्नुयात् मातर्यपिचवृत्तायांपितुर्माताधनंहरेत्पित्रोरभावेभ्रातरः तेनुसोदराएवप्रत्यासन्नतरत्वा
द्न तेहिमृतभ्रात्रपेक्षयैकस्यमातृवर्गस्यग्राहकारिणोनतुसापत्नाः यत्तुशंखलिखितपैठीनसिव
चः अपुत्रस्यस्त्रीतस्पत्नीतद्गामिधनंतदभावेमातापितरौतदभावेपत्नीवाज्येष्ठेत्यादितत्पित्र्यधनातु
यघातेनार्जितविभक्तधनेषुद्रष्टव्यम् तादृशभ्रातृभावेचपितरौज्येष्ठावापुत्नी उक्तलक्षणभ्रातृविल त
क्षणासुभ्रातरोयाश्चवत्स्योक्तक्रमातिक्रमेणरिक्थभाजोमन्तव्यइतिसर्वमविरुद्धम् यदपिदेवलेनो
क्तम् ततोदायमपुत्रस्यविभजेरन्सहोदराः तुल्यादुहितरोवापिध्रियमाणः पितापिवा सवर्णाभ्रा
तरोमातानार्यचेतियथाक्रमम् तत्रापित्रोरवचनव्यवस्थाप्रकारेणसोदराणांपूर्वंदायग्राहित्वं

ज्ञातव्यम् भ्रात्रभावेतत्सुताः तदभावेगोत्रजाः तत्रप्रत्यासन्नः पूर्वंधनभाक् यदाहमनुः अनंतरःस
पिंडाद्यस्तस्यतस्यधनंतदवेत इति अनंतरत्वंचतेनैवोक्तत्रयाणामुदकंकर्थत्रिषुपिंडः प्रवर्त्ततेच
तुर्थःसप्रदातेतिपंचमेनोपपद्यते संप्रदानकारकीभूतानोपित्रादीनांत्रयाणांयउदकादिदातायश्चत
स्रस्ततिस्रोत्योपितेषामेवोदकादिदातासतस्यप्रत्यासन्नः सपिंडः तदभावेदशेभ्रातृतिरायेनप्रत्या
सन्नः समानसंप्रदानोदकादिदातृत्वात् तत्सुतः पुनरीषद्व्यवहितः पित्रपिंडसंप्रदानान्यत्वात्ततो
भ्रसुततोपिव्यवहितः पितृपित्तामहपिंडयोर्भिन्नसंप्रदानकत्वात् ततोभ्रातृत्वत्यक्तव्यव्यवहितःपिंडत्रये
पिसंप्रदाननेदात् एवंभ्रातृतत्सुतः ततोभ्रातृइतिपितृसंततोभ्रयः प्रत्यासन्नाः सपिंडाः एवंपितामहसं
ततौप्रपितामहसंततौच एषामभावेपित्रादित्रयस्यये प्रपौत्रास्तेषांपुत्रादित्रयसापिंडाद्धनयात्क
म् गोत्रजाभावेवेधुः पितृष्वसामातृष्वसामातुलसुतादिः तदभावेशिष्यः उपनीयवेदमध्यापितोधन
भाग्यवतितदभावेसब्रह्मचारी एकाचार्यकः यतुक्रत्यायनेनोक्तम् विनष्टेसंस्थितेद्रव्यपुत्राभावे
पित्तारहरेत्भ्रात्रभावाज्जनीवाद्यमातावातत्पितुःक्रमात् इतितत्पुत्राभावेइत्येतत्प्रदर्शनार्थम् तेनप
त्न्यादुहितृणामभावेइतिचद्रष्टव्यम् पितुरभावेभ्रातामात्रानुमतः अननुमतेनवामातैव मातरिक्थ
हारीत्येमा भ्रातावातदनुज्ञयेतिवचनात् एषामभावेमातृष्वसृदौहित्रानंतरम् वहस्प
तिः तदभावेभ्रातरस्तुभ्रात्रपुत्राःसनाभयः सकुल्यावाधवाःशिष्याश्रोत्रियाश्चधनहाकाः नारदः भ्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नावेचदुहितृणांस्युत्पावोधवास्तथा ततःसजातयः सर्वेषामनावेराजगामितत् अन्यत्रब्राह्मणात्किंतुराजा
धर्मपरायणः तत्स्त्रीणांजीवनंदद्यादेषदायविधिस्मृतः अत्रानावेदुहितृणामितिपित्रोरप्यनावउक्तस्य
तेततस्त्रीणामपरिणीतानांचैरिणीनांपुनर्भूनांवा सर्वेषामप्यनावेदुब्राह्मणारिक्थहारिणः त्रैविद्याःश्रुच
योदातास्तथाधर्मान्नहीयते अहार्यंब्राह्मणद्रव्यंराज्ञानित्यमितिस्थितिः इतरेषांतुवर्णानांसर्वेनावेह
रन्नपः नयोजनपदस्यनात्तः बृहस्पतिःयेऽपुत्राःक्षत्रविट्शूद्राःपत्नीनात्तविवर्जिताः तेषांधनहरोरा
जासर्वस्याधियतिर्हिसः पैढीनसिः परिषद्गामिवाप्त्रैत्रियद्रव्यंनराजगामि नहार्यंराज्ञादेवतागणसंस्थितम्
ननिक्षेपोपनिधिक्रियाक्रमागतंनवालस्त्रीधनान्येवंह्याह नहार्यस्त्रीधनंराजातथाबालधनाधनिच नार्या
षडागमंवित्तंवालानांपैतृकंधनम् स्मृतिः योयतआवदीतसतस्मैप्राङ्मृतायैत पिंडंचत्रिपुरुषंदद्याद
इतित्रिपुरुषमित्यमावास्याश्राद्धनिप्रायम् विष्णुः पुत्रःपितृवित्तालाभेपिंडंदद्यात पत्नीदुहितरइत्य
त्रनावेकेचित्पर्यनुयुंजते यथास्त्रियाःसन्नर्त्तृकायाःएतेषांपर्त्तृयोरधिकारः नतुकेवलायास्तस्यानर्त्तर
हितत्वादेवचतयानकामः सेवनीयः किंतुतपस्वीव्रतंचधर्मकामयोरुपयुज्यमानोदोनवतिपु
रुषार्थः तस्मात्पित्राषुदिधर्मकामोपयोगिधननाज्ञनेषुसत्सुनपत्याधननात्तइयुक्तम् तस्मादपुत्रस्य
मृतस्यधनंपत्नीनिर्वाहमात्रसमर्थमादद्यान्नाधिकंतद्विषयंपत्याधननात्तवचनम् यस्यतुपत्नी
रहितस्यधनंविवाहमात्रंयर्याप्तंतद्विषयंदुहितृणांधनग्राहित्वमनेनोच्यते अतोधिकस्यमृतस्यधनस्या

स्यपत्नीदुहितरसत्वेपितृपितामहाःपित्राद्यएवग्राहकाःश्रोत्रादिवाक्यसामर्थ्यात्सत्वतीतिमंतव्यमितियदुक्तम्अध
नत्वामिनःप्रमयेसतितत्रनेत्यस्यस्वामित्वोत्पत्तौविधेयायोयथाहन्नगवाम् पत्याद्युहितृणांस्वामित्वात्प
नैवनत्पाद्या पाणिग्रहणाद्धिसहस्वमित्यादिनायसंबंधेनस्त्रीणांस्वामित्वंपाणिग्रहणएव
साध्यतीतिविधीयतेदुहितृणांतुपुत्रवज्जन्मनैवपितृधनेस्वामित्वसिद्धिरितिवेदितव्यम् ततश्चप
त्यांदुहितरिसत्यांतस्याःस्वामित्वंबाधित्वा पित्रादिस्वामित्वविधिरनेनवाक्येननकार्यः अनावेदुह
तीदुहित्रोर्बाधनिरपेक्षंविधायकत्वमस्येतिवैरूप्यमायघते ततस्तर्यरिहारार्थंपत्याद्यनावएवपित्रादी
नांबाधनात्तत्वमिहप्रमेयम् यत्तुश्रोत्रादिभिःपित्राद्यनावेपत्याधनग्राहकत्वमुच्यते तत्कारणांतरेण
नर्त्तृधनेयस्याधिकारादिपदास्पदस्वामित्वमवेतंतद्विषयंद्रष्टव्यम् उक्तंचकारणांतरम् हृताधिकारामलिना
मित्यत्रनर्त्तृधनेपत्याःस्वामित्वंत्रश्रोत्रंप्रतितस्मादुक्तवेवव्यवस्थायुक्तायदुक्तम् स्त्रीणांस्वनिर्वाहसमर्थाद
धिकोर्थोनिरर्थकइति तदपिनैवयुक्तम् उक्तहि स्त्रीणामन्नात्तरणांमंत्रामिसाध्यधर्मादन्यत्रधर्मेदाना
दावस्यधिकारइति तेनस्वनर्त्रीपयुज्यमानेर्थेत्तासामुपयोगःअथमृतस्यव्यतिरिक्तानामाश्रमिणांपरेता
नांधनग्राहकास्तत्रमकानाह वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणांरिक्थभागिनःक्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेक
तीर्थिनःवानप्रस्थादीनामन्यतमस्यामृतस्यरिक्थमाचार्यादयःक्रमेणगृह्णीयुःपूर्वस्यपूर्वस्यानावे
उत्तरउत्तरोगृह्णीयादित्यर्थः सब्रह्मचारीशिष्यःसच्छिष्यःधर्मभ्रातासमानाचार्यःएकतीर्थीएकस्मि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ ऊं
या०व
अ०प

क्षेत्रतः एकवाराणसीप्रवृत्तितीर्थनिवासीवावानप्रस्थधनमस्तीतिवचनात् त्यजेदाश्वयुजेमासि उत्पन्नंपर्व
संचितमिति अमाऽन्यते यतिब्रह्मचारिणोरपिकथादिकिंचिदस्त्येव अपुत्रस्यतु भ्रातुःपत्नीदुहितृणां
पित्रोश्चानावेभ्रातृणामवतीपुक्तम् तत्र विशेषमाह संसृष्टिनस्तुसंसृष्टीसोदरस्यतुसोदरः दद्यादप्रहरेच्चां
शंजातस्यचमृतस्यच अन्योदर्यस्तुसंसृष्टिनान्योदर्यधनंहरेत् असंसृष्टापिचादद्यात्सोदर्यो नान्य
मातृजः विभक्तधनस्यविभक्तेनैवधनांतरेण मिश्रणंसंसर्गस्तद्वान्संसृष्टी तस्यमृतस्यधनंसृष्ट्वै
वभ्रातृहरेत् भ्रातरंसोदरंविनापुनरन्योदर्यः संसृष्यपिसंसृष्टिनस्तुजातस्यतन्मातृणोत्तरकालमु
त्पन्नस्यपुत्रस्यतद्भागंतत्पुत्रायजीवन्संसृष्टीदद्यात् एतच्चात्रप्रसंगादुक्तम् अत्रवक्ष्यतिः विभक्तो
यःपुनःपित्रोर्भ्रात्रा चैकत्रसंस्थितःपित्र्येणापवाप्रीत्यातत्संसृष्टः सउच्यते अनेनत्रिविधाः संस
ष्टिनोभवंतित्यनुघटतेतेषांमध्यादपुत्रस्यपत्न्यादिसद्भावेतद्विपर्ययेतिजिज्ञासायामाह यदाभ्रष्टि
स्त्रमीयेतप्रव्रज्याक्लीबपतितचनःनतुच्यतेतस्यभागः सोदरस्यविधीयतेयात्तस्यभगिनीमातुस्ततोशंलभे
मर्हति अनपत्यस्यधर्मोयमार्यपित्तकस्यचेति अतश्चसंसृष्टिनोपियदिपत्न्यादयः संतितदापे
तीदुहितरइत्ययमेवपक्षः यत्रभ्रातृणांरिक्थग्राहित्वेप्राप्तेसंसृष्टसोदरत्वसंभवेतद्विसृष्टस्यैवभ्रा
तुर्धनंभ्रातृकंनियम्यते भगिन्यासोदरः भ्रात्रभावेधिक्रियतामितिवा अन्यथातस्मान्निरिंद्रियाक्लियोद
यादाइतिश्रुतिविरोधःस्यादितिउक्तमेतत्संसृष्टिनोमृतस्यांशंसोदर्यः संसृष्टीहरेदिति एतदेव

व्यतिरिक्तःस्पष्टयितुमाह अन्योदर्यसुसंसृष्टिनान्योदर्यांशंहरेत् निगदव्याख्यातमेतत् यदापुनरन्यो
दर्यः संसृष्टीनसोदरश्चेत्तदाकोंशंहरइत्यपेक्षायामाह असंसृष्टापिचादद्यात्सोदर्यो नान्यमातृजः सो
दर्योविद्यतेसंसृष्टीतथापिसएवाददीतनपुनरन्योदर्यः संसृष्टापि अन्योदर्यत्वसंसृष्टित्वविशेषणम् अ
संसृष्टापि इतिशब्दाद्गम्यते तेनायमर्थःसिद्धःयदिसोदरत्वंसंसर्गित्वंचविद्यते तदासएवतांशंहरे
त्यंशंहरति यदापुनःसंसृष्टित्वमन्योदर्यस्य तदासोदरत्वेनिमित्तं नेतरदिति मनुः विभक्ताःसहजीवंतो
विभजेरन्पुनर्यदिसमस्तत्रविभागः स्यान्न ज्येष्ठस्तत्रविद्यते अनेनज्येष्ठनिमित्तविभागंवैषम्यंनिषिध्यते
नान्यनिमित्तेतेनसंसर्गसमयेयदीयंयावद्धनंसंसृष्टं विभागसमयेतदनुसारेणैवभागंकल्पन्ते अत्रैवविं
शेषांतरमाह बृहस्पतिः संसृष्टिनोतुयः कश्चिद्द्विधाशौर्यादिसाधनम् प्राप्नोतितस्यदातव्योंशः शौ
र्यात्समांशिनःमनुः येषांज्येष्ठकनिष्ठोवाहीयेतांशप्रदानतः म्रियेतान्यतरोवापितस्यभागोनलुप्यते सो
दर्यैर्विभजेरंस्तेसमेत्यसहिताःसमम् भ्रातरोयेचसंसृष्टाभगिन्यश्चसमांशयः अंशप्रदानंविभागः त
तोहानिपारिक्ष्यंपतितादि नाधिकारः तस्यभागोनलुप्यतेकल्पनीयइत्यर्थः तंभागंसोदराःयदिसंसृष्टा
स्तदातेनवर्तेरन्पुनर्संसृष्टाः सोदर्याअपि संसृष्टिनोसोदराणामभावेसर्वेसोदराः समेत्यमिलित्वासहि
ताःसमंप्रधानाभावेनसमंनूनाधिकंविभजेरन् सोदराणामभावेभगिन्यः समांशयः सोदर्याविभजेर
न्निति शेषः तासमप्यभावेअन्योदर्याभ्रातरः सर्वत्र विभागेधिकतामाह क्लीबोधपतितस्तज्जःपंगुरुन्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(98+1)
३ जी
या० व
अ० प

त्तकोजडः अंधो चिकित्स्यरोगाद्यैर्नार्ह्या व्यासु निरंशकाः स्त्रीवाद्यनिरंशकानर्ह्या वा अंशोनाम स्वदृहिताः कार्यः केवलं
तुनार्ह्या व्याधेस्तवति स्त्रीवः पंगुः पतितोवदृश्यते ततितोत्पन्नः तस्यव्यंगपतितोत्पन्नयोर्ग्रहणे नैवग्रहणंसिद्धम्
उक्तंवशिष्टेनपतितेनोत्पन्नः पतितोनवर्तीत्याऽऽहुरिति तथापितस्यपरंग्रहणंकार्यम् अन्यथा औरसक्षेत्र
जास्तेषामितिवाक्यवलाद्भागार्हतास्यात् पंगुश्चरणरहितः उन्मत्तकउन्मादीउन्मादोरोगविशेषः जडोमूढः
अंधोचक्षुः अचिकित्स्यरोगः अप्रतिसमाधेयव्याधिः आद्यशब्दः शास्त्रांतरोक्तानांनग्नादीनांसंग्रहार्थः त
त्रनारदः पित्रर्द्धिंहरतितः शंढोयश्चस्यादौपपातिकः औरसाअविनेतेशीलनेक्षेत्रजाःकुतः पित्तर्द्धिंपित्तर्द्धे
क्षौउपपातकमुपपातः तद्युक्तऔपपातिकः मनुः सर्वएवविकर्मस्थानार्हतिज्ञातरोधनम् दीर्घतीव्राम
यस्तजडोन्मत्तोंधपंगवः अनंशोस्त्रीवयतितो जात्यंधवधिरावपिउन्मत्तजडमूकाश्चयेचकेचिन्निरिंद्रि
याः वसिष्टः अनंशास्त्वभ्रातरोभगिन्यःपेत्रमाभ्रातरस्त्रस्कात्यायनः अक्रमोढासुतश्चैवसगोत्रा
द्यश्चजायतेप्रव्रज्यावसितश्चैवनरिक्थंतेषुचार्हति अक्रमेणवर्णक्रमजन्मक्रमातिक्रमेणयाऊढातस्या
सुतः अक्रमोढासुतःसगोत्रास्त्रपेत्रयासमानगोत्रात्परिणेतुर्योजायते तेषांचवाचनिकमंशार्हत्वंन
पुनर्धर्मानधिकारित्वहेतुकम् धर्मानधिकारितायाहेत्वभावात् यद्यपिपतितस्यधर्मानधिकारस्तथाम्ल
धपंग्वादीनांतेषामवेक्षणाद्योगवत्त्वेवधर्मविशेषेनधिकारः नसामान्यतोधर्मशास्त्रे अस्तिहितेषामिष्टे
धर्मग्रहाद्युक्तोधिकारः कृतदारारहिते तथाहिमनुः यद्यपित्तासुदारेःस्यात्स्त्रीकरदीनांकथंचन तेषामु

रःपरोदायःस्त्रियैदेयःपरःपरमःदेयतइतिदायः तस्मिंदायंनार्हदत्तेवा निषिद्धेनमार्गेणयथाक्रमंदेव
रादेरनुमितिमंतरेणाप्नुयात् अतोधिकेनुदेवराद्यनुमतिरपेक्षणीयेत्यर्थोऽभ्युपेते मनुः पत्यौजीवति
यः स्त्री निरंशकारोधतोनवेन्नतंभजेरन्दायादाजमानाः एतंतितेसतंतधतालंकारविषयमेत् न
नार्हतीवचपितानपुत्रोभ्रातरोन्यत्र श्रादानेवाविसर्गेवास्त्रीधनेप्रभवंतिः यदिप्येवंतरोप्येषास्त्री
धनंनार्हयेदित्यतः सवक्ष्यंप्रतिदायादःसाधुंश्चैवसमाप्नुयात् कात्यायनः जीवत्याः पतिपुत्रासुदेवराः
पितरोबंधवाः अनीशास्त्रीधनस्योक्ताधनस्योक्तादेप्रात्त्वपहरंतिये मनुः जीवतोनुमतासायेतद्दुरयस्व
बंधवः ताऽशिष्टाश्चोरदंडेनधार्मिकः पृथिवीपतिः मत्तानोस्त्रीणांधनेबंधवानामप्यधिकारोविवाहवि
शेषापाधौविद्यतेइत्यनिप्राये णोक्तम् जीवंतीनामितियदर्थंस्त्रीधनंतल्लक्षणमुक्तंनदिदानीमाह बंधुद
त्तंतथाशुल्कमन्वाधेयकमेवच अप्रजास्यामतीतायांबंधवास्तदवाप्नुयुःबंधुनिपित्र्यमातुलादिनिर्दि
ष्टं यच्चशुल्कंयच्चान्वाधेयकमित्यनेनसर्वमेवस्त्रीधनमुपलक्षितं तत्स्त्रियामनपत्यामतीतायांबंध
वाअवाप्नुयुः बांधवसंबंधितयैवतीत्यर्थः उक्तंसामान्येनबंधवाअधाप्नुयुरिति इदानीयस्मिन्विष
येबंधवाअधिक्रियंतेतदुच्यतेमाह अप्रजस्त्रीधनंभर्तृब्राह्मादिष्वनुढेषुचदुहितृणांप्रसूताचेत्तेषु
पित्र्यमितरत् अनपत्यायामित्यायाब्राह्मदैवार्षप्राजापत्यविवाहप्राप्तायाधनंतद्भर्तृनार्हतीति आसुरगांध
र्वराक्षसपैशाचविवाहलब्धायासुतदीयंधनंपित्र्यमिष्यते प्रसूतापत्यवतीचेदुहितृणामेवएतद्ब्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सर्वविवाहविषयम् पुत्रसद्भावेपितुर्हरणमिति मातृधनमित्येतदर्थमिदमिति अतो मातुर्दुहितरइत्यनेनग
तार्थम् नहित्राधिकारक्रमउक्तः अतएवकात्यायनः दुहितृणामभावेतुरिक्थंपुत्रेषुतद्भवेत् बंधुद
त्तंतुबंधुनामभावेनर्त्तृगामितत् उत्तरार्द्धमासुरादिविवाहचतुष्टयोद्वाहविषयम् मनुः स्त्रियात्वयंप्रे
ह्यपित्रादत्तंकथंचन ब्राह्मणोतद्धरेत्कन्यातदपत्यस्यवानवेत् यच्चैतैर्नोक्तम् ब्राह्मदैवार्षगांधर्वप्राजापत्येषुय
द्भवेत् अतीतायामप्रजस्यिन्तुरेवतदिष्यतइति तत्रगांधर्वविवाहोढायाधनस्यनर्तृगामितयाविकल्पइतिमत
व्यम् यतः सएवाह यत्तस्यैस्याच्चनंदत्तंविवाहेष्वासुरादिषु अतीतायामप्रजसिमातापित्रास्तद्दिष्यतेइति आसुर
विवाहकन्याशुल्कनात्वंसोदर्यानात्मणातदन्नावेमातुः यदाहगौतमः नत्वेनीशुल्कः सोदर्याणामधर्मातुः वो
धायनः क्लिष्यमतायाःकन्यायाग्रहीयुः सोदराः स्वयम् तदन्नावेन्मातुस्तदन्नावेपितुर्नचेत् मनुः अप्र
जायामतायांतुपुत्रिकायांकथंचन धनंतत्पुत्रिकानर्त्तृहरेदेवाविचारयन् अस्यायोजायतेपुत्रः समे
पुत्रोनवेदिति इत्येवंकृतायांपुत्रिकायामेतत् यापुनरियमेपुत्रइतिक्रियतेतद्विषयमाहुः ऋक्थलि
खितो प्रेतायाः पुत्रिकायानर्त्तृधनमर्हत्यपुत्रायाः येढीनसिः प्रेतायापुत्रिकायांनर्त्तृधनमर्हत्यपुत्रा
यास्मात्रास्वश्रूश्चावातऋक्थम् वहस्यतिः मातुः स्वसामातुलानीपितृव्यस्त्रीपितृष्वसाश्वश्रूः पूर्वजपत्नीच
मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः यदासामौरसोनस्यात्पुत्रोदौहित्रएववातत्सुतोवाधनंतासांस्वस्त्रीयाद्याः समातु
पूर्वजस्यज्येष्ठस्ययत्नीपूर्वजयत्नीस्त्रीधनविभागप्रसंगाद्दत्ताविषयंविविदाह दत्वाकन्याहरन्दंड्यो

व्ययंदद्यात्सहोदयम् मतायांसर्वमादद्यात्परिशोध्योन्यव्ययम् वाचावरायक्लेव्यादिदोषरहितायकन्यादत्वाय
तस्माद्धरतिनददातिसराजादंड्यः यावतोधनस्यवरेणव्ययःकृतस्तावत्स्वद्विकंधनंवरायचदद्यात् राज्ञादं
प्यइत्यर्थः क्लैव्यादिदोषसहितायतुयत्तस्माद्धरतिनदद्यातिसराज्ञानदंड्यः अन्यथादत्तामपिहरेत्कन्यांश्रेया
श्चेद्वरआव्रजेत् इतिपूर्वोक्तवचनविरोधःस्यात् तथाप्राग्विवाहात्कन्यायांमतायांधनंविवाहनिमित्तंकन्यापित्रे
वरेणदत्तं तेनकन्यापितुर्वरस्यचविवाहनिमित्तंधनव्ययंपरिशोध्यशेषंवरआदद्यात उक्तम् मतायाधनवि
शेषेनर्त्तृगंस्त्रीयादिति इदानीदुर्भिक्षादौगृहीतंस्त्रीधनंनर्त्तृस्त्रियेदद्यादित्याह दुर्भिक्षेधर्मकार्येचव्याधौ
संप्रतिरोधेगृहीतंस्त्रीधनंनर्त्तृनस्त्रियेदातुमर्हतिदुर्भिक्षमनानावःधर्मकार्यंचयदावरूपंकनतुह्रास्य
म् व्याधिस्तीव्रोदीर्घश्चरोगः तत्प्रतिक्रियार्थे संप्रतिरोधोनिगडादिवंधः एतेषुनिमित्तेषुस्वकीयधनानावेस्त्री
धनंगृहीत्वाएतान्आपदस्तरेत् प्रतिदानसमर्थधनानावेचतत्तस्यैनदद्यात् ऋणाधमोनरूपायहिषयमेत
त् अतएवदेवलः वृत्तिरानरणेशुल्कंलानश्चस्त्रीधनंनवेत् नोस्त्रीतत्वयमेवेदयतिनोहरत्यनापदि व
थामोहेचनोगेचस्त्रियेदद्यात्सवद्धिकंतत् पुत्रार्त्तिहरणेवापिस्त्रीधनंनोक्तुमर्हति धर्मार्थादिप्रयोजनो
धनव्ययोवथामोहः नोगस्तुस्त्रग्नानाद्युपयोगः पुत्रार्त्तिहरणेस्त्रीधनमुपयुंजानोगंग्राह्यमित्यर्थः कात्यायनः न
र्त्तृधनंस्त्रीवस्तुतोनपितान्यत्तरोनच आदानेवाविसर्गेवास्त्रीधनप्रत्नविप्लवः यदिघेनुतरोप्योस्त्रीधनंनद्द
येद्भर्तात सवद्धिंप्रतिदाप्यःस्याद्दंडंचैवसमाप्नुयात् तदेवयद्यनुज्ञाप्यनदद्येतीतिपूर्वकम् मन्वमेवप्रदाप्यः

स्यादसौधनवान्नवेत् व्याधितव्यसनस्थंचधनिकैर्वापियोहितमस्त्रीत्वानिसृष्टंयत्स्त्रीत्वादधादात्मेच्छयाकुसः य
त्स्त्रियानर्तारंव्याधिव्यसनेन्योमोचयितुंधनंनिसृष्टंदत्तंतदात्मेच्छयातस्यैवददात्-अथचेत्सहिनार्यः स्यान्नैव
तां नजतेपुनः प्रोत्पानिसृष्टमपिचेत्पतिदायः सतद्धरेत् यासाच्छादनवासानामाछेदोयत्रयोषितः तत्रस्वमा
दधीतस्त्रीविनागेरिक्थेनातथा लिखितस्येतिधर्मोयंप्राप्तेनर्तुकुलेवसेत् लिखितस्यमहर्षेर्मतोयंधर्मः यदा
नर्तृदेयस्यस्त्रीधनस्यपुत्रनिविष्टस्यायंधर्मः प्राप्तेचधनेस्त्रीनर्तृकुलेवसेत् नान्यत्रव्याधितप्रेतकार्येतुग्
हेवंधुकुलंततः अथक्रियासुक्तानिर्लङ्घाचार्यनाशिकाव्यभिचारतायावस्त्रीधनंसाधनाहेति यस्मा र्थे
द्रव्यमुत्पन्नंतस्माद्व्यनियोजयेत् स्थानेषुधर्मनिष्ठेषुनस्त्रीमर्वविधर्मसु नर्त्रीप्रतिश्रुतेदेयमप्यवस्त्री
धनंसुतैः तिष्ठेदर्तृकुलेयातुतथापित्रकुलेवसेत् अधिवेदनविषयमाह अधिविन्नस्त्रियेदेयमधिवेद
निकंसमम् नदत्तस्त्रीधनंयस्यैदत्तेत्वर्धप्रकीर्तितम् यस्मान्नार्यायासत्यामन्यापरिणीयतेसाअधिविन्ना सा
चासौस्त्र्यधिविन्नस्त्री तस्यैअधिवेदनिकम् अधिवेदननिमित्तं अधिविन्नेतिकृत्वायद्दीयतेतदित्यर्थः
तच्चसमम्केनेत्यपेक्षितेप्रकृतत्वादधुनापरिणीतायेयदत्तंतेनेतिगम्यते एतच्चयस्यैस्त्रीधनंनदत्तंत
स्यैदेयम् दत्तेतुतस्मिन्नर्तृमवेदेयम्नसमम् अर्धञ्चदेयंनसमत्वप्रविनागवत्तिः एतच्चदत्तंस्त्रीधने
तावद्धरेत् यावदाधिवेदनिकसमंनभवतिइत्यर्थः विनागसदसद्भावविवादेतत्सद्भावनिर्णयकारणान्या
ह विनागनिरुवेज्ञातिबंधुसाक्षिलेखितैः विनागभावनाज्ञेयागहक्षेत्रक्षयैर्तकैः नास्यावयोर्धनविनाग

इतिविनागस्यनिरूपे पलायेज्ञात्यादिनिःप्रमाणैस्तद्भावनाविनागप्रतिपादनाज्ञेया तथायैर्तकैःपथद्भर्तैर्गृहक्षे
त्रादिनिर्विनागभावनाज्ञेया ज्ञात्यादयः साक्ष्यादयः विनागेज्ञातीनांसाक्ष्यत्वात् गृहक्षेत्रग्रहणं चज्ञास्त्रांतरो
क्तविनागप्रमाणप्रदर्शनार्थम् नारदः दारग्रहणंपश्चन्नगृहक्षेत्रपरिग्रहः विभक्तानांपथज्ञेयाः यात्कर्मागम
व्ययाः साक्षित्वंप्रतिभाव्यंचदानंग्रहणमेवच विभक्तान्भ्रातरःकुर्युर्नीविभक्ताः परस्परम् येषांमताः क्रियालो
केप्रवर्त्ततेस्त्रीरिक्थेषुविभक्तानचगछेयुर्लेख्यमप्यंतरेणतानिति बृहस्पतिः पथगायव्ययधनाःकुशीदंचप
रस्परम् वणिग्मर्थंचयेकुर्युर्विभक्तास्तेनसंशयः वणिक्पथोवणिज्यानारदः यद्वैकजातावहवःपथगधर्मा
पथक्रियाः पथद्भर्मयुक्तोपेक्षानचेत्कार्येषुसमर्थाः स्युर्भागान्यदिवादयुस्तेविक्रीयुरथापिवा कुर्युर्यथेष्टं
तत्स्वर्वमीज्ञातेस्वधनस्यवै अस्यार्थः यदिभ्रातरः पथद्भपरस्परानुमतिमतेधनसाध्यकर्मिणः यदिच
तथैवपथद्भिस्तव्यवहारात्मककृष्यादिक्रियाकारिणः तथाचकर्मगुणोक्तानकृत्योवातेनोपेताः स्युः तथाकार्यां
तरेषुविपर्यद्भामादिविषयेष्वपिविरुद्धाद्विभक्ता इतिज्ञेयम् अथतेस्वभावाक्रियादिकमव्ययेषुकुर्युःद
ह्स्पतिःयेनांशोयाद्दशोनुक्तस्तस्यतंनविचालयेत् तथाचेच्छाकृतविभागोयःपुनरेवविसंदेत् सराज्ञो
स्वंकेस्याप्यःशासनीयोनुबंधकृद् अनुबंधआग्रहःकात्यायनःवसेयुर्यदज्ञातिपथद्भर्मःपथक्रियाः
विभक्ताभ्रातरस्तेचविज्ञेयाःपैतृकेधने तथा विभक्ताविभक्तावादायादाःस्थावरेसमाः एकोपनीताः
सर्वत्रदानाधमनविक्रये विभक्तधनाअविभक्तधनावादायादास्थावरेसमाभवंतितेषामध्येएकोऽ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कोदानादौसमर्थो नन्नवतोत्यर्थः इतिश्री विद्याधरवंशप्रनवश्रीशिलाहारनरेंद्रजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्री मदपरादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबंधेव्यवहाराध्यायविभागप्रकरणं समाप्तम् ॥ ॥ ॥ ॥

ओंश्रीगणेशायनमः ओंनमोसीमाविवादेनिर्णयहेतूनाह ओंसीमाविवादेक्षेत्रस्यसामंताःस्थविराद्याः गोपाः सीमाकषाणाश्चयेचान्येवनगोचराः नद्युदुरंतेसीमानंस्थलंगारतुषडुमैः सेतुवल्मीकनिम्नाख्यैश्चैवादीरु पलक्षितम् क्षेत्रस्यस्थावरस्यग्रामरामादेःसीमाममर्यादायाविवादेसामंताः समंतात्परितोऽनंतरग्रामादिः नोक्तारोहिस्थावरादेरुः आदिशब्देनशास्त्रांतरोक्ताः अन्येपिसीमानिर्णायकाःकथ्यंते गोपाःपशुपालनाःसी माकषाणाः सीमायाःकर्षकाः आकारांतोपिसीमाशब्दोस्तिवनगोचरावनोद्यजीविनः एतेसर्वेस्थलादिनिर्दि शेरुपलक्षितामवधंतासीमानंतद्विवादेनयेयुर्निर्णयुःस्युरमुनातम् निम्नपरिखाश्चैत्यःसंप्रतिपन्नक्षेत्र हयस्वामिकल्पितोलिंगविशेषः प्रसिद्धमन्यत सीमानेदानाहनारदः धजिनीमत्सिनीचैव नैधानीनयवर्जि ताः राजशासननीताचसीमापंचविधास्मृता धजिनीवल्मादिलक्षिता मत्सिनीमत्स्यधारजललक्षिता नैधा नीनूमध्यनिहिततुषांगारादिकुंभोपलक्षिता नयवर्जिता आर्थिप्रत्यर्थिकृतलिंगगम्या नयेणसर्वान्नावेत्स येकृतेतिवा राजशासनिकाराजाज्ञाकृतामनुः सीमाप्रतिसमुत्पन्नेविवादेग्रामयोर्द्वयोर्ज्येष्ठेसामासिनयेदेतां सुप्रकाशेषुसेतुषु ग्रामशब्दःप्रदर्शनार्थः तेनजनपदयोःक्षेत्रयोर्गृहयोश्चमर्यादाविवादसंग्रहः एवं चतुर्विधाएवसीमाविवादोनवतिज्येष्ठमासयहणानियमार्थम् किंतुसौकार्यप्राप्तम् तुकरंहितदासी

मालिंगाप्रदर्शनम् सेत्वादयःसीमंहेतवःनिवेशाकालेकर्त्तव्यःसीमावधविनिश्चयःप्रकाशोयांशुचिर्देशेश्चलक्षि तःसंशयापहःनिर्व्यूढोग्रामादिप्रवेशारंभःसीमावधः सीमायानिबंधनंनियामकम् उपांशुअप्रकाशकम् व स्यतिःकृपकापीत्तउत्कलिंचैत्यारामह्रदालयाःप्राकाशचिह्नान्येतानिसीमायिकारयेत्सदा निहितानितथा न्यानियानिनूमिर्मन्नक्षयेत् नारदःग्रामोग्रामस्यसामंतःक्षेत्रंक्षेत्रस्यकीर्त्तितम् गृहंगृहस्यनिर्दिष्टंसमं तात्परिन्नावयेत् ग्रामादिशब्दैर्ग्रामादिशब्दैर्ग्रामादिनोक्तोउपलक्षिताः समंततोयेउपलक्ष्यंते तेश्चसामंता विवादविषयस्यग्रामस्यसमंततःसर्वतःस्थितान्परिन्नावयेत् नन्वेकस्यामेवदिशिं स्थविराद्यइत्या दिशब्देनान्यैपिशास्त्रांतरोक्ताउच्यंते आधितत्रूनत्वंशेअस्तिनास्तित्वमेवव्यवहारः सीमाचक्षुर्वादस्यहेतवःइतिस्यादस्यषड्प्रकारता तत्रकात्यायनःतेषामन्नावेसामंतामूलकक्षेत्रादयः स्थावरेषु षट्प्रकारेपिनात्रकार्यविचारणा तेषामितिसाक्षिनिर्देशः अतएवमनुः यदिसंशयएवस्याल्लिंगानामपिदर्शने साक्षिप्रत्ययएवस्याद्विवादेसीमनिर्णयः कात्यायनः तस्मिन्नोगःप्रयोक्तव्यः सर्वैःसाक्षिभुतिष्ठतिरित्याह ऊर्ध्वंत्रिरथ्यासाक्षीमार्गहयान्वितः मनुःग्रामीयकुलनातुसमक्षेसीमसाक्षिणः प्रष्टव्याःसीमलिं गानितयोश्चैवविवादिनोः तेपृष्टास्तुयथाब्रुयुःसामंताःसीमनिर्णयम् तथातांश्चनिबध्नीयात्समस्तांश्चसा क्षिणः साध्वनावेतुचत्वारोग्रामाःसीमांतवादिनः सीमाविनिर्णयंऊर्ध्वंप्रकुर्युराजसन्निधौमौलानाह का त्यायनः येतत्रपूर्वसामंतायश्चोद्दशांतरंगताः तन्मूलत्वात्तु तेमौलास्तेपिनिःपरिकीर्त्तिताःउक्तानपिसएवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ह उपश्रवणसंभोगकार्यारव्यानोपचिक्रिताः उद्धरंतितत्तोयस्माद्धृतास्तेनतःस्मृताः उपश्रवणपरस्परप्रसिद्धिः का
र्यारव्यानंतत्करग्रहणवार्त्ता उद्धृतादयइत्यत्रादिशब्देनयेयांयरिग्रहस्तेषांनिर्देशस्वयमेवकरोति संसक्तास्त्व
थ सामंतास्तत्संसक्तास्त्वथोत्तराः संसक्तसक्तसक्तांतावसाकाराः प्रकीर्त्तिताः क्षेत्रादिविप्रतिपन्नसीमक
स्यसर्वासुदिक्षुयेअनंतरंक्षेत्रादिनोक्तास्तेसंसक्ताः येतुतदनंतरास्तेसामंतायेपितदनंतरास्तेसंसक्त
संसक्ता तेषामपियेअनंतरास्तेसंसक्तसक्तसंसक्ताः एवंयथाकराः षोडशसंख्यकान्भवंति तथा सामं
तानवेसामंतेकुर्यात्क्षेत्रादिनिर्णयम् ग्रामसीमातुचतथा तद्भागरदेशयोः स्वार्थसिद्धौप्रदुष्टेषुसामंते
ष्वर्थगौरवात्तत्संसक्तेषुकर्त्तव्य उद्धारोनात्रसंशयः संसक्तसक्तदुष्टेषुतत्संसक्ताः प्रकीर्त्तिताः कर्त्तव्या
नप्रदुष्टानुरात्राधर्मविज्ञानतात्यक्त्वादुष्टासुसामंतान्यान्सीमादिनिः सहसंनिश्चाकारयेत्सीमामवंध
र्मविदोविदुः सीमादिभिश्चानन्यान्सीमाप्रतिनिर्णायकान्कारयेदित्यर्थः तथाः सामंताः साधनंपूर्वमनि
र्देशोक्तोगुणान्विताः द्विगुणास्तत्तरादेशयास्तत्तोमेत्रिगुणामताः प्रतिवादिनः सामंतान्प्रतिअनिष्टोक्तोदोषो
ज्ञावनेइत्यर्थः उत्तरासंसक्तादयः सामंतादीनामसान्निध्येपिसीमालिंगानिचक्षतुषादीनिप्रदर्शयंतो
सीमानिर्णायकत्वमुपपद्यतेएव तथाहितदनिज्ञायघपिदक्षादिस्वरूपमन्येपिजानीयुः तथाप्ययंवक्ष्यः
सीमलिंगमयंनेतिविवेकोन्येषांनास्ति तथात्रप्रदेशेदुष्टागारादिनिखात्तंविद्यते इतिसामंतादिनिरव
श्यंज्ञातुम् अतएवबृहस्पतिः करीषास्थितुषांगारशर्करारामठपालिकाः सिकतेष्टकगोवालकार्यासा

स्थीनिचस्मचप्रक्षिप्यकुंभेषुतानिसीमांतेषुनिधापयेत् ततःयोगंडवालांप्रयत्नेनप्रदर्शयेत् सर्वत्रैव
शिष्टानांतेदर्शयेयुस्तथैवच एवंपरस्परज्ञानेसीमाज्ञातिर्नजायते यतएवैषांलिंगप्रदर्शकत्वेननिश्चीयक
त्वमतएवपापनिरतयाव्याधशाकुनिकव्यालग्राहीप्रच्छतीनांसाक्षिज्ञानहीणामपीतर्पयेहाक्षेत्रियठति
सामंताः स्थविराद्यागणाइति तस्मिन्प्रत्येगणाक्षेत्रेनक्षालुणादिसमूहवाचिनोगणिनोलक्ष्यंते अस्मिंव
सीम्नितेषांप्रामाण्यम् यस्माहनारदः क्षेत्रसीमाविवादेषुसामंतेभ्योविनिश्चयः नगरग्रामगणिनोयेचबहु
तमानराग्रामसीमासुच्चहिर्येसुतत्कर्षिजीविनः नयेयुःसीमानमित्यनुवर्त्तो आहनारदः निम्नगापह
नोन्मग्ननिश्चिह्नासुसीमासु तत्प्रदेशानुमानेश्चप्रमाणेनोगदंनेवहस्पतिः अन्यथामात्सम्याहत्यदंडा
न्प्रणयेदामही अन्यथानन्नवेद्धर्त्तानराणांराजदैविकःक्षयो देयोजीवंश्चदैवराजवशोनराणांत
स्मात्सर्वेषुकार्येषुतत्कर्त्तृनविचालयेत् ग्रामयोरुभयोर्यत्रमर्यादाकृत्रिमानदी ह्रदोदयेनचाल्पासा
चालयन्दंडमर्हति कुरुतेदानहरणंनापन्नागवशान्नयात् एकत्रकृत्यातेतुन्मेरन्पत्रसंस्थितिः न
दीतीरंप्रकुरुतेतस्यैतानविचालयेत् क्षेत्रससस्यमुद्यंत्र्यन्नमिश्चिन्नायदानवेत् नदीस्रोतः प्रवाहेण
क्षेत्रस्वामीलभेत्तत्पूर्वस्वामीसत्यवापक्रोलक्षेतयावत्सस्यमितिशेषः यारात्क्रोधलोभेनवलान्नायं
नवाकृताप्रदद्यान्यस्यनुक्षेननसासिद्धिमवाप्नुयात् प्रमाणंहितान्मिंचुंजतोयस्ययाहता पुणाधिकसद
न्नावात्तस्यतंनेवचालयेत् बृहस्पतिःशपथैः शापिताः स्वैस्वैर्व्रयुः सीम्निविनिश्चयम् दर्शयेयुर्निधाना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नितत्प्रमाणमिति स्थितिः निधानानिहितानि तुषागारदीनि सीमलिंगानीत्यर्थः यत्रनसंतिसीमनिर्णयसमर्थाः साक्षिणः सामंतास्त्रयोवनत्रान्कुर्वंतिलिंगानिप्रदर्शयितुं तत्रकिंकार्यमित्यपेक्षितत्राह सामंतावासमाश्रित्य वा क्षत्वारोष्टोदशापिवा रक्तसवसनाः सीमानयेयुः क्षितिधारिणः विवादविषयीभूतस्यग्रामादेः समंतात्सर्वतोवर्त्तमानाग्रामादयोग्रामादिस्थाः पुरुषाः सामंतास्तेचसमाः समसंख्काः तामेवसमसंख्यांप्रदर्शयतिचत्वारोष्टोदशापिवा अनेनद्वयोः वर्णाचव्यावृत्तिः तेचलोहितकुसुमस्रविणोलोहितवसनाः क्षितिलोष्टंचशिरसाधारयंतश्चक्रमाणाः सीमांतंनयेयुः निर्णयेयुः मनुः शिरोनिसृग्रहीत्वोर्वीस्रविणोरक्तवाससः पुरुषैः क्षापितास्वैःस्वैर्नयेयुस्तेसमंजसम् नारदः नैकः समुन्नयेत्सीमानरःप्रत्ययवानपि उरुत्वादस्यकार्यस्यक्रियेषावकुंस्थिता एकोद्वौवान्नयेत्सीमांसोपवासः समुन्नयेत् कात्यायनः एकोयमुन्नयेत्सीमामुन्नयोरीप्सितःक्वचित् मतंकेचित्तिमारोप्यरक्तवासाः समाहितः वहस्यतिः ज्ञात्वाचिरंविनासाधुरेकोपुन्नयसंमतः रक्तमाल्यांबरधरोमद्यमादायमूर्द्धनिसत्पत्रतः सोपवासः सीमांतंदर्शयेन्नरः ज्ञात्वाचिरंविनासाधुश्चिरस्यचानावइत्यर्थः मिथ्याद्वारिणंदंडमाह अनृतेत्वित्यादिना मध्यमसाहसम् सामंतदयोयदन्यंमिथ्यानृतंसीमानिर्णयंवदुः तदामध्यमसाहसकार्षापणानांचत्वारिंशदधिकानिपंचशतानिदंडनीयाः वसुकात्यायनेनोक्तम् वक्तुंनात्मगृहीतानांनसर्वेनिर्णयंयदिकुर्युर्नयाद्वालोनाद्वाप्यात्तत्तमसाहसम् तदाज्ञायदोषगौरवे सतिद्रष्टव्यम् यद्यप्ययंतेनैवोक्तम् राज्ञानहिमुच्यतेसामंतानिर्णयंप्रति अज्ञानोक्तौ

22

23

23

दंडयित्वापुनःसीमांविचारयेत् स्मृतौतुप्रतिषेधःस्यादंडस्तत्तमसाहसमिति तदपिकथितविषयम् नारदः शोषाश्चेदन्तरंत्रयुर्नियुक्तान्मिश्रकर्मणि जघन्यासेपिप्रत्येकंविनेयुःपूर्वसाहसम् शेषाः सामंतेत्वन्येऽजघन्यामोजसेसक्षादयःपूर्वसाहसंप्रथमसाहसम् तथागणवृद्धादयस्त्वन्येदंडनीयाःपथवृक्षयथावि नेयाः प्रथमेनैवसाहसेनानृतेतथा गणाश्चवृद्धादयश्चतेगणवृद्धादयः आदिशब्देनमौलाःक्षतनामरयामाग्र्यास्तेएतेचसाक्षिधर्ममतिक्रामंतःप्रथमसाहसंदंडनीयाः अनृतत्वंमिथ्यात्वंच तेषांसीमलिंगानांनिखातानामप्रदर्शनेस्थलवृक्षादीनांचान्यथादर्शनेवेदितव्यम् कात्यायनः सीमांचक्रमाणेषुशोषादस्यशीतथैवच त्रिपदपदसप्ताहंदेवराजकमिष्यतेऽति लिंगानांज्ञातृणांचानावेयत्कार्यंतदाह अनावेज्ञातरिक्षानांराजासीमाःप्रवर्त्तकः ज्ञातृणांसाक्षिसामंतादीनांचिरंक्षानेवस्थलवृक्षादीनांचसंतवे राजैवस्यात्तत्प्रेषणसीमानंप्रवर्त्तयेत् नारदः यदाचनस्युर्ज्ञातारःसीमायांनचलक्षणम् तदाराजाद्वयोःसीमामुन्नयेदिष्टतःस्वयम् इष्टमिष्टायदापुनर्विवादविषयीभूतासीमान्मिरेकस्यक्षेत्रादेरंतरंतोपकारिकात्ययाविनातद्ग्रामादिनन्नंवत्येत इतरस्यतुनतथा तथाहमनुः सीमायामविषह्यायांस्वयंराजैवधर्मवित् प्रविश्यारुमिमेषांसुपक्षारादितिस्थितिः अविषह्यासाक्षिसापकल्पान्प्रविश्यत्रयोदित्यर्थः उपकारणमुपकारहेतोः उक्तंह्येतत्सीमोर्निर्णयकारणं तदेवान्येषामप्यारामादीनांसीमनिर्णयकारणमाह आरामायतनस्थामनिपानोघान्वेश्मसु एषएवविधिर्ज्ञेयोवर्षोदकप्रवाहादिषु आरामादिषुसीमाविवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दविषयेषु अयमेवस्तद्विसामंतादिकोविधिर्निर्णयविधायकोज्ञेयः वर्षाप्रवज्जलप्रवाहमर्यादविवादेषए
वविधिः आरामआरामदिवनं आपतनंदेवालयः उद्यानंक्रीडावनंप्रसिद्धमन्यत् आदिशब्दः सर्वेषांमेवन्यूम
र्यादाविवादानांसंग्रहार्थः अतएवबृहस्पतिः सर्वस्मिन्स्थावरेवादेविधिरेषप्रकीर्त्तितः तथा निवेशाद्गृहा
दारत्यगृहेवार्यपणादिकम् येनयावद्व्ययानुरूपंतत्स्यतंनविचालयेत् वातायनप्रणालीस्तुतथानिर्यूहवे
दिकाः चतुःशालस्यदनिद्राः प्राङ्निष्टानचालयेत् वातायनंवाद्वाः काष्ठादिमयोजलनिर्गमनोपायः प्र
णाली निर्यूहोद्वारनिर्गतः काष्ठविशेषः गृहघोणीतियावत् वेदिकाप्रांगनादिनूः चतुःशालंचतुर्द्वारं गृह
स्यदिक्षापटलप्रांतेकात्यायनः मेखलानामनिष्कासमवाद्यानोपधारयेत् प्रणालीगृहवास्तुंचपीडयद्दृ
ढानाश्रयेत् निवेशात्मयाद्यूर्ध्वनेतेयोजयेत्कदाचन दृष्टयातेप्रणालंचनकुर्यात्स्वेश्मसु मेखलानुरू
मूलबंधः नतोमलनिर्गमः निष्कासोहर्म्यादिनिर्गतेषुनिर्गतंकाष्ठादिनिर्मितमस्थिरभूमिकमुपवेशनस्था
नंनोपधारयेत् ननिरुंध्यात्तु गृहवास्तुःवास्तुभिः दृष्टियातोगवाक्षः वहस्पतिः वर्चःस्थानंवह्निमर्यादा
र्द्धिष्टोवुसेद्यनम् अत्यारात्परतउत्सर्पनंकर्त्तव्यंकदाचन वर्चःपुरीषंगर्त्तःशुद्धं अत्यारादतिसमीपे कात्याय
नः विण्मूत्रोदकचक्रंचवह्निष्वन्ननिवेशनम् अरत्निद्वयमुत्सृज्यपरतउत्तानिवेशयेत् बृहस्पतिः योत्पा
दयतियनायेचपशवस्तानिवारिताः तदुत्पंतेसतरणंनरोद्धव्यंतुकेनचित् यस्तत्रसंरुंध्यन्नवज्ञारेपणमेव
च वामात्पुरीषंकुर्याच्चतत्स्यदंडमुमाषकः मनुः समुत्सृजेद्राजमार्गेयत्वमेध्यमनापदि सद्यो वार्धप

णोदग्वादमेध्येचाप्सुनरोधयेत् आपस्तथावल्मीकागर्त्तिणीवानएवच परिनायणमर्हतिनत्वरोधपरिनिस्थितिः
परिनाषणेधिर्दंडः वात्यायनः तडागोद्यानतोयंनिष्कोमध्येनविनाशयेत् अमेध्येशोधयित्वातुदंडयेत्
र्वसाहसम् दूषयेत्सिक्तीर्थानिस्थापितानिमहात्मभिः पुण्यानियतवनीयानिदंडयेत्पूर्वसाहसम् मर्यादो
याः प्रनेदेतुसीमातिक्रमणेतथा क्षेत्रस्यहरणेदंडः अधमोत्तमध्यमाः क्षेत्रादिसीमोत्तापकंसत्वादिकं
मर्यादातस्याः प्रनेदेविनाशे सीमश्चातिक्रमणेक्षेत्रस्यचापहारे यथाक्रममधमोत्तममध्यमदंडाज्ञवति
एतच्चप्रदर्शनार्थम् तेनापराधन्यूनत्वापेक्षया वधः सर्वस्वहरणं पुरनिर्वासनोक्तेइत्यादि शास्त्रांतरो
क्तोव्यदंडांतरमधिकोर्थेनवति मनुः गृहंतडागमारामंक्षेत्रंवासीठयाहरन् ऋतनियंचदंड्यः स्याद्व
कनाद्विशतोदमः वसुमनुःस्थापितोह्येवमर्यादासुतयोर्ममयोसतां अतिक्रामंतिये मोहात्तेदंड्याद्विशतंदम
मकात्यायनः सीमामध्येतुस्तानांवृक्षाणांक्षेत्रयोः फलपुष्पंचसामान्यंक्षेत्रस्वामिषुनिर्दिशेत् अन्यक्षेत्रेषुजा
तानांशाखयात्रान्यसंस्थिताः स्वामिनंतंविजानीयाद्यस्यक्षेत्रेषुसंस्थिताः संस्थिताउत्पन्नाःकिंच ननिषेधो
त्पन्नाधस्तुक्षेतुः कल्पाणाद्वारकः परन्तुमिहरन्न्यूनः स्वल्पक्षेत्रोवहूदकः स्वक्षेत्रेपरेणक्रियमाणः सेतुरल्पस्यायद्वा
रस्यमहतश्चोपद्वारस्यहेतुर्ननिवार्यः तथा यस्यन्तुमिस्वल्पक्षेत्रः स्वल्पायनोवहूदकश्चकूपोपहरेत् सोपित्ते
ननिषेधः वियरोतोनुसेतुंक्रमेणनिषेधावेवकिंच स्वामिनोविनिवेद्यक्षेत्रेसेतुंप्रवर्त्तयेत् उत्पन्नेस्वामि
नोनागतंदन्नावेमहीयतेः यस्तुक्षेत्रस्वामिनमनुज्ञाप्यतक्षेत्रेसेतुंकरोति सतस्यफलोपभोगंदत्त्वमद्दत्त्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वानन्तर्यते किंतु क्षेत्रस्वाम्येवनश्यतेतत्स्वीराज्ञ नारदः सेतुलुङ्निषेधोस्तेयः खेयोवध्यस्तथैवच तोयप्रवर्त्तनात्
खेयोवध्यःस्याद्विनिवर्त्तनात् क्षेत्रातोयंप्रवर्त्तयितुयः सेतुः सखेयः यस्तुक्षेत्रेएवतोयंधारयितुंक्रियतेसवध्यः
नांतरेणोदकंसस्यनाशश्चानुदकेसतियएवानुदकेदोषः सएवतुदकेनवेत् पूर्वप्रवर्त्तमुत्पन्नमपक्षास्वामि
नांतुयः सेतुंप्रवर्त्तयतिकृत्रिमंतस्यतत्फलत्वाद्यवेत् मतेतुस्वामिनिपुनस्तद्वत्रमेवापिमानवे राजानमामंत्र्य
ततः कुर्यात्सेतुप्रवर्त्तनम् अतोन्यथाक्षेत्रनाक्रम्यान्मार्गवाधानुदहीयनात् इषवस्तस्यनश्यतियोविघ्न
मनुविधत्ति अनुदहीननिदहीनम् तस्यमार्गव्याघस्येत्यर्थः द्रात्यायनः अस्वाम्यनुमतेनैवंसंस्कारंकु
र्वतेतुयः गृहोद्यानतडागानांसंस्कर्त्तोलनतेनतु देयंस्वामिनिचायातेननिवेद्यन्येयदि अथाचेद्यप्रसु
क्तंतुतज्जंतुलवनंतेफलम्प्रसंगात्क्षेत्रविषयंविचिदाह पालाहृतमपिक्षेत्रंयोनकुर्यान्नाक्रारयेत् तंप्रादाप्य
कृष्टंवादंक्षेत्रमन्येनक्रारयेत् यःक्षेत्रंपालाहृतंकृष्टमपिनकुर्यात् तत्रक्षेत्रेबीजवाप्यादिनकुर्यात् नापि
क्रारयेत् तंहृष्टीवलमकृष्टंवादंप्रदाप्य अन्येनकृष्टीवलेनक्षेत्रंक्रारयेत् वादःक्षेत्रस्यफलम् अकृष्टक्षेत्र
स्यैवः अकृष्टवादः अकृष्टेपिक्षेत्रेतंप्रदाप्यक्षेत्रमन्यस्यार्यायेदित्यर्थः व्यासःक्षेत्रंगृहीत्वायः कस्मिन्नकुर्या
न्नचक्रारयेत् स्वामिनेसवादंदाप्योराजादंडंचतत्समम् तत्समं तस्यक्षेत्रस्यादस्यानुरूपमित्यर्थः तदेवसा
रूप्यंदर्शयति चिरावसन्नेदशमंकृष्यमानेतयाष्टमम् सुसंस्कृतेपिषष्ठस्यात्परिकल्प्ययथास्थितिः चिराच
सन्नेचिरक्रान्तसन्निकृष्टे क्षेत्रेपूर्वोक्तेनिमित्तेसतिक्षेत्रफलस्यदशमंनागंदंडीय कृष्यमानेवर्त्तमानविलेख

नेतुक्षेत्रेऽष्टमम् सुसंस्कृतेनुषष्ठमिति नारदः असत्कृतेनष्टेवुक्षेत्रिकेणनिवर्त्तितःक्षेत्रंचेद्विकर्षेत्कश्चिदन्य
वीतमतत्फलम् विकृष्यमाणेक्षेत्रेतुक्षेत्रिकः पुनरावृत्तेत्र विलोपचारंतत्सर्वंदत्वाक्षेत्रमवाप्नुयात् खिलंतु
कृष्टंक्षेत्रंतदष्टनागापचयाद्यावत्सप्तनागपः समाः संप्राप्तेसप्तमेवर्षेतुल्यंक्षेत्रंलभेतसः अस्यार्थकृत्यायनग्रा
ह अवाप्तितोनदद्याच्चेत्खिलार्थंचव्ययम् तदष्टनागहीनंतुक्रार्ष्यः फलमाप्नुयात् चर्षीणएषोसनोक्तास्प
तत्तः स्वामिनेतुतत् क्षेत्रस्वामीक्रार्षंक्रायखिलव्ययंनिर्धनइतिकृत्वानददाति तदाक्रार्षकः क्षेत्रफलस्याष्टमं
नागमष्टोवर्षाणियावत्स्वामिनेददात् ततऊर्ध्वंस्वाम्येवक्षेत्रफलंलभतेइत्यर्थःनारदः संवत्सरेणार्धं खिलं
खिनेस्याद्वत्सरैस्त्रिभिः पंचवर्षोवसन्नंतुक्षेत्रंदशवार्षिकम् कृष्टिविनासंवत्सरेणार्धं खिलंभवति यत्नसाध्यं
भवतीत्यर्थः एवंत्रिभिर्वर्षैः खिलंमहायत्नसाध्यंभवतीत्यर्थः पंचवर्षोपक्षितंक्षेत्रमटवीतुल्यंस्यात्तत्त
श्चैवंकुर्वतः कार्षस्यापराधानुरूपंक्षेस्वामिनेचतेनदेयम् क्षेत्रंत्रिपुरुषंयस्यगृहंवास्याक्रमागतम् राज
प्रसादादन्यत्रनतज्जोगः परंनयेत् त्रिपुरुषायातोभोगोराजप्रसादकृतादन्योगृहादेः परोभोगंनिवारयति
इतिसीमाविवादप्रकरणम् ओं श्रीगणेशायनमः उक्तक्षेत्रापराधिदंडप्रसंगात्स्यापराधिदंडमाह मा
षान्पशुमहिषीपरस्योघघातिनी दंडनीयातदर्द्धंवोस्तदर्द्धमजाविकम् नष्टाणमर्द्धनाशंपरस्योघ
घातिनीमहिषीमहिषोवामाषानष्टोदंडः स्यात् गोश्चतुरोमाषान् अजाविकोद्वौमाषौ पशूनानिर्धन
त्वेनायोग्यत्वात्स्वामिनामयंनष्टाणाद्दंडविधिः कार्षापणस्यविंशोनागोमाषः नष्टायित्वोपविष्टानो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पथोक्तादिगुणोदण्डः सममेषांविवीतेपिखरोष्ट्रमहिषीसमम् येषशावःसस्यंनक्षायित्वात्तत्रदोषविशति तेषांप्रतिखिक्षादंडादद्विगुणोदंडोभवति यःसस्योपघातेमहिष्यादीनांदंडउक्तःसएवविवीतोपघातेपिवेदितव्यःतत्रगुणत्वर्थमावतोन्नमिनागोविवीतम् खरउष्ट्रश्चमहिष्यानुल्यदंडः मनुःक्षेत्रेषुन्येषुतुयश्चुःसपादंदंडमर्हति सर्वत्रतुसदोदेयःक्षेत्रिकायेतिधारणाअस्यार्थः येषुक्षेत्रेषुकृतापराधाअपिपशवोनदंडनीयाइतिमनुनोक्तातोन्येषुक्षेत्रेषुकृतापराधःपशुःसक्षादंकार्षापणंदंडमर्हतीति एतन्मतिपत्तिक्रमहतिचापराधेद्रष्टव्यम् सर्वेषुचपशुक्षेत्रेषुशादःक्षेत्रफलंयावद्विगुणंवातंतावत्क्षेत्रिकायदेयम् दंडप्रमुखादित्यनुवर्त्तौराखलिखितौरात्रौचरतांगोःपंचमाषान्दिवात्रीन् मुहूर्त्तेमाषंग्रासेत्वदंडः सर्वेषामेववत्सोमाषम् महिषीदशखरोष्ट्रीषोडशाअजाविकंचतुरःनारदः गावःपादंप्रादाप्यासुमहिष्योद्विगुणंततःअजाविकेसवत्सेतुमाषोदंडःपरःस्मृतः सन्नानीद्विगुणोदंडोवसतांवचनुर्गुणः प्रत्यक्षाचारकाणांतुचौरदंडः स्मृतोबुधैःविष्णुः महिषीचेत्तस्यनाशंकुर्यात्तस्यात्तत्स्वरोमाषान्दंडः अपालनायाः स्वामी अश्वस्तस्यागदर्शनेवागोश्चेत्तद्दर्शनेतद्दर्शनेअजाविके उक्तोदंडः क्षेत्रस्वामिनोयद्देयं पशुपालस्यचयत्कार्यंतदिदानीमाह यावत्तस्यविनश्येत्तावत्क्षेत्रीफलंतन्नेतरपालस्तादृग्योगोमीतुपूर्वोक्तंदंडमर्हति अपक्षपातिनःप्राज्ञाःसामंतायावत्तस्यविनष्टंपरिज्ञाय ब्रूयुस्तावत्क्षेत्रिणेगोमीदद्यात् राज्ञेचपूर्वोक्तंदंडंगोमीस्वामीगोशब्दःपशुमात्रोपलक्षणार्थःपशुपालश्चराज्ञाकशादिनाताडनीयः नारदः गोनिसृष्टंक्षितंसस्ययोनरःप्रतियाचते सामंतानुमतंदेयंधान्यंयत्तत्रवी

पितम् गोन्नंधंगोमिनादेयंधान्यंवैकार्षिकंस्यत् एवंहिविनयःप्रोक्तोगावांसस्यावमर्दने यत्तत्रानयोक्तम् गोनिर्विनाशितंधान्ययोनरः प्रतियाचते पितरस्तस्यनाश्नंतिनाश्नंतित्रिदिवौकसइति तत्क्षीरवोविहितंविषयम् उक्तस्यदंडस्यविषयविशेषेपवादमाह पथिग्रामविवीतेक्षेत्रेदोषोनविद्यतेअक्रामतःक्रामचारेचौरवद्दंडमर्हति पथोग्रामस्यविवीतस्यचांतेसमीपेयत्क्षेत्रंतत्रपशुनिरक्षामतःसस्येविहन्यमानेपशुस्वामियालयोर्दोषोनविद्यते ततश्चशाद्दंडयोदीनोगोयस्यचताडनंनास्ति क्रामतस्तुपशुचारणेचौरवद्दंडःदोषानवज्ञचतावत्सत्याम् नारदः ग्रामोपांतेतुयत्क्षेत्रंविवीतांतेमहापथि अनावर्तेक्षितन्नरोनयालस्यव्यतिक्रमः वर्त्तितंत्रप्रकुर्वीतयामुष्ट्रोनावलोकयेत् छिद्रंचचारयेत्तत्रश्वभ्रंकरमुखानुगमनारदःपथिक्षेत्रेवर्त्तिकार्याःयामुष्ट्रोनावलोकयेत् नलंघयेत्पशुर्नोष्ट्रोनिघ्नाधोचश्वभ्रकरः कात्यायनःअजातिष्वेवसस्येषुकुर्यादावरणंमहत् दुःखेनहिनिवार्यंतल्लुब्धखादुसामगाः मनुः पथिक्षेत्रेपरिक्षिप्तेग्रामांतेयेथवापुनःसपालःज्ञातदंडार्होविपालंवारयेत्यशुम् पथ्यादिक्षेत्रंयदिपरिवर्तंगोपालसहितःपशुस्तंपहन्यात्ततदाज्ञातदंडार्हःपशुरपालश्चेद्वारयितव्यइत्यर्थः नारदः उक्तंप्यनुवर्त्तियःस्यात्तस्यघातेगवादिनिःपाल्यःज्ञास्योवधेस्तन्नचेत्तात्तंनिवारयेत् पशुविशेषेपवादमाह महोक्षोत्सृष्टयश्चांडःसतिक्रांतुकादयःपाल्योयेषांचतेमोच्याराजदैवपरिप्लुताःमहोक्षादयःसस्यापराधेपिनदंड्याःमहोक्षाःसांडुदयमहोक्षाःयस्यवीसांगवांगर्नोधनायधत्तःउत्सृष्टःदेवताद्यर्थंयथावत्स्वामिनापरित्यक्तःपरावोगवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

व्यः सूतिकानवप्रसूतिकादशात्रंयावत् आगंतुकःपालरहितोयामांतरादागतःयेचपशवोराज्ञापरराष्ट्राहिणो
दैवेनव्याध्यादिनापीडिताउपद्रुताः सेसगोपाअधिमेव्याः आदिशब्दःशास्त्रांतरोक्तसंग्रहार्थः ऽशानाः अदंडा
हास्तिनोश्वाश्वप्रजापालाहितेस्मृताः अदंडाः द्राणकुंडाश्वदधक्षीरतलक्षणाः अदंडागंतुकीगौश्चस्तिकाचा
लिसारिणीचदंडाश्वोत्सवेगवःश्राद्धकालेतथैवच प्रजापालाहीतिवचनाद्राजकीयानामेवहस्यादीनाम
दंडतागौमंडलात्प्रच्युतादनिगामिनीअनिसारिणी मनुः अनिर्दशाहांगास्तोदशाच्चेवपशुस्तथा सपाला
नःखादिपालान्वाअदंडान्मनुरब्रवीत नारदः गौडास्तादशाहेनुमहोक्षोवानिकुंजरोनिवार्यः सुप्रयत्नेन
नतेषांस्वामीनदंडभाक् तथा राजग्राहगृहीतोवावज्रोशनिहतोपिवा अपसर्पणाद्वाहतोवक्ताहायतितोन
वेत् व्याघ्रादिनिहतोवापिव्याधितोवाप्युपद्रुतः नतत्रदोषः पालस्यनचदंडोतिगोमिनाम् अधमोत्तम
मध्यनोयपशूनाचैवताडने स्वामीतुविवादेप्रत्यतन्त्रदंडनकल्पयेत् पशूनांस्वामिपालयोर्विवादेप्रत्याह
यथार्घितान्दशूनोपः सायंप्रत्ययतथा प्रसादमतनशोश्चप्रदाप्यक्तवेतनः यथाप्रातःकालेस्वामिना
परिगणिताःपशवःपशुपालायार्प्यते तथैवतेनसायंप्रत्यर्पणीयाः तत्रयादेगोपस्योपेक्षायामाचेतोमि
यतेनश्यतिवा तदातावतोगवादीन्यशूनक्तावेतनोविहितत्रतिगोपालः स्वामिनेराज्ञाप्रदाप्यः त
देतन्मनुरब्रवीत् गोपः क्षीरन्तोयंतुसडुहाद्दशतोवरान् गोस्वाम्यनुमतोभृत्यः सास्यात्कालेचतेनतिः
यःपशूनांगोपाः क्षीरंचतः क्षीरमृत्यः सदशतोदशानांगवादीनामध्याद्रामुत्कृष्टामेवागोस्वाम्यनु

मतोभृत्यइति आत्मार्थंदुग्धात् सैवपशुपालप्रकारांतरेणाचष्टेचतिर्भृत्यस्यात् नारदः गवांराताहृतत
दीधेनुःस्याद्दिनत्रितिःप्रातेसंवत्सरंगोपेक्षेदक्षाष्टमेहनि संदोहःसर्वदोहः वहस्यातिः तथाधेनु
नतःक्षीरंनक्तंताहनष्टमेदिनम् मनुःविघुष्यतुहतंचौरैर्नपालस्तत्रकिल्बिषी यदिदेशेचकालेच
स्वामिनःस्वस्यशंसति तथादिवातत्रव्यतापालेरात्रौस्वामिनितद्गृहे योगक्षेमोन्यथाचेत्तुपालोव
क्तव्योमियोत्र किल्बिषमपराधः वक्तव्यताप्यस्यैवाधएव व्यायःपालग्रहेग्रासघातेतथाराष्ट्रस्यक्तिमेय
त्रणंवहतेचात्मात्पालस्तत्रनकिल्बिषी पालदोषविनाशेनुपालेदंडविधीयते अर्धत्रयोदशपणाः स्वामिनेदेय
मेवच पालस्यचावरक्षणेपालेप्युपेक्षणेचेत् तेनदोषेणापराधिनाचसति अर्धत्रयोदशपणाः पालेविध
येदंडोविधेयः विनष्टपशुमूल्यंदद्युःस्वामिनेपिदापनीयंत्रयोदशानांपूरणात्त्रयोदशः सोर्धयोषांते अर्ध
त्रयोदशःपणायस्मिन्दंडेसोर्धत्रयोदशपणोदंडः साईत्रयोदशपणाइतियावत्स्याच्छ्रोव्यसनंगोपोया
यद्क्षेत्रेवचरितः अशक्तस्तत्रणमागत्यस्वामिनेतन्निवेदयेत् अथापयन्नविब्रूयात्स्वामिनेचनिवेदय
त्यवधुमहेलिगोपसान्निधनंचेत्तत्राजनिव्यापद्येताक्षतनिरासायत्नंकुर्यात तावन्निरासायसमर्थस्तु
स्वामिनेनिवेदयेत् आक्रोशंमनुः नष्टविनष्टदर्शनिःस्पृहतद्विधमेमतम् हीनंपुरुषकारेणप्रदधातो
नवेतत् मूल्यक्षोणेतिशेषः नाशंअदर्शनम् तथा अजाविकेतुसंरुद्धेचकैः पालेत्वनायतियत्र
सघवक्रोहन्यात्पालेक्लिल्बिषंनवेत् तासांचेदवरुद्धानांवरतीनांमिथोवने यामुपेत्यवकोहन्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न

नृपालस्तत्र किल्बिषी नारदः अनेन सर्वपाखानां विवादः समुदाहृतः मूलपुष्पविशुद्धिः स्याद्धालसंगादि
दर्शनात् ग्रामेऽपि गोप्रचारोऽस्ति राजन्नेनवा द्विजस्तौधपुष्पाणि सर्वतः समुदाहरेत् ग्रामवर्हिजनेऽप्यान्
मेध्यात्यमहत्त्वं शाद्वजवच्छाद्वागवदीनांपशूनांप्रचारोऽर्थान्नः स्यात् तृणाद्यन्यवहारेवाप्रचारः तथादि
जातिस्तृणानि इंधनानिपुष्पाणिचसर्वतःपरिगृह्णीयादपिन्नागादुपाहरेत्वा गौतमः गोऽश्वार्थीतृणामे
धान्यवीरुद्वृक्षस्तेनांत्वपुष्पाणि स्ववदादद्धीत फलानिचायाचितानाम् स्ववदितिवचनादुपाददानः स्वामि
नानिषेधः एतच्चापदियत्तुस्मृत्यंतरम् तृणंवायदिवाकाष्ठंपुष्पंवायदिवाफलम् अनायच्छंस्तुगृह्णतो
नोहरस्छेदनमर्हति इति तदनायद्वृक्षशाद्वादिविषयम् नमिवर्त्मनागोप्रचारोनवतिति यदुक्तं
तद्यवस्थापयति धनुः शतंपरीहारोग्रामेक्षेत्रांतरस्यवेत् द्वेशतेकर्वटस्यस्यान्नगरस्यचतुःशतम्
ग्रामोगृहीतवान्नस्तस्यतत्संवधिक्षेत्राणांचांतरंधनुः शतयरीमाणंपरिहारः परिहर्तव्यादिकम्न
वेदित्यर्थः कर्वटस्यपरीहारस्तुधनुः शतद्वयम् नगरस्यपुनर्धनुषांचतुःशतम् ग्रामादधिकंनग
रान्नूनोगृहीतम्रहः कर्वटः मनुः धनुः शतपरीहारोग्रामस्यस्यात्समततः ग्रामायातास्त्रयोवापित्रि
पुणेनगरंस्यात्तु द्वयोर्वर्त्तमानस्यवतीवेष्टंस्थानिकामकः काष्टकीलकः शम्या साप्रस्थायावत्तन्ना
गोव्यतीत्यपतितासम्यापातः इतिस्वामिपालप्रक्रमाम् अथस्वामिविक्रयविवादंप्रत्याह ओंस्वल
क्षेतन्यविक्रीतंक्रीतुर्दोषकारिते हीनाद्रहोहीनमल्पेवेलाहीनेचतत्कारः अस्वामिनागोन्मृगा

दिकंक्रीतं तद्यस्यस्वस्यक्रेतुःसकाशात्क्रेतुश्चविक्रेतारमप्रदायतोदोषश्चार्यस्यात् ततश्चोरवदस्य
दंडोभवति तथाहीनात्यल्पान्नवहीनाद्रहोरहसिविजनेदेशे हीनमूल्येऽल्पेमूल्येचपण्येक्षेत्रा ही
नेविक्रयेक्षेत्रारहितेमूल्येएवक्रेतास्तस्करः स्यात् तस्करंदंडनाकर्षादित्यर्थः जानतिघासे क्रयात्प्रागेवको
रयित्वायमिदंकीणीतइति नारदः निद्दिष्टंचापरद्रव्यंबलेनछद्मनापहृत्यवा विक्रीयतेसमक्षंयत्सज्ञेयो
स्वामिविक्रयः व्यासः याचितान्वाहितन्यासंकृत्वाचान्यस्ययद्धनम् विक्रीयतेस्वामिनावसज्ञेयोस्वामि
विक्रयः निद्दिष्टान्वाहितन्यासंहृत्वायाचितंवधकृम् उपांशुयेनविक्रीतमस्वामीसौनिधीयते पूर्वसा
मीवृतद्रव्ययदागत्यविधारयेत् तत्रमूल्यंदद्यान्नियंक्रेतुः शुद्धिस्तोतवेत् नारदः अस्वाम्यनुमता
द्वासादसतश्चजनाद्यहः हीनमूल्यमवेलायांक्रीणंतंदोषनाशयेत् चहस्पतिः अविज्ञातात्प्रयाक्री
तंविक्रेतायात्रवामतः स्वामीदत्वार्धमूल्यंतुप्रगृह्णीतस्वकंधनम् अर्धद्वयोरयंतत्रस्याद्व्यवहा
रतः अविज्ञातक्रयोदोषस्तथाचापरिपालनम् एतद्व्यंसमाख्यातंद्रव्यहानिकरंबुधैः अविज्ञाता
प्रयादविज्ञातस्थानात् विक्रेतुर्यक्रीतं यद्यज्ञातस्थानोपिविक्रेतायदिमतः तदास्वामिनामूल्यार्धं
क्रेत्रेदत्वास्वधनंग्राह्यम् अस्मिन्नविषयेस्वामिनःक्रेतुश्चाद्वहानिः द्वयोरप्ययराधित्वादिति अत्रमतौवि
षाणिन्वीर्थीपुरोगास्तेविज्ञातराजप्रकृषैः दिवागृहीतंयत्क्रेत्रासमुद्दोलनंतद्धनम् अविज्ञातनिवेशित्वा
द्यत्रमूल्यंनलभ्यते हानिस्तत्रसमाख्यातक्रेतुर्नास्तिकयोर्द्वयोः नष्टापहृतमासाद्य हरेद्राज्ञेतरम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देशकालातिपत्तौवाप्रहीत्वास्वयमर्पयेत् स्वकीयंद्रव्यं नष्टमपहृतंवऽसाधोपलभ्यतत्स्वहर्त्तारंएत्य ह्येत् विधारयेत् देशकालातिपत्तौराज्ञाग्रहणे क्रियमाणेयदिदेशमतीत्याहर्त्तानयति कालात्पर्ये वापहृतंद्रव्यंव्ययैति तदास्वयमपहर्त्तारंगृहीत्वाराज्ञेर्पयेत् गृहीतेनयत्कार्यंतदाह विक्रेतुर्दर्शनात् शुद्धिः स्वामीद्रव्यंन्यूनेदमं क्रेतामूल्यमवाप्नोतितस्माद्यत्तस्यविक्रयीविक्रेतरिप्रदर्शितेतुशुद्धि रुत्पद्यतास्यात् तत्रस्वामिविक्रीतंधनंस्वामीलब्ध्वेतत्तथाविक्रेतुःसकाशान्नयोदेहे क्रेतात्तन्मूल्यमवा प्नोति क्रीतायनःप्रकाशंवाकृयंकुर्यान्मूलंवायिसमर्पयेत् मूलानयनकालश्चदेयोयोजनसंख्यया मू लंविक्रेतादेशविप्रकर्षायेद्धयेत्पर्यः मनुः अथमूलमनाहार्यंप्रकाशंक्रयशोधितम् अदंशेमु क्तेराज्ञानास्तिकोलब्धेधनम् मूलविक्रेतासचाज्ञायमानदेशत्वादनाहार्यः व्यासः मूलेसमा क्रतेक्रेतानानियोज्यंकथंचन्मूलेनसहवादस्तुनास्तिकस्यतदाप्तवत् नास्तिकाएषद्रव्यस्वामी त त्रस्वामिविक्रेतृविवादेस्वामिनास्वधनप्राप्तयेयत्कर्त्तव्यंतदाह आगमेनोपयोगान्यत्रेद्रव्यमतोन्य था पंचबंधोदमस्वकराज्ञस्तेनाविनाविते नास्तिकेनविवादास्पदंधनक्रियादिनागमेनयुक्त्यावात्मतया भावंनमयेतदानविक्रयादिनान्यस्यस्वकृतं किंतुनष्टमेवेतद्धितिनाव्यम् अतोन्यथायद्यक्तप्रका रेणनास्तिकेनानाविते तदाराज्ञेपंचबंधोदमसेनदेयः विवादास्पदधनंपंचभागसमितो धनभागोय त्रबध्यतेसपंचबंधः आगमोपयोगोवाराज्ञश्चातनिः साध्यः यदाहकात्यायनः नास्तिकस्तुप्रकुर्वीत

मू अदत्तत्यक्तविक्रीतंकृत्वास्वंलब्धेतधनम् यदिस्वंनैवकुर्वीतस्तातनिर्कास्तिकोधनम् प्रसंगविनिवृत्यर्थंचैरव दंडमर्हतिप्रसंगेनिप्रायः तथाग्निरुक्तधनंकुर्यात्प्रथमंज्ञातनिः स्वकम् पश्चादात्मविशुद्ध्यर्थंक्रयंकेता स्वंधुनिः अग्नियोक्तानास्तिकः तेनज्ञातिनिः स्वकीयत्वंधनस्यसाध्यम् नचेत्सराज्ञेव्यक्तयाकर्तुं तदाके तात्आत्मनोदोषपरिहारार्थंस्वंधनिः साक्षिनृतेः क्रयंसाधयेत् तथा असमाहार्यमूलेस्तुक्रयमे वदिशो धयेत् विशोधितेक्रयेराज्ञानवक्तव्यः सकिंचन तथा प्रकाशंचक्रयंकुर्यात्साधुनिर्ज्ञातिनिः स्वकेन तत्रान्यक्रियाप्रोक्तादैविद्वीन्वमानुषी प्रकाशंलोकविदितंप्राक्कृतंकुर्यात् ज्ञापयेदित्यर्थः वादीचेन्म र्गितंद्रव्यंसाक्षिनिर्नैवज्ञापयेत् हायः स्याद्द्विगुणंराज्ञेतातद्रव्यमर्हतिमहापराधविषयमेतद्व ह्यस्तिः येनक्रीतंतुमूल्येनप्रागधत्तनिवेदितमानविधत्तेतत्तदोषःसेनः स्यादुपधिक्रयात् उपधिक्र यः छद्मक्रयः यदातुनास्तिकस्यस्वत्वेप्रमाणंनास्तिकेनुश्चक्रयेशुद्धो तदाह सएव प्रमाणहीने वा देतुपुरुषापेक्षायानपः समन्यूनाधिकत्वेनस्वयंकुर्याद्विनिर्णयम् वणिग्वीथीपरिगतंसच्चसाध्यवस्तु रतः अविज्ञातक्रयोदोषस्तथाचापरिपालनम् एतद्व्यंसमाख्यातंद्रव्यहानिकरंबुधैः अविज्ञातविशेष त्वाद्यत्रमूलंनविद्यते हानितत्रसमाकल्पाक्रेतृनास्तिकयोर्द्वयोः अयमर्थ यद्वावणिग्वीथ्यामायतेक्री तं तस्यविक्रेतायदिन्यूनंन्यूनंआनेतुं तदाक्रेतुर्नास्तिकस्यचतुल्या हानिःकल्प्या यतोद्वयोरपिद्रव्यहानिको णमस्ति क्रेतुस्तावद्दोषोस्तुतंनवेतिज्ञानरहितत्वेनक्रयकारणम् नास्तिकस्यचापरिपालनम् इतिप्रत्रैव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विषयेत्रेनुदंड विशेषमाह तत्प्रणाशेऽयोद्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात् अनिवेद्य नयेदंडः सषस्मवतिक्रा
म्यणात् यःस्वकीयं धनं हृतंप्रणाशेवा राजनिश्रा निवेद्यवतस्यहस्ताद्गृह्णीयात् सरापत्तावडधिक्रान्त
वतिपणाच्चंडनीयःप्रसंगादन्यदप्याह शौल्किकैःस्थानपालैर्वानष्टापहृतमाहृतम् अर्वाक्संवत्सरा स्वा
मीहरेत्परतोन्यः नष्टमयहृतंवाधनंराजानंप्रतिशुल्काधिकृतैर्यो मादिस्थानरक्षकैर्वायदानीतंतत्सं
वत्सरादर्वाक्स्वामीलक्षेत उर्ध्वसंवत्सराद्राजा गोत्तमः प्रणष्टस्वामिकमधिगम्यराज्ञः प्रयच्छेत् विख्याप्य
संवत्सरंराज्ञारक्ष्यम् मनुः प्रणष्टस्वामिकंद्रव्यंराज्ञाहरेदिनिधापयेत् अर्वाक्त्रिपदाद्धरेत्स्वामीपरतोन्य
पतिर्हरेत् उत्कृष्टगुणेत्रालक्षणेस्वामिन्येतत्तन्नायतो विशेषः आदिदीताथषड्भागंप्राणाधिगतान्न
यः दशमंह्यादशाविपतंधर्ममनुस्मरन्रक्षणप्रयत्नस्यगौरवत्वाच्चंयानुसारेण नागल्पत्वमहत्वे
कल्पनोयेद्रव्यविशेषंप्रतियावदधिगमंदेयंतदाह पणानेकशफेदद्याच्चतुरःपंचमानुषे महिष्युष्ट्रा
वाढौदौपादंपादमजाविके अश्वादिकशफंतस्मिन्नधिगतेत्रधिगंत्रेस्वामीचतुरः कार्षापणान्दत्वात्रवा
ददीत एवंमानुषेपंचमहिष्युष्ट्रगोषुदौद्योअजाउष्ट्रविपुलप्रत्येकंकार्षापणास्यपादम् एतच्चप्रतिव्यक्तिदे
यम् नतुप्रतिजातिं|इदंदत्तंसंप्रदानंदानफलार्थमिदंवासुहार्यमितिविवेकार्थंदेयमदेयंकाह स्वकुटुंबार्थो
चेनदेयंदारसुताहते नान्वयेयुस्तिसर्वस्वंयज्ञान्पस्मैप्रतिश्रुतम् स्वस्वाकीयंपुत्रकलत्रव्यतिरिक्तं यत्तच
कुटुंबात्राच्छादनमिनाशरूपोविरोधोनास्तितदेयम् एतच्चप्रागदायविभागात्रविभक्तदायेषुतुपुत्रेषुसर्वस्व

दानमनिषिद्धम् तथा यद्धनमन्यस्मैदेयत्वेनप्रतिश्रुतंमोहात्ततोन्यस्मैनदेयम् एवंसतियदेयंतद्दत्तंस
न्नायहार्यमदेयंत्वपहार्यंस्वमितियदेत्र अश्वयाचितकादिव्युदस्यते क्रीत्कायनः क्रिययैवदानंवनेया
स्पुरनिष्ठवः दारापुत्राश्चसर्वस्वमात्मनेवचुयोऽयेत्र आपत्कालेतुकर्त्तव्यंदानंविक्रयएववा अन्यथानप्र
वर्त्तेतइतिशास्त्रविनिश्चयःवहस्पतिः एषाखिलेनानिहितासंन्यायोथाननिष्कृतिः अदेयदेयदत्तानामद
त्तस्यचकथ्यते सामान्यंपुत्रदारादिसर्वस्वंन्यासयाचित्तम् प्रतिश्रुततथाप्यस्यनदेयंत्वधात्मकम् सा
मान्येमंकस्वामिकम् तथाकुटुंबवस्त्रवसनादेयंयदितिरिच्यते मद्यास्वादोविषंश्राद्धानुर्धर्मान्यथानचे
त् वसनमाच्छादनम् संसारमाढ्यहेत्रेत्राद्यंक्षेत्रंप्रदीयते पित्रावाधस्वयंप्राप्तंहातव्यंविवक्षितम् सप्त
त्रयारामादिस्थोयत्प्रदीयतेऽधिकंनवतित्तत्रातव्यंविवक्षितमित्यर्थः संसारमाढ्यहेत्रेत्राद्यंक्षेत्रंप्रदीयते इति
चपाठे सप्तविधस्योर्ध्वागमप्रकारलब्धाढ्यहेत्रेत्राढ्यंक्षेत्रंतदात्तव्यंनत्वागममित्यर्थः स्वंक्षेत्रंदेयंस्वयंप्राप्तंवधाचा
रेणवैधकम् वैवाहिकेक्रमायातंसर्वदानेनविद्यतेवैधकमाधिः तद्धनाच्चारेणाधिरूपेणदेयम् तद्विवाहलब्धं
चेत्सपत्नार्यायांसत्यांसर्वमदेयम् तथापितामहादिक्रमायातंपुत्रसंविसोदायिकंक्रमायातंशौर्यप्राप्तंचय
कृतंवेत्र स्त्रीज्ञातिस्वाम्यनुज्ञातंदत्तसिद्धिमवाप्नुयात्रतत्तोदायिकंविवाहलब्धंतत्पत्नयानार्यायानुज्ञातंदेयम्
क्रमायातंचाविभक्तधनैर्ज्ञातिभिः नत्वेनसतायुक्तंध्रस्वामिनानुज्ञातमित्यर्थः विभक्तावाविभक्तावादाया
दाःस्थावरेसमाः एवोद्धनीयः सर्वत्रदानाधापनविक्रिये क्रमायातंविभक्तस्थावरविषयमेतत् विभक्त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऋषिसमाः किंपुनरविनष्टाइति व्याख्येयम् अन्यथाविनाशेनानर्थक्यः स्यात् एवंचसतिविनष्टानांसाम्यानिधा
नेनैतदुभयंतिदानादियोपेषुविनष्टेषु दायादेषुसत्सुतेष्वप्येवस्थावरमर्पणीयम् अयोग्येषुनिरपेक्षेषुवा
न्येष्वइति आपदादौनस्थावरविषयंदानादिकमविनष्टाधनेदायादेरनुज्ञातएकोपिकुर्यात् तथाचस्म
र्यंतरम् एकोपिस्थावरंकुर्याद्दानाधाय नविक्रयम् आपत्कालेकुटुंबार्थेधर्मार्थेचविशेषतइति नार
दः दत्वाद्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति दत्ताप्रदानिकं नामतद्विवादपदं बुधैः अथदेयमदेयवद
त्तंचादत्तमेवंव्यवहारेषु विज्ञेयोदानमार्गश्चतु र्विधः तत्रेहाप्रावदेयानिदेयमेकंविधंस्मृतम् द
त्तंस्यात्त्रिविधंविद्याद्दत्तंषोडशात्मकम् अन्याहितंतथानित्यंमाधिःसाधारणंचयत् निक्षेपः पुत्रदा
राश्चसवत्सेचान्वयेसति आपत्स्वपिचकष्टासुवर्त्तमानेनदेहिनाअदेयान्याकुटुंबारत्वार्यायच्चान्यस्मै
प्रतिश्रुतम् कुटुंबभरणाद्यंयत्किंचिदितिस्मृते तदेयमुपहत्यान्यद्दृढदोषमवाप्नुयात्॥ यत्प्रमत्त
उतिस्तुधात्रेदत्तप्रत्युपकारतः स्त्रीसुतेनानुयहार्थंतदुक्तंदानविदोविदुः चाप्यस्यगवादेः क्रयणीयस्यम्
ल्यतयायच्चकर्मकरेभ्योवक्तित्वेन यच्चतुष्टायदुपाध्यृत्विक्पुत्रजन्मादिश्रावकेभ्योयच्चनेतृमित्रादिभ्यो
यच्चप्रत्युपकारतः नयत्राणाद्यर्थंच शुल्कादिनिमित्तं राजकृताधिकारिपुरुषेभ्योयच्चस्त्रीभ्योनार्यादि
भ्योयच्चानुयहार्थंदीनानाथादिभ्यस्तद्दानेदानविदोविदुः अत्रकात्यायनः अविज्ञातोबलाद्यर्थंदानय
त्रनिरूपितम् उपलब्धिक्रियालोपस्मृतिःपरिक्षीणेत्रयत्राणायरक्षार्थेतथाकार्यप्रसाधना

त्र अनेनविधिनालोपविद्याप्रत्युपकारकम् नारदः अदत्तमुन्मत्तक्रोधशोकवेगरुग्नितैः तथोच्छ्वा
परीहासव्यत्यासोच्छ्वासयोगतःबालप्रमृढाध्वतंत्रमत्तोन्मत्तापवर्जितैःकृत्तिमंमायकंमतिप्रतिलाभेछया
नुतत्कात्यायनः प्राणसंशयमायत्रेयोमामुत्तारयेदितःसर्वस्वंतेप्रदास्यामीत्युक्तेपिनतथानवत्र द्यामत्तोथा
स्वतंत्रार्त्तमत्तोन्मत्तप्रमोहितैः व्यत्यायात्परिहासाच्चयद्दत्ततदुनर्हरेत् यादुःकार्यस्यसिध्यर्थंमुक्तोवासा
प्रतिश्रुताःतस्मिन्नप्रसिद्धेर्थेनदेयास्यात्कथंचन अथप्रागेवदत्तास्यात्प्रतिदाप्यः सतावत्तद्दंडंचै
व्यादृणंप्राहुर्गार्गीयमानवाः बृहस्पतिः बुद्धहृष्टप्रमत्तार्त्तबालोन्मत्तस्त्रियादुरैः मत्तोस्मीतिधृतिर्नृणैः स
मूढैःशोकवेगेनिःनर्मदत्तंतथैतैर्यत्तदत्तंप्रकीर्तितम् प्रतिलाभेछयादत्तमयात्रेयात्रशंखया कार्यो
वाधर्मसंयुक्तेस्वामीतत्पुनराददीत मनुः क्रमेविद्याचमानायदत्तंधर्मायचयद्भवेत् पश्चाच्चनतथा
तत्स्यान्नदेयंलुप्तइवत धर्मकर्त्तुंयाचमानायदत्तं तेनचेदसौधर्मंनकुर्यात्तदातस्मैनदेयमित्य
र्थः यदिसंसाधयेत्तत्तुदर्यात्तोनेनवापुनः राज्ञादाप्यः सुवर्णस्यात्तस्यसेयस्यनिष्कृतिः अस्यार्थः य
दितदयहारेक्रियमाणेसदर्यात्तोनेनवानददाति किंतु ससाध्यवेद्राजसन्निधौ तत्पधनंस्वयंहार्यंता
साधयितुमिच्छेत्तराज्ञातद्दमंदाप्यइति कात्यायनः स्वस्थेनार्त्तेनवादेयंश्रावितेधर्मकारणात् अदत्वा
ह्यन्यतेदाप्यस्तत्तुल्योनात्रसंशयः स्वस्थेनवाव्याधितेनवायद्दानंसेप्रदानंश्रावणं प्रत्येतावन्म
यानुक्तंदेयमितिश्रावयित्वा यदिदानमकृत्वैवमतः तद्दानहायादेस्तदेयमित्यर्थः अप्रयाछंश्चोक्तो

२जो
या०व
अ०प

दाप्यः एतच्च धर्मार्थं प्रतिश्रवणेऽसति द्रष्टव्यम् तेनान्यथाहस्तिकोद्दालकारिजापिकरांसमात्र दर्शनाद्दत्तस्यतथासत्प्रवर्तनात्र प्राप्तमेतेनुर्यात्कंचित्तद्धोचाख्यमुच्यते नदातातत्रदंड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोषनाहतेनोदीनांशमनात्कथनार्हतोर्यदिमंथनप्रयत्नसि तदात्वांसेनादिकंयावत् तथाधर्तन्यष्ट स्यग्रहीतयालयितस्यदर्शनाद्धेतोः त्वंचाधारकस्य दर्शयामीतियावत् असत्यस्यसत्यतया तद्विपर्य येणवाप्रवर्त्तनात्कारणाद्धेतोः यद्यनुक्तोचाख्यंलब्धं तद्दात्रेराज्ञादाप्यम् उक्तोचन्नस्यसपादक ग्राहकोदंडनीयामित्यर्थः प्रतिग्रहः प्रकाराः स्यात्स्थावरस्यविशोषतः देयंप्रतिश्रुतंचैवदत्त्वानापहरेत्तु नः सर्वस्यैवद्रव्यस्यप्रतिग्रहः प्रकरः ससाक्षिकःकार्यः स्थावरस्यविशोषतोमहतायत्नेनतथाददतेदाप्या मीतियत्प्रतिश्रुतमंगीकृतंतद्दातव्यमदत्तंचनापहार्यम् कात्यायनः स्वेच्छयायःप्रतिज्ञायदत्तेनायप्रतियहेन दद्याद्दण्यवद्दाप्यः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् गौतमः प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्तायनदद्यात् कात्यायनः यो
ग गधापनविक्रीयोगदानप्रतिग्रहम् यस्यवाप्युपधिप्रयेत्तत्सर्वंविनिवर्त्तयेत् योगउपधिः द्रव्यविशोषय
रीदत्वाणांकालविशेषमाह दशैकपंचसप्ताह त्रपरमासार्द्धमासिकम् बीजायोवाहनस्त्रीदासंपुंसांपाणी दाणम् मासशब्दात्प्राक्तनोहः शब्दःदशादिशब्दैः प्रत्येकमनिसंबध्यते दशाहादिकालेषुससप्तसुसप्तानां बीजादिद्रव्याणांयथासंख्यंपरीदाणंकार्यम् तत्रबीजस्यदशाहेत्रयसएकाहे वाहस्यवलीवर्दादेः पं चाहे रत्नस्ययत्नरागादेः ससप्ताहस्त्रियादासामासे दोहस्यगवादेस्त्राहेपुंसोदासस्यार्धमासे एवंपरीक्षित

स्यबीजादेः कंपंकदानानुशयाकार्य इत्यर्थः प्रसंगाद्व्यंतरपरीक्षोपायमाह अग्नौसुवर्णमक्षीणंरजतंद्विपलंशते अष्टोत्रपुणीसीसेचत्ताम्रेपंचदशायसि सुवर्णस्यदह्यमानस्यनैवास्यपक्षयःयत्क्षीयतेतद्द्रव्यां तरविमिश्रम् शुद्धंतुनक्षीयतेएवरजतस्यपलशतपरिमाणस्परसोनावक्रियमाणेपलद्वयंक्षीयतेतत्रपु त्रिंशयेतुपलशतेरसक्रियतेऽष्टोपलाः क्षीयंते एवंसीसेत्रताम्रविषयेतुपलशतेध्मायमानेपंचपला निक्षीयंते एवमयसिदशातंतवंप्रत्याह शतेदशपलावद्धिरौर्णकार्पासिकेतथा मध्येपंचपलावद्धिःस्त्रे तुत्रिपलामता सूत्रेकार्पासिकेऊर्णामयेवाशते शतपलपरिमितेसति यत्तन्मयंवस्त्रंभवतितत्र दशपलानिवर्धते एतच्चस्थूलसूत्रमयेवस्त्रेद्रष्टव्यम् ततः सूक्ष्मातिसूक्ष्ममयेतुयथासंख्यंपंचपलत्रि पलावद्धिः स्यात् वद्धिमुक्तीश्रयमाह कार्पासिकेरोमक्षेत्रित्रिशद्भागः क्षयोमतः नक्षयोनचवद्धिः क्षौ रोर्णकलत्रेषुच यत्रतंतूत्त्वेकर्मवशाद्भस्त्रीपुरुषादीनिरूपाणिसंपद्यंतेतत्कार्मिकम् यत्ररोमाणि वर्धंतेतद्रोमबद्धम् तदुभयविधेवस्त्रेपरिमाणस्यत्रिंशोभागःक्षीयते कौशेयमतसीमयंवाल्क लंदौमादि तत्रौर्णवत्क्षयवद्धी नास्तः तत्रनारदः तांतवस्यतुसंस्कारेक्षयवद्धी उदाहृते तत्रकार्पा सिकोर्णनावद्धिर्दशपलाशते स्थूलसूत्रवतामेषांमध्यानांपंचकंशतम् त्रिपलातुसूत्रसूक्ष्माणाम तःक्षयउदाहृतः त्रिंशांसेरोमवद्धस्यक्षयः कर्मकृतस्यच कौशेयवल्कलादीनांनैववद्धिर्नचक्षयः उ क्तादधिकक्षयेशिल्पी दंड्यः तत्रपरिमाणमाह देशंकालंचयोगंचज्ञात्वानष्टेबलाबलम् द्रव्याणांकुशलो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रह्मपरित्रदोद्याप्रसंशयम् सुवर्णताम्रसीसादीनांयत्रोर्णकर्पासदीनांवानिर्माणदृश्यांतत्कर्त्तृनिःसुवर्णकारादिनिःयावत्सुवर्णसूत्रंवायद्रियमाणंत्वामिनोनष्टंतत्रदेशकालौतस्यचोपनोगसारासारतोंचपर्यालोच्यद्रव्यमूल्यंतत्त्वज्ञाःयावन्मूल्यंकर्त्तुमिच्छंति तावन्निःशंकेनरास्तांशिल्पिनः सुवर्णकारादयोदायनीयाः मनुःतत्रुजावोदशपलंदद्यादेकपलाधिकंमूल्यं अतोन्यथावर्त्तमानोदाप्योद्वादशकंदमम् द्वादशकार्षापणपरिमाणोदंडोद्वादशकःनारदः मूलाष्टनागोहीयतेसद्यःतस्यवासमः हिःपादस्त्रिणित्रिनागस्तुचतुः कृत्वोर्धमेवतुअर्धत्रयातुपरतःपादोनापचयःक्रमात् यावत्द्वादशंवलंजीर्णंस्यान्नियमंअधुनादासविषयमाह बलाद्दासीकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापिमुच्यते स्वामिप्राणप्रदानत्यागात्नित्यंक्रियादपि बलाद्दत्तात् अदासोपिदासःकृतोयश्चौरविक्रीतः समुच्यतेमोचनीयइत्यर्थः यदिनमुंचति तदास्वामीवध्यस्तव्यइत्यर्थः तदाहनारदः चौरापहृतविक्रीतायेचदासीकृतावलात् राज्ञामोचयितव्यास्तेदासत्वंतेषुनेष्यते यश्चदासः सज्ञात्मनोमोक्षमुपेत्यनक्तंप्रात्वामिनंभक्तोमोचयति यश्चस्वामिनादास्यान्मोचितः यश्चात्मनोदास्यविसर्जनंक्रमाद्दानंपाकरणाद्धंतरप्रदानाद्वामोच्यतेइति मनुः नस्वामिनातिसृष्टोपिशूद्रोदासाद्विमुच्यते निसर्गजोहित्तत्तस्यकस्तस्मात्तंव्ययोहरेत् नारदः गृहेजातस्तथाक्रीतोलब्धोदायादुपागतः अनाकालन्नतस्तद्वदाहितः स्वामिनाचयः मोक्षितोमहतश्चार्थाद्धृष्टेप्राप्तःपणेजितः तवाहमितुपागतः प्रव्रज्य

वसितः कृतःनक्तदासश्चविक्रेयस्तथैवबडवाहृतः विक्रेतावात्मनःशास्त्रेदासाःपंचदशस्मृताः स्वदास्याजातोगृहदासःमूलप्राप्तःक्रीतःप्रतिग्रहादिनाप्राप्तोबलःदायादुपागतोरिक्थलब्धः दुर्भिक्षयोधितोनाकालन्नतः स्वामिनोत्तमर्णप्रतिआधिःकृतःआहितःपणेजितोद्यूतजितः प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्याप्रच्युतःएतावंतकालंतवाहंदासोन्यस्वामीत्युपगमित्तःकृतः अद्यितुंनक्तंयावन्मेदामितावदहंतेदासइत्येवंयोनक्तदासः बडवागृहदासीतयाकृतः तद्योनिनातुह्यात्मदासश्चेनविप्रोबडवाहृतः इतरेप्रसिद्धःतत्रपूर्वश्चतुर्वर्गोदासत्वान्नविमुच्यते प्रसादात्स्वामिनोन्यत्रदास्यमेषांक्रमागतम् विक्रीणीतेस्वतंत्रःसन्यआत्मानंनराधमः सजघन्यतरश्चैषांसोपिदास्यान्नमुच्यते योवैस्वामिनंकश्चिन्मोक्षतेप्राणसंशयात् दासस्तत्सनिमुच्येतपुत्रलाजेलनेतच अनाकालन्नतोदासान्मुच्यतेगोयुतंददत् सन्दित्तंत्यक्तुर्गेनतश्रुष्यतिकर्मणा आहितोधिंचनंदत्वास्वामीयद्येनमुक्तरत् अथोपगमेयेदेनसोपिक्रीतादनंतरः अथतुसात्रादासमुपागमयेत् दासोस्मीत्यंगीकारयेत् ततःसक्रीतादनंतरःक्रीयतुल्यइत्यर्थः ऋणदासविषयंसएवाह ऋणंतुसोदयदत्वा स्वल्पीदासाद्विमुच्यते कर्त्तार्तलब्धुपमाकृतकोपिविमुच्यते तवाहमितुपगतोध्वजाप्राप्तःपणेजितः प्रतिशीर्षप्रदानेनमुच्यतेतुल्यकर्मणा ध्वजप्राप्तोयुद्धादधः प्रतिशीर्षप्रदानंदासांतरप्रदानं प्रतिशीर्षविशेषणंतुल्यकर्मणेतिपूर्वदासकर्मणातुल्यंकर्मयःकरोति तदासदत्वा पूर्वदासोदासत्वान्मुच्यतेइत्यर्थःप्रव्रज्यावसित

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ उ० वा०व ठीन्यास प०

प्रत्याह प्रव्रज्यावसितोराज्ञोदासत्रासाद्गतिकल्पप्रव्रज्यातो निवृत्तो यावज्जीवं दासएवदासः नारदः राज्ञाघतुंदासस्यात्प्रव्रज्यावसितोनरः नतस्यप्रतिमोक्षोस्ति नविशुद्धिःकथंचनः द्वावेवकर्मचंडालोलोके दूरतो हि धृतौ प्रव्रज्योपनिवृत्तश्चयथाप्रव्रजितश्चयः कात्यायनः प्रव्रज्यावसितायत्रत्रयो वर्णा द्विजादयः निर्वासकारयेद्विप्रंस दासत्वक्षत्रविणनपः दहनःपरिव्राज्यं गृहीत्वातुयः स्वधर्मेन तिष्ठतिश्रुयदेनां किंतंतुराजाशीघ्रंप्रवासयेत्प्रव्रज्यावसितादन्यस्यदासस्यविप्रमोक्षणप्रकार स्माह स्वदासमिच्छेद्यः कर्तुमदासप्रीतमानसः स्वधादादायतस्यासोर्निर्धारकुर्नसहानसासा क्षतानि सप्तध्यानिमूर्ध्न्यङ्गिरवाकिरेत्र अदासइतिचोक्त्वाक्षत्रियःप्राङ्मुखंतमवासजेत्र नक्तदासव डवाहतयोरपरोविशेषः नक्तस्योत्कोपणात्तद्योनक्तदासोविमुच्यते वडवायानियहेणमुच्यते वड वाहतः नक्तमन्नेतस्योपयुक्तस्यप्रतिपादनमुत्कोपणम् वडवादासी नियहोनिरोधःग्रसनंगृहेति यावत् तथा स्वंदासीयसुसंगछेत्प्रसह्यताचमवेत्ततः अवेक्ष्यवीर्यंकार्यास्याद्ददासीस्वान्ययासुसा सत्यतुघनंयत्स्यात्स्वामीतत्रप्रभुःस्मृतः प्रकाशंविक्रयाद्येतुनस्वामीधनमर्हति दासेनोढास्वदासीया सादासात्तत्त्वमाप्नुयात् यस्मात्कर्तुःप्रसुप्तस्यास्वाम्यधीनपतिर्यतः दासत्वमितियोऽसत्त्वं प्राणीत दादासास्तत्त्वावोढुर्दोषाज्ञेदवासंतदातद्दासस्वामिनोदोषसत्तांयातीतिवेदितव्यम् इत्यर्थः नारदः वर्णानामानुलोम्येनदासंनप्रतिलोमतः उत्तमवर्णप्रतिहीनवर्णोदासोभवतिनतुविपरीतमित्य

र्थः नारदः वर्णानांप्रतिलोम्येननदासत्वंविधीयते स्वधर्मत्यागिनोन्यत्रदारवद्दासतामता स्वधर्म त्यागीप्रव्रज्यावसितक्षत्रस्यब्राह्मणत्वेसतिश्रुयादंकनंप्रवासनंचोक्तम् क्षत्रियवैश्यत्वेनयंप्रति दासत्वमित्युक्तम् अनेनतुशूद्रंराजानंप्रति राजन्यवैश्ययोर्द्वौस्यंविधीयते कात्यायनः स्वतंत्र स्यात्म नोदानीद्दासत्वंदारवद्गुः त्रिषुवर्णेषुविज्ञेयंदास्यंविप्रस्यनक्वचित् वर्णानामानुलोम्येन दास्यंनप्रतिलोमतः राजन्यवैश्यशूद्राणात्यजतांहिस्वतंत्रताम् समवर्णेपिविप्रंतुदासत्वंनैव कारयेत् शीलाध्ययनसंपन्नंतद्वत्कर्मकृतः तत्रापिनाशुनंकिंचित्प्रकुर्वीतद्विजोत्तमः ब्राह्म णस्यहिदासत्वान्नृपतेर्जीवितंक्षयं ते नारदः कर्मापिहि विधंप्रोक्तमशुनंशुनमेववच अशुनंदासक र्मोक्तंशुनंत्वकर्मकीर्तितम् गृहद्वारिशुचिस्थानंरथ्यावस्करशोधनम् गुह्यमार्जनंचोच्छिष्टविण्मू त्रयहणोत्करम् इतः स्वामिनश्चागोरुपस्थानमथांततः अशुनंकर्मविज्ञेयंशुनमन्यदतः परम् मे नुः ध्वजाहतोनक्तदासोगृहजःक्रीतदत्रिमौयैतद्दंडदासश्चसप्तैतादृसयोनयः उपलक्षणमेत त्न नारदादिभिरुक्तव्यतिरिक्तानामपिदासत्वनिधानात्तदंडनिष्क्रयार्थंदासोदंडदासः क्षत्रियंचैव वैश्यंचब्राह्मणवृत्तिकर्षितौ विनयादानशास्त्रेणनखानि कर्माणिकारयेत् दास्यंतुकारयेन्मोहाद्ब्राह्म णः संस्कृताद्विजान् अनिच्छतः प्राप्नुवतोद्वादंडः ज्ञातानिषट् प्रजनवतोनाबः प्राप्नुवत्यप्रभु त्वमित्यर्थः षट्ज्ञातानिपणानाम् शूद्रंतुकारयेद्दास्यंक्रीतमक्रीतमेववा दास्यायैवहिसृष्टोसौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्राह्मणस्य स्वयं रुचा विष्णुः यस्तत्तमर्णीदास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसोदंडः कात्यायनः आ
दद्याद्राजाणीयस्तु विक्रीणीत तथैवचरक्षातदकृतकार्यदंड्याः स्युः सर्वावते कामात्तुसंभिंतायस्तु दा
सीकुर्यात्कुलस्त्रियम् संक्रामयेत्वान्यत्रदद्यात्तस्याकृतनवत् कालधनीमहादासीदासीमिवतु
नक्तियःपरिचारचकपत्नीवाप्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् विक्रीणीमानोयोत्तमदासीविक्रेतुमिच्छति
अनापदिस्थः शक्तःसन्प्राप्नुयाद्विशतमम् अधुनाप्युपेत्याशुश्रूषालक्षणव्यवहारपदेकिंचि
दारकृतशिल्पोपिनिर्विशेत्कृतंकालंगुरोर्गृहे अंतेवासीगुरुप्राप्तभोजनस्तत्फलप्रदः अंतेवा
सीशिल्पविद्यार्थीगुरुप्राप्तभोजनः स्वयंकृतस्यशिल्पकर्मणःफलंगुरवेप्रयच्छेत् यावत्काल
गुरुंप्रतिगृहवासमंगीकृतः तावंतंकालंगृहीतशिल्पोपिगुरुकुलएववसेत् अप्युपेत्याशुश्रूषालक्ष
णव्यवहारपदविषयंचैतत् अत्रैवतद्विषयाणिस्मृत्यंतराणिदृश्यंते नारदः अप्युपेत्यतुशुश्रूषाय
सानप्रतिपद्यते अशुश्रूषानुपगतैस्तैर्हिवादपदमुच्यते अप्युपेत्याशुश्रूषेत्यर्थः शुश्रूषकःपंचवि
धः शास्त्रेदृष्टोमनीषिनिश्चतुर्विधः कर्मकरः शोषादासास्त्रिपंचकाः तथाशिष्यातेवासिन्तकश्चतुर्ध
स्वाधिकर्मकृतेतेकर्मकरास्तेदासास्तुगृहजादयः सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषमाहुर्मनीषिणः जाति
कर्मकृतस्तस्तो विशेषोवक्ष्यतितत्तथा आविद्याग्रहणाच्छिष्यः शुश्रूषेत्प्रयतोगुरुम् तद्वृत्तिर्गुरुदारे
षुगुरुपुत्रेतथैवच समावृत्तस्तुगुरवेप्रदायगुरुदक्षिणाम् प्रतीयात्स्वगृहान्पेक्षाशिष्यवृत्तिरुदा

हृता प्रतीयात्प्रतिगृह्णीत स्वस्त्यित्यभिधायानाहूतोबंधवानामनुज्ञया आचार्यस्यवसेद्गृहे कालंकृत्वातु
निष्क्रांत आचार्यःशिल्पेदेनंस्वगृहेदत्तभोजनम् नचान्यत्कारयेत्कर्मपुत्रवच्चैनमाचरेत्चतुर्दशो
त्पविद्यास्थानेभ्योन्याविद्याशिल्पविद्यातदुक्तंकर्मशिल्पम् तदयेदमाणःशिष्य आचार्येणसहसं
विशेत् एतावंतंकालंतवांतिकेनिवत्स्यामीतिकात्यायनः यस्तुनग्रहीत्वाशिल्पंकर्मणेन्यानि
कारयेत्प्राप्नुयात्साहसंपूर्ववत्तस्माच्छिष्योनिवर्त्तते शिल्पमशिक्षयतः स्वकीयानिचकर्माणिकार
यतोगुरोः शिष्येणत्यागेराज्ञास्वप्रथमसाहसोदंडः कार्यइत्यर्थः नारदःशिक्षयेतमदुष्टंचयस्त्वावा
र्यपरित्यजेत् बलाद्दासंपितव्यः स्याद्धवधौचसोर्हतिवधोत्रताडनंनप्राणछेदः शिक्षितोपिकृतंक्ष
णमंतेवासीसमाप्नुयात् तत्रकर्मचयत्कुर्याद्दाचार्यस्यैवतत्फलम् कृतमंगीकृतकालेतन्नवसन्स
मापयेदित्यर्थः तत्रवसताशिष्येणकृतस्यकर्मणःफललाभआचार्यस्यगृहीतशिल्पःसमयेकृत
आचार्यप्रदक्षिणम् शक्तिश्चानुमतेनमंतेवासीनिवर्त्तते नृतवाद्यक्रियोत्तेयउत्तमाधममध्य
मःशक्तिश्चानुरूपास्यादेषाकर्मप्रयोक्तृतिः उत्तमस्त्वद्धुधोद्योत्रमध्यमस्तुकृषीवलः अधमोभा
रवाहःस्यादित्येषत्रिविधोभृतःसर्वेष्वधिकृतोयःस्याद्गुरुवस्तदधोपरिसोपिकर्मकरोक्तेयाः सर्वेषु
दविकःस्मृतःपुनःकर्मकरायेत्वेचत्वारःसमुदाहृताः जघन्यकर्मभाजस्तुशोषादासास्त्रिपंचकाः
सर्वेषुभृतकेष्वधिकृतउपरिकृतोधिरोपकइतियावत् वहस्यतिः द्विप्रकारोनगन्नतःऋषिगोजी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विनोसमतः ज्ञातस्यात्तथाक्षीरात्सलने तन्संशयः इतिक्रयविक्रयानुशयप्रकरणम् ओंसं विद्यति क्रमलक्षणस्य च व्यवहारपदस्योपयोगिनमर्थं तावदाह राजाकृत्वापुरेस्थानं ब्राह्मणान्यस्यत्रत्रु त्रैविद्यान्वक्तिमरुव्यात्स्वधर्मः पाल्यतामिति राजानिजनगरेस्थानंस्थीयतेतत्र विशिनष्टि॥ वेशनाढ्येतन्नगोगतत्वानंवक्तिमरुंवनिर्वीहसमर्थस्थावराजंगमधनोपेतंनिर्मीय तथा ब्राह्मणांस्त्रैविद्यान्यजुः सामर्क्सविद्यात्रयोपेतांस्तत्रस्थानेन्यस्यनिवेश्यथाहगृहवस्त्रादि दत्त्वा स्वधर्मोवर्णाश्रमादिधर्मः पाल्यतांक्रियतामिति तान्ब्राह्मणान्ब्रूयाद्वेचित्पठंति त्रै विद्यंवक्तिमदिति तदात्रैविद्यंवक्तिमच्चयथाब्रुवतितथाकुर्यादित्यर्थः तिस्रोमगादिविद्याना समाहारस्त्रैविद्यम्स्थानस्यचतद्विशिष्टात्तद्धर्मब्राह्मणवर्त्तया एवंचब्राह्मणसमूहस्थना निधानसंकेतसमयक्रियासंविद्व्यवच्यकर्त्तव्येत्यर्थोडुकैमवतिनहितंविनासमूहवाधा औरादयोनिराकर्त्तुंशक्याः इष्टापूर्त्तक्रियादिधर्मांश्चसंपादयितुम् अतएवाहबृहस्पतिः वेदवि द्याविद्योविप्रास्त्रीत्रियानयिहोत्रिणः आहृत्यस्थापयेत्तत्रतेषांवक्तिप्रकल्पयेत् अन्यथाछेदक रास्तेभ्यःप्रदद्याद्बृहन्मिश्राः मुक्त्वान्वाश्चन्यपतिर्दैवयित्वास्वशासने नित्यंनैमित्तिकंकाम्यंशा तिकंपौष्टिकंतथा चौराणांकर्मकुर्वतेसंदिग्धनिर्णयंतथा ग्रामगोत्रिगणार्थंचसंकेतसमयक्रि या बाधकालेचसाकार्यधर्मकार्यंतथैवचकाटचौरभयंबाधासर्वसाधारणा स्मृताः तत्रोप

३५

यमनं कार्यंसर्वैर्नकेनचेनचित् कोशोनलेख्यक्रियायामध्यस्थैर्वायरस्थरम् विश्वासंप्रथमंकृत्वाद्रुतं कार्योपनंतरम् विद्वेषिणोव्यसनिनः सालसानालसानीरवः क्षुद्धालिप्सुवालाश्चनकार्याः कार्यविचि न्तकाः शुचयोवेदधर्मज्ञादक्षाव्यक्ताःकुलोद्भवाः सर्वकार्यप्रकीर्णाश्चकर्त्तव्यासुमहत्तमाः ब्राह्मणाश्चा नेनिवेशनीयाइत्युक्तम् तैस्तुमिथोविप्रतिपत्तौकार्यंतदाह निजधर्मविरोधेनयस्तुसामयिकोनवेत् सोपि यत्नेनसंरक्ष्योधर्मोराजकृतश्चयः निजेनस्वकीयेनश्रौतादिधर्मेणाविरुद्धोयोपिगणोपियोगीसामयि कःसमयादिनिर्वृत्तोधर्मोयथाव्याधानुपद्रवसमयेप्रतिक्षेत्रंप्रतिगृहंवाधनमेतावद्देयमेतावद्ग्राह्यमि तिकस्मिन्देयम् यथावासर्वैर्जनपदैःस्वव्यापारपरिहारेणामुत्रस्थानविशेषेप्रागेतव्यम् योना गच्छेत्तस्यायंदंडइति यद्वासुनाप्रपादेवकुलतडागादीनांजीर्णानामुद्धारोदीनानाथानांचसत्कारो यत्तन्निवृत्तिनिमित्तंचदानंसाधारणधनेनान्यायलब्धस्वस्वया एतत्कर्त्तव्यमितियश्चराज्ञासम र्थोधर्मः कृतोयोरणेवृत्तयंप्रापयेत् यदितस्मैप्रसाद्यमल्पादधिकंपरितोषिकंद्रव्यंस्वामिनादेयम् योया वद्गुरुतेकर्मतावत्तस्यचवेतनम् उभयोरप्यशक्तश्चेत्साधवेकुर्याद्यथाश्रुतम् यद्येकस्मिन्कर्मणेकत्रतत्रसा ध्योनवति तत्रशास्त्रंवर्जयित्वायोन्यस्योयावत्कर्मकरोति तस्मैतावदनुरूपंवेतनंदेयम् यदिपुरुषद्वय साध्यमेकःकुर्यात्तत्रप्रतिहृतंदेयम् न्यूनंचेद्गृहानिः कल्प्यासाधवेतुयथाश्रुतंयत्प्रोक्तंतद्यावत्स्वामि स्वछंदइतिज्ञेयम् एतच्चान्येकर्त्तव्यसाध्येकर्मणिवेतनेचायंनियमोवेदितव्यम् तत्रचोभयग्रहणंप्रद्

ईनार्थम् तेनयत्रवहकोप्यन्त्याः ज्ञाग्रवि हायकर्म कुर्वंति तत्रापिकर्मीतु सारणमूल्यदानं सिद्धंभवति
अराजदैविकान्नदंडोदाप्यस्तुवाहकः प्रस्थानविघ्नकश्चैवप्रदाप्योद्विगुणंनृतिं योवेच्यद्रव्यंप्रापणायप
रिक्रीणीतेसन्राजदैविकव्यापारव्यतिरेकेणस्वकीयप्रत्ययराधाऽऽदंवोढव्यंद्रव्यंविनाशयति सत्तन्मू
ल्यदाप्यः यस्तुप्रस्थानविघ्नमाचरतिसद्विगुणंनृतिंदाप्यः वाऽमनुः प्रमादान्नाशितंदाप्यः समंहिमो
हनाशितम् मनुदाप्योहतंचौरैर्दग्धमढंजलेनवा द्विर्द्विगुणमित्यर्थः बृहस्पतिः प्रभुर्नाविनियु
क्तः सन्नतकोविदधातियद् तदर्थमशुल्कंकर्मीतत्रापराध्नुयाद् तदर्थंस्वाम्यर्थम् अप्रयच्छन्वौर्य
दिभ्यपराध्नुयाद् दंडादिनाऽभवेद् प्रक्रांतेसद्यमनागच्चतुर्थंपथिसत्यजन् नृतिमर्धपथेस
र्वान्प्रदाप्यः स्याज्जघोपिच प्रक्रांतेगमनेराजमार्गे प्राप्तेः प्राङ् नृत्यःकर्मपरित्यजन्मूल्यस्यसप्त
जन् नृतिमर्धपथेसर्वान्प्रदाप्यः स्याज्जघोपिच प्रक्रांतेगमनेराजमार्गे प्राप्तेः प्राङ् नृत्यः कर्म
परित्यजन्मूल्यसप्तमनागंदाप्य एतच्चवाहकांतरलानात्प्रस्थानविघ्नावेवेदितव्यम् तद्वि
च्चेद्विगुणंदानमुक्तम् यदितुपंथानंप्राप्यपरित्यजेत्रदान्तेष्वतुर्थांशंदाप्यः अर्धंयथेतुसर्वान्नृति
म् एवंस्वाम्यपिपरिक्रीयवाहकंयदिपरित्यजयति नवाहयति मनुः यःकर्मकालेसंप्राप्तेनवु
र्योद्विघ्नमाचरेत् तस्यूत्पन्नमुकार्यः स्यात्सदाप्योद्विगुणान्नृतिम् नारद· अनयन्नटायेत्वा
तुनांडवान्यानवाहने दाप्योनृतिंचतुर्भागंसर्वमर्धयथेत्यजन् अन्यन्वाहकोप्येवंनृतिंहा

निमवाप्नुयाद् वहुमनुः पथिविक्रीयतेभांडंवणिग्यत्तत्यजेद्यदिअथतस्यापिदेयंस्याऽतेरर्धंत्यजेत
सःयदाचपथितंभांडंनिषिद्धंहियेतवा यावानध्वानंतेनप्रयातावतोनृतिम् नारदः नृतिंत
ऽऽगमानाप्यपथिभग्नंनतत्यजेत् अददत्प्रायित्वानुसोदयंनृतिमावहेत् यदीश्वरश्चवलीव
र्दादिनिर्युंक्तंभांडंनीयतेसयुग्यनृतः तंप्रतिवोढव्यद्रव्यषड्भागंनृतित्वेनाप्यनददाति तंत्यज
ति तदासोदयांनृतिंतस्मैत्वमीदद्यात्तिपर्थः बृहस्पतिः कृतकर्मणिपः स्वामीनददाद्वेतनंनृतेः
राज्ञादापयितव्यः स्याद्विनयंचानुपूर्वतः क्रायनः त्यजेत्पथिसराय्यः प्रातेरागंतमेववा प्रभु
र्यात्साहसंपूर्वंग्रामेत्रहमपालयन् मत्स्यपुराणे मूल्यमादायको विद्वांशिल्पंवानप्रयच्छति दंडस
मूल्यंसकलधर्मज्ञोनमहीक्षिता नारदः शुल्कंगृहीत्वायस्त्रीनेतुंकेद्विगुणंवहेत् अनिच्छंशुल्क
दातापिशुल्कहानिमवाप्नुयात् अप्रयच्छंस्तथाशुल्कमनुभूयपुमान्त्रियम् अक्रमेणतुसंगच्छ
द्यातदंतनखादिभिः अयोनेयः समाक्रामेदवरुद्धिर्वापिवासयेद् शुल्कंसोद्यगुणंदाप्योविनयं
नावदेवतुवेरूपःप्रधानायासत्रकामुकात्सऊहोपिताः तत्समुत्थेषुकार्येषुनिर्णयंसंप्रयेविदुः मत्स्यपुराणो
गृहीत्वावेतनंवेरूपो लोनादन्यत्रगच्छति तावन्नदापयेद्यावन्नूडस्यापिनाटकम् अन्यमुद्दिश्यवेरूपायानये
दन्यस्यकारणात् तस्यदंडोनवेद्राज्ञः सुवर्णस्यचमाषकम् नीत्वाभोगंनयोदद्याद्दाप्योद्विगुणंवेतनम् रा
ज्ञश्चद्विगुणंदंडंतथाधर्मोनहीयते वहूनांव्रजतामेकःसर्वंतेद्विगुणंदमम् दद्युः पथिकपथग्रामे दंडंच

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्विगुणंपरम् स्मृतिः व्याधितासश्रमार्त्तयोराजधर्मपरायणो ग्रामंत्रिताचनागच्छेदवाचावडवास्मृताः वडवा
दासी नारदः परन्मौग्रहंगत्वास्तोमंदत्त्वावसेत्तुयः सतऽहीत्वार्निर्गच्छेत्तृणकाष्ठेष्टकादिवम् स्तोमादिना
वसित्वातुपरन्मावनिश्चितः निर्गच्छेत्तृणकाष्ठानिनगृह्णीयात्कथंचन यान्येवतृणकाष्ठानिविष्टरा
विनिवेशिता विनिर्गच्छंस्तुतत्सर्वंचरमिस्वामिनिवेदयेत् स्वामीतिचतुर्थ्यर्थेसप्तमीसोमोनाटकम्
व्यासः स्तेहेनस्थंडिलंछागमदिरंकुरुतेतुयः निर्गच्छतंतत्तस्यदारुदत्तसोमस्यनान्यथा कात्यायनः गृह
वापीयणादीनिगृहीत्वानाटकेनयः स्वामिनेनार्पयेद्यावत्तावद्दायः सन्नाटकम् हस्तपश्वोरवरोष्ट्रादी
नृगृहीत्वानाटकेनयः नार्पयेत्कृत्यः सतावद्दाप्यः सन्नाटकम् वृहस्पतिः योनारयित्वारक्षंनीत्वा
चान्यत्रगच्छतिनाटनदद्याद्दाप्यः स्यादन्यस्यापिनाटकम् सोमवाहीनीराडानिपूर्वकालान्नुपानयेद्ग
होतुरन्नवेद्ग्रंनष्टवान्यत्रसंभवात् सोमेननाटकेनघृततैलादिद्रव्यांतरप्राप्त्यर्थंयानिमस्मयानि
नाडानितानिसोमवाहीनि तानिपूर्णनाटकंकालानितत्स्वामिनमुपानयेत् तेषामध्येयत्तद्वस्तेषा
ङ्गंप्रध्वस्तंवा तत्सोमयहोतुरन्नवेत् नेनरेणातद्देयमित्यर्थः एतच्चसंभवादन्यत्र संभवेतुनाडस्वामि
नेननादिनाडमित्यंदेयम् संभवोद्रव्यांतरास्फालनं इतिवेतनादानप्रकरणम् ओंअथघृतसमाख्या.
खंवेब्रह्मयदप्रसूयतेतत्रनारदः ओंअक्षवधशालाग्नाद्यैर्वनोजिलकारितम् पणक्रीडावयोनिश्चपद
यूतसमाख्यम् अक्षाःपाशाः वधश्चमादिवलयकोधः शालाग्नाकितवेन्योज्ञेयाः आद्यशब्दान्येषाम

पिकर्पटकादीनांग्रहणम् देवनंक्रीडाविजिगीषावा जिलंकुटिलं जिताद्यद्रव्यंबध्नतेसपणःपश्वांसिपक्षि
णः अक्षानिदिरचेतनेवयःप्रभृतिनिश्चसचेतनैःजिलेनकुटिलत्वेनदेवनंघृतम् मनुः अप्राणिनिर्यत्कि
यतेतल्लोकेपूतमुच्यते प्राणिभिःक्रियतेयत्तुसविज्ञेयःसमाक्रयः कार्किन्योवधिकाश्चैवशालाकानोर्यएव
चप्रक्ताः सर्वेजाःकुरुकाघृतोपकरणानिषट् वृहस्पतिः अन्योन्यपरिगृहीताःपक्षिमेषवृषादयःप्रह
रंतेकृतपणास्तद्वदंतिसमाक्रयं तत्रसंभवतिनायावतीवद्धियेतश्चयाद्घातदाह शस्त्रेशानिकवर्जेषु
सन्निकः पंचबंधातम् यत्स्त्रीद्यूतकितवादितरद्बंधकंशातम् यःसन्नाकृत्वाद्यूतोपकरणानिचैवपणी प्र
कृत्य कितवेन्योविदेवितुंवद्याधनंप्रयच्छति ससन्निकः धूर्त्तकितवान् धूर्त्तोविजयीयः कितवोद्यूतक
र्त्तासधूर्त्तकितवस्तस्मात्पुनर्द्विगुणंशातसंख्याकंशस्त्रेणयोवाहिंजितवान् सशानिकवद्धिस्तस्मात्पच
बंधातंगृह्णीयात् यःपराजितस्सइतरं तस्मात्पुनर्द्विगुणंशातम् ससम्यक्कालितोनागरास्तेद्यागयाश्रुत
म् जितमुद्घोषयेज्जैत्रेद्यात्तत्पवचः दामी सन्निकः पूर्वोक्तोरासम्यक्कपालितः कितवेन्यः सम्यक्कपालि
तोरास्तेपणाश्रुतमंगीकृतंस्वकीयाद्धनाद्भागंदद्यात् जितधनंपराजितोकितवोद्यूतेउल्लालयेत् तथे
तावतिकालेतुन्यूनमियद्धनंदास्यामीतिजेत्रेसत्पवचस्तद्विश्वासायत्तमीसंदद्यात् कात्यायनः सन्निकः
कारयेद्यूतदेयंयद्दद्याच्चयन्नपेदशतंचशतंवद्विगृह्णीयाच्चपराजयात् जेतुर्दद्यात्स्वकंद्रव्यंजितयाचति
पक्षिकम् सद्योवासन्निकेनैवकितवानुमसंशयः नारदः सन्निकः कारयेद्यूतदेयंयद्दद्याच्चयात्कृतम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दशाकृतुशतंवद्धितस्यस्यात्सघृतेकारिता अथवाकितवोराज्ञेदत्त्वानागंयथोचितम् प्रकाशंदेवनंकुर्या
देवंदोषोनविद्यते अथवासन्निधौविनाकितवाएवराजनागंदत्त्वाप्रसभंदेवनंकुर्यादित्यर्थः कितवइतिजात्य
भिप्रायेणैकवचनम् बृहस्पतिः द्वंद्वयुद्धेनयः कश्चिदुच्चसादमवाप्नुयात् तत्स्वामिनायणोदेयोयस्तत्र
परिकल्पितः समाक्रम्यविषयमेतत् अवसादोवलहानिः नारदः अक्षुद्रःकितवोनान्यद्अयेद्धृतमं
डलम् प्रतिहन्यान्नकितवंदापयंतंस्वमिष्टतः अदत्तदेयोक्षुद्रः स्वस्वकीयंधनंसाध्यति कितवस्तरा
जानवारयेत् प्राप्तेनागेचन्यूनतिः प्रसिद्धेधूर्तमंडले जितंससन्निकेस्थानेदापयेदन्यथा नतुधूर्त्तान्
तत्कारात्सन्मंडलेससन्निकेनृपतिःप्रसिद्धे यथापरिभाषते नागप्राप्तेजितंदापयेदन्यथैव नो
रदः अनिर्दिष्टमुपायेराद्धंतंकुर्वीतमानवः नसंतंप्राप्नुयात्कामंविनयंचैवसोर्हति अनिर्दिष्टोपा
यैणानियुक्तः सन्द्यूतंकुर्वीत ससन्निकोनवन्सत्रंसंसन्निकलभ्यंनागंनलभेत तदंडंचप्राप्नुयात्त
त्यायनः प्रसह्यदापयेद्यंतस्मिन्स्थानेचनान्यथा जितंवैससन्निकस्तत्रससन्निकप्रत्ययाक्रिया आनि
ज्ञोजितोमोच्योमोच्योनिज्ञोजितोरहः सर्वस्वेविजितेनिक्षेनसर्वस्वंप्रदापयेत् बृहस्पतिः रहोजितोनिक्ष
श्चकूटादैःकपटेनवा मोच्योनिज्ञोपिसर्वस्वंजितंसर्वंनदाप्यते द्रष्टारोव्यवहाराणांसाक्षिणश्चतएव
हि कितवव्यवहाराणांद्रष्टारोनिर्णेयकाः साक्षिणश्चतएवकितवाएव नारदः कितवेष्वेवतिष्ठंरक्षि
तवः संशयप्रतिपन्नएवतन्नद्रष्टारस्तएवेषांच साक्षिणः सन्निकानुवर्त्तीचबृहस्पतिः सभावसादीसंदि

घंसत्येश्चान्येसन्निर्णेतः कात्यायनः विग्रहेण जयेत्तानेकरणेकूटदेविनाम् प्रमाणंसन्निकस्तत्रश्चिश्च
सन्निकेयदि लेखस्यपाद्यूतस्तीनांकितवोनांतपस्विनाम् तत्कृताचारनेऋणंनिश्चयोनतुराजनि राज
नीतिप्रवक्तृसकलसंक्षेपतोलक्षणार्थम् तत्रश्रुताध्ययनसंपन्नाइत्याद्युक्तः सभ्यान्प्रेक्षादिविवादेषुनादर
णीयाः बृहस्पतिः उभयोरपिसंदिग्धेकितवालुपरीक्षिकाः यदाविद्वेषणंस्यातु तदाराजाविचारयेद्
राससचिवंनिवेश्य कूटाक्षोपधिदेविनः विष्णुः द्यूतेचकपटाक्षदेविनाकरछेदः उपधिर्देविनांसंदंश
छेदः अन्यवचनार्थमन्योन्यंप्रतिपत्तिः हस्तंचातुर्याद्यथानिमेषपातनादिवोपधिः संदंशछेदः
अंगुष्ठांगुलीछेदः द्यूतमेकमुखंकार्यंतत्करस्थानकारणात् द्यूतमेकमुखमेकंप्रधान एकेनराजपुरु
षेणाधिष्ठितंतत्करस्थानार्थंकार्यम् यत्तुमनुनोक्तम् द्यूतंसमाह्वयंचैवयः कुर्याद्यश्चकारयेत् तान्स
र्वान्घातयेद्राजाशस्त्रंश्वद्विजलिंगिनइत्यादि तद्राजपुरुषानधिष्ठितद्यूतविषयंत्र बृहस्पतिः द्यूतनि
षिद्धमनुनासत्यशौचधनापहम् तत्प्रवर्त्तितमन्येसुराजानागसमन्वितम् राजन्नागरहितंनप्रवर्त्त
यितव्यमित्यर्थः एषाएवविधिर्नैयः प्राणिद्यूतेसमाह्वये एषउत्तमप्रकारः प्राणिनिर्मेषमहिषादिनिः सा
ध्येद्यूतेसमाह्वयेसत्रवेदितव्यः इतिद्यूतप्रकरणम् अथवस्त्वारुप्यप्रकरणमारभ्यते तत्रस्वरूपमा
ह नारदः ओदेराजातिकुलादीनांज्ञानंन्यूनाधिकसंशितम् यद्वचःप्रतिकूलार्थंवाक्यारुप्यंतदुच्यते ज्ञे
यज्ञानमात्रंज्ञानमात्रंवेद्यंतत्रदेशादेर्योयथा गौडप्रतिकूलंहिप्रियंगौडइति जात्यादेर्योयथाविप्रंप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिनिर्नातलोलपतिप्राइति ऋत्वादेर्योयथा ऋस्चरितावैश्यामित्राइति न्यंगमसत्यवचनम् का त्यायनः रं
कारकासनंचैवलोकेऽयद्यविगर्हितम् अनुकूर्यादनुक्रियाद्वाक्पारुष्यंतदुच्यते निष्ठुराक्रोशन्तीत्रत्वात्त
दपित्रिविधंस्मृतम् आदेयोनिष्ठुरश्चेयमस्तोदंन्यगासंज्ञितम् पतनीयेष्वाक्रोशःस्तोत्रमाहर्मनोषि
णः यत्वसत्संज्ञकैरंगैपरमाक्षयतिक्वचित् अनृतैर्वाथनृतैर्वानिष्ठुरावाक्स्मृतानुमा न्यंगावगूरणंवा
चाक्रोशात्तुकुरुतेयदि वृद्धदेशकुलानांतत्प्रशस्तीलासबुधैः स्मृताः महापातक्यथोक्तीचराजद्वेषकरी
चया जानित्वं शाकरीवाथतीव्रासाप्रेषितातुवा न्यंगावगूरणंनिकृष्टांगप्रकाशनेनतिरस्करणम् दृ
ष्टस्पतिः अप्रियोक्तिस्ताडनंचपारुष्यंद्विविधंस्मृतम् एकैकंतुद्विधानिर्देशमश्नेक्तलिंगदर्शनाः देशधर्मकु
लोनांनेयःपापेनयोजनम् द्रव्यंविनातुप्रथमंवाक्पारुष्यंतदुच्यते जगिनीमातरंवेद्मुपपातक
त्रासनम् पारुष्यंमध्यमंप्रोक्तंवाचिकंशास्त्रवेदिनिः अन्ययद्यत्येयकथनंमहापातकदूषणम् पारुष्य
मुत्तमंप्रोक्तंतीव्रमर्मातिपातनम् द्रव्यंविनेत्यत्रद्रव्यशब्दोनिधेयपरः तेनोच्यमानार्थव्यतिरेकेनैवंवि
धमनिधानवाक्पारुष्यमित्यर्थः तत्रवाक्पारुष्यविशेषेदंडविशेषमाह सत्यासत्याप्यथास्तोत्रैर्न्यूना
ङ्गेद्रियरोगिणाम् क्षेयंकरोतिचेदद्यःपणानर्धत्रयोदशान् अंगानिकर्मेन्द्रियाणि जिह्वादीनीद्रियाणि पुनः
श्रोत्रादीनिज्ञानेंद्रियाणि रोगाःकुष्ठादयःन्यूनांगानींद्रियाणिचयेषां येषांचव्याधयः संतो तेषांक्षेममम
प्रियोक्तिंसत्येनासत्येनविपरीततत्प्रत्यायःकरोतिसद्वादशपणान्साधर्दंडः तत्रसत्येनांगहीनदोषो

यथा पादहीनंप्रति कुंठस्त्वमित्यादिअसत्येनयथासकलांगंप्रति लांगत्वमितिविकलांगंप्रति सकलां
गत्वमिति विपरीततत्प्रत्यायथा हस्तहीनंप्रति सुहस्तकर्महावाकुर्वेति एवमिंद्रियलेनदोषः अर्धत्र
योदशेषांपणानांद्वादशानांत्रयोदशः यत्तुमनुनोक्तम् काणंवाप्यथवाखंजमन्यंवापितथाविधम्
तथ्येनापिब्रुवन्दाप्योदंडंकार्षापणावरम् तदाचसुरत्यतोत्वर्षेस्वल्पेवातिशयदोषेत्रासम्वह
तिः समजातिगुणानांतुवाक्पारुष्येपरस्परम् विनयोनिहितः शास्त्रेपणास्त्वर्धत्रयोदशविशुः सम
वर्णिकेज्ञानेद्वादशपणोदंडः हीनवर्णिकेज्ञानेतुषट् यथाकालमुत्तमसमवर्णिकेये तत्प्रमादो
दंडस्त्रयोवाद्वादशपणाः शुद्धवाक्यनिधानेत्वेकमेव अल्पधनविषयमेतत् समवर्णद्विजातीनां
द्वादशेवव्यतिक्रमे वादिष्ववचनीयेषुतदेवद्विगुणंनवेत् समवर्णग्रहणमादेयस्यचजा
तितोगुणतश्चसाम्यप्रतिपादनार्थम् तेनसर्वसाम्येसति वाक्पारुष्यरूपव्यतिक्रमविषयद्वादश
पणोदंडः जातिमात्रसाम्ये हीनगुणस्यवद्गुणंप्रत्यादेयकल्पद्विगुणोदंडः शंखलिखितौ सवर्णि
व्यतिक्रमेद्वादशक्षार्षापणाः यथाक्रमंविशिष्टदेयेषुविशेषस्यचतुर्विंशतिः अविशिष्टातिक्रमेचवि
शिष्टस्यततोधर्मः प्रथमेवाक्पारुष्येदंडउक्तः संप्रतिमध्यमेवाक्पारुष्येदंडमाह अनिंगतांस्मिन्गिनीमा
तरंवातवेतिहि शपतंदापयेद्राजायंचविंशतिकंदमं तवंत्तगिनीमातरंवेत्तिगतांस्मीति एवमभिशपंतं
पंचविंशतिपणात्मकंदंडंराजादापयेत् आक्रोशंकरत्वाहतुः शंखलिखितौतथाधिकृतान्विप्रान्शपतुश्च

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निर्नर्तयतोमुंडनंगोमयालेपनं खरारोहणंदर्पहतोदंडोवा दंड्यस्यनुवर्त्तो विष्णुः गुरुनोद्धारयन्क
र्षापणशतम् बृहस्पतिः क्षिपन्त्स्तादिकंदद्यात्पंचाशत्पणिकंदम् अल्पधनविषयमेतत् प्रथमे
मध्यमेचवाक्पारुष्येसवर्णेनोदंडउक्तः तस्यैवदंडनीयगुणसदसत्त्वेचकृतंविशेषमाह अर्धोऽधर्म
द्विगुणःपरस्त्रीषूत्तमेषुत्व विद्यानुष्ठानादिगुणवता अधमेष्वधमगुणेषु आकृष्टेषु उक्तस्यार्ध
मेवदंडःस्यात् तत्रप्रथमेवाक्पारुष्येषड्गुणाःपणाश्चतुर्थोशश्चदंडार्धम् मध्यमेतुद्वादशाधर्धः
यत्परस्त्रीरतिप्रतिः तथाल्पगुणेश्वसच्छूद्रमगुणेत् तस्योक्तोद्विगुणोदंडः अत्रप्रथमेवाक्पारुष्ये
पंचविंशतिः बृहस्पतिः समानयोःसमोदंड्येत्यनस्यद्विगुणः स्मृतः उत्तमस्याधिकः प्रोक्तोवाक्पा
रुष्यपरस्परम् इदानीब्राह्मणादिवर्णानामूर्ध्वसिक्तानांद्विजातीनामन्योन्यमाक्रोशस्याक्रोशकस्य
वेत्राद्यादंडःकल्पनीयइत्याह दंडप्रणयनंकार्यंवर्णजातुत्तरोत्तरैः वर्णानांद्विजातीनांचमध्याद्यु
त्तरैश्चधरणामधरैर्योनोषामाक्षेपेकृतेस्वयमभ्यूह्यदंडप्रणयनं राजाकुर्वीततत्रमूर्ध्वसिक्तांश्चैव
शूद्रयः प्रतिलोमजामात्तनिस्तुल्यवर्णानामाक्रोशतः पूर्वोक्तपंचाशत्संख्याकंदमाद्विगुणोदमः रा
त्रोक्तोदयः एकांतरयेद्वेतुतत्तएवत्रिगुणाः स्यार्धशक्तिकोनवेत् ततश्चक्षत्रियस्यब्राह्मणंवैश्यश्च
क्षत्रियमाक्रोशतः शतसंख्याकोदमः वैश्यस्यब्राह्मणाक्रोशेअध्यर्धशतं शूद्रस्यवैश्याक्रोशेशतम् क्ष
त्रियाक्रोशेअध्यर्धम् ब्राह्मणाक्रोशेतुदंडातरविधायकानिस्मर्यंतराणुदाहरिष्यंते नत्तरेणवर्णेना

धरस्यांयोनुलोमापवादः तत्रक्षत्रियस्यब्राह्मणमाक्षिपतोदंडःपणशतानिक्रोनिहतः तदर्धंपंचाश
त्पणिकः क्षत्रियायेदंब्राह्मणस्यदंडः वैश्यादेयेपंचविंशतिकः शूद्रादेयेसार्द्धद्वादशापणः अल्पत्वाच्चा
स्यपंचाशद्ब्राह्मणोदंड्यः क्षत्रियस्यानिशासने वैश्यस्याप्यर्धपंचाशत्कुद्वेद्वादशक्रोदमइति मनुवा
क्यमल्पम् एवंक्षत्रियोवैश्यमाक्रोशन्पंचाशद्दंड्यः शूद्रेतुपंचविंशतिः वैश्यस्यशूद्राक्रोशेपंचाशदेव शू
द्रस्यब्राह्मणाक्रोशेमनुराहशतब्राह्मणमाक्रुश्यक्षत्रियोदंडमर्हति वैश्योप्यर्धशतंद्वेवाशूद्रंलुचध
मर्हति वधोत्रजिह्वाछेदः यदाहसएव एवंजातिंद्विजातितुवाचादारुणयाक्षिपेद् जिह्वायाःप्रसभ्य
च्छेदंजघन्यप्रभवोहिसः नामजातिग्रहत्वेषामभिद्रोहेणकुर्वतः निक्षेप्योयोमयः शाकुज्वलन्नास्ये
दशांगुलः अत्यंतान्यासेतत्तद्धर्मोपदेशंदर्पेणद्विजानामस्यकुर्वतः तप्तमासेचयत्तैलंवक्त्रेश्रोत्रेच
पार्थिवः अस्येतिशूद्रस्य बृहस्पतिः वैश्यमाक्रोशयञ्शूद्रोदाप्यः स्यात्प्रथमंदमम् क्षत्रियमध्यमंवै
श्यंविप्रमुत्तमसाहस्रं धर्मोपदेशकत्वेचवेदाहरणान्वितः आक्रोशन्श्वविप्राणांजिह्वाछेदनमर्हति गो
त्तमः शूद्रोद्विजातिमभिसंधायाभिहन्यावांदंडपारुष्यान्यामगमोच्योयेनाभिहन्यात् अथास्यवेदमुप
शृण्वतस्तप्तपुजतुभ्यांश्रोत्रपूरणम् उदाहरणाज्जिह्वाछेदः धारणेशरीरच्छेदः विष्णुः शूद्रंजातिक
र्मणामन्यथावादीकार्षापणशतंदंड्यः नारदः नकिल्विषेणापवदेच्छास्त्रतः कृतपावनम् नराज्ञोध
र्तदंड्यदंडनात्तद्धतिक्रमात् बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशेवाचिकोदमः सत्यस्तोधिकः याद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नासाकर्णकरादिषु वाक्पादीनां वचने नविना शक्तियंतत्व बाहुखंजयामीत्येवमात्मिकां कुर्वतः शतपः
शतपरिमाणो दंडो ग्रासापादना सादेर्वा चनिक्रनात्मा चरतः शताधिको दंड आदेयः सामान्योक्तस्य
विषयविशेषेव्यवस्थामाह अथशक्तस्तुवदन्नेवं दंडनीयः पणान्दशयथा शक्तिः प्रतिश्रुवंदाप्यः
क्षेमायतस्यतु वाक्पादिछेदंकर्तुंसमर्थः सयदितत्प्रत्यात्तदोक्तंदंडमदत्वाऽक्षिसत्यक्षमायपरिरक्ष
णार्थंप्रतिश्रुवं दाप्यः वाक्पादिछेदासमर्थस्तुदशैवपणान्दाप्यः पतनीयकृतक्षेपेदंडोमध्यमसा
हसः उपयातकयुक्तस्तुदाप्यः प्रथमसाहसम् पतनीयैः पतितत्वकारणैर्ब्रह्महत्यादिभिः ब्रह्महा
त्वमसीत्यादावादेपेकृतेमध्यमसाहसोदंडोभवति उपपातकहेतुभिर्गोवधादिभिरात्मापन्नप्र
थमसाहसंदाप्यः व्यासःपापोपपातवत्तारोमहापातकशंसकाः आद्यमध्योत्तमान्दंड्यान्दधु
स्त्वेवंयथाक्रमम् उपपातकगणेयत्रनिर्दिष्टंशास्त्रतःप्रतिषिद्धंचतदिहापरावद्वाच्यम् विष्णुः
परस्यपतनीयेक्षेपेकृतेतत्तमसाहसम् उपपातकयुक्तेतुमध्यमम् उत्तमवर्णक्षेपविषयमे
तत् त्रैविद्यनृपदेवानांक्षेपेउत्तमसाहसः मध्यमोजातिपुगानांप्रथमोग्रामदेशयोः राज्ञः सा
मवेदानांनृपतेर्ब्रह्मादिदेवानांवाक्षेपेतुउत्तमसाहसोदंडः कार्यः ब्राह्मणादिजातीनांपुगानांचपरिष
दादीनांक्षयव्ययकारनिर्णयाद्येककार्यकारिणांविडुत्तमादेषुमध्यमसाहसः ग्रामस्यजनपदस्यवा
क्षेपंकुर्वतः प्रथमसाहसः विष्णुः त्रैविद्यवृद्धानांजातिपुगानांचग्रामदेशयोः प्रथम अत्या

शयंदोषविषयमेतत् बृहस्पतिः देशादिकंक्षिपन्दाप्यःपणानर्धत्रयोदशान् पापेनयोजयन्दर्पा
द्दाप्यः प्रथमसाहसम् उन्नानां मोहात्प्रमादात्साहसात्प्रीत्यावोक्तमयेतियः नाहमेवंपुनर्वक्ष्ये दंडार्धत
स्यकल्पयेत् बृहस्पतिः एषदंडः समाख्यातःपुरुषापेक्षया मयासमन्त्रज्ञाधिक्रत्यनकल्पनीयो
मनीषिभिः इतिवाक्पारुष्यप्रकरणम् अथदंडपारुष्यनिमित्तेदंडविधिः उदंडपारुष्यनामशरीरस्य
ताडने नामेध्यसंयोजने नताडनार्थमवगूरणेनवापरस्यवाडुःखोत्पादनम् तदाहनारदःपरागारे
ष्वनिष्टोहस्तपादायुधादिभिः तस्मादनिष्टोपघातेदंडपारुष्यमुच्यते तथा तस्यपिहस्त्रैविध्यंही
नमध्योत्तमक्रमात् अवगूरणानिः संगपातदत्तजदरीनः हीनमध्योत्तमानांतुबलानांक्रमतस्त्रि
मात् बृहस्पतिः हस्तपाषाणलगुडैर्नस्मकर्दमपांशुभिः आयुधैश्चप्रहरणैर्दंडपारुष्यमुच्यते तत्रप
रोधसदसज्ञावसंदेहनिर्णायहेतूक्तावदाह असाक्षिकेहतेचिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेनच द्रष्टव्योव्यवहा
रस्तुकूटचिह्नकृताद्ये असाक्षिकेदृश्येऽहमनेनहतइतिकेनचिद्राज्ञेनिवेदिते राज्ञासत्यैश्चहेषा
दिकृतंमिथ्याचिह्नवर्जयित्वा अन्यैश्चिह्नैर्युक्तिभिरागमेनाप्तवाक्येनच्छद्मादिवैश्चविवादेयवा
दीसाधुरयमसाधुरितिविचार्यनिर्णीतव्यः चिह्नमित्यादियुक्तिभिः दृष्टहतव्ययोः सन्निधानद्वेषहेतु
संभवइत्याद्यागमआप्तवाक्यंक्वचित्पठंतिकूटचिह्नकृताद्ययादिति तस्यार्थः नव्रणादिदर्शनमा
त्रेणाविनाविचारनिर्णयःकार्यः यतोमत्स्यादिदृश्यात्कूटकृत्रिममपिचिह्नंश्रूयते नारदः कश्चि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ उ० माण्व अण्य

त्कृत्वात्मनश्चिक्रद्वेषात्परमनिद्रवेत् युक्तिहेत्वर्थसंबंधैस्तत्र युक्तंयदीक्षिणम् युक्तिरर्थोपपत्तिः हेतुरनुमानम् अर्थः प्रयोजनम् संबंधः प्राप्तिः सन्निधिरितियावत् पूर्ववत्सलोवा कात्यायनः हेत्वादिर्निनयस्त्वेवंदंडपारुष्यकारणं तत्रसाक्षीकृतंचैव दिव्यंवाविनियोजयेत् साक्षीकृतंसाक्षिस्थानेकृतम् नारदः पारुष्येसतिसंबंधादुत्पन्नेषुद्वयोर्द्वयोः समान्यतेयःक्षामेतदंडनाप्नोतिवर्क्तते पारुष्यदोषवत्तयोर्गुणपत्संप्रवर्त्तयोः विशेषश्चेन्नदृश्येतविनयः स्यात्समतयोः वहस्पतिः द्वयोः प्रहर्तोर्दंडः समयोस्तुसमः स्मृतः आरंभकोनुबंधीचदाप्यः स्यादधिकंदमम् नारदः द्वयोरायत्तयोस्तुल्यमनुबंधातियः पुनः सतयोर्दंडमाप्नोतिपूर्वोवाप्यदिवापरः पूर्वमाक्षेयेद्यस्तुनियत्तस्यात्तदोषत्वाद्य पश्चाद्यः सोप्यसत्कारीपूर्वंतुविनयोगुरुः कात्यायनः प्राणीषणेनदंडेनप्रहरेद्यस्तुमानवः पूर्वंचापोडीत्तोवाच्यस्तदग्रः परिकीर्त्तितः वहस्पतिः पूर्वंदुष्टःसमाक्षेत्रास्तादित्तःप्रतिताडयेत् हत्वाततायिनंचैवनापराधेनवेन्नरः वाक्पारुष्यादिनानीचोप्यसंतमनिर्लंघयेत् सएवताडयंस्तस्यनान्वेष्यंमहोद्युजा वाक्पारुष्यादिनानीचेनानिर्लंघितेसाधौसाधुर्यदिनीचंडयेत् तदाराज्ञासौनदंडनीय इत्यर्थः नारदः स्त्रियाकंपंडुंचंडालवेश्यासुधनवत्तिषु हत्तियत्रापदारंभेषुर्वाचार्यातिगेषुच मर्यादातिक्रमेसद्योघातयेच्चानुशासनम् नक्तदंडपारुष्येदोषमाहुर्मनीषिणः यमेत्रस्तातिवर्त्तेरन्नेतेसंतर्जनंनृषु सएवविनयंकुर्यात्

नतद्विनयनायवेत् मलाक्तेतमनुष्याणांमलमेध्यंधनात्मकम् अपितान्घातयेद्राजानार्थिदंडेनदंडयेत् कात्यायनः अस्पर्शधूर्त्तदासानांम्लेच्छानांपापकारिणम् प्रतिलोमप्रसूतानांताडनंनार्थतोदमः नस्पर्शकरजःस्पर्शेदंडोदशपणः स्मृतः अमेध्यपाणिनिष्ठत्यस्पर्शनेद्विगुणस्ततः समेष्वेवपरस्त्रीषुद्विगुणस्तत्तमेषुच हीनेष्वर्धमदमः प्रोक्तोदमाविनिरदंडनम् जातितोगुणतोवा तुल्यपरत्नसमकर्दम धर्लिनिर्याजितोदशपाणोदंडः मदिपुनरमेध्यादिनिर्याजयति तदाविंशतिपणः अन्ययदियस्त्रीमात्रेत्र जातितोगुणतोगुणतोवोत्कृष्टेषुनरेषु उत्तमपराधंकुर्यात् तदापूर्वोक्तादंडाद्द्विगुणोदंडः कार्यःविंशतिपणः स्यात् यत्रविंशतिपणस्तत्रचत्वारिंशत्पणः स्याद् जातितोगुणतोवाहीनविषये उत्तमस्यार्धदंडनीयःमदादिनात्युत्कृष्टेजस्यापराधानावतोदंडानावः अमेध्यंमत्तुल्योनिःस्यंदोनवति तथानिघातेकृतेमध्यमोदंडः अत्रचविषमसमीकरणमनुबंधादितारतम्येनकल्पम् कात्यायनः कर्णौष्ठघ्राणपादद्विजिह्वानासिकस्यच छेदनेचोत्तमोदंडोनेमध्यमोनृपुंविषुः उन्मयनेत्रनेदिनोराजायावज्जीवनमुच्चेद्धातुतादृशमेवकुर्यात्किंचचेष्टानोजनवाग्धनेत्रादिप्रतिनेदनेकंधरावासक्थ्यघ्रिनेदमध्यमसाहसः चेष्टागमनागमनमुत्रपुरीषोत्सर्गादिः भोजनमन्यवहारः वाग्व्याहारः एषांकस्यचिद्धेधप्रतिबंधनेत्रादेश्चस्वेंद्रियाधिष्ठानस्यप्रतिनेदने तदधिष्ठानत्वविनाशो कंधरायाग्रीवायावाह्वोः सक्थ्नोजघनस्याघ्रेपादस्यवाजनमध्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

महाहसएवदंडः पूर्वमिदंचवाक्यंब्राह्मणव्यतिरिक्तस्यसमानजातीयमपराधुवतोदंडविधायकम्
चेष्टानोजनवाग्रोधेप्रहारदानेच नेत्रबंधवाकुसावित्तंगेचोत्तमम् उत्तममुत्तमसाहसोदंडइति
शेषः अत्रक्षत्रियस्यवैश्यमपराधुवतोवैश्यस्यचक्षत्रियपराधुवतोयथाक्रमंदंडदानेमध्यमो
त्तमसाहसयोर्विपर्य्ययव्यवस्था अथवामध्यमसाहसविधिः शूद्रस्यसमानजातीयापराधेउत्तमसा
हसस्तु समानजातीयापराधेक्षत्रियवैश्ययोः किंच एकंघ्नतांबहूनांतुयथोक्तद्विगुणोदमः
कलहापहर्त्तृदेयदंडश्चद्विगुणस्तथा यदापुनरेकंप्रतिबहवोहंतारः दंड्याहण्यकर्त्तारोभवंति
मयातुसंयोगकर्त्तारोभवंति तदातेषांतस्मिन्विषयेयोदंडउक्तस्तस्माद्द्विगुणोदंडः प्रत्येकंकार्यः
कलहंचवर्त्तमानेयेनयस्ययदपहृतंतेनतस्मैतद्दत्वा ततोद्विगुणंधनंराज्ञेदेयम् विष्णुः एकंव
कृनांघ्नतांप्रत्येकस्योक्तादंडाद्द्विगुणः उक्तोरोतमनिधावतांतमीपवर्त्तिनांच कात्यायनः वाग्दंड
ताडनंचैवयेषूक्तमपराधिषुदृष्टंतत्तत्रप्रदाप्यास्तेशोध्यंनिःस्वेतुकर्मणाः दुःखमुत्पादयेद्यस्तु
समुत्थानधनव्ययम् दाप्योदंडंचयोयस्मिन्कलहेसमुदाहृतः यस्तुशस्त्रादिताडनेनपरंपीडुः
खमुत्पादयेत् सव्रणारोपणादोसमुत्थानेयोधनव्ययंतद्दद्यात् यश्चयस्मिन्कलहेदंड्यापा
रुष्येदमउक्तंसंचरान्नेदद्यात् नहस्यतिः श्रोत्रावपीडनेचैवनेत्रदंतनखेदने तथा समुत्थानव्ययंदद्या
त्पः कलहापहर्त्तृन्व्ययंतु कात्यायनः देहापद्रविनाशेतुयथादंडंप्रकल्पयेत् तथानुष्टिकरंदेयं

समुत्थानंचपंडितैः समुत्थानव्ययंचायोदद्याद्व्रणरोपणात् मनुः नार्यापुत्रश्चदासश्चशिष्योभ्रा
ताचसोदरः प्राप्तापराधास्ताड्याः स्युर्ज्जावेणुदलेनवा एषतेषुशरीरस्योत्तमागेकदाचनः अतो
न्यथातुप्रहरन्त्रासः स्याच्चोरकिल्बिषम् किल्बिषंदंडः व्रतलोपेयधिकारोनारदः अनुशास्योगुरु
र्णांतुनचेदनुविधीयते अवधेनाथवाहन्याद्रज्जावेणुदलेनवा नत्वानताडयेदेनंनोत्तमागेने
चोरपि अनुशास्यश्चविश्वास्यः शास्योराज्ञान्यथागुरुः पुत्रापराधेनपिताश्वश्चान्नशुनिर्दंडनाकृ
तमर्हतिचतत्त्वामी तेनेतप्रकृत्तानचेत्र अवधेनहिंसया अभिघातेतथाछेदनेदेकुत्रावपा
तनेपणान्दाप्यः पंचदशविंशतिंतद्व्ययंतथा कुब्जस्यापहर्त्तापंचपणान्दाप्यः छेत्तादशानेत्ता
विंशतिम् पातयितात्रिंशत्स्वामिनेदाप्यः दुःखोत्पादिग्रहद्रव्यंक्षिप्त्वाप्राणाहरंतथा षोड
शाग्रःपणान्दाप्योद्वितीयोमतीयोमध्यमंदमम् यःपरागहेषुदुःखोत्पादकंवाश्रिकादिक्षिपेत्र
सषोडशपणार्हंप्यः यस्तुप्राणहरंपर्पादिसमध्यमसाहसम् दुःखंचशोणितोत्पादेशस्त्रंवागछेद
नेतथा दंडः क्षुद्रपशूनांतुद्विपणात्रत्यंतिक्रमात् लिंगस्यछेदनेमत्यैमध्यमोमत्स्यमेवच क्षुद्र
पशुनामजादीनांताडननिमित्तंदुःखंशोणितस्रावेशस्त्रस्यावाप्यांगस्यछेदने अंगस्यपदादेःछे
दनेक्षतेसति यथाक्रमंद्विगुणप्रत्यंतिदंडः द्विगुणंद्विगुणंत्तरउत्तरः पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणःतत्रदुः
खोत्पादेद्विपणः शोणितेचेक्षुण्णः श्रृंगेछेदेऽष्टपणः अंगछेदेषोडशपणः एषमेवपशूनांछे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ जो० पा० व अध्य

नास्पर्शत्वदेवदेवषणाचूर्णनेमध्यमसाहस- मतोनुक्तेमूल्यंपशुस्वामिने राज्ञेचमध्यमसाहसं
दद्यात् महापशूनामितेषुस्थानेषुद्विगुणोदमः क्षुद्रपशुसंबंधीनिदंडनिमित्तानिया न्युक्तानिता
नियदामहापशूनांगवादीनां तदात्तएवद्विगुणोदंडोवेदितव्यः कार्षापणशतंदंड्यइत्यनुमाने
विक्षुः पशूनांपुंस्त्वोपघातकारी तथास्त्रीक्षुद्रोपघातकारीचकार्षापणशतंदंड्यः पशुस्वामिनश्चत
मूल्यंदद्यात् आरुण्यपशुघातीपंचशतंकार्षापणानाम् पक्षिघातीमत्स्यघातीच दशकार्षा
पणान्स्त्रीशिशुघातीकार्षापणम् मनुः गोकुमारीदेवपशुनक्षाणांवधेनंतथा वाहनस्यानुसंपू
र्वंप्राप्नुयादुत्तमंवुधेक्रत्यायनः श्रोत्रास्यघ्रातिस्तुधितानकालेवाहयन्नरः खरोमहिषोक्षुद्री
प्राप्नुयात्पूर्वसाहस प्ररोहिशाखिनांशाखास्कंधसर्वविदारणे उपजीव्यमुमाणांचविंशतिर्द्वि
गुणादमाप्ररोहिणांन्यग्रोधादीनांशाखिनांवल्कानांचशाखायाः स्कंधस्यसर्ववल्कस्यचनेदने
उपजीव्यानांवंशकादीनांयथाक्रमंयोदंडउक्तवति तत्रशाखायाछेदनेविंशतिः स्कंधस्यद्वि
गुणश्चत्वारिंशतिः सर्वस्यद्विगुणाशीतिः प्ररोहन्यग्रोधः स्कंधः प्रधानशाखामूलम् चैत्यवृक्षश्चतुष्पथे
मासुपुण्यस्थानेसुरालये जातंद्रुमाणांद्विगुणादमोवल्लेचविक्षुले चैत्यादिस्थानजातानांद्रुमाणांशा
खास्कंधसर्वविदारणेषुविश्रुतद्रुमविशेषेषुचपूर्वोक्तांविंशत्यादयोदमाद्विगुणावेदितव्याः चैत्यवृक्ष
नोहरंस्थानं गुल्मगुल्मिन्युपलतास्तानोषधिकीरुधाम् पूर्वस्मात्तादर्थ्यदंडः स्थानेषुक्तेषुकर्त्तनेव

देत्र्योन्यूनपरिमाणाउद्भिज्जानुत्पाद्यवृक्षादयः ततोन्यूनपरिमाणयुक्ताः ततोपिक्षुद्रीयासः क्षुपाःलतावल्लयः
तृणान्येवस्थलजाःप्रतानाकौरिव्यवादयः फल्यकांताउषधयः बीजकांडप्ररोहिएषोवीरुधः आसाद्य
वीरुधेषुदंड्यनिमित्तेषुपूर्वोक्तदंडानामर्धमर्धंग्राह्यम् मनुः वनस्पतीनांसर्वेषामुपभोगोयथायथा न्ते
शातयादमः कार्योहिंसायामितिधारणा विक्षुः फलोपगोगुल्मलतादीतृतीयसाहसदंड्यः क्षुद्रोपगोगुल्म
दीमध्यमम् वल्लीगुल्मलतादीकार्षापणशतम् तृणंछेद्यकम् सर्वेषांवृक्षतत्स्वामिनांतदुत्पत्तिद्र
तिदंडपारुष्यप्रकरणम् साहसंप्रत्याह उशनाःसामान्यद्रव्यप्रसभहरणंसाहसंमतम् सामान्यस्यानेक
षांक्षत्रादीनांस्वामिनांमध्यमकस्यधनस्यप्रसभवत्तस्वामिसमक्षं तानवगणय्यकठादयहरणंसाहसम्
एतच्चनसाहसस्यलक्षणम् तल्लक्षणंत्वाहनारदः सहसाक्रियतेकर्मयत्किंचिद्बलदर्पितैः तत्साह
समितिप्रोक्तं सहोवलमितिहोच्यते मनुष्यमारणंचौर्यपरदारनिमर्षणमुग्राण्यपुंसकानिचेतिसाहसं
पंचधास्मृतंवाक्पादोविषशस्त्रेषुयेपरदारनिमर्षणं प्राणोपरोधियत्राप्यतत्साहसमुत्तमसाहसंश्रेष्ठं
संपश्चन्नयानानांगरत्नकरणस्यच एतेनैवप्रकारेणमध्यमसाहसंस्मृतम् बृहस्पतिः हीनम
ध्योत्तमत्वेनत्रिविधंतत्प्रकीर्तितम् द्रव्यापेक्षोदमश्चात्रप्रथमोमध्यउत्तमः मध्यंक्षुद्रधनापहारेदंड
माह तन्मूल्याद्द्विगुणोदंडोनिष्ठुवेतुश्चतुर्गुणः अयंहतद्रव्यमूल्यमपेक्ष्यद्विगुणोपस्तुदमः अपहा
पक्रुवे अपलापेतुकृतेतन्मूल्यश्चतुर्गुणः बृहस्पतिः क्षौद्रोपकरणंसेतुमूलपुष्पफलानिच विना

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रायन्करदंष्ट्रः शतोद्यमनुरुपतः यश्चवस्त्रान्नपानानिगृहोपकरणं तथा हिंसयंश्चोरवद्दापयोद्विशतो
द्यंदमंतथा स्त्रीपुंसोर्हेमरत्ना निदेवविप्रधनंतथा कोशेयंचोत्तमद्रव्यमथा मूल्यसमोदमः द्विगुणो
वाक्लप्तनीयःपुरुषापिदापान्यैः हतावाधातनीयः स्यात्प्रसग्विनिवर्त्तय नारदः तस्यदंडः क्रिया
तेदयः प्रथमस्यशतावरः मध्यमस्यतुशतोनैर्दशैः पंचशतावरः उत्तमेसाहसेदंडः सहस्रावरइष्यते
वधः सर्वस्वहरणंपुरान्निर्वासनंक्रमे सदाछेदइतुक्तोदंडउत्तमसाहसे स्यात्तासंव्यवहार्योकौधतद
डोनुपूर्वको धृतदंडोप्यसंज्ञाप्योज्ञेयउत्तमसाहसे मनुः द्रव्याणि हिस्याद्योयस्य ज्ञानतोज्ञानतोपिवा
सत्तस्योत्पादयेत्तुल्यं राज्ञेदद्याच्चतत्तस्मै चर्मचार्मिकभांडेषु कार्ष्णलोहमयेषुच मूल्यात्पंचगुणोदं
डः पुष्पमूलफलेषुच कात्यानः क्षेत्रमर्मोपनगोचर्म्यद्रव्येषुयोनरः प्रामुयात्साहसंपूर्वंद्रव्य
नाशं स्वास्मुदाहृतः यः साहसंकारयतिसदाप्योद्विगुणंदमम् यश्चैवमुक्त्वाहृदाताकारयेत्तस्यचतु
गुणम् साहसकर्तुर्योदंडउक्तः सतत्प्रयोजयितुर्द्विगुणः यात्तुमदीयंसाहसंत्यजवान्नकुरुते तदैव
हन्यवतेधनंदास्यामि इतुक्त्वाकारयति तस्यचतुर्गुणोदंडः कात्यायनः आरभेकस्साहसंश्चतयाम्या
नुदेशकः आश्रयः शास्त्रदातांचशास्त्रदातारंविकर्मिणाम् दुष्टोयदेशश्चैवतद्विनाशप्रदर्शकः उपेक्षा
कार्ययुक्तस्यदोषवक्तानुमोदकः अनिषेद्धाक्षमोयः स्यात्सर्वेतत्कार्यकारिणः यथाशक्त्यनुरूपंतुद
ंडमेषांप्रकल्पयेत् अर्ध्याऽशांतिलमक्षद्यात्स्त्रीयाप्रहारदः संदिष्टस्याप्रदाताच समुद्रगेहनेद

कर सामंतकुलिकादीनामपकारस्यकारकः पंचाशत्पणिको दंडे एकामितिवि निश्चियः अर्घ्याणांप्र
ज्ञानामप्रियक्तियास्तवयोक्ता अनार्यायास्ताडयिता प्रतिश्रुतस्याप्रदाता मुद्रावतोगृहस्यभेत्ता
सामंतानांसमीपगश्चेत्रादिस्यामिकुलिकानांकुलोद्घातानामन्येषांचसाधनामपकर्त्ता इत्येषाप्र
त्यंपंचाशत्पणिको दंडः शास्त्रेषुविनिश्चितःमनुः अनंदयमथवायेयंवैश्यादीन्नक्षयन्द्विजान्
जघन्यमध्यमोत्कृष्टदंडानर्हेयथाक्रमम् पणाः शूद्रस्यवेदंडः क्षत्रियस्यचशतंदेवतुल्यस्यतारः स्वयंकार्यो
राज्ञानिर्विधायासुतेविष्णुः जातिभ्रंशकरस्यान्यस्यनिष्क्रांतिर्वास्यः मनुः अनिष्टचारेषुसर्वेषुकर्त्त
व्योद्विशतोदमः मूलकर्माणिविद्वेषकृत्यासुविविधासुच अदूषितानांद्रव्याणांदूषणेनेदनंतथा मणी
नामपवेधेतुदंडः प्रथमसाहसः योलोभादधमोजात्याजीवेदुत्कृष्टकर्मनिः तंराजानिर्धनंकृत्वाद्वि
प्रमेवविवासयेत् तथासंक्रमध्वजयष्टीनांप्रतिमानांचभेदनः प्रतिकुर्यात्तुयत्तत्सर्वंपंचदद्याच्चतानि
च कात्यायनः हरेद्भिद्याद्दहेद्वापिदेवानांप्रतिमांयदि तद्भूहत्वैवयोनिंद्यात्प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम्
विष्णुः अदत्तस्याविक्रेयस्यविक्रेयस्यविक्रीदेवप्रतिमानिदंकश्चेत्तमसाहसंदंडनीयः नारदः
अविक्रेयाणिविक्रीणन्ब्राह्मणः प्रच्युतःपथः स्वंपुनरवस्थापोराज्ञादंडेनतयसा यमः यस्तुपूर्व
निषिद्धस्यतडागस्योदकंहरेत् आगमंचाप्ययोनिंद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् तडागंनिदंकरन्पादमु
द्धवधनंवातदापिप्रतिसंस्कुर्यद्वाह्मत्तमसाहसं अत्रवधः शूद्रादेः दंडोतरद्विजातेः स्वच्छंदाविधवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गामी विकृष्टेनधावेत् अकारणे चविक्रोष्टा चंडालश्चोत्तमान्त्यस्त्रान् शूद्रप्रव्रजितांश्चदैवपित्र्येच
नोजकः अयुक्तरूपंकुर्वन्नयोग्योयोगपकर्म कृत वधकद्रव्यशस्त्राणांचपुंस्त्वस्यप्रतिघात कृत साधार
णस्यापलापीदासीगर्भविनाशकृत पितापुत्रस्यस्त्रातृदयत्याचार्यश्रीविकाः एषांमयतित्यान्योन्य
त्यागीचज्ञातंदंडनाक्ष ५४ स्वछंदेनछ्यानज्ञात्वाकृत विधवागामी चोरादिभिरनित्यमानेनजनेन
विकृष्टेनधावंधावतइत्यार्त्तस्वनेकृतेविक्रोष्टारंप्रत्यनिधावतः अकारणेचोराद्युपद्रवविरहेपिवि
क्रोष्टा उत्तमान्हिजातीन्बुद्धिपूर्वचंडालः स्त्रान् शूद्राणांप्रव्राजितानांदेवान्पित्र्यान्वोदिश्यनोज
यिता अयुक्तमनर्हंकोशयानादिकंब्राह्मणोपिकुर्वन् अयोग्योअनुपनीतेऽकृतप्रायश्चित्तोवा
तद्योग्यस्योपनीयतादेः कर्मकुर्वन् वधस्योद्यतः कृतद्रव्यशस्त्रनामजीविकादीनांचपुंस्त्वप्रतिघातंच
षण्मईनेनकमरोति साधारणस्वस्यान्यस्यचयद्द्रव्यंतस्यापलापी दास्यागर्भविनाशकः पित्रा
दीनामपतितानामन्योन्यत्यागीच ज्ञातसंख्याक्रयेणदंडनाक्ष शंखलिखितौ अत्याज्या मातास्था
पितासपिंडासगुणवंतः सर्वएवत्याज्याः यस्यजेल्कामादपतितान्सदंडंप्राप्नुयाद्द्विगुणंशतं नमाता
पितरावतिक्रामेत् नगुरुम् त्र्यब्दंव्यतिक्रमादगच्छेत् गुरुस्त्राचार्यः नपितात्तस्यपथ्युपादाना
त् येनांगेनातिक्रामेत्तस्यछेदइत्यर्थः मनुः नमातानपितानस्त्रीनपुत्रत्यागमर्हति त्यजन्न
यतितानेतान्राज्ञादाप्यःज्ञातिनिषद् समुचितानांत्यागेतत् इतिसाहसंप्रकरणम् उपसान्

स्त्रीपणान्दाप्योनेजकस्तुपरिव्यक्रम् विक्रियावक्रयाधानयाचितेषुपणान्दशः५५ रजकोयदिपरकी
यंवासः प्रक्षालनाय नीत्वा स्वयंवत्तेपरिधत्ते तदाद्वीपणान्दाप्यः अथतस्यैववाससोनिष्क्रयादि
ष्करोति तदाशतपणान्दाप्यः अवक्रयोनाट्येनदानम् आधानमुत्तमर्णेप्रति आधित्वेनदान
याचितंयाचितकम् मनुः शाल्मलेफलकेश्लक्ष्णेनिर्ज्याघ्रासासिनेजकः नचवासासिवासोनिर्णिक
रेन्नचवासयेत् वासोनिर्वेष्टावासासिनन्ययेत् नवासयेत् स्वयंहेनस्थापयेत् धनमादायस्त्री
दनार्थंनदद्यादितिवार्थः पितापुत्रविरोधेतुसाक्षिणान्नियमोदमः अंतरेतुतयोर्यः स्यात्स्याप्यष्ट
गुणोदमः पितापुत्रयोर्विरोधेवादेतयोप्रतिपत्तौनिरासस्समर्थाअपि तेमनिरस्यसाक्षिणोयेनवंति
तेषांक्रियागुणोदमः यस्तुतयोरंतरेप्रतिस्वेजितधनादानमाचरेत् तस्यक्रियागुणादष्टगुणोदंडः
विप्लुःपितृपुत्रविरोधेसाक्षिणादशगुणोदंडः यस्तयोरंतरेस्यान्मोक्तमसाहसः निर्वाहयेत्तायेयेत
त् शंखलिखितौ पितापुत्रयोर्विरोधेसाक्षीनतिक्रेत् यस्तिक्रेत्सदद्याल्लक्षार्धपणान् यश्चांतरेतिष्ठे
त्तोष्टशतंदाप्यः मध्यमापराधविषयमेतत् तुलाशासनमानानांकूटकृन्नाणकस्यच एतेनैवव्यव
हारोव्याख्यातः सदाप्योदमंउत्तमम् स्तेनादीनांकूटकृत् तथाकूटैश्चतुलादिभिर्नरंवयोवंचयतिस
उत्तमसाहसंदाप्यः धरिममेयाणामानदंडोतुलामानशासनंदत्त्वान्मिनिवधचेत्सत्रोक्तम् एतच्चोप
लक्षणार्थं मानंकुटवादिनाणकंकुर्यादि अकूटरूपकंकृतेकूट्यंस्याप्यकूटरूपम् समाणकपरीक्षा

द्विद्याप्य उत्तमसाहसम् येनराणकस्यद्रव्यादेःपरीक्षयाजीवति सचेदकूटमस्मीचीनमितिब्रूयात्
कूटंचाकूटमिति तदेवसउत्तमसाहसंदंड्यः एतच्चतत्त्ववेदिनोरागद्वेषादिवशादन्यथाब्रुवतोदमविधा
नम् निषङ्गिण्याचरन्दाप्यस्तिर्यक्षुप्रथमंसाहसम् मानुषेमध्यमराजमानुषेतूत्तमंदमम् तिर्यक्षुगा
वादिषुमिथ्योचिकित्सामाचरन्वैद्यः प्रथमंसाहसंदंड्यः मानुषेमध्यमसाहसम् राजसंबंधिमानुषेतु
पुनरुत्तमसाहसंदाप्यः अथथाशास्त्रंमिथ्या व्यासः निषङ्गिद्रव्यंनेदंनकेनायंतिचिरंनरान् व्याधि
प्रक्रोयंकृत्वातुधनंगृह्णन्तिवातुराद् वहस्यतिः अजानन्भेषजंतंनयश्चव्याधेरतंत्रवित् रोगिण्योर्थ
मुपादतेसदंडश्चौरवद्विषङ्, तंत्रशास्त्रम् विष्णुः उत्तमसाहसंदंड्योनिषङ् मिथ्याचरन्नुत्त
मेषुपुरुषेषु मध्यमेमध्यमेषु तिर्यक्षुप्रथमम् अवध्यश्चवधार्हतिवध्यश्चप्रमुंचतिअप्राप्तव्यव
हारंचसदाप्योदममुत्तमम् अवध्यंवधनार्हमतोबादेषुयोवधाति तस्यवधनिगडितंयोदर्यात्रि
मुंचतिः यश्चप्राप्तव्यवहारंवादिनंमुंचति सउत्तमसाहसदाप्यः विष्णुः दंडमुन्मोचयन्दंड्याद्द्विगुणो
दंडमवहेत् नियुक्तश्चापिदंड्यानोदंडकारीनराधमः योदंड्यंदंडनेराज्ञानियुक्तः सद्यःदंडमुंच
ति अदंड्यंचदंडयतितस्यद्विगुणोदंडः मानेनतुलयावापियोन्यूनमष्टमकंहरेत् दंडंसदाप्योद्विरा
तंवहेद्धानौचक्रत्रिमम् योमानेनकुडवादिना तुलयावापणेस्यक्रयेविक्रयेवा अष्टममंशं
मपहरेत् सपणशतद्वयदाप्यः अष्टमादंशाद्यबधिकेहानौवल्गेऽपक्रामतेऽनुसारेणकल्पि

तंदाप्यः मनुः समैर्हिविषमंवस्तुचेद्वैमल्यतोभिवा सप्राप्नुयाद्दमंपूर्वंनरोमध्यमएववा अवीजवि
क्रयीयश्चबीजोत्कृष्टात्तथैवच समैः सममल्पदात्तिः सहोत्कृष्टमर्थंकस्यविषयद्रव्यदानेनयोव्यव
हरति अस्मेपूर्वसाहसंप्राप्नोति समेचद्रव्येचहल्पेचमल्पमादधानः मध्यममध्यमसाहसमित्यर्थः अ
बीजविक्रयीअबीजंबीजत्वेनयोविक्रीणातिबीजोत्कृष्टः तुल्यंबीजंयउत्सृजेन्नगृह्णाति तथा मर्यादा
नेदनाद्येनविकृतप्राप्नुयाद्दमम् तथातुलामानंप्रतीमानंसर्वतत्स्यात्सुरक्षितम् षड्गुरुषड्लघुचमा
सेषुपुनरेवपरीक्षयेत् वहस्यतिः प्रकृत्यदोषव्यामिश्रंपुनःसंस्कृतविक्रयीचाणेतद्द्वियुणदाप्योव
णिग्दंडंचतत्समम् भेषजसेहल्लवणगंधधान्यगुडादिषु पाणेषुहीनक्षिपतः पणादंडस्तुषोऽन्नभेष
भेषजादिषुपणेषुहीनमल्पमल्पपणंचित्तोविक्षिपतोनिश्चयतःषोडशपणोदंडः भेषजमौषधम्
मज्जचर्ममणिसत्त्वाद्यः कार्ष्णवत्कलवासांसि अजातोजातिकरणोविक्रयेष्वयुणोदमः मृदादीनामे
ध्येकिंचिदनुत्कृष्टजातीयमपि उत्कृष्टजातोयद्रव्यंसादृश्यमापाद्य क्रेतारंप्रतिसमीचीनमेतद्धितिब्रू
त्यापादनेनासमीचीनद्रव्यंदत्त्वायत्समीचीनद्रव्यमल्पमादत्ते तत्स्यात्तावन्मूल्यादष्टगुणोदंडःय
था मृदन्नतत्क्रियाद्यत्तत्क्रियाजातिकरणेनाधिकमूल्यापादनम् एवंचधर्मीदिष्वपिसंभवति वल्क
लंवल्कलत्वेवहस्यतिः अल्पमूल्यंतुसंस्कृत्यनयंतिबहुमूल्यताम् स्त्रीबालकान्वंचयंतिदंड्यास्तो
थीनुरूपतः हेममुक्ताप्रवालाद्यैकृत्रिमंकुर्वतेतुये क्रेत्रेमूल्यप्रदाप्यास्तेरास्ततद्द्विगुणंदमम् स

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मुद्रपरिवर्त्तेवसारंनाडंचकृत्रिमम् आधानेविक्रयेवापिनयतोदंडकल्पना निक्षेपणेतुपंचाशात्
णोतुशतमुच्यते द्विपणेहिशतोदंडोमूलवद्धोचवर्द्धमान मुद्राव्यवहारबंधनसहवर्त्ततेइतिसमुद्रम्
तदाम्नातमीचीमंप्रदर्शीन्यक्ततोयकरकेत्रेवोत्तमवर्णायवाकोशलेनज्ञातिजनयन्नपयति यच्चस
रमल्पमूल्यमदादिकंसारनाडुत्तयाकस्तूरिकादिमहार्घ्यपणतयापरंप्रति आधानकृतेनयति विक्री
तेवातस्यदंडकल्पनोच्यते निक्षेपणेपणादल्पमूल्यद्रव्येआहिते विक्रीतेवायंचाशत्पणोदंडः
पणमूल्येतुपणशतम् द्विगुणमूल्येतुद्व्यणशते इत्थंयावंतःपणामूल्यस्यवर्त्तते तावतिपणश
तानिदंडवर्धमानानि संन्यसंकुर्वतामर्घसंवाधंकाहरिनिनाम् अर्घस्यवक्रौहासेवासाहसो
दंडउच्यते पणनोराजकृतमूर्घविदित्वातत्रोन्यथानृतमर्घंवाणिज्याजीविनोकाहरिल्पेप्रम
तिजनस्यसंबाधंपीडांकुर्वतो राजकृतार्घेक्रयार्घस्यवक्रौहासेवायणसहस्रमयमितोदं
डः कार्यः सत्यंवणिजापणेमनर्घेनोपरुंधता विक्रीणतामंनिहितोदंडउत्तमसाहसःराजनिमि
तमर्घंमणायित्वा स्वयंकल्पितेनमहार्घेणवणिजामिलितानावणिगंतरेराक्रंदंपणेमुपहंधतो
विरुद्धविक्रयंकुर्वतां तथाराजकृतादर्घाद्धिहीनार्घापादनेनस्वकीयस्यपणस्यनिर्गमंकुर्वता
मुत्तमसाहसोदंडः मनुः राज्ञाप्रख्यातन्नाडानिप्रतिषिद्धानियानिच तानिनिहरतोलोनातंव
हारहेनृपः येनार्घेनव्यवहारस्समाहृराजनिःस्थापितायोर्घः प्रत्यहंतेनविक्रयः क्रयोवानि

स्तवत्तस्माद्वणिजोत्रानवः स्मृतः राजन्निर्योर्घः स्थापितोनिर्मितःतेनवणिग्भिःप्रत्यहंविक्रयः क्रयश्च
कार्यः तस्माद्वीघोनिस्तोद्व्योत्कर्षः सर्वत्रवणिजांप्रशस्तोलाभः नान्यथा मनुः आगमंनिगमंस्था
नंतथादिक्षायाकुनो विचार्यसर्वपणानांकारयेत्क्रयविक्रयौ येचरात्रेसप्तरात्रेपक्षेमासेतथाग
तेकुर्वीतवेषप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनंनृपः स्वदेशपणेतुशतंवणिगृह्णीतयचक्रम् दशक्रोशादेशोत्थ
यःसघःक्रयविक्रयीयः क्रयदिनेएवपणंवणिग्विक्रीते सत्स्वदेशादागतिपणेपरंचक्रदेशांतरागति
तुदशक्रोशांतंगृह्णीयात् क्रयदिनादिनांतरविषयमाहः पणेस्योपरिसंस्थाप्यव्ययपणेसमुद्भवम्
अर्घानुयाहकः कार्यःक्रेतुर्विक्रेतुरेवच स्वदेशादेशागतस्यपणस्योपहितंप्रतिवहोव्ययः सस्थाणेः
पणेनैवतन्निबंधनंसकलव्ययपरीक्षोध्यः क्रेतुर्विक्रेतुश्चतुल्यातुयहेतुर्द्वौराज्ञापरिकल्पनीयः
संप्रतिविक्रीयासंप्रदानंनामविवादपदमास्तेतत्स्वरूपमाहनारदः विक्रीयपणंमूल्येनक्रेतुर्य
न्नप्रदीयतेविक्रीयासंप्रदानंतद्विवादपदमुच्यतेपणेविक्रयार्घंमूल्यगृह्णतिपणेचषड्विध
स्तस्यतुवुधैर्दानादानविधिःस्मृतः गणिमंतुलिमंमेयंक्रिययातत्पतःस्त्रिया गणिमंपगादितुलि
मंहिरण्यादिमेयंद्रोणादि क्रिययादोहनवाहनादिकयाचगवाश्वादि तत्पतःपणंगृह्णतिस्त्रियाघ
नेन ग्रामाद्रामादि स्त्रियाकाल्यावारणादि तत्रमूल्यगृहीत्वापणंमनर्घतोदंडमाह गृहीतमूल्यः
पणंक्रेतुर्नैवप्रयच्छति सोदयंतस्यदाप्यो सोदितानवाधिगागते यस्मैपणंस्यमूल्यंविक्रीयागृहीतं

(9t०)

२ जें
स्था० व
अ० प

तद्गृहीत्वमल्पम् तद्योविक्रेता क्रेतुर्नसमर्पयति सतत्पणंतनिबंधेनमूल्यनिबंधेनसोदयं उदयेनधनलाभेन
सहितंक्रेतुरर्पयेत् यदिपुनर्विक्रेतुर्दिगंतरंपणंनीतं तदात्तत्रदिगंतरे तस्यविक्रीतस्यपणंपस्यो
लाभोचतितेनसहितंतन्मूल्यंस्वदेयम् मनोयत्वयउच्यते अत्रोदयोदिग्लाभस्तयः क्रेतुसअनुज्ञाय
वशादप्रयच्छतितुविवादात्तरम् नारदः विक्रीयपयमल्पेनक्रेतुर्योनप्रयच्छति स्थावरस्यहयोदापो
जंगमस्यक्रियाफलम् अर्धश्चदयचोयेतसोदयंपणंपाप मावहेत् स्थायिनामेषनियमोदिग्लाभादि
भिचीर्णाम् स्थावरस्यक्रयमिति स्थावरविषयंक्रेतुरुपभोगक्षयेदाप्यइत्यर्थः क्रियावाहना
दिग्राह्यंक्षीरादि विक्रीतमूल्यंयः पणंक्रेतुर्नैवददातत्सोसोदयं दाप्यो राज्ञाचपणंरा
तंदग्धः नारदः उपहन्यैतवापणंपदघेतापक्रियेतवा विक्रेतुरेवसोनर्थोविक्रीयासंप्रयच्छतः वि
क्रीतमपिविक्रीयंपूर्वक्रीतर्णगच्छति हानिश्चक्रेतुरेवहिसात्तवेत् यदातुमूल्यंद
त्वापणंनगच्छति तदाविक्रेत्रात्तदन्यत्रविक्रेयम् यदितन्नश्यतितदाक्रेतुरचत्तन्नश्यति त
स्यमूल्यंनप्रयच्छणीयमित्यर्थः नारदः दीयमानंनगच्छतिक्रीतपणंपचयःक्रयो सएवास्यनवेद्यो
षोविक्रेतुर्योप्रयच्छतः विक्रेतुर्दोषः उपहन्येतुवापणंप्रमित्याद्युक्तः उक्तस्यापवादमाह राजदैवो
पघातेनयापदोषउपागते हानिविक्रेतुरेवासौयाचितस्याप्रयच्छतः यदातुग्राहकेणायाचितोपिगृही
तमूल्यंपणंदायकोनददाति तदात्तद्धिनाशोराजदैवादिकृतोदायकस्यैव ततश्चतेनग्राहकस्यतुष्ट

५०

श्रीगणेशायनमः॥ उक्तागतः स्वधर्मास्तेष्वधिकारभ्रंशेनदुर्जीवनंकुचित्कुटुम्बमाक्रंदंविधा
नुमध्यायान्नरमारभंते। तत्रजननाद्याशौचादित्यभावादाचाराधिकारभ्रंशस्यादौचारित्य
रक्षणमोपायविधानेनाधिकारोजीवनमन्यत्राश्रमविधानम्। ऊनहिवर्षनिखनेनकुर्यादृढंकृते
नः॥ प्राङ्मरणान्नदत्तेग्राह्यादृतेसाक्षिणोधर्मतः। यमस्तुकृतंतथागृहीतंजपहुतंसौकिकाग्निना सद्यः
व्यवहारेनश्चेदाहिनाग्न्यादयस्तार्थवत्। चत्वारिमानिवाक्यानिनित्यंनाद्यपूर्वेहवैयस्यनंमनेपित्रा
दिःप्रत्यासन्नोवान्धवोवानिखनेत् भुवंरक्षन्नानिधायपूरयेत्। प्रक्षमाणंदेवोदोषः। ऊनहिखा
र्थिकंप्रेतंनिदध्युर्नीत्यधाद्धहिः। प्रत्यंसत्यशुचौभूमावास्थिसंचयनादृतेइतिवान्यवादृतिवद्वचन
मविरोधीतार्थः। बहिर्ग्रामाद्धहिरित्यर्थः। पुष्पादिभिरलंकृतंमर्त्यंकेत्यशुचावनुपहतायांभूमौनिदध्युः। प्र-
स्थिसंचयनादृतेः प्रास्थिसंचयनंकुर्युरित्यर्थः। नपुनर्दग्धंभूमावास्थिसंचयनंनकृतंनवोति। अन्यानेन
नैवंतन्मिलेः। यमः। ऊनहिवर्षेनिखनेदुदियमागतागतमानोयमसूक्तमनुस्मरन्।
मनुः। दक्षिणाभिमुखंशूद्रंपुरद्वारेणनिर्हरेत्। क्षत्रियोत्तरद्वारेणवैश्यंपश्चिमेनयथावर्णंद्विजातयः। निर्हरणीयाश्चस्त्रियो
यः। प्राक्तिरोग्न्येनानुवर्णक्रमः। तथाचादित्यपुराणम्। पूर्वमुखस्तुनेतव्योब्राह्मणोवान्धवैर्नरः। उत्तराभिमु
खोराजावैश्यः प्रत्यङ्मुखस्तथा। दक्षिणाभिमुखःशूद्रोनिर्हर्तव्यःस्वलान्धवैरिति। वान्यवाभावेऽन्येनिर्हरेयुः।
तत्रमानवैविशेषः। नेतिवंशेब्रुतिरुत्सृष्टेशूद्रेणाहारयेत्। प्रत्यर्थीह्याहुतिःसाक्षाच्छूद्रसंस्पर्शदूषितेति।
स्वेषुद्विजेषुहासीनः। नग्रामाभिमुखंप्रेतंहरेत्पुर्नकुर्यादृढंनतदितिनतोनिखनानन्तरंउत्कंनकुर्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नदद्यात्। स्नानं तु शुद्धये कुर्यादेवोदकदानं निषेधभ्रंशकत्वेऽपि दैहिकप्रतिषेधप्रदर्शनार्थः। तथा चैनहि
वार्षिकाधिकारे मनुः। नास्य कार्योऽग्निसंस्कारे नापि कार्योदकक्रिया। प्रेतस्यैकानुगच्छत्वात्स्वेतत्प्रहृ
तेवत्। काम्यवृद्धिनिबन्धनास्मकत्वेऽपि दैहिकनित्यत्वात्। ऊनहि वार्षिकस्यैकतन्त्रत्वात्तिरस्वननमुदकादि पे धर्म्यवै
कारिकः। यतोऽतो गतिरहितत्वेऽपि मेत्योर्दकं कुर्यात्तत्रैवं संस्कारमेव चा। सर्वेषां कृतचूडानां मध्यत्रादीच्छयाद्
यामिति। प्रन्यत्राकृतचूडस्यार्थः। एवं चोनहि वर्षनिरवनेदेवजनेवा प्रतिपादयेत्। त्रिवार्षिकमित्यत्र द्रष्टव्यम्। प्राप्तिहि प्रशस्तेऽप्यदे
चूडाकर्मणि। प्रकृतचूडस्यचाग्निसंस्कारविधेरन्यो नागकरणादूर्ध्वमेवः यदाह मनुः। नाग्निर्न वै पाकर्तव्या नान्यवैस्
दकक्रिया जातदन्तस्य वा कुर्यान्नाग्निवाप्यनुपनीतके इति। उदकक्रियाग्निसंस्कारमन्त्रयोर्व्यतिषङ्गेण पाठः प्रत्यः। अतोयमदोषः
नाहिमाघे। इतरः सपूर्णाहुतिर्बोध्यतोऽग्निभिः सपिण्डैः। इमाग्नेयेऽग्निसंस्कारमग्नौ पाठः प्रदृश्यः। अतोयमदोषः
सूत्रकारेण यांसामिति षोडशर्चं यमदेवत्यं त्रैष्टुभं। यमदेवत्यः। अगात्। योऽस्मत्कुलेजनइति तिस्रोऽनुष्टुभो
किंचेनाग्निनादग्धव्यः। उपनीतश्चेन्मृतस्तदाहितानेतरो संस्कारक्रियातथार्थदर्शनाच्च। यमः। यस्यानग्नेर्मृतोऽग्निर्न शरीरं दहेत्किल
तिनयादग्धव्यः। तृतीयार्थेनेत्येतावानेवाहोमादीनामनुष्ठाने। यमः। यस्यानग्नेर्मृतोऽग्निर्न शरीरं दहेत्किल
च। प्रेतत्वंहि सदातस्यसचाधर्मातिरिच्यते। सपूर्वदहनार्थः। प्रेतेनाः स्नानंप्रेतस्यपत्नीद्वैर्वस्त्रैर्दहनंततः।
नग्नदेहदहनेवाकिंचिद्दोषंपरित्यजेत्। स्नानंपूर्वमनेनेत्यर्थः। किंचिदूर्ध्वंदहनात्। यमः। प्रेतस्यदहनेदोषः स्यादसपिण्डस्य
पित्यजेत्। तस्येमेऽक्षय्याः। तस्येमेऽक्षय्याः। हविर्निर्वपणादिकमः दोषः स्यादसपिण्डस्य
न चानाहुतिक्रियांविनाऽग्न्याधानेवाचकमनेर्वचनानि [illegible] तमुखोऽयस्याहुतित्रयंकर्तास्याद्
यथाग्नेतिः ततोनिर्हरणंकार्यं देहसाग्नेर्विधिः स्मृतः। इतरेतिरवनेदेवजनेवा प्रतिपादयेत्। त्रिवार्षिकमित्यत्र द्रष्टव्यम्

राय इत्यनेमुखेनास्य विष्टमयंकुर्यात्सुरूपचित्तयेत्। होमेप्रतिमुखंकुर्यात्ततोवहवाकृतिः। प्रास्यस्यसकृ
र्यासंकुसुखेः प्रतिपादनं। नियोत्यस्याग्निसंस्कुर्याद्व्यत्नोचाग्यसूत्रेण विधिः मतेहिनेमूद्देशादिहरये
त्तमूद्देहिनेनचितस्यतरंचपचानिहरेयुर्नहिनेचितरमाहूतिकाभावतः। तृनायांसाराग्नुत्यांदुर्वलत्वे
दुहीभवेत्। प्रातर्होमस्तदेवस्याद्वैवेचूपुनर्नवाद्वर्वस्यापहित्वातेनुहूवैत्यादिसंबन्धनम्। दहिष्यादहिरा
समूहोबहिस्त्यांनिवेशनेत्। तेनाभ्यक्तमाप्लाव्यसवासोपवीतिनमाचन्नोदितसर्वेकुसुमनोपि
र्भिश्चतेनहिरण्यकलान्यस्यद्विपदाचिप्रेकुसपूसुमरवेष्यथापिधायैनंनिहरेयुःसुतादयः। ग्रामपार्श्वे
नमादायप्रेतमग्निरस्यसमारुक्षेन्नकैरुद्धमथिचिनिहितेन। मृदाहनंप्राप्तमासीनोदितमा
मुरतः। सर्वंनाच्यस्थानकैः सहितंपितरदानवत्। नस्थालंस्याद्दाहयेत्कपुरुषः प्रेतमनुगच्छेत्। प्रथ
मपूर्वपक्षेभवित्यत्रेत्। प्राहनंइमशानमारुह्यस्वरूपाः। प्राहितानिर्यपात्यायंदग्ध्यास्त्रिपिः
पिः। प्रनाहिनाग्निरेकेनचौकिकेनेतरेजनः। एकेनदग्धोतोन्यर्थः। लौकिकंकाग्निनीतारण्योरभावेत्राहुः।
तस्माद्वाहेनुमथितंवौकिकाग्निपक्षेत्रियमाहुदेवलः। चरणात्काम्निरमेध्याग्निः स्मृतिकाग्निरुच
हिंचित्। पतितान्त्रीक्रीतायाग्निनष्टेष्टग्रहसोचितदाहेः उपनीतेसंस्थितेसंस्कारोत्तरंकर्माहासपुत्राद्
माहापिस्नानयोऽभ्युपयमनयपः। प्रपनः शोभुचदधामनेनाग्निरदिदृक्षुरुवाः। स्नानयःसपिण्डाः समानोदका
श्चसपूर्वादहनादिनानियावत्तिरदिदृक्षुरुवाः। स्नानंजलंचप्रेतायानुक्रमेणदद्युः। यत्वाचापनः शोश
चदघामितिमन्त्रेणदिदृक्षुरुवाः। स्नानंजलंचप्रेतायानुक्रमेणदद्युः। सदग्धंमुच्याग्निदेवत्यंगायत्रीकंनेनस्नो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्र. फ. १

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(१८२)
प्र. कं
२

त्योदकं दद्युः। असमाने ग्रामे प्रति देशमाहुः एवं मातामहाचार्य प्रेतानां चोदकक्रिया। कामोदकं सखि प्रत्ता स्वस्त्रीय
श्वशुरर्त्विजाम्। मातामहादीनां [illegible] दिभिः पूर्वोक्तेन प्रकारेणोदकक्रिया कार्या। सखिप्रभृतीनां कामोदकं
कुर्यात्। यद्युदकं दातुं काममनेन तदा दद्यादित्यर्थः। प्रत्ता कृतविवाहा दुहित्रादिः। पारस्करः। कामोदकं सखि कु
श्वशुरसखिमातुलभागिनेयानां। उदकदानधर्मं विधिमाह। सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेण वाग्यताः। उक्तसंख्या
केषु दिनेषु प्रत्यहं सकृदेकैकं [illegible] उदकं नामगोत्राभ्यां वाचंयमाः प्रसिञ्चेयुः। कात्यायनः। प्रस्थानवेला
[illegible] सर्वे [illegible] स्नात्वा सचैलमाचम्य दद्युरस्योदकं [illegible]। गोत्रनामपदान्ते च तर्पयामीति [illegible]
[illegible] दक्षिणाग्रान् कुशान् [illegible] सतिलांस्तु पृथक् पृथक्। विष्णुः। निर्हृत्य बान्धवाः प्रेतं संस्कृत्याप्रदक्षिणं नचि
तामभिगम्याप्सु सवाससो निमज्जनं कुर्युः। प्रेतस्योदकनिर्वपणं कृत्वैकं पिण्डं कुशेषु दद्युः। वसिष्ठः। सव्योत्तराभ्यां
पाणिभ्यामुदकक्रियां कुर्वीरन्नयुग्मा दक्षिणामुखाः। वैजवापः। उदकान्तं गत्वा सकृदुन्मज्ज्याप्सु सव्यस्य पाणेः क
निष्ठिकया [illegible] निष्पापमिति। तस्मिंस्त्वेकमुदकाञ्जलिं प्रेताय दद्युरमुष्मै स्वधेति। हारीतः। निष्क्रम्य
संक्रम्य संस्कृत्यापोऽभ्यवयन्त्याप्लाव्यासीनस्यानामुदकाञ्जलिं निनयन्ति। निष्क्रम्य ग्रामालिङ्गम्येत्यर्थः। पैठीनसिः
मनसा ध्यायन्दक्षिणामुखस्त्रीनुदकाञ्जलीन्निनयेत्। ग्रावप्रभृत्येकादशाहे विरमेत्। प्रचेताः। दिने दिनेऽञ्जली
न्पूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणात्। तावद्वृद्धिश्च कर्तव्या यावत्पिण्डः समाप्यते। गौतमः। प्रथमतृतीयसप्तमनवमे
षूदकक्रिया। प्रचेताः। प्रेतस्य बान्धवा यथावयमुदकमवतीर्य नोद्घर्षेयुरुदकान्ते प्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञो
पवीतास्सव्ये दक्षिणाभिमुखा ब्राह्मणस्योदङ्मुखाः प्राङ्मुखा राजन्यवैश्ययोः। विष्णुः। यावदाशौचं तावत्प्रे

तस्योदकं पिण्डं च दद्युः। आदिपुराणे। आदेहदग्धे तु प्र[illegible]तैर्बान्धवा[illegible]। कर्तव्यं तु सचैलं स्नानं सर्वं
[illegible]। ततः पाषाणमपक्षे [illegible] दत्वा तिलोदकम्। [illegible] देयास्तु [illegible] योदशाहात्सह देया
स्तु वैश्याय दशार्धं च [illegible] प्रेतभूमिं गताय च। अपसव्येन ततः कृत्वा वस्त्रं यज्ञोपवीतकं दक्षिणाभि
मुखो [illegible] नोयं [illegible]। [illegible] प्रेतस्य [illegible] दत्वा [illegible]
[illegible] इत्यादि संख्या [illegible] नमेकैकम्। [illegible] त्रयदानं [illegible]। महाप्रत्यहं देयस्तथा [illegible]
[illegible]। प्रेतस्य [illegible] इति मन्त्रः। [illegible] प्रेतस्य [illegible] यथावयमुदकमवतीर्य नोद्घर्षेरं [illegible]
च प्रसिञ्चेयुरसकृत्प्राग्दक्षिणाभिमुखा राजन्यवैश्ययोः [illegible] यज्ञोपवीतके [illegible] नाचारश्च
[illegible] उदकं [illegible] प्रेतसंस्पृष्टानि वासांसि परित्यज्य [illegible]। [illegible] विधानं प्रे
[illegible] इति मन्त्रः [illegible] विमलं [illegible]
[illegible] प्राचीनावीतिनो [illegible]
[illegible] ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं [illegible]
गोत्राभ्यां दक्षिणामुखाः [illegible] प्रेताय [illegible]। [illegible] मनुर्विहि
तानां च ब्रह्मचारिणः सपिण्डसोदकत्वे [illegible] प्रेतायोदकं न दद्युः। [illegible] ब्रह्मचारी
[illegible]। आदिष्टी नोदकं कुर्यादान्तस्य [illegible] उदकं [illegible] प्रदानं [illegible]
[illegible] पाषण्डादीनां [illegible]
[illegible] कामतः [illegible] स्वैरिण्यः [illegible] आदिशब्देन [illegible]
[illegible] प्रविष्टाः। [illegible] उदकं न [illegible]

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(१८३)
प्र. क.
३

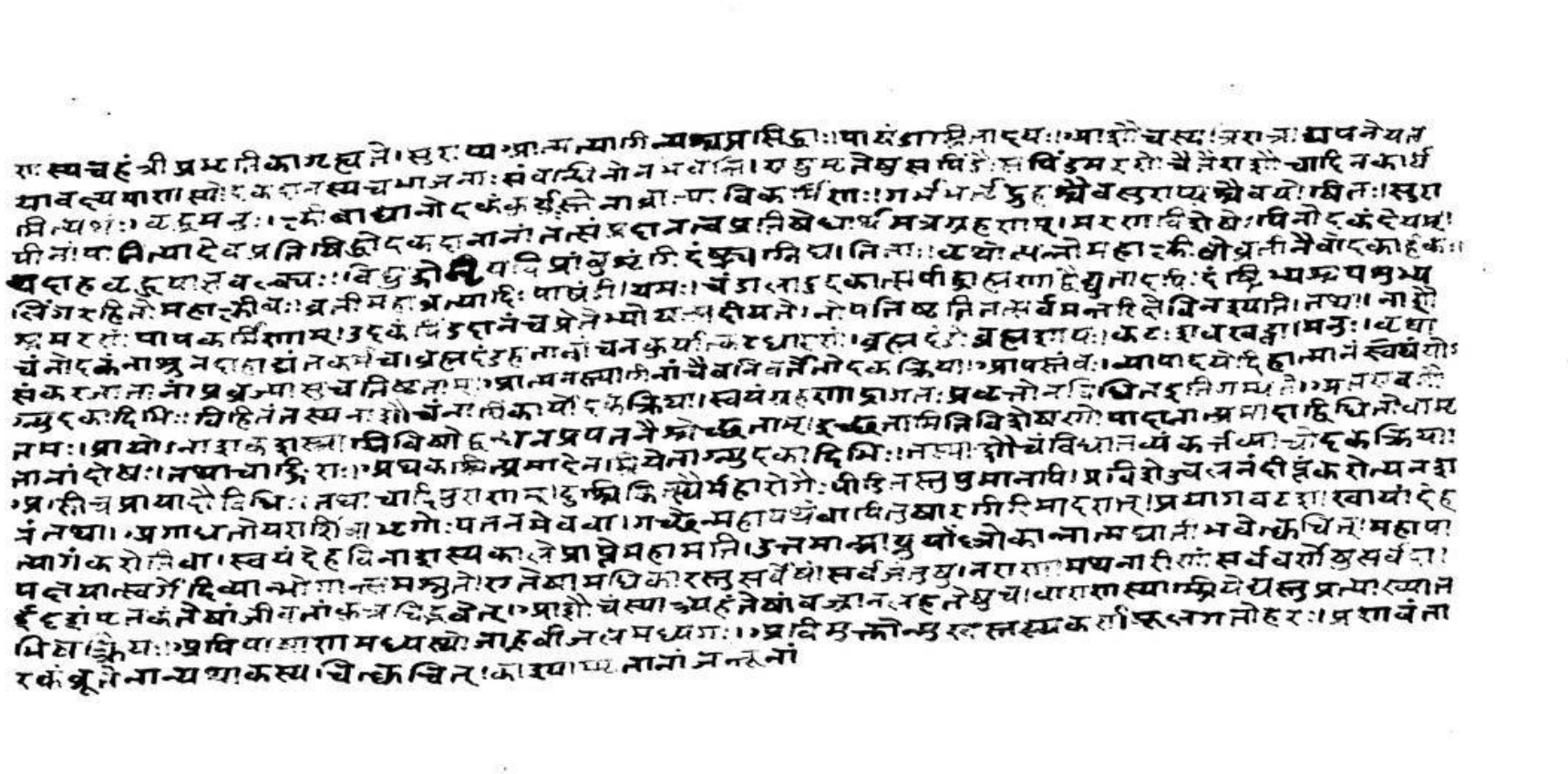

यागतिर्भवतीतिच स्वर्गद्वारंसमासाद्यशुचिवस्त्रपरीवृतः मृगचिह्नशिलांगत्वास्वर्गद्वारेणतेनच ततः स्वर्गशि
लांप्राप्यपुण्यकर्मानरोत्तमःवरंप्रार्थयतेयत्रतत्कृतात्माधैर्यमाश्रितः आदौप्रणमतेदेवंतथातीर्थसुरार्चितम्
ऊँनमस्तेविश्वरूपायविश्वेविश्वेशवेविश्वसंभवे नमस्तेमोक्षमार्गायपरायपरमात्मने नमोहिरण्यनाभाय
हयशीर्षायविष्णवे ध्रुवतुंगायतीर्थायअविघ्नाशायपातुमाम् यथाविष्णुर्विशोकाक्षयतीर्थमनाम
यम् यान्नोमेवरमेत्तत्तुश्रवणादीयतामिति नीतोस्मितःपितर्यथायानमृद्धितोमहापथेदंडसमताडितः वि
नाशिनंत्रिगुणागारंजित्वकलेवरमरणानियार्यायामितत् यथापुण्यंमहातीर्थंयथानोवंधनोगिरिः तेनस
त्येनकायान्मेविमुक्तिस्वकायानवेत् इतिमंत्रोत्तरंस्मृत्वादेहत्यक्त्राजलाशये स्मरणात्तस्यमंत्रस्यतथा
नोवंधनस्यच आदित्यमंडलंनित्यापरब्रह्मणिलीयते इतिवद्भूतीर्थादीनिकृमीरदेशेनोवंधगिरेमले
विज्ञेयानितथा निद्राहरोनिराहारोलक्ष्मीविगतस्पृहः सर्वद्वंद्वनिरोधेननवसेत्तत्रमानवः विमलो
विरजाविप्रोविपाप्माद्योतमसन्निभः दृष्टलोकेश्वरोवापिप्रेत्यस्वर्गंचशाश्वतम् तथा महाप्रस्थानयात्रायां
कर्त्तव्यातुहिनोपरि आस्थित्यसत्यंधैर्यंचसद्यः स्वर्गप्रदाचसायावत्तुरंदोलोकेनजातुःकार्यंगौरवात् तावत्
तुषारमध्येतुकृत्यंकृत्यंमुत्सृज्यहेतवे यावत्तुषारदग्धतुमुंचेत्प्राणान्चितेतनः प्रदक्षिणांचकर्त्तशिरवपरे
दीप्तकुताशनम् सावर्णेवपुर्विशोश्चंडाग्निनवदाहकम् विवस्वान्सर्वेंद्रियविरक्तस्यस्ववपाद्यम
स्यच प्रायश्चित्तमविज्ञातमग्नियातोमहायशः धर्मार्जनासमर्थस्यकर्त्तुयोकितस्यच ब्राह्मणस्यापन्नु

India Gandhi National
Centre for the Arts

स्तं तीर्थप्राणविमोक्षणम् इच्छेत्जीवितं देवाधर्मार्थबुद्धिजातिषु अधर्मजीवितस्तीर्थे देहत्यागोविधीयते
अलगर्दः योनुष्ठातुंनशक्नोति महाव्याधुपपीडितः सोग्निवारिमहायात्रां कुर्वन्नामुत्रदुष्यति वक्रगोर्गर्गः
व्याधिनिर्दुश्चेष्टानांगृहस्थानांविधीयते महाप्रस्थानगमनंज्वलनांबुप्रवेशनम् नयुप्रपतनंचैववृ
धानिच्छेत्जीवितुम् नयुःपर्वतवटः वशिष्टः नयुप्रपतनाद्रूपनाकपृष्ठमनाशानात् व्यासःजलेस
तसहस्राणिचतुर्दशकुताग्नेः अनाशकस्यात्रेर्द्रफलसंख्यानविधते जमदग्निः वैतानंप्रक्षिपेदग्नु
श्रावसप्यंचतुष्पथे यात्राणिचतुर्देशौयजमानेवयामते स्मर्तव्यतरम् आत्मनस्त्यागिनांनास्तिपतितता
तप्राक्रिया तेषामपितथागोगतोयेसंस्थापनेहितम् सापवादमुदकदानमनिधायतदुत्तरंकर्महि कृतो
दकानसमुत्तीर्णान्मृदुश्राद्धलसंस्थितान् स्नातानपवदेयुस्तानितिहासैः पुरातनैः तत्प्रेतसंबंधिनःपुत्रादी
न्स्नातान् कृतोदकदानांस्तीर्थोदुत्तीर्णानुद्धृतान् मद्यौश्राद्धुलेहरिततृणावृतेदेशेसमवस्थितान् अम्भेद
सः साधवश्चिरंतनैरितिहासैः पूर्ववृत्तांतकथानिरूपवदेयुः रुगतदुःखान्नकुर्युः पेठीनसिः आपोश्मा
नित्युत्तीर्यन्पवक्ष्यः साधवश्चिरंतनैरितिहासैः पूर्ववृत्तांतकथानिरूपवदेयुः रुगतदुःखान्नकुर्युः पेठीन
सिः प्रायोपप्रमानित्युत्तीर्य अन्यवस्त्रानुवेष्टनम् नच्चक्रकरित्युपस्थायस्तर्यंचालपुरःसराः स्नाह्लेवतिष्ठेर
न्निति शेषः कात्यायनः एवंकृतोदकान्समन्तसर्वान्स्नाह्लसंस्थितान् आलुप्यपुनराचांतान्वदेयुस्तानमा
विनः माशोचंकृतंतानित्यसर्वस्मिन्नप्राणिधर्मिणि धर्मंकुरुतयत्नेनयोवः सहगमिष्यति यथायवदेयु

तथाह मानुष्येकदलीस्तंबनिःसारेसारमार्गणम् करोतियःसंसृतौजानन्बुद्बुदसन्निभे पंचधासंगतःकायो
दियंचत्वमागतःकर्मनिःस्वंगचारितैस्तत्रकापरीदेवना गंजीवसुमतीनाशमुदधिर्देवतानिच येनप्रख्यंक्षयंना
शमत्यंतलोकोनयास्यति निगदव्याख्यातमेतत् श्रीरामायणे संयोगोनिमित्तोयेषांवियोगः कृयमप्रियःसंयोगो
हिवियोगनग्रसतेवजायते किंतुरुन्धसिमूढत्वंशोच्यःक्रमनुशोचसि यदात्वमनुशोचंतःशोच्यायां
स्यतितंगतिम् अदर्शनादापतितःपुनश्चादर्शनंगतःनचासोविदनत्वंतमतःक्रमनुशोचसिनायमत्यंतसं
वासःक्वचित्केनचित्सह अपित्वेनशरीरेणकिमुन्यैःपथिजनैः महात्मारते शल्यपर्वणि हतेदुर्यो
धनेधृतराष्ट्रस्यवासुदेवकृतंपरिदेवनम् ततः प्रायन्महाराजन्माधवोनगवान्प्रभो नागसाह्वयमासाद्य
प्रविवेशचवीर्यवान् प्रविश्यनागरंवीरोरथघोषेणनादयन् विदितोधृतराष्ट्रस्यसोवतीर्यरथोत्तमात्
अभ्यगच्छद्दृढंनाथमाधवंतंनिवेदनम् पूर्ववत्निगदंतंतत्रसोश्रुत्वहृषितत्तमम् पादौप्रपीड्यव्यासस्य
राजश्चापिजनार्दनः अभ्यावाद्यदधावग्रेगांधारीचापिकेशवः ततस्तुयादवश्रेष्ठोधृतराष्ट्रस्यमाधवः पा
णौमालंव्यराजः ससत्वरंप्रतरादह समुत्क्षिप्तमिवोत्सृज्यबाष्पंशोकसमुद्भवम् प्रक्षाल्यवारिणानेत्रेआचम्य
चयथाविधि उवाचप्रश्रितोवाक्यंधृतराष्ट्रमरिंदमः सर्वेदायातान्त्रियःपतनांताःसमुच्छ्रयाःसंयोगावि
प्रयोगांतामरणांतेहिजीवितम् रोदनेदोषमाह श्लेष्माश्रुबांधवैर्मुक्तंप्रेतोभुंक्तेयतोवशः ततोनरोदितव्यं
हिक्रियाःकार्याःप्रयत्नतः अयमपिनिगदव्याख्यातःश्लोकःउत्तरकर्माह इतिसंश्रुत्यगच्छेयुःसर्वेवालपुरस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रः विदस्यनिवपत्राणि नियताहारो ब्रह्मचारी ब्रह्मनः १२ आचम्याग्निमुदकं गोमयं गोरसं सर्षपान् प्रविशेयुः समानव्यक्त्वा ब्रह्मनियदं ब्रूनैः १३ साधुनिहदीक्षितमिति हासवा का जातेषु त्वावानाद्यपुरुषत्यगेहं गच्छेयुः तस्यचद्वारिनिवपत्राणिदंतैः खंडयित्वापरित्यज्य नियतात्मानोऽप आचम्यानंतरमग्निमुदकं गोमयं गोरसं सर्षपान् स्पृष्ट्वा पाषाणो चरणौ चरणौ कृत्वा ब्रूनैः प्रविशेयुः शेषः दूर्वाप्रवालमग्निं दृषदं चानुत्यगेहद्वारे प्रेतायपिंडं दत्त्वापश्चात्प्रविशेयुः पैठीनसिः गृहंगत्वास्थितद्वारि सर्षपयजगोमयान् प्रविशेर्मुर्गृहंस्पृष्ट्वासंविशेयुः व्रटेयरि प्रवेशनादिकर्म प्रेतसंस्पर्शिनामपि इच्छतां तदाहुश्चुद्विरन्येषामसंस्पर्शनात् इत्यंगृहप्रवेशनम् तदादिकृत्वायदुपरिष्टाद्वक्ष्यते त्रिरात्रंदशरात्रं नेत्येतंडुक्तंकर्म तदसपिंडानांविहितंवेदितव्यम् ययतुनेच्छेत्तः शवासंस्पर्शिनः किंतुविधितः तेषांसद्यः स्नानप्राणायामसमनंतरमेवशुद्धिः येशवस्यालंकरणनिर्हरणादाहावकुर्वंति तेशवस्यशः विधिमंतरेणशवस्यशौदशरात्रेणशुद्धिरित्याहमनुः अक्रुच्चैकेनरात्र्याचैत्यहोरात्रस्योपलक्षणार्थम् त्रिरात्रैरेवत्रिभिरितिनवरात्रस्यएवंदशरात्रोयं शवस्यशौ क्षत्रियादिशवस्यशौशुद्ध्येविधीयते अत्रचदशरात्राशुद्धिर्ब्राह्मणशवस्यशाम् क्षत्रियादिशवस्यशौतुक्रालांतरात् तथाचविष्णुपुराणेयोसवर्णानुमूल्येननीत्वाचैवदहेन्नरः आशौचंतुनवैतस्यप्रेतजातिस्मसंस्मदा यदातुनमूल्यपरागात्प्रवर्तितसदानैतत्किंतुस्नानात् तदाहमनुः नासपिंडायद्विजेप्रेतंविप्रोनिर्हृत्यवंचुवत्रविशुद्ध्यति त्रिरात्रेणमातुरानाश्चवाध्यवात् एतच्चतद्दृष्टवासिनस्तदत्रानित्वेद्रष्टव्यम् यदाहसाव यद्यन्नमनिते षांनुदशाहेनैव

शुद्ध्यति अनदन्नमश्नंश्चनचेत्तस्मिन्नहएवसेत दशाहंयहणेसर्ववर्णानां शौचोपलक्षणार्थम् धर्मार्थंतुशवस्यशौनक्षिप्रदोषइत्याहपराशरः अनार्थंब्राह्मणंप्रेतंयेवहंतिद्विजातयः पदेपदेयज्ञफलमानुपूर्व्योलभंतिते तेषामशुचिंकिंचित्पापंचाशुभकर्माणि जलावगाहनेतेषांसद्यःशौचंविधीयते प्रेतसंस्पर्शीसंस्कारैर्त्रीणिनैवदुष्यंति वेदाध्यायिदाताचसद्यः स्नात्वाशुचिर्भवेत यत्तुहारीतेनोक्तम् प्रेतस्यशौ ग्रामनप्रविशेयुरानद्वत्रदर्शनात् पुत्रोवेदादित्यस्येति तत्तेहवशौनशवस्यशाम शवस्यशवासपिंडानांतदन्नमश्नंतांतद्रूपंचानिवसतांवेदितव्यम् निर्हरणादिसकलप्रेतकर्मप्रतिषेधदर्शनार्थंब्रह्मचार्युदकेनकुर्यादित्युक्तम् तस्यविषयंविशेषेपवादमाह आचार्यपित्रुपाध्यायान् निर्हृत्यापिव्रतीनवेत्सकटान्ननवाश्रीयात्नवतैः सहसंवसेत आचार्यादीनांनिर्हरणादि कुर्वन्नपिव्रतीब्रह्मचारीव्रतीवनवति नाव्रतीअन्यंतुनिर्हरन्नव्रती ब्रह्मचर्यात्मकव्रतानधिकृतोविनष्टोपनयनसंस्कारइत्यर्थः कोर्थः सव्रह्मचारीनिर्हरन्यात्चार्यादीन्सकटान्नमश्नीयात्ननाश्नीयात् तेराशौचादिभिः सहचनसंवसेत् मनुस्मृमातुश्चगुरोश्चैवपचारिकस्यापिनिर्हरणादोषानावमाह आचार्यंचस्मृपाध्यायंपितरंमातरंगुरम् निर्हृत्यापिव्रतीप्रेतान्नव्रतेनविशुद्ध्यतेवशिष्टःब्रह्मचारिणः शवकर्मणावतावत्तिरन्यत्रमातापित्रोश्च व्रतावत्तिः पुनरुपनयनम् ब्रह्मपुराणम् आचार्यंवाप्युपाध्यायंसुतंवापितरंचवा मातरंवासवंद्यात्रतस्थस्तन्नोजनं कृत्वापतति नोतस्मात्प्रेतान्नंतन्नभक्षयेत् अन्यत्रभोजनंकुर्यान्नबंधैः सहसंवसेत् एकाहमशुचिर्भूत्वाद्वितीयेहनिशुद्ध्यति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३ उ।
या०व
अ०प

तथा ब्राह्मणेनदग्धेऽशूद्रमित्रेवाप्यन्यमेववा मोहाद्दाघातत: स्नात्वास्पृष्ट्वाग्निंग्रामायेद्धृतम् उपवासरत:प्र
श्वात्रिरात्रेणविशुध्यति सर्वेषामस्यादहोरात्रं शावानुगमनादपि शवस्पर्शेविधानोक्तंविहितंसार्व वर्णि
कम् स्नातीनांनियममाह क्रीतलब्धानानमोस्त्रीयुक्तेपथक्पथक् पिंडयस्तावतोदयंप्रेतायानेदि
नत्रयम् तेस्नातयोर्गृहंप्रविश्यस्त्रिरात्रंयावत्क्रीतमन्नम श्रीयुः अयुग्मितंलब्धंवातथापथक्पथक्पयसुवि
श्रीरन् तथायुग्मादिनाप्रेतायपिंडः पिंडंपित्र्यस्तावन्नामंत्रवर्जितयाप्रक्रिययादेयः क्रीताद्यश्च न
नोजनंच त्रिरात्रोपवासासमर्थान्प्रतिविधीयते यदाहवशिष्ट: गृहान्व्रजित्वाघप्रस्तरेत्र्यहमनश्नंतश्चा
सीरन् क्रीतोत्यनेनवावर्त्तेरन् अघप्रस्तरश्चरोचिनोत्यनाद्यर्थ: कट:पोटीनसिएकाहमुपवासःस्या
दश्रीयुर्ध्मेववाग्त्वाणंचतुर्थे क्रिपूर्वीऋत्वस्थिसंचयःमार्ष्टियः क्रीतलब्धानाश्चैवनवेदुःसु
समाहिताःनचैवमासमश्नीयुर्व्रजेयुर्नचयोषितं मनुःअक्षारलवणान्नाःस्युर्निर्मज्जेयुश्चतेत्र्यहम् मां
साशनाश्चाश्नीयुःशय्यांश्चपथक्क्षितौ गौतमः अधःशय्याशयिनोब्रह्मचारिणश्चसर्वेसमासीरन्
मांसंनभक्षयेदुराद्यदानात्प्रथमतृतीयसप्तमनवमेप्रदद्यात्मं नवमेवाससोत्यागःअंत्येत्वेमानंप्रदा
नेमद्यादशाहादिन्नेश्राद्धम् वाससांत्यागःप्रक्षालनार्थेराजब्राह्मणम् अंत्यमासौचोत्यमह: तन्नात्यानांवा
समामेत्यंतत्याज्यानांत्यागः अंत्यानांशूद्राणांवा अंतेवसंतानामितिचयंठंति वृद्धयंतिः एथमेहि

८

तृतीयेचपंचमेसप्तमेपिच नवमोवाससांत्यागोनरवरोन्यांतथातिमे सप्तमेस्नातव्यमितिरोध: नवसप्तमयोस्तु
वस्त्रत्यागोनरवादिहृदनंच स्नानेनसमुच्चीयते ब्रह्मपुराणम् स्नात्वात्रिरात्रंकुर्वंतिप्रेतायोदकतर्पणम् श्मशा
नदेवतायंचतुर्थदिवसेततः नवंतिपञ्जितायस्मात्तत्रस्थाःशाकिनादयः स्नातैःशुद्धौतवस्त्रैश्चश्मशानस्थस
मायोगैः स्वजातिविहितैर्द्रव्यैर्यथान्यायंसमाहितैः मन्मयेषुतुनांडेषुहृद्येषुचफलेषुच सुपक्वैर्नदलनो
ज्यैश्चयावत्सैःपानकैस्तथा फलमूलैर्वनोत्थैश्चपूजयाः क्रव्यादेवताःकेचिदर्घंप्रदातव्यंकैश्चित्पुष्पंचरो
चनम् धूपेदीपस्तथामाल्यंकैश्चिद्देयंत्वरान्वितैः तत्रपात्राणिपूर्णानिश्मशानाग्नेःसमंततःकैश्चिद्देयानि
सर्वाणियानिहयकृतानिच निवेदयतिवक्तव्यंतैः सर्वैरनुकृतैः नमःक्रमादस्त्वेषोदेवेत्यादितिसर्व
दा येस्मिन्श्मशानेदेवाःसुर्नगवंतःसनातनाः तेऽस्मत्सङ्गात्प्रकुर्वंतुनृणिमस्यागमत्रयम् प्रेतस्यास्थ
सुनांस्नेहात्रपयंतुत्वपेशाश्चतान् अस्मद्गमायुरारोग्यसुखंचददतावराःएवंकृत्वावलीन्सर्वान्दत्वी
र्णान्पुष्पवाग्पतैःविसर्जनंचदेवानांकर्त्तव्यंतुसमाहितैः ततोयत्रिपक्वोत्थांश्चाखामादाय वाग्यतःअ
पसव्यंक्रमाद्गत्वाक्वश्चित्कत्वासगोत्रजः प्रेतस्यास्थीनिगृह्णातिप्रधानांगोऽङ्गानिच पंचगव्येनसुस्नाप्य
क्षौमवस्त्रेणवेष्टयत्व प्रक्षिप्यमन्मयेभांडेनवेसाक्षादनेभुक्ते अरण्येवतरुमूलेवाशुद्धेसंस्थापयेत्क्वचित्तत
स्थानान्नानकेनोत्वाक्रदाचिज्जातूष्णीजले क्वश्चिन्निपतेसत्पुत्रोदौहित्रोवासहोदरः गृहीत्वास्थीनितुस्म
नीत्वातोयेविनिक्षिपेत् ततःसमाजेगत्वामैःकर्त्तव्यंगोमयंवुनिः पूजाचपुष्पधूपाद्यैर्वलिनिःपूर्ववत्क्रमा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्र न्मेरा छादना र्थतुवस्त्रः पुष्पदकोथवा एकोवाप्रकर्त्तव्यस्तत्रसर्वैः स्ववंधकिः ततः सचैलंस्नानंतु
कर्त्तव्यंतैर्विधानतथा कृचित्तीयेविप्रेस्यचतुर्थेदत्रियस्यतु पंचमेवैश्यजातेतु शूद्रस्यदशमेहनि अ
स्थ्नांतुसंचयः प्रेतेक्रियतेदोषगौरवात् जीवतामपिवर्णानांसंस्पर्शेचाप्ययंक्रमः चतुर्थेब्राह्मणानांतु
पंचमेहन्यूनतां नवमेवैश्यजातीनांशूद्राणांदशमात्परे कर्त्तव्यंतुनरैः श्राद्धदेशकालाविरोधतः
सपिंडाश्चसजातीयास्तथान्येपिबंधुवर्द्धिताः दीनानाथाधकृपणास्तत्रान्नमुपकुर्जते प्रहौचेद्वितीये
द्विकर्त्तव्यस्त्वस्थिसंचयः सद्यः शौचेतत्क्षणंतुकर्त्तव्यइतिनिश्चयः तथा अस्थीनिमातापितृपूर्वजानां
नयंतिगंगामपियेकदाचित् सञ्जीवकस्यापिदयान्वितास्तेशातुतीर्थाणिफलप्रदानि तथा स्नात्वातत
पंचगव्येपसिक्ताहिरण्यमधाज्यतिलैश्चयोऽप् ततस्तुमृत्पिंडपुटेनिधायपश्चपत्रदिशंप्रेतगणोपगूढाम् न
मोस्तुधर्मायचदंडपाशविरूपजलसंमेप्रेतइतिद्विपेच्च उत्थाप्यनात्वंतमबंधपसूर्यंसदक्षिणेबिप्रगणायद
द्यात् एवंकृतेप्रेतपुरेस्थितस्य स्वर्गेगतिः स्याच्चमहेंद्रतुल्या तथा मातुःकुलेपितृकुलेवर्जयित्वानरा धि
मः अस्थीन्यन्यकुलेस्थस्यनीत्वाचोद्वायणाशुचिः मरीचिः प्रेतपिंडेवहिः कुर्याद्धनंमंत्रविवर्जितम् प्रा
गुदीच्यांवलंकृत्वास्नातःप्रयतमासनः प्रचेताः असंस्कृतानान्नमोपिंडंदद्यात्संस्कृतानांकुशेषु गल
पीरिशिष्टम् असगोत्रः सगोत्रोवायदिवापुमान् प्रथमेहनियोदद्यात्सदशंहसमायुतेत् पुनःपुष्पफ
लम्लैश्चपयसाशाकैनचाढ्यैनच तिलमिश्रंतुदर्भेषुपिंडंदक्षिणतोहरेत् द्वारदेशेप्रदातव्योबलि ९

तानेषुवा तल्लीप्रसेकंपुष्पंचदीयंधूपंतथैवच शालिनासक्तुनिर्वपिश्राद्धेवाप्यथनिर्वपेत् प्रथमेहनियद्व
यंतदेवस्याद्द्वाहिकम् शेषः चूर्णोमाल्यंपिंडंपानीयमुपलेपनंचददुः पारस्करः ब्राह्मणेदशपिंडासुक्ष
त्रियेद्वादशस्मृताः वैश्येपंचदशप्रोक्ताः शूद्रेत्रिंशत्प्रकीर्त्तिताः उक्तसंख्यामसमर्थान्प्रतिसाववसंख्यातर
माह प्रेतेभ्यः सर्ववर्णेभ्यः पिंडान्ददुर्दशोवते आरुकमोणिसंप्राप्तेपिंडएकोविधीयते एतेचपिंडायाज्ञव
ल्क्यमतेत्रिरात्रएवदेयाः अन्यमतेतुप्रत्यहं यावदशौचमेकैकः पिंडोदेयः तथाचविष्णुः यावदशौचंप्रे
तस्योदकंपिंडमेकंचददुः दक्षप्रचेताः दत्वान्यादायनंडानिआलुंचस्नंतथा तोयार्थंतुततोगंधं दद्
द्वीत्वापुरुषंपुनः गृहीत्वालगुडंयत्नात्सर्वंदुष्टनिवारणम् ततोग्रहंसंप्रविश्यतत्स्थानंतुयत्सदा तस्य
प्रसूतिमादायकर्त्तव्यंपिंडकर्मणि द्विःप्रक्षाल्यतुतासम्यक्कलंसंपाद्ययेत्ततः तंसवाष्यमथापदापदनेषु
विनिवेत्रायेत् दक्षिणाग्राश्चदर्भाःस्युस्तत्रचवेदक्षिणामुखः द्वारदेशेप्रदातव्योदेवतायतनेकचित्
पिंडमुद्धृत्यतत्सर्वनाम्नागोत्रेणचार्पयेत् वाग्यतः प्रयतश्चैवतिष्ठेत्पिंडस्यसन्निधौ ततोवाक्षेनिवृत्ते
स्नघातुप्रक्षिपेत्तुतद् दिनेदिनेजलोन्पूर्णान्प्रक्षिपेत्तोदकारणात् तावद्दद्यात्कर्त्तव्यायावत्पिंडःस
मुप्यते शातातपः अशौचस्यापिचहासेपिंडान्ददद्यादेवच पिंडमेकंयमंश्राद्धे सम्यक्ददाद्यथाविधिः पारस्करः प्रथमेदिवसेदेयास्त्रयः पिंडाः समाहितैः द्वितीयेचतुरोदद्यात्तृतीयेसंचयंतथा त्रीनुद
द्यात्तृतीयेक्षिवत्सादिकालयेत्तथा एकोदिशंचकर्त्तव्यआद्यकर्मततःपरम्ददः प्रथमेहनितत्पिंडंद्वि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तीयेचतुरस्तथा ततीयेपंचदद्याद्देषपिंडविधिः स्मृतः मरीचिः प्रथमेक्रियतीयेचसप्तमेनवमेतथा रा
तिनिः सहोक्तव्यमेतत्प्रेतेषुडुलेनम् मत्स्यपुराणम् प्रेतायपिंडदानंतुहादशाहंसमाचरेत् यावद्यंत
स्यतत्रोक्तंयतः प्रीतिकरमहत् यस्मात्प्रेतपुरंप्रेतोद्वादशेहनिनीयते गृहपुत्रकलत्रंचद्वादशाहप्रप
श्यति क्षुधाश्रंगः प्रथमेहनियः पिंडे सोनमूर्द्धाप्रजायते चक्षुःश्रोत्रंनासिकाचद्वितीयेहनिजायते मुखो
वक्षस्तथाग्रीवाततीयेहनिजायते नाभिस्थानंतुदोर्लिंगंचतुर्थेहनिजायते उरुस्तुपंचमेस्येषष्टेमर्मा
णिनिर्दिशेत् सप्तमेतुप्रजासर्वाजायंतेनात्रसंशयः अष्टमेतुततःपिंडेसर्वलोमान्यनंतरम् नवमे
चौर्यसंपत्तिदशमेकल्परिक्षयः आशौचंतितः सम्यक्पिंडदानंसमाप्यते ततःआद्यप्रदातव्यंसर्ववं
र्णेषुएषविधिः एवंचस्मृति सन्निपातेशौचेनाशौचेसंजातायामपिपुत्रादिनाएकैकस्मिन्दिनेएवंएकैक
स्यपिंडदानादिकंकर्मकर्त्तव्यमितिगम्यते तस्यपुनरस्यैवत्वमनोज्यान्नत्वंचवत्सवत्सेव निमित्तात
रत्वात्तयोः यन्मन्दः स्पर्शः क्रमेणावर्णानांनिचतुष्पंचषद्दिनैः नोज्यान्नोदशनिर्विप्रः शेषाद्विषि
ष्वरीरिति एवंचसतितदीयंनित्यदानादिश्राद्धंननिषिध्यते तस्माच्छौचेनिवर्त्तिस्मरणात् तथाचवि
ष्णुः अत्रोच्चेचहोमदानप्रतिग्रहस्वाध्यायानिवर्त्तन्तइतिनचतस्याशौचमस्ति सन्निपातेशौचेननिवा
रितत्वादिति किंचजलमेकाहमाकाशेस्थाप्यक्षीरंचमन्मयेप्रेतमुद्दिश्यजलंमन्मयेपात्रेकृत्वाक्षीरंचमन्म
यांतरेकृत्वाआकाशेन्मेरन्यत्रशिक्काद्दोस्थापनीयम् एकाहंप्रथमेहनोत्यर्थः पारस्करः प्रेतान्नंतुहीतिजल

मंत्रः पिंडेतिहस्तीरमंत्रःमत्स्यपुराणम् ततोनिवेद्यमाकाशेद्वादशाहंयथास्तदा सर्वदाहोपचारोत्यर्थंप्रथमश्राद्ध
राणम् वक्ष्यमाणस्याशौचस्यविशेषविशेषवादमाह दैवतानोपासनाःकार्याः क्रियाश्चश्रुतिचोदिताः वितान
स्तितातंत्रविधिनोवैतानः ताश्चउपासनाश्च उपास्यपक्षेमासध्यानुकृत्वाग्नौस्थानुपास्यचेतिस्मृतिविहिताः
अत्रचाप्युपासनापुरुषार्थत्वेनविधीयते नहोमांगत्वेनप्रमाणाभावात् नचत्क्राप्रत्ययोहोमांगत्वेनप्रमा
णमितिवाच्यम् तथाचसति कृत्वाउपास्येत्यन्वयः स्यात् नचत्क्राप्रत्ययातयोरन्वयः आख्यातगुणत्वे
नउभयोः समानत्वात् किमर्थंतर्हीदंवचनम् योवीप्सार्थप्रतिपत्त्यर्थमितिब्रूमः क्रमविधिपरत्वेचवा
क्यस्यनिश्चितोर्थः संपद्यतेयम् संध्यामुपास्यजुहुयात् कृत्वोपास्येत्यादि नचेदानींमंगांगिभावे प्रमाणं
त्क्राश्रुतेरिति वाक्यम् क्रमपरत्वाच्चधारणविरोधात् नचक्रमपरत्वेनवाक्यस्योपासनाविधिपरत्वमनुपपन्नमि
तिवाच्यम् नह्युपासनाविधिरिहश्रोतः किंत्वर्थः नचविहितायामुपासनायांतद्विषयः क्रमः श्रोतोविधा
तुम् नचानुपपत्तस्यविधिरिति अतोत्रैवतद्विधिः कल्प्यते तस्याश्चपुरुषार्थत्वेसिद्धेतन्निर्वाह्ययो
पत्तयोरर्थसिद्धिर्वाफलंकल्पनीयम् उपासनाइतिबहुवचनंव्यक्त्यपेक्षयाभिप्रायम् क्रियाश्चश्रुतिचो
दिताः क्रियाःकर्माण्यग्निहोत्रादीनि चकारोवैतान्यिकत्वानुकर्षणार्थः तेनात्रवैतान्यपिक्रियाविधि
ताः तासामेवविशेषणार्थंश्रुतिचोदिताइत्युक्तम् संज्ञावेव्यभिचारेचविशेषणमर्थवत् नचोक्तानांक्रिया
णांश्रुतिचोदितत्वंव्यभिचरतीतिविशेषणदोषपरिहारायश्रुतियपरिहारार्थविशेषणायप्रत्यक्षमधाद्रियते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(9+4)

३ औ
या० व
अ० य
टी
११

तेनैतत्सिद्धम् यावैतानामुपासनाः तश्चैतान्यः प्रत्यक्षश्रुतिविहिताः क्रियाब्रह्मयज्ञाधा आत्मौचेपि कार्या
नपुनस्त्याज्याः इत्येवंचसतियाः प्रत्यक्षश्रुतिविहिताः क्रियाआत्मौचेहोयाएवनहित्वैतान्यः तथावैतान्यो
पियानप्रत्यक्षश्रुतिविहिताः यथाएषामसंन्यसेकुर्यादितिवैश्वानरीद्विजः इत्यादिस्मृतिविहिताः अन्यकेचि
द्याचक्षतेवितानेवेदेवावैतानाः उपासनेगृहेनावागौपासनाः वैतानाश्चऔपासनाश्चवैतानौपासना
क्रियाइति तदेतदाख्यानुश्रुत्यनम् वैतानौपासनेइति तदादिशब्दः स्यात् नपुनर्वैतानौपासना
इतिशब्दसाधुतासिद्धिःतथा उपासनाशब्दोनादप्रत्ययांतः येनक्रियाडीवंतः स्यात् यश्चैतेः स्मृतिचोदना
दितिपठंकृत्वा हेतुपरत्वेनव्याख्यातं तदपिनयुक्तम् एवंहितेमन्यते यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात् याव
ज्जीवंदर्शपूर्णमासाभ्यांयजेतेत्यादिक्रया अवश्यकार्यत्वयाविहितत्वान्नस्मार्ताधानमाग्नौचेपितन्निव
र्त्तनंविधातुमितितदनैकांतिकं श्रुतिविधानादितियातितेनश्रुतिविहितमप्यावश्यकमग्निहोत्रादिकं स्म
तापातित्यदशायानिवर्त्ततएव तस्माद्धेतुत्वेनश्रुतिविहितस्यव्याख्यानमयुक्तम् वितानशब्दश्चवेद
विहितत्वेनादृष्टप्रयोगत्वान्नतत्परत्वेनव्याख्येयः तस्मात्पूर्ववद्व्याख्याश्रेयसीः मनुः नवश्वेयेदघातानि
प्रत्यहंहन्यग्निमुत्क्रिया नचतत्कर्मकुर्वाणः सनान्योप्यशुचिर्भवेत्॥ निषेकादीनिश्वसमासिष्ये इतिचुड्यानाग्नौ
चाहानिबध्येत इत्यादिस्मृतिसंख्यानातिक्रमेदित्यर्थः अग्निषुश्रौतेषुक्रियाअग्निहोत्राधानियता
स्नानप्रत्यहंहन्यत्वेत आत्मौचेसत्यपिकुर्यादित्यर्थः नचाशुचेःक्रियास्वधनधिकारात्प्रत्यहंवधुक्तर

११

त्यत्राह नचतत्कर्मेति सत्यप्यशौचेनास्त्यधिकारः किंतु कर्मविशेषेवक्तनसामर्थ्यादशुचित्वमेवनास्तीतिमंत
व्यम् अत्रकुर्वाणइत्यात्मनेपदादधिकारीतत्कर्मकुर्वाणसनान्योपिजातमृतयोःप्रत्यासन्नोपिंशुचिर्नभवति ना
किंतुशुचिरेवेतिगम्यते तस्मात्सनारणानामाविज्ञेनवत्येवाशौचम् व्याघ्रयात् स्मार्त्तकर्मयोरित्यागोराहो
रात्रयत्रसूतकेश्रौतकर्मणित्कालेस्नातःशुद्धिमवाप्नुयात् राहोःसूतकादत्रसूतकआशौचइत्यर्थःपार
स्करेतुविशेषः नित्यानिवर्त्ततेवैतानवर्त्तम् शालाग्नौचैके अन्येएतानिकुर्वंतिति शालाग्निर्गृह्याग्निः तत्सं
बंधिकर्मणिबदित्रियेरंसदासपिंडेन्योन्येकुर्वंत्यन्येःकारयेदित्यर्थः यागंदक्षिणांनादाचस्वयमेवकुर्यात्
तयोःसद्रव्यत्यागात्मकत्वमन्येः कर्त्तुमशक्यात् जावालःजन्महान्योर्वितानस्यकर्मत्यागोनविद्यते शा
लाग्नेरेवलोहोमःकार्यएवान्यगोत्रजेः बहस्पतिः सूतकेमृतकेचैवश्रौतोश्राद्धोजुने प्रवासादिनिमि
त्तेषुहावयेन्नतुहायये त् जातकर्णः सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मार्त्तकर्मयथान्नवेत् पिंडयज्ञंचहोममस
गोत्रेणकारयेत् संपन्नः होमस्तत्रतुकर्त्तव्यः शुष्कान्नेनफलेनवा पंचयज्ञविधानंचनकुर्यान्मृतजन्म
नोः शुष्कान्नमामान्नम् व्रीहियवादि वैश्वदेवहोमस्तुनकर्त्तव्यइतिसएवाह विप्रोदशाहमाशौचवैश्वदे
वविवर्जितः यन्मनुनोक्तम् उत्पन्नदशाहानिकुलस्यान्नंनभुंजते दानंप्रतिग्रहोहोमः स्वाध्यायश्चविन
र्त्तइति तत्स्मार्त्तहोमविषयम् विष्णुपुराणम् सर्वकालमुपासीतसंध्यायांपार्थिवेप्यते अन्यत्रसूत
कात्शौचविन्नमाचरन्नीमितःपैठीनसिः सूतकेसावित्र्याचाजलिंप्रक्षिप्यप्रदक्षिणंकृत्वोदकंध्यायन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मस्तुर्यात् पुलस्यः संध्याग्निंचिरंहोमं यावज्जीवंसमाचरेत् न त्यजेत्सूतकेचापित्यजन्नग्नेर्व्रतोद्विजः सूत
कमृतकेचैवसंध्याकर्मनसंत्यजेत् मनसोच्चारयेन्मंत्रान्प्राणायाममतेद्विजः एवंचसत्यशौचेसंध्या
निषेधामंत्रोच्चारणविधिरसंध्यागोचरइत्यनुसंधेयम् अंजलिप्रक्षेपस्तूच्चार्यमाणायासावित्र्यकार्यः
एवंचाशौचायगमहेतुभूतेनिखननादि कर्मकालापेक्षः संप्रतिदशगमस्समर्थकालविशेषमाहत्रि
रात्रंदशरात्रंवाशावमाशौचमिष्यते ऊनद्विवर्षउनयोः सूतकंमातुरेवस्यात्शावंशवनिमित्तमस्थु
चित्वसमानोदकानांत्रिरात्रंसपिंडानांदशरात्रंमन्वादिनिर्दिष्टं ऊनद्विवर्षेतुप्रेतेयदस्थुचित्वं तदु
भयोरेवमातापित्रोरेव सूतकंप्रसवनिमित्तकमाशौचंमातुरेव सूतिकायाएवेत्यर्थः त्रिरात्रमाशौच
समानोदकानामेवेत्याहमनुः अक्षाचैकेनरात्र्याचत्रिरात्रेरेवचत्रिभिः शावस्यशौचंविभुरित्यत्रहा
रुदकदायिनइति उदकदायिनः समानोदकाः तेषांचलक्षणंसएवाह सपिंडतातुपुरुषेसप्तमेवि
निर्वर्त्तते समानोदकभावस्तुजन्मनाम्नोरवेदनेइति अनेनचार्थादेवंसंभवतिदेषांमत्समानंचस
तानजन्मेति यावज्ज्ञानमनुवर्त्ततेतावत्तेषांसमानोदकत्वमितिदशरात्राशौचंसपिंडविषयम् त
दाहमनुरेव दशाहंशावमाशौचंसपिंडेष्वविधीयतेइति तन्नापिपक्षांतरत्रितयंसएवाह आर्षी
संचयनादस्थ्नान्यहमेवाहमेववा आवासंचयनादस्थ्नामितिचतुरोयलक्षणम् तस्यचतुर्थेहनि १२
विहितत्वात् तथाचसंवर्त्तः चतुर्थेहनिकर्त्तव्यंमतेसंचयनंद्विजैः यद्यपिसंचयनाद्ध्वंदशमा

कल्पयेदित्याश्वलायनेनकालांतरेसंचयनंविधीयते तथापिचतुर्थेहनिविधिरस्तीतिचतुरहएवसंच
यनेनलक्ष्यते दशरात्रान्न्यूनस्यकालस्यात्रविहितत्वात् अतएवदक्षः सद्यःशौचंतथैकाहत्र्यहश्च
तुरहस्तथेत्युक्तवान् एवंचसति दशाहश्चतुरहत्र्यहएकादशाहइति तत्राशौचेचत्वारः पक्षास्तेषां
व्यवस्थास्मृत्यंतरेविहिताः तत्रपराशरः एकाहम्शुध्यतेविप्रोयोग्निवेदसमन्वितः त्र्यहात्केवलस्वेद
तुनिर्गुणोदशभिर्दिनैः दक्षस्तुदशपक्षान्नाह सद्यःशौचमथैकाहत्र्यहश्चतुरहस्तथा षडहश्च
दशाहश्चपक्षोमासश्चैवच मरणांतमथाचान्यदशपक्षास्तुसूतके उपन्यासक्रमणेववक्ष्यमाणहेत्व
पेक्षतः यथार्थतोविजानातिवेदमंत्रैः समन्वितम् संवत्सरस्यचक्रियायोग्यनूतनः सद्यःशु
चिरित्यर्थः वहस्पतिः स्वाध्यायःक्रियते यत्रहोमश्चैत्यकालिकः सततंतेवैश्वदेवश्चतत्रा शौचन
विद्यते पराशरः स्वाध्यायःक्रियतेयोग्निवेदसमन्वितः हीनेहीनतरोवापित्र्यहश्चतुरहस्तथा अग्नि
वेदसमायुक्तःहीनः केवलवेदः यस्त्वधीतवेदोपिवेदनधारयतिसहीनतरः श्रोत्रियहीनः सं
पूर्णवेदाध्यायीच वहस्पतिः त्रिरात्रिंशावशुद्ध्येत्तुविप्रोवेदाधुतः पंचनिर्वृत्तिहीनस्तुदशाहाद्भ्रातृ
सुवःशिलोछायाचितैर्जीवन्मद्यः शुद्ध्येद्द्विजोत्तमः गायत्रीमात्रसारोपितिलः सध्यान्यास्तिस्र नक्तरो
तिश्चवत्तिंचषडहःसत्तंकंनवेत दक्षः अमात्वाचाप्युत्वाचअदत्ताश्चसुयोद्विजः एवंविधस्यवि
प्रस्यसर्वदासूतकंनवेत व्याधितस्यवदर्यस्यऋणग्रस्तस्यसर्वदात्रियाहीनस्यमूर्खस्यस्त्रीजितस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विशेषतः व्यक्तमनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यशः अशक्त्यागविहीनस्य तस्मात्सूतकं नवेत् नसूत
कंकदाचित्स्याद्यावज्जीवंतु सूतकम् एवंगुणविशेषेणसूतकंसमुदाहृतम् ब्रह्मपुराणे अन्यपरकीयस्यगेहे
नार्यास्यात्तस्यनित्यशः अशौचंसर्वकार्येषुदेहेनवतिसर्वदा दानप्रतिग्रहस्नानं सर्वंतस्यनवेद्यथा शौ
तात्पः जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सध्योयासनवर्जितः नामधारकविप्रस्तुदशाहेनविशुध्यति अत्रसूतकशा
वद् आशौचमात्रेवर्त्तते आशौचसंकोचाच्च दानप्रतिग्रहादिविषयायामात्रौ विधीयते नाविशेषेण
सर्वकर्मसु यदाह गौतमः ब्राह्मणस्यतुस्वाध्यायनिमित्तमिति प्रयमर्थः वक्तुरसपिंडस्यतुमै
धसः संपूर्णाशौचेक्रियमाणेस्वाध्यायोनिवर्त्तते स्वाध्यायग्रहणंचप्रदर्शनार्थम् तेनकुसूलकुन
धान्यादीनांवृत्तिसंकोचिताना संपूर्णसौविधकप्रतिग्रहनिवृत्त्याजीवनमेवदुर्लभंस्यात् तेनतेषा
यथा संभवंसद्यः शौचंकाहादि विधानंप्रतिग्रहविषयमेव विषयांतरेतुतेरपिसंपूर्णमेवाशौ
चंकार्यम् ऊनद्विवर्षेप्रेतेतुउभयोरेवमातापित्रोरस्पृश्यत्वलक्षणमाशौचम् अनधिकारलक्षणं
तुसर्वमेव यदाहवृद्धशिष्टः ऊनद्विवर्षेप्रेतेगर्भपतनेवासपिंडानांत्रिरात्रमाशौचमिति यत्तु
नेवोक्तम् सद्यः शौचमिति गौतमइतितदस्पृश्यत्वनिमित्तायमिति सूतकंतुमातुरेवास्पृश्यत्वात्तथान
द्विवर्षमरणेपित्रोरेवेति जन्ममरणयोः सपिंडसमानोदकानांकर्मविशेषानधिकारलक्षणमस्पृश्यत्वे
लक्षणंचाशुचित्वमस्ति तत्रजन्मन्यस्पृश्यत्वविशेषमाह पित्रोस्तुसूतकंमातुस्तदस्पृश्यतानाध्रुवम्

वम् तदहर्नप्रदुष्येत्पर्वेषांजन्मकारणात् सूतकंप्रसूतिजंवर्णस्पृश्यत्वात्तत्रमस्पृश्यत्वंमातापित्रोः ना
न्येषांसपिंडज्ञातत्वादिपितुस्तदंशिकायाः संस्पर्शलक्षणंसंसर्गतयामहन्यजते तदामातुरेवास्पृश्य
त्वं रजोदर्शनेहेतुत्वंध्रुवमचिरंतदशरात्रंयावद्भवति यदाहवशिष्टः नाशौचंसूतकंयुक्तःसंसर्गचि
न्नगच्छति रजसस्त्राशुचित्वंतच्छुद्धिनविद्यतेइतियस्मिन्नहनिपुत्रजन्मतदहर्नदुष्यति तस्मिन्नहनि
पितुरशुचित्वंननवतीत्यर्थः अत्रचपर्वेषांजन्मकारणादितिहेतुः पर्वेषांपित्रादिदुष्टत्वात्तत्रजन्मनव
तीतिहेतोस्तास्मिन्नहन्यशुद्धिर्नास्तीति शंखलिखितौ पितापितामहश्चैवनष्टेवप्रपितामहः नष्टसत्रै
वजायतेतदहर्वेदयंतिच तस्मात्सदिवसःपुत्रःपित्रोर्नामनिवर्त्तनः मनुः जातेकुमारेतदहःक्रमं
कुर्योत्प्रतिग्रहंस्त्रियाम् हिरण्यधान्यगोवासस्तिलान्नगुडस्त्रियाम् शंखलिखितौ कुमारप्रसवेनास्यामस्त्रि
गुडतिलहिरण्यवस्त्रप्रत्तरणगोधान्यप्रतिग्रहेक्षदोषः तदहरित्येके वदंत्यल्पवत्त्वंकुमारजन्मदिनहे
विप्रेःकार्यःप्रतिग्रहः हिरण्यनूगवाश्वाजवासःशय्याचानादिषु तत्रसर्वप्रतिग्राधिकतानेतुनन्वन्यत्रे
त्तन्नक्रयित्वानुतन्मोहाद्विजश्चाद्दायणंचरेत् अत्रच सर्वेषांशवमाशौचंमातापित्रोस्तुसूतकम् सू
तकंमातुरेवस्यादुपस्पृश्यपितापुचिः इतीवान्यस्यरूपतानदशाशौचविषयाणि तस्यसर्वसपिंडे
विषयत्वेनदशाहंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीयते जननेष्येवमेवस्यान्निपुणंशुद्धिमिच्छताम् इ
तिमनुनाविहितत्वात् अनेनवचनेनशावाशौचवत्कर्म्माणिजननेष्यतिदिश्यंते ततश्चतदशुचित्वंत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

च ओ
व० वन्ती
क्र० प०
१४

ध्यदासोपायश्चलभ्यते तत्रापिडोदकदानंसंचयनादिशुचित्वायायतयातिदिष्टमेवकारेणानिवर्त्यते
दशाहचतुरहादिकंपक्षदशकमादिरूपतयाव नचतथासन्निसूतिकायाअपिएकादशाहादिनाकल्पेन
नशुद्धिः शिष्टाचारविरुद्धाप्रसज्यतेइतिवाक्यम् अनधिकारलक्षणस्याशौचस्यायमतिदेशोनास्पृ
श्यतायाः अतएवाहवह्निप्रचेताः सूतिकासर्ववर्णानांदशाहेनविशुध्यति शतौचनपथकृतौचंसर्वव
र्णेष्वयंविधिःकर्माधिकारेपितस्यैकादशाहादिनानास्तीत्याह यैढीनसिः सूतिकाकुत्रवतीविशतिरा
त्रेणाकर्मणिकारयेत्र मासेनस्त्रीजननीमिति एतच्चप्रक्रांतसोमयागव्यतिरिक्तकर्मविषयम् यतः
सोमयागंप्रत्याह कात्यायनःयत्मुदकादीक्षाकृपाणिनिधायसिक्तान्वासीनोपस्तवर्णातिष्ठेत्सधिवे
तयोर्वेदिसमीपेसत्यासुत्रिरात्रंतेगोमूत्रमिश्रेणोदकेनस्नपयित्वापरिधानादिकरोति सान्निपातिक
म् प्रसूतायाश्चदशरात्रादूर्ध्वंस्नानादिएवंतावत्सूतकेपिदशाहसंबंधिन्यशौचसामान्यतःप्राप्तेतद
पवादविशेषेव्यासआह सूतिकावासनिलयाजन्मदानामदेवताः तासांयागनिमित्तंतुशुद्धिर्जन्म
निकीर्त्तिताः अथमेदिवसेषष्ठेदशमेचैवसर्वदा निष्ठेतेषुनकुर्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि मार्कंडेयः
रक्षणीयातिथिःषष्ठेनिशाचैवविशेषतः रात्रौजागरणंकार्यंजन्मदानात्तथावलिः पुरुषाः रात्रहस्ताश्च
नतगोतैश्चयोषितः रात्रौजागरणंकुर्युर्दशम्यांचैवसूतके ब्रह्मपुराणे कन्याश्चतस्रोराकाधावात्त
दर्शीचपंचमी क्रीडमार्थंचवालानांषष्ठीचशिशुरक्षिणी खड्गेतुपूजनीयासावैश्वप्रात्यैर्हिजाति

१४

तिः राकानुमतिः सिनीवाली कुहूरितिचतस्रः कन्याः अशौचसंनियातंप्रत्याह अंतरजन्ममरणेशेषा
होनिर्विशुध्यति पूर्वप्रवृत्ताशौचकालस्यमध्येजननेमरणेवाजाते तान्निमित्तमाशौचंपूर्वप्रवृत्त
मेवदशरात्रेः शेषाहोनिरवशिष्टैरहोरात्रैः शुध्यति नपुनर्मध्योत्पन्नजननमरणोवारभ्यदशरात्रो
तंशुद्धयेकार्यम् अत्रचयदिपूर्वजन्मतोदशाहमध्येमरणं तदामरणादारभ्यदशाहःकार्यः यदाहयमि
राः सूतकंमृतकंवेत्यान्मृतकेत्वधस्तत्क्रमम् तत्राधिकृत्यमृतकंशौचंकुर्यान्नसूतकम् अधिकृत्या
धिकौकृतेत्यर्थः षड्भिरान्मृतात् शावाशौचे समुत्पन्नेसूतकंकुर्यादन्यवेत् शावेनशुध्यतेसूतिनसू
तिः शावशौधिनी समसंख्याकदिनायनोर्घाशौचविषयमेतत् यदाह्वौधायनः जननीमरणयोः
सन्निपातेसमानोदशरात्रोर्धावाव्यधिकरात्रात्रः सन्निपातेपुरार्धदशरात्रमाशौचमानवमाद्दिवसा
त् अत्रदशरात्रग्रहणमाशौचस्यतुल्यकालोपलक्षणार्थम् तथाचशंखः समानाशौचसंपातेप्रथ
मेनसमाप्तेत असमानेद्वितीयेनधर्मराजवचोयथा यमः अर्धवृद्धिमदाशौचंयश्चिमेनसमापये
दयथान्निरालेप्रक्रांतेदशाहंप्रविशेद्यदि अशौचंपुनरागच्छेत्तत्समाप्यविशुध्यति अर्धमाशौचं त
स्यपूर्वोत्पन्नाशौचकालादधिककालत्वाच्चद्विगुणत्वम् हारीतः शावांतः शावआशौचेपूर्वाशौचेनशुध्य
ति लघनालघुशुध्येतुलघनाएकाहाद्विनाएकाहादिकंशुध्येत् ननुयज्ञियादिकर्म प्रजापतिः सूत
केतुसमुत्पन्नेपुत्रजन्मयदाभवेत् कर्तुस्तात्कालिकीशुद्धिः पूर्वाशौचेनशुध्यति कर्तुर्जातकर्मादि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कर्त्तुः पूर्वौशौचेनपूर्वशौचकालेनेत्यर्थः तथाचाघानांयौगपद्येतुस्नेयाशुद्धिर्नरीत्यासौ मरणोत्पत्ति-
रेकोनुगरीयोमरणंस्यात् ततश्चायमर्थः सिद्धःस्यात्सौचेवर्त्तमानेयदितेननुल्पकालापनोद्यंशा
वंमृतकंचाशौचंजायते तदापूर्वैवशुद्धिः यदातुस्वल्पकालापनोद्येशावेवर्त्तमानेमृतकंतुल्यका
लमेवापद्येततदोत्तरैवशुद्धिः गौतमः तच्चेत्पुनरापद्यते द्वेषेणशुध्येरन् अत्रच तच्चेतिसमानका
लमाशौचपरामृश्यते नपुनर्जननेजननंमरणेमरणमितिविवक्षितम् शास्त्रांतरविरोधप्रस
ङ्गात् यदपिजननेजननंचेत्स्यान्मरणेमरणंतथेतिवचनम् तदप्यनुवादकम् ननियामकम्
विरोधप्रसंगादेव अत्रवप्रसंगस्तेनैवोक्तः रात्रिशेषेसतिह्यन्याप्रजातेतिसंनिस्तथेति अय
मर्थः रात्रिरेवशेषोयस्याशौचस्यतस्मिन्सति यद्याशौचांतरमापद्येत तदाव्यवधानेनहोरा
त्रेणातस्यशुद्धिः प्रजातेतस्यांरात्रौ सूक्ष्मायांपुरासूर्योदयाशौचसन्निपातेत्रिभिरहोरात्रैःशुध्ये
दिति अत्रिरप्येवमाहयदितुल्पंस्यान्मृतकेनकथंचन अस्पृश्यंतद्भवेज्ज्ञेयंसर्वमेवंसबांधवम्
अत्रसूतकंमृतकंग्रहणमाशौचसन्निपातोपलक्षणार्थम् मानवमाहदिवसात्पूर्वाशौचेनशुध्य
द्दिरुक्ता अवशिष्टेदशमाहोरात्रेविनाशेरात्रिशेषेसतिह्यन्याप्रजातेतिसंनिस्तथेत्यनेनोक्ते
प्रवशिष्टेदिनंल्पंनागद्वयंतत्रकिंकार्यमित्याहत्रैलपुराणम् आधंनागद्वयंयावत्सूतके
स्यात्सूतके द्वितीयेपतितेत्वाद्यात्सूतकाच्छुद्धिरीरिता अतऊर्ध्वद्वितीयात्तुसूतकांताशु

१५

चिःस्मृता एवमेवविचार्यंस्यान्मृतकेमृतकांतरेमृतकस्यांतरेयत्रसूतकंप्रतिपद्यते सूतकस्यांतरेवा
थमृतकंप्रतिपद्यते मृतकांतेनवेत्रशुद्धिर्वर्णेषुसर्वेषांश्रयमर्थः आशौचांतिमाहोरात्रस्थयदा
द्यंनागद्वयंदिनत्रयं तत्रपूर्वाशौचमध्येअशौचांतरंयातेपूर्वैवशुद्धिः अवशिष्टेरात्रिरूपेनागद्वये
यविभागः रात्रिशेषेसतिह्यन्याप्रजातेतिसंनिस्तथेतिलेखकैः पुनर्यदत्तलिखितुंआशौचकालस्यत्रि
नागकरणेनात्रनागद्वयम् अतोऽवशिष्टानागद्वयान्शुचिशुद्धिः एतच्चनिर्गुणविषयम् सगुण
स्यतुपुनर्गौतमीयम् एवमेवेतित्रिनागकरणादिनात्तदयुक्तम् एतेनेवंयत्कारणेपूर्वमानव
मादिवसादितिस्वयमुक्त्वात् तथारात्रिशेषेसतिह्यन्यामितिअत्ररात्रिरेवशेषोयत्रकालेइत्यु
क्त्वाच्च शातातपीयेपरीतायांमशुद्धौम्रियतेपितापितुःशेषेणशुध्येत्सुमातुःकार्यंतूपदिशंती
ति अत्रार्थः माताचेदाद्यौम्रियतेतदाशौचेनैवपश्चात्पितरिम्रियतेतदापितृसबंधाशौचस्यशेषेणै
वपुत्रादिःकर्त्तापशुध्येत् पिताचेदाद्यौम्रियतेपश्चादशौचेएवमातरिम्रियतेतदाधिकापक्षिणैवक्रि
यापक्षिणीदिनद्वयम् कर्त्तुस्तात्कालिकीशुद्धिरितिवक्ष्यमाणायाशुद्धौतदेवंतद्वचनपरिहारार्थ
मिदंवचनम् गर्भस्रावेमासतुल्यानिस्नानानिशुद्धेस्तुकारणम् गर्भादानप्रभृतियावत्संख्याकेमासिगर्भः
स्रवतिच्यवते तावंत्यहोरात्राण्यशौचानितावंतिस्नानानिशुद्धेःकारणानुवर्तंते गर्भस्रावोनामाप्राप्तप्रस
वकालस्यगर्भस्यनिर्गमः अत्रगौतमः गर्भमाससमारात्रिःस्त्रवेगर्भस्यत्र्यहंवाव्यवस्थितविक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२ जी
या ७व०टी०
प्र०५०
१६

त्योयम् तत्श्चमासत्रयंयावत्त्र्यहम् ततःपरंमासत्रये मासत्रयमारात्रयइति आदिपुराणेषाम्
सामंतरेयावज्जर्नस्रावोन्नवेधदितदामासत्रयमेतासांदिवसैःशुद्धिरिष्यते अतऊर्ध्वंसजातुक्त
मशौचमातुर्विद्यते अधः शौचंसपिंडानांगर्भस्यपतनेसतिमध्यः शौचविधानमस्यरूपतालक्षणंशौ
चविषयम् अनधिकारलक्षणंचाशौचं त्रिरात्रंयावत्सपिंडानांनवत्वेच यदाह्यवरिष्ठः उन्नदि
वर्षप्रेतेगर्भपतनेवासपिंडानांत्रिरात्रमाशौचम् मरीचिः गर्भस्तुत्र्यधोमासमाचरेन्नूतनल्प
हः राजन्येचत्रिरात्रंवैश्येपंचाहमेवच अष्टाहेनतुशूद्रस्यशुद्धिरेषाप्रकीर्तिता स्रावेमासतुल्यत्रि
रात्रंस्यात्सपिंडाशौचवर्जनम् पातेमातुर्यधोमासंपित्रादीनांदिनत्रयम् अत्रविशेषमाह वस्त्र
वशिष्ठः गर्भस्रावेमासतुल्यारात्रयः स्त्रीणामस्नानमात्रमेवपुरुषस्य ईषत्कठिनगर्भस्रावेतुत्रि
रात्रम्स्रावपातविवेकश्रोत्रियः स्मृत्यंतरे आचतुर्थाऊवेत्स्रावपातः पंचमषष्ठयोः अतऊर्ध्वंप्र
सूतिःस्याद्ब्राह्मेसूतकंनवेत्र विप्रादिहतस्याशौचमाह विप्रोन्यूनहतानामन्वक्षचात्मघातिनाम्
विप्रादिनिर्हतानामविहितात्मत्यागकारिणांचोपरमेऽन्वक्षप्रत्यक्षदृष्टमानेतच्चारैरसपिंडानामा
शौचमित्यर्थः गौतमः तैगोब्राह्मणहतानामन्वंराजक्रोधाच्चयुद्धेप्राणानाशकशास्त्राग्निविषोदको
द्बंधनप्रपातनैरिंगितचिति राज्ञायदिक्रोधमंतरेणप्रमादेनहतः यदिवापुरुषेणहतः तदातत्सपिंडा १६
नांतत्समवायेनाशौचम् राजक्रोधात्तुदंडइतिविशेषणोपादानात् प्रायादिनिश्चयप्रमादान्मतेषु

पूर्णमेवाशौचम् इच्छतामित्युपादानात् स्त्रीणांपुंसः अग्न्यादिनाविपन्नस्यचार्तुवर्णस्यरोगिणः स
पिंडास्तस्यशुध्यंतित्रिरात्रेणसंचयः अंगिराः वक्ष्यःशौचमृतेर्तुभ्यः प्रतारव्यातन्निषेक्रियः आ
त्मानंघातयद्यस्तुस्वप्नानांतुनिःतस्यत्रिरात्रमाशौचंद्वितीयेत्वस्थिसंचयः तृतीयेतूदकं
दत्वात्चतुर्थेप्राचमाचरेत् वक्ष्यःसप्तत्रिमतिक्रांतःतथाचस्मृतिः आषोडशाद्वत्सरात्पुत्रेमृतेपि
तरिसपिंडानांदशरात्रमाशौचं मध्यमःसप्तरात्रं बाकृतत्परंवक्ष्यउच्यते तथा व्यासःदत्वेतथात्मानंस्वयंयोमुदकादि
निः विहितंतस्यनाशौचंनाग्निर्नापुदकक्रिया अथकश्चित्प्रमादेनम्रियेतत्रमुदकादीनिःतु
स्याशौचविधातव्यकार्यास्युदकक्रियाप्रमादोऽनवधानता व्रतपुराणेप्रमादादपिनिःशौ
कृत्वकस्माद्विधिचोदितः शृंगिदंष्ट्रिनखिव्यालविषविद्युज्वलाग्निभिः चंडालैरथवाचोरैर्वि
तायत्रकुत्रचित् तस्यदाहादिकार्यंयस्मान्नयंति तंसुरः शृंगिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निभि
गोब्राह्मणैः आदरात्परिहर्तव्याः कुर्वन्क्रीडामृतस्तुयः नागानांविप्रियंकुर्वन्हतश्चाप्यथविद्युता
गृहीतस्तुयोरात्रौचौरदोषेणकुत्रचित् परदारान्तरेवहेषाहत्यतिनिर्हतः असमानेतुसंबं
धैश्चांडालाद्यैश्चवित्तहृत् कृत्वातेहिहतातांस्तुचंडालादीत्यमाथितः चौराग्निविषदाश्चैवपा
षंडाःशूलवृक्षपः क्रोधात्प्रायंविषंवह्निशस्त्रमुदधनंजलम् गिरिवृक्षप्रपातंवायेकुर्वतिनरा
धमान्वृत्तिस्त्यजीविनोयेपिसनालंत्रारक्षारिणः सुरवेनगासुयेकेचित्क्लीवप्रायान्नपुंसकाःत्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लदंडहतायेचयेचसुप्तालुप्तेहताः महापातकिनोयेचयतितत्सेप्रवीर्तिताः महानारतम्
पापात्पापसमाचारादिहीनाश्रमनाधियःपापएववधः प्रोक्तोनरकायेतिनिश्चयः तथा विष्णुर्द
धनंदाहोदसुहस्तात्कथावधः देक्ष्मिन्यश्चपशुच्यश्चप्राकतोवधउच्यते ब्रह्मपुराणम् यतित्व
नंनदाहः स्यान्नतेषिनास्थिसंचयःनचाम्बुपातःपिंडोवाकार्यश्राद्धादिनक्वचित् एतानि
यतित्वानोतुयःकरोतिविमोहितः तत्सहस्रंदहेनैवतस्यशुद्धिर्नचान्यथा यतित्वत्पतुकाष्ठेण
घात्तुसिक्त्वाभिमंत्रति मत्तुदासीसमाकृष्यसर्वगोदत्तवेत्तनाम् अम्भुरुघटहस्तातुतथादत्ता
ब्रवीत्यपि देदासिगत्वाम्भ्येनतीर्थादायसत्वरम् तोयंपूर्णघटंचेमंसतिलंदक्षिणामुखी
उपरिष्टात्तुवामेनचरणेनततः क्षिपत्कीर्त्तयेःपतितेसंस्तोतेपितेतिदक्षान्मुखुः निरीक्ष्य
तस्यवाक्यंसालंघ्यमल्पाक्षरीतितत्र एवंकृतेनवेत्तस्मिःपतितानानवान्यथा क्रियतेपतिता नो
तुनगतेसंचत्सरेकचित् देशधर्मप्रमाणाच्चाऊयाकूपेस्ववंधकिः मार्त्तीडयादमूलेवाश्राद्धंहरिह
रौस्मरान् मार्त्तीडयादमूलकश्मीरेषुप्रसिद्धम् स्कंदपुराणम् अदग्धानामपिंडानांपतितानांप्रतिनो
तथाश्राद्धपिंडदप्रदानंचनैवकुर्यादितिश्रुतिः तेषांमलिम्लुचेमासिसूर्यक्षेत्रेप्रयत्नतः सितासि
तानांपक्षीणांयतिपिंः श्राद्धकर्मणि तस्मिंस्तस्मिन्नविक्षेत्रमासेचैवत्रयोदशे श्राद्धपिंडप्रदानं
चकुर्यान्मार्त्तीडपादयोः सुमंतुः नद्यग्निजलसंग्रामदेशांतरसंस्थसंन्यासनशानिमहाध्वनिका

नामुदकक्रियाकार्यः सद्यः शौचंनवाति करपथः अनशानिगतानामशनिहतानाम् अग्निप्रवेशितानां
क्षुत्सयामकांतारतानांनागर्नीनांजातुदंतानांत्रिरात्रेणशुध्यति मरणेइतिशेषः प्रोषितकालशेषः स्याद्
अरण्यहमेवच सर्वेषांवत्सरेपूर्णेप्रेतेदत्तोदकेशुचिः प्रोषितेदेशांतरस्थेसपिंडेमृते दशाहोरात्रादशौ
चकालेचानतिक्रांतेश्रुतेदशरात्रादेःशेषंयावदशौचंनवाति अशौचेचातिक्रांतेदशरात्रादौयदितन्म
रणंश्रुतं तदात्रिरात्रमाशौचंसर्वेषांसपिंडानाम् यदिवत्सरेपूर्णेतिश्रुतंतदाप्रेतायोदकंदत्वाशुचिर्न व
ति गौतमस्तु दशरात्रादूर्ध्वदेशांतरस्थमरणेपक्षिणीरात्रिमाशौचमाह श्रुत्वाचोर्ध्वदशाह्नः पक्षिणीमि
तिवशिष्टःपुनरहोरात्रमेवाशौचमाह देशांतरस्थेप्रेतेऊर्ध्वदशाहाश्रुत्वैकरात्रमाशौचमितिमनु
सुसंवत्सरः शौचमाह निर्दशंज्ञातिमरणेश्रुत्वापुत्रस्यजन्मच सवास्यांजलमाप्लुत्यशुद्धो भवतिमानव
इति निर्दशानिर्गतदशाहम् एषांविरोधपरिहारार्थंव्यवस्थामाह देवलः अत्रियक्षत्रियेरात्रंस्यात्स
प्तमासात्यक्षिणीततः परमेकाहमावर्षाद्ध्वं स्त्रातोविशुध्यति उभयतोदिवसारात्रिः पक्षिणी अनेनैवा
निप्रायेणाविष्णुरप्याह अर्वाक्त्रियक्षत्रिनिशाष्टमासाद्विवानिशम् अहः संवत्सरादर्वाग्देशांतरमृते
प्रवीति दिवाशब्देनात्राहर्व्यमुच्यते पक्षिणीत्वप्रसिद्धयेविष्णुः श्रुत्वादेशांतरस्थेजन्ममरणे आशौ
चशौचेशुध्येत् व्यतीतेत्वशौचेसंवत्सरंपतंत्वेकरात्रेण अतःपरंत्वनेनदेशांतरलक्षणमाह व
हस्पतौ महानद्यंतरंयत्रगिरिर्वाव्यवधायकः वाचोयत्रनिवर्तंतेतद्देशांतरमुच्यते बृहस्पतिः देशांत

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रंवदंत्येकेषष्टियोजनमायतम् चत्वारिंशाद्वदंत्यन्ये त्रिंशादन्येतथैवच स्मृत्यंतरम् तिर्यग्यवोदराएव
श्रौयवातिः देशांतरवदंत्येकेषष्टियोजनमायतम् चत्वारिंशाद्वदंत्यन्ये त्रिंशादन्येतथैवच स्मृत्यंतरम्
तिर्यग्यवोदराएवश्रौयवार्धं ह्रीहयस्त्रयः प्रमाणंसंयुक्तस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुला वितस्ते र्द्वियुणारत्नि
स्तत्रःकिष्कुस्तोधनुःधनुःसहस्रेद्वेक्रोशश्चतुष्क्रोत्रांतुयोजनम् किष्करस्त्रेद्वियुणाएव ततः किष्कुतो
धनुरपिद्वियुणामेव नामक्रोशोप्येवम् किष्कुर्हस्तचतुष्टयमिति मातापितृविषयेतुवेदोनसिराह
पितरौतुमृतौश्रुत्वा दूरस्थोपिहिपुत्रक स्नानोतदिनमारभ्यदशाहंसूतकंचरेदिति सूतकमाशौच
मित्यर्थः दशरात्राद्वर्क्षमित्यर्थः तस्यमध्येशेषेणैव दक्षः महागुरुनिपातेषु त्वार्द्रवासोयवीतिना अती
तेदैविकर्त्तव्यंप्रेतकार्यंयथाविधिइति तथा पितृपत्नामतीतायांमातृवर्जद्विजोत्तमाः दशरात्रे
व्यतीतेत्रिरात्रमशुचिर्नचेत् प्रसवविषयेदेवलआह नाशुद्धिः प्रसन्नस्यात्रिव्यतीतेशुदिने
ष्वपि मनुः बालेदेशांतरस्थेचयथाकृपिंडेचसंस्थिते सवासाजलमाप्लुत्यसद्यएवविशुध्यति देशां
तरस्थेत्वनवालासपिंडेत्रिरोष्येपते क्षत्रियाद्यशौचकालमाह क्षत्रास्पृशादशाहानित्रिरात्रः पंच
दशैवचं त्रिरात्रंहीनास्पृश्यस्यतदर्धन्यायवर्त्तिनः क्षत्रियादीनांयथाक्रमं द्वादशपंचदशत्रिरात्र
होरात्राणिजननमरणयोराशौचकालः न्यायवर्त्तिनःपुनःस्पृश्यस्यपंचदशाह न्यायवर्त्तित्वंविहित
कारित्वम् एवंचसति त्रिरात्रंदशरात्रंचेत्यनेनपीरोष्याब्राह्मणस्याशौचकालइतिमंतव्यम् यत्तु

पराशरेणोक्तम् क्षत्रियस्तुदशाहेनस्वधर्मनिरतःशुचिः तथैवद्वादशाहेनवैश्यः शुद्धिमवाप्नुयात् तद्वै
श्यनिष्क्रियादिविषयम् यत्तुशातातपेनोक्तम् एकादशाहाद्राजन्योवैश्योद्वादशानिसप्ताहाच्छूद्रोविंशति
रात्रेणशुध्यतेमृतसूतकेइति तत्केवलवेदाध्यायिक्षत्रियवैश्यविषयम् यत्तुवशिष्ठेनोक्तम् पंचदशा
त्रेणराजन्यो विंशतिरात्रेणवैश्यः तज्जातिमात्रोपजीविराजन्यादिविषयम् यत्तुपुनरंगिरसम्सर्वे
षामेवर्णानांसूतकेमृतकेतथा दशाहाच्छुद्धिरथवाशातातपवचोयथेतिवाक्यम् ब्राह्मणेनपित्रासह
एकत्रवसतामाशौचविधायकम् तथाचमनुः सर्वेक्षुत्तमवर्णानामाशौचंकुर्युरादितः तद्वर्णविधिद
र्शनत्वत्वाशौचस्ययोनिषु अयमर्थः सर्वेक्षत्रियादयोहीनवर्णाब्राह्मणक्षत्तमवर्णाजा उत्तमवर्ण
संबंधिनि जननेमरणेचसति तद्वर्णविधिदर्शनदशरात्रादिनाशौचंकुर्युः स्वयोनिषुतुजातेषुस
तेषुचस्वमाशौचंकुर्युरिति तथाचापस्तंबः क्षत्रियविशूद्रजातीनायदाप्तसूतके तेषांतुपे
तंकशौचविचक्षणातुमातृकम् यत्तुमनुनोक्तम् शूद्राणांमासिकंकार्यंवपनंन्यायवर्त्तिनांरवेश
चतशौचकल्पश्चद्विजोक्तिषंचनोजननमिति तत्रपंचदशरात्रात्मकएवाशौचकल्पोतिदिश्यते स्वरा
स्तेतसैवोक्तत्वात् न्यायवर्त्तिशूद्रस्यद्विजातिशुश्रूषणपंचयज्ञनिर्वापणान्त्यजनेनार्यारतत्वादिः
क्षत्रियादेरशौचकृतोपनयनेचस्थिते दशरात्रादिविधीयते तच्छूद्रस्योपनयनस्थानेवल्लक्षयणम्
म् तदाहसएव ओमोजीवंधनाद्विप्रःक्षत्रियश्चधनुर्ग्रहात् आप्तेदशरात्रेवैश्यः शूद्रोवल्लक्षयं

यहात्र शेषः अनूढशूद्रः शूद्रसुद्वोढाशौचसाम्यम् मध्यमसमधिगच्छेत्तुमासात्तस्यापिवांधवाःशुध्यं
तीतिशेषः बांधवेषुचविप्रस्यक्षत्रविट्शूद्रजातिषु मृतेषुवाथजातेषुदशाहाच्छुद्धिरिष्यतेदेशाधर्म
प्रमाणात्षडहत्रैक्षत्रियेषुत्रिरात्रम्पित्रैश्येषुशूद्रेषुचाहमेवच क्षत्रियस्याथवैश्यस्यवैश्यस्य
शूद्रस्तुवामियतेजायतेबंधुसन्नाशौचंत्वकृत्स्नंवेत्र एकरात्रित्रिरात्रंषडहत्रमासमेवच शूद्रेसपिंडे
ब्राह्मणेनामशौचंतुवामियतेजायतेबंधुसन्नाशौचंत्वकृत्स्नंवेत्र एकरात्रित्रिरात्रंषडहत्रमासमेवच शूद्रेसपिंडे
ब्राह्मणेनामशौचंक्रमशः स्मृतम्त्रिरात्रमथषडहत्रंपक्षत्वेकृत्स्नेपैवच वैश्येसपिंडेब्राह्मणानामशौचं
क्रमशः स्मृतम् सपिंडेक्षत्रियैःशुद्धिःषडहात्क्षत्रियाणांस्मृतुर्वर्णानापरिशेषाणांदशाहेननि
र्दिशेत् सपिंडेब्राह्मणेवर्णाःपूर्ववावरिशेषणे दशरात्रेणशुध्यंतिइत्याहनागवान्यमः अहस्त्व
दत्तकन्यामृतालेषुचविशोधनम् युवतिर्वास्यन्नाममातुलश्रोत्रियेषुच वरायदत्तोकन्यायदि
म्रियेरंस्तदातत्सपिंडाअहोरात्रेणशुध्यंते नासांचत्रिपुरुषंसापिंड्यम् अप्रदानात्स्त्रीणांत्रिपुरुषं
सापिंड्यमितिवशिष्ठवचनात् अत्रचाप्रदोषादानसामर्थ्यात्प्रदानोत्तरंपक्षेणासप्तपुरुषसापि
ण्यमागमपते वक्तुमनुनोक्तम् स्त्रीणामसंस्कृतानांतुत्र्याहाच्छुध्यतिबांधवाः यथोक्तेनैवकल्पेनशु
ध्यंतिचसनान्यथइति अस्यार्थः असंस्कृतानामनूढानांस्त्रीणांबांधवानत्रयंदयात्त्र्याहेनशु
ध्यंतिचसनान्यथइति अस्यार्थः असंस्कृतानामनूढानांस्त्रीणांबांधवानत्रयंदयात्त्र्याहेनशु
ध्यंति सनान्यः पितृव्यात्सपूर्वोक्तेनकल्पेनशुध्यंति अत्रचसनानिराहेनापत्तपक्षेणाप्यदा
गुपाटानाद्बांधवाश्चोत्तरपक्षोक्तत्तिनत्वप्रदानात्प्राप्तत्तपक्षः सेनवति अतः पित्रादिनाकृद

त्तानांस्त्रीणांविवाहकर्मणिचासंस्कृतानांपरेणविधिरयम् सनान्यः पितृसपिंडाःकुमारश्चोत्तरेद्युर्प्रा
गुपनयनान्मरणेयस्त्रिरात्रात्मकःकल्पउक्तस्तेनशुध्यति वैवाहिकोधिःस्त्रीणामौपनायनिकःस्मृतः
श्रुतिमनुवचनदर्शनाद्विवाहवयनयनस्थानम् ततश्चादत्तासुकन्यांवेकाह प्रत्तासुचत्रयह इति
व्यवस्था तथाचदक्षमनुः अप्रौढायांतुकन्यायांसद्यःशौचंविधीयते ग्रहत्वदत्तकन्यासुतथाप्रत्ता
सुचत्र्यहम् मरीचिः कन्यानांप्राक्करणात्सद्यः शौचम् प्राग्दानादेकाहः दत्तानांप्राक्परिणयनात्र्य
हम् पुलस्त्यः सद्यस्त्वप्रौढावाग्रौढायांवात्रिरात्रंशुचिः प्रदत्तायांत्रिरात्रेणदत्तायांपक्षिणीत्रय
त्र प्रदत्तायांप्रक्रांतदानायांवाग्दत्तायामितियावत् विष्णुः संस्कृतासुस्त्रीषुनाशौचंक्षितृपक्षे त
त्प्रसवमरणेचपितृगेहेस्यात्तदेकरात्रंत्रिरात्रंवा प्रसवेएकरात्रंमरणेत्रिरात्रम् पैठीनसिः पि
तृगोत्रेकुमारीणामद्वाहेनक्तंभोजनंस्मृतं जातदानेप्रमीतानामेषाहाद्दशत्रयंतु यमः पित्रोरयंमेस्त्री
णामशौचंतुकथंचनवदत्रिरात्रेणविशुद्धिःस्यादित्याहनागवान्यमः व्रतपुराणासु दत्तानारीपितु
र्मेहेम्रियतेश्रेयतेथवा तदधुवात्त्वेकेनजननेशुध्यतेत्रिभिःआजन्मसुरजोतंयत्रवत्याविद
धते सद्यःशौचमवेत्तत्रसर्ववर्णेषुनित्यशः ततोवाग्दानपर्यंतयावदेकाहमेवतु अतःपरंप्रदत्ता
त्तेयंचोह्यतत्राहम् पितुर्वस्यचतत्तोदत्तानांभर्तुरेवहि स्वजातुल्यंशौचंस्यात्सतत्रमतक्रोपे
च पित्रादत्तासुयाकन्यास्तांत्र्यादन्यमीप्सिता तंयाप्सितवतीन्यस्तस्याशौचंभवेत्र्याहम् मतायां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

बाप्रसूतायां नान्येषामितिनिश्चयः यदेतु सप्तमेयत्र बलात्काचिदुक्तमन्वेतत्स्वामिगोत्रजन्वे तत्पालत्वे
रूपो विशिष्यते यैतत्कल्पप्रसूतायायत्तः यौर्विकनर्त्तकम् कामादन्तयोनिश्चेदन्यंगत्वाव्यवस्थिता त
स्यान्यस्मो स्त्रीस्वघत्वात्रिवर्तीस्वयम् एवंकन्याविषयमुक्त्वाबालविषयमाह बालेषुचविशोध
नमिति बालाः कृतनामकरणा अजातदंतास्तेषु चमतेषु अहरेवविशोधनम् तथा चुर्वादिषुस्व
पिंडेषुसंस्थितेष्वहोरात्रेणैवविशुद्धिः प्रसंगादन्यदपिविधिरभिधीयते तत्रमनुः जीवज्जातोयदिम्रियेत
म्रतोवासयतेयदि सूतकंतत्रमातुःस्यात्पित्रादीनात्रिरात्रकम् सप्तमासप्रवृत्तिप्रसवाँतत्र जीवज्जा
तइतितिगापित्रादीनाएवतंत्रिरात्रम् अन्येषांतुदशाहः यत्तुवृद्धिसुनोक्तम् जातमृतेमृतजाते
त्यस्यसद्यःशौचमितितत्समानोदरविषयम् नसपिंडविषयम् अतएवमनुः बालेदशांतरस्थे
चपञ्चपिंडेष्वसंस्थितेसवासाजलमाप्लुत्यसद्यएवविशुध्यतीति पञ्चपिंडेऽसपिंडेः बालोत्राकृतनामा अत्रे
वविषयेकात्यायनोप्याह अनिवृत्तेदशाहेतुपंचत्वंयदिगच्छति सद्यएवविशुद्धिः स्यान्नप्रेतंनचसूतकम् अ
थवाविशुद्धात्यायनवाक्ये अस्यरूपस्यनिषेधपरे अतएवबृहन्मनुः दशाहाभ्यंतरेबालेः प्रमादान्म्रियतेयदि
शावाशौचंनकर्त्तव्यंसूतिशौचेनशुध्यतिहारितः जातमृतेमृतेवासपिंडानोदशाहः यत्तुबृहन्मनुवचनम् जी
ज्जातोयदिमृतोमृतः सूयतएवच। सूतकंसकलंमातुः पित्रादीनात्रिरात्रकम् यत्तुवृद्धसचेतोवचनम्
मुहूर्त्तजीवितोबालः पंचत्वंयदिगच्छति मातुः शुद्धिर्दशाहेनसद्यः शौचात्तुगोत्रिणइतिचऊणवत्तरगोत्र

२०

विषयम् अग्निहोत्रानुज्ञानविषयम् समानोदकविषयंवा मुहूर्त्तजीविते जीवज्जातइत्यर्थः शौकोप्यग्नि
होत्रानुज्ञानादिप्रायणाह अनिवृत्तेदशाहेतुपंचत्वंयदिगच्छति मातुःसपिंडेशौचमुपस्पृशेत्तासु
विरिति कश्यपः बालानामजातदंतानांत्रिरात्रेणशुद्धिः यैकादशेऽहिः बालेचाजातदंतेत्रिरात्रंज्ञेयमाशौच
म् शंखः अजातदंतबालेतुसद्यःशौचंविधीयतेअहोरात्रंतथाशुद्धिर्बालेतुकृतचूडकेतथैवानुपनीतेतु
अहस्त्रध्यतिवांधवाः ब्राह्मणविषयमेतत् मातापित्रव्यतिरिक्तसपिंडविषयोवायः पुनरजातदंतेकी
र्त्तयेत्स्त्रिरात्रविषयः सूतनिर्याद्विषयः पित्तविषयोवा अत्रचाजातदंतशब्दोकृतनामविषयः यदा
हशंखः प्राङ्नामकरणाच्छुद्धिरिति यत्त्वगिरसोक्तम् अलुजातस्यतावत्स्यादशौचंसंस्थितस्यतु यन्मृत्यु
नदुर्वतिसचेत्तंवाधवावहिरिति तन्मातापित्रव्यतिरिक्तसपिंडविषयम् अशौचाद्ध्वंनाम
करणात्प्राङ्मृतचेतस्त्वपक्षेयमेनोक्तम् अजातदंतेतुनयेन्निशोगर्भच्युतेतथा सपिंडानांतुसर्वेषाम्
होरात्रेणशौचकम् तन्नामकरणमतिहृदयम् गर्भच्युतेयदेवाह विधानंतऊणातिशायवत्सुसपि
डेषुग्राह्यम् इतरेषुत्वहः जातदंतस्यवाग्निसंस्कारेचूडाकरणात्प्रावेपित्रिरात्राशौचम् यदाहागिराः यु
दाप्यकृतचूडोवेजातदंतस्तुसंस्थितः दाहयित्वातथाप्येनमाशौचंत्र्यहमाचरेत् यत्पुनर्बृहद्विष्णा
धिकारे मनुनोक्तम् नास्यकार्योग्निसंस्कारोनापिकार्योदकक्रिया अरण्येत्वसपत्नाक्षित्रियेतत्र्यह
मेवचा तत्रयमेद्वेयाः कृतचूडस्तद्विषयम् नचैवनियतम् यतः यदत्रिरात्रमते प्रथमादेकृतचूड

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्याग्निसंस्कारउक्तः यदाप्यजातदंतःस्यात्तच्चडसु संस्थितः तथापि दाह्यदैवेत्र हचौचमाचरेदिति तृतीयवर्षेनुकतच्चडस्यसंस्थितस्याग्निसंस्कारः तत्तूदकंचनिखननोदकनिषेधयोर्नहिवर्षविषयत्वात्तत्रैतच्चव्यवस्थितम् अशौचमध्येबालस्यापरमेसद्यःशौचमन्नाम्नउर्ध्वंप्राग्दंतजननात्त्रिरात्रं सपिंडांतराणामेकाहः प्रथमदकृतच्चडस्यापिविपत्तावग्निसंस्कारपदेनातीनामपित्रिरात्रमपक्षौ तत्रैवैकाहःकृतच्चडस्यपदाहयेपित्र्यएव तृतीयदंकृतच्चडस्यसंस्थितावावश्यकाग्न्युदकदानकस्यपदइति सर्वचैतद्ब्राह्मणविषयम् क्षत्रियादिविषयेत्वंगिराआह विप्रेष्वन्येत्रिनिर्वर्त्यमृतेष्वहिर्लु नैश्चिकीत्र्यहेणक्षत्रियेष्वहिर्लिनिर्वर्त्तेषमृतेपिचेति अकृतच्चडानिप्रायंचैतत् तथा निर्वृत्तच्चडकेविप्रे त्रिरात्रात्शुद्धिरिष्यते निर्वृत्तक्षत्रियेष्वहिर्द्वित्र्येणवनिरुच्यते शूद्रेत्रिचर्षान्नेनुमतेष्वहिर्लुपंचत्रिः अतऊर्ध्वमृतेशूद्रेदशाहोविधीयते यद्वर्षत्रयमतीतोयः शूद्रस्तुम्रियतेयदि मासिकंतुनवंशौचमित्यंगिरसाभाषितम् सव्यंशृंगः यत्रत्रिरात्रंविप्राणामाशौचंसंप्रपद्यते तत्रशूद्रेदशाहंषण्णवत्क्षत्रियवैश्ययोः स्मृतिः ग्रामौजीवधनाद्विप्रःक्षत्रियश्चाधनुर्ग्रहात् आप्रतोदग्रहाद्वैश्यःशूद्रोवस्त्रह्रदयग्रहात् मनुः परिपूर्णाशौचंनवतीतिविशेषः मौञ्जीवंधनादूर्ध्वं अविशेषणासर्वेषांवर्णानामनुपूर्व्याःत्रिरात्रान्तुनवेशुद्धिः कन्यास्वविधीयतेपारस्करः ऊनद्विवार्षिकेप्रेतमातापित्रोरशौचंनेतरेषाम् अस्यरूपत्वाभिप्रायमेतत् इतिप्रासंगिकम् युर्वत्तिचास्पन्दनमात्रमुलश्रोत्रि २१

येषुच पुर्वादिषुसपिंडेषुसंस्थितेष्वहरेवत्रिरात्रेणशुद्धिः पुरस्तौपचारिकेनमुख्यस्तस्यसपिंडत्वंतद्यथादत्ता पविद्धादीन्प्रतिनिवर्त्तेसापिंड्यमुख्यस्यापिपुरोधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः इतिमनुवचनदर्शनाद्विवाहउपनयनस्थानम् तत्रोदतासुकन्यास्वेकाहः प्रत्तासुचत्रह इतिव्यवस्था तथाचवक्ष्यमनुः प्रप्रोढायांतुकन्यायांसद्यःशौचविधीयते अहस्त्वदत्तकन्यासुतथाप्रत्तासुचत्रहम् मरीचिःकन्यानांप्रदानादेकाहः दत्तानांप्राक्परिणायनात्त्रहम् पुलस्त्यः सद्यस्त्वप्रौढकालायांप्रौढायांवासरान्शुचिःप्रदत्तायांत्रिरात्रेणादत्तायांयद्विणीनवेत् प्रदत्तायांप्रक्कतदानायांचागदत्तायामितियावत् विष्णुःसंस्कृतासुस्त्रीषुनाशौचंविवाहेयज्ञे तत्प्रसवमरणेचेतिपतिगृहेस्यातांतदेकरात्रंत्रिरात्रंवा प्रसवेएकरात्रंमरणेत्रिरात्रमरयेढीनसिः पितृगोत्रंकुमारीणामदत्तानांतुगोत्रता जलदानेप्रमीतानामोद्वाहेतुनयत्नतुयमःपित्रोरुपरमेस्त्रीणामशौचंतुनैवहि नवेत् त्रिरात्रेणविशुद्धिः स्यादित्याहनारदोन्यमः व्रतपुराणम् दत्तानारीपितुर्गेहेम्रियतेम्रियतेथवा तद्ध्रुवंगोत्रमेकेनजनकः शुध्यतित्रिभिः व्राजन्मनसुवृद्धौतयत्रकन्याविपद्यते सद्यःशौचंनवेत्तत्रसर्ववर्णेषुनित्यशः ततोवाग्दानपर्यंतयादेकाहोवतद्भवेत् तत्परंप्रदत्तानांशेषंचोनयतस्मृतम् पितुर्वरस्यचोक्तोदत्तानानंतरंवहि स्वजातुक्तमशौचस्यात्तत्रकेमतत्रापिचपित्रादत्तातुयाकन्यासाते त्रादन्यमाश्रिता यंयंश्रितवतीकन्यासस्याशौचंनवत्रहम् मृतायांवाप्रसूतायांनान्येषामितिनिश्चयः यदेतुसप्तमेयत्नवत्तःक्वचिदुक्तंनवेत् स्वामिगोत्रेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२ जे
या० व० टी०
अ० प्र०
२२

वेत्त स्यासद्वा न योविशिष्यते पैतृकत्वप्रतिपादनायायतः पौर्विक न तत्कर्म कामा दक्षतयोनि स्त्रेदन्यंगाच्चाव्य
वस्थितातस्यान्यसगोत्रास्यात्रा स्व सरितद्वस्त्रयदिणीदायये नित्रिरात्रम् पित्रोर्मातापित्रो र्यास्वसा तस्यासंस्थि
तायामित्यर्थः उक्तनाः मातुलेभ्यः सुरमित्रगुरोर्गुरुवर्गनामुच आशौचंयदिणी रात्रिस तामातामहीयदिणी
त्रगुहः गौतमः यदिणीमसपिंडोनिसंवद्धसहाध्यापि नि योनिसंवद्धोमाता पितृसंवद्धः सवेदसपिंडस
दापदिणीकुर्यात्त विष्णुः असपिंडस्त्वेवमनिमतेएकरात्रम् यदोक्तिसोक्तम् गृहे यस्यमृतः कश्चिद्द
सपिंडः कथंचन तत्रापश्यन्नशौचंविज्ञेयंत्रिरात्रंनात्रसंशयइति तन्मृतस्यगुणवत्त्वेसत्याधुपाधिनावा
गरुमरणगहोपाधिनात्वेकाहः वरुयाज्ञवल्क्यः नगिन्याः संस्कृतायास्तुज्ञातयेपिचसंस्कृते मित्रेजामातरि
प्रेतेदौहित्रेनगिनीसुतेश्वपाकेतत्सुतेचैवसद्यः स्नानेनशुध्यति संस्कृताकृतविवाहात्रातुः संस्कारउ
पनयनम् तस्मिन्मृतेनगिन्याः संस्कृतायास्सद्यः शुद्धिः दौहित्रनगिनीपुत्रयोः सद्यः शुद्धिविधानमा
वश्यकपंचयज्ञादिकर्मानधिकारायादकाशौचनिवृत्त्यनिप्रायम् मासलीसंगमक्षितिरायनमलस्नानो
त्सवादिवर्जेतुपक्षिणीयर्यंतंवचनांतरादत्तसेयं यद्वा उपनीतदौहित्रनगिजीयविषयोमंतव्य तथा ग्राम
मध्यगतोयावच्छवस्तिष्ठतिकस्यचित् ग्रामस्तावदाशौचंनिवर्तयतिशुचितामियात् वहस्पतिः दशाहेनस
पिंडास्तुशुध्यंतिप्रेतस्तूतके त्रिरात्रेणासकुल्यास्तुसकुल्यास्त्वशुध्यंतिगोत्रजाइतिसकुल्याः समानोदकभाज
जावालिः अहंसमानोदकानांगोत्रजानामहः स्मृतम् मातृबंधुगुरौमित्रेमंडलाधिपतौतथा अनोरसेषु २२

पुत्रेषु नार्यांस्वनुगातासुच औरस्यांतिस्रीक्षेत्रजादिपुत्रेषुमृतेषुजातेषुचपरिणीतास्त्रियोनार्यासासुदुरु
ढांतरप्रीतासुचमृतास्वहोरात्रमाशौचम् चकारेणात्रपूर्वोक्तमहोरात्रमनुकृष्यते प्रजायतिः अन्यांगृहीते
षुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच गोस्त्रीणांस्नानशुद्धास्सुस्त्रिरात्रेणैवतत्सुतो सन्निधौत्रिरात्रमसन्निधावेवरात्र
कल्पम् विष्णुः अनौरसेषुपुत्रेषुजातेषुचमृतेषुचपरपूर्वासुनार्यासुप्रसूतासुमृतासुच त्रिरात्रमन्वादु
क्तेमरीचिः सूतकेमृतकेचैवत्रिरात्रंपरपूर्वयोः एकाहसमपिंडानांत्रिरात्रंयत्तुवैपितुः परः पूर्वःपतिर्यस्याः
परपूर्वानार्या यस्यचपुत्रस्यक्रीतादिः परःपितापूर्वः तयोः परत्वं योस्त्यर्थंतयोस्तुगुणवत्त्वेसन्निधौचत्रि
रात्रम् अन्यत्रैकाहः नाशौचमित्यनुवृत्तौशंखलिखितौ अन्यपूर्वासुनार्यासुकृतकेषुसुतेषुवा तथाना
न्यायोनोदकक्रिया त्रलपुराणे औरसंवर्जयित्वातुसमवर्णेषुसर्वदा क्षेत्रजातिषुपुत्रेषुजातेषुचम्
तेषुच अशौचंत्रिरात्रस्यात्समानामितिनिश्चयः तथा आदेवन्यस्यदत्तायांकुत्रचित्पुत्रयोर्द्वयोरपि
तुर्यत्रत्रिरात्रस्यादेकतन्त्रसपिंडिनाम् एकामाताद्वयोर्यत्रपितरोयत्रकुत्रचित् तयोः स्यात्सूतकंदश
मृतकंदशापरस्परम् तत्समःपुत्रिकासुतइत्योरसान्यायः पुत्रिकासुत इति नात्रतस्यपरयुपादानम् हारी
तःपरपूर्वासुनार्यासुपुत्रेषुकृतकेषुच मातामहेत्रिरात्रस्यादेकाहस्सपिंडतः निवासराजनितथातद्दः
श्रोत्रियाणां यत्रविषयेनित्यसतिसंनिवासः तत्स्थराजनिस्थामिनिमंत्र तद्विषयनिवासिनो यस्मिन्नहन्यसौ
मृतस्तदहः शुद्धिकारणंअतोरात्रावपिचेन्मृतस्तदासेवरात्रिर्विशुद्धिकारणम् अहः शब्दोग्रहेपत्र दर्शनम्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यदाह मनुः प्रेतेराजनिसज्योतिर्येस्यास्यद्विषयेपितिरिसिज्यो तिषासोदकानदत्त्रेणानाद त्रेणावासहवर्त्तते य
दाशौचं तत्सज्योतिः सपिंडजननादावपिकचिद्विषयेआशौचापवादमाह मरीचयतीनांनाशौचं हतानांवि
क्रतानांचा गोब्राह्मणार्थेसंयामेयस्यश्रेष्ठतियार्थिकाः मद्याः द्वितेर्यमंदलात्मिकायाः क्रोत्यर्तिहतवो
नाशासद्विषयोत्रमहीरावः नपुनः स्खलन् गोब्रह्मविषयः नहितत्रकश्चित्तवामीनवति नहिगिरिसा
गरवननदीनदादिस्थानिनिरुध्यचिरंवति यावान्खलुनृपस्यगमनागमनादिमार्गादिषु नागतस्तावान्दे
शस्यापीति मरीचयतेत्रजननदेश्वराः तेषांसपिंडजननादौनाशौचमुक्त्वाशौचप्रतिषेधोजननयदयात
नोपयोगिदानादिविषयः नपुनः सर्वत्र यदाहविष्णुः नराज्ञांराजकर्मणिनव्रतिनांव्रतेनसत्रिणांसत्रेनकारु
णांकारुकर्मणीति येवविधुताहताः येचगोब्राह्मणापरित्राणप्रयोजनेसंयामेहतास्तेषांसपिंडाः यस्यचपुरो
हितादेः प्रजापालनसिद्ध्यर्थंसोचंपार्थिवइच्छति तेषांसर्वेषांराज्ञांशौचम् एतच्चोपलक्षणार्थम् अतएवाह
प्रचेताः कारवः शिल्पिनोवैद्यादासीदासास्तथैवच राजानोराजभृत्याश्चसद्यः प्रकीर्त्तिताः एतच्चयदाप
पिकवैद्यादिकार्यातत्रैवतेषांशौचविधानम् ज्ञातातपः भृत्यकर्मकराः शूद्रादासीदासास्तथैवच ना
ऋतीरसंस्कारगृहकर्मणिदूषिताः आपद्विषयमेतत् स्मृत्यंतरम् सद्यः स्यात्रागतोदासोनक्तदासस्य
हारुचिः तथा चिद्भिस्कायतदुक्तंतदन्येनमशक्यते तस्माच्छिद्भस्तः स्यात्शौचुद्धोनवतिनित्य शः
देवलः क्षत्रियस्यानिषिक्तस्यनिवृत्तस्यचलिंगिनः प्राधान्यात्यागतश्चैवनाशुद्धाः शुचयः स्मृताः अ

रर

निषिक्तस्यक्षत्रियस्यतथानिवृत्तस्यात्संगस्यलिंगिनोयतेस्तत्संबंधिनोनाशुद्धाः किंतुशुचयएवक्षत्रिय
स्य प्राधान्यान्मरणादिसपिंडानामशौचकारणानभवति संन्यासिनश्चेतित्यागात्सद्यः शौचमित्यनुव
र्तोत्पनुवर्त्तोमनुः द्विवाहवहतानांचविद्धतायार्थिवनचगोब्राह्मणस्यचैतार्थेयस्यचेष्टतियार्थिवः अशास्त्र
कूलहेद्विवाहवः तथा उद्यतेरणवेशस्त्रैःक्षत्रधर्महतस्यचसद्यः संनिहतेयज्ञेसथाशौचमितिस्थितः यमः
एवाहवहतानांचतथैवप्राणसंत्रिणाम् नदीष्वायददंक्षिप्यः सद्यःशौचंविधीयते प्राणसंत्रिणः प्राण
तायिनः नद्यादिष्वोमनांचत्यैसपिंडासेषांसद्यःशौचं बृहस्पतिः द्विवाहविद्धतायाचराज्ञोगोविप्रया
लने सद्यःशौचहतस्याहुस्त्रीहत्यान्यमहर्षयः सगुणागुणकर्तारव्यवस्थाः सन्निधानासन्निधानकर्तृ
वा पराशरः ब्राह्मणार्थेविपन्नानांवैदिग्याहहतेषुच आहवेषुविपन्नानामेकरात्रमशौचकम् सु
मंतुः नचद्विजलसंग्रामदेशांतरसंस्थसन्नाप्यमज्ञानान्मरहत्यनिमित्तोदकक्रियाकार्या सद्यः
शौचंभवति अप्रतिषिद्धनद्यादिविषयमेतत् कश्यपः अनशनहतानामशनिहतानामग्निजल
प्रविष्टानांचनृपसंग्रामदेशांतरगतानामर्णाजातदंतानांत्रिरात्रेणशुद्धयति सगुणानिर्गुणाश्चयास
द्यःशौचंत्रिरात्रंयोर्ध्वंस्था अनुगमनाशौचमाह ब्राह्मणोनानुगंतव्योनशूद्रोद्विजः क्वचित् सगुणा
निर्गुणांश्चेद्यासद्यः शौचंत्रिरात्रंपूर्ववस्थाअनुगमनाशौचमाह ब्राह्मणोनानुगंतव्योनशूद्रोनद्विजः
क्वचित् अनुगम्यान्नसिध्यत्वावक्रिस्याद्यतनुकशुद्धिः ब्राह्मणोनशूद्रोद्विजश्चसपिंडव्यतिरिक्तोनानु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(२०२)

३ अ
या०व०टी०
आ०प०
२४

गतव्यः सपिंडानुगमनस्यानुगंतव्य इतरो ज्ञातिर्निर्गत इति विहितत्वात् यद्यनुगच्छेत्तदा नद्यादि स्येनर्नसिस्ना
त्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति एतच्च सजातीयानुगमनविषयं शुद्धिविधानम् असजातीयानुगमे
ने तु प्रायश्चित्तमधिकम् तत्र शूद्रानुगमने पराशर आह प्रेतीभूतं तु यः शूद्रं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः नीय
मानमनुप्रयात्स त्रिरात्रेण शुध्यति त्रिरात्रे तु ततः पूर्णे नदीं गत्वा समुद्रगाम् प्राणायामशतं कृत्वा
घृतं प्राश्य शुचिर्भवेत् विनिवृत्ता यदा शूद्रा उदकान्ता द्रवन्ति ताः द्विजैस्तदानुगंतव्या एष धर्मः सना
तनः एतत्तु वाशिष्ठम् मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचं अस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैवमिति
प्रायश्चित्तविधानम् स्त्रीनवर्णद्विजात्यनुगमने विषयम् मानवं च अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञा
तिमज्ञातिमेव वा स्नात्वा सचैलं स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति इमं प्रेतमनुगच्छामीति कामतयानुगच्छ
तः शुद्धिहेतुरयम् न तु यथा कथंचित्पश्चादनुगच्छतः बौधायनः पारशवोपस्पर्शनेनाग्निसंधिपूर्वं स
चैलोऽपः स्पृष्ट्वा शुद्धो भवति अग्निसंधिपूर्वकं तु त्रिरात्रम् अप्रयतां ब्राह्मणाज्जातपारशवः तत्स्पर्शेन एतत्
गौतमः प्रेतोपस्पर्शने दशरात्रमाशौचमनभिसंधाय चेत् उक्तं वैश्यशूद्रयोरार्तवीर्वा पूर्वयोश्च त्र्य
हं वा अस्यार्थः यदि मत्यमनभिसंधाय प्रेतस्य निर्हरणादात्मकं ब्राह्मणप्रेतोपस्पर्शनं करोति तदा द
शाहमाशौचं कुर्वीत एवं वैश्यशूद्रोपस्पर्शने उत्तमाशौचं यथासंख्यं पंचदशत्रिंशदहोरात्रात्मकं २८.
यद्वा ऋतुसंख्याकाः रात्रीः पेच प्रान्ते तयोर्वा भवति तत्र च पंचरात्रीराशौचं शूद्रे षट् एतच्च पुनरव

त आपादि निर्हरणादि कुर्वतो द्रष्टव्यम् पूर्वयोश्च वर्णयोः ऋतुसंख्याका रात्रीस्त्र्यहं वा तत्र ब्राह्मणे पंच क्षत्रिये
षट् ऋतुयत्र वाक्तिस्मः पुनर्वचनात्तस्यापि वैकल्पिकः तथा अवद्येदतर्पवर्णमुपस्पृशेत्र पूर्ववाचरं तत्र शा
मा शौचम् शवस्पृशो वर्णोत्तरीयमाशौचम् दशरात्रद्वादशरात्रात्मकस्यज्ञातोपिज्ञानीयादित्यर्थः उक्ता
शौचापवादं केषांचिदाह ऋत्विजां दीक्षितानां च यज्ञियं कर्म कुर्वतां सत्रिव्रतिब्रह्मचारीदातृब्रह्मविदात
म्मा दाने विवाहे यज्ञे संग्रामे देशविप्लवे आपद्यपि हि कष्टायां सद्यः शौचं विधीयते ऋत्विजो मनुना त्र
प्याध्येयं पाकयज्ञाग्निष्टोमादिकान्मखान् यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते इति कृतदीक्षणीयो
वन्त्यं यावदीक्षणीयतः तेषामृत्विजां दीक्षितानां च यज्ञसंबंधीनि कर्माणि प्रवर्त्तयतां सद्यः शौचं विधी
यते मन्वादिभिः तथा सत्रिणां गवामयनादधिकारिणां येषां यजमानास्ते ऋत्विज इति वचनवलादृत्विजेषु क
र्तृषु यजमानेषु सद्यः शौचं विहितम् अनेन तु पुनरात्रि जपादार्थविषयसत्रिणां विधीयते क्रियाश्च शातिचो
दितास्तस्मिन्नेन प्रसङ्गश्रुतिविहितासु क्रियासु शौचाभाव उक्तः अत्र तु ऋत्विग्दीक्षितसत्रिणां स्वकार्येषु प्रत्यक्षा प्र
दा प्रत्यक्षश्रुतिविहितेषु सद्यः शौचं विधीयते इति विवेकः सत्रिग्रहणेन वा सत्तान्नदानप्रवृत्तस्य ग्रहण
म् तथा व्रतिनां व्रते सद्यः शौचम् सद्यः शौचं विधीयत इति प्रत्येकमभिसंबध्यते व्रतं स्नातकव्रतं प्रायश्चित्तादि
वा ब्रह्मचारी पुंसां कुर्वाणो नैष्ठिकश्चान्यदाता दानशीलो ब्रह्मविदुदाहृतः एषां सद्यः शौचम् दानशीलव्यतिरिक्त
स्यापि दाने वर्तमाने विवाहे च तथा क्षत्रियादेशाशौचे वर्तमाने एकादशाहिकवृषोत्सर्गयज्ञे संग्रामे प्रस्तुते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

राज्ञः सन्नहनप्रयोगेदेशस्यचविप्लवे तत्परिहारकेषुग्रहयज्ञादिषु तथा आयदिकर्मसुनैधर्म्यादोस्वस्य
पोष्यवर्गस्यवा नात्यंतिकदुःखहेतोस्सद्यएवविशुद्धिः अत्रत्वयराशारः राज्ञोदुस्सत्रकं नास्तिव्रतिनांन
नुसन्निधाम् दीक्षितानांचसर्वेषांदास्यचेछंतिब्राह्मणाःदीक्षितेश्चनियुक्तेषुव्रतकीर्यपरेषुच तयादान
प्रसक्तेषुनाशौचमतेसत्रकं स्मृत्यंतरम् नित्यमन्नप्रदस्यापिकर्मश्राद्धायणादिषु निवृत्तकर्महोमादौ
स्नाणादिषुनोजने सद्यः शौचमितिशेषः छंदोगपरिशिष्टम् कात्यायनः नदीदाणात्परयज्ञेनकर्मश्रादित
यश्चरन् पित्र्यंपिमृतेनैषांदोषोनवर्तिकर्हिचित् आशौचकरणंतस्यात्र्यहंचव्रतचारिणाम् ब्रह्मचा
णे गृहीतमधुपर्कस्ययज्ञनार्थेवरहितः यश्चादशौचपतितंनजानंदितिनिश्चयः एतच्छ्रौतदीक्षास्त्रे
विघ्नस्यमहामखे स्नानंत्ववर्तयेद्वर्कावृत्तस्यनविद्यते यत्तैवैदागनिश्चस्यप्रशांतस्यनकुत्रचित्
निवृत्तकर्महोमादौब्राह्मणादिषुनोजने गृहीतनियमस्यापिनस्यादन्यस्यचित् निमंत्रितस्यप्रारं
ब्धेश्राद्धकर्मणि निमंत्रणाद्विप्रस्यस्वाध्यायाहितस्यच देहेपितृप्रतिष्ठस्तु नाशौचंविद्यतेक्वचित्
नैष्ठिकस्यचान्यस्यनिवृत्तार्थंप्रपितस्यच वानप्रस्थस्यदातृत्वेसाधिकारस्यसर्वदाप्रतियहाधिका
न्नं निवृत्तस्यनविद्यते गोमंगलादौवैश्यानांदानकालात्ययादपि अपिदातृग्रहीतॄणांस्वस्तत्रकं मृतके
वृत्तथाग्नौ स्रुतेनदोषः स्यात्स्रुवादिषुकदाचन विस्रुतेनोक्षरेवस्यात्प्रादेशांतादिकंत्रमात् नोजनो
र्धंतुमनुस्तेविप्रैर्दानुविपद्यते यदिकश्चित्तदोद्दिष्टशेषंतुत्रासमाहितः आचम्यपरकीयेनजलेनशु

चयोर्द्विजाः ऋतुस्पर्शसंकल्पितंद्रव्यंद्रियमाणंनदुष्यति ब्रह्मपुराणात् विवाहयज्ञयोर्मध्येसूतकेसतिचात
रात् शौचमन्यंपरेद्युर्वादातॄणांस्वस्यचनस्यात् जाबालः ब्रह्मचारिणिन्यूनेत्रयोदशेत्यादिनिमित्तिते यत्रेवि
वाहसत्रेचसूतकंनकदाचन विघ्नंनदेवप्रतिष्ठोत्सववैवाहेषुपूर्वसंकल्पितेषु नदेशविप्लवेना
प्यधापिचकृषायामशौचमिति पूर्वसंकल्पश्चनियतः यस्मात्पंतरम् दिनदशकंदिनेसूतकमध्यवादि
नंपंचकं वदंत्यन्येत्रहमपिकेचित्तुशाः संकल्पार्थेवदंतकालविदइति वैद्यनसिः विवाहदुर्गयज्ञेषुया
त्रायांतीर्थकर्मणि नतत्रसूतकंतद्वत्कर्मयज्ञादिकारयेत् दुर्गोदुनिःप्रासंगिकंशुद्धयंतरमाह उदक्या
शौचिनिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैस्तस्यस्पृशेत् अस्थिगानिजपेच्चैवगायत्रीमनसासकृत् उदक्याजस्वलाः स्त्र
शौचाः सूतकमृतकाप्तामस्पृशः एतैः संस्पृष्टस्नायात् शुद्ध्यर्थम् तेदक्यादिस्पृष्टस्पृष्टरूपस्यैव
त्र आचमेत् उदक्यादिस्पृष्टस्पृष्टश्चस्नात्वा अस्थिगानि अदेवत्यानिजपेत् गायत्रीचसकृन्म
नसा तैरितिवद्वचनव्यक्त्यपेक्षम् संस्पृष्टइत्येकवचनमविवक्षितार्थम् तस्यचाविवक्षितार्थत्वं
स्नायादित्यस्याविवक्षितार्थत्वम् मनुः दिवाकीर्तिमुदक्यांचपतितंसूतिकांतथा रात्रंतस्पृष्टिनंचैव
स्पृष्टस्नानेनशुध्यति यद्यपिचत्रात्यस्पृष्टिरादेनशावस्पृष्टवोच्यतेसन्निधानात् तथापिदिवाकीर्त्यो
दीनामशुचित्वेनशावतुल्यत्वात्तत्स्पृष्टिनमपिस्पृशतः स्नानमेवस्यात् एकवर्गत्वात् तथाचगौत
मः।पतितचंडालसूतिकोदक्यारावस्पृष्टंतुपस्पर्शनंस्वेलमुदकस्पर्शनात्शुध्येत् व्रत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तथवस्मत्यंतरम् शवचंडालपतितस्मृतिकोदवास्थिस्पृष्टस्पृष्टिस्पर्शेस्नानमिति तस्यस्पृष्टिस्पर्शेसतिपू
र्वेसचैलंस्नानम् असतिपूर्वेतुस्नानमात्रम् यदाहसंवर्तः तस्यस्पृष्टिनंस्पृशेद्यस्तुस्नानेनतस्यविधियते
ऊर्ध्वमावमनेप्रोक्तंद्रव्याणांप्रोक्षणंतथा॥ प्रसंगादन्यान्यपिस्नाननिमित्तानिप्रदर्श्यते तत्रविष्णुः उद
क्याशवचांडालानस्नेहास्थिनरोऽन्नम् स्पृष्ट्वास्नेहः स्नायीतत्रव्यहेः शिरसिस्थिते तथा अनुच्छिष्टमु
संस्पृष्टोयेनाचम्यशुध्यतिनवेत् तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टस्त्रिरात्रेणशुध्यतिनवेत् अनुच्छिष्टेनसंस्पृष्टेयेन
स्नानंविधीयते तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्येनशुध्यति यातशरः दुःस्वप्नमैथुनेवातविदित्वंतु
कर्मणि चितिदेवेश्मसानाग्निसूतीस्नानमाचरेत् बृहस्पतिः मैथुनेकृच्छ्रमेचसघः स्नानंविधि
यते अन्तोत्सर्गेदाहेश्रोत्रमूत्रपुरीषवत् स्मृत्यंतरम् अष्टम्यांचचतुर्दश्यांदिवापर्वणिमैथुन
म् कृत्वासचैलंस्नानंतुवारुणीनिश्चमार्जयेत् मनुः वान्तोविरिक्तः स्नात्वाचघृतप्राशनमाचरेत् या
ज्ञमेहेवंतुक्त्वा स्नानंमैथुनिनः स्मृतम् ऋतावितिशेषः यमः अर्जीर्णेस्युदितेवान्ते तथाऽन्यसामि
तरौदुःस्वप्नेदुर्जनस्पर्शेस्नानमात्रंविधीयते सूर्योढ यात्यस्तमयव्यापिनीनिद्रामुदयात्पस्तम
यो च्यवनः स्नानंशवपाकंप्रेतधूमंचैवद्विजापजीविनं ग्रामयाजिकं सोमविक्रयिणंग्रहणंचितिकाशूद्र
मद्यनोडंसस्नेहं मानुषास्थिशवस्पृशंरजस्वलांमहापातकिनंशवस्पृशं सचैलमेवगोस्पर्शेनीयी
यिमुपस्पृश्यप्रमाद्यश्चाष्टशतंजपेत् घृतंप्राश्यपुनः स्नात्वात्रिरात्रमेहितिक्रमतः स्पर्शेएतत्र तथा

चवहस्पतिःपतितंस्मृतिकमेत्यशवंस्पृष्ट्वाचकामतः स्नात्वासचैलंस्पृष्ट्वाघृतंप्राश्यविशुध्यति शवस्पृष्टं
वाकीर्त्वाचितिंपर्यग्नंस्नानम् स्पृष्टुकामतोविप्रस्नानंकृत्वाविशुध्यति एवंचसचैलम् कृपयः उदयास
मये स्नात्वाघृतंस्पृष्ट्वाकृणीकोशनेचितोरोहणे यथसस्पृशेन्नचसचैलंस्नात्वा पुनर्मीमितिजपेत् मरीच्या
तिः सप्राकृतिर्जुडुयात् स्मृत्यंतरम् स्पृष्टादेवलकंचैवसवासजलमाविशेत् देवोचनयोर्विप्रोवित्त
पौवत्सत्रयम् ऋषौदेवलकोनामहव्यकव्येषुगर्हितः अङ्गिरान्मतात् श्वकुक्कुटवराहोष्ट्रयोमान्यस्पर्शे
मानवः सचैलंसस्नेहः स्नात्वातदानीमेवशुध्यति यौक्तान्यशुपतोद्देवलोकायतिकनास्तिकान् विकर्मस्थ
न्हिजान्स्पृष्ट्वासचैलोजलमाविशेत् स्मृत्यंतरम् नग्नान्यशुपतान्चैवानुकालांश्चोन्मादिनश्चरान् एता
न्दृष्ट्वारविंपश्येत्स्पृष्ट्वास्नानंसमाचरेत् अंगिराः यस्तुछायांस्वकस्यत्रासेणोधिरोहति तत्रस्नानं
प्रकुर्वीतयतोग्रंशविशुध्यति मार्कंडेयपुराणे अनोज्यस्तिकाषंढमाजीरात्यश्वदुष्टान् पतितान्विरुचां
डालमृतहारांश्चधर्मवित् सस्पृशेत्स्नानमुदक्याग्रामसूकरौ तरुच्छस्तिकाशौचदूषितौदुरुषा
वपि॥ यस्यचानुदिनंहनिर्गतेनित्यस्यकर्मणः पक्षेणैवकर्मणः पक्षेणोहान्यप्रायस्यस्पृतानरः आवि
कोज्ञातिवहिष्कृतः वह्न्याश्वलक्यः चंडालश्वपचसूतिकत्रयाणामादिकम् महापातकिनश्चैवस्ना
यात्स्पृष्ट्वासचैलकम् ग्रामः ग्रामनानरमार्जारखरोष्ट्राणांश्वनोतथाऽस्थिकरणांमधेचैवस्पृष्ट्वास्नायात्सचैल
कम् आपस्तंबः यद्विपिनाकाकबलाकाग्राम्यमेध्यलिप्तंतुन्नवेत्तीरम् श्रोत्रेमुखेचप्रविशेत्तसम्यक्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नानेनलेपायहतस्यशुद्धिः परावरः चैत्यवृक्षचितिर्यत्रश्वडालः सोमविक्रयी एतांस्पृष्ट्वाब्राह्मणःस्पृष्टस्य
चैलोजलंचविशेत् चितिप्रदेशेचोदकश्चेत्यः देवलः श्वयानंपतितव्रात्यमुन्मत्तंशवहारकम् सतिकां
सूतिकांनारीरजसापरिप्लुतम् सचैलंसशिराःस्नात्वातदानीमेवशुध्यति स्पृष्टेतिशेषः अशुद्धास्त्र
यमप्येतान्रुद्रस्पृष्टयदिस्पृशेत् विशुध्यत्युपवासेनपुनःकृच्छ्रेणवापुनः उपस्पृश्याशुचिस्पृष्टतती
यंवापिमानसः हस्तौपादौचक्षुषीचतोयेनप्रक्षाल्याचम्यशुध्यति तथा मानवास्थिवसाविण्मार्त्तवं मूत्ररेतसी
मज्जानंशोणितंवापिपरस्पर्शयदिसंस्पृशेत् स्नात्वोपस्पृश्यलेपादीनाचम्यसशुचिर्नवेत् ता
न्येवस्वानिस्पृशन्नप्युपस्पृश्यमार्जनात् संवर्त्तः शवराहखरान्रुद्रान्वदकंगोमायुवानरान् काकंकुक्कुर
गृध्रंस्पृष्ट्वास्नानसमाचरेत् तथा शूद्रोच्छिष्टेद्विजःस्पृष्टोच्छिष्टंशूद्रमेववा शुचिमप्यवगूढेनसवा
सःस्नानमाचरेत् नीलीनीलीविकारंचमनुष्यास्थिचवाद्विजः चंडालंपतितंश्वपाकंस्पृष्ट्वास्नानंसमाचरे
त् चैंडीनासिःकवोलकस्यरीनेसचैलंस्नानम् अनुदकमुत्रपुरीषकरणेसचैलंस्नानम् महाव्याहृति
भिर्होमश्च स्नात्वोच्छ्वचंडालस्यरीनेसचैलंस्नानम् अनुदकमुत्रपुरीषकरणेशौचकालविलंबइत्यर्थः
वायुपुराणे उदक्यांस्तिकांचैववस्त्रानंत्यवसायिनम् नग्नंवान्मत्तहारंचस्पृष्ट्वाशौचंविधीयते स्ना
त्वासचैलोमृद्भिश्शुध्येद्वादशनिर्नरः कालिकापुराणे स्पृष्ट्वारुद्रस्यनिर्माल्यंसवासाःप्लुतःशुचिः

मत्यंतरम् गुरुवाक्येघोरेचस्वसत्रेदक्षिणेहरेःवलिंगेतथान्तरेपटेचित्रेघटेभंडेस्थंडिलेषुनिर्मी
लंतथावाणेस्वयंभुवे तूरेशिरसि पद्मरागमयेवाः मनुः नारस्पृष्ट्वास्थिसस्नेहंस्नात्वाविप्रोविशुध्यतित्रि
चस्नेहवत्सस्नेहंगामलभ्यार्कमीक्ष्यचगावालंवार्कंचाणयोःपरस्परमाचमनेनसमुच्चयःअवद्विप्रवंस्पर्शे
विषयमेतत् बुद्धिपूर्वंत्वाशिष्टम् मानुष्यास्थिस्निग्धंस्पृष्ट्वात्रिरात्रमाशौचम् अस्निग्धेत्वहोरात्र
मितिविष्णुःचंडालंवर्जयेत्पंचनरंश्वपाकंचैव तदस्थिचस्पृष्ट्वास्नात्वावस्त्रप्रक्षालितंविनश्यात् इतिसचैलस्नानानि
आयस्नानानि तत्रयमः अजीर्णेसुदितेवातेश्रमशुक्रमणिमैथुने दुःस्वप्नेदुर्जनस्यचैस्नानमित्यविधीय
तेदेवलः मनुष्यास्थिवसाविण्मार्त्तवंमूत्ररेतसी मज्जानंशोणितंस्पृष्ट्वापरस्यस्नानमाचरेत् विष्णुः नो
च्छिष्टस्यवाकायिकैर्मलैःसुरानिर्मृद्यैवा उपहतोमन्योयैस्तदंगप्रक्षाल्यात्वाततःशुध्येत् अन्यत्रोप
हतोमन्योयैस्तदंगप्रक्षाल्यस्नानेन इंद्रियैरुपहतस्योपस्पर्शात्वायच्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्चप्र
वाहुःकफोणिकावधिवाकोरयनागः यमोमध्यविषयमेतत् अंगिराः इंद्रियैर्नमलंस्यादमेध्यंयदिक
ंचित् सुरेवमिसंस्पर्शेगतंतत्रस्नानंविधीयते शंखः रथ्याकर्दमतोयेनस्त्रीवनाद्येनवातथा नान्येन
र्नरःस्पृष्ट्वासद्यःस्नानेनशुध्यति रथ्यशृंगः मद्यविण्मूत्रविप्रुड्भिःसंस्पृष्टंमरुमंडलम् मृत्तिकागो
मयैर्लेपात्पंचगव्येनशुध्यति विष्णुःचंडालोदकंस्पृष्ट्वास्नानंकृत्वाविशुध्यति उच्छिष्टेनतुसंस्पृ
ष्टस्त्रिरात्रेणविशुध्यति आपस्तंबः एकसारवासमारूढश्चंडालादियदिस्पृशेत् ब्राह्मणस्तत्रनिवस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्नानेनशुचिस्तामियात् देवलः मानुषास्थिशवंविलोरेतोमूत्रार्तवंवसा श्लेष्माश्रुदूषिकाश्मासु
दूषिकास्वेदोमद्यंचमेध्यमुच्यते आर्त्तवंस्त्रीवीर्यम् दूषिकानेत्रमलम् माधूकमेदसंटंकंगौलंखार्जू
रंघानसम् मार्दीकंकारमार्दीकंमैरीयंनारिकेलजं अमेध्यानिहिचैतानिमद्यानि ब्राह्मणस्यतु दाक्षियश्चै
ववैश्यस्यश्चस्पष्टैतानिनदुष्यतः मधूकपुष्पप्रभवंमद्यंमाधूकम् इक्षुविकारविशेषोगुडवम् टंकंटंकफ
लकृतंमद्यविशेषःगौलंवदरमयम् मार्दीकंद्राक्षामयंकारमार्दीकम्प्रसिद्धमन्यत् वहस्प
तिः ऊर्ध्वनाभेरुत्सायंदगमुपहन्यते तत्रस्नानमधस्तात्तुप्रक्षालयाचम्यशुध्यति मनुर्वार्त्तोवि
रक्तः स्नातस्तुघृतप्राशनमाचरेत् आचमेदेवमुत्सृष्टनिष्ठीवनस्नानमैथुनिनःस्मृतम् मुत्सृष्टेवातश्चाच
मेदेव आपस्तवः अथिवालेपप्रक्षालयाचम्यप्रोक्षणंमंगानांमैथुने मूत्रवद्रेतसउत्सर्गेशौचम् तथा
प्रस्पृश्यस्नानेवार्त्तप्रस्नुतेक्षुरेनगे स्नानेनैमित्तिकंकार्यं देवपित्र्यविवर्जितम् देवादितर्प
णरहितमित्यर्थः वाराहस्मृतिसंग्रहात् अस्थिसंचयनात्पूर्वंरुदित्वास्नानमाचरेत् अंतर्दशाहेविप्र
स्यार्द्धमाचमनंस्मृतम् यमः आतुरः स्नानसंप्राप्तौदशाकृत्वस्वनातुरम् स्नात्वास्नात्वास्पृशेदंग
तः शुध्येत्स्पृशन्नातुरः आतुरोरोगी परावरः प्रसवायतेयदासूर्यंचंद्रालकुणपादि निःस्पृश्यनंतुकृत्यंचि
त्स्यात्कथंशुद्धिर्विधीयते जातवेदःसुवर्णंचसोममार्गस्तथैवचब्राह्मणानुमतेनैवस्नात्वादह्यादिशुध्यति
कुणपः शवः शातातपः आदित्येसमितेरात्रावस्पृश्यंस्पृशेद्दिनगवन्नक्तमशुचिः स्यात्तमेवंहवि

२८

निश्चितम् अनस्तमितआदित्यसंग्रहीतंतुयज्ञियम् तेवसर्वात्मनः शुद्धिःशवस्पृष्टंतुवर्जयेत् देवलःदिवा
रक्तेर्ज्जैःस्नाननिशिकुर्यान्निमित्ततःप्रक्षिप्यचसुवर्णंतुसन्निधाप्यचपावकम् इदानीनाप्रकारान्शु
द्धिहेतून्संग्रहाहकालोग्निः कर्ममरुद्युर्मनोज्ञानंतपोजलम्यश्चात्तायोनिराहारः सर्वेशुद्धिहेतवः का
लादयः सर्वप्रत्येकंशुद्धेरुद्दिष्टायाहेतवस्तत्रतत्रोक्ताःकालस्तावत् त्रिरात्रदशरात्रंचेत्यादौ अग्निः पू
शुद्धिर्नार्जनाद्दहनादित्यादौकर्मजयादिः अद्भिर्गात्राणिशुध्येदित्यादौमृत्तिकासलिलंनस्ममरुदित्यादौवायुः
मारुतार्कोत्यादौ मनःमनःपूतंसमाचरेदित्यादौ ज्ञानान्तरंज्ञानम् आध्यात्मिकंज्ञानंबुद्धेःशोधनमु
तायेनेत्यादौनिराहरआहारात्यागः अहमनशनंतआसीरन्नित्यादौ आकार्यकारिणोदानंवेगोनद्यासु
शुद्धिहेतुः शोध्यस्यमृत्तोयंचसंन्यासोयद्विजन्मनाम् तपोवेदविदांज्ञातिर्विदुषांवर्मणोजलम् जप
प्रच्छन्नपापानांमनसःसत्यमुच्यते नृतात्मनस्तपोविद्वेदुर्ज्ञानंविशोधनम् दानंत्वस्पेश्वरज्ञानाद्विशु
द्धिःपरमामता अकार्यनिषिद्धेतत्तत्कर्त्तृणांदानंनद्याअमेध्यदुष्टायावेगेनवेगवताजलेनप्रणम् दुष्ट
ज्ञानंविशोधनमित्यस्मात्प्रत्येकंशुद्धिरुच्यते इतिप्रत्येकंसंबध्यतेशोध्यस्यामेध्यदुष्टस्यमज्जलंच स
न्यासःपरिव्राजांद्विजन्मनाम् तपःकृच्छ्रादि वेदविदामधीतवेदानाम् ज्ञातिरपराधसहिष्णुता विदुषां
वेदार्थविदाम् ब्रह्मणःशरीरस्यजलम् सावित्र्यादिजपोनुष्ठायायानाम् मनसात्तः करणस्यसत्य
म् यथादृष्टार्थविवक्षा नृतैर्नृतसदृशैरावृतआत्मानृतात्मा तस्यतपोनित्यनैमित्तिकवर्णाश्रमकर्मवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विद्याव्रतोपासनम् तउच्यते शुद्धिकरउच्यते नृतात्मनश्च शुद्धिः काम्यनिषिद्धकर्मापूर्वस्य क्षयः बुद्धेर्व्यवसायात्मिकायाज्ञानंयथावत्स्थितात्मनात्मविवेकः दोषक्षयोधिक्षेदादीश्वराद्धिक्षस्य यदीश्वरएवाहमस्मीति ईश्वरविज्ञानंतत्परमामुक्तिलक्षणाविशुद्धिर्मन्वादीनांसंमता वहस्यतिः स्वाध्यायेनानुज्ञायेनहोमेनतपसेनसंध्यानेनक्षेत्रवासेनदानेनेहपरिक्षयः परापवादश्रवणंपरस्त्रीणामदर्शनम् एतत्तोचंश्रोत्रदशेंद्रियशुद्धिर्यमनम् अप्राणिवधमस्तेयंशुचित्वंपादहस्तयोः असंक्लेषःपरस्त्रीणांशरीरंशौचमुच्यते वसिष्ठः कालोग्निर्मनसस्तुष्टिरुदकान्पवलेखनम् अविज्ञातंचज्ञातानांषड्विधाशुद्धिरिष्यते इतिश्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीत्रिलोचनरनरेंद्रौजीमूतवाहनान्वयप्रसूतश्रीमद्परादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबंधेशौचप्रकरणम्।। ॥ ॥ ॥
॥ॐश्रीगणेशायनमः॥ ॥ॐउक्तःसद्यःशौचमायदि आयद्यपिचक्षणायासद्यःशौचंविधीयतेइत्यादिषु तत्प्रसंगेनायदिवृत्तिविशेषानाह शौद्धान्नेणैकेणजीवेद्विशोवाप्यापदिद्विजःनित्तीर्यतामथात्मानंपावयित्वान्यमेत्यधिस्ववर्णविहितेनसर्ववर्णसाधारणेनवधनोपायेनतदप्राप्तिरापत्तस्यासत्यांद्विजोब्राह्मणः क्षत्रियेणकर्मणाक्षत्रियवत्स्याच्चुजयादिकयाजीवेत्तदभावेवैश्यवत्कृष्यादिकयातामापदंनिस्तीर्य्यब्राह्मणावस्थांविगुणायापियोष्यमाणमात्मनश्चनिर्वाहसंभवेअथात्मानंपावयित्वा शास्त्रनिषिद्धैःपरिशोध्यपथिस्वजातिविहितायंवृत्तेन्यमेत्तत्रयं २०९

त्रेदध्यर्जितमित्यधाहार्यम् तत्रप्रमाणम् यद्गर्हितेनार्जयंतिकर्मणाब्राह्मणाधनम् तस्योत्सर्गेणशुध्यंतिजप्योनतपसेवचेति मनुवाक्यम् अत्रसर्ववर्णसाधारणधनोपार्जनोपायमाह नारदः साधारणंत्रिविधंशोधनंवविधंविदुः क्रमागतंप्रीतिदायंप्राप्तंचसहनार्यया अविशेषेणसर्वेषांवर्णानांत्रिविधधनम् विशेषिकंधनंविद्याब्राह्मणस्यत्रिलक्षणम् प्रतिग्रहेणयत्किंचिद्याजयतःशिष्यतस्तथा त्रिविधंक्षत्रियस्यापिप्राङ्विवेशोपिकंधनम् युद्धेपानद्यूताच्चदंडाच्चव्यवहारतःकारकरादानप्रजनम् वैशोपिकंपरक्षेयंवैश्यस्यापित्रिलक्षणम् कृषिगोरक्ष्याणिज्यैः शूद्रस्तेन्यस्त्वनुग्रहात् सर्वेषामेववर्णानामेषधर्म्योधनागमः विपर्ययेतुधर्म्यःस्यान्नचेदापडरीयसी शोखलिखितोतत्रस्वधर्मेणवश्रेयान्स्वल्पोपि अनुष्ठितोनावरंसेवेत जघन्यनामकौहिब्राह्मणोजघन्येष्वपद्यतेतस्मात्प्रशस्तसमयात्कारसर्वतःप्रतिगृह्णीयात् नात्मानमुत्तमंतस्तिमिच्छेत् वामंत्रयाणांवर्णानांयाजनेकुर्वतिधर्मेणतेन्योवृत्तिमादाय धर्मकृतेपरंरक्षेत् आपत्त्वन्योब्राह्मणस्तेत्पनुवृत्तो गौतमः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाःसर्वेषांपूर्वपूर्वोगुरुः तदलाभेक्षत्रवृत्तिः तदलाभेवैश्यवृत्तिः याजनादयः सर्वेषांवर्णानांब्राह्मणेनकार्याइत्यर्थः वसिष्ठः कामंवास्वयंकृष्योत्पादयित्वाचिक्रीणीतान्न तेषांयाजयाजनप्रतिग्रहावासिद्धति तथाप्युदाहरंति अग्नयइवदीप्यंतेतपोहोमैर्द्विजोत्तमाः प्रतिग्रहेणाशाम्यंतिउदवेनाग्नयोयथा शंखलिखितौ आपत्कालेमातापित्रमतोवदुत्पत्स्यानंतराकृत्तिरितिकल्पः त

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्राह्मणेषु त्रिषु एतं संयक्तेषु वृत्तिदौर्लभ्यात् योऽतः यद्भूयस्तेऽधर्मः तत्पूर्वतरकाः वृत्तिः क्षत्रियेषु
निवेशः ब्राह्मणब्राह्मणकर्मणोः व्यवस्थितिर्याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणाम् एवमप्यजीवन् वैश्यमुपजीवे
त् वैश्यं वैश्यवृत्तिमित्यर्थः त्रिषु एषु संयक्तेषु इज्याध्ययनसंयक्तो वैश्यवत्त्वसंज्ञवेषि ब्राह्मणस्यनस्
द्रवृत्तिः तथा च नारदः आपद्यतरावृत्तिर्ब्राह्मणस्य विधीयते वैश्यवृत्तिं ततश्चोत्तानजघन्यकर्मा
चरन् जघन्यां शूद्रवृत्तिः नकथंचन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्मवाधूलम् व्यपलः कर्मवाब्राह्मणपातनीयेहि ते
तयोरुत्कृष्टं चावकृष्टं च तयोः कर्म तद्विद्यते मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वयाधारणेहिते मध्यमे क्षत्रियवै
श्यकर्मणी क्षत्रियोप्यादिदैस्यवत्त्वान्नतरां वैश्यश्चानंतरयाशूद्रवत्त्वा यदा हवशिष्टः आजीवंतः
स्वधर्मेणानंतरावृत्तिं कामयीत यसीवृत्तिमातिष्ठिरन् नतुकदाचिज्जायसीमिति शिलोञ्छाद्यंतस्वधर्मः
तदेसंज्ञवेत्क्षत्रवत्त्वा वैश्यवत्त्वावापत्काले साधुन्यः प्रतिगृह्णीयात्सत्कारम् नकुर्यात्कामवर्णाकारंक्षत्रक
लसिद्ध्यर्थम् क्षत्रेनार्यातत्पत्नमयत्वम् शंकरान्यत्रज्ञानवर्णानुलोम्यविषयम् नप्रतिलोमानिप्रायम्
ब्राह्मणस्यवैश्यकर्मणाजीवतः पण्यविक्रयविक्रयप्रतिषेधमाह फलोपलक्षौमसोममनुष्याप्यवीरुधः
तिलौदनरसक्षारदधिक्षीरघृतजलम् क्षौद्रासवमधूच्छिष्टमधुलाक्षासवर्हिषः मद्यमांसपुष्पकृतयश्चाण्
तक्रविषकृतोकौ स्त्रीयनीलीलवणमाक्षैकशफसीसकान् क्षारौषधीपिण्याकपशुगंधांस्तथैवच वै
श्यवत्त्वापिजीवनोविक्रीणीतकदाचन ब्राह्मणोवैश्यवत्त्वाजीवन्फलादिकंकदाचननोविक्रीणीत

फलंमूलादि उपलोपलक्षौमसोमयंवस्त्रम् सोमंतावि शेषः अपूपा उण्डरकाः वीरुधोगुल्मीस्फो
सीयोसःस्थावरविशेषारसाइक्षुरसादयः क्षौद्रासवंफलादि आसवोमधम् मधुक्षिप्तंक्षीरव्यन्नम् मधुक्षौद्रं
लाक्षाप्रसिद्धाः बर्हिषःकुशाः मन्मक्षिकाकृतयः केवलविशेषः क्षेत्रश्वमरादिः तक्रमुदश्वित्दितिः क्षेत्रा
दिः क्षौद्रंयंत्रसरीमयन् नीलीरंजनद्रव्यविशेषः एकशफाश्वाश्वादयः सीसकंनागम् आदिशब्दगवीरम्गो
षधंयोत्रीहियवादयः पिण्याकमुक्तसेहस्तिलपिंडः पशवोगवादयः गंधाश्चंदनादयः प्रसिद्धमन्यत् य
श्चोत्तारणपाः आरण्याश्चपक्षिमृगसर्पान्दंष्ट्रिणश्चवयांसि चेतिमनुस्मरणात् ब्राह्मणंप्रत्येवायंप्रतिषेधः यदा
हनारदः वैश्यवत्त्वावविक्रीयंब्राह्मणस्ययोदधि अत्रब्राह्मणानुलोमोत्तमः तस्यापण्येगंधरसकृता
न्नतिलपिण्याकक्षौमाजिनानिरक्तानिनिर्णिक्तेवासी क्षीरसविकारं मूलपुष्पफलौषधमधुमांसत
णोदकपक्वानि नारीपुरुषवैश्यकुमारीर्वहतश्चनित्यं व्रीहियवजातयश्च दमनधेन्वनड्वाहश्चैव व
ऋषभागोवहऊनघातिनीधेनुर्नवप्रसूता वक्ष्यंतः वैश्यजीविकामास्थाययत्पण्येनजीवतामरमाणव
मपण्येब्राह्मणक्षौद्रयत्क्षौमाजिनानिगोलवस्यचरक्तंसर्वंचकृतान्नमूलपुष्पफलानिच गंधरसाउदकं
च ओषधीक्षीरमःसोमः विषंमांसंक्षीरसविकारंअश्वस्त्रीपुंजतुलीसंज्ञग्राम्यश्चनामैकशफाःकेशिनश्चस
र्वेचारण्याःपक्षिणोवयांसिदंष्ट्रिणश्चग्राम्यारण्यवासिनोवायस्तिनोषिकावा यद्भक्ष्यपरिशिष्टम् गोरश्वपु
रुषोजावीगर्दभश्चतरावुष्ट्रोतिग्राम्यासुसंख्याताःपशवः सप्तसाधुनिः सिंहावराहव्याघ्रश्चवारणाम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(२०५)
३
या० व० टी०
अ० प०
३१

हि पाकस्थाः स्पृष्याश्च वानाश्चैवसप्तारण्याः प्रकीर्तिताः इतिच्छागतासुग्राम्यारण्यत्वादपरण्यमेव गोमेषश्च वर्जयेत् स्यः श्वाथङ्कुटः चातकः कलविङ्कश्च सप्तैतेऽन्यतराः स्मृताः इति आपस्तम्बोक्ताविहिंसा ब्राह्मणा स्यवणिज्याः यदिव्यवहरेत्तत्पापानामयपण्यानि मुदस्येन्मानुष्यान् सारंनोधानञ्चेचर्ममनावस्त्राः स्त्रीष्पोदके तोक्तविष्वे पिण्याकीमरिचेधान्यंमांसमाद्रधमुक्तासवतिलतंडुलस्त्वेवधान्यस्य विशेषेणानविक्रीणीयात्विदग्धधान्यंतोक्तमुत्तासाधनंद्रव्यंकिण्वंसुकृतेधर्मः छागलेयः नवेदविक्रयंकुर्यादग्निविक्रयमेववा योधर्मविक्रयंकुर्यानरकं सोत्रजायते तस्मान्नविक्रयोवेदस्याग्निहोत्रेतथैवच प्राध्यापनं प्राध्ययनंप्रश्नपूर्वः प्रतिग्रहः याजनाध्यापनेवादः षड्विधोवेदविक्रयः यमः गवांक्रियकारीतुगविलेमाणियानहि तावद्वर्षसहस्राणिगव्यंगोष्ठेक्रिमिर्नवेत्त तिलविक्रयेप्रतिप्रसवमाह धर्मार्थेविक्रयंतुयास्तिलाधान्येनतत्समाः धान्यग्रहीत्वातत्तुल्पमानास्तिलाधर्मार्थविक्रयाः एताश्चावश्यधर्मातिप्रसंगेवेदितव्यम् तत्रमनुः काममुत्पाद्यकृष्णोस्तुस्वयमेवकृषीवलः विक्रीणीतेतिलान्शुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितान् शुद्धान्द्रव्यांतरामिश्रान् नारदः अशक्तौनेषजस्यार्थेयज्ञहेतोस्तथैवच यद्यवरंतुविक्रीयास्तिलाधान्येनतत्समाः मनुर्भोजनाभ्यंजनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः क्रिमान्सकःस्वविष्ठायांपितृभिः सहमज्जति यद्यारण्यारसैर्निर्यातव्यानस्त्वेवलवणारसैः कृतान्नेचाकृतान्नेनतिलाधान्येनतत्समाः शंखलिखितौ शुष्कक्काष्ठवदरंगुदविल्वरज्ज्वार्कासिकसूत्रैरविकृतेईव्यमाहरेत् हारीतः पूर्व

३१

वृत्तिश्चाजीवन्शुष्कक्काष्टतृणंविक्रयंवाकुर्यात् गोवत्वारश्चेत् वसिष्ठः रसारसैः समतोहीनतोवानियात व्यानत्वेवलवणारसैन तिलतंडुलान्पक्वान्नविद्यामनुष्याश्चविहिताः परिवर्त्तकेन तिलतंडुलानुद्धृत्य तत्तंनः विहीनश्चैषांविनिमयोन्नेनचास्य मनुष्याणांचमनुष्यैरसानांचरसैः विद्यायाचविद्यानाम् अक्रीतयाणेदत्तावापस्तंनः विहितश्चैषांविनिमयोन्नेनचास्य मनुष्याणांचमनुष्यैरसानांचरसैः विद्यया चविद्यानाम् अक्रीतयाणो व्यवहरेत् मुंजवित्वेजोत्तराकाष्टैर्नीत्वातमन्यवसेत् वृत्तिंप्राप्यपरिवृत्तितोविरमेत् अयमर्थः अक्रीतंगृहीत्वान्नेयाणेविक्रेयं नतुक्रीतं नचात्यंतवणिग्वृत्तिरध्यवसातव्यः स्वकीयांवृत्तिंप्राप्यपरवृत्तितोविरमेदिति वौधायनः तृणकाष्टमविक्रीतंविक्रीयं अथापुदास्यंति यत्रापश्चैकतोदंतास्मात्लवणोद्धृतः एतद्ब्राह्मणातत्पर्णंतंतुश्चारज्जनीकृतः लवणत्वादुद्धृतः सन्तथाऽरज्जनीकृतोनीरागइत्यर्थः नारदः ब्राह्मणोनतुविक्रेयंशुष्कंदारुतृणंचिरंगोधद्रव्यरक्तावेत्रंतूलस्तूलीकृतान्ते स्वयंशीर्णंचविदलंफलानांवदरंगुदे रज्जुः कार्यासिकंसूत्रंस्नेदविकृतंनवेत्त एरकाणांविशेषःश्रवतिश्चितौ आपदिक्रामंब्राह्मणोहिंजीविष्णुरेवांतरितोवृत्तिमास्थाय नपणंपयएयमिति ब्रूयात्सकृदेवोक्तमृत्यमिच्छेत्त गोवारक्षेत्त तास्वपीतासुनपिवेत्त तिक्तंतीक्ष्णंविक्षेत्त नस्वयमुत्थापयेत्त श्रोत्रेणेईयाच्छाखयासपलाशयाकृष्टंतोनिहन्यात् नातीर्थेनविषमेणात्योदकेनवातारयेत्त वालवत्सरोगार्त्तीःस्नाताउपवेशयेत्त शक्तितःप्रतीकारंकुर्यात्गवामेषधर्मोऽन्यथाविघ्नवः द्रव्यविशेषेविक्रयेप्रत्यवा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यविशेषमाह लाक्षालवणं मांसानि यानि विक्रयेयुर्दधि चमद्यं चहीनवर्णकराणि च लाक्षादीनि विक्रीयमाणानि क्रिक्रे तुर्ब्राह्मणस्यपतनीयातियतननिमित्तानि भवति पतनं हि जातिकर्मानधिकारप्रयुक्तं नितु हीनवर्णकराणि भवंति शूद्रत्वं वापादयंतीत्यर्थः अत्रमानवो विशेषः सद्यः पतति मांसेनलाक्षयालवणेनचत्र्यहेणशूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयी तथा इतरेषामपणान्नविक्रयादिहकामतः पतति मांसेनलाक्षयालवणेनचत्र्यहेणशूद्रोभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयी तथा इतरेषामपणान्नविक्रयादिहकामतः ब्राह्मणः सप्तरात्रेणैवैश्यभावंनियच्छति एतच्चैवाक्यद्वयमेकप्रायश्चित्तब्राह्मणविषयम् ब्राह्मणग्रहणात्क्षत्रियस्यलवणादिविक्रीणानस्यनायंदोषः तथाचमनुः जीवेदेतेनराजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः नत्वेवज्यायसीवृत्तिमभिमन्येतकर्हिचित् ब्राह्मणावृत्तिर्ज्यायसी तथा वैश्येनीवन्स्वधर्मेणशूद्रवृत्त्यापिवर्त्तयेत् अनाचरन्नकार्याणिनिवर्त्तेत्चरन्निवृत्तिमान् आपदि ब्राह्मणास्यस्वकीयावृत्तिर्विगुणापिश्रेयसी नतुसगुणापीयरकीयेत्याह आपद्धृतः संप्रगृह्णन्नुञ्छानोपियतस्ततः नलिप्यतेनसन्निपोज्वलनार्कसमोहिसः आपद्धृतः कुच्छ्रजीवी यतस्ततोहीनवर्णादपि संग्रह्णन् तथोञ्छानोन्यवहरन् नलिप्यतेनयुज्यते यतोज्वलनार्केणसमोवासोयवित्रतया अत्रचसंप्रत्युपसर्गक्रयप्रयोगोयाजनाध्यापनप्रतिग्रहणस्वीकारार्थः तेननक्षत्रियवैश्यावपियाज्यावध्याप्यौच प्रतिग्रहणन्तुशूद्रादप्यनुज्ञातः अत्रमनुः वरंस्वधर्मोविगुणोनपारक्यःस्वनुष्ठितः परधर्मेणजीवन्हिसद्यःपतति जातितः वैश्यवन्निमनातिष्ठन्ब्राह्मणःस्वयंस्थितःस्वधर्मिकर्षितः सीदन्निमंधर्मंसमाचरेन्न सर्वतः संप्रगृह्णन्याब्राह्मणस्त्वनयंगतः पवित्रंदुष्यतीत्येतद्धर्मीतोह्याप्रतिग्रहात् दोषोनवतिविप्राणाज्वलनोयुसमाहितः अजीगर्त्तःसुतंहंतुमुद्यासर्यंदुमुक्षितः नचालिप्यतदोषेणक्षुत्प्रतीकारमाचरन् श्वमांसमिछन्नार्त्तोतुधर्म्मधर्मविचक्षणः प्राणानांयरिरक्षार्थंवामदेवोनलिप्तवान् नरंद्राजःक्षुधंहन्तुंसपुत्रोविजनेवनेवकीर्गाः प्रतिजग्राहविश्रुतोदणोमहात्मनः क्षुधार्त्तश्चात्रमन्यागाद्विश्वामित्रश्चंडालहस्तादादायधर्मीधर्मविच्चदणः प्रतिग्रहाद्याजनाद्वातथैवाध्यापनादपि प्रतिग्रहः प्रतिवरःप्रेत्यविप्रस्यगर्हितः यजनाध्यायनेनित्यं क्रियेतेसत्कृतात्मनाम् प्रतिग्रहस्तुक्रियतेशूद्रादप्यत्यजन्मनः जयहोमैरयेत्येनोयाजनाध्यापनात्कृतम् प्रतिग्रहनिमित्तंतुत्यागेनतपसैवच एवंचस्मृतिं यज्ञोत्तमवचनम् याजनाध्यायनप्रतिग्रहाःसर्वेषांपूर्वःपूर्वगुरुरिति तस्यायमर्थः सर्वेषांद्विजानांसंबंधिनोयाजनादयो ब्राह्मणस्यायत्कल्पःसचपूर्वपूर्वोगुरुरदोषः यत्तुमनुनायाजनाद्ध्यापनाद्यापतिग्रहस्यगुरुदोषत्वमुक्तं तच्छूद्रसंबंधिप्रतिग्रहविषयं अथवामनुवाक्यंवरंत्यागाद्याजनादीनांयथापूर्वंगुरुत्वमनुदयागोरक्षन्नकृत्वन्नगौतमोन्नमितिमंतव्यम् अपरामपिवह्निराह ऋषिःशिलंचक्रेतिविद्याकुरुदेशकटगिरिःसोवात्योनपोत्रैवर्णिकापन्नोजीवनीतिप्रकृष्यादीन्यापन्नो आपद्विषयेजीवनान्निवर्त्तेतेतिजीव्यतेरनिरितिजीवनात्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नि कृषिः प्रसिद्धा शिल्पं वस्त्रालंकारस्य गानं गृहनिर्माणादि कौशलम् शाकटं प्रसिद्धम् तेनवर्त्तनिमित्ते
नोडादि प्रायेणलभ्यते गिरिः पर्वतः तेनापितत्समुत्थकटादि विक्रयः सेवाप्रसिद्धा वृद्धत्वाज्जलोपदे
शो वृत्तेनवर्त्तनत्वेकंदमूलफलाद्युपजीवनंलभ्यते न्योराजातेन चतदुपकारकत्वनिमित्तादत्तिरूप
तयलभ्यते नैवंरूपप्रसिद्धमत्रकृषिग्रहणं प्रदर्शनार्थम् तेनयाश्रुत्याल्पवाणिज्ययोरपिपरिग्रहः तथाच
मनुः विद्याशिल्पंभृतिः सेवागोरक्ष्यंकृषिर्वणिक्पथं कुसीदंदशजीवनंहेतवः यद्यपि कात्रे
णकर्मणाजीवेद्विद्यावाप्यापदिद्विजः इत्येनेनैवकर्षणाद्यनुग्रहः सिद्धः तथापिस्वयंकृषिः प्रसिद्धाःफला
दीनांच विक्रयइति तयोरपत्यंतापदिप्रतिप्रसवनार्थमेतद्वचनम् तत्रकृषिनिषेधोमानवउदाहृ
यते वैरूप्यत्वापिजीवेषु ब्राह्मणःक्षत्रियोपिवा हिंसाप्रायांयराधीनांकृषियत्नेनवर्जयेत् कृषिंसाधि
तिमन्यंतेसावृत्तिः सहिगर्हितान्मिश्रमिश्रायश्चैवहंतिकाष्ठमयेमुखम् स्वयंकृतकृषिविषयश्चायं
निषेधः यतआहापस्तंबोगौतमः कृषिवाणिज्येस्वयंकृतेदुरीदंवेति तत्रायंविस्वयंकृषतोनियम
माहहारितः आपत्सुकृषिंप्राकृःकृषिंश्रेष्ठांवदायोवानविदायोऽपवालवद्धकशक्तौ दीर्घजीवनदीर्घारे
णप्रत्तोदेनशक्तेर्वाहयेत् यष्टिमुष्टिलोष्टारत्निजानुपादप्रायेणकोशानप्रवर्त्तनिर्मानिहन्यात्तन
पर्वसुसंधिवेलयोर्वाहयेत् विकल्पतेचेत्यरित्यागोनमद्यमोक्षणं वृक्षावस्थायापानाहारादीनद
द्यात् त्रिभिकीटकोक्षितीतवद्वाकमक्षिकातिवातसमीरशीतार्कोष्णातिवर्षेषुउद्धरणावर ३३

णंवृक्षंयनधर्म्मायेनिवातप्रच्छन्नसमुपस्थीर्णादिषुगोपायेत् सन्तनयविलम्बादीनामौषधयवस
त्नवणस्नेहादिषुयथार्थंवयनलवणमर्दनपवनानिहारेषुवलिहोमादीवृक्षार्थंत् स्नात्वानुहोमं
कृत्वाब्राह्मणान्भोजयेत् स्वस्तेयाणंपुण्याहनिमित्तंषड्गाणेदत्वा पंचमाब्राह्मणांस्तोषयेत् अथा
प्युदाहरंति वृक्षोयंनिहितोमध्येमेषीनामेहकार्षिकैः तस्मादतेद्रितोदद्यादन्धान्यार्थदक्षिणाः नू
मिंमित्तोषधीर्हित्वाकृत्वाकीटपिपीलिकान् पुनातिरक्षयेनकार्षिकानात्रसंशयाः तथावलीवर्द
निबमेसप्तवारं अष्टगवंधर्मफलंषड्गवंजीविताथिनाम् चतुर्गवंवन्धसंज्ञानोद्विगवंकलत्रार्तिनाम्
बृहस्पतिः राज्ञेदत्वातुषड्भागंदेवतानांतुविंशकम् त्रिंशद्भागंतुविप्राणांकृषिंकृत्वानदोषभाक्नृ
णांयद्धलंधर्म्यंषष्ठंयमध्यमंस्मृतम् चतुर्गवंजघन्यंचशास्त्रविद्भिरुदाहृतम् हारितः वालानांदम
नंचैववाहानांचनंशस्यते वृक्षाणांचैवतानांचप्रजापतिरचोयथा पुत्रोत्पन्नेतनस्पेवावाहा
नेवकारयेत् वर्षद्वयेनयुजीतजीर्णव्याधितमेववा उक्तंजीवनैरजीवतोजीवनांतरमाह वृक्षादि
तत्रपहरणंत्वाधान्यमब्राह्मणोहरेत् प्रतिग्रहेत्तथारक्षेयमनियुक्तेनधर्मतः वृक्षादितोनरंस्मृह
त्रिरात्रंयावदवस्थाय ब्राह्मणंव्यतिरिक्तस्यस्वामिनोधान्यंहरेत्चोरयेत् तच्चधान्यंप्रतिग्रहोपादा
यकिमितित्वयेतदस्मदीयंधान्यंगृहीतमित्याक्षिप्तेनधर्मतत्तथ्यमेवतत्प्रकथनीयम् ममयत्रि
रात्रमनुज्ञानेनस्थितवतः प्राणधारणार्थंनवादीयंधान्यमपहृतमिति मनुः तथैवसप्तमेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नानस्यानिषेधनश्रुतौ अश्वस्तनविधानेनाहर्त्तव्यहीनेकर्मणः खलाद्देणत्रागारादायतोवापु
पलभ्यते आत्मात्तव्यंतुतत्तस्मैएवछतेयदिपछति अयमर्थः यज्ञोजनात्पकुर्वतो
मासमनोजमावसाने क्षेत्रादिकादन्यमश्वस्तन विधानेनएकदिनयर्यासंहीनव
र्णाः क्षीनकर्मणश्चायहरेदिति अत्राप्यवादमनुरेवाह ब्राह्मणस्वनहर्त्तव्यक्षत्रिये
णाकदाचन दस्युनिष्क्रिययोश्चस्वमज्जीवन्हर्तुमिछति प्रसंगाद्राज्ञोविधंतरमाह
तस्यवर्त्तनकुलशीलश्रुतमध्ययनंतपः क्षत्रारजाकुटुंबंचधर्म्यावृत्तिप्रकल्पयेत्त
स्योत्तदुर्गतिकस्यब्राह्मणस्यवृत्तमाचारं कुलमन्वयं शीलंस्वभावं श्रुतंवेदार्थग्रह
णं अध्ययनप्रसिद्धंतपः स्वधर्मवर्त्तित्वं कुटुंबंयोष्यवर्गं चक्षात्राजाधर्म्मो धर्मादनपेतांवृत्तिं नि
र्वाहसमर्थं प्रकल्पयेत् दक्षः पोष्यवर्गमाहपिता माता गुरुर्भार्या प्रजादीनः समाश्रितः अन्या
गतोतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ज्ञातिर्बंधुजनःदीनस्तथानाथसमाश्रितः अन्योपिधंन्
युक्तस्यपोष्यवर्गउदाहृतः स्नानविज्ञः प्रदातव्यमन्यथानरकंव्रज
जेत्तर तस्मात्सर्वप्रयत्नेनयोष्यवर्गसदावहेत् नरणंयोष्यवर्गस्यप्रशस्तंस्वर्गसाधनम् नाकः
पीडतेनास्यतस्माद्यत्नेनतंरक्षेत १ इतिश्रीविद्याधरचक्रवर्त्तिश्रीशिलाहारनरेंद्रश्रीमत्तवा ३४
हनान्वयप्रसूतश्रीमदपरादित्यविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबंधेस्नातकधर्मप्रकरणम्॥॥

॥ॐश्रीगणेशायनमः॥ अथतत्रकृतब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रमेधिकृतइति ब्रह्मचार्यनंतरंगृहस्थाश्रमउक्तो
वानप्रस्थस्तुगृहीब्रह्मचारिवानूत्स्नानवर्त्तीतितदनंतरंविधानानंतरवानप्रस्थाश्रममाह सुतविन्य
स्तपत्नीकस्तयावानुगतोवनम् वानप्रस्थोब्रह्मचारी साग्निःसोयासनोव्रजेत्तर वानप्रस्थः संकल्पि
तवानप्रस्थाश्रयः सुतेषुपत्नीविन्यस्यनिर्वासतयानिधाय अथवातयानुगतोन्चितोब्रह्मचारीमे
ध्युत्पागी यदिसपत्नीकोव्रजेत्तर तदासोसाग्निरग्निसहितः सोयासनश्चव्रजेत्तर पत्नीसहितस्यगृह
प्रव्रज्यामाह छागलेयः पुत्रेषुन्यस्यसंस्थाप्यवनंगच्छेद्यथाविधिअग्नीक्षसमारोप्यब्राह्मणःप्रव्र
जेऊर्ध्वमिति अत्रसमारोप्येत्यस्यवनंगच्छेदित्यनेनव्यवधानेनान्वयोयोज्यः अग्नीनितिवाध्याहारः
एवंकृत्वाचवनंगतेनवानप्रस्थेनविधानांतरेणाग्निराधानीयइत्याह वशिष्ठःआवसथेनाग्निमादा
यात्तमग्निमादायाहुताग्निर्दर्दमूलिकः उह्यस्त्रोमासेत्रोनाग्निरनिकेतनोदध्यादेवपितमनुष्येभ्यःस
गच्छेत्स्वर्गमानंत्यम् आवसथेचैवानसाध्यंत उक्तेन विधिनाग्निमादायवन्यमूलनिकेतनःषण्मा
सान्ग्नियोसेच्यं ततोग्नीनात्मन्निसमारोप्यानग्निरनिकेतनोदध्यादेवादिभ्यः एवंवर्त्तिःकेवलकर्मी
स्वर्गंगच्छतिज्ञानीत्वमोक्षात्मकमानेत्यम् यमःद्वितीयमायुषोभागमुषित्वागृहेद्विजः तृतीय
मायुषोभागंगृहमेधीवनेवसेत्तर उत्पाद्यधर्मतः पुत्रान्निक्षायत्रैश्वर्यात्तितः इत्यपक्षापत्यस्यचा
पत्यब्रह्मलोकएषमाश्रयेत्र ब्राह्मणग्रहणंहिजोपलक्षणार्थम् ब्रह्मचर्यानंतरमपिवानप्रस्थोव्रजेद्वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्याह वसिष्ठः चत्वार आश्रमाः ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थः परिव्राजकः तेषां वेदमधीत्य वेदौ वेदान् वा वि
शीर्णब्रह्मचर्यायनिष्टेत्तमावसेत् गार्हस्थ्याद्धानप्रस्थाश्रमंगच्छतो विशेषमाह हारीतः शंखलिखितौ
पुत्रानुत्पाद्य संस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विधाय दारैः संयोज्य पुण्यवति पुत्रे कुटुंबमावेश्य कृत्प्रस्थान
लिंगो वृत्तिं विशेषान् उक्तमेव क्रमशो याज्ञवल्क्यः वाणावृत्तिमुपास्य वनमाश्रयेत् उशनायणोपूर्वयद्वद्
ति यमः यज्ञागान्यग्निहोत्रं वधेनुरथपरिच्छदम् समादायसदारो वा तदारणंप्रजेद्द्विजः वानप्रस्थस्यश्रौ
तस्मार्तकर्मसाधनद्रव्यवेश विशेषमाह अपालकृष्णाग्नीश्चपितृदेवातिथीनपि नित्याश्चतर्पयेद
श्मश्रुजटालोमनखदात्मवान् फालाद्यकृष्टभूप्रन्नवेणास्येनस्याम्राकमीवारादिनाग्निपितृदेवाति
थिनित्यांस्तर्पयेत् अग्नितर्पणमग्नेसाध्यकर्मानुष्ठानं देवपित्रादिदेवत्यक्रियाकरणंदेवादितर्पणा
म् नित्यतर्पणंप्रसिद्धम् श्मश्रुप्रन्नतोनिचविन्नयात् आत्मवान् विजितेंद्रियश्चस्यात् मनुः वैतानि
कंचजुहुयादग्निहोत्रंयथाविधिदर्शमस्कंदयन्पूर्वपूर्णमासंचश्रौतिकः सद्योस्याग्रयणंचैवचातु
र्मास्यानिचाहरेत् उत्तरायणंकर्मशौदक्षिणायनमेवच ऋक्षेष्टयः नक्षत्रेष्टयः उत्तरायनेदक्षि
णाध्वने इष्टायने वासंतशारदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नैः स्वयमाहृतैः पुरोडाशांश्चरूंश्चैवनिर्वपेच्चपयकृप
यदुपयङ् देवताश्चसुतच्चुत्वावन्यमेध्यतरहविः शेषमात्मनेयुंजीतलवणंचस्वयंकृतम् तथा
मुन्यन्नैर्विविधैर्मेध्यैः शाकमूलफलेनवा एतानेवमहायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् यङ्क्ष्यंस्या

३५

ततोदद्याद्बलिंहोत्रंचश्रोत्रियः अश्मकुट्टफलनिष्पादिर्वचयेद्वाश्रमागतान् वसीतचर्मचीरंवासायात्मा
यंप्रयोगतथा जटाश्चविन्नयान्नित्यंश्मश्रुलोमनखानिचयमः अकृष्टान्नोमूलफलंव्रीतीन्संचिंत्यचायो
न हविष्यान्नप्रयच्छेत्तुमहासत्वेषुपंचसु यस्यैतस्यैवधाहृष्टं देवतायैहविर्द्विजः तस्यैतस्यैतथासम
ग्धविष्यंकल्प्यमेत्यथाङ् संयाद्यद्व्ययोमानविशेषमाह अक्रोमासस्षण्णांवातथासंवत्सरस्यवा अर्धी
यसंचयंकुर्यात्कृतमाश्वयुजेतजेत् एवस्याहुः साध्यदृष्टप्रयोजनस्यकर्मसमुदायस्यार्धीयप्रयोजनाय
सस्यसंचयंकुर्यात् अथवामासेनषड्भिर्मासैः संवत्सरेणवापरिमितानांकर्मणांकृतेसस्यपरिग्रहः का
र्यः तत्रयदवशिष्यते तदाश्वयुजेमासिपरित्यजेत् तथाच मनुः सद्यः प्रक्षाल्यकोवास्यान्मासंसंच
यकोपिवा षण्मासंसंचयोवास्यात्समानिचयएववा वर्जयेन्मधुमांसानिभौमानिकवकानिच भूस्फो
टंचैवश्लेष्मातकफलानिच त्यजेद्धाश्वयुजेमासिमुन्यन्नंपर्वसंचितम् जीर्णानिचैववासांसिशाक
मूलफलानिच नफालकृष्टमश्नीयादुत्सृष्टमपिकेनचित् ग्रामजातान्याद्यौषधयः स्मृ
ताः व्रीहयोयवगोधूमाउन्नाश्चतिलसर्षपो इक्षुः प्रियंगवश्चैवग्राम्याओषधयः स्मृ
ताः किंचिदंतस्त्रिणस्त्रापीविक्तश्चप्रतियतात्मवान् स्वाध्यायवान्ध्यानशीलः सर्वसत्वहितेरतः दांतोनि
षिद्धैर्यमः सर्वादिन्यउपरतः संध्यात्रयस्नायीप्रतियहान्निवृत्तः चकाराद्याजनाध्यापनाभ्यांच स्वाध्या
यांध्ययनवान्नित्यंदानशीलाप्राणिहितनिरतश्चस्यात् दंतोलूखलिकः कालयक्षी शीलवान्समुद्दकः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

श्रौतस्मार्त्तफलस्नेहः कर्मकुर्य्यात्क्रियास्तथा दंताऽलूखलिकार्यंतु षकणविमोक्षाख्यंयस्यकुर्वंति सदंतो लूखलिकः अग्नेर्विनाकालेनेवयत्पक्वंरसत्वावितदशानियमकृन्नस्यात् यद्वाश्मकुट्टकोनवेत्र आत्मनावाकुट्टयित्वामुख्यानित्र्यहीयादित्यर्थः तथाचस्मृतिस्मृतिर्विहितमाजसाध्यकर्मवदफलमूलनवेनैतेलेनकुर्यात् नोजनाभ्यंजनादिलौकिकाश्चक्रियाः मनुः अग्नेर्यकारानोवास्यात्कालयकृच्छ्रेव वा अश्मकुट्टोनवेदार्यंदंतोलूखलिकस्तथा तथा स्थलोदकजशाकानिपुष्पमूलफलानिच मेध्यवद्दोद्वा नान्नाक्तेहाश्चफलसंनवान् चांद्रायणोनयेत्कालंसदाकृच्छ्रेश्चवर्त्तयेत् यद्वेयातेन्नमश्नीयान्मासे वाहनिवागते पियीलीकामध्ययवमध्यादिनिश्चांद्रायणैःकालेनयेत् कृच्छ्रैर्वाप्राजापत्यादिनिः सदा चर्त्तयेत् कालमित्यनुषंगः यद्वेमासेऽन्यकस्मिन्नवात्तीतेऽन्नमश्नीयात् प्रदर्शनार्थंचैतत् तेना नोपितयः प्रकाराः स्वीकार्याः तथाचमनुः नक्तंयावत्समश्नीयाद्दिवावाकृत्यशक्तितः चतुर्थकालिकोवा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः नक्तमेवोविकल्पः अंगीकृतयज्ञश्चयावदाश्रमसमाप्तिनिर्वाहः श्रुचिर्मासे स्वपेद्भूमौदिवसंप्रयदैर्नयेत् स्थानासनविहारैर्वायोगाभ्यासेनवापुनः श्रुचिः प्रयतः नित्यमावेक्षन पर्यंकादोषवप्यात् दिवसमहःप्रयदैः पादाग्रावयवैःसिद्धन्नयेत स्थानेनगतिनिवृत्त्या आसनेनोपवेशनेन विहारेणचंक्रमेणनचदिवसंनयेत् यद्वायमनियमाद्यष्टांगोपेतयोगाभ्यासेननयेत् न नुः नित्यमोविपरिवर्त्ततेतिहोवाप्रयदैर्दिनम् स्थानासनेवविहरेत्सवनेषुयथन्नयः एतांश्चान्याश्चसे

३६

वेतदीक्षाविप्रोवनेवसन् विविधाश्चोपनिषदआत्मसंस्कृत्ययेतिनयंसंकल्पःसंसिद्धिर्विनिश्चयः अग्निनि र्दग्धलोष्टवद्दग्धेश्चोपसेवितः विधातपोविदग्धंशरीरस्यशुद्धये यीषोयंत्वाग्निमध्यस्योवर्षासुस्थंडिलेशयः आर्द्रवासुहेमंतेशीतावातेतपश्चरेत् सूर्यउपरिणाद्दिक्कंचतुष्टयेचत्वारोग्नयः एषांमध्येग्नीष्मेचाग्नस्थितः स्यात् वर्षासुस्थंडिलेशयः स्यात् स्थंडिलंगोमयोदकाद्यनावर्तंनूतनम् शयनंगृहणाद्वा त्रापितत्रस्थानंगमयति हेमंतेत्वार्द्रवासाः स्यात् वासःशब्देनचीरवल्कलाद्यत्रविवक्षितम् ऋतुत्रयात्मकंसंवत्सरमनिप्रेत्येतदुच्यते तेनचैत्रादयश्चत्वारोमासाग्रीष्मःश्रावणाद्यास्तावंतएववर्षाः मार्गशीर्षाद्यास्ता वंतएवहेमंतः अथवाप्रकारांतरेणयथाशक्तितपश्चरेत् शरीरशोषणार्थम् यदाहशंखः कालेशक्तितः शरीरशोषयेत् यमनियममंत्रोपवासादिनिः कुशचीरवल्कलवासाजटीकृत्वाजिनोत्तरीयोऽग्नीनयं चतपान्नवकाग्नियमयदिति उपस्थेत्रिषवणंपित्र्यंदेवांश्चतर्पयेत् तपश्चरंश्चायत्तरंशोषयेद्देह मात्मनः किंच यःकंटकैर्विलुदतिचंदनेयोविलिंपति अक्रुद्धोपरितुष्टश्चसमस्तस्यचतस्यच यःकंटकै र्वितोदनादिनिर्दुःखयति यश्चंदनविलेपनादिनिः सुखयतितयोर्यथासंख्यंक्रोधपरितोषौहित्वा सम उपेक्षकः स्यात् अस्मत्कृतमश्नुतेश्नुतपरतंत्रास्यामात्मासुखदुःखंचनिर्मीयतेइतिसम्यक्परिज्ञानवयतोन वति तद्विषयोपेक्षाः अग्नीन्चाप्यात्मसात्कृत्वादत्तावासोमित्तान्नः वानप्रस्थगृहेष्वेवयात्रार्थंनैतमा चरेत् यःपुनराश्रमंपरिगृह्यः षण्मासान्यावदग्नीन्परिचर्यपरत्रान्नाग्नीत्परिचरितु सोग्नीनात्मसादा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्मसमारूढान्न त्वावत्कावासोवदोणीवगृहकार्यकारीनियत्तभोजनः यदात्ववंविधैः प्रकारैर्देहयात्रांतिव र्त्तयितुमसमर्थः तदाशरीरस्थित्यर्थंवानप्रस्थकृत्येषुनैत्यमाचरेद मनुः अग्नीत्वात्मनिवैतानान्समा रोप्ययथाविधिः अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिर्मूलफलाशनः निकेतोगृहम् मुनिर्मौनवान् नेत्यविधिर्मूल फलाशनेद्रष्टव्यः अतएवानंतरमनुरेवाह तापसेष्वचविप्रेषुयात्रिकंनैत्यमाचरेत् गृहमेधिषुवा न्येषुद्विजेषुवनवासिषु यदातुवनस्थनिदयानशरीरवृत्तिस्तत्रयत्नार्थंतदाह ग्रामादाहृत्यवाग्रासान श्नीयुंजीतवाग्यतः निगदव्याख्यातमेतत् ग्रासेषुनाभोजनेग्रासेषुइत्रासंख्या अशोग्रासामुनेर्नैत्यंवा नप्रस्थस्यस्वोडशेत्यादिनिर्विधीयते इयंत्वष्टसंख्याग्रामान्नग्रासेष्वित्यविरोधः सकलानुष्ठानासमू र्थंप्रत्याह वायुनयः प्रागुदीचीगच्छेद्वर्त्मसंदृश्यात् आवर्त्मणः शरीरस्यसंदृश्यान्नियातस्त्यागुदी चीमयरजितोदिशंवायुनदृष्ट्वोत्सृजेत्कलेवरं एवंवानप्रस्थन्यत्वधर्मानुष्ठानासमर्थस्यदेहत्यागो नप्रत्यवायः किंत्वनुदयइति मंतव्यम् विहितत्वात् मनुः अपराजितामास्थायब्रह्मजेद्दिशमजिह्मगः आनियाताच्छरीरस्ययुक्तोयोगेन्नलक्षणः सुक्तः समाहितः अयंचमहाप्रस्थानोपदेशः प्रदर्शनार्थः तेनाग्निजलप्रवेशादिकमपिविहितंभवंति तथाचस्मृत्यंतरम् वानप्रस्थोदूराध्मानज्वलनोदुप्रवे शानं त्यजेत्प्रयतनंवानुतिष्ठेदितिति मनुः आसांमहर्षिचर्याणांत्यक्त्वान्यतमयातनुम् वीतशोकान यो विप्रोब्रह्मलोकेमहीयते श्रीष्मपंचतपास्तुस्यादित्याद्यास्तयश्चया आसामित्यनेनपरामृश्यंते ब्र

लचारिप्रकरणोक्ताअविरोधिनागृहस्थवानप्रस्थयतिनिरूप्यनुष्ठेयाः तदाहगौतमः उत्तरेषांचैतदवि रोधीति एतद्ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तंधर्मजातमुत्तरेषांगृहस्थादीनांवक्ष्यमाणानांवेदितव्यम् यत्तेषांस्वा श्रमविहितेनधर्मेणाविरोधीत्यर्थः इतिश्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीशिलाहारनरेंद्रजीमूतवाहनात्म यप्रसूतश्रीमदपरादित्यदेवविरचितेयाज्ञवल्क्यीयधर्मशास्त्रनिबंधेवानप्रस्थकरणंसमाप्तम् ओंश्रीगणेशायनमः ओंअथप्रव्रजितानांधर्मान्व्याख्यास्यामः प्रव्रजितानांधर्मान्व्याख्यास्यामः ओंवनाद्गृहाद्वाकृतेष्टिंसर्ववेदसदक्षिणांप्राजापत्यांतदंतेतान्नग्नीनात्मन्यग्नीन्समारोप्यब्राह्मणः प्रव्रजेत् अधीतवेदोजपक्रतुभिश्चान्नदोषिमान्ब्रह्मचर्यशक्नोतिमनःकुर्योच्चनान्यथा ब्रह्मचर्येधीतवेदः संधोपासनादिसाध्यकर्मकारी यथाशक्तियज्ञानुष्ठायीत्यादिविशेषणाद्वानप्रस्थाश्रमाद्गृहस्थाश्रमाद्वाप्रजापतिदेवताकांसर्ववेदसदक्षिणांमिष्टिंकृत्वातस्यांतेतान्वैतानाग्नीनात्मन्यारोप्य मनोंतःकरणेमोक्षेमो क्षोपायेपरिव्राज्येकुर्यात् परिव्राज्यंसंकल्प्येदित्यर्थः यज्ञेज्ञानेत्रसमयागोविवक्षितःतस्य चवक्ष्यमाणसाध्यत्वादग्निनानित्युक्तापियज्ञकर्तृतिपदार्थद्वारेणज्ञात् एतच्चगार्हस्थ्यपूर्वकेपरिव्राज्ये विधानम्द्रष्टव्यम् ब्रह्मचर्यमात्रपूर्वकेतुपुत्रवत्त्वादिविशेषणमिष्टिश्चासन्नवान्निवर्त्तते अतिक्रांतब्रह्मचर्यानंतरमन्यासः तथाचजाबालश्रुतिः ब्रह्मचर्यंसमाप्यगृहीभवेद्गृहीभूत्वावनीभवेद्वनीभूत्वाप्रव्रजेद्यदिवेतरथाब्रह्मचर्यादेवप्रव्रजेद्गृहाद्वनाद्वेति शंखलिखितौवनवासादूर्ध्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आतस्पर्यारणात्तवयः कामतः प्रव्रज्याः तमेवाविमात्मन्यारोप्यव्यगात्तनयतो नमोहक्रोधलोभद्वेषमदमत्सरः
कालेनानुवित्तयेत्र अनवस्थितत्वान्मनसः प्रसूत्यनियता नवन्तित्तस्मान्नश्नः श्नः समुयासीततदहरेव
संन्यसेत्र सर्वांस्नपरिग्रहानुत्सृज्यप्रत्रवोधायनः अथातः संन्यासविधिव्याख्यास्यामः सोतएवत्रह्म
चर्यवान्प्रव्रजतीत्येकेषाम् अथचान्येनयायावराणामयत्नानोविधुरेवप्रजास्वधर्मेप्रतिष्ठाप्यचासन्न
त्याऽऽहुर्संन्यासमुयदिरोति वानप्रस्थस्यवाकर्मविरामेएषनित्योमहिमा त्रालणास्यकर्मणाएधतेन
कनीयान्न तस्यैवात्मापदानिमित्तविदित्वा नत्कर्मणालिप्यतेपापकेनेत्येवपुनर्नीवनयतीति नित्योम
हृदेनंगमयतीतिमहिमा केशश्मश्रुनखानिवापयित्वात्मात्वोपकल्पयतेयष्टयः स्रिवःजलपवित्रक
मंडलुपात्रमित्येतत्समदायग्रामांतेग्रामसीमांते अग्यागारेवा आज्यंपयोदधीतित्रिरत्राप्योपवसे
दयोवा ओंनः सावित्रीप्रविशामितत्सवितुर्वरेण्यं ओंनुवः सावित्रीप्रविशामिनर्गोदेवस्यधीमहिओं
त्वसावित्रीप्रविशामिधियोयोनः प्रचोदयात्तिदिग्छोर्धर्चशः ततः समस्तव्याश्चात्मानमात्मनाश्रमा
दाश्रमांतरमुपानीयत्रालनूतोनवतीतिविज्ञायते तथाप्युदाहरंति आश्रमादाश्रमंगत्वाकृतहोमो
जितेंद्रियः निक्षावलिपरिश्रांतेयश्चाऽऽवतिनिचुकइति सएषनिष्करानंत्यायपुरादित्यस्यात्समया
ऊर्ध्वस्थमुयसमाधायाग्न्याहार्यवनमाहृत्यज्वलत्माहवनीयमुल्मुकेपसुव्योयसमाधायगार्हपत्यम्
ऊंपविलाप्योत्पूयसुचिचतुर्गृहीतंगृहीत्वासमिद्धमाहवनीयेप्रणीयाऽऽज्यंतिंजुहोत्यांत्वाहेत्येतदृक्सान्दा

धानमितिविज्ञायते अथसायंकृतेग्निहोत्रेउत्तरेणागार्हपत्यंतृणानिसंस्तीर्यतेषुदक्शोन्यस्त्रिचित्यात्रीणिसा
धयित्वा दक्षिणेनाहवनीयेत्रालायतनेदर्भान्संस्तीर्यकृष्णाजिनंचोतधीयैतारान्निजागर्त्तीयएवंविद्वान्
त्रतारान्निमुपोष्यत्रालणोग्नीन्समारोप्यवाप्रमीयेत ससमासंपाप्यानंतरति तरतित्रह्महत्याम् अथत्रोले
मुक्तेउत्थायकाल्पएवाग्नेरग्निहोत्रंजुहोत्पथएष्यासीत्वायःप्रणीयवैश्वानरद्वादशकपालेनिर्वपति
साग्नेसिद्धेष्टिःसंतिष्ठते आहवनीयेग्निहोत्रदर्व्याणिप्रतियति अश्मन्मयानिअश्ममयानि गार्हपत्येरणी
नतत्तनुः सामनसावित्यात्मनि अग्निनसमारोपयति यातअग्नेयस्त्रियात्तन्नरेतिस्त्रिलिरेकैकमवजिघ्रत्प
थांतवेदितिसर्व ओंनूनुवःस्वःसंन्यसंमयोतित्रिर्निरूप्योपास्योक्त्वात्रिरुच्चैर्लिंगात्याहिदेवाइतिविज्ञायते
अनयंसर्वनूतेभ्योमर्तइतिचापएणीजलेनिनयति अथाप्युदाहरंति अनयसर्वनूतेभ्योदत्वायश्चर
तेमुनिः नतस्यसर्वनूतेभ्योभयंवापीहविद्यतेइति सवाचंयमोनिप्रव्रजति यष्टयः स्रिवंजलपवित्रक
मंडलुपात्रमित्येतत्समादाय यत्रायस्तत्रगत्वास्नात्वाआपत्राऽचम्य सुरजिमत्यात्मिगात्रिर्हिरण्यवर्णेनि
पवनीनिर्मार्जयित्वातर्जलगतोऽघमर्षणेनषोडशप्राणायामान्धारयित्वा उत्तीर्यवासयीदयित्वा अन्यु
त्पतितोवासःपरिधायाप्याचम्य ओंनूनुवःस्वरितिपवित्रमादायतर्पयति ओंनूनस्तर्पयामि ओंनुवस्तर्प
यामि ओंस्वस्तर्पयामि ओंनूनुवःस्वर्महर्नमइतिदेवान् पितॄन्योंजलिमादायतर्पयति ओंनूनःस्वधाओंनु
वःस्वधाओंस्वस्वधा ओंनूनुवःस्वर्महर्नमइति अथोदुत्यंचित्रमितिद्वाभ्यामादित्यमुपतिष्ठते ओमितित्रयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मित्तेब्राह्मणेषज्योतिर्यएषतपति एषोवेदोपनिषत्तपति वेद्यमेतद्यज्ञतपति एवमेवैषआत्मातर्पयत्यात्म
नेनमःकरोत्यात्मानंखलुआत्माज्योतिः ओंसावित्रीतर्पयामिं ईंसरस्वतर्पयामि ईंरुद्रस्तर्पयामि
ओंरुद्रंरुद्रंःस्वस्तर्पयामि सहस्रकृत्वःपरावर्तयेत् शतकृत्वोऽर्धमितकृत्वोवा ओंरुद्रंरुद्रंः स्वरितिपवित्रमादा
योयज्ञोपवीतमिति सव्यतऊर्ध्वमनुसृतानिरर्यादेसृतानिरर्यादेपृतानिवोदिराचमेत् सव्यातऊर्ध्वंशुक्लवासोधार
येत् एकदंडीत्रिदंडीवा अथेमानिव्रतानिभवंति अहिंसासत्यमस्तेयंमैथुनस्यचवर्जनम् त्यागइत्ये
वंचैवोयव्रतानिभवंति आक्रोधोगुरुशुश्रूषाप्रमादः शौचमाहारशुद्धिश्चेतिचारारपुराणे एवंवनाश्रमे
तिष्ठंस्तपसादग्धकिल्बिषः चतुर्थमाश्रमंगच्छेत्संन्यस्यविधिनाद्विजः दद्याद्विजेन्द्रोदेवेन्द्रः स्वपितन्मुश्चयत्व
तः दत्त्वाऋषिभ्यश्चमनुर्जेन्यस्तयात्मनः इष्टिवैश्वानरीकृत्वाप्राजायत्यमथापिवा अग्नीश्चात्मनि
संस्थाप्यमंत्रवत्प्रव्रजेत्ततः ततःप्रव्रजितुकामोयः स्नेहंज्ञातिषुवर्जयेत् दद्यात्सर्वभूतेभ्यः सर्वदा
त्तयंकरम् दंडंचवैणवंसौम्यंसत्वचंसचपवित्रकम् वेष्टितंकृष्णगोवालरज्वाचचतुरंगुलम् ग्रंथिनि
र्वातनिर्युक्तंजलपूतंतनचोपरि गृह्णीयाद्दक्षिणेहस्तेमंत्रेणैवंतुधर्मवित् दौमंवाकुशसूत्रवासूत्रंका
र्पासिकंतुवा तैरवग्रथितंशिक्यायप्रणवसमन्वितम् षड्भिर्वापर्वनिर्युक्तंमुष्टिनिःशोभनलक्षणम् गृ
ह्णीयान्मंत्रतोविद्वान्पात्रंचवार्षिकमंडलुम् आसनंदारुजंप्रोक्तंसमासंवर्तुलंसमम् शौचार्थंमासना
र्थंवामुनिभिस्तैरनुष्ठितम् कौपीनाच्छादनंवासः कन्थांशीतनिवारिणीम् पादुकेचापिगृह्णीयात्कुर्श

३९

न्यासंसंग्रहम् एतानितस्यलिंगानियतःप्रोक्तानिधर्मतः संगृह्यकृतसंन्यासोगत्वातीर्थमनुत्तमम् स्ना
त्वापाचम्यविधिवत् जलपूतांशुकेनवै वारिणातर्पयित्वातुमंत्रवद्व्याहरंन्मेरु आसीनः प्राङ्मुखोमौनी
प्राणायामत्रयंचरेत् गायत्रींचयथाशक्तिजप्त्वाध्यायेत्परंपदम् वनेषुविहरत्येवंतत्तीर्थंनागमायुषः
चतुर्थमायुषोनागंत्यक्त्वासंगंपरिव्रजेत् आश्रमादाश्रमंगच्छेदुत्तरोमोजितेंद्रियः निर्द्वावलिपरिश्रांतः
प्रव्रजेत्प्रत्यवर्तते प्राणान्त्रीएषाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमानःपतत्य
धः अधीत्यविधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्यधर्मतः इष्ट्वाचशक्तितोयज्ञैर्मनोमोक्षेनिवेशयेत् अनधीत्यद्वि
जोवेदान्नुत्पाद्यतथात्मजान् अनिष्ट्वाचतथायज्ञैर्मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः एतच्चप्रव्रज्यागार्हस्थ्यपूर्व
कत्वमुक्तंद्रष्टव्यम् यस्तुब्रह्मचर्यएवविरक्तोनतस्यदारपरिग्रहःस्त्रीरागप्रयुक्त्वात्तस्यादारस्यचप्रजो
त्पत्तौज्ययोरनधिकारः अनधिकृतस्यचानुष्ठानेपिनप्रत्यवायः ततश्चब्रह्मचारिणःप्रव्रजतोधीतवेद
मेवप्रव्रज्याधिकारेहेतुःनप्रजादिसमुत्पत्तिः नचजायमानोहवैब्राह्मणैरित्यादिवचनबलादुत्पत्तिमा
त्रविशिष्टस्यैवाध्ययनप्रव्रज्येज्यात्मकरणापाकरणेधिकारइतिवाच्यम् असमर्थत्वात् नह्युत्पन्नएव
ब्राह्मोत्येतत्कर्तुम् तस्मादधिकारीजायमानोब्राह्मणादिर्निष्पन्निष्करणोवाजायतेइतिवाक्यार्थः तत
श्चब्रह्मचार्यमात्रपरिव्रज्यायांनकश्चिद्विरोधः ननुसप्तम्यां ऊर्ध्वंसंन्यसेदितिविरुध्यतेमैवम्
रागात्कृतगार्हस्थ्यापरिग्रहस्यहि मंदवैराग्यस्य स्मर्त्येषकालआहार्यवैराग्यंप्रतिविधीयते अन्यथायद

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रेवचिरमेत्तदहरेवप्रव्रजेदिति श्रुतिविरोधोदुष्परिहारःस्यात् तथाचनारसिंहपुराणम् यस्यैतानिसुगुप्तानि
जिह्वोपस्थोदरशिरः संन्यसेदकुतोभयो होत्रालणोनैष्कर्म्यवान् अगारान्निष्क्रान्तःयतिरुपचित्तोमुनिःस
मुपोढेषुकामेषुनिरपेक्षःपरिव्रजेत् रागादिविषयंसंगापुत्रदारशुभाशुभम् लोकयात्रानयंवैवस्यक्तंसना
सउच्यते तथा वेश्मयरसुतक्षेत्रंसंन्यसंयेनदुःखदम् वैराग्यज्ञानपूर्वंनोवेत्तिन्यासितत्समः महान्ना
रते चतुर्विधानिह्नवसुकुटीचरवहूदकौ हंसःपरमहंसश्चयोयःपश्चात्सउत्तमः परिव्रज्याकुर्याद्विप्र
ह सर्वभूतहितःशांतस्त्रिदंडीसकमंडलुःएकारामःपरिव्रज्यनिद्यार्थंग्राममाश्रयेत् उक्तप्रकारेणकृतप्रज्ञो
ऽपकारेष्वपिमनुतेशुभयकारकः उपकारेष्वपुपरतस्तेहोनानुग्रहकइति यावत् तथाचगौतमः हि
सानुग्रहयोरनारंभेति त्रिदंडीवेणवदंडत्रयवान् यथुमनुनोक्तम् वाग्दंडश्चमनोदंडः कायदंडोथते
त्रयःयस्यैतेनियतादंडाःसत्रिदंडीतिकथ्यते वाग्दंडोमौनमातिष्ठेत्कर्मदंडत्वनिसनम् मानसस्यतुदंड
स्यप्राणायामोविधीयते इति तत्रदंडशब्दोरागादिसामान्याधिकरणेऽपौणः नपुनरत्रापिगौणः कारणाभा
वात् सकमंडलुःशौचाचमनादिप्रयोजनसिद्ध्येकमंडलुधारीचस्यात् एकारामएकाकी तथाचदक्षः एः
कोनित्यंप्रोक्तःस्याद्धोचैवमिषुनंस्मृतम् त्रयोग्रामाः समाख्यताः ऊर्ध्वमुनगरायते नगरंन हिक
र्त्तव्यंग्रामोवामिषुनंतुधाएतत्त्रयंतुकुर्वाणः स्वधर्माच्चयतेयतिः राजादिवार्त्तातेषांतु निद्यावार्त्तीयस्य
रं स्नेहपैशुन्यमात्सर्यसन्निकर्षोनामसंग्रहः लोकपूजानिमित्तंहिवाक्यानंशिष्यसंग्रहः एतेत्यक्तपेचवत्

वःप्रपंचाःकुत्सयंतिनाम् ध्यानंशौचंतथानित्यमेकांतशीलता निद्योःकर्माणिचत्वारियंचमनोपध
ते निद्यार्थमेवग्राममाश्रयेत् प्रविशेत् ननिवासार्थंततोग्रामदन्यत्रैवनिवसेत् अयंचहंसप
रमहंसोर्विधिः कुटीचरस्यबहूदकयोस्तुग्रामेष्ववस्थानमस्ति तथाचप्रजापतिः तत्रप्रव्राजकानामचतुर्वि
धानवति तत्रकुटीचरोबहूदकोहंसःपरमहंसः कुटीचरोनामस्वगृहेवर्त्तमानोविगतकित्विषआहि
ताग्निषुनित्यानुजानोव्यपगतकामक्रोधलोभमोहाहंकारोयदात्मानुग्रहंकुरुतेसकुटीचरोनाम बहू
दकोनाम योग्रामएकरात्रंनगरेपंचरात्रंतत्रप्राप्तोऽपनुजानःसबहूदकोनामतत्रहंसोनाम पर्वतगुहा
ग्रामदेवकुलारामवासीनिद्यार्थंग्रामंप्रविशेत्सहंसोनाम तत्रपरमहंसोनाम योनदीपुलिनारण्यप्रदेशे
षुत्यक्तहरितशाद्वलेषुशून्यागारेऽसंकुसुकश्चीस्त्रैर्यानकषायवान्प्राणान्परित्यजति सयरमहंसोनामेति
ग्रंसंकुसुकोऽसंचयवान् दक्षःकुधोपात्तरणनारमात्रमात्रेयनंतथा मन्यतेस्त्रीचमूरिश्रुतदेववद्ध
मन्यते सत्वोत्कटाःसुरास्तेपिविषयेसुवशीकृताःप्रमादिध्वल्पसत्वेषुमनुष्येषुकुतोकथा तस्मात्
कषायेनकर्त्तव्यंदंडधारणम् इतरत्सुनरकोतिविषयैरविहीयते त्रिदंडव्ययदेशेनजीवंतिबहवो
जना योहित्रदंडनजानातिनत्रिदंडीत्वेचिरः वाग्दंडोथमनोदंडःकर्मदंडश्चतेत्रयः यस्यैतेनियतादंडास्त्रि
दंडीतिसउच्यते नाध्येतव्यंनवक्तव्यंनश्रोतव्यंकदाचनः एतैःसर्वैमुनिश्रेष्ठोयातिनर्वतिनेतरः मेखलांनि
नदंडेनत्रिलचारीतिलक्ष्यते गृहस्थोयष्टिवेदाभ्यानखलोमैर्विनाश्रितः त्रिदंडेनयतिश्चैवलक्ष्णानिपरयद्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पथक् यस्यैतत्त्रैदण्डं नास्तिप्रायश्चित्तीसनाश्रमी मनुः एकएवचरेन्नित्यसिद्ध्यर्थमसहायवान् सिद्धिमेकस्य
संपश्यन्नजहातिनहीयते सिद्धिंनजहाति तयासनहीयतेऽत्यर्थः अनग्निरनिकेतः स्याद्ग्राममन्नार्थमाश्र
येत् उपेक्षकोः संचयकोमुनिर्नीवसमन्वितः कपालंवृक्षमूलानिकुचेलमसहायतासमतावैवसर्वस्मिन्नेत
न्मुक्तिस्यलक्षणम् नाभिनन्देतमरणं नाभिनन्देतजीवितम् कालमेवप्रतीक्षेतनिर्देशान्तंभृतकोयथा दृष्टि
पूतंन्यसेत्पादियत्रपूतंपिबेज्जलम् सत्यपूतांवदेद्वाचंमनः पूतंसमाचरेत् निर्देशः कालावधिः अति
वादांस्तितिक्षेतनावमन्येतकंचन नचेमं देहमाश्रित्यवैरंकुर्वीतकेनचित् नक्रुध्येतंप्रतिक्रुध्येदाक्रु
ष्टः कुशलंवदेदसप्रलापांवर्जयेन्मुनिर्नवाचंसमुदीरयेत् कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याहंकारदूषि
तांवाचंनसमुदीरयेत् अध्यात्मरतिरासीतनित्योनिरपेक्षः आत्मनैवसहायेनसुखार्थीविचरेदिह
लक्षणैकेशनखश्मश्रुयादीदंडीकुसुम्भवान् विचरेन्नियतोनित्यंसर्वभूतानिपीडयन् सरक्षणार्थंजं
तूनांरात्रावहनिवासदा शरीरस्यार्थायैवसमीक्ष्यचरेत्तत्रैष्महेमंतिकान्मासान्प्रायेण
पर्यटन्नर्थसर्वभूतानांवर्षास्वेकत्रसंवसेत् अल्पान्नाभ्यवहारेणरहस्यानासनेनवा क्रियमा
णानिविषयैरिंद्रियाणिनिवर्त्तयेत् इंद्रियाणांनिरोधेनरागद्वेषक्षयेणच अहिंसयाचभूतानाममृत
त्वायकल्पते मत्स्यपुराणे अष्टौमासान्विहारः स्याद्यतीनांसंयतात्मनाम् एकत्रचतुरोमासान्चार्षिकान्नि
वसेत्पुनः अविमुक्तेःप्रविष्टानांविहारस्तुनविद्यते नदेहोनवितातत्रदृष्टंशास्त्रेपुरातने वसिष्ठःप ४१

रिव्राजकः सर्वभूतान्यदक्षिणांदत्वाप्रतिष्ठेत लोकान्चित्तपुत्रांश्चवर्जयित्वा प्रजतीतिपरिव्राजकः नाग्निनी
चैषांसंगत्यात्रजनस्य नाविलात् सर्वेषांचराणामचराणांचभूतानामभयमेवदक्षिणांकृत्वेहसंविधिनी
दत्वाचित्ताधनयेत्यायप्रतिष्ठेत्प्रव्रजेत् अभयंयस्यः सर्वभूतेभ्यस्तुत्वाप्रव्रजेदित्यर्थः अथाप्युदाहरंति अ
भयंसर्वभूतेभ्योदत्त्वाचरतियोमुनिः तस्यापिसर्वभूतेभ्योभयंजातुविद्यते भूतसंप्रदानकाभयदातु
स्तत्तएवाभयंमोक्षोभवति अनेनचप्रव्रज्यायामुक्तिफलमुक्तम् परिव्रज्यात्रयोदोषमाह अभयंसर्व
भूतेभ्योदत्त्वायस्तुनिवर्त्तते हंतिजातानजातांश्चप्रतिगृह्णातियस्यचेत्ती अभयदानोपलक्षणायाः
प्रव्रज्यायोनिवर्त्ततेसस्ववैरोजातान्हंतिनिष्पन्नाणांश्चयस्यचप्रतिगृह्णातितद्दीर्घांश्चहंति निरयगामि
नः करोतीत्यर्थः तघातत्रैव एकाक्षरंपरंब्रह्मप्राणायामः परंतपः उपवासात्परंनेद्यंदपादान्नाहिशि
ष्यते यतएकप्राणायामक्षरंब्रह्मणोवेदराशेःपरमुत्कृष्टं यतश्च प्राणायामस्तपसः कृच्छ्रचांद्राय
णादिकात्परः श्रेष्ठः यतएवचनिर्द्वाणांसमूहउपवासादनशनात्परउत्तमः यस्माच्चदया दानाद्विशिष्य
ष्यते गुणवत्तया तस्मात्प्रणवप्राणायामौसन्निधाचोर्दयाचसंततमनुतिष्ठेदितितात्पर्यार्थः तथा
तत्रैव मुंडोनमोऽपरिग्रहः मुंडोशिखः इदंचवैकल्पिकम् मुंडःशिखीवेतिगौतमवचनात् अममःपुत्रा
दिममत्वरहितः अपरिग्रहः शास्त्रोक्तदंडकमंडल्वादिव्यतिरिक्तशस्त्राद्युपकरणरहितश्चस्यात्तस्तागा
रादिसंकल्पितानिचेलाद्यस्य विधूमे सन्नमुसले एकशाटीपरिहितोऽग्निनेनवा एकशाटीमग्निंनवापरि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

धार्यधर्मानावमुक्तव्यापारलोकोपलक्षितिं अपरा क्लामिकेकाले सङ्ग्रहणपत्रनिक्षिप्तव्यमितिनिक्षालो
नेनासंकल्पितानिनैत्यंचरेत् गोचर्मनैत्सर्गिकस्तत्शरीरः स्थंडिलशायीस्यादितिशेषः गोप्रत्यानिगवा
र्थंछिन्नानि अवस्त्रतशरीरआछादितुस्वारीरस्थंडिलशायीअधःशायी अनित्यावसतिंवसेत् यामांतरे
मूलगृहेदेवागारेवृक्षमूलेवा मनसाज्ञातमाधीयानः मनसैवज्ञानंब्रह्मज्ञानसाधनमुपनिषद्ग्रथ
मधीयानोग्रामादिक्षेत्रनियतेस्वांवसतिमवस्थानंवसेत्कुर्यात् नग्रामपत्तनंसंदर्शनेविचरेत्
अरण्येविचरेदितितात्पर्यार्थः अथाप्युदाहरंति अरण्यनित्यस्यजितेंद्रियस्यसर्वेंद्रियप्रीतिनिवर्त्तकस्य
अध्यात्मचिंतागतमानसस्यफलोपनादतिरूपेदाकस्य नित्यमरण्येवसतोवशीकृतेंद्रियस्य कामायन्न
मंपीद्रियप्रतीकारं रागोदयंसक्तयार्वजयतः आत्मानमधिकृत्यप्रवृत्तस्यशास्त्रस्यार्थचिंताप्रतिपर्व
णामानसस्य उपेक्षकस्यसर्ववस्तुहेयोपादेयबुद्धिरहितस्यानावृत्तिर्मुक्तिर्ध्रुवानियता अव्यक्तलिं
गोव्यक्ताचारोनुन्मत्तउन्मत्तवेशोनयुक्तः अव्यक्तगूढंयोगसिद्धिलिंगंयस्यसतथोक्तः व्यक्ताचारोय
थोक्तशौचाद्याचारः अनुन्मत्तोपुन्मत्तवेशोनयुक्तः पूजादिनियात्स्यात् तथाप्युदाहरंति नात्मदृशा
स्त्रानिरतस्यमोदो नचापिलोकग्रहणेरतस्यनचोजनाछादनगर्वितस्यनचातिरम्यावसथप्रियस्य
शास्त्रास्त्रज्ञानमवपरंप्रयोजनमित्यनिवेदिनः लोकपंक्तीरतस्यनोजनादिश्राधिनोरम्यनिवास
मिच्छतश्चनमोदलाभः कस्यतर्हिसइत्याहनकुटीनोदकेसंगोचैलेनत्रिपुष्करे नागारेनासनेनाचेय

स्यवेमोदाविद्वत्सः कुर्यादिषुयतिद्रव्येषुयस्यनसंगोनतस्यत्यक्तासमोदाविद्वान् मोदलाभनास्त्रवेदित्य
र्थः निष्क्रांटनासमर्थंप्रति अनुग्रहमाह ब्राह्मणाकुलेवायस्त्रजेत तदुंजीतसायंप्रातर्मधुमांसवर्जम्
व्याध्यधिनाक्षिप्तायामसमर्थोब्राह्मणगृहेयस्त्रजेत तन्मधुमांसवर्जंसायंप्रातर्भुंजीत असमर्थउ
भयत्र असमर्थस्यैवसायमनुग्रहः मधुमांसंचग्राह्यंवर्जयेत् अनुग्रहेव्यतिप्रसक्तिः वारणार्थमा
ह नचतर्पयेत् प्राणयात्रिकमात्रंभुंजीतेत्यर्थः अपरमनुग्रहमाह ग्रामेवावसेत् किंच अजिह्मो
ह्यशठोसंकुसुकः स्यादितिशेषः जिह्मःकुत्सितःशठोमायावी संकुसुकः संचयवान् एवंरूपोनस्यादिति
शेषः नचेंद्रियसंसर्गंकुर्वीतकेनचित् इंद्रियप्रजननेतत्संयोगंकेनचित्सहनकुर्यात् अपिच उपो
द्दकः सर्वभूतानाम् सर्वभूतेषुरागादिदोषरहितोभवेदित्यर्थः पैशुनमत्सरनिमानाहंकाराश्रद्धा
र्जवात्मसंस्तवपरगर्हादिदंभलोभवर्जनंसर्वाश्रमाणांधर्मेषम् पैशुनेदोषस्त्वंमत्सरः परस
मृद्धिसहनं अभिमानः स्तब्धोनम्रस्यानामप्रणामइतियावत् अहंकारोनिमानप्रज्ञादिगर्वः अश्रद्धा
परलोकादिषुनास्तिक्यम् अनार्जवमायावितात्मस्तवः स्वगुणकीर्त्तनम् परगर्हापरापवादः दं
भःलोकधर्मचरणमूलोनोविध्यतिक्रमेणद्रव्यस्यादानमप्रदानंच एषांवर्जनंपरिहरणम् सर्वे
षामाश्रमाश्रमिणांधर्मांतरेत्युत्कृष्टम् यज्ञोपवीतुदकंकमंडलुहस्तःशुचिः ब्राह्मणोवस्त्रलाभवज्जीयज्ञो
पवीतीपरिव्राजकः स्यात् नयुनःसर्वाश्रमाणांयज्ञोपवीतीतिसंबंधोयुज्यते नचसर्वाश्रमश्रादः प्रथ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मांततयाविपरिणामव्यसंवेधनीयःपरिव्राजकः इत्यपरिणतस्यैवसाद्यात्प्रकृतत्वात् तथा यज्ञोपवीतम्
श्रमांतराणामनेनविधेयम् यज्ञोपवीतीत्यादिनिः स्वयमेवविहितत्वात् तथासर्वाश्रमाणांयज्ञोपवी
तविधानेनपरिव्राजकस्यापियज्ञोपवीतित्वेनश्रुते अथमतम् नखानिनिकृत्ययज्ञोपवीतंविसृजेदि
ति जाबालिश्रुतिविहितेनयज्ञोपवीतविसर्गेणविशेषविहितेनसामान्यविहितंयज्ञोपवीतंबाध्यते
इतिसत्यम् यदिनखानिनिकृत्यपुराणवल्कंयज्ञोपवीतंकमंडलुंचत्यक्त्वानखादिग्रहीत्वाग्रामंप्रविशेदिति
वचनांतरंस्यात् किंचयथैवकुटीचकवचनांतः सर्वाश्रमशब्दः प्रथमांतेनविपरिणतोपिवकुटीचकवचनांतरेण
वेदितिनेदंवचनांतेनपरिव्राजकश्चेदेनयज्ञोपवीतीतिसंबध्यते उदकः कमंडलुः उदकपूर्णकमंडलुस
हितः शुचिःप्रातः स्निकशौचवान् वपनाद्यवर्जीति ब्राह्मणान्नालाभेक्षत्रियवैश्यान्नानुग्रहार्थम् ब्रा
ह्मणाग्रहणद्विजप्रदर्शनार्थम् परिव्राड्यक्तमाहनहीयतेब्रह्मलोकात् ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकः आप
तंचः अथयरिव्रजेदत्तएवब्रह्मचर्यवान्परिव्रजेत् एषणामन्त्रयंपरित्यज्यपोव्रजतिसपरिव्राट् त
स्यधर्मावुच्यते अतएवाचार्यकुलवासाद्ब्रह्मचर्यवानविप्लुतब्रह्मचर्यः प्रव्रजति तस्योर्ध्वदेहति
अनग्निरनिकेतनः स्यादग्नीसरणोमुनिः स्वाध्यायएवोत्सृज्यमानोवाचम् अविद्यमानाग्निर्व्यास्या
ग्निः अनेनचलौकिकवैदिकाग्निकार्यपाकहोमादिकंनिवार्यते अनिकेतनः नियतस्थानरहितःग्रा
मार्थसुखार्थोद्यमरहितः अचरणोनिर्गृहः मुनिर्वीक्षयमः स्यादित्यर्थः स्वाध्यायेग्रकर्मार्हमंत्रप्रयोगेवा

चमुत्सृज्यमानः अनेनयज्ञाध्ययनंनुयत्तेनास्तिग्रपउपस्पृशगृहाणेतितत्तोयंत्रिर्विद्वदातिसादद्विर्णात्यर्थः
यामेप्राणावृत्तिप्रतिलम्भनीहोमुत्रचरेत् प्राणस्थितिमात्रप्रयोजनंनेदंयामेप्रतिलभ्यनिस्पृहः परलो
कक्रमरहितोमहीविचरेत् तस्यमुक्तामच्छादनंविहितम् मुक्तंवस्त्रस्वामिनापरिधानायोग्यत्वात्पक्व
म् तत्रैकेषांमतमुपन्यस्यति सर्वतःपरिमोक्षमेकेवस्यपरिमोक्षंत्यागमेकेवादिनोमन्यंतेतेने
मावाहः सत्यान्तेसुखदुःखेवेदानिंलोकमुंचयरित्यज्यआत्मानमेवचुध्येत्वदुःखेमप्रायणम्स
तंत्रयात् कस्मिंश्चिद्विषयेऽन्तमपिक्रयादित्यादिविधिविहितंसत्यमसत्यंसुखदुःखेनायोवेदविहितांश्च
सकलांगान्परित्यज्यात्मानमेवबुध्येत् यतस्तस्मिन् बुद्धेरविद्यानिवृत्तिस्तुपस्यक्षेमस्यप्राप्तिः तन्नि
षेधितुमाह तदेतच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धम् तदेतत्परमतंशास्त्रैःश्रुतिस्मृतिवाक्यैर्विप्रतिषिद्धंविरुद्धत्वा
द्धितमितियावत् तथाहि विद्यापरस्यार्थायस्यात्मबोधस्यावश्यकत्वेनाश्रमरहितस्यक्षेमप्राप्तिर्नफलं
किंतुप्रत्यवायइत्याह माध्यंदिनीश्रुतिः अंधंतमःप्रविशंतियेविद्यामुपासतेतेतोभूयइवतेतमोय
विद्यायांरताइतिग्रस्यार्थः येमदचेतसोविद्यामात्मज्ञानमुपेक्ष्याविद्यायांकर्मण्येवरताः तेग्रंधंत
मःप्रविशंतियेनित्यनैमित्तिकंकर्मरहितायाविद्यायामात्मज्ञानेरताग्रपि एवंकेवलोविद्याकेवलं
कर्मनिंदित्वा तयोरन्योन्यसमुच्चितयोर्मोक्षोपायत्वंविधत्तेश्रुतिः विद्यांचाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंस
हग्रविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमग्नुते इति विद्यामात्मोपासनाग्रविद्यावर्णाश्रमधर्मजातम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मन्योन्यसमुच्चितमेतमेतदुभयंयोमोक्षोपायत्वेन वेदजानाति नासांवंधतमः प्रविशति किंविद्याकर्मणो
समुच्चयः आधानोत्तरकालतत्र किंवाग्नेयाग्नीषोमीयादिवदुतयद्वा अंगप्रधानवदितिविमर्शेनि
र्णयार्थमुक्तम् अविद्ययामृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुतइति विद्ययासहादमृतंमोक्षम
श्नुतेप्राप्नोति किंतुमृत्युंमुल्यविघ्नंतीर्त्वा विद्ययात्मज्ञानेनामृतंप्राप्नोति ततश्चामृतप्राप्तिकारणभू
तयाविद्ययाविघ्नंतरणरूपमुपकारंजनयद्भिः कर्मभिः सहविद्याया अंगाद्विलक्षणः समुच्चयइति
सिद्धम् नचवाच्यम् कर्मणामत्युत्तरणेएवहेतुत्वान्नतुमोक्षे तेनात्तानिविद्यांगानीतितयाहिस
ती अविद्ययामृत्युंतरतिविद्ययाऽमृतमश्नुतइत्यर्थः क्रियारत्वेवाक्यभेदः स्यात् एकंचेदंवा
क्यंक्रियाप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रियते एककर्तृतांह्यमृत्युंतरणामृतंप्राप्नोः सम्भवते नचनिमित्तनैमित्तिक
नाद्यमंतरेणसातयोः संभवति तस्माद्विद्यांगतयाकर्मणांमोक्षप्रतिनिमित्तभावोन्वि ष्यतेयानितु
नकर्मणांनाप्रजयाधनेनत्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्यादीनिकर्मणांमोक्षं प्रति भावनिषेध
कारितानिकर्मविषयाणीत्यविरोधः यतएवमोक्षप्रतिकर्मणांनिमित्तभावोस्यतएव यआत्मान
मेवलोकमुपास्तेनेहास्यकर्मक्षीयतेइतिकर्मणोऽक्षयत्वंप्रतिपादयद्भाक्तमस्यमोक्षोपायत्वंनाम
यत्ति अक्षयंफलत्वेहित्तस्यकर्मणोऽक्षयित्वंनत्वात्मनाक्षयित्वात् अतएवविवक्षितेयत्ते ८८
नदानेनतपसाजाश्रकेनेति मोक्षोपायत्वंविद्यांगतांतृतीयाश्रुतिः प्रतिपादयति नचवाच्यम् स

त्प्रत्ययवाच्येछांगत्वेनतृतीयाकर्मणांविनयो ——तियतःप्रत्ययार्थीनृतेछंदतीपितेकर्मत्वेन
सन्नंतेषुधात्वर्थः प्रतीयतेइतिसएवप्रधानम् अतःसएवपदार्थांतरैः संबंध्यते यथाअश्वेन
झिगमिष्यतीत्यश्वस्यकरणभावोगम्यतेनतद्विछायाम् स्पष्टंचात्रकर्मणांसमुच्चये
मोक्षविशेषमाहतेनेति व्रह्मवित्तिजसः पुण्यकृच्चेति एतावत्श्रुतिविहितानिकेवलबुद्धिदोषप्राप्त
त्वप्रतिक्षेपकान्युदाहृतानि अथस्मृतिवाक्यान्युदाहियंते तत्रमनुः तपोविद्याचविप्रस्यनिःश्रे
यसकरंमतत्र तपसाकल्मषंहंतिविद्ययामृतमश्नुते अहिंसयेंद्रियासंगेर्वैदिकैश्चैवकर्मभिःतप
श्चरणैश्चोग्रैः साधयंतीहतत्परम् योगियाज्ञवल्क्यः स्वकर्मणामनुष्ठानात्समाप्तात्मनिदर्शनाद्
वेदांतानांपरिज्ञानाद्गृहस्थोपिविमुच्यते अपिशब्दादन्यपाश्रमिणएवविमुच्यंतइतिगमयति
मार्कंडेयपुराणेविहितानुष्ठानंतुनिरस्तंक्रियतेतुयः संयमोमुक्तयेमोहात्प्रत्युतार्धगतिप्र
दैः प्रक्षालयामीतिन्नवाचत्सात्मानंतुमन्यते विहितानुष्ठानेहृतैः पापैस्त्वंनविदह्यसे अविद्या
प्युपकाराय विषवज्जायतेनणाम् अनुष्ठितापुयायेनबंधायन्योयतोपिया पुलस्त्यः ज्ञानकर्म
समायोगात्परंप्राप्नोतिपुरुषः पथ्यात्रावान्नान्नसिध्यंतिउन्नेत्तस्मात्समाश्रयेत् ज्ञानंप्रधानंनतुकर्म
हीनंकर्मप्रधानंमतुबुद्धिहीनम् तस्मादुभाभ्यांतुनवस्त्रासिद्धेनैकपक्षोविहगःप्रयाति त्वा
सः योगसन्न्यस्तकर्माणंज्ञानसंछिन्नसंशयम् आत्मवंतंनकर्माणिनिबध्नंतिधनंजय व्रह्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(222)
३
या०व
अ०५
४५

एपादायकर्मणि संन्यस्तारोपितयः नैलिप्येतन्यायेनपद्मपत्रमिवांभसा दुष्कृतकर्मफलैरत्यन्तमाशं
तिनैष्ठिकीम् अयुक्तः कर्मकरणफलेसक्तोनिबध्यते अनाश्रितः कर्मफलंकार्यकर्मकरोतियः स सं
न्यासीचयोगीचननिरग्निर्नचाक्रियः यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौ
तेयतत्कुरुष्वमदर्पणम् ब्रह्मार्पणंब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतम् ब्रह्मैवतेनगंतव्यब्रह्मकर्म
समाधिना हविरर्प्पतेप्रक्षिप्यतेयेनस्रुगादिनातदर्पणं कारकेक्रियायांचब्रह्मबुद्धिकरणमने
नविधीयते ब्रह्मात्मककर्मयः समादधातिबुध्यतेसब्रह्मकर्मसमाधिः विष्णुधर्मोऽग्निनो देक
र्मणिनरश्रेष्ठ ब्रह्मणासमुदाहृते प्रवृत्तचनिवृत्तचस्वर्गमोक्षफलेहिते प्रवृत्तमपिमोक्षायक
र्मयार्थिवजायते कर्मस्वतृप्तोहृष्टमनाकांक्षत्फलंस्मृतं विष्णुः एवंजानतः कर्मकुर्वतोपि
प्रजादिकम् नवेन्मुक्तिर्द्विजश्रेष्ठैरन्यथवचनंयथा अनिर्वातेयथावह्निर्ध्यायमानः प्रणश्य
ति तथाकर्मविहीनस्यज्ञानाग्निः संप्रणश्यति तस्मादाश्रमिभिः सर्वैः नित्यंयज्ञोपवीतिभि नि
त्यनैमित्तिकंकर्मकालेकार्यं मतंद्वितैः हारीतः यथाश्वारथहीनातुरथोवास्त्रैर्विनायथा एवंतपो
ष्यविद्यस्यविद्यावाप्यतपस्वितः यथान्नंमधुसंयुक्तंमधवान्नेन संयुतं एवंतथ्रविद्याचसंयुक्तं
नेषजंमहदेवशास्त्रप्रतिषेधआत्मबोधमात्रस्यक्षेमप्रायकत्वंचोक्तितः इदानीप्रमाणा
तरप्रतिषेधमाह दुःखैःचेक्षेमप्राप्तिस्तदिहैवदुःखैरुपनेत आत्मनिदुःखैःएवंचेदमुक्तिस्तहि ४५

हैवशारीरिम्रियमाणोदिमपिदुःखैनोपलभेत समुच्चयपक्षेतुयावज्जीवमनुष्ठेयेषुकर्मसुमुक्तिरितिन
जीवस्तत्सवेधः तथाहवौधायनः परिव्राजकः परित्यउपवीतंनपरिग्रहः परिव्रजेत् अरण्यगत्वामुंडः शि
खीवा कौपीनाच्छादनः काषायसाः काषायोवस्त्ररसः तेनरक्तकाषायम् वाङ्मनः कर्मदंडैर्नृतानामद्रो
हीपवित्रन्नदोचार्थमुदकुंभानिरग्निः कार्यकुंडाणः कार्यमलाहरणम् आचमनेत्वनुदकानिरेव निवा
र्थंग्राममाश्रयेदित्युक्तम् तत्रनिवासेनकार्यंतदाह अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षंनायाद्भैक्षेनलक्षितः रहितेनि
न्दकैर्ग्रामेयात्रामात्रमलोलुपः अप्रमत्तआदरवान्अनलक्षितोनिन्दादत्तनिर्गुणित्वेनानुक्तातः अ
लोलुपः स्वादान्नलोभरहितः भिक्षुकैरन्यैर्ब्रह्मचारिप्रभृतिभिर्गृहीतन्दैविमुक्तेग्रामे प्राणधारणप्रयो
जनंचेदंपसायाहेअ्रोतिमेमुहूर्त्तत्रयेचरेत् अत्रविशेषः सप्तागारान्पसंकल्पितान्पचरेद्भैक्षमेकत्रा
टीपरिहितोजिनेनवा विधूमसन्नमुसुले विधूमेसन्नमुसुलइतिन्यायकालोयंलक्षणम् सन्नमुसु
लंयस्मिन्कालेसत्तथोक्तः मनुः एककालंचरेद्भैक्षंनप्रसज्येतविस्तरे भैक्षप्रसक्तोहियतिर्विषये
ष्वपिसज्जति अलाभेनविषादीस्यान्नाभेनहर्षयेत् प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासंगाद्विनिर्गृ
त्तः उपकरणद्रव्यमात्राः अनिषिद्धितलाभाश्चयुक्तेतेचसर्वशः अनिषिद्धितलाभैस्तुयतिर्मुक्तोपि
बध्यते अनिषिद्धिताः सत्कारपूर्वकाःलाभाः तथानचोत्पातनिमित्तान्नक्षत्रांगविद्यया नानुशा
सनंवदान्यनिंद्यालिप्सेतकर्हिचित् उत्पातोद्भुतम् निमित्तंशकुनादिअंगंवाक्षरणादिसमुद्रहस्तलक्षा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णादि वा संवत्सरः अष्टौनिदाः समादाय मुनिः सप्तपंचवाऽद्भिः अक्षपात्मतत्सर्वं भुंजीतसुसमाहितः
अरण्येनिर्जनेविप्रः पुनरात्रीतमुक्तवान् एकाकीचिंतयेन्नित्यमनोवाक्कायसंयतः यमः नैदानुग्रलचा
रीस्यान्नैकान्नाशीनवेत्क्वचित् एतच्छक्तिसामर्थ्ये असामर्थ्येतुब्राह्मणकुलेवाप्यन्नमेतेत्यादिकं यदु
क्तंवसिष्ठेनतद्द्रष्टव्यम् ब्राह्मणकुलान्नेतु अस्द्रान्नवर्जं वर्णोत्तरान्नमपिभुंजीत तदाहसएव
वशलान्नावर्जीति हारीतः आहारशुद्धौसत्त्वशुद्धिरित्याचार्याः सत्त्वमतःकरणम् बौधायनः अथनैदा
चर्याब्राह्मणोनाग्नावीनयायावरणोमनिवृत्तेवैश्वदेवनिर्वोनिषेत नवत्पूर्वंप्रचोदयेत् गोदोह
मात्रमाक्रांदेत नैदाचर्याद्युपावर्तः शुचौदेशेन्यस्य हस्तयादंप्रक्षाल्य आचम्यादित्यस्थेनिवेदयति
उद्वयंचित्रमितित्रुलणोनिवेदतित्रुलस्थानमितिविज्ञायते आधानप्रभृतियज्ञमानएवाग्नयोजवे
ति तस्यप्राणोगार्हपत्योऽपानोनाहार्यपचनोव्यानआहवनीयः उदानसभ्यौसत्यावसथ्यो य
च्चवाएतेऽग्नयआत्मस्थाआत्मन्येवजुहोति सएषआत्मयज्ञनिष्ठआत्मप्रतिष्ठआत्मानमेमनय
तीतिविज्ञायतेनक्तंत्रोदयात्वंविनजपेत्सोषमद्भिः संसृज्यौषधवत्प्राश्नीयात् प्राश्याचम्य आचम्यजो
तिष्मत्या आदित्यमुपतिष्ठेतउद्वयंतमसस्परीति वाङ्मआसन्नसोः प्राणइतिजपित्वा अथाचित
मयंलवणमुपयुंजीतयदृच्छया आहारमात्रंभुंजीतकेवलंप्राणयात्रिकम् देवलः निसंकल्पितानि
विवर्तधारणिमरणहानि अवचनेजारणोऽविदोत्र [illegible]

त्पं

नपरिहरेत्सयाचनप्रतिग्रहानिपरिहरेत् गोदोहमात्रंस्थित्वाव्रजेत् निद्रालस्यंनकुर्यात् अंत्यावस्थियतिरियं
क्रियामेवंप्रेतकर्मतत्कृत्वान्योपलब्धाप्रहितागृहीयादात्मनः संस्कृतपत्न्याधकरीवजयेत् मधुमां
सकुवीजविरहितांगृहीत्वा तद्रूपमेकांते तत्रैवपात्रेणानेनवात्मनीनत्वा मात्रयाभुंजीतयतिपात्राणि
मृन्मयदार्वलाबुमयानिच मलिनेषुहिरंध्रेषुगोवालैश्चावघर्षणम् यतिर्नाग्निमाप्नोजनाथोनियात्रा
र्थमिदादिमयानिनवंति तेषामुछिष्टानांमलिनंगोवालघर्षणंचशुद्धिहेतुः मनुः अद्भिर्मात्रासुपात्रा
णांतस्यशुद्धिर्द्रव्याणिच तेषामद्भिः स्नानंशौचंचमसानामिवाध्वरे हारीतः मृद्भारुविदलालाबुशी
र्णचर्णपात्रोवा पाणिपात्रोवाग्निकार्यंयामप्रविशेत् नोच्छिंद्यात् नोत्सृजेत् नद्भात्मयेत्तन्वा
तिमात्रमश्नीयात् शंखलिखितौ काष्ठालाबुविदलपर्णिवानामैकैक्यंनाजन्म तस्यगोवालस्यचा
सोदकपरिघर्षणंप्रत्येकंशौचम् नावामेन्नमोनिक्षिपेत् नाशुचिःस्यात्शौचं शुक्लान्नीतःपु
नराचम्यद्रव्याण्यभ्युक्षयेत् रजुयज्ञान्नदविरुद्धंस्यात् नसिंहपुराणे स्थित्यर्थमात्मनोनित्यंनिशो
टन्मथाचरेत् सायाह्नकालेविप्राणांगृहानिविचरेयुरिति उद्घाटयेच्चकवचंदक्षिणेनकरेणवै
पात्रवामकरेस्थाप्यदक्षिणेनावशेषयेत् स्याद्भिक्षार्थंवतानेनतावद्वैतसमाचरेत् ततोनिवर्त्य
तत्पात्रं संस्थाप्याचम्यसंयमी चरुरंयुतैः प्रक्षाल्यग्रासमात्रंसमाहितः सर्वव्यंजनसंयुक्तंपात्र
एकेपात्रेनिवेदयेत् सूर्यादिदेवभूतेभ्योदत्वान्नंप्रोद्यन्नारिणं भुंजीतयर्णपुटेकेपात्रेवावाग्यतोयतिः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वटार्कोश्वत्थयज्ञेषु कुंभीतिंडुकपर्णयोः कोविदारकांजनेषु नुंजीतकदाडिमः समलाः सर्व उच्यंते यतेय
त्तयः कांस्यनोजिनः कांस्यकस्य उपत्यायं गृहस्थस्य तथैव च कांस्यनोजीयतिः सर्वप्राप्नुयाद्विलिखंत
योः कुशकाशान्त्रयतिर्नित्यं कालयेन मंत्रपूर्वकम् नडुप्येतास्यतत्पात्रयज्ञेषु चमसाइव ऋथाच्च
म्य निरुक्तासुरुपतिष्ठेत नक्तंकरम् जपध्यानेति हासिषु दिनशेषं नयेद्बुधः कृतसंध्यस्ततो रात्रौ नयेद्
देवगृहादिषु पुरुषुंडरीकनिलयेध्यात्वात्मानमकल्मषत् यतिर्धर्मपरः शांतः सर्वभूतसमोवशी
प्राप्नोतियत्परमस्थानं यत्प्राप्य न निवर्त्तते अत्राश्रमेयत्प्रधानकर्मयच्चतस्य फलं तदाह संनिरुध्यं
द्रियग्रामरागद्वेषौविहायच नयहित्वाच भूतानामृतीनवति द्विजः इतद्रियवर्गं सन्निरुध्यवि
षयाप्रवणंकृत्वा तथा इंद्रियाणांविषयेन्मुखप्रवृत्तिरहितत्वेपियद्विषयगोचररागद्वेष्यसङ्गावे
ऽमृतीनावाउपपन्नेरित्यनिष्प्रेतोतंरागद्वेषौविहायचेति तथाचश्रुतिः यदासर्वेप्रमुच्यंतेका
मायेस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतेइति तथा स्वहेतुकंभूतानांनित्यमप
हत्यानुत्पादंद्विजोमृतीनवत्पदज्यते अत्रचदेजग्रहणंविवक्षितार्थम् नब्राह्मणोयलक्षणार्थम्
तथाचस्मृतंचरमंत्रयमयाकृत्यनिर्मोनिरहंकृतिः ब्राह्मणःक्षत्रियोवापिवैश्योवाप्रव्रजेद्गृ
हादिति किंचकर्त्तव्यायश्चद्विमुनिरुक्तेनविधिनायतः ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्स्वातंत्र्यकरणायच
आत्मायस्यांतःकरणस्यशुद्धिरदोषता परमात्मज्ञानोत्पत्त्यर्थमात्मनश्चस्वतंत्रज्ञानायरागद्वेष ७

मोहाधीनत्वनिरासतूपासवैराग्यमितिः कार्यो विशेषतस्तुनिरुद्वेगेणयतिना अत्रिःपरःसमाधिलाभोहि
नाशुद्धैरहलभ्यते विशुद्धयेतःकर्त्तव्योनावोब्रह्मतुकुतुप्तिः जप्येनरोधयेत्पूर्वप्राणायामैश्चशक्तितःत
तःशुद्धात्मनोब्रह्मप्रकाशमुपगच्छति प्राणायामस्तुसंशुद्धोजपेद्बहुलपूर्वयत्नतः वेदाभ्यासोहिविप्रस्य
ततःपरिहीयते प्रणवव्याहृतिपरमिहोच्यते प्रणवव्याहृतिमत्तीगायत्रीजपतस्तथा नतस्यकृत्यमस्ती
हतस्मिन्सर्वसमाप्यते अन्यस्योक्तत्रयंजप्यंशुद्धनावोद्विजोत्तमः संयम्यचेंद्रियग्राममतः प्राणयमभ्यु
सेत् अशुद्धात्माजपन्नेनः प्रत्यवैतिनसंशयः नामोतद्बहुलाभःसाद्धात्सर्वसाधारणंवचनम् अनेनो
च्चार्यमाणेनब्रह्मनिमुखतामियात् अवज्ञातोयथाचार्यः शुश्रूषुमविनाशयेत् अनुपायोपचरित
स्तथैवयरमः पुमान् तेनाविशुद्धेप्रक्षालनुर्नाप्नुयात्प्राणवंद्विजः अप्रक्षालनुरशुद्धश्चयात्पधोगतिमन्य
मन् ब्रह्मचर्यात्तपः श्रद्धानित्यमेकांतशीलता विषयेष्वस्पृहास्थैर्यंसर्वभूतदयालुता क्षमाधृति
शुचित्वंतनिरोधोमनसश्चयः एतैरुपायैस्संयुक्तस्ततः प्राणवमभ्यसेत् यमः यथायथावतधारणं
धारणंतादृशंतेरजः इंद्रियाणांतथादोषप्राणायामैर्विनिर्दहेत् संसारवैराग्यादात्मयाथात्म्यविज्ञा
नाच्चमुक्तिरुक्तायोगशास्त्रेषु तत्रवैराग्योपायतावदाह अवेक्षागतेवासश्चकर्मजागतयस्तथा आ
धयोव्याधयश्चेतिजराद्यत्पर्ययः अवेक्षयासंसृतेःपरिज्ञावनीयाः गतेवासेऽत्यंतसंकटेमा
तुर्जठरेमूत्रपुरीषपूर्णेत्यक्त्वजरायुजान्यंडिजसर्वविस्मृतदुःखस्पृष्टाणमात्रमप्यसंवेदनाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नुनवतोदरामसोन्यावऊर्ध्ववासः तथाजनन्यास्वेछयाक्रियमाणोराहारविहारविशेषैर्गर्भस्थदुःसहो
दुःखनिवहोजन्मते इत्यनुपातव्यम् प्रसवसमयेनाविनाचदुःखेनमरणादुःखिनश्रिष्यते तथापा
पकर्मजागतयः नरकेषुयतनानिशास्त्रतोज्ञेयानि अध्रुवोदुःखप्रदामनोव्यापाराः व्याधयोजरादयः
लोभाश्रविघाऽस्मिन्ता रागद्वेषानिनिवेशाः लोभाजरावयोवयाछरीरजर्जरता रूपविपर्ययः मुर
पस्यदुरूपता कुसितेषुत्स्रकरादिजातिसहस्रेषुनवोजन्मप्रियस्यालाभोलब्धस्यवानाशः अप्रि
यस्यप्राप्तिरविनाशश्चेत्पादयोर्यावेद्यात्तत्वतःपरिभावनीयाः मनुः अवेक्षेतगतीर्दृष्ट्वा
मदोषसमुद्भवाः निरयेचैवयतनं यातनाश्चयमक्षये विप्रयोगप्रियैश्चैवसंप्रयोगंतथाप्रियैःजरया
चानिभवंव्याधिनिश्चयपीडनम् देहादुत्क्रमणंचास्मादुगर्भेचसंभवः योनिकोटिसहस्रेषुस
तीश्चास्यांतरात्मनः अधर्मसंभवंचैवदुःखयोगंशरीरिणाम् धर्मार्थप्रभवंचैवसुखसंयोगमक्ष
यम् देहेषुचैवोपपत्तिमुक्तमेषधर्मेषुच अध्रुवचेषुभूतेषुदुर्ज्ञानमक्षतात्मनिः यमक्षयेयमग
हे अशुचित्वंशुचित्वस्यप्रियाप्रियविपर्ययान् गर्भवासेध्रुवंसंतिपश्यन्नुच्यतेनान्यथा पश्येदित्यनु
वर्तौविष्णुः जन्मसमयेदुःखोनिकैसंकटनिर्गमाद्महादुःखानुभवनम् मार्कंडेयपुराणे पुत्रउवा
च निषेकमार्जनिस्त्रीणांवीजप्रासेरजःस्थितिम् विमुक्तमात्रोनरकात्स्वर्गाद्वापिप्रयद्यते नानिन्
ततःस्थैर्यंयानिवीजहृयंपित्तः कललत्वंचुदलतःपेश्यत्वमेवच पेश्णायथात्तवीजस्यश्रे

४८

कुरादेःसमुद्भवः अंगानांतद्भवत्यतिःपंचानामनुभागशः उर्ध्वशाखंगुलीनेत्रनासास्यश्रवणानिच प्रोद्भे
दांतिचांगेष्वसक्तद्भेत्योनखालकम् समंसमद्भिमायातित्तेनैवोद्भवकोशकः नारिकेलीफलंयद्वत्सक्षो
द्भेदंचद्भिमछति तद्वत्प्रायात्पसौदृढिंसकोशोघोमुखःस्थितः एवंदृढिंक्रमाद्यातिजंतुःस्त्रीगर्भसंस्थितः त
तेतुजानुपार्श्वान्यांकरोसंन्यस्यवर्द्धते अंगुष्ठौचोर्ध्वसंन्यस्यजान्वोरंघेतथांगुलीः जानुपस्तंतथानेत्रं
नुमध्येचनासिकम् स्फिजौपार्श्वद्वयस्थौचजानुमध्येवस्थितौ एवंदृढिंक्रमाद्यातिजंतुःस्त्रीगर्भसं
स्थितः अधःस्यावोदरंजंतुर्यथारूपयथास्थितिः काठिन्यमश्रियातिनुक्तपीतेनजीवति पुण्यापुण्यपरा
यमयीस्थितिर्जंतोस्तथोदरे नानिराप्यायनीनाड्यांतस्यनिबध्यते स्त्रीणांतथास्यशिरसोनिबद्धोप
जायते क्रमेतिचुक्षिपोतानिस्त्रीणांगर्भोदरेतथा तथाप्यायतदेहोसौजंतुर्दृढिंसुपैतिवैस्मृतिंतत्र
प्रयांत्यस्यचकाः संसारस्मरयः ततोनिर्वेदमायातिपीड्यमानस्ततस्ततः पुनर्नैवंकरिष्यामिमुक्तमा
त्रइहोदातदयथातथाकरिष्यामिगर्भेनाप्यात्मा हयथा इतिचिंत्यतेस्मत्वाजन्मदुःखशतानिवै
यानिपूर्वानुभूतानिदेवत्वतात्मजानिवै ततःकालक्रमाज्जंतुःपरिवर्त्तेत्पधोमुखः नवमेदशमेवा
पिमासिसंजायतेपुनः निष्क्रष्यमाणोवातेनप्राजायत्येनपीड्यते निष्क्रम्यतेचविलपंस्ततोदुःखेनपीडि
तः निष्क्रांतश्चोदरान्मूछांमुहुरासाद्यतिष्ठते प्राप्तोतिचेतनांचासौवायुस्पर्शसुखान्वितः ततस्तंवैष्ण
वीमायासमाक्रंदतिमोहिनी तयाविमोहितात्मासौज्ञाननाशमवाप्नुते वैराग्योपायमुक्तंज्ञानोपाय

साद् ध्यानयोगेनसंहृष्ट सूक्ष्मआत्मानिस्थितःध्यानंचयोगश्चध्यानयोगम् तेनात्मक्षेत्रज्ञोऽ
ध्येयः सदमः आत्मनिपरमात्मनितादात्मेनव्यवस्थितःसन्हृष्टसम्पादृष्टव्यः परमात्मैवाहमित्यपरो
क्षीयकार्यःध्यानंपरमात्मैवाहमितिचिंतासंततिः योगोविषयांतरेन्यश्चित्तवृत्तिनिरोधः दक्षः वृत्ति
हीनंमनः कृत्वाक्षेत्रज्ञंपरमात्मनि एकीकृत्यविशुद्धचेतयोगोयंमुखउच्यतेसर्वभाव विनिर्मुक्तो क्षे
त्रज्ञंब्रह्मणिन्यसेत् एतद्ध्यानंतुयोगश्चशेषोयं ग्रंथविस्तरः पुलस्यः कुत्रतिष्ठतिगोविंदोवाक्यार्थ
हृतचेतसाम् तस्मान्निःसंगचित्तेनराकाश्रितंविशुद्धहरिः ददः नमो नमंत्र कुरुकैरने कैश्रुतेस्त
था लोकयात्रानियुक्तस्ययोगोनवर्तिकस्यचित् अनियोगात्तथाग्यास्यात्तस्मिन्नेवसुनिश्चयात् यु
नःपुनश्चनिर्वेदाद्योगःसिध्यतिनान्यथा शास्त्र प्रायात्रायरात्रेषुयोगी नित्यमतंद्रितः ध्यायेत्पुरु
षंविश्वनिर्गुणंयंचविशाकम् तथा प्रशांतात्माचतुर्विंशात्पात्त्वे व्यतीतंचित्तयेन्नित्यमतींद्रियम
गुणशब्दस्पर्शरूपरसगंधातीतंसर्वस्थमतिस्थंतंसर्वगमतिसूक्ष्मम् सर्वतः पाणिपादांतंसर्वतो
क्षिशिरोमुखम् सर्वतः सर्वेंद्रियशक्तिमेंबध्यायेत् संवत्सरेणयोगाविर्नोवर्तिविचारश्चविवे
कश्चवितर्कश्चोपजायते मुनेः समादधानस्यप्रथमध्यानमादितः कुणकुत्माषपिण्याकशाकयव
सक्तवः तथामूलफलेनेंद्रियपर्यायेणोपयोजयेत् विविक्तचारीलघ्वाशीतपस्वीनियतेंद्रियः ज्ञान
[illegible] निश्चारेणमन

सापरंतदधिगच्छति दत्तात्रेयः निवातेविजनस्थानेतीर्तितेनायमर्थः परमात्मानोजीवात्मानप्रवर्तिप्रकाशं
तइति परमात्मनश्चप्रकाशमिनित्तत्वात्तस्यनासासर्वमिदंविनातीतिश्रुतिसिद्धम् हिशब्दःप्रसिद्धौ प्रसिद्धत्वे
तत्श्रुतितःश्रुतिश्चेयम् यथाग्नेःक्षुद्रविस्फुलिंगालक्षुरंत्येवमस्मादात्मनः सर्वेप्राणाःसर्वेलोकाः सर्वेदेवाः
सर्वाणिभूतानिव्युच्चरंतीतिअयमर्थः यथाग्नित्वेनविस्फुलिंगवर्त्तिनोलोहपिंडवर्त्तिनश्चैरनेदेपिलोह
गोलकेतदेशत्वोपाधित्वाद्भेदबुद्धिर्नवतः एवंमतःकरणत्वोपाधित्वेदात्परमात्मनःपरस्य
तश्चजीवानांनेदःस्वभावतत्स्वभिन्नवदनेदएव तेनोपाधिकृतेदाश्रयोध्यानध्येयभावः स्वाभाविकत्वे
दापेक्ष्यमेवपदस्यनमित्यविरोधः ननुयदिजीवःपरेणनित्यस्तर्हिकथमसौकाम्यानि निषिद्धानित्यकर्मा
णिचबंधहेतूनिकुरुतेत्यत्राह तत्रात्महिस्वयंकिंचित्कर्मकिंचित्स्वभावतः करोतिकिंचिदन्यासाद्धर्मा
दीन्याश्रयम् तत्रपरमात्मनाव्योपहितस्यजीवत्वेस्थितेसजीवत्वमापन्नआत्माकिंचिदौदासीन्यंप्रत्यु
तिस्वरूपंस्वाश्रितंस्वयंकरोति किंचित्तुयागादिस्वभावतःकरोति स्वआत्मीयः स्वकीयकर्माक्षिप्तोदेहादि
भावःस्वभावस्तत्रहोमादिकमिदंकरिष्येइदंनकरिष्येइत्येवमात्मकंमनोरूपंस्वभावतआत्माकरोति मतो
गतोहियागादिकर्मविशेषआत्मकर्त्तृकः नचान्यस्यव्यापारःकथमन्यस्यकर्त्तृत्वमितिवाच्यम्दृष्टत्वाद्हि रथेन
गच्छतश्चक्षुषागच्छति इतिप्रयोगात्प्रतिपत्तेश्च रथाश्वसमवेतेपिगमनेरथिनोश्वादेःकर्त्तृत्वम् तत्र
यश्चयोःकरणत्वमेवमस्वतंत्रकर्त्तृत्वमुच्यते तेनबुद्धिशरीरेंद्रियस्योपिकर्मणआत्मनःस्वतंत्रकर्त्तृत्वं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(22८)
३
या० व
अ० प
५१
५०

युज्यते यदीत्थमात्मनो कर्त्तृत्वं कथ्यते केषांचिद्धर्मकारिणः केचिदधर्मकारिण इत्यस्योत्तरं ब्रूते किंचिदभ्यासादितियो नखलुपूर्वमभ्युक्रियान्यस्तासउत्तरेष्वपि न्यवेषुधर्मं करोति एवमधर्ममपिकश्चित् तत्र यसंस्कारवशात्किंचिदेवकर्म करोति यथा कश्चिद्वेदानेरभ्यस्येत कश्चिदध्ययनेकश्चिदध्ययने कश्चिन्नयसीति तथाकश्चित्वेषुनिकश्चिद्विंसायांकश्चित्त्याहुष्टेइति ततश्चात्मनः सर्वस्यापि अनाद्युपाधियोगनिबंधना विद्यावशात्कास्वेषु निषिद्धेषुकर्मसुकर्त्तृत्वोपपद्यतइति यदिचजीवपरयोरनेदः त्वन्नाविकस्तर्हिजगत्कारणत्वाद्व्ययत्ववोऽखिलादयः परमात्मधर्माजीवेपिसंति ततश्चकथमसौजातइत्युच्यते तत्राह निमित्तमक्षरःकर्त्तावोऽवक्षावशीयुणी अजः शरीरग्रहणात्सजात इतिकीर्त्यते यद्यप्यसौ जन्मरहित एवस्वभावतः तथापिजन्मवतः शरीरस्य ग्रहणादुपाधित्वेनात्मनो स्वीकारात्तदुपहितेनतत्प्रेणाजातइत्युच्यते तस्याजत्वेप्रमेयेनिमित्तत्वादिकंप्रमाणतयोपन्यस्य नियन्तासौनिमित्तकारणमविरोधस्यकार्यजातस्यतस्मादजः नचकार्यस्यसत्तस्त्वादेरिवासज्जगन्निमित्तता वाच्यायमादक्षरोऽसंभववद्व्ययवत्त्वेशरीरोनित्यव्ययवत्वात् ननुनिष्ठयवस्यापिकारणस्यकर्मणोगुणस्यचविनाशित्वंदृष्टमत्रतः कथमक्षरमित्यत्रोक्तम् कर्त्तेतिकर्त्तीस्वतंत्रः तेनपरतंत्रान्यागुणकर्मान्यान्यः स्वतंत्रस्यचनित्यव्ययत्वेनित्यत्वंगमयति मात्वंपरिकल्पितमव्यक्तमेवजगत्कर्त्तृनपुनरात्मेति निरासायोक्तम्वो ३ इति विधिनोक्तो योगयजनयोगप्रसाधनादिरचनयोपेतंजगत्प्राक्संप्रधार्यव्यक्तेनरानुयात्कर्त्तु

५०
५१

म् अचेनत्वात् परमात्मासुसकलमेवकार्यजातंविमलदूरतलनुलितामलकफलवदाकलयतीतिसुज्ञातस्यकर्त्तृता नचास्यैतविततस्यजगतः कथमात्माकर्त्तेतिवाच्यम् यस्मादसौप्रलयहदनतइत्यर्थः नचवाच्यम्ज्ञानिनःपरमात्मनःस्वतंत्रतः सहायतश्चविलक्षणस्यकथमिवविलक्षणंकार्यजनकमितियतः सगुणोगुणोत्रशक्तिरविशेषाच्चसर्वप्रकाराऽऽम्यते ततश्चसर्वप्रकारशक्तिमत्वाद्युज्यते तस्यविचित्रकार्यरचनाचतुरत्वम् ननुसचर्वशक्तिरप्ययंकार्यंकुर्वाणः कुलालादिवत्करणादिसहकार्यकारणकलापमपेक्ष्यैवकर्त्ताभवेत् नपुनर्द्वितीयः नचजनर्द्वितीयः नचजगत्सृष्टेःप्रागयंसद्वितीयः अतोस्यकर्त्तृत्वमनुपपन्नमित्यस्योत्तरम्वशीति वाशीस्वकृदोनत्वाधीनइतियोवत्र अयमभिप्रायः नतस्यजगत्कर्त्तृसेमनुमानगम्यम् यत्तर्केणावाध्यते किंतुज्ञानैकवेद्यंशास्त्रंच तस्माद्धाणत्तस्मादात्मनआकाशः सम्भूतइत्यादिकमेकाभिनावपरमात्मनः सकलकार्यकारितामाचष्टे तस्यचतत्कर्तृविरोधः शारीरकमीमांसाच्यासंज्ञालिनामपरिहारएवसहदृष्टेतेन शरीरग्रहणप्रकरमप्याह सगीदेसयथाकाशंवायुर्ज्योतिर्जलंमही सृजत्येदोत्तरगुणात्सयादत्तेनवनपि यथाजगत्सृष्टादौयरमात्माकाशादीनर्थानेदोत्तरगुणान्सृजति तत्राकाशस्यशब्दाकोगुणः सचस्यशीघ्रवायोः तौचस्पर्शंचतेजः तेचरसश्चाप्तस्यगंधः पंचमः क्षितेएवमाकाशादीनामेकोत्तरगुणतात्तन्यथोत्पादयति तथाभवज्जायमानः तानेवाकाशादीञ्शरीरारंभकतयास्वीकुरुते आकाशादिस्वीकारप्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कारमाह आहुत्याप्यायतेसूर्यस्तस्माद्दशिरधोषधिः तदन्नरसरूपेणशुक्रत्वमुपगच्छति स्त्रीपुंसयोश्चसंयोगेवि
शुद्धेशुक्रशोणिते पंचधात्वात्मकंषष्ठआदत्तेयुगप्रभुः आकृत्याचपुरोडाशादिकतयाव्यवस्थितया
सूर्यः सूर्यमंडलमाप्यायते रसेनोपचीयते तस्मात्सूर्यमंडलाद्दशिरधोषधीः व्रीह्यादिः
जात्यभिप्रायमेकवचनम् तस्माओषधेः संवधि ओदनाद्यन्नंस्त्रीपुंसान्नासमत्यवहृतंरसलोहितादि
परम्परयाशुक्रत्वंबीजत्वंस्त्रीपुंसयोः शरीरिप्रतिपद्यते ततःस्त्रीपुंसालेतयोः संयोगेमिथुनीभावे य
द्विशुक्रंवातपित्ताद्यनुपहतंशुक्रशोणितंचपरस्परसमाहतमेकत्वमुपगतम् तत्रनरः प्रजापतयोहियं
चधातवः तान्युपगृह्यदेवशरीरार्थंस्वयंषष्ठमादत्ते आत्मापिधातुसाद्वाच्यइतिन्यायेनुषष्ठग्रहणा
म् प्रजुर्जगत्त्वामोस्वामित्वंचापरमोसात्वात तद्वुत्क्रमीतासुमभेवोक्तो जीवलोकेजीवयतः सनातनइ
ति किंच इंद्रियाणिमनःप्राणोज्ञानमायुः सुखंधृतिः धारणाप्रेरणाडुःखमिच्छाहंकारएवच प्रयत्न
आकृतिर्वर्णः स्वरहेतोश्चवाचवो तस्यैतदात्मनः सर्वमनादेरादिमिच्छतः तस्यजीवस्यानादेः शरीरादि
मिच्छतः इंद्रियादिकमात्मजमात्मार्जितधर्माधर्मजन्यत्वात् इंद्रियाणिवाक्यकरणानिवक्ष्यमाणानिम
नोन्तःकरणम् प्राणः पंचवृत्तिः शारीरोवायुः ज्ञानमवबोधः आयुः प्राणधारणम् सुखमाह्लादः धृ
तिः शरीरेंद्रियस्थैर्यंधारणात्मकरणशक्तिः प्रेरणमिंद्रियाणाम् दुःखंपीडाइच्छारागः अहंकारोनिमा
नः प्रयत्नउद्यमः आकृतिर्जातिः सुरनरतिर्यक्त्वादिः शरीरावयवसंस्थानविशेषोवा वर्णोब्राह्मण

त्वादिः गौरत्वादिर्वा स्वरोध्वनिः देवोप्रीतिः नवान्नवोविनवत्तद्विपर्ययो अल्पस्तस्यापिशुक्रशोणितस्यम
हाकायारंभेयथैकक्रममाह प्रथमेमासिसंक्लेदनतोधातुर्विमूर्छितः मास्यर्बुदंद्वितीयेतृतीयेगैंद्वि
येसुतः पंचोक्तःपंचत्वतात्मकोधातुः प्रथमगर्भमासिसंक्लेदनतः परित्यक्तांयतद्व्यत्वादिमूर्छितोघना
वस्थांप्राप्तुमुन्मुखोभवति यथाइत्थंभूतद्रव्यसमवेतम् द्वितीयेतुमासितत्शुक्रशोणितंमेदुदंभवति
विवक्षुभवतीत्यर्थः अर्बुदंविदह्यमानंसात्मकोव्याधिशोषःतस्मादभ्रान्तवतीत्यर्थः तृतीयेमासिअंगैः शि
रःप्रभृतिभिरिंद्रियैरिंद्रियैरिंद्रियायतनैःकर्णनयनघ्राणादिनिर्जिह्वापाणिपादिनिर्व्यक्तोभवति
आत्मेंद्रियाणामुत्पत्त्युत्क्रमसदृशमंतरावयवसंस्थितिपुरुषक्रमोभवतीत्यर्थः तृतीयमासगतमेवांतरवयवं
तरमाह आकाशात्लाघवंसौक्ष्म्यात्शब्दश्रोत्रत्वादिकम् वायोस्पर्शंनंचेष्टाव्यूहनंरोल्यमेवच पित्तादुद
रीनाभिमोषरूपंप्रकाशात्तम् रसेनोरशनौत्पत्तेरुक्लेदसमार्दवम् नमेर्गंधतथा घ्राणंगौरवंमूर्त्तिमेव
च आत्मागरुत्वात्यजःसर्वतृतीयेस्पर्शनम् लाघवमृदुत्वम् सौक्ष्म्यंशरीरांतःस्थितस्यस्वेदादेर्वहिर्नि
प्रत्यवरोधकत्वम् उच्चारणादोसत्तिरात्सिद्धिसामर्थ्यम् श्रोत्रंश्रवणेंद्रियम्बलंसामर्थ्यम् आदि
रात्तंग्रादिमुखेरियपरिग्रहः एतत्सर्वमाकाशात्तृतीयेमासि अजोपिजायमानेशरीरेआत्मागरुत्वति
एवंवायोःस्पर्शनेत्वगिंद्रियंचेष्टास्पंदनंव्यूहनमवयवविभागोरूक्षत्वस्पर्शनौ पित्तात्तेजसतुदर्श
नंचक्षुरिंद्रियं पंक्तिभुक्तस्यपरिणतिम् औरसंगात्राणाम् रूपंगौरादिप्रकाशतांकांतिमत्तां रसन्योज

Indira Gandhi National Centre for the Arts

लेन्द्रियमस्रसनम् रसोपलब्धकमिंद्रियम् स्पर्शत्वगात्रेषुलेष्मरूक्षत्वम् क्लेदमार्द्रत्वम् घ्राणेगंधं घ्राणेगं
धग्राहकमिंद्रियम् गौरवंनारवत्वं मूर्तिःकठिन्यंएतत्सर्वंतत्तोयेमासिआत्मागर्भोवातंतश्चतुर्थेमासिस्पंद
दते गात्रंवंचयतीत्यर्थः अत्रगर्भोपनिषत् आकाशात्शब्दःश्रोत्रंतिविक्ततासर्वछिद्रसमूहः तयाशब्दोयोम
र्षस्तेदणायत्पीत्वाजिह्वातालुतासंतापवर्णरूपेंद्रियाणितैजसानि चतुर्थेमासिगर्भस्यहृदयंप्रकाशंयत्कार्यंतदाह
दोहदस्याप्रदानेनगर्भोदोषमापद्येतमुह्येत्वैरूप्यंमरणंवापितस्मात्कार्यंप्रियंस्त्रियाःगर्भवत्यापेक्षितंवस्तु
दोहदःतस्याप्रदानेनगर्भस्यदोषोव्याध्यादिर्विरूपतांअंगविरूपतांमरणंवास्यात् एतस्माद्धेतोः स्त्रि
याःप्रियंकार्यम् दोहदोहेयइत्यर्थः किंच स्थेर्यंचतुर्थेत्वंगानांपंचमेरोमाणितोरूवःषष्ठेबलस्यवर्णस्यु
नखरोमाणिचसंजवः चतुर्थेगर्भमासेअंगानांशिरःप्रभृतीनांदार्ढ्यंभवति पंचमेतुरोमाणितोरूवःरो
माणितस्मात्तस्योरूवःबलवर्णनखत्वगुहानांषष्ठेमासिसंभवोवेदितव्यः किंचमनश्चेतन्ययुक्तोसौगा
ढीस्यायुशिरान्वितः सप्तमेवाष्टमेवापित्वंगंमासस्मृतिवानपि मनसातःकरणेनचेतन्येनविषय
प्रकाशनेन जाडीनिर्धमनीप्रवृत्तिनिःरज्जुतुल्यानिर्युतःसप्तमेमास्यसौगर्भोभवति अष्टमेत्वचामो
सेनस्मृत्योजोपेतोभवति इतिवेदितव्यम् अपिचखुनर्गर्भंपुनर्धात्रीमोजसस्यप्रधावति अष्टमेमा
स्यतोगर्भोजातःप्राणैर्विमुज्यते गर्भस्याष्टमेमासिओजोजीवनहेतुर्बलम् धात्रीनाभिमाप्यापिवाग
र्भंचप्रतिधावति अतएवाष्टमेमासिरजातःप्राणिनचिरंजीवति नवमेदशमेमासिप्रबलैःसूतिमा

रुतेःनिःसार्यतेवाणइवयंत्रछिद्रेणसज्वरः नवमेदशमेमासिप्रबलैर्बलवत्तरैः प्रसवहेतुभिर्वातैर्यंत्रछि
द्रेणोनिष्ठीवेणनिःसार्यतेप्रेर्यतेवाणइवास्वतंत्रः तस्यावद्धायोजातोजंतुर्ज्वरवान्भवति निरतिशय
दुःखातिशयवशात् अथशरीरंनिरूपयति तस्यषोढाशरीराणिषडंगधारयंतिच षडंगानितथास्थीनि
सहषष्ठान्यात्तत्रयम् जरायुजमंडजंस्वेदजमुद्भिज्जं आतिवाहिकंयातनाधीयमिति षट्प्रकाराणित
स्यजीवस्यशरीराणितानियउत्पित्सवधारयंतिषण्णांत्वगेवनियता अन्यद्दृश्यमाणंषडंगत्वादिकंमानियत
म् इतिज्ञापयितुंपुनःषड्ग्रहणंमंडजस्वेदजोद्भिज्जानांषडंगत्वाद्धत्तावात् षडंगानीत्यादिनामनुष्यशरीर
मेवनिरूपयति अतएवह्यति इत्येतदस्थिरंवर्ष्मयस्यसोयंतथोक्तइतिशिरःपाणीपादौमध्यंकाय
इतिषडंगानि अस्थीनिचषडधिकानित्रयसंख्याकानि मनुष्यशरीरंधारयंतीतिवक्तव्येनांतमपिसं
धिवशादेवंवचनांततयाविपरिणामनीयम् उक्तामस्थिसंख्यामुपपादयितुमाह स्थालैःसहचतुःष
ष्टिर्दंताविंशतिर्नखाःपाणिपादशलाकाश्चतासांस्थानंचतुष्टयम् दंताद्वात्रिंशद्दानिशादंतेषां
स्थानसंज्ञकानि आयतनास्थीनि एवंसप्तशतदंताश्चताश्चतुःषष्टिर्भवंति स्थालैरितिविस्पष्टार्थंपाठः
स्थालास्थिनिःसृतेत्यर्थःनखाश्चविंशतिः पाणेश्चपादयोश्चांगुलिमूलानिशलाकास्ताश्चविंशतिः तासांचत्रा
णांस्थानमस्थिचतुष्टयम् एवमष्टोत्तरास्थिशतम् षष्टयंगुलीनांद्वेपाष्णोरंगुल्फेषुचचतुष्टयम् च
त्वार्यरत्निकास्थीनिजंघयोस्तावदेवतु एकैकस्यामंगुल्यामस्थित्रयं ततश्चसर्वासामंगुलीनांषष्टिरस्थी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि पद्यो: पश्चिमौ नागौ पार्श्वतयोरास्थिद्वयम् जंघापार्ष्णिः संधिप्रदेशावंतर्वारिरवस्थितौ एकत्रपादेयुग्मौ
ततश्च पादयोर्युग्मेषु च त्रयस्त्रिंशदस्थीनि अरत्निरेवारत्निकः यद्यप्यत्र श्लोके प्राणवर्त्तते तथाप्यत्रा-
स्थिचतुष्टयसंख्यासंपत्त्यर्थं प्रयुज्यमानः समयमेवदत्तमाह एवमरत्निकास्थीनि च त्वारिंशत्संवंति जं
घाश्च कोपिसमत्वादवचनेत्र तथा च जंघयोरेवं चत्वारिंशदस्थीनि एषा चतुःसप्ततिः पूर्वेणाष्टशते
नसहिता शीतं किंच द्वे द्वे जानुकपोलोरुफलकासंसमुद्भवे अद्धतालक्रोश्रोणी फलके च विनीदिशो
त्र जानुनी जंघोरुसंधीकपोलौ गल्लौ ऊरुसंस्थिनीत्तेचफलकाकारे असौवाङ्मूले तथा अद्धताल-
षट्के हेऽप्रांतास्थिनी श्रोणिफलके जंघास्पृष्टमध्यदेशौ एतत्समुद्भवे प्रत्यनिधानं द्वे द्वे अस्थिनी एवं
विधयासंख्यया सह चतुर्नवत्यधिकं शतम् किंचनगास्थ्येकं तथाष्टे चत्वारिंशच्चपंचच ग्रीवापंच
दशास्थीनि जत्रुके त्वेकं तथाष्टे पंचचत्वारिंशत ग्रीवायांपंचदशजत्रु
णिउरोसयोः संधौ एकं हनुश्चिबुकं तदप्येकास्थि सैषात्रिषष्टिः पूर्वयासंख्ययासहशतद्वयंसप्त
पंचाशदधिकं किंच तन्मूलेहेललाटाक्षिगंडनासाधनास्थिकाः पार्श्वकाः स्थानकैः सार्धमुद्देशद्वि
सप्ततिः तन्मूले हनुमूले द्वे अस्थिनी तथा ललाटास्थ्येकं तथा क्षणौ द्वे गंडयोर्द्वेकपोलाद्विमध्यप्र
त्रयोगंतौ नासाधनसंज्ञकेनास्थ्नावेदितव्याः तेनतदस्थिएकं पार्श्वकावक्रयः तास्थ्नाकैरर्बुदस

तत्रयम् किंच द्वौसंख्यौकपालानिचत्वारिशिरसस्तथा उरः सप्तदशास्थीनिपुरुषस्यास्थिसंग्रहः नक
र्णमध्यप्रदेशौशंखौनामास्थिनी शिरःसंधीनिकपालाकाराणिचत्वारि यत्तुनवकपालानिशिरइतिश्रु
तिवचनम् तत्रशिरः शब्दः समुदायेशिरसिवर्त्तते तत्रतुमुखरहितत्वेनाविरोधः उरोवक्षस्तस्यस
प्तदश तथात्रयोविंशतिः पूर्वसंख्योपेताः षष्ट्यधिकंशततत्रयम् एषपुरुषस्यमनुष्यशरीरस्यशरीर
णामस्थिसंख्यासंग्रहः शरीरेनिरूपेंद्रियाणिनिरूपणीयानिशरीरायत्तत्वात्तेषांतानिचांतीद्रियाणीति
नासिकाघ्रेयव्यतिरेकानुविधायिगंधाघ्रेयनुभववलेनकल्पानि अतोविषयनिरूपणमुखेननासि
कादिशब्दलक्षणीयतयाघ्राणादीनि ज्ञानेंद्रियाणिपाठगंधरूपरसस्पर्शशब्दास्तद्विषयाः स्मृताः नासि
कालोचनेजिह्वात्वक्श्रोत्रेंद्रियाणिचगंधादयो विषयास्तद्ग्राहकाणि नासिकादीनि नासाघ्रेष्टा
नानिज्ञानेंद्रियाणिपंचवेदितव्यानिइतितात्पर्यार्थः विषयाश्रयत्वयोगज्ञगंधादिनानियतोग्राह्यता
वइतिगम्यते अन्यत्रज्ञानेहिविषयशब्दः प्रयुज्यतेतेनगंधत्वमेवयः साक्षात्करयति नासाघ्रेष्टनं
तदेकमिंद्रियम् तथाचान्वर्थो जिघ्रत्यनेनेतित्वप्रत्ययेनाघ्राणशब्दः एवंगुणानामध्येरूपस्यैवसाक्षात्कारनि
मित्तंनयनायतनमपरमिंद्रियम् चेष्टतेनेनेतिव्युत्पत्त्यात्तत्रचक्षुःशब्दःप्रयुज्यते तथारसंप्रत्येवंग्रा
णंजिह्वायतनंरसनेंद्रियमियतनमपरमिंद्रियम् चेष्टतेनेनेतिव्युत्पत्यातंत्रचक्षुःशब्दःप्रयुज्यते
तथारसंप्रत्येवंकारणंजिह्वायतनंरसनेंद्रियमिंद्रियांतरेभ्योऽनत्र एवमेवस्पर्शमात्रोपलंभहेतुत्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गायतनं स्पर्शनम् तच्चैवत्वगेकं ग्राहकं श्रोत्रम् जातस्पर्शादीनि प्राक्तनेंद्रियाणि प्रवर्त्तते ततः कर्मेंद्रियाणी
ति ज्ञानेंद्रियेभ्यः पश्चात्कर्मेंद्रियाण्याह हस्तौ पुरुषस्य पायुर्जिह्वायादौ पंचैवकर्मेंद्रियाणि जानीतमनस्तै
जो नायात्मकम् हस्ताधिष्ठानानि पंचकर्मेंद्रियाणि कर्मसिध्यकृत्स्यमानानि कर्मेंद्रियाणि तत्रादानल
क्षणस्यैवकर्मणः कारणं हस्ताधिष्ठानं हस्तशब्दवाच्यमेकमिंद्रियम् अपरंतु मत्रपुरीषविसर्गकारणा
त्तयोपात्तम् पायुधिष्ठानं तत्त्वदलक्षणीयम् तृतीयंतु शुक्रशोणितविसर्गायत्तद्वितानं विशेषकर
णंउपस्थशब्दवाच्यम् प्रजननायतनमुपस्थशब्देनैवेतिलक्ष्यते अपरंतु गतिरूपकर्मकारणंपाद
द्वयाधिष्ठानंपादाविति लक्ष्यते आहारकारणंतु जिह्वायतनत्वाज्जिह्वाशब्दलक्ष्यमिंद्रियम् उन्मेषनि
मेषात्मकंतुकर्मनेंद्रियविशेषकल्पकम् वायुमात्रसाध्यत्वाद्दृश्यंवनस्पतिपर्णादीतद्यावि धंकर्म
वायुसाध्यम् मनश्चांतःकरणात्तच्चैवमयात्मकंज्ञानकर्मेंद्रियात्मकम् हेमुनयोजानीतन्नान्यविष
यं हिमनसिनप्राणात्मकं नापिहस्तादिकंस्वकार्यपर्याप्तंभवतीति मनुः श्रोत्रंत्वक्चक्षुर्जिह्वाना
सिकाचैवपंचमी पायूपस्थौ हस्तपादौ वाक्चैवदशमीस्मृता ज्ञानेंद्रियाणि पंचैवश्रोत्रादीन्यनुपूर्व
शः कर्मेंद्रियाणिपंचैवपायादीनिप्रचक्षते एकादशमनोज्ञेयंस्वगुणेनोभयात्मकम् यस्मिञ्जिते
जितावेतौभवतः पंचकौयुगपदिंद्रियाणामायतनान्युक्तानिप्राणस्यकोष्ठस्थंचवर्त्तेवायोरायत

नान्यतोनवतः पंचकौयुगपदिंद्रियाणामायतनान्युक्तानिप्राणस्यकोष्ठस्थंचवर्त्तेवायोरायत
नान्यतोनवतः पंचकौयुगपदिंद्रियाणामायतनान्युक्तानिप्राणस्यकोष्ठस्थंचवर्त्तेवायोरायत

स्यायतनानितु नाभ्यादीनिप्राणस्यायतनानिस्थानानि एष्वायतमानः प्राणः स्वकार्यंकरोति तस्मा
त्तंवशीकर्त्तुमेषुस्थानेषुधारयेत् ओजोनामहृदयकमलवर्त्तिद्रवंकिंचिद्व्यापिसकलमन्यत्र प्रपंचे
नजठरावयवानाह वपावसावहनंननाभिः लोमयकृत्प्लिहा क्षुद्रांत्रंवृक्कौवस्तिः पुरीषाधानमे
वच आमाशयोथ हृदयस्थूलांत्रंयुग्मेवच उत्तरौचयुगौकोष्ठौविस्तरोयमुदाहृतः वपादिगणोर्थ
गणः प्राणायतनविस्तारत्वेनोदाहृतः वपावसेप्रसिद्धे आवहननंनयत्यसृक्किट्कंपुरुषमितिवचनात्
तेलोमसवृक्कयोस्तिकप्रसिद्धम् यकृत्प्लीहवत्सयआयुर्वेदप्रसिद्धः क्षुद्रांत्रंस्थूलांत्रम् पुरीषाधान
पक्वाशयः अपक्वस्थानमामाशयः वाक्षौडुंबलदंतवर्त्तवस्थितम् मंडलद्वयमुक्तरोगुदौ एषक्षो
द्रोजाढरोविस्तरउक्तः अधुनासकलमेवशरीरप्रपंचेनाह ननीनिकेचाक्षिकूटशुक्लीकर्णयुत्र
कौकर्णशष्कुलीवेदनावेशावोष्ठौकुकुंदरेवंक्षणौवृषणौवृक्कौश्लेष्मसंघातकौस्तनौ उपजिह्वा
स्फिजौवाङ्क्षजंघारुचपिंडिकः तालुदरवस्त्रीर्षचिबुकंगलशुंडिके अक्षिवुश्चैवमेतानिस्था
नान्यत्रशरीरेक्षनीनिकेनेत्रतारे अक्षिकूटेपक्ष्मणीशुक्लीकर्णशष्कुलीकर्णपुत्रौकर्णशो
ष्कुलीदंतावेशोदंतपात्त्यौ कुकुंदरोनितंबकूपकौवंक्षणोजघनोरुसंधी वृक्कौमांसपिंडौतौचश्लेष्मस
घातजौ उपजिह्वाप्रतिजिह्वास्फिजौकटीजघयोरुर्वोश्चव्यवस्थिताः पिंडाकारामांसपिंडाउदरंकोष्ठ
सुषिरंचिबुकंहनुः गलशुंडिकेनठावयवविशेषौ अवटुः शारीरंछिद्रम् प्रसिद्धमन्यत्तच्छारी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रमेवशरीरकम् तत्रैतानिस्थानानिस्थितिनिमित्तानि अक्षिवर्त्मचतुष्कंवपुरसहृदयानिच नवच्छिद्राणि तान्येवप्राणस्यायतनानिच अक्ष्णोर्वर्त्मचतुष्कं शुक्लेकृष्णमण्डलेचैवंचतुष्कम् यादोहस्तौहृदयंच निष्वनवछिद्राणि गुदंप्रजननमास्यंनासिकेअचिणीकर्णौविज्ञेतानिच प्राणायतनानि तथा शिरासप्त नित्यंसेवनवत्साद्धमनीनांचधमनीनांसप्ततेहेतुपंचत्वेशीतातानिच शीतवातपित्तश्लेष्मवहानाद्रः तासांनाभिमुद्भूतानांसर्वतः सक्तशरीरव्यापिनीनांप्रधानभूतानांससप्त शतानि यासुपलाशव र्णंतंवसिराज्योत्स्नारीरंप्रवृत्तास्त्रायन्तः तथामांसपेशीसंधंधनहेतूनांनवशतानि धमनीनांतुवायुप्रवाहिनीनांडीनांहेशते येशीनांतुकदम्बकुसुमसंपिंडनाप्रचरातानित्यवति स्थूलध मनीनामुक्तासंख्याइदानींसूक्ष्मधमनीनांमाह एकोनत्रिंशत्सहस्राणितथानवशतानिच षट्पं चाशच्चजानीतसिराधमनिसंज्ञिताः धमनिसंज्ञिताः सिराःषट्पंचाशदधिकनवशतसंहितानि एकोनत्रिंशत्सहस्राणिषट्पंचाशच्चधमन्यःकिंच त्रयोदशास्थ्नि विज्ञेयाकोष्ठमश्नुवतीरिणम स प्तोत्तरमर्मशतंहचसन्धिशतंतथास्नायवोद्वेशतसप्तषष्टितथालसंघारो मांसपेशायनैः सहवायवीयैर्विगणयंतेविज्ञाःपरमाणवः यद्यप्येकोनुवेदैषांज्ञानंवासंख्यि तिमत्रेशास्त्रमश्नुतेचवेदात्मश्रुतस्यत्रयोदशास्रोतयाः तस्येत्यध्याहार्यम् तथामर्मणांसप्तो शरशतंवेदितव्यम् यत्रहतान्नयन्तसद्यःप्राणान्मनुष्यःसंयाति अस्यसंयोगाद्वातरोगाश्चैवोपदिश्य

मानांचमितानांचतुष्पंचाशत्कोट्योलक्षाणांचसप्तषष्टिःलक्षार्धंचस्नेयम् स्नेहायमानंस्नेहहार म् एतानिस्नेहायनानिवायवीयैःपरमाणुभिःत्रसरेणुषष्ठैर्विज्ञेयाःशरीरेपरमाणवइतिप्रत्येकं परमाणवोज्ञेयानिपरमाणुपरिमितमेवैकंस्नेहायनमित्यर्थः तत्रश्लेष्मस्नेहायप्रत्यक्षायोगपत्वादस्मा भिर्नेहायनंहृदयेनपुनरसत्वारएषांशिरादिनवानामुक्तसंख्यासंख्यिती यद्येकोपियोगीश्नुतेयोगप्र भावादनुवेदजानातिनचसर्वलोकः तथाप्यसौमत्यात्तमेवेदनस्यप्रमाणत्वात् एवंस्नवदतामये तद्योमवल्लेनविदितमिति मूत्रेप्रमाणमावेदितेभवति किंच रसस्यनवविज्ञेयाजलस्यजलयो दशः ससेवतुपुरीषस्यरक्तस्याष्टोप्रकीर्त्तिताः षट्श्लेष्मायंचयित्नुचत्वारोमूत्रमेवच वसात्रयोदो तुमेदोमज्ञोर्द्वौतुमस्तुकश्लेष्मौजसस्तावदेवरेतसस्तावदेवच चुक्तस्यान्नस्यसारस्यःपरिणा मोरसः तस्याजलयोनयविज्ञेयाःशरीरारक्षयार्थिवद्रव्यानुग्राहकस्यजलस्यदश पुरीषस्यसप्त अष्टौरक्तस्यश्लेष्मणःषट् पित्तस्यपंचमूत्रस्यचत्वारः वसायाःशरीरस्थस्यत्रयः मेदोमांसान्तर वर्त्तिनोधातुविशेषस्यद्वौ अस्थिमध्यस्थधातुविशेषस्यमज्ञःसंज्ञकस्येकः अर्धांजलिर्मस्तकेश्लेष्म णऊजस्यूनदेव अंजलप्रमेवहृदयेवर्त्तीजीवनहेतुद्रव्यविशेषओजः रेतसोषऊजः रेतसो पंजलप्रमेवकृत्स्नशरीरनिरूपणस्यप्रयोजनमाह इत्येतदस्थिरद्रव्यंयस्यपुरुषविशेषस्यमोक्षायसंयछते सकृतीपंडितः अस्थिरेणविज्ञ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रीरात्मोक्तः साध्यतेऽइति तात्पर्यार्थः एवं नित्यादात्मनः शरीरस्य विवेकार्थं नित्यत्वमुक्तम् अधुनोक्त
योपरमात्मनि क्षेत्रज्ञोपासनायामसमर्थप्रतिपत्तिकारणात्मोपासनामाह हासप्ततिसहस्राणि
हृदयादनिनिःसृताः हितानामहितानाम्रस्तासांमध्येशिरिप्रनम् मंडलंतस्यमध्यस्थआत्मा दी
पस्थाचलः सन्नेयस्तंविदित्वेहपुनर्नजायतेनतु यतस्तन्मण्डलप्रदेशादनिनिःसृताऊर्ध्वमेत्य
कूप्रवृत्तासाहिताःसंज्ञिताद्वासप्ततिसहस्रसंख्याकानाड्यःहिप्रसिद्धोतासांनाडीनांमध्येहृदयाकू
शेशरिप्रनंचंद्रतुल्यंमंडलं तस्यमध्येआत्मानिश्चलोदीपइवस्थितायः सन्नेयः साक्षात्कार्यः
दीपइवेतिवदतोयमभिप्रायः यथादीपोदीपांतरेणोत्स्वयंप्रकाशतेप्रकाशयतिच सन्मलं वस्तुज्ञा
तमित्येवमात्मानंविदित्वासाक्षात्कृत्यइहसंसारेपुनर्नजायते आत्यंतिकः शरीरच्छेदोभवतीत्यर्थः
अपवर्गहेतुतयोक्तंपरमात्मज्ञानंप्रत्युपायमाहज्ञेयंचारण्यकमहंयदादित्यादवाप्तवान् योग
शास्त्रंचमत्प्रोक्तंज्ञेयंयोगमनीषता यदादित्यादारण्यकमहमधीतवान् यच्चमयायोगशास्त्रंप्र
णीतं तदुभयंयोगंप्राप्तुकामेनार्थतोज्ञेयम् प्रदर्शनार्थंचैतत् तेनान्यान्यप्युपनिषद्योगशा
स्त्राणिज्ञेयानीत्येव आरण्यध्येयंब्रह्मारण्यकं जीवपरमात्मनोरनेदविज्ञानविषयंतदासन्निनंयोगः
तथाविष्णुपुराणम् आत्मप्रयत्नसापेक्षाविशिष्टायामवस्थितिः तस्माद्ब्रह्मणिसंयोगोयोगइत्यभि
धीयते तेनतत्रविषयेयोनिर्वर्त्यतेऽभिप्रेतेऽर्थमनसोवस्थानंयोगः दक्षः वन्निहीनंमनःकृत्वाक्षेत्र ५७

स्त्रपरमात्मनि एकीकृत्यविमुच्चेतयोगोयंसुखउच्यते उक्तंयोगशास्त्रंमयोक्तमित्यस्योपलक्षकत्वं
तत्रयान्युपलक्षणीयानि तानिकानीत्याह तत्रदेवतः अथातोधर्मव्याख्यास्यामोयतोभ्युदयो
योवांपुरुषार्थोयदेशः देवमानुषयोर्द्विविधःपुरुषार्थः अभ्युदयोनिःश्रेयसमिति तयोरभ्युदय
पूर्वोक्तः द्विविधोनिःश्रेयसम् सांख्ययोगावितिपंचविंशतितत्त्वज्ञानंसांख्यंविषयेभ्योनिवर्त्यात्मनि
र्यमनोवस्थानंयोगः उभयत्रापवर्गःफलमजन्ममरणदुःखयोरत्यंताभावोऽपवर्गः एतौसांख्ययो
गावधिकृत्यवेदैरुक्तैः समयतश्चपूर्वप्रणीतयस्तानिविज्ञानानिगीयंतेतानीहसंक्षिप्तोद्दे
शतोवदंते तत्रसांख्यानामेवामूलप्रकृतिः सप्तप्रकृतिविकृतयः पंचतन्मात्राणिषोडशविकाराःपंच
पंचेंद्रियाणिअर्थाश्चपंचभूतविशेषाः त्रयोगुणाः त्रिविधोबंधःत्रयोबंधहेतवः द्वौबंधरागौत्रीणिप्रमा
णानित्रिविधदुःखंचतुर्विधः प्रत्ययसर्गः तथाद्विविधः सर्गः तथाविपर्ययःपंचविधः अशक्तिरष्टा
विंशतिविधातुष्टिर्नवविधासिद्धिरष्टविधः इतिप्रत्ययनेदाः पंचरात्रे अस्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वं
परार्थमन्यत्वमथोनिवृत्तिः योगोवियोगोबहवः पुमांसः स्थितिःशरीरस्यचशेषवृत्तिः इतिदशमूलिका
र्थाः अथमूलप्रकृतिरव्यक्तमहानहंकारः पंचतन्मात्राणीतिप्रकृतिविकृतयःशब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्
मात्रंतुसतन्मात्रंरूपतन्मात्रंगंधतन्मात्रमिति तन्मात्राणिद्विविधानीद्रियाणिभूतविशेषाश्चविकाराः च
क्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वात्वचोबुद्धींद्रियाणि रूपशब्दगंधरसस्पर्शास्तेषामर्थाः वाक्पाणिपादपायूपस्थाः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कर्मेंद्रियाणि नाम क्रियागमनोत्सर्गआनंदरूपोरतिर्मेढ्रे वायव्यघ्राणाश्रयोरूतविरोधाः
दशेंद्रियाणि द्रव्यहंकारमनोसिचकरणानि तेषु मनोबुध्यहंकारश्चांतःकरणानि दशवहिष्करणा
नींद्रियाणिच गुणसामान्यलक्षणमव्यक्तंप्रधानंप्रकृतिर्विधानमित्यनर्थांतरम् अध्यवसायल
क्षणोमहान्बुद्धिर्मतिरुपलब्धिरित्यनर्थांतरम् अभिमानलक्षणोहंकारोवैकारइत्यनर्थांतरमन्
सर्वप्रविकाप्रकृतिः प्रकृतेर्महानुत्पद्यते ततोहंकारः अहंकारात्तन्मात्राणि इंद्रियाणिच तन्मात्रे
भ्योविशेषाइत्युत्पत्तिक्रमः योयस्मादुत्पद्यतेसतस्मिंल्लीयते इतिवाप्ययक्रमः यमःमनोबुद्धिरहं
कारः खानि लोष्ट्रिजलानिनरःएताः प्रकृतयस्त्वष्टौविकाराः षोडशापरे श्रोत्राद्धिरसनघ्राणत्वक्स
कल्पएवच शब्दरूपरसस्पर्शगंधवाक्पाणिपायवःपादाश्चेपस्थाइत्येतेविकाराःषोडशः स्मृताःच
तुर्विंशतिमित्येतद्गानमाकुर्मनीषिणाः यच्चविंशकमव्यक्तंषड्विंशःपुरुषोत्तमः एतत्तत्त्वंतुसु
चिंतेयतयः शांतबुद्धयः पंचविंशतितत्त्वज्ञोयत्रयत्राश्रमेरतः प्रकृतिंसोविकारंसोपातिविज्ञो
परंयदम् यच्चेयमुक्तंतत्प्रयोगकथनायाह अनन्यविषयंकृत्वामनोबुद्धिस्मृतींद्रियम् ध्येय
आत्मास्थितोयोसौहृदयेदीपवत्प्रभुः अतःकरणसामग्र्यैकस्थीकृतः संकल्पादिदर्शनात्त
वैव्यापित्वेसत्यपि यथावत्क्रमकालव्यापित्वेसतियत्रैवमथनादिसामग्रीभवति तत्रस्प
ष्टउपलभ्यते ध्येयोसावात्मापूर्वोक्तफलसिद्ध्यर्थंकथमनन्यविषयंकृत्वा किंमनोबुद्धिस्मृतींद्रियम्

५८

विषयांतरनिषेधेनात्मविषयत्वप्रतिपत्त्यर्थमनन्यविषयग्रहणम् अन्यथात्मनोविषयत्वनिषेधे
नतद्ध्यानानुपपत्तिः नहिनिर्विषयंमनः प्रवर्त्ततेनापिबुद्धिस्मृतीस्मृतेरनुभूतविषयत्वान्नचेंद्रियस्या
विषयत्वेसंवेदनं तस्मान्नैवात्मविषयतानिषिध्यतेतेनयत्पंतजलिनोक्तम् योगश्चित्तवृत्तिनिरो
धइति तदप्यनेनैवानिप्रायेणेतरथापि चित्तवृत्तेरनावइत्यनिलषितासिद्धिः समुच्चयाकारत्वात्त
अतएवतदादृष्टस्वरूपेणावस्थानमितिनेनैवोक्तम् अमुनैवाभिप्रायेणागीतासूक्तम् ज्ञानेः ज्ञा
नैरुपरमेद्व्यापारनिगृहीतयाआत्मसंस्थामनःकृत्वानकिंचिदपिचिंतयेदितिसोचेंद्रियाणांवहि
र्विषयावलोकनासक्तेश्चनानन्यविषयंत्वंयदैवकृतं तदैवान्यंतरविषयप्रणवत्तानभवति यथा यदा
प्रदीपस्यरश्मयोवर्हिसुखात्तवंतितदाघटादेःप्रकाशंकुर्वंतियदाएनःशरावसंपुटनिरुद्धप्रसरा
स्तदात्मन्येवावस्थानंकुर्वंति एवमेवांधकारव्यवस्थितस्यैकाकिनोवर्हिर्मुखाविनासनिरोधेन
स्वचैतन्यमात्रेव्यवस्थानम् अतएवारण्यके ज्ञातायांतात्त्विकिंज्योतिरितिप्रश्नेकृते आत्मज्योति
रित्येतदुत्तरम् एवमेतदात्मानंयद्विषयतिरस्कारेणात्मचैतन्यव्यवस्थानान्यस्यचिन्मात्ररूपत्वादत
एवतदिदमनल्पमहस्वमदीर्घमरसमगंधमरूपमस्पर्शमित्याधारण्यकेनिहितम् ननुसर्वएव
स्वचैतन्यमनुभवति अहंपश्यामीत्युपदेशानर्थक्यंसत्यंयद्येतावन्मात्रज्ञेयंयावतात्मविषयांतरशून्यस्व
चैतन्यावस्थानिश्चलंप्या तावदिच्छाकर्तृकरणाहारशून्यात्कार्या अतएव यस्मादीतपोनिवातस्थो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेगतेसोमयात्मतेत्येतच्च प्राणायामध्यानप्रत्याहारधारणातर्कसमाधिनिःक्रियते तत्रोक्तलक्षणैःप्रा
णायामैरिंद्रियाणांदोषा निरास्क्रियंते यथा दह्यतेध्मायमानानांधातूनांहियथामलाः तथेंद्रियाणांद
ग्धतेदोषाः प्राणस्यनिग्रहादिति ततोध्यानमात्मानुस्मरणम् ततोमनसश्चंचलत्वाद्विषयविष
येप्रतिप्रवृत्तस्याहरणंप्रत्याहारः गीतास्वयियतोयतोनिसरतिमनश्चंचलमस्थिरम् ततस्ततोनि
गृह्येतच्छनकैर्वशमानयेदिति एतच्चमनसोदुग्रहत्वादिंद्रियमूलत्वाच्चोच्यते चंचलंहिमनःकृष्ण
प्रमाथिबलवद्दृढम् तस्याहंनिग्रहंमन्येवायोरिवसुदुष्करमिति पुनःपुनरात्मन्यात्मनिधार्यतेइ
तिधारणा एतेचयथोक्ताः यथा प्राणायामैर्दहेद्दोषान्धारणाभिश्चकिल्बिषम् प्रत्याहारेणसं
सर्गान्यानेनानीश्वरान्गुणान् इति अनीश्वरागुणारागद्वेषादयः ततोमनोबुद्धिपरित्यागेनात्म
निविमर्शीस्तर्कः यदात्मव्यतिरिक्तेनद्वितीयंनैवपश्यति ब्रह्मभूतस्तदाज्ञातः सुखमत्यंतमश्नु
तइति ततः सकलविदित्तवेद्यस्यात्मन्येवात्मनः सम्यगाधानमप्रकंपतयासमाधिरुच्यते अत
एवप्राणायामस्याध्यानंप्रत्याहारोथधारणातर्कस्यैवसमाधिश्चषडंगोयोगउच्यतेइति स्मर्यतेत्य
स्युनरस्मिन्सचित्तर्कसमाधौ निरालंबनतयाविहिर्मुखावनासतिरस्कारेणचित्तवृत्तिर्नीनिरुध्य
तेतस्यशब्दः ब्रह्मोपासनेनब्रह्मज्ञानान्न्यासात्परब्रह्माधिगमोपायमाह यथाविधानेनयःसाम
गायत्यविस्वरम् सावधानस्तयान्यासात्परंब्रह्माधिगच्छति अवधानेनैकाग्रचित्ततयासामपठन् ५८५

यानोविस्वरमविरुद्धस्वरंयथागायतितथासावधानोब्रह्मज्ञानमन्यस्मादपरंब्रह्मपरमात्मानमधिगछ
तिवेत्तिब्रह्मज्ञानान्न्यासविशेषोपायमाह अथरौतिकमक्षोप्यमङ्गंप्रकृतीतथा त्रैवेणुकंसुराविदमु
क्तरीतिकानितु स्मृतायःपाणिवादकविहिताब्रह्मगीतीर्वाःगायन्नेतत्तदन्यासः कारणान्मोक्षस
ज्ञितम् अथरौतिकादयोनरतशास्त्रोक्तागीतप्रकारविशेषाब्रह्मज्ञानान्यासहेतोर्ज्ञेयाः एतेषुगीय
मानेषुनादस्ययतउदायोयत्रचलयसदवगंतव्यम् तदेवब्रह्मततश्चतज्ज्ञानान्न्यासायतेज्ञेया
इतिसुज्यतेनतुम् अपिचवीणावादनतत्त्वज्ञःश्रुतिजातिविशारदः तालज्ञश्चप्रयत्नेनमोक्षमा
र्गंनिगच्छति वीणावाद्यविशेषः तद्वादनतत्त्वज्ञोनरतशास्त्रोक्तेनमार्गेण तालंतत्त्वतोयोवेत्ति
तथाश्रुतिषुगीतशास्त्रोक्तस्वरूपासु जातिषुतज्ज्ञोब्रह्मस्वरूपविशारदःप्रवीणः तथागंधर्ववेदोक्ते
नमार्गेणतालंतत्त्वतोयोवेत्ति सोनायासेनमोक्षमार्गंमोक्षोपायंनृत्तंमनसएकाग्र्यंब्रह्मज्ञानहेतु
निगच्छति यस्तुवीणादिनादतउदायोयत्रचलयसंज्ञांतरंत्यक्त्वाविवक्षतया नसम्यग्वेत्ति तंप्रत्याह
गीतज्ञोयदिगीतेननाप्नोतिपरमंपदम् रुद्रस्यानुचरोभूत्वातेनैवसहमोदते यदिदैवाद्वितमनो
विज्ञेयवशेनगीतज्ञोगीतकुवीणोपिपरपदंनासादयति तदारुद्रस्यपरमेश्वरस्यानुचरेउवर्त्तीभू
त्वा तेनैवरुद्रेणैवसार्धंमोदतेहृष्यतिमुनीनांप्रशमाह मुनयऊचुरित्यादिना अनादिरात्माकथि
तस्यादिसुशरीरकस्य आत्मनश्चजगत्तत्त्वंजगतश्चात्मसंभवः कथमेतद्विमुह्यामः सदेवासुर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मानवम् जगदुद्भूतमात्मा चक्रयं तस्मिन्वदस्वनः हे जगवन्पाशबद्धरूपत्वयात्मा ज्ञादिः प्रागज्ञावरहितः कथितः त
स्यादिव्यवहारः शरीरस्यादिसत्त्वेनेति चोक्तम् अजः कारीयरहणात्तज्ञात इतिकौर्म्यतइत्यत्र तथा आत्मनश्चसक
तंजगदुत्पद्यते इतित्वयैवोक्तम् सर्गादौसत्ययाद्रामभित्तन्न तथाजगतः सकाशादात्मनः शरीरवतः संजवो
जन्मेतिब्रवीति तदेतदृवतोवचनंपरस्परव्याहत मितिविमुह्यामः नकांस्तावदाहतो नवद्वचनंनव्याह
तंनवितुमर्हति व्याहृतंचयदृश्यामः अतोविमुह्यामः व्याघातमेवस्पष्टयति सदेवासुरमानवंजगदात्म
नउद्भूतंचेत्आत्माशरीरग्रहणानिरपेक्षाएवस्वकार्यंकरोति ततश्चतस्मिन्नाकाशादोकारणीभूतसत्या
त्मनः संजवः शरीरग्रहणशरीरनिरपेक्षत्वेवात्मनोजगत्सृष्टयादि कार्यं कृत्वा शरीरग्रहणमनर्थकं
स्यात् अथतद्ग्रहणस्यार्थवत्त्वाच्छरीरवानेवकार्यकारी कथंतर्हिसर्गादावशरीरएवात्माकाशादिस
ज्ञतित्यात्मोहनिवृत्तये अस्मान्प्रतिब्रूहि अत्रोत्तरमाह श्रीयाज्ञवल्क्यः इत्यादिना मोहजालमपास्ये
ह पुरुषोदृश्यतेहियः सहस्रकरमान्नेत्रः सूर्यवर्चाः सहस्रदृक् सआत्माचैवयज्ञश्चेश्वरूपः प्रजाप
तेः मोहजालंनानाप्रकारंमिथ्याज्ञानम् सत्कर्माचरणवेदांतार्थावगाहनवज्ञादयास्यनिरस्यपुरुषःसह
स्रकरोयमितिसहस्रं एवंसहस्रपात्रसहस्रनेत्रः सहस्रसूर्यवर्चाः सूर्यइवज्योतिःसहस्रदृक् सहस्रमर्दृ
श्यते विद्धिसाएवात्मादेवक्षेत्रज्ञोजीवइतिविज्ञानात्मायावत् यज्ञोधर्मश्चसएव वेदांतैकवेद्यः पर
मपुरुषोविश्वरूपः नोगयोगायतनंनोगसाधनंनोगरूपइत्यावत् एकस्यचानेकरूपत्वं दृष्टम् यथा

वृक्षस्यस्कंधशाखाविटपादिरूपता अतोनानुपपन्नंवैश्वरूपं सएवपुरुषादिरूपाणिपति त्वामी
ऋत्वामूर्त्तस्यनिरवयस्यपरमात्मनोसरूपकरादियोगः सर्वत्रसर्वदात्वकरादिकारणशक्तिमत्वादुपचा
रणोच्यते ततश्चसर्वविषयाचिंतनीयशक्तेःपरमात्मनोशरीरस्यापिद्यौरादि विश्वसृष्टिर्नानुपपन्ने
त्युक्तंभवति विश्वरूपान्निधानेनचजगदुपादानकारणंचयरमात्मैवेतिबोधयति यथाकश्चरा
रावोदंचनादिरूपामृत्तिकातदुपादानकारणम् एवंजगद्रूपआत्मा तदुपादानकारणम् विश्वरू
देनयज्ञस्यापिग्रहणेसिद्धेपथक्स्रुवोपादानप्राधान्यख्यापनार्थम् एवंपरमात्माशरीरानपेक्षएव
स्वकार्यकारीत्युक्तम् ततश्चार्थाच्छरीरसापेक्षतायांक्षेत्रज्ञस्येत्यापद्यते ततश्चसंयेदात्वानयेदात्वयो
रविरोधः कोपाधिकश्चपरमात्मनस्तस्यनेदोस्तीत्युक्तमेव परमात्मनोमहासृष्टिहेतुत्वंसर्वशक्ति
त्वेनोपपाद्यावांतरसृष्टीतद्धेतुत्वमुपपादयन्निदानीमाह विराड्रूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति
योद्रव्यदेवतात्यागात्मन्नत्तोरसउत्तमःदेवान्संतर्प्यसरसोयज्ञमानंफलेनच संयोजयवायुना
सोमनीयतेरश्मिभिस्तत ऋग्यजुःसामविहितंसोरधामोपनीयते तन्मउत्तमंसोसूर्यःसज्जत्पम्
त्तमुत्तमम् यज्ञन्मसर्वज्ञतानामज्ञानज्ञानात्मनाम् तस्मादन्नात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नंपुनः क्रतुः
एवमेतदनाद्यंतंचक्रंसंपरिवर्त्तते विविधविशेषेणसृजतइतिविराट्सूर्यः सएवपूर्वोक्तप्रकारेणप
रमात्मैव सआदित्योनरूपेणयज्ञोभवतिएतदेवप्रपंचयितुमुक्तम् योद्रव्यदेवतेत्यादिश्लोक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वपुरोडाशादेर्हविष आज्यस्येदंकारत्वस्याग्नेर्दैवतस्य संबंधी त्यागोयज्ञस्तस्मात्संजनउक्त
मोरसःपुण्यधर्मादिपरःयोदेवान्प्रीणयित्वायजमानंचस्वर्गादिनाकलेनसंयोज्य सधर्मस्तोम
तंत्रवति सोमरूपात्मारसोवायुनासोममंडलंनीयते ततः सोममंडलादूर्ध्वमिति सौरंधामसूर्यस्या
नं ऋग्यजुःसामात्मकत्रयाविहितंवेदःसेषात्रव्येवविद्यातपतीत्यादिनिरवधोधितमुपनीयते यतु
त्रयीमयत्वेनविहितं तत्सूर्यमंडलंवेदितव्यम् सर्वभूतानामशनानशनात्मनाम् चराचराणांस्थि
राणांजन्मबीजमसौसूर्यमंडलांतर्वर्त्तीपुरुषोन्नरूपरसंविसृजति तस्मादन्नाच्छुरोडाशादिरूपा
त्पच्यमानात्पुनर्यज्ञोदयः ततश्चयज्ञादुक्तेनक्रमेणपुनरन्नसंभवः ततश्चक्रवर्त्तयति एवमाद्यत
रहितमेतदुक्तंवस्तुजातंपरस्परंहेतुहेतुमद्भावेनव्यवस्थितं चक्रवत्परिवर्त्तते नात्मतिव्यवतिष्ठतइ
त्यर्थः तथाह्यन्नंवनीतादु अन्नाद्भवंतिन्नतानिपर्जन्यात्तत्संभवः यज्ञाद्भवतिपर्जन्योयज्ञः क
र्मसमुद्भवः कर्मब्रह्मोद्भवंविद्धिब्रह्माक्षरसमुद्भवम् तस्मात्सर्वगतंब्रह्मनित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितम्ए
वंप्रवर्त्तितंचक्रंनानुवर्त्तयितीहयः अघायुरिंद्रियारामोमोघंपार्थसजीवति यज्ञोपूर्वब्रह्मवेदः अ
क्षरंपरमात्मा मनुः अग्नौप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायतेवृष्टिर्वृष्टेरन्नंततःप्र
जाः यदिकार्यकारणानांनावस्थितंसंसारचक्रं, ततःकुतआत्मनः कैवल्यरूपोमोक्षः संभवतीत्यत्राह
अनादिरात्मा संततिर्विद्यते नांतरात्मनः समवायीतुपुरुषोहेच्छादोषकर्मजः सत्यंयद्यादिमानात्मा

६१

स्यात्तदाविनाशेमोक्षलक्षणोस्यधर्मोनस्यात् किंत्वनादिरनुत्पत्तिरात्मान
घस्यांतरात्मनः संततिःकारणमस्तिनचनित्यस्यापिपूर्वोक्तचक्रेणास्यानाविद्धसमवायोगित्वा
दनिर्मोक्षोवाच्यः यतोयदुक्तंशरीरात्मायज्ञादिचक्रस्यसमवायीसंबंधी मोहेच्छाद्वेषसंभवात्क
र्मतोजायतेननुस्वतःतेन्यमोहादयश्चक्रसमवायोपाधयोविद्धांतयोन्यासांतिरायाद्वैरापाच्चनिव
र्त्तंते तन्निबंधनिचकर्माणिमहासृष्टिकर्त्तृत्वेपरमात्मनः प्रकारविशेषमाह सहस्रात्मामयायोव
आदिदेवउदाहृतः मुखबाहूरुपज्जाः शूद्रस्तस्यवर्णोयथाक्रमम् पृथिवीपादतस्यशिरसोद्यौर
जायत नसः प्राणोदिशः श्रोत्रात्तस्यशीर्षाद्युर्मुखाच्छिखी मनसश्चंद्रमाजातश्चक्षुषश्चदिवाकरः ज
घनादंतरिक्षंचजगच्चसचराचरम् सहस्रदरयानेत्रः सूर्यवर्चासहस्रदइत्यत्र योमयायुष्मा
कमादिदेवोजगत्कारणभूतोदेवउदाहृतउक्तः तस्यमुखबाहूरुपादेभ्योयथासंख्यंब्राह्मणक्षत्रि
यवैश्यशूद्राजाताः तथास्यपादतोभूः शिरसश्चद्यौरजायतनसोनासिकातः प्राणाजाताःश्रोत्रा
दिशः त्वचोवायुःमुखादग्निर्मनसश्चंद्रमाः चक्षुषोरविर्जातः जघनान्नांतरिक्षंतरित्तजगत्स्थावरंचजंगमं
तस्यमुनयोत्रक्षेयमाहुः यद्यवसकथब्रह्मनायोनिमुजायते ईश्वरः सर्वज्ञानावैराग्यैः संप्रयुज्यते पू
र्वरागैरन्वितस्यापिपूर्वज्ञानंकथंचन वेत्तिसर्वगताकुमात्सर्वगोपिनवेदनाम् यद्यात्मासएवमुक्तप्रकारे
णाविश्वसृष्टिहेतुरहितश्चसर्वज्ञः सर्वज्ञानिः सर्वेश्वरः कथंतर्हिब्रह्मयास्तवल्क्यपरमात्मापापयोनि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

षु क्षत्रियादिषु जायते कुत्सितशरीरंगृह्णाति यावत् ईश्वरः स्वतंत्रोपि मनुष्यकथं निष्टैर्मलाधव
धिरत्वादि निमित्तैः संजायते तथाकरणैः अक्षिरिंद्रियैश्चक्षुरादिभिः करणैर्युक्तस्यापि पूर्वजन्मानुभूतार्थविष
यचक्षुरादिनिः प्रत्यक्षि ज्ञानमनसाच स्मरणंकथंचनजायते सर्वपुरुषगतौ चवेदनोद्गुः खंसर्वगः
सर्वज्ञश्चात्मापिमनुष्यकस्मान्नवेति वेदनायहणमुपलक्षणार्थम् तेन सर्वपुरुषसमवेतान् सुखादी
नात्मविशेषगुणान्नवेतीतिचेदाह अत्रोत्तरमाह याज्ञवल्क्यः अंत्यपक्षिस्थावरतामनोवाक्कायकर्मजै दो
षैः प्रयातिजीवोयंजन्मवयोनिशतेषुचनैवेश्वरोनिरुपाधिः सन्प्रातिस्विकेनवैरूप्येणात्पजादिकु
त्सितदेहपरिग्रहणंकरोति किंतुजीवःसन्नेतत्करणोपहितः सन् मानसवाचिकायकैर्निषिद्धैः
कर्मनिर्जनितायेदोषाः पापानियंकीटतिर्यथासख्यमत्पजन्त्वंपक्षित्वंस्थावरत्वंचनरातेषुकुत्सि
तयोनिरातेषुचयाति अनुचयपक्षिग्रहणंतिर्यङ्मात्रोपलक्षणार्थम् तथाचमनुः शरीरजैः कर्म
दोषैर्याति स्थावरतांनरः वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरंत्यजातितां नचोपहतस्ययोधर्मयोगः
सतस्यनिरुपाधेर्नवितुमर्हतियथाघटोपहितस्याकाशस्यधर्मादियोगोनसहाकाशस्यजीव
भावश्चानादिरनादित्वादुपाधियोगस्य किंच अनंताहियथानावः शरीरेषु शरीरिणाम् रूपात्पेपि
तथैवेहसर्वदेहेषु देहिनाम् यथाशरीरेषुवर्त्तमानानाशरीरिणांजीवानामनंता असंख्याताना
वाद्यंतवत्त्वयः कुशलाकुशलप्रवृत्तिहेतवोनवंति तथारूपाएपिकाणकुब्जोधावधिरत्वादीन ६२

शुभानिसर्वयोनिषुवर्त्तमानानांदेहजात्यजनवेति अनेनचेश्वरः सकर्मनावैरनिष्टैः संयुज्यतेइतिचो
द्यंपरिहृतम् अनेनचश्लोकद्वयेनसूत्रशरीरोपहितस्यपरमात्मनोजीवत्वंतस्यपापवशात्कुत्सितयो
निः कुत्सितैतत्प्राप्तिः नपरमात्मनइतिपरिहारउक्तः अनेनैवचहेतुनानावांतराणुभूतानां
नानानामनवगमोनुसंधेयः अतएव योगिनोहीणदोषाणांजातिस्मरत्वादिकंशास्त्रद्वारेरुच्यते न
केवलंतत्पवैचित्र्यकारणम् शुभाशुभकर्मणामैहिकामुष्मिकफलत्वेपितदेवहेतुरित्या
ह द्वियोनिः कर्मणांप्रेत्यकेषांचिदिहजायत इहचामुत्रचैकेषांजातंत्रप्रयोजनम् केषांचित्क
र्मणांविपाकः फलंशुभमायुरादिविपरीतंचतत्तत्तयादि केषांचिन्मंदायहेणकृतानांप्रेत्यजन्मांतरे
नवति केषांचित्पुनरत्यंतानिनिवेशाच्चात्पुनःपुनःकृतानामत्रैवजन्मनिविपाकोनवति अ
न्येषांतुकर्मणांप्रेत्युरतरंग्रहंपादितानामिहपरत्रचजन्मनिफलंनवति तत्रचसर्वफलंवैचित्र्यं
जावच्छित्तवत्तिविशेषसारतम्यविशेषोयेतः प्रयोजनंप्रयोजनद्वारामितियावत् यदुक्तम् त्रैत्य
पक्षिस्थावरतांमनोवाक्कायकर्मजैः दोषैरितितदेवप्रपंचयन्नाह परद्रव्याण्यनिध्यायंस्तथानि
ष्टानिचिंतयन् वितथानिनिवेशीचजायतेत्यासुयोनिषु परस्वान्यनिधनान्यनिध्यायन् कथमेतानि
परस्वनवेद्युर्ममनवेद्युरित्यनिचिंतयन्नित्यर्थः तथायः परस्यानिष्टानिप्रतिकूलानिचिंतयन्नव
ति यद्ययमप्रजात्रथमपुरधनः स्यात्तथासतिसम्पद्यवतीति तथायोवितथानिनिवेशीवितथेप्रमा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णरहिते बौद्धचार्वाकादिसिद्धांताश्च निवेशी अंत्यनाग्रहीताद्दशेषुप्रत्यवायवान् अंत्यासुचांड
दियोनिषुजायते तदेतत्त्रिविधंमानसंपापं यदाहमनुः परद्रव्येष्वभिध्यानंमनसानिष्टचिंत
नम् वितथाभिनिवेशश्चत्रिविधंधर्ममानसम् वाचिकान्याह पुरुषोनृतंचादीचपिशुनः पुरुष
सश्च असंबद्धप्रलापीचमनोवाग्दंडिषुजायते योन्यंतमयथार्थदृष्टंवदतीत्येवंशीलः यश्चपिशु
नः परदोषसूचकः योवाप्रियोद्योगकरणशीलः योनिबद्धप्रलापीपुराणादिविद्यास्थानप्रसिद्धवि रु
द्धनिधायीपुरुषः समुदायोनिषुयक्तियोनिषुवादोषान्प्रसंतारंतमपवदोनजायते तत्तदनुरूपा
दते एतच्चतुर्विधंवाचिकंपापम् तदाहमनुः पारुष्यमनृतंचैवपैशुन्यमपिसर्वतः असंबद्ध
लापश्चवाङ्मयंस्याच्चतुर्विधम् कायिकमाह अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः हिंसकश्चावि
धानेनस्यावरेष्वयजायते यः पुनरदत्तादानेचौर्यनिरतः अब्रह्मसक्तः परनार्यागामीवायश्चाविहि
तंप्राणिवधंकुर्यात् सस्यावरेषौषधिवनस्पतिगुल्मगुल्मादिषुजायतेमनुः अदत्तानामुपादानं
हिंसाचैवाविधानतः परदारोपसेवाचशारीरंत्रिविधंस्मृतम् एवंदशविधंमनोवाङ्मयजायंय
त्प्रत्ययंसान्यासंचाचरितमित्यादियोनिप्राप्तिनिमित्तमुक्तमितिवेदितव्यम् यत्तत्तदन्यद्धर्मा
नः कायसाध्यमप्यनुक्तिपूर्वकंकर्तृसंज्ञायहसेवित्तस्यात्तस्यफलांतरंवोच्यम् तथाचाहहारि
तः सर्वाभक्ष्यनदाणमनोज्ञभोजनमप्ययानमयाज्ययाजनमसत्यरियरः परदारागमनं

परद्रव्यापहरणंचेति शारीराणिपारुष्यमनृतंविवादःश्रुतिविरुद्धश्चेतिवाच्यानि परोपतापनपरद्रव्या
भिद्रोहक्रोधलोभमोहाहंकारश्चेतिमानसानि तदेतान्यष्टादशसमानरूपाणियस्मिन्यस्मिन्वयसि
यः करोतिशुभमशुभंवा नि तस्मिन्तस्मिन्वयसिशारीरवाचिकमानसान्यश्नुते एवंह्युच्यस्थायस्था
मवस्थायांयः करोतिशुभाशुभम् तस्यांतस्यामवस्थायांतत्तत्फलमवाप्नुयात् शारीरेणतुशारीरवा
ङ्मनसेनतुवाङ्मनसम् मानसमनसाचैवस्वधर्मफलमश्नुते उत्कृष्टयोनिप्राप्तिकारणमाह आत्म
नः शौचवान्दांतःतपस्वीविजितेंद्रियः धर्मच्छेदविद्यातिसाक्षिदोदेवयोनिंतां आत्मनः शौ
चमोपासकःननुतत्साक्षात्कारी शौचेनसमप्रकारेणचोपेतः दांतोदमवुक्तः तपस्वीकृच्छ्रादिव्रत
कारी वेदार्थज्ञोयः सत्त्वात्त्विकत्वाद्देवयोनिंतांप्राप्नोति उद्रिक्तसत्त्वोयोगीसात्त्विकःसत्त्वस्वरूपमा
हमनुः तत्रयत्प्रीतिसमुक्तंकिंचिदात्मनिलक्षयेत् प्रसन्नमिवशुद्धज्ञानसत्त्वमुपधारयेत् प्रीतिसु
खंतत्कारणं प्रीतिसंयुक्तंशुद्धंमनवद्यविज्ञानकारणं यत्तत्सत्त्वमित्यर्थः यथा वेदाभ्यासस्तपो
ज्ञानंशौचमिंद्रियनिग्रहः धर्मक्रियात्मचिंताचसात्त्विकंगुणलक्षणम् गुणलक्षणंगुणलिंगम् सा
त्त्विकसत्त्वसंवंधिवेदाभ्यासादिकंसत्त्वकार्यत्वाद्भवतिसत्त्वलिंगम् तथा यत्सर्वेणेहतिज्ञातुमज्ञ
तेयन्नाचरन्न येनतुष्यतिचात्मास्यत्तत्सत्त्वगुणलक्षणम् सत्त्वेयुद्रिक्तेपुरुषोज्ञेयंवस्तु सर्व
णकक्षुना साधारणासाधारणधर्मयोगिनाज्ञातुमिच्छति अतस्ताहशीज्ञानवत्ति इतिसत्त्वलक्षणम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तथा तमसोलक्षणंकामोरजसस्त्वर्थउच्यते सत्वस्यलक्षणंधर्मःश्रेष्ठमेतद्यथाक्रमम् सत्वविद्याकश्चप्रथम
मध्यमोत्तमनेदेनविधः तत्रदेवत्वप्राप्तिमध्यमस्तद्विपाकः तदाहमनुरेव तापसायतयोविप्रायेचवैमानि
गणाःनक्षत्राणिचदैत्याश्चप्रथमासात्विकीगतिः यज्ञदानसत्यादेवावेदाज्योतींषिवत्सराःपितरश्चैवसा
ध्याश्चद्वितीयासात्विकीगतिः ब्रह्माविष्णुरुद्रोधर्मोमहानव्यक्तमेवच नृत्तमासात्विकीमेतांगतिमुदा
हरिष्यन्तिः असत्कार्यरतोधीरआरंभीविषयीचयः सराजसोमनुष्येषुपुनर्जन्माधिगच्छति सत्कार्यधर्मः
ततोन्यदधर्मइतियावत्तत्रविषयेप्रनष्यव्यापारणरतः सक्तस्तन्निरतः अधीरःरीतातयादिद्ध
क्षासहितुः आरंभीकाम्यदुष्कारीविषयशक्तः यएवंविधः सराजसः सपुनरपिमनुष्यएवसज्जव
ति रजोविपाकस्त्रैविध्यं मनुराह ऊर्ध्वंमध्यानटाश्चैवपुरुषाश्चक्रवर्त्तयः घृतपानप्रसक्ताश्चयेच
मारजसीगतिः राजानः क्षत्रियाश्चैवराज्ञाचैवपुरोहिता दानयुद्धप्रधानाश्चद्वितीयाराजसीगति
र्गंधर्वायुक्षाश्चैवविद्याधराश्चरणाश्चये तथैवाप्सरसः सर्वाराजसेषूत्तमागतिः अथतामसलक्ष
णमाह निद्रालुः क्रूरकृच्छ्रोनास्तिकोयाचकस्तथाप्रमादवान्नित्यवृत्तोनवेतिर्यक्षुतामसः निद्रा
लुर्निद्राशीलः क्रूरकृत्परुषःवाकारीलुब्धकनास्तिकोप्रसिद्धो याचकःसतिद्रव्येनित्यंशीलः प्र
मादकार्यनादरः नित्यवृत्तोऽराचारः सत्तामससुत्तिर्यक्षुजायते मनुः स्थावराःकृमिकीटाश्चमत्स्याः
सर्पाःसरीसृपाःपशवश्चसृगालाश्चजघन्यातामसीगतिः हस्तिनश्चतुरंगाश्चक्षुद्राःसिंहाविगर्हि

६४

ताःसिंहाव्याघ्रावराहाश्चमध्यमातामसीगतिःचारणाश्चसुपर्णाश्चपुरुषाश्चैवदांशिकाः स्तेनाश्चपिशाचा
श्चतामसेषूत्तमागतिः तत्रचक्रमेतारतम्येनफलतारतम्यम् रजसात्तमसाचैवसमाविष्टोत्तमन्निहः ना
वैरनिष्टैः संयुक्तः संसारप्रतिपद्यते एवमुक्तेनप्रकारेणरजसात्तमसाचैवसमाविष्टः उपहितः इहससा
रेत्तमनेकयोनीःप्रतिपद्यमानोनिष्टैर्मरणादिनिर्नीवैः संबद्धः संसारजन्मवरयारा प्रतिपद्यते अनेन
चेश्वरः सकर्थनावैरनेकः संप्रयज्यते इत्याद्यिोद्यपरिहृतम् नहीश्वरस्यनिरुपाधेर्महाराजकल्पस्यो
पाधिकानिष्टसंबंधयोगोजायते किंतुरजःप्रमुखेनोपाधिनोपहितस्यजीवस्यनस्वाभाविकम् किंतो
पाधिकम् नचोपाधिकानिष्टसंबंधयोगोदूषणम् तथादर्शोपाधिकमुखस्यवक्रत्वम् ऋजुरूपत्वंवा
करणोन्वितस्यापीतिचोद्यस्यपरिहारमाह मलिनोहियथादर्शोरूपालोकस्यनक्षमः तथाविध
कृकरणात्मज्ञानस्यनक्षमः यद्यप्यात्माजन्मांतरानुभूतमर्थजातंपुरुषांतरसमवेतंवेदनादि
कंचस्वभावतोज्ञातुंशक्तः मनःप्रभृतीनिकरणानितदवरोधसमर्थानि तथातान्यविपक्वानिकर्म
णिःप्रतिबद्धशक्तीनिनानवांतरानुभूतमर्थजातमुपलभंते अत्रदृष्टांतः आदर्शस्ययथासहजाया
रूपावलोकनशक्तौमलेनप्रतिबद्धायांनरूपावलोकनक्षमोसोभवति तथात्मात्मीयकरणाः
यद्यपिसर्वतः करणेषुजलपात्रकल्पेषुसर्यवदेकएवात्मावभासते तत्तदोपाध्यंतरावच्छिन्नेऽपि
न्मुखेदुःखानुभवोजायमानोन्योपाधुपहितेनैवप्रतिसंधातव्यइतिन्यायंभवति तथापिसुख

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दुःखयोरुपाध्यंतरसमवेतयोरैक्यंत्वपरियद्वैक्यंद्वैयंदुःखादिग्रहणासंभवात्तदवछिन्नानुभवो
नश्यत्यः प्रतिसंधानुमितिसंभव्यर्थः परिपाकमंतरेणाप्रकाशते इति दृष्टांतांतरमाह कटुकारोद्य
थाऽपक्वेमधुरःसन्सोपिनप्राप्यतेह्यात्मनितथानामक्वकरणेसतामपक्वेकटुकादौविशिष्टविशेषे
यथासन्नपिमधुरेरसोनप्राप्यतेनोपलभ्यते तथैवापक्वकरणेअंतरात्मनिहतावद्वहिर्विषय
ग्रहणेवेद्यतासत्यपिनप्राप्यतेकटुत्वादोयंनरसविशेषेवर्त्तते किंतुजातिविशेषे उक्तमेवार्थंस्पष्टयितु
माह सर्वाग्रयंनिजेदेहेदेहीविंदतिवेदनाम् योगयुक्तश्चसर्वासांज्ञातानांप्रीतिवेदनाम् देहीदेह
विषयाहंप्रत्ययवान् सर्वाग्रयंशिरःपाणिपादादिसकलदेहावयवायत्तोदयांवेदनांसुखदुःख
तिंनिजएवदेहेविंदत्युपलभ्यतेरासुयोगयुक्तः सन्सिद्धयोगेनिवृत्तदेहविषयाहंप्रत्ययःसर्व
सांसर्वक्षेत्रवर्त्तिनीनांवेदनानांज्ञातावेदितानचति नचासौसर्वपुरुषवर्त्तिनींवेदनांप्रीतिरूपा
नाव्यत्वेनप्रतिपद्यते परःसुखादिमान्नपुनरहमितिनप्रतिपद्यतेइत्यर्थः नतुसर्वांतःकरणेष्वयंदे
हेवात्मानंचेत्तोयोगिनःसर्ववेदनावेद्तोयंपद्यते तदेवात्मैक्यमयमहमितिचेद्प्रत्ययेनु
पपन्नमित्याह आकाशमेकंहियथाघटादिषुप्रथग्दृश्यते तथात्मैकोपिनेकेषुजलाधारेषुएकोशुमान्न
शुमान्न अनोपाधिकंहिनानात्वमेवंनविरुध्यते नत्वोपाधिकंदृश्यतेहि एकस्यापिव्योमोघटादिषु
पाधिवशान्नानात्वंघटाकाशःकलशाकाशइति यथाचत्वन्नेषुजलाधारेषुएकोशुमान्नानेतिप्र

तीयते एवमेकोप्यात्मांतःकरणतत्तोपाधिनेदादयमहमितिनानात्वेनावनासते ततश्चस्वानाविक
मेकत्वमौपाधिकंचनानात्वमित्यविरोधः नत्वेकत्वप्रत्ययेसतिनानात्वमौपाधिकंस्यात् सएवचकुतइ
तिवाच्यम् आगमादहमितिप्रत्यक्षत्वाच्चैकत्वसिद्धेः नवतिहिसर्वेषांजंतूनांग्राह्यावभासेविलक्षणोग्रा
हकोहमित्यवभासः ननुआहकोव्योमादेर्यतथांतरन्योनास्तीत्यतआह ब्रह्मरंध्रानिलतेजोसिजलभू
श्चेतिधातवः इमेलोकाएषचात्मातस्माच्चसचराचरम् ब्रह्मादयःषड्धातवोधारयितारोनभुनव्योमो
दयएव यतइमेव्योमादयोलोकाःलोक्यंतेइतिलोकाग्राह्यइति यावत्तन्नचग्राह्यावग्राहकाद्वि
तुमर्हति अहमिदंवेत्तीतिग्राह्यादिनतयैवग्राह्यस्यावज्ञासात् तस्मादेषब्रह्मधातुरेवात्मा
सर्वस्यग्राहकः अतएवब्रह्मसर्वानुभूतिरित्यनुशासनमुपनिषद्भुक्तम् यद्येवंयात्मासर्वस्मादन्ये
तनाग्राहकस्यचेतनस्यनेदएवतच्चसर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतिविरोधइत्येतत्परिहारायोक्तम् त
स्माच्चराचरमिति तस्माद्ब्रह्मणोश्चेतनात्सचराचरंजगज्जायतेइतिशेषः ततश्चजनिःकर्तुःप्रकृति
रित्येतत्सूत्रंकर्तुःप्रकृतित्वंसमर्थयतेसमादानत्वं तस्मादितियच्चमाषष्ठेनच्चप्रकृतितोविकृतिर्नत्वेव त
थासतिहि सुवर्णकुंडलंमृद्घटइतिसामानाधिकरण्यप्रत्ययोनोपपद्यतेसहि अत्यंतभिन्नेन्योदंडदेव
दत्तादिभ्योव्यावृत्तइतिनहिनवतिर्दंडोदेवदत्तइति किंतुदंडवान्देवदत्तइतितथाऽत्यंताभिन्नेन्योपि
निवृत्तः नहिन्नवतिर्देवदत्तोदेवदत्तइति तथा किंतुदेवदत्तइत्येवतेनब्रह्मवेदंसर्वमिति सामा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नाधिकरणप्रत्ययोर्व्यभिचारेणासद्जगत आत्यंतिकादेर्दाद्नेदाच्च विलक्षणं नेदानेदतादात्म्यादियदा
स्पदीभूतंप्रकारंव्यवस्थापयति नचसर्वं खल्विदंब्रह्मेतिगौणात्मादात्म्यव्यपदेशः गौर्वाहीक इतिवदितिवाच्य
मप्रमाणांतरेगौर्वाहीकयोरत्यंततनेदमवगम्यव्यपदेशोगौणत्वमवसीयतेनचजगद्ब्रह्मणोरत्यंततनेदग्राह
कंकिंचनप्रमाणमस्तियतुग्राह्यतयानेदप्रत्ययःसन्नेदंविधत्तेनानेदंनिषेधात् ब्रह्मप्रपंचयोरनेदवि
धायिश्रुतिरुदीरितैवयस्मान्नयोस्त्वनेदेपिनेदएव तस्मात्सचराचरमित्यत्रजायते इत्याध्याहार्थः
अन्यथासर्वंखल्विदंब्रह्मेतिश्रुतिविरोधोदुष्परिहारःस्यात् यथा त्वासचाराचरंसृजतितथाह मद्दृच
क्संयोगात्कुलालोयथाघटम् करोतितृणमक्ष्णोर्गृहंवागृहकारकः हेममात्रामुपादायरूपंवाहेम
कारकः निजतालासमायोगात्कोशंवाकोशकारकः कारणान्यवमादायतानुतान्विहायोमिषु करोत्या
त्मानमात्मैवसंनयत्करणानिचयथाकुलालकारः कुलालस्यप्रकृतिर्मृत्ताद्यामृदोदंडादीनांचाप्रकृतिर्मृत्ता
नामन्योन्यसमवधानात्कुलंकरोति यथावाग्दुरुक्तौ गृहीयादानकारणोस्तृणमक्ष्णोरन्योन्यसंप्रयोगे
गृहंनिर्मीयते यथाचहेमकारःकुंडलंकटकादिकरोति यथाचक्षौमकारःक्षौमशरीरसंज्ञकः कीटोनिजलालयैवकोशंजनयति एवमात्माग्रेकासुयोनिषु आ
त्मीयशरीरंतत्कारणानिचपृथिव्यादीनिकारणानिचेंद्रियाणिसहकारित्वेनस्वीकृत्यसआत्मान्नय-

६६

घादेःशब्दंप्रतितद्वत्स्यायइतिवक्तुंकोशकारोदृष्टांतः बुद्धींद्रियशरीरव्यतिरिक्तेसात्मनिप्रमाणेक
सति शालिणात्मस्यब्रह्मलीनत्वंतत्त्वमसीत्यादिनाप्रतिपाद्यते अतश्चब्रह्मलक्षणंनिरूपयितुंयत्पद्य
तइति वेत्रब्रह्मस्यप्रमाणैकतांतावदाह महाभूतानिसत्यानियथात्मापितथैवहि लोकेपंचनेत्रे
णेहसमन्येनयइतिवाचंवाकोविजानातिपुनःसंश्रुत्यसंश्रुतम् अतीतार्थस्मृतिर्ब्रह्मस्यलोकवास्वप्र
स्यब्रह्मः यथाकारणदोषबाधकप्रत्ययरहितानिविज्ञानवेद्यत्वाद्घटादीनिमहाभूतानि तथात्मा
पिअहंप्रत्ययेनासमानः सत्यएवनचाहंप्रत्ययइंद्रियालंबनः तथाहिएकंनेत्रेणेहस्थोर्थोनेत्रांत
रेणप्रत्यभिज्ञायते ग्राह्यनेत्रान्यत्वंनत्वन्येनगृहीतमन्यःप्रत्यभिजानीते ज्ञानमात्रालंबनेन
चाहंप्रत्ययस्यापरंवर्णात्मिकांवाचंसंश्रुत्यपुनस्तांसंश्रुत्यसेवेयंवागितिकोविजानातिनकश्चिदि
त्यर्थः नाहंप्रत्ययाग्राह्यविज्ञानानि अन्योन्यंप्रत्यभिजानंतिपरोक्षांतरप्रत्ययत्वोहिएकस्मिन्प्रत्यक्ष
तिरप्रत्येतव्येचप्रत्यभिज्ञानवतिनपुनरन्यथा तस्मात्स्थायीबुद्ध्यादिव्यतिरिक्तआत्मास्तीतिनिश्चीयते
तथास्थायिन्यात्मनि असति अतीतार्थविषयास्मृतिर्नकस्यचित्स्यात् अर्थस्यचातीताप्रदर्शनार्थं
तेनज्ञानेंद्रियवादिनोसदत्ययेस्मृतिदर्शनानुपपत्तिः स्मर्तुस्तदानीवात् तस्मादप्यस्यात्मसिद्धि
तथास्थिरात्मनावेत्तृप्रज्ञानकर्त्तृवेत्तृनकश्चिदित्यर्थः तस्यादज्ञायांज्ञानांतराणिनसंति इंद्रि
याणिचोपरतव्यापाराणीति नेतानितत्कारकाणि विज्ञानवादेचेंद्रियाणिपिनसंति तेनमनसोपि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वप्रकर्तृकत्वमनाशंकनीयम् नचदेहश्चेतयते तदात्मद्रव्याणामचेतनत्वात् तेषामपिचेतनत्वेतदा
रभ्यानोघटादिद्रव्याणांचेतनप्राप्तिः तनुश्चासितंततत्वारब्धयटोयथानसितः तद्वदचेतनद्रव्यारब्धोदेहो
प्यचेतनः किंचजातिरूपवयोवित्तविद्यादिनिरहंकृतः शब्दादिविषयेसक्तःकर्मणामनसारीरप्रादिस्था
यिनमेकमात्मानंलोकोनप्रतिसंदधते तदाकस्यब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रजात्यागोरत्वादिनाचरूपेणयोवनेनचव
यसा वित्तविद्यात्वांचाहंकृतोगर्वितोत्रकोनवेत्तिहिज्ञानंनोद्भावणंद्रानंजात्यादिनिमित्ताहंकारस
रूपः तथाशब्दादिविषयोपनोगेवाऽनंकर्मोशक्तिःकस्यजंक्रान्यात्मनिकानित्प्रमाणानिबंधवि
श्रोप्रमुनातत्प्रमाणत्वेनाह ससंदिग्धमतिःकर्मफलमस्तिनवेत्तिच संस्तुतःसिद्धमात्मानमस्तिदे
हिहिमन्यते सदामरःसुतामान्यात्रहमेषामितिस्थितेः हिताहितेषुनावेषुविपरीतमतिःसदाज्ञेये
चप्रकृतोचैववंविकारेणविरोषवान् अन्नशाकानलपात्रजलप्रपतनोद्यमीएवंवस्तोविनीतात्मावित
थानिनिवेशवान् कर्मणाद्वेषमोहाभ्यामिच्छयाचैवबध्यते ससारात्मबंधःखल्विहदुर्बोद्रियशरीरा
णांनसंभवति नहितेषामनेकेषुजन्मस्वनुवृत्तिरस्तीतिनवति दुःखादिवेदकाणात्मसद्भावेप्रमा
णांतस्यचायमुपक्रमः शास्त्रविहितस्यकर्मणःफलंस्वर्गादिकमस्तिवानवेतिसंदिग्धमतिः संसारी
नवति अनेनशास्त्रप्रामाण्यंसंशयात्मुच्यते तन्नचसंशयानः शास्त्रमतिक्रामतीतितात्पर्यार्थः ६७
[illegible]

नित्यावत्र वस्तुतोसिद्धमनुत्पन्नमप्यात्मानंसिद्धमुत्पन्नंमन्यते अथवात्मनियारभ्यविकाणोयनिर्वे
धेनरूपेणासिद्धमनवगतमपि कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टेनरूपेणसिद्धमात्मानमन्यते एतावदेवात्मनो
रूपमितिमन्यतइत्यर्थः अनात्मन्यात्मबुद्धेश्चमसंबंधिनएतेपरादयोहमेतेषांसंबंधीतिस्थितिःपर्य
वसानंनवति तथाहिताहितेषुअनुकूलप्रतिकूलेषुनावेषुविपर्यस्तमतिर्नवतिहितमहितत्वेन अहि
तंचहितत्वेनमन्यतेइत्यर्थः तथाचैवआत्मायाथात्म्येनप्रकृतावव्याकृतविकारेतत्कार्यमहदहंका
रादावविशेषवान् सतमप्येषांविशेषंनवेतीत्यर्थः तथादुःखरहितमप्यात्मानंदुःखितमन्यमानस्त
त्कायानायानायप्रवेशादिनादेहत्यागोद्यमीनवति एवंवतएवंचेष्टितोविनीतस्तत्वावबोधरहितो
त्मापरासतथोक्तः वितथेमिथ्यानृतेवेदप्रामाण्येनेरात्मादावर्थेऽनिनिवेशवान् तथेतिप्रतीतिम
न् कर्मणाक्रमोनमिथ्याज्ञेनचवेदेयेणोप्रोत्यामोहनाविधयाइत्यारागेणचवध्यतेससर्पतइति अधुना
मोक्षंसोपपत्तमात्मानिप्रमाणत्वेनश्लोकचतुष्टयेनाह आचार्योपासनंचेत्युक्तंशास्त्रस्यचविवेचनम् तत्र
मौणमनुष्यानसंगःस्त्रीपशुनांस्त्यागोलोकालंचविगमःसर्वत्रतात्मदर्शनम् त्यागःपरिग्रहाणांच
जीर्णकषायधारणम् विषयेंद्रियसंरोधःस्तंद्रालस्यविवर्जनम् शरीरयात्रिसंख्यानंप्रवृत्तिषुघृणादर्शन
म् नीरजस्तमस्त्वंशुद्धिर्निस्पृहताशमः एतेतयायेःसप्तकःसचयोगपमातीनवेत्आचार्यःप्रसिद्ध
स्तस्योपासनंपरिचर्याःचेदस्यान्येषांपुराणादीनांचविविक्तार्थंस्मृतशास्त्रोक्तानांनित्यनैमित्तिकानां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कर्मणामनुष्ठानं सद्भिर्योगिनिः संगः तत्त्वयाथात्म्यप्रयोजनंसत्रावस्थानं गिरः श्रुत्याहितमितसत्यरूपाः स्त्रीविषयालोकनस्य हेयत्वेविगमोऽर्जनम् ऐकात्म्यज्ञानरूपं सर्वत्रतेष्वात्मनस्तेषांवात्मनिदर्शनम् पितृहाणांत्वदाराणांत्यागः जीर्णस्यपुराणस्यकाषायस्यवाससोधारणम् विषयाणांचसंरोधः संनिकर्षनिरोधः तद्वन्निद्रातुल्योजाग्रद्विशेषः आलस्यस्यउद्यमः तपोत्यागः शरीरस्यसर्वतोस्थिरत्वापुंचित्वादिनाशंरक्षतोसम्यङ्निश्चयेनचकार्यस्यसर्वासुचावस्थासुवृत्तिषुपदर्शनम् आवश्यकमेववेदिकंचकर्मकार्यं नान्यदित्यर्थः रजस्तमसोरुद्रेकपरिहारोराजसतामसाहारादिपरिहारेणकार्यः सत्वशुद्धिः प्राणायामश्रुत्याहरत्वादिनाविधेयानिःस्मृतानिरोहताधनादिष्वनीप्सा शमःपरापराधर्षक्षमा एतैस्तोषयेः संशुद्धोविपाप्मा सत्त्वोद्रेकेयोगीसन्नमृतीभवेदित्यर्थः सचायंजन्मवेद्मीनावोदेहादिरूपोव्यावर्त्तमानस्तद्व्यतिरिक्तात्मसद्भावेप्रमाणं योगसुखेः कारणमितितदुपायमाह तत्त्वस्मृतेरवस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयात् कर्मणांसन्निकर्षाच्चसंतानयोगः प्रवर्त्तते सत्त्वस्यपरमात्मनः श्रोत्रावगतरूपसमाधानत्वेनस्मृतेरुदयात् शुद्धसत्त्वयोगात् निषिद्धकाम्यकर्मणांयथासंभवंज्ञानेकलोपनयोगात्क्षयपरिक्षयात् सत्तांसाधनायोगिनांचसन्निकर्षात्संगतेर्योगः प्रवर्त्तते इदानीमसिद्धयोगंयोगिनंप्रत्याह शरीरसंक्षयेयस्यमनः सत्त्वस्थमीश्वरम् अविप्लुतस्मृतिः सम्यक्समाधिस्मर्तामियात् शरीरसंक्षयेमरणकालेयस्ययोगमाहरुक्तोमनः सत्त्वस्थेर

६८

ज्ञानमसीविहाय सत्त्वएवतिष्ठन्मामीश्वरंमरणेज्ञात्वाविनाशुःखेनोपपीडमानस्यस्योविप्लुतेश्वरस्मृतिः जन्मांतरेसकलपूर्वजन्मस्मृतिं दृढतरवैराग्यनिमित्तत्वेनाप्नुयात् इदानीं प्रत्याह यथाहिनरतोवर्णैर्वर्णयथात्मनस्तनुम् नानात्वयाणिकुर्वाणस्तथात्माकर्मजांतनूं यथान्नरतोनटोनानाविधानिरामरावणादिरूपाणिवर्णैर्वर्णवैचित्र्यैःसितासितादिभिरात्मनस्तनुंवर्णयति तथात्माप्यनीतकर्मोकर्मजांतान्नरशरीराणि सुरनराद्यात्मिकानिदर्शयति नरतदृष्टांतेनात्मनःशरीरयोगंदर्शयतिकः नस्वनाविकइतिगमयतिकर्मजाइतिवदन् कर्मणोमुख्याधिक्यंदर्शयति रूपनानात्वेपिहेतुरस्तीत्याह कालकर्मात्मबीजानांदोषैर्मातुस्तथैवचगर्भस्यवैकृतंदृष्ट्वामांसशोणितादिजन्मनःगर्भस्यांगेषुशिरःपाणिपादेषुश्रोत्रनेत्रादिषुच हीनत्वातिरेकत्वादिवैकृतविकृतरूपत्वं कालकर्मबीजमात्राणांदोषैर्नवृतीति शास्त्रदृष्ट्यनेचेतद्भवेत्कालएव किंतुजन्मनऊर्ध्वकालेपिहृत्तदोषोपलब्धेरदोषाणित्वम् कर्मणोदोषः श्रद्धादिवैषम्यं कर्मांतरस्यचप्रतिबिंबत्वम् कर्मान्नधर्मः नूतात्मनश्चदोषोधातुवैषम्यम् बीजदोषः पित्तदोषोगर्भविरुद्धचेष्टाकर्तृत्वम् अंगविकारेणादिदोषाणांनिमित्तत्वमत्रोक्तम् उत्पत्तिनित्तत्वचकर्मणांपूर्वश्लोकेतेनपूर्वापरविरोधः प्रथमशरीराद्युत्पत्तिश्रुतिकथमितिवचनवाच्यम् अनादित्वाच्छरीरपरंपरयाइत्याह अहंकारेणमनसागत्वाकर्मफलेनवा शरीरेणचनात्मायमुक्तपूर्वः कथंचनगतिर्धर्मीतिकर्मफलसुखदुःखनानावानामठ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वाव: प्रसिद्धमन्यत् यदेकर्मनिर्देहिनः फलोपभोगाय देहमारभते । तर्हि तत्फलोपभोगसमाप्तेः प्रा
ङ्देहेन देहिनो वियोगः संभवतीति अकालमृत्युनिवारणाय कर्मविधानमेकमित्यत्रास्वर्स्यादात्ते
रयोगद्यथा दीपस्य संस्थितेः विक्रियापि च दृष्टैवमकालेदेहसंक्षयः यथावस्थादीनां योगादीपस्यव
र्त्तिवर्त्तिन्याज्वालायाः संस्थितिरवस्थानं वर्त्तादियोगेसत्यपि विक्रियाप्रबलपवनोनिघातादिना
दीनादीपप्रध्वंसोपि दृष्टः एवमकालेदेहास्तकर्मफलोपभोगसमाप्तावपि तत्परिपंथिकर्मणाप्र
तिबंधेप्राणसंक्षयोपि संभवतीति ततश्चपरिपंथिकर्मनिवारणार्थमकालमृत्युनिवृत्तिफलाः कर्मविध
य उपपन्नाः उक्तयोगावशादमीनावः तन्मार्गमिदानीमाह अनंतारश्मयस्तस्य दीपवद्व्यवस्थितो
दृदि सितासितारुणपीतनीलकपिलानीलोहिताः ऊर्ध्वमेकः स्थितस्तेषांयोनित्वासूर्यमंडलम् ब्रह्म
लोकमतिक्रम्यतेनयातिपरंगतिम् तस्यजीवस्यसूर्यस्यवा अनंताअसंख्यातारश्मयः चेतसितासि
ताद्यनेकवर्णायुक्ताः तेषांमध्येरश्मिरेकऊर्ध्वगामी सूर्यमंडलंनित्वाब्रह्मलोकंचातिक्रम्यस्थितः तेनर
श्मिनामार्गेणादित्यगतिपरंगत्वंब्रह्मयाति हिताहितसंज्ञकनाडीचक्रमध्यगतस्यत्रयोदशिसूर्यमंडलस्यैते
रश्मयोनतुजीवस्य उदयप्रकारेणहितस्यतेनिधीयंतेननुवचनास्यप्राणाउत्क्रामंतीत्यादिश्रुतिवि रुद्धेषा
स्मृतिः नैवम् तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिप्रत्यक्षश्रुतिमूलत्वात्स्मृतेः तेनश्रुत्योरेवात्रपरस्पर
विरोधः नश्रुत्तिस्मृतोः नचश्रुत्योरपिपरमार्थतोविरोधोस्तिनास्यप्राणाव्युत्क्रामंतीतिपुनरुत्पत्तयोइति

६७

वाक्यशेषः कल्प्यतेश्रुत्यंतराविरोधाय यद्वाप्राणानांतत्प्रच्युत्यादवश्यंभावंपरित्यज्यनयंति किंतुस्व
छपादेहत्यजंतीत्यर्थः तथात्रैवसमवनीयंतेइत्यत्र अत्रैवजन्मनिसमवनीयंते नजन्मांतरइ
त्यविरुद्धा नपुनरत्रैवशरीरइति किंच यदस्यान्यद्रश्मिरात्मूर्ध्वमव्यवस्थितम् तेनदेवयो
नेर्गतिंसधमानिप्रपद्यते परमगतिमार्गभूताइत्येतदन्यद्रश्मेरात्मस्थात्मनऊर्ध्वंदिशंप्रतिव्यवस्थितम्
तेनात्माछरीरादुत्क्रामन्नयंजीवोजातीयानिशरीराणि देवानोधामास्थानेनसहप्रयाति देवलोकंदे
वान्नवतीत्यर्थः शरीराणीतिबहुवचनमेकस्यामेवजातावाख्यायाम् इदानींसंसरणमार्गमाह येनेक
पाश्चात्यसाद्रश्मयोस्यमित्तप्रज्ञा इष्टकर्मोपभोगायतैः संसरतिसोवशः अस्यात्मनोहृदयदेशास्थितस्य
घत्तान्मप्रज्ञात्रनेकरश्मयः स्थिताः तैरितःशरीरान्निर्गच्छन्नवलोकेकर्मफलोपभोगायसंसरति देहांतर
कर्मवशः सन्प्रपद्यते प्रमाणतः साधितमप्यात्मानंदार्ढ्यार्थंपुनरपिप्रमाणांतरैः साधयतिः वेदैश्चाने
सविज्ञानेर्जन्मनामरणेनच आत्मागत्यागत्यासत्येनचंद्रेनतेन स्त्रेयसासुखेदुःखान्याकर्मनि
श्चयेनाप्तेनैः निमित्तैश्चानुमानज्ञानेर्गृहसंयोगनैःफलैः तारानक्षत्रसंस्थानैर्जांगरैः स्वप्नजैः फलैः आदा
शयचनज्योतिर्जलमृत्तिभिरेतथा मन्वंतरेषुगप्राप्तामोषधिबलैरपि वित्तात्मनंविद्यमानंसर्वेषु
जगत्सथा हेमहर्ष्यायोवेदादिनिःप्रमाणैः बुद्धींद्रियशरीरव्यतिरिक्तमात्मानंविद्यमानं वित्तजानीत
तन्नैववेदैः कर्मकांडात्मकैरग्निहोत्रादिकर्त्तृनैगमिस्वर्गादिफलमात्रदातृभिरात्माप्रबोध्यते देहादीनां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मात्मनेकर्त्तृगामिफलंनस्यात् उपनिषद्भ्योगात्कैश्चुवेदैरविना शीवाग्रेश्रय मा[redacted]हि तिधर्मेत्येत्
मादिनिःश्रुत्येवेदाद्याति रिक्तात्मसद्भावोवबोध्यते शास्त्रैश्चमीमांसादिभिरात्मसाधकयुक्तिबोधकै
र्विज्ञानसहितैरात्मावबोध्यते तत्राशास्त्राणिआत्मासाधकयुक्तिप्रसाधनानिविज्ञानानि चात्मनाप्रा
णादिकारकाणानि प्राणायामादिप्रदर्शकानि जन्मापिसुखदुःखहेतुनृत्तत्वेनविचित्रत्वेनयदादृष्टोधर्मी
धर्मीकल्पयत्तदाश्रयमात्मानंगमयति एवंमरणमपि तद्विदृष्टेतत्कारणेसमानेपिकस्यचिद्देवन
वदृष्टस्वर्गस्थायकत्वेनाक्षिपदात्मानंतदाश्रयमाक्षिपति मरणंसंविधिन्यायात्प्राणिषुलोकालोकरू
पेणाचर्त्तमानयास्वोपयादृष्टोधर्मोन्यानल्पत्वकल्पनामुखेनात्मापिकल्प्यते तथात्यजमानोहोत्तु
रदुःखोपनोगायस्वर्गनरकंवागच्छति स्वर्गनरकंवोपनुज्य वस्तुदकेनसहेमंलोकमागच्छति आ
त्माउपनिषदाद्यागमप्रसिद्धेआगत्याचागत्यावेदाद्यादित्यतिरिक्तआत्मासाध्यते सत्यं यथार्थंवाकु
म् अनृतमयथार्थं तच्चात्मासाध्यते नखलुतमंतरेणासत्यत्वासत्यत्वेसिध्यतः अतोयमर्थ
वाक्यादवगतवानसि तमेवप्रमाणांतरेणप्रतीतीति अत्यनिजानन्वाक्यस्यसत्यत्वमध्यवसति वि
चर्यवाक्यासत्यत्वमुक्तनीत्याचवाक्यार्थं नवुध्यादयः प्रत्यनिजानंतीति तद्व्यतिरिक्तात्मसिद्धिः अ
यंश्रेयःपुरुषप्रतीतिः तेनचपुरुषः प्रमीयते एवंसुरदुःखाभ्यामप्यात्मासाध्यते धर्मीधर्मयु
क्तात्मसाध्यत्वान्नायोसुत्यसुत्यक्तिनिसुत्यकुलोत्यनैः कर्त्तनिः कैश्चिच्छुनाधर्म्मीलोकर्मोणिकि ७०

यंते कैश्चिद्विपरीतानि तत्तज्जन्मांतरीयधर्मधर्मानुसारान्यासवासनाक्षेदोषवत्स्यापकत्वा आ
त्मसमवायीकत्वाइति सुखाद्यनुकर्मणामात्मनिप्रमाणंनिमित्तसुखशब्दादि ज्ञानुनेच्छुनीनां
तिच्छनादित्तदेवप्रत्यासन्नकृतस्यसुखाद्यनुकर्मणोज्ञापकत्वात्स्तानम् ग्रहनक्षत्रादित्यादयः तेषांचपर
स्परतोदिनिर्वीसंबंधः संयोगस्तत्सूचितानिधर्माधर्मफलान्यात्मनिप्रमाणम् निमित्तसूचितंयद्दृष्टं
जन्मांतरार्जितमपिसन्नवति तच्चदेहादिव्यतिरिक्तमात्मानमंतरेणनसंभवतिनिमित्तादेवात्म
निप्रमाणानि नक्षत्राणश्विन्यादीनि तारारूपितेषुग्रहाणांसंचारः तथाजायद्दसाजातीनिमित्तच
रदर्शनादीनि स्वप्नजानिरवद्याद्यैर्हाणादिदर्शनानि तत्सूचितेश्रफलैः पूर्ववदात्मानुमानम् प्रा
णादिनिःशरीरेंद्रियविषयादिदृष्टेणानोपपद्यमानेतेनात्मानुमीयतेमन्वंतराणांस्वायंभुवादी
नांच युगानांकृतत्रेतादीनांच विलक्षणास्वभावनात्मसाधकत्वम् उक्तंचमनुना अरोगाः सर्व
सिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः कृतत्रेतादिषुतेषांवयोह्रसतिपादायः चतुष्पात्सकलोधर्मः सत्यंचै
वकृतेयुगेचोरिक्तान्तमायानिधर्मश्चापैतिपादशइति ततश्चकृतेयुगप्रतीतेनोधर्मोपचयः कला
वधर्मोपचयः तेषामेवंत्यनेकयुगस्थायिन्यात्मनिमन्वंतरादिस्थितिः प्रमाणम् एवंवसएकांत
तदेवौषधकस्यचिदनीष्टफलदस्यचिन्नेतिव्यवस्थांघटयितुंजन्मांतरार्जितादृष्टाश्रयआत्मानुमेयइति
मंत्रौषधफलमप्युक्त्वाप्यर्थप्रमाणम् किंच अहंकारःस्मृतिर्मेधाद्वेषोबुद्धिःसुखंधृतिः इंद्रियांतरसंचारइच्छा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(२४८)

राज्जीविते स्वर्गः स्वप्नश्च नाना नोपेरणमनसोगतिः उन्मेषश्चेतनापलक्षणादात्मनश्चमौलिकम् यत्एतानि
लिंगानि दृश्यतेपरमात्मनः अस्तितस्मात्परोदेहादात्मासर्वज्ञ ईश्वरः यस्मादहंकारादीनिलिंगानि आत्मनो
नुमापकानिदृश्यंते तस्मादस्तिदेहादन्यःपरमश्चेतनआत्मासर्वज्ञः सर्वानुभवितेश्वरः स्वामी विशेषा
नुपादानात्सर्वस्याहंकारोहप्रत्ययः इदंप्रत्ययवेद्यदेहे नोपपद्यतेनान्यथा ममात्मेतिचान्यपदेशो
संबंधीप्रत्ययोघटते तथात्वमशरीरमितिप्रत्ययः शरीरादन्यस्याहंघटतेनान्यथा ममात्मेतिचान्यपदेशो
लक्षणिकः नान्यथात्मशब्दः अन्यथाममात्मेतिउक्तस्यात् एवमहंकृतिः शरीरादन्यस्यात्मनोलिंगम्
स्मृतिश्चजन्मांतरानुभूतेतत्तथानादौसंभवंती सुखसाधनत्वे नान्यत्वात्मनोलिंगमनघधुनातेनदेहेन
प्राज्ञवीयत्तनपानस्यापेक्षितौपायत्वमनुभूतंयेनसएवस्मर्त्तास्यात् मेधायंथधारणशक्तिः जन्मां
तरीयतज्ञेपिविषयानुभवजनितसंस्कारातिशयवत्प्रत्यति देहातिरिक्तेसंस्कारवत्यात्मनिलिंगा
मू देहोपिसदृदोषस्मरणात्भवति तज्जन्मांतराधीनमिति नवत्यात्मनिलिंगम् बुद्धिः प्रज्ञासापि
जन्मांतरायत्तेति आत्मनिलिंगम् सुखमानंदः नाशोशरीरगुणः वैशेषिकगुणत्वेसतिअकारणा
पुणपूर्वकत्वात् द्वारणाउणपूर्ववेहि यावच्छरीरभावीस्यात् तस्मान्नायंशरीरारंभपरिणतानांभूतां
नांगुणःकिंतुततोन्यस्यतिनवत्यात्मनोलिंगम् एवंहृदयस्पंदिनिष्ठत्वमलक्षणोधृतिरपि इंद्रियांतरसंचा
रः इंद्रियांतरप्रतिगतिः सादेहस्यसर्वेंद्रियव्यापिनोनोपपद्यते आत्मनःपुनरुपपरिमाणातःक

रणोपरितस्यागतिरेंद्रियसंचारोयुज्यते अतएवदेहस्यद्वारप्रदेशेअणीपाद्रीवातंडुलादणीयान्मा
त्रादित्यक्तम् इच्छापिजन्मांतरानुभूतस्मृत्यर्थविषयायपरमात्मलिंगम् धारणाजीविते अपिधारणं
शरीरस्यनतच्छरीरेणेवशक्यंकर्तुम् एकस्यैकस्यक्रियायांकर्मवर्त्तविरोधात्शरीरमेवधार्यम् तदेव
धारकत्वमितितेनोपपद्यते जीवितंप्राणधारणम् तदपिनशरीरकार्यम् प्रयत्नसाध्यत्वात् प्रयत्न
श्चनशरीरगुणः अयावद्द्रव्यभावित्वात् पाकांतरानिवर्त्यत्वाच्चसवर्गलोकांतरेनोपपद्यतिशरीरंसुखस
देहव्यतिरिक्तआत्मातूपपद्यते अन्यथाकृतनाशाकृताभ्युपगमः प्रसंगःस्यात्इतस्वप्रत्ययआत्मलिं
गम् इहजन्मन्यनुभूतस्यस्वप्नेदर्शनंजन्मांतरीयानुभवाहितसंस्कारवशाद्भवतीत्यात्मलिंगंतावत्प्रसि
द्धंनशरीरेंद्रियाणांस्वकार्यप्रेरणमात्मलिंगम् नह्यन्यसत्त्वेरजोपिमनसोतिसूक्ष्मस्यनेत्रद्वारेशरी
रेवस्थितस्यागतिरपतनमाश्रितदृष्टिनिमित्तमात्मलिंगम् उन्मेषश्चप्रयत्नवदात्मकार्यत्वादात्मलिं
गम् चेतनाज्ञानमचेतनाशब्दाच्छरीरादन्यंचेतनंगमयति यतश्चशरीराश्रितोननवतीं स्वाश्रयमा
त्मानमनुमापयति देहत्वेनपंचानांभूतानापीयंहः स्वीकर्तव्यात्मलिंगम् आत्मनउत्क्रांतिसर्वेंद्रि
यानुपादायनाह बुद्धींद्रियाणिसप्तेनिमनःकर्मेंद्रियाणिच अहंकारश्चबुद्धिश्चप्राणश्चेत्यादीनिचे
वहि अव्यक्तमात्मातेत्रयः क्षेत्रस्यासंनिगद्यते ईश्वरः सर्वज्ञतायस्तत्समदसञ्चयः बुद्धेर्गंधादिसा
क्षात्कारस्यकारणतयासंबंधोनिघ्राणादीनियंबुद्धींद्रियाणि तानिचार्थेगंधादिनिर्विषयैःसहितानि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सार्थानि मनोऽहंकारो बुद्धिरहंकारो ऽपि बुद्ध्यहंकारौ पृथिव्यादीनि पञ्चतन्मात्राणि अव्यक्तप्रधाने
इत्येतस्य क्षेत्रस्यात्मा सर्वेश्वरः सर्वभूतहृदयेनासमानः अतएवसम् सात्वविकस्तत्र ऽनवयोऽ
मानतया असदसदात्मकानेवप्रकृतित्वात् कार्यतस्माद्धेत्रज्ञइतिक्षेत्रमुच्यते बुद्ध्यादीनाकार
णान्याह बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्तोहंकारसंभवः तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानितु बुद्धेर्विष
यनिश्चयहेतोरंतःकरणस्याव्यक्तात्प्रधानादुत्पत्तिः समानिसत्त्वरजस्तमांसि अव्यक्तम् ततोबुद्धे
रहंकारस्यज्ञानक्रियाकर्तृत्वानिमित्तोतः करणस्यतेनवोजन्मसदृशः शब्दस्पर्शरूपरसगंधास्त
न्मात्राणि तान्यादियेषांतत्तानामिद्रियाणांचतानितन्मात्राणि तान्यहंकारादुत्पद्यंतेनतानितुतन्मा
त्रव्यवधानेन अहंकारश्चत्रिविधः सात्विकः सएवतैजसइतिपुराणेपुरीयते तस्माद्बुद्धिंद्रियाणा
मुदयः राजसोयः तस्माद्धेकारिकसंज्ञकात्कर्मेंद्रियाणाम् तामसस्तृतीयोभूतादिसंज्ञकस्तस्मा
दितन्मात्राणितेभ्योयथाक्रमं व्योमादिभूतानि तानिचवक्ष्यमाणैः शब्दादिगुणैरेकोत्तरगुणानि त
त्रव्योम्निशब्दाख्योगुणः वायोस्पर्शश्चतेजसिरूपंच अप्सुरसश्चभूमौगंधश्चपंचम
गुणानाह शब्दःस्पर्शोरूपंचरसोगंधश्चसधगुणाः पोयस्मात्तस्मात्तेषांसतत्तस्मिन्नेवलीयंते ये
व्योमादीनांमेलोत्तरगुणाउक्तास्तेशब्दादयोगंधपर्यंता यश्चैषांबुद्ध्यादीनांमध्येयस्मात्कारणाद
न्यत्रलीयतेनिःसतोनिर्गच्छन्सतस्मिंस्तत्रैवकारणात्मनिप्रलयकालेलीयतेतिरोहितोभ

वति तत्रचलिः स्तोत्तीयतेइतिवदतासत्कार्यवादोदर्शितः प्रकरणार्थोयंसंहरमाह यथात्मानंसृजतो
त्मातथावः कथितोमयाविधाकात्रिप्रकाराणांकर्मणांमश्रेरपिसन् ईश्वरः स्वतंत्रोपिसन्नात्मायथात्मा
नंदेहवंतमानसवाचिककायिकत्तयासात्विकराजसतामसतया त्रिविधस्यकर्मणोविपाकपूर्वं तदु
पाधानवसात्सृजति तथावोयुष्माकंहेमुनयोमयाकथितः सत्वरजस्तमश्चैवगुणास्तत्प्रकृतिजाः र
जस्तमोभ्यामित्यादिना अथोऽत्रकेवलसत्त्वोद्रेकेणविमुच्यते इत्यपिदर्शितम् चक्रदृष्टांतेनचान
वस्थेतत्वमुक्तम् ततश्चतमसात्मस्वरूपोपरिज्ञानात्मकोमोहः रजसश्चफलेरागात्कर्मसुप्रव
र्त्तिसतः कर्मफलस्यजात्यायुषोः सुखदुःखानुभवस्यचोदयः इत्येतच्चक्रवत्क्रम् एतस्यपरिवर्त्त
नादात्मापिपरिवर्त्तइत्युपचर्यते अनादिमानादिमांश्चसएवपुरुषः परः लिंगेंद्रियाणिरूपः स
विकारउदाहृतः स्वरूपतोऽनादिः आदिमत्त्वेरीरयोगित्वादादिमान् परमोपनिषदः पुरुषए
वक्षेत्रज्ञः सर्वस्वरूपतोविकारतश्चयथासंख्यलिंगेंद्रियाणः तत्राहंकारादिनिर्लिंगैः क्षेत्रज्ञो
त्मनोरूपंगृह्यते तद्विकारस्तुशब्दादिभिरिंद्रियैः सएवविधउक्तउत्तरश्लोकार्यतयानुवादःपित्त
यानोऽर्थोव्याख्यातएवास्यस्यचांतरम् तेनायिहोत्रिणोयांतिस्वर्गकामादिवप्रति अजवीथी
मार्गाः स्तस्त्रिन्नाविशतिनेति अजवीथीकरूपपत्तु श्रवणादिनक्षत्रत्रयमजवीथीमार्ह
अजवीथीविभुनाघोति तस्याश्चागस्त्यस्यचयदंतरंसपित्तस्त्रोमार्गः तेनकाम्यकर्मकारि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

णे दिवोस्वर्गं यंति अग्निहोत्रग्रहणंवेनानिवर्त्तमयदर्शीनार्थम् दुःखसंज्ञितचिरकालोपतोष्यसुखानुत्त
कस्यहीनूनोदेशोद्योः दिवंयेचदाढापराः सम्यगस्तानिश्चयेणेदुलाः तेपितेनैवगच्छंतिसत्यव्रतपराय
णाः येसम्यग्दानादिपूर्त्तधर्मनिरतातथादयासर्वेषुनूतेषुक्षोतिरनुस्वयाशोचमनायाः मंगलम
कर्म्यएवमग्रहेत्यष्टनिर्णयेदुक्ताः येचनियमेवंनसत्यवादिनः तेपिपित्र्यानेनैवमार्गेणदिवंयो
ति तन्मार्गगामिनांपुनरावर्त्तिमितिहासमुखेनाह अष्टाशीतिसहस्राणिमुनयोगृहमेधिनः पुनरा
वर्त्तिनोवीजजन्तवोधर्मप्रवर्त्तकाः अष्टाशीतिसहस्रसंख्याकामुनयस्तापसाइष्टापूर्त्तधर्मकारिणइति
यावत्र गृहमेधिनोगृहस्था अनेनचक्राम्यकर्मकारित्वंसूचयति पुनरावर्त्तिनःपुनर्जन्मनाजः
जगत्सृष्टेधर्मप्रवर्त्तनायातेप्रागनुष्ठितधर्मत्वाद्वीजभूत्वाः प्रवर्त्तकास्तस्यचधर्मस्यचप्रवर्त्तकाः स
प्तर्षिनागवीथ्यांतदेवलोकंसमाश्रिताः तावंतएवमुनयः सर्वान्सर्वविवर्जिताः तपसाव्रतचर्यैणसं
त्यागेनमेधसा तत्रगत्वावतिष्ठंतेयावदाभूतसंप्लवम् नागवीथीमाहगर्गः ऋतिकाजरणास्वा
तिर्नागवीथीप्रकीर्त्तितेति देवलस्तु अश्विन्यादित्रिकासर्वानागाद्यादहनांतिकाः अयमर्थःप्र
त्येकमश्विन्यादीनक्षत्राणांनागाद्यानवथीयंयः नागागजः ऐरावतीरेषनागोजरऊवीमगीः अ
जादहनेति तस्यानागवीथ्याः सप्तर्षीणांचक्र्यदंतरालंतेनमार्गेणगत्वा अष्टाशीतिसहस्राण्ये
वमुनयःसकलनिषिद्धक्राम्यकर्मारंभनिवृत्ताः तपसाऽवरूपकेनवर्णधर्मेणतथाव्रतचर्यैणसं ७२

त्यागेनमेधया मेधाकार्येणवेदधारणेनपुनर्देवलोकं
समाश्रित्यतत्रयावदाभूतसंप्लवंमहाप्रलयंयावदवतिष्ठंतेतेपिपूर्ववत्पुनरावर्त्तिनोवीजभूतानिवृत्तधर्म
प्रवर्त्तकाश्च एतच्छ्लोकद्वयेनात्मज्ञानरहितंक्राम्यंकर्मावश्यंकालुष्यंतापुनरावर्त्तिहेतुकं संपाद्यमेविनिश्च
स्यइत्यादौक्तात्मज्ञानसहितस्यकर्मणोनावर्त्तिप्रत्यक्षेणदर्शयति तत्रादौतावच्छ्रोतव्यमात्मज्ञानोपायंच
श्लोकद्वयेनाह यतोवेदाः पुराणंचविधयोयेनिबंधसाधनश्लोकाः सूत्राणिन्याय्याणिप्रस्थानानिचैव
दानुवचनंयज्ञोव्रतंचर्यातपोदमः प्रदेयोपवासःस्वाध्यायमात्मनोज्ञानहेतवः द्वौह्यात्मावस्थितौवि
वर्द्धितयातद्रहिततयाच तस्ययन्मुक्तस्वभावरूपं तत्सर्वेश्वरत्वसर्वज्ञत्वादिगुणयोगित्वेनवेदोक्तेषु
स्तवेषूक्तेनपुनर्यद्रूपेणप्रकाशतेहिस्तुत्यावतत्सर्वेप्रोद्यद्येषुस्तुत्यप्रकाशोधीर्नोहिविश्वप्र
काशकंतमेवचैवमनुज्ञातिसर्वंतस्यनासासर्वमिदंविनातेति तत्रज्ञात्वेत्यनुवादेनविधिमुच्यते
उपलभ्यचिनुमिदमुच्यते यतोवेदाइत्यादि यतोऽनुकारणाद्वेदाःश्रुतयः पुराणानिप्रसिद्धानि अन्या
श्चधर्मशास्त्राद्यास्तेषांयेनिबंधोग्रंथस्तत्रवोधकावेदनागाः तासांमतीनांवेहेतुर्विज्ञानविधायकत्वात्प्रा
धान्येनवेदत्वेसत्यपिपद्यग्रहणम् येचकेचनश्लोकाः यद्वारंपंचविधसमेतीत्येवमादयः सूत्रा
णिविचक्षितास्तंत्रंचाचक्षतेनिबंधकोनिबंधाणिसूत्रादीनीतिव्याख्यानि अन्यदपिवाङ्मयंयतऊ
तं तस्यचात्मनोवेदानुवचनादयोज्ञानहेतवः वेदानुवचनंचाध्ययनं सुखबोधनमनुयश्चा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्वचनं अनेनचसर्वस्यवेदाध्ययनस्य पूर्वाध्ययनपूर्वकत्ववदन्वेदस्यापौरुषेयत्व
मायति यमुपरमात्मसकाशाद्देदानामुपपद इत्युक्तम् नतेनवेदानापौरुषेयत्वापत्तिः प्रमाणांतरसे
क्षिवाक्यार्थमिश्चित्य तत्प्रतिपादनायेदंग्रंथमतयावाक्यस्योत्पादितत्वेनौरुषेयत्वम् अतएवह
दीरणकेनिःश्वसितमुत्पत्वमुक्तम् सपथाहवाअरेस्यैहितस्यमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरसइतिहासपुराणंविद्याउपनिषदः श्लो
काःसूत्राण्यानुव्याख्यानानि अस्यैवैतानिसर्वाणिनिःश्वसितानीति ब्रह्मचर्यब्रह्मचारिकर्म
ब्रह्मक्षत्रियादिकंवा उपवासोपकुर्वाणादिः स्वातंत्र्येणेहाप्रसिद्धमन्यत्र पूर्वश्लोकेये नि
र्दिष्टावेदाडक्वचनादयोर्थास्तानेवब्रह्मज्ञानस्वरूपमात्मोत्पादनतयाविनियुक्ताइतिन्यायेनिरासाया
ह सएषआत्मेविज्ञास्यः समेयेरवमेवतु द्रष्टव्यस्त्वयमंतव्यश्चश्रोतव्यश्चेतिश्रुतिनिः सरवतुयरमात्मा
समस्तैश्चतुर्निरूप्याश्रमैर्विज्ञेयोविशेषतोज्ञातुमिष्टव्यः अत्रपरमात्मविषयविज्ञास्याश्रमान्प्रति
साध्यताप्रत्येतव्याइष्यमाणत्वात् नपुनस्तद्विषयेश्रवाइष्यमाणत्वप्रतिपादनत्वात्प्रधानत्वपदार्थ
तेनसंबध्यतेनगुणः नचप्रत्ययार्थत्वेनेच्छायाएवप्राधान्यवाच्यम् साहिसन्प्रत्ययेनधात्वर्थमी
प्सितमंप्रतिगुणत्वेनैवोच्यते तेनप्रत्ययार्थत्वेपितस्यागुणएवप्रयोजनचाङ्गेचधात्वर्थइष्यते न
सुरावाग्निदत्वरूपेणा तेनब्रह्मवेदब्रह्मभवति नचपुनरावर्तते इत्यादिवचनावगतोपुनरावृत्ति

७४

प्रयोजनं विज्ञानमाश्रमिनोसाध्यमित्युक्तंभवति ब्रह्मज्ञानस्यसप्रयोजनत्वादेवतद्विषयेश्रोमिद्धर्नेछाया
द्विधेयता अप्राप्तविषयत्वाद्विधेः किंपुनस्तज्ज्ञानंवेदितव्यमित्यपेक्षिते उच्यतेद्रष्टव्यइतिदर्शनव्यः साक्षात्कर्तव्य
इत्यर्थः दर्शनोपायस्तयोक्तव्यमंतव्यइतिश्रुतस्ययुक्तिभिरनुसंधानंमननम् तच्चश्रवणमंतरेणनसं
भवतीतिमत्वोक्तंश्रोतव्यइतिउपनिषद्वाक्येभ्योमधारणीयः द्विजातिभिरितिसूत्रंद्रव्यदासार्थम् विहितयो
र्ज्ञानकर्मणोःफलमाह यावन्मेनविंदतियेचारण्यकमाश्रिताः उपासतेद्विजाः सत्यंरूपापरयाश्रुताः कगतिः
संभवत्यर्चिरहःशुक्लंतथोत्तरम् अयनंदेवलोकश्चसवितारंसवैद्यतम् तत्तत्पुरुषोन्नेत्यमानवो
ब्रह्मलोकिनान् ब्रह्मेतिपुनरावर्तिसेषामिहनविद्यते येद्विजातयोनंयरमात्मानमेवंप्रवणमननाभ्यां
विदंतिलभंते ब्रह्माहमस्मीति साक्षात्कुर्वंति येचारण्यकमरण्याध्येतव्यंब्रह्मविद्यात्मकंवेदभागंब्रह्मप्र
माणतयासमाश्रिताः संतः परयाभक्त्योपेताः सत्यंयथार्थंभूतंयरमेश्वरमुपासते ध्यायंति अत्रयेचेत्यु
पासकत्वेनश्रवणमननकर्तृत्वेनसमुच्चयार्थश्चकारोनपुरुषव्यक्तिसमुच्चयार्थः तेनश्रवणमन
नध्यानार्चनवंतोदेहादुत्क्रम्यवक्ष्यमाणार्चिरादिनामानोदेवताः संभवंतिप्राप्नुवंति अर्चिरभिरह
रहिनसः शुक्लः शुक्लपक्षः उत्तरमयनंसूर्यस्योदगयनम् देवलोकसवितृवैद्युताः प्रसिद्धाः तेनवैद्यु
तान्निप्राप्तास्तान्मानवः पुरुषोभ्येति ततोसौब्रह्मलोकिनान्ब्रह्मलोकनिवासिनस्तान्करोति ब्रह्मलोकं
प्राप्तानांनपुनरावृत्तिः जन्मनविद्यते कामकर्मकारिणः प्रत्याहः यस्तेनतपसादानेयेहिस्वर्गजितोन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रः धर्मनिशाकल्पवल्लंददक्षिणायनमेवच पितृलोकंचेंद्रमसं वाशुक्लपक्षिजलमहीम् क्रमात्तेलक्षवंती हु
नरेवव्रजंतिच फलार्थविहितैर्यस्तपोदानादिनियैर्स्वर्गजितवंतः स्वर्गप्रदधर्मकृतवंतः तेनवर्द्धमाणा
क्रमेणधूमादीन्संजनयंति धूमाद्यभिमानीनीदेवताः प्रादुर्भवंति तत्रचंद्रंयावदवरोहणम् वाच्यंव
रोहणमहीपथिवी तत्रत्यानोषधिवनस्पतीन्संजनयंतीत्यर्थः अतऊषधिवनस्पतीन्भुक्तवतोः स्त्रीपु
रुषयोर्विशुक्रेशुक्रशोणितेयंचधात्रीत्यादिप्रदर्शितमनुसंधेयम् पुनर्यज्ञादनुष्ठानाद्यदेहपातादू
र्ध्वमुक्तक्रमेणायंतायांतिच अतएवोक्तंभगवतागतागतंकामकामालभंते इतिगीतासुउक्तविपर्ययेदो
षमाह एतद्योनविजानातिमार्गद्वितयमात्मनः दंदशूकःपतंगोवत्सवेत्कीटोयवा क्रिमिः उक्तमात्म
नोमार्गद्वयंयोनविजानाति स्वात्मानंचतन्मार्गगमनोपायंनानुतिष्ठति सदंदशूकःसर्पः पतंगःपक्षीक्रि
मिःकीटोवान्नवेत् उपासनेतिकर्त्तव्यतामाह ऊर्ध्वस्थोनानचरणः समेनप्यंतरंकरम् उत्तानंकिंचि
दुन्नम्य मुखंविष्टभ्यचोरसा निमीलितास्यः सत्त्वस्थोदंतैर्दंतानसंस्पृशन् तालुस्थाचलंजिह्वांसं
दष्टास्यः सुनिश्चलः सन्निरुद्धेंद्रियग्रामोनातिनीचोच्छ्रितासनः द्विगुणंत्रिगुणंवापिप्राणायामसुपक्व
मेत् ततोध्येयःस्थितोयोसौहृदयेदेवतत्रभुः धारयेत्तत्रचात्मानंधारणाधारयन्नुधः अनतिनी
चोच्छ्रितेआसने उपविश्यउत्तानोचरणौस्थापयित्वापद्मासनवद्धेतियावत् तद्दक्षंसव्येकरेदक्षिणं ७५
करमुत्तानंनिधायास्यंकिंचिदुन्नम्य वक्षसाचकायंविष्टभ्यास्तिलो निमील्य लगद्दंतादरजत्तमः कार्यं

विरोधीसत्त्वकार्यमनः प्रासादिकमास्थाय दंतपंक्तीरन्योन्यंसंस्पर्शयपरिहरंस्तालुनिजिह्वामचलंकृत्वा नि
संधः सन्विषयेभ्यः इंद्रियाणिप्रत्याहृत्य द्वादशमात्रिकंनीयसः प्राणायामाद्विगुणंत्रिगुणंवाप्राणा
यामंकुर्यात् ततोहृद्योमिहृत्संज्ञकनाडीसंचेदनंप्राणोदीपवदवास्थितआत्मासर्वस्येश्वरोध्येयश्चि
तनीयः ध्यानानंतरंधारणांकुर्वन्नात्मन्यात्मानमात्मायंमनोधारयेन्नियच्छेत् दत्तात्रेयः निवातेवि
जनेस्थानेशुचौचैवमनोरमे निर्जंतुनिरुपद्रवेधैर्यशरावोत्कादिनिःशब्दादिवर्जितेस्थानेशुचिकृत्वा
तुसंसारम् वक्ष्यमाणप्रकारेणप्राङ्मुखोवाप्युदङ्मुखः कृत्वासुसंस्थंतंदेहंसुसमंयोगवित्तमः नमस्कृ
त्यमहादेवंतथा योगेश्वरहरिम् शोधयित्वापुरानाडीःप्राणायामेश्वरक्रमः प्राणायामेश्वरस्तावद्यावच्चि
त्तंप्रसीदतिमहात्मनस्ते यमनियमप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावंगानियोगस्येति ब्रह्म
पुराणे ब्रह्मचर्यमहिंसाचसत्यास्तेयापरिग्रहम् सेवेतयोगीनित्यामोयंतास्यमनोनयेत् स्वाध्याय
शौचसंतोषतपांसिनियतात्मवान्न कुर्वीतब्रह्मणेतथायस्मिन्प्राणेवमनः एतेयमाश्चनियमाः पंचपं
चप्रकीर्त्तिताः विशिष्टफलदाःसाम्यान्निष्कामानांविमुक्तिदाः एवंब्रह्मासनादीनांसमास्थाययुतोयुतः
यमांश्चैवनियमांश्चैवयुंजीत नियतोमुनिः वायुपुराणे पद्ममर्धासनंवापित्थासिकमासनम् प्रा
स्थायप्रयोगीयुंजीतत्कृत्वातुप्राणंवहदिमार्वंडेयपुराणेप्राणायामानिरोधश्च प्राणायामउदाहृतः विष्णु
पुराणे प्राणाख्यमनिलंवपन्नभ्यासक्रियतेहियः प्राणायामःसविज्ञेयः सवीजोवीजवर्जितः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२५२)

२
ना०व
०प्रा०प

जप्तमंत्रकः ॐ बीजइनरः मार्कंडेयपुराणेऽयुग्मोच्छ्वासो यावत् प्राणायामस्त्रिधोदितः तत्प्रमाणं वक्ष्यामि तदुत्कर्षणुश्मे लघु द्वादशमात्रकम् द्विगुणः स्तु मध्यमः त्रिगुणोनेषु मात्रानिरुत्तमः संज्ञा हतः निमेषोन्मेषणोमात्रा तोधारस्तथा योगायुक्तवल्पः अंगुलिमोत्रित्रितयं जान्वोः परि मार्जनंवा पि तालत्रयमपित्रा मात्रासंख्याप्रकाशंति देवलः त्रिविधः प्राणायामः कुंभोरेचनपूरणमिति निःश्वसनि रोधः कुंभः अजस्रनिः श्वासोरेचनम् निः श्वासाधमनंपूरणमिति सपुनरेक द्वित्रिनिरुद्धातैर्मृदुर्मध्यस्ती व्रोवासूचति प्राणायानवा नोदानसमानन्नासकर्मनंमूर्धनमास्त्यनिवर्त्तिरुद्घा तः मार्कंडेयपुराणे प्रथमेनजयत्वेदं द्वितीयेन्नुखेपयुम् विषादंतुतृतीयेनजयेदोषमनुक्रमात् मृदुत्वंसेवमानस्यसिंहप्राईनकुंजरः यथायातितथा प्राणोवशेनवर्तियोगिनः वशंसत्तंयथेच्छा तोनागंवहतिरश्मियः तथैवयोगी छंदेन प्राणंनयतिसाधितम् यथाहिसाधितः सिंहोमृगान्हंतिन मानवान् तद्वन्निषिक्तःयवनः किल्बिषंन्हंतिदेहजम् तस्माद्युक्तः सदायोगी प्राणायामपरोभवेद् इ त्यंयोगीयताहारः प्राणायामपरायणः जितेजितेरानैर्मिताहारेन्द्रियमनार्जितम् दोषान्क्ष्यांधितथा मो हंक्रोतान्पुरानिर्जित्य विवर्धयतिनारेन्द्रस्मान्नमनार्जितम् प्रसन्नास्याहृदयेचायत्तीयाच तथोरसि कंठमुखेनासिकाग्रेनेत्रन्मध्यमध्रुवं किंचित्तस्मात्परस्मिंश्चधारणायरमांस्मिता द्वैताः धारणाः प्राप्यप्रीतिंपरांसम्यक्तम् नाध्मातःक्षुधितःश्रांतोनचक्वाकुलचेतनः युंजीतयोगंरा

ज्यंप्रयोगीसिद्ध्यर्थमादृतः नातिशीतेनचैवोष्णेनाम्बुनिलात्मके कालेक्षेत्रेषुयुंजीतनयोगंध्यानतत्परम् शब्देनिर्जलत्वाच्छे जीर्णगोष्ठेचतुष्पथे शुष्कपर्णोच्चयेनैवशस्मशानेससरीसृपे स्तनयेकूपतीरेवाचैत्यवल्मी कसंचये देशेष्वेतेषुतत्त्वज्ञोयोगान्यासंविवर्जयेत् सत्त्वस्थायुक्तयस्तोचदेशाकालविवर्जिते नसतोद ोषेनयोगंतमात्तत्परिवर्जयेत् दोषानेतानजाहृत्यमूढत्वाद्योयुनक्तिवैविप्रायतस्यैतेदोषाजायंतेतान्नि बोधमेवाधिर्यंजडितालोपः स्मृतेर्मूढत्वमंधता ज्वरश्चजायतेमद्यसद्दस्यानयोगिनः प्रमादाद्योगि नोदोषायघ्नंतेसुश्लिष्टंक्षितंतम् तेषांनाशायकर्त्तव्योयोगिनातन्निबोधमे स्निग्धायवागूमत्युष्णांपुरा तत्रैवधारयेत् वातपुत्मप्रशांत्यर्थंपुत्माच्चर्त्तेतथादधि यवागूंवापियवनवापुत्रधीन्प्रीतिक्रियेत् तद्वत्कफोमहाशैलस्थितंतमनसिधारयेत् विघातेवसोवाचिवाधिर्यंश्रवणेंद्रियः तथैवास्फुलंधा येत्तत्पार्श्वेरसनेंद्रिये यस्मिन्यस्मिन्नुजादेशेतस्मिंस्तदुपकारिणम् धारयेद्राणमुत्तेशीतेशीतेहिमं मूर्द्धलेशिरसिसंस्थाप्यकाष्ठेकाष्ठेनताडयेत् तुप्यस्मृतेः स्मृतिःसद्योयोगिनस्तेनजायतेयावत्प्रथिव्या वाघ्रीव्यापिनावधारयेत् अमानुषात्सत्त्वजाताद्बाधस्याद्येचिकित्सयेत् अमानुषंसत्त्वमतर्कयोनि नंप्रविशेद्यदि वायुर्निधारणादेवंदेहसंस्थंविनिर्दहेत् एवंसर्वात्मनाकार्यारक्षायोगविदान्यः धर्मो र्थकाममोक्षाणांशरीरंसाधनंयतः प्राणायामादयोह्येषांधारणासाभिधीयते ह्येषांरूपंस्मृतोयोगो योगिनिसत्त्वदर्शिभिः तथावैयोगयुक्तस्ययोगिनोनियतात्मनः सर्वेदोषाः प्रणश्यंतिसत्त्वंश्चैवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पद्यायते ईद्दोत्सर्वत्रलप्रकृतांश्चगुणान्क्रमेण त्यक्त्वोमादिपरमाणुं श्रुतथात्मानमकल्मषम् त
था त्रादिभ्यो निवर्त्तान्नियतेन्द्रियाणियतात्मनि प्रत्याहरेयंतेयोगेन प्रत्याहारस्ततः समनम् हारित्र
एत्वात्त्राह्यवाच्चापलाद्यो योगेत्रस्यमनसः पुनः समानीयार्थे योजनं प्रत्याहारः विष्णुपुराणेत्रा
दादिभ्यनुरक्तानिसम्यगक्षाणियोगवित् कुर्याच्चित्तानुकारीणि प्रत्याहारः सउच्यते वस्तुतापरमार्थे
णजायतेविवशात्मनाम् इंद्रियाणामवश्यैस्तैर्न योगी योगसाधनः देवलःशरीरेंद्रियमनोबुद्ध्यात्म
नाधारणाद्धारणा त्रत्रात्मा हंकारः रोखः मनः संयमनात्तद्धारणेतिनिगद्यते मार्कंडेयपुराणे योग
युक्तः सदायोगीलघ्वाहारोजितेंद्रियः सूक्ष्मान्बुद्धारणाः सप्तत्रराद्यामूर्द्धिधारयेत् धारणात्रयंयोगी
गंधसौम्यंप्रपद्यते त्रात्मानं मन्यतेपृथ्वीतद्भूत्वजहातिसः तथैवापःसंस्पृशंतद्रूपंचतेज
सि स्पर्शेवायोतथात्तद्भिन्नंतत्स्यधारणाम् व्योम्नः सूक्ष्मप्रवृत्तस्पर्शवंतद्भूत्वाहातिसः मनसासर्व
भूतानांमनआविशतेयदि मानसीधारणाविघ्नम नः सौम्यंजहातित्व तद्बुद्धिमशेषाणांसत्वात्मा
मेत्ययोगवित्त पात्यजति संप्राप्यबुद्धिसौम्यमनंतरम् एतासांधारणानांतुसप्तानांसौम्यप्राप्त
वान् दृष्ट्वादृष्टततः सिद्धिंत्यक्त्वात्मकायंत्रजेत् एतान्येवचसंधायसप्तसूक्ष्माणिपार्थिवः भूतादी
नांविशेषात्रसज्ञावस्यचमुक्तये विष्णुपुराणे प्राणायामेनयवनेप्रत्याहारेणचेंद्रियैः वशीकृतंत
त्तः कुर्यात्स्थितंचेतः श्रुत्याश्रयेतद्रूपप्रत्ययायैकसंततिः सान्यनिःस्पृहः तध्यानंप्रथमैरंगैःसा

हारेणचेंद्रियैः वशीकृतंतत्तः कुर्यात्स्थितंचेतः श्रुत्याश्रयेतद्रूपप्रत्ययायैकसंततिः सान्यनिःस्पृहः तध्यानं
प्रथमैरंगैः षड्भिर्निष्पाद्यतेनृप अयमर्थः त्रलरूपप्रत्ययात्मिकासंततिप्रवाहः साविषयांतरासंस्पृष्टम
तीध्यानमित्युच्यते तस्यैवकल्पनाहीनस्वरूपग्रहणंहियत्र मनसाध्यानंनिष्पाद्यसमाधिः सोनिधीय
ते तत्त्रलएव कल्पनाहीनंध्येयध्यानंध्यातेतिभेदप्रत्ययरहितंध्यानजनितसंस्कारसहितेनमनसा
निर्विकल्पकंत्रह्मत्रलास्मीतिप्रत्यक्षसमाधिःध्रियमाणशरीरस्यत्रह्मसाक्षात्कारोपिसनस्य इत्यनिप्रा
णायामनसेत्युक्तम् मुक्तावेवत्वयंप्रज्ञोत्रलीनावःशरीरपातोत्तरकालंचमुक्तिरित्यतोवाक्याऽम्प
ते विष्णुउद्गस्योत्तानवरणःसव्येकरेकरंत्यस्य तालुस्थाचलजिह्वोर्दनासस्यरान्नस्वनासाग्रंस्वर
दिशत्वनवलोकयन्नविनीःप्रशांतात्मा चतुर्विंशत्यात्मतत्त्वैर्व्यतीतंचित्तयेत् नित्यमतींद्रियगुणात्रा
द्यस्यशरीरस्यरूपंगंधात्तीतंसर्वस्थामति सूक्ष्मंसर्वस्यमतिसूक्ष्मम् सर्वतः पाणिपादांतंसर्वतोक्षिशिरोमु
खम् सर्वतः शक्तिमेवंध्यायेत् ध्याननिरतस्यसंवत्सरेणयोगाविघ्नोवानवति तथानिराकारेलक्ष्यंव
धंकर्तुंनशक्नोति तदाएषिव्यतेजोवाधाकारणादिमनोबुद्ध्यात्मावस्तुपुरुषाणांपूर्वपूर्वधारणात्व तत्त्रल
ध्वलक्ष्यंसंपरित्यजेत् त्रपरमपरध्यायेत् एवंपुरुषोयोगमारोहेत् तत्राप्यसमर्थोहृदयपद्मस्यमध्ये
दीपवत्पुरुषंध्यायेत् तत्राप्यसमर्थोनगवंतंवासुदेवंकुंडलिनंगदिनंवनमालाविभूषितोरस्कंसु
रूपचतुर्भुजंशंखचक्रगदापद्मधरंचरणमध्यमगतंवसुधध्यायेत् यद्यद्भ्रायति तत्तदाप्नोतीतिध्याने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पुरुषम् तस्मात्सर्वमेवपरित्यज्याक्षरमेवंध्यायेत् नपुरुषंविनाकिंचिदप्यस्तीति तंप्राप्यमुक्तो न
वति पुरमध्यास्यसकलंशेतेयस्मान्नहाप्नुः तस्मात्पुरुषइत्येवप्रोच्यतेतत्त्वचिंतकैः प्राग्नायरात्रे
षुयोगि नित्यमतंद्रितः ध्यायतेपुरुषंनित्यंनिर्गुणंपंचविंशकम् एतज्ज्ञानंहितंसर्वनिः श्रेयसकरंपरम्
अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोतियरमांगतिम् एवंस्वभावानुदेवलोकानांहितकाम्यया धर्मस्यपरमंगुह्यम
मेदंसर्वमुक्तवान् सर्वमात्मनंपश्येदात्मस्थश्चसमाहितः सर्वमात्मनिसंपश्यन्नाधर्मेकुरुतेमनः आ
त्मैवदेवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् आत्माहिजन्मयत्येषांकर्मयोगंशरीरिणाम्रक्षसंनिवेशये
त्वेतच्चेष्टनस्थूलंनिलम् पांतिदृष्टेःपरंतेजः स्नेहोयोगाच्चमूर्त्तिषु मनसीद्रेदिशः श्रोत्रेक्षांतेविषु
वलेहरम् वाच्यग्निंमित्रमुत्सर्गेप्रजनेचप्रजापतिम् असंहितारमेतेषांमणीयांसमाणुरपि रुक्षात्तंस्वप्न
धीगम्यंविद्यात्तंपुरुषंपरम् एतमेकेवदंत्यग्निंमनुमन्येप्रजापतिम् इंद्रमेकेपरेप्राणमपरेब्रह्मशाश्वत
म् एषसर्वाणिभूतानियंचनिर्व्यूयमूर्त्तिभिः जन्मवृद्धिक्षयेनित्यंसंसारयतिचक्रवत् यावंतसर्वभू
तेषुपश्यत्यात्मानमात्मनाऽसर्वसमतामेत्यब्रह्माप्येतिपरंपदम् योगसिद्धेर्लक्षणमाह अंतर्धानं
स्मृतिर्कीतिर्दृष्टिश्रोत्रज्ञतातथा निजंशरीरमुत्सृज्यपरकायप्रवेशनम् अर्थानांछंदतः सृष्टियोग
सिद्धेस्तुलक्षणं सिद्धेयोगेत्यजन्देहममतत्वायकल्पते अंतर्धानमदृष्टशरीरत्वम् तच्चाणुपरिमा
णत्वेतत्स्थत्वतिचक्षुषः तच्चाणिमात्वगुणप्राप्त्यास्मृतिर्जन्मांतरानुवृत्तात्मविषया कांतिः कमनीयत्वं ७८

दृष्टिरतीतानागतव्यवहितविप्रकृष्टार्थविषया श्रोत्रज्ञता श्रोत्रेंद्रियसाक्षात्कारित्वम् अनेनचात्मव्य
तिरिक्तबुद्ध्यहंकारपंचतन्मात्रैकादशेंद्रियपंचभूतानांसाक्षात्कारित्वमुपलक्ष्यते निजस्वकीयश
रीरेपरकायशरीरंदृष्ट्वोत्सृज्यपरकायंप्रविश्यतदंतर्गततत्तद्व्यवहितविप्रकृष्टविषयोपभोक्तृत्वम् अर्थानांपरिवादीनां
सृष्ट्यानांस्वेच्छयास्वातंत्र्येणोत्पादनम् एतद्योगसिद्धेर्लक्षणलिंगम् एतल्लक्षणमेवयोगसिद्धे
र्नप्रयोजनम् प्रयोजनत्वमतीनावाप्तवे तदाह सिद्धेयोगेत्यजन्देहममतत्वायकल्पतेइति त्यज
न्देहमितिवचनसामर्थ्यात्शरीरेनासिमुक्तिरितिदर्शयति एवंचैतन्मुक्तिर्हिवेधात्मनावःवेधश्चोपाधि
र्नतांतःकरणसंबंधःशरीरत्वंवध्यतेतःकरणेन शरीरीतिनोपाधीयतेइतिव्याहतम् रागद्वेषमोहादीनां
प्रत्यस्तंगतधर्मादिगुणोदयेनमोक्षः प्रत्युतमोक्षस्यांतरायः अतएववतन्त्राशक्तियोगिनापरिहरणी
येतियतःशास्त्रकारैरुच्यते एतत्सर्वयतिंप्रत्यनुहितम् वानस्थंप्रतीदानीमाह अथवाप्यरण्य
स्थन् वेदंन्यस्तकर्मावनेवसन् अथाचिताग्नीमितभुक्परंसिद्धिमवाप्नुयात् चतुर्णीवेदानामेकंवे
दमेकांशाखामरण्येविजने अथाचिताग्नीस्वयमुपनतान्नाग्नीमितभुक्प्राणधारणायैवभुंजानः
न्यस्तकर्मा त्यक्तकाम्यनिषिद्धक्रियः अथवाब्रह्मणिनिष्ठावरुपक्रियः परांसिद्धिमवाप्नुयात्
इदानींगृहस्थंप्रत्याह न्याय्यार्जितधनस्तत्त्वज्ञानेनिष्ठोतिथिप्रियः श्रद्धालुस्त्यवादीत्यगृहस्थोपि
विमुच्यते न्यायेनानिषिद्धकर्मणार्जितं स्वीकृतधनंयेनसन्न्यायार्जितधनः तथातत्त्वज्ञाने निष्ठा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तत्करोतीतिश्राद्धकृत् नूतर्हितार्थवाक्यंसत्यम् तद्वदतीत्येवंशीलः सत्यवादी एवंविधोगृहस्थोपि
विमुच्यते अपहृज्यते अपिशब्देनान्येप्याश्रमिणोलक्ष्यंतेगृह्यंते अत्रचन्यार्य्यर्जितधनत्वादिनिर्वर्णी
श्रमधर्मानित्यनैमित्तिकाश्रोयलक्षितात्मज्ञानसहितामुक्तयोविधीयंते तदेतद्व्याख्याने केचिन्नानुम
न्यंते अतएवतदर्थायाः स्मृतेरस्याः श्रुतिविरोधः स्यात् तथाहिनकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेने
केनामृतत्वमानशुः परेणनाकंनिहितंगुहायांविराजतेयद्यतयोविशंतीति अनेनगृह्यधर्मीणां
यागादिकर्मप्रजोत्पादनादीनाममृतत्वप्राप्तिहेतुत्वंप्रतिषिध्यतीत्यनेवप्राप्तिर्विधीयते तेनात्रत्या
गशब्देन ब्रह्मचर्य्याश्रमत्रयकर्मणांत्यागादमृतीभावइतिप्रतियाद्यते तथाव्यतिरिक्ताश्रमिणांपुण्य
लोकप्राप्तिः यतेरेवामृतत्वप्राप्तिरितिछंदोगोपनिषत् सर्वएतेपुण्यलोकाभवंति ब्रह्मसंस्थोमृतत्व
मेतीति ब्रह्मसंस्थोनिंदितः तथापिहोत्रादीन्यावद्यज्ञकर्मणिदुरितक्षयायश्रुत्याविहितानिमुक्तये
विदधानास्मृतिः श्रुत्याहिरुध्यतएवयदुच्यते श्रुत्यैवविविदिषंतीति यत्तुनदानेनतपसानचैके
नेत्यादिकयावर्णाश्रमकर्मणोमुक्तौविनियुक्तानितन्नब्रह्मज्ञानेछायामेवतेषांश्रुतिः कर्मणोविनियो
क्तृनमुक्तौनापितत्साधने ज्ञानेइच्छापिचविधेयप्रतियोगिनीभवति यथानेषजादिरोषस्यदुःखा
नन्वनप्रधानेन्यङ्गिधीयते नन्वेविविदिषंतीत्यत्र वेदमिश्छाप्रतिप्रधानम् तेनाविद्यायामेवम
न्याधेछाप्रतिकर्मीनूतायाकर्मणोनियोगो नेछायाम् यथा अश्वेनजिगमिषतीति अश्वस्यगतौ

नन्वनस्तदिर्ज्ञयामित्युच्यते सत्यम् प्रधानेन्यङ्गिनेयुज्यते प्रधानंतुद्विविधम् शाब्दमार्थंच तत्रशाब्द
मन्वयउपयुज्यते नार्थम् अतएवराजपुरुषमानयेति पुरुषस्यानयनेसंबध्यते नराजा अर्थतः
प्रधानस्योपि सहितशब्देन विशेष्यतयाप्रधानंनूतंपुरुषप्रतिविशेषणतांनीयते सन्नंतेषुच
शब्देषु इच्छयैवप्रत्ययार्थत्वात्प्रधानम् तेनतत्रैवयज्ञादिविनियोगः अश्वस्यतुगत्यन्वयः प्रमा
णांतरवशात्तनशब्दतः प्रसिद्धहेतुकायामपिविविदिषायांवैदिकोयज्ञादिरुपायः पशुप्रासविंव
चित्रादिः चित्रयायजेतपशुकामइत्यत्रापिचकर्मणिकुर्वता अहंकर्त्ताकर्मणांफलस्योत्पाद्येतिप्रत्य
यार्थमत्रत्वनीयम् तत्त्वज्ञाननिष्ठेनपुनर्स्त्वेवप्रत्ययस्यमिथ्यात्वमायाद्यम् ततश्चज्ञानकु
र्मणोर्विरोधादसमुच्चयः षोडशिनइवग्रहणग्रहणयोः किंच परमकार्यानेदे अवांतरव्यापारानेदे
तु द्वारद्वारिवांतरेणसमुच्चीयते यथाकूपार्थैकहायिन्यापिंगाक्ष्यसोमंक्रीणातीत्यत्राकूपमेक
हायिन्यानधुरन्नवांतरव्यापारभेदेनहिन्नीहयोयवैः समुच्चीयते तुल्यंचज्ञानकर्मणोर्दुरितक्षय
णमवांतरकार्यम् नचज्ञानस्याविद्यानिवृत्तिरेवकारणंनतुकर्मक्षयइतिवाच्यम् नहिकर्म
जन्यायाम्रविद्यायाःकर्मापक्षयेज्ञानेननिवृत्तिःशक्यावक्तुम् तस्मान्न्यायविरुद्धमपिस
मुच्चयस्मरणंस्मर्त्यंतरविरुद्धंच तत्रमहाभारतेशुकउवाच यदिदंवेदवचनंकुरुकर्मत्यजे
तिच ज्ञानंविद्यतेयातिब्रह्मयज्ञतिकर्मणा एतेचान्योन्यवैरूप्येवर्त्तेतेप्रतिकूलतः इत्युक्त्वा प्र

तु वाजसनेयपराशरशारसुतः सुतम् कर्मविद्यासमुच्चयवादौ तौ स्वाख्यास्यामिस्तरादौ यादृशं विद्यया याति
तादृशं तिकर्मणा प्रेष्यशिष्यकमनाः पुत्रगुरुरेवेत्तरम् कर्मणावध्यतेजंतुर्विद्ययाचप्रमुच्यते त
स्मात्कर्मनकुर्वंतियतयः पारदर्शिनः कर्मणा जायतेप्रेत्यमूर्तिमान्पोडशात्मकः विद्ययाजायते
नित्यमव्ययोरूपवयात्मकः कर्मत्वेकेप्रशंसंति स्वल्पबुद्धितानराः तेनैतेदेहजातानिरमयंत
उपासते येतुबुद्धिपर्यंप्राप्ता धर्मनैपुणपदाश्रिनः नतेकर्मप्रशंसंतिकृपणत्वेपिवनिव कर्मणाफलमा
प्नोतिसुखदुःखेनवानवो विद्ययातदवाप्नोतियत्रगत्वानशोचति यत्रगत्वानम्रियते यत्रगत्वा
नजायते नहीयतेयत्रगत्वायत्रगत्वानवर्धतेइति मार्कंडेयपुराणेपितापुत्रसंवादे तवसंसार
चक्रेस्मिन्नमतानातसंकटे ज्ञानमेतन्मयाप्राप्तं मोक्षसंप्राप्तिकारणम् विज्ञातेयत्रसर्वेयमाय
ज्ञःसामसंज्ञितः क्रियाकलापोविष्णोर्नसम्यक्प्रतिभातिमे तस्माडुत्थत्नवोधर्मंवेदैर्मिप्रयो
जनम् वक्ष्यति: सत्यंज्ञानंतपोदानमेतद्धर्मस्यसाधनम् धर्मात्सुखंचज्ञानंचज्ञानान्मोक्षोधिग
म्यतेइति तस्माडुक्तविरोधपरिहारायस्मृतिरियमेवव्याख्यातव्या गरस्थोपिविधिविहितकर्मकारीसु
त्तमनरोपितत्त्वज्ञाननिष्ठोहिमुच्यते किंपुनर्निष्कः कर्मत्यागीतत्त्वज्ञानेवनिष्ठइति तदेतदन्येनानु
मन्यंते नहिसमुच्चयविधायकस्मृतेः श्रुतिविरोधादप्रामाण्यमस्ति तथा विद्याचाविद्याचयस्तद्वे
दोभयंसह अविद्यया मृत्युंतीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते विद्याग्रहणंज्ञानं अविद्याकर्म तदुभयंसह ८०

मुच्चयं चोवेदानुशासनपर्यंततयाजानाति सकर्मकामृत्युंतरतीत्यादिश्रुतिरपिविद्यासमुच्चयं
मश्नुतेइतिप्रसिद्धार्थमेव अत्रचविद्याशब्देदेवतात्मज्ञानपरत्वेनकेचनव्याचक्षते तदयुक्तम् प्रक
रणान्याप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात् ईशावास्यमित्यादिनापरमेश्वरस्यैवप्रकृतत्वात् एवमत्रमंत्रेवि
द्याकर्मणोरमृतत्वसमुच्चयः तदुपपादकतयाचावांतरव्यापारभेदोविद्यामृत्युतरत्वेतिकथि
तः तत्प्रत्ययेनचविद्याप्रतिकर्मणोंगभावः एवमेतदेवस्पष्टयति विविदिषंतियज्ञेनेत्यादिश्रुतिः
यद्यप्यत्रविविदिषाप्रत्ययार्थत्वाच्छब्दतःप्रधानम् तथापिनतत्रयज्ञान्वयोवाक्यप्रमेयोर्थसिद्धत्वात्
तथाहि नहिविविदिषासंबंधमंतरेणविद्यार्थतायज्ञादीनामस्ति नचनिष्पद्यमाणंप्रधानंभवति
तेनयज्ञादीन्प्रतिविद्यायाः प्राधान्यंहिविविदिषान्वयस्तेषांगम्यमानोनविधेयः किंतुविद्यान्वयएव
अप्राप्तत्वात् यष्टेत्तयानाद्यक्रमंयाजयेदित्यत्रयाजनान्वयमनद्य यागान्वयएवप्राप्तोनाद्य
क्रमस्यविधीयते अतएवश्येनजिगमिषतीत्यत्रश्येनगत्यन्वयश्रुतएव अतुवाविविदिषेव
यज्ञादीन्प्रतिप्रधानं किंतुविविदिषाप्रयोजनीभूतयाचविद्ययाविशिष्टेष्टाविविदिषोच्यते तच्चप्र
योजनतत्तांग तच्चप्रयोजनस्यापि यथाग्निचित्वासौत्रामण्यायजेतेति अत्रसौत्रामण्या अग्नीप्रयो
गेनवंति तत्प्रयोजनंयागंप्रतिचांगंयाति विद्यापिचायवर्गेणफलेनफलवतीसती इच्छायाःप्रयो
जनंभवति नकेवला ततश्चविद्यागभावेनजंतोपिविद्यादयोऽपवर्गंडाक्तायांति विद्यायाश्चायव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्गः फलं ब्रह्मविदाप्नोति परम् ब्रह्मवेदब्रह्मैव भवतीति वाक्यप्रसिद्धः नच वाक्यम् यथादानमाहवनीयादिस्वरूपोपत्यंगं नतत्कार्यान्तरत्वार्थम् तथापि यज्ञादयोपिविद्यात्वरूपमुत्पादयंति न तुतत्कार्यमपवर्गंकुर्यैतीति युक्तंयाधानस्याहवनीयादिस्वरूपोत्पत्तिमात्रशेषत्वम् नयाधान विनियोगदशायां यदाहवनीयेजुहुतीत्यादिनिराहवनीयादीनांप्रयोजनवत्त्वावगमोस्ति प्रसिद्धेस्ता हवनीयादेस्तत्प्रयोजनावगमोनावति तत्प्रसिद्धिश्चाधानविनियोगायत्ता तेनपूर्वमाधानमग्निषु विनियोज्यं पश्चाज्जुहुयात् तेनगत्वाविनियोज्यमाणास्तीद्रियाहवनीयादिस्वरूपशेषताधान स्याश्रीयते नतुगतिसंज्ञवेसंज्ञवति चात्रगतिः यज्ञादिविनियोगात्प्रागेव विद्यायाअपवर्गतास्ति नात्र विद्यास्वरूपस्यचैंद्रियकत्वात् नचयथायज्ञादीनांप्रमाणमात्रतादृष्टिपुरुषार्थंनाजानाज्ञात्वो दितपायोऽविधीयते तथाविद्यायांयज्ञादिरितिवाक्यम् तस्याःप्रमाणतस्तुपुरुषार्थत्वावेदनात्तस्मा द्यज्ञात्प्रावगम्यापवर्गहेतुत्वतायांविद्यायांसाक्षादिज्ञाद्वारेणवायज्ञादयोविनियुज्यंतेइति सिद्धम् त तश्चसकीर्णेवावरुद्धकानिवर्णाश्रमकर्माणिमोक्षसाध्येज्ञानेनसमुच्चीयंते नकर्मणोत्पादयात्मकर्मणा मोक्षोपायत्वनिषेधाज्ञानरहितकर्मविषयाः अन्यथासमुच्चयविरोधः स्यात् अतएवमंत्रेणा विद्याज्ञात्वाचंकर्मकेवलंनिंदित्वाविद्यापिकेवलानिंद्यते अंधंतमःप्रविशंतियेविद्यामुपास ते ततोभूयइवतेतेतमोयेउविद्यायांरतइतियदपिच सर्वएतेपुरुषलोकानवंतीतिवाक्यम् त

दपिकेवलकर्मविषयम् ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेतीति अस्यायमर्थः प्रकृतानामाश्रमिणांमध्येयोब्रह्म संस्थोब्रह्मप्रवणः ब्रह्मज्ञानोगन्तव्यंकर्मकरोतितियात्तत्सोमृतत्वमेतीति नपुनर्ब्रह्मसंस्थशब्द मत्रिन्नुच्चारयते तस्यतत्संज्ञत्वेप्रमाणाभावात् योपिविद्याकर्मणोर्विरोधउक्तः सोपिनोपासना त्मिकयाविद्यायाकिंतुज्ञानात्मिकयातथाचोक्तम् निंदतेतंयएषिष्ठुंयंतेसर्वसंत्रायाःक्षीय तेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति तस्माद्ब्रह्मस्थोपिविमुच्यतेइतिस्मृतिर्नानेनवाक्येन गृहस्थ स्यतुमुक्तिरुक्ताछांदोग्ये कुटुंबीश्वचौदनोवेदमधीयानोधार्मिकान्विदधदात्मनिसर्वेंद्रियाणिसंप्रतिष्ठा पयंहिंसन्सर्वभूतानि अन्यत्रतीर्थेभ्यः सरन्वैवंवर्त्तयन्यावदायुषंब्रह्मलोकमभिसंपद्यते नपुन रावर्त्तेइतिविहिताहिंसातीर्थानि ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकःमुक्तोज्ञानकर्मसमुच्चयस्मृतिराश्वाङ्गः तत्रनःसुखान्युदयकेचेतनेःश्रेयसिकर्मैवचप्रवृत्तंचनिवृत्तंचद्विविधंकर्मवैदिकम् इहवा मुत्रवाकाम्यप्रवृत्तंकर्मदीर्घंतेज्ञानपूर्वंतुविद्वद्भिर्निवृत्तमुपदिश्यते प्रवृत्तंकर्मसंसेव्यदेवानामेति सात्मतांनिवृत्तंसेवमानंतुनृतान्पशूंश्चपितृंश्चवै वशिष्ठः यथान्नंमधुसंपृक्तंमधुचान्नेनसंयुक्तम् एवंतपश्चविद्याचसंयुक्तोनेषजंमहान् योगयाज्ञवल्क्यः परिज्ञानाइवेत्युक्तिरेतदालम्बनत्वेनकर्मा यत्नेशक्तया त्रैवकर्मनेतिपंडिताः ज्ञानकर्मसमायोगात्परमाप्नोतिपूरुषः पथ्यशीवानसिध्येत्तज्जित स्मात्समाश्रादित्यादितन्त्रन्यायाज्जितधनस्यादिस्मृतिर्मुख्यतयैवव्याख्यातव्येति तदनयोर्मंत्रयो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

र्वन्यायप्राप्तमिति॥ ॥इतिश्रीविद्याधरवंशप्रभवश्रीरिनाहारनरेंद्रजीसूतवाहनान्वयप्रसू
तश्रीमदयरादित्यदेवविरचितेयास्मदीयधर्मशास्त्रनिबंधेमोक्षप्रकरणंसमाप्तम्॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॐश्रीगणाधिपतयेनमः॥ ॥ॐथापदायायप्रायश्चित्तानिविधास्यंतेदुःखफलत्वेनन्वयात्पस्यतत्र
दयार्थतात्प्रायश्चित्तमनुष्ठानस्यप्रयुज्यते इतितत्फलत्वंपापस्यतावदाह ॐमहापातकजान्घोरान्
नरकान्न्यायगर्हितान्वर्मक्षयात्प्रजायंतेमहापातकिनस्त्विहब्रह्महत्यादिमहापातकप्रभृतिपापनि
मित्तानरकान्सामिस्कादीन्घोरान्सुदुःसहान्गर्हितानन्यंतहेयान्प्राप्योत्तरयानरकदेशोपभोगंप
दुःखविशेषंस्वकर्मणःक्षयान्महापातकशेषवंतइहलोकेकुत्सितयोनिषुवक्ष्यमाणासुजायंते न
रकभोगीतीव्रतप्तव्रतरदुःखप्रदानकरणेकर्मणःक्षयःस्वल्पदुःखप्रदानकारणावस्थानमिति कर्म
णःक्षयोमहापातकित्वंचेतिहयमविरुद्धम् सामान्यतउक्तमर्थंविशेषतआह मृगश्वसूकरोष्ट्र
णाब्रह्महायोनिमश्नंति खरदुघ्नसेवनानांतुरापोपिनसंशयः मृगादिजातीयेशरीरंब्रह्महा
खरादिजातीयंचसुरायः प्राप्नोति शुक्रसेवनेप्रतिलोमजविशेषो किंच कृमिकीटपतगत्वंस्वर्ण
हारीसमाप्नुयात् तृणगुल्मलतात्वंचक्रमशोगुरुतल्पगः कृमिर्विष्ठादिविप्रहेमहारी गुरु
तल्पगस्तृणगुल्मादिक्रमशः स्यात् दुष्टेनिप्रापकत्वंपापस्यानिधाय्यकुशरीरप्रासकत्वमयी
दानीमाह ब्रह्महादयोगीस्यात्सुरायः श्यावदंतकः स्वर्णहारीतुकुनखीदुश्चर्मायुरुतल्पगः योये

नसंपिवत्येषांसतल्लिंगोनिजायते क्षयरोगीराजयक्ष्मीदुष्टीवास्यावदंतकः स्वर्णावाल्कलदंतः कुन
खीकुनखः दुश्चर्मीदुःस्तितचर्मापंडोवा ब्रह्महादिसंसर्गीपापरोगादिलिंगः किंच अत्रहत्तीमयोवो
स्यान्मद्योद्वेगापहारकः धान्यमिश्रोतिरिक्तांगः पिशुनः परतिनासिकः तिलतैलपायी स्यात्पतिवक्त्रस्तु
सूचकः अन्नहर्त्तीप्रजतिरामयाव्यादिर्नवति आमयावीअन्नमंदाग्निर्मद्यो वाग्घीनः वागपहारोव
क्ताध्ययनंपुस्तकंचौर्ययंपरिव्रतग्रंथस्यात्मीयतयाख्यापनंवा धान्यमिश्रः व्रीह्यादेः द्वोद्रवादिनामिश्र
कारी अतिरिक्तांगः षंडंगुलिः स्थूलैकचरणइत्यादिः पिशुनःपरदोषप्रकाशकः प्रतिनासिकोदुर्गंध
घ्राणः तैलपायीप्राणिविशेषः सूचकः परदोषवादी पिशुनस्तुनेत्रवक्त्रादिचेष्टयापरदोषख्यापक
इतिनपौनरुक्त्यम् किंच परस्वयोनितगत्वात्रसस्वमपहृत्यच अरण्येनिर्जनेदेशेजनवतिब्रह्म
रादासः निगदव्याख्यातमिदम् हीनजातौप्रजायंतेतन्नामनामापहारकः पत्रशाकशिखीहत्वा
गंधोत्कुछुंदरिः शुनाव्र मूषकोधान्यहारिस्याद्घरिनमुष्ट्रः फलंकपिः जलंजवःपयः काकोगृह्ण
रीलवणंस्वरम् मधुदंशः पलंगोगोधानिवकस्तथा श्वित्रीसंशारसंतुचोरीलवणहारकः
हीनजातिःशूद्रादियोनिः तत्रत्यानामपहारकाजायंतेतत्रानिपतनरागादीनि पत्रशाकहारिप्रजतेः
शिखीत्यादिःस्यात् छुछुंदरिर्गंधमूषकः धानभक्षादिःजवःक्षतिविशेषः गृहकारीप्राणिविशेषः उपल
रोगहोपस्करणम् पलंमांसगोधाविलेशयः शिशुमारसदृशः प्राणिविशेषः श्वित्रीश्वेतत्वमारसः वीरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दि: चीरीप्राणिविशेष: प्रसिद्ध मनुष्यत उत्क्रम्य मात्सर्यमत्वयमेवाह प्रदर्शनार्थमेतत्तुमयोक्तेषु
यकर्मणि द्रव्यप्रकारोहिंसयाप्तैव प्राणिजायतय: यदुक्तमेतदपहारकएवं विधोनवतीति तन्न
नियमार्थमविज्ञातुप्रदर्शनार्थम् यतोयथा अपहार्यद्रव्याणिनंतानि तथातदपहारकस्यप्राप्तय
जातिविशेषाअपिनंता: अतोनतेकमत्स्यैर्निरूपावक्तुम् पापस्यनरककुयोनिकुशरीरत्वाप्ति
फलमुक्तम् तस्यसमुच्चितस्यफलमिदानीमाह यथाकर्मफलंप्राप्यतिर्यक्त्वंकालपर्यायात्र जा
यंतेलक्षणत्रष्टादरिद्र: पुरुषाधमा: यथाकर्मकर्मानतिक्रमेणपापेनरकंप्राप्यतत्वंनुतिर्यक्त्वंम
गत्वादिव्रात्यपर्यायात् कालक्रमेणोत्पन्नय: नष्टश्रुतलक्षणादरिद्रादिदोषोपेता अधमा: पुरु
षाजायंते ततोनिष्कृष्टीभूतकुले महतिभोगिन: जायंते विद्ययोपेताधनधान्यसमन्विता: ततउत्प
न्नोपनीतादीनपापाधर्मशेषेणयुक्तवतिकुले विद्यापुराणन्यायमीमांसादिकयाधर्मावितर्के
श्रुतिविषयोपभोगैस्तधनधान्यादि निरूपेताजायंते पापस्यकार्यमुक्तमिदानीकारणमाह विहित
स्याननुष्ठानान्निंदितस्यचसेवनात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणांनर: पतनमृच्छति विहितस्यावश्यक
स्यानुष्ठानान्नदन्यानुष्ठानात् निंदितस्यानिषिद्धस्यसेवनादनुष्ठानात् अनिषिद्धेऽपिविष
योपभोगेषुइंद्रियप्रसंगनिवारणात् नरउपनीतोऽनुपनीतोवापतनंपापमृच्छतिप्राप्नोति अ
स्मादेवकाम्यानित्यकर्मणामकरणेप्रत्यवायोदयइतिगम्यते तत्प्रत्यवायप्रागभावोर्थश्चावश्य

केषुकर्मसुपुंसांप्रवृत्ति: अनुपायोपिप्रत्यवायप्रागभाव: श्रोक्तनिवृत्तिर्नवति प्रयोजनंत्वधाश्रोक्ति
तनिवृत्तिर्व्याधिप्रागभावोमेषजक्रियाया: अथवोपात्तदुरितक्षयएवावश्यकानांकर्मणामनुष्ठा
नेप्रयोजनंच अत्रैवपदेविहितस्यानुष्ठानान्नर: पतनमृच्छतीतिकथंनुपात्तदुरितस्याविनाशेन
वपातक्षोदयत्वेनकथंचित्क्षयंते एवंचसतिनैमित्तिकानांकर्मणामकरणनिमित्तप्रत्यवायपरिहारउ
पात्तदुरितक्षयोवाप्रयोजनमितिसिद्धम् ननुक्तंनित्यानांफलंविनाप्यनुष्ठानंनित्यानामित्य
तसुफुटम् कामानांस्वफलार्थंतुदोषघातार्थमेवतत्र नैमित्तिकानांकरणंत्रिविधंकर्मणांफलम्
क्वचंकेचिदुपात्तस्यदुरितस्यप्रचक्षते अनुत्पत्तिंतथाचान्येप्रत्यवायस्यमन्वते नित्यक्रियांता
थाचान्येअनुषंगफलश्रुतिम् अस्यार्थ: नित्यनैमित्तिककाम्यानित्रिविधानिकर्माणितत्रकदाचि
त्कर्मणोरागविषयीकृतफलमुद्दिश्यकाम्यानामनुष्ठानम् ननुनित्यानांनैमित्तिकानांतुव्रतलवधा
दौनिमित्तेविहितानांदोषोपघात: फलम् नित्यानांतर्हिकिंफलमित्युच्यते उत्तरम् उपात्तदुरि
तक्षय: प्रत्यवायानुदयोवातत्फलमिति यत्तुनित्यकर्मणामानुषंगिक: स्वर्ग: फलमिति तदानु
षंगिकत्वादेवप्रयोजनमिति तस्मान्नेनेहकर्त्तव्यंप्रायश्चित्तंविशुद्धये एवमस्यात्तस्माच्चलोक
श्चेवप्रसीदति यस्माद्दु:खफलंपापंतस्मात्तस्यविशुद्धय विगतामयेनविहितानुष्ठानेविमलो
पुंसावश्यमाणंप्रायश्चित्तकार्यम् कृतेहित स्मिन्पापकारिणीतरात्मालोकश्चप्रसीदति नवीनस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति इः खोपनोग न येलोकासंव्यव हारश्चनिर्वत्तत इत्यर्थः उक्तप्रायश्चित्तस्य विशब्द्यर्थो विशुद्धिः
पापक्षयोमतोच व्यवस्यामाह प्रायश्चित्तेरपैत्येनोय त्तदानकृतेनवेत् कामतोव्यवहार्यसुव
चनादि हजायतेअजानतायत्कृतंपापंपथामुतेनपर्वकात्पतताकश्चिदतः तथावाजलकुंभा
सुरापीतात्तत्प्रायश्चित्तेरपैतिनश्यति यत्तुकामतोरोगान्मर्त्ययकारीस्यात् नतस्यप्रायश्चि
त्तैः पापक्षयः किंतुवचनात् प्रायश्चित्तवचनात् संव्यवहार्यत्तयाजननयोगपत्तान चतिएतच्च
महापातकेष्वेव उपपातकादिकंपापंकामकृतमपिप्रायश्चित्तैः क्षीयते यदाहछागलेयः प्राय
श्चित्तमकामानांकामावात्तेनविद्यते उपपातकृएवस्यात्तथाचात्मोपघातने अयमर्थः कामा
वाप्तोकामपूर्वकृपापेप्रायश्चित्तपापक्षयपर्यंततयानविद्यते उपपातकी
कामपूर्वकेविद्यतेइति यानितुमरणांतिकप्रायश्चित्तानितैः पापक्षयोनवत्येव तथाचापस्त
नः युक्तहत्वाश्रोत्रियंवाकर्मसमाप्तमेतेनैवविधिनोक्ष्वासाच्चरेत् नास्मिंल्लोकेप्रत्यायत्तिर्वि
द्यते कल्मषंनिर्हन्यतेइति यमोपिमहापातककर्त्तारश्चत्वारोप्यविरोषतः अग्निंप्रविश्यशु
द्धंतिस्वात्वामहतिवक्रातावितिं युक्तचैतत् अन्यथाप्राणांतिकव्रतविधिरनर्थकः स्यात्
गौतमः अथखल्वसौपुरुषोयावेनकर्मणालिप्यते यद्येतदयाज्ययाजनमन्नदप्रतिग्रहणमव
क्षवदनंशिष्टस्यात्क्रियाप्रतिषिद्धसेवनमिति तत्रप्रायश्चित्तंकुर्यात्तनकुर्यादितिमीमांसतेन ८४

कुर्यादित्याहुः नहिकर्म क्षीयतइतिकुर्यादित्यर्थेपुनस्तोमेनेष्ट्वा पुनः सवमायांतीतिविज्ञायते व्रा
तस्तोमेश्वेष्ट्वात्तरतिसर्वंपाप्मानंतरतिव्रह्महत्यांयोस्यमेधेनयजतेअग्निष्टुन्निरुप्यमाणयाज्ञ
वेदितिच नहिकर्मक्षीयतेफलमदत्त्वेतिशेषः कुर्यादित्यत्रमतमसिद्धंतेइत्यर्थः अत्रप्रायश्चि
त्तस्यसंव्यवहारपापक्षयोफलमित्यत्रश्रुतिः प्रमाणंतयोदाहरति नपुनस्तोमेनेष्ट्वेत्यादयः पुनस्तोमः
प्रायश्चित्तकृत्वंत्वापुनः सवपुनर्यज्ञक्रियामायत्तीति अनेनयाव्यत्वलक्षणंसंव्यवहार्यतांप्रा
प्नुवंतीतिदर्शयति व्रात्यस्तोमैः स्वकालानुपनीतंप्रतिविहितैः प्रायश्चित्तकृतिः सर्वपाप्मानंव्रात्यता
लक्षणंतरतीत्यादितोपपातकप्राय श्चित्तानापापक्षयफलत्वंनिदर्शितानत्वेवलंव्रात्यादिकृमुप
पातकमेवप्रायश्चित्तैः क्षीयते अपितुमहापातकमपीतिवक्तुमुदाहरणांतरमाह तरतिव्रह्महत्यायो
ऽश्वमेधेनयजतेइति अत्रचत्रिसत्रन्यायेनार्थवादिक्योः संव्यवहारपापक्षययोः स्वीकारः अत्रच
प्रायश्चित्तैरपैत्येनइत्युपक्रांतवाक्यज्ञानतोव्यवहार्यत्वंतुपसंहर्त्तव्यम् तदुपक्रमवशाज्ञानत
इतिमत्वाकामतइत्युक्तवान्न तुतश्चायमर्थोलभ्यते ज्ञानतः कामतश्चेत्यस्यप्रायश्चित्तेव्यवहा
र्यत्वंक्रियते यस्तुज्ञानतोनकामतः पापकारीस्यात् सप्रायश्चित्तैरपापोभवत्येवयथाम्लेच्छहतारसु
रापायितः कामाद्यज्ञवतितद्धेतिपूर्वकात्प्रमाणपूर्वकात्प्रभवति तत्रचकामतोव्यवहार्यइत्य
नेनप्रमाणपूर्वकात्कामइति एवंपरंवेदितव्यम् ज्ञानतःपूर्वकंकामकृतंपापंप्रायश्चित्तापनेयमे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वयथाहरस्येब्राह्मणेस्यापुत्रोत्पादनेयतएवनोतिपूर्वकरागकृतपापप्रायश्चित्तहेयम् अस्माद्वाहमनुः अकामतःकृतंपापंवेदाभ्यासेननश्यतिकामतस्तुकृतंपापंप्रायश्चित्तैःपृथग्विधैरिति अज्ञानंसंशयोविपर्ययश्चमोहः महापातकजातीरानित्यत्रनरकदुःखभोगःपापक्षयतयोक्तः तमन्वयं तामिस्रादिसंज्ञकानेकविंशतिनरकानाह प्रायश्चित्तमलमित्यत्रस्मृतिःप्रमाणंतयोदाहरति ननुनस्तोमेनेष्ट्वेत्यादयः पुनस्तोमः प्रायश्चित्तंकृतुःतंकृत्वापुनःसवंपुनर्यज्ञक्रियामायंतीति अनेनयाव्यत्वलक्षणासंव्यवहार्यतांप्राप्नुवंतीतिदर्शयति प्रायस्तोमैःस्वकालानुपनीतंप्रतिविहितैःप्रायश्चित्तक्रतुभिः सर्वपापमानंप्रत्यतालक्षणंतरंतीतिवदंतीयपातकप्रायश्चित्तानांपापक्षयफलतानिदर्शित नकेवलंब्रह्महादिकमुपपातकमेवप्रायश्चित्तैःक्षीयतेअपितुमहापातकप्रायश्चित्तानांपापक्षयफलतानिदर्शित नकेवलंब्रह्महादिकमुपपातकमेवप्रायश्चित्तैःक्षीयतेअपितुमहापातकमपीतिवक्तुमुदाहरणांतरमाह तरतिअश्वमेधेनयजतेइतिअत्रचरात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकयोःसंव्यवहार्यत्वक्षयोःस्वीकारः अत्रप्रायश्चित्तैरपेत्येनइत्युपक्रांतंचाद्यज्ञातोजातायस्त्रियंपुंसंहंतव्यम् तदुपक्रमबलाज्ज्ञानतइतिमत्वाकामतइत्युक्तंनतुज्ञानतोयमर्थोनवतिज्ञानतःकामतश्चैनंस्त्रीप्रायश्चित्तैर्व्यवहार्यःक्रियतेयस्तुज्ञानतोनकामतःपापकारीस्यात्सप्रायश्चित्तैरपापोभवत्येवयथाम्लेछैर्हठात्सुरापायितःकामघ्नइतितंज्ञेयं ६५

पूर्वकृतकामकृतपापप्रायश्चित्तापनेयमेवयथाहरस्येब्राह्मणेस्यापुत्रोत्पादनेयतएवनोतिपूर्वकरागकृतपापप्रायश्चित्तहेयम् अतएवाहमनुः अकामतःकृतंपापंवेदाभ्यासेननश्यतिकामतस्तुकृतंपापंप्रायश्चित्तैःपृथग्विधैरिति अज्ञानंसंशयोविपर्ययश्चमोहः महापातकजातीरानित्यत्रनरकदुःखभोगःपापक्षयतयोक्तः तमन्वयं तामिस्रादिसंज्ञकानेकविंशतिनरकानाह प्रायश्चित्तमलमित्यत्रस्मृतिःप्रमाणंतयोदाहरति ननुनस्तोमेनेष्ट्वेत्यादयः पुनस्तोमः प्रायश्चित्तंकृतुःतंकृत्वापुनःसवंपुनर्यज्ञक्रियामायंतीति अनेनयाव्यत्वलक्षणासंव्यवहार्यतांप्राप्नुवंतीतिदर्शयति प्रायस्तोमैःस्वकालानुपनीतंप्रतिविहितैःप्रायश्चित्तक्रतुभिः सर्वपापमानंप्रत्यतालक्षणंतरंतीतिवदंतीयपातकप्रायश्चित्तानांपापक्षयफलतानिदर्शित नकेवलंब्रह्महादिकमुपपातकमेवप्रायश्चित्तैःक्षीयतेअपितुमहापातकमपीतिवक्तुमुदाहरणांतरमाह तरतिअश्वमेधेनयजतेइतिअत्रचरात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकयोःसंव्यवहार्यत्वक्षयोःस्वीकारः अत्रप्रायश्चित्तैरपेत्येनइत्युपक्रांतंचाद्यज्ञातोजातायस्त्रियंपुंसंहंतव्यम् तदुपक्रमबलाज्ज्ञानतइतिमत्वाकामतइत्युक्तंनतुज्ञानतोयमर्थोनवतिज्ञानतःकामतश्चैनंस्त्रीप्रायश्चित्तैर्व्यवहार्यःक्रियतेयस्तुज्ञानतोनकामतःपापकारीस्यात्सप्रायश्चित्तैरपापोभवत्येवयथाम्लेछैर्हठात्सुरापायितःकामघ्नइतितंज्ञेयं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वर्तकः यानुस्तान् त्रस्यकर्तुरनुकूलमाचरन् साध्यक्रियां साधयति सप्रयोजकः तत्र स्वातंत्र्येण
प्रेरकत्वं तत्रिरप्रलुहेति शब्दोत्तरगत्वादेवाच्छेदेन तु प्रयोजकत्वं हिरण्यत्वादिलिङ्गात् यदा
हयंसवः प्रयोजयितानुमंता च कर्मणेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु फलनाभिसंधिः योन्यश्चात्म
तेतस्मिन् फलविशेषइति नचानुमंतुः कथंकर्तृत्वमकर्तुत्वमकर्तुश्च कथंस्वर्गनरकफलयोग
इतिवाच्यम् प्रयोजकतयातस्यापिकर्तृत्वात् प्रवर्तनेहिदंडप्रणेतरिराजादौतेनानुमंतः सत्यपि
प्रेरणेघातेन तंत्रयत्नात्करणेकर्तुम् अनुमंतुश्चान्येयादिति वधादौनवत्यनुमंतुः प्रयोजक
कर्तृत्वम् गोवलीवर्दन्यायेनप्रयोजककर्तुः पृथगनुमंतोपात्तःप्रदर्शनार्थश्चैतत् ततश्चयेनवि
नाहंतत्क्रियामनिनिष्पाद्य तत्कर्तुम् ससर्वोपिहननसिद्धेत्यप्रियमाणोपिनवतिघातकः
अतएवाहपैठीनसिः हंतानुमंतापुपदेशकर्त्ता प्रोत्साहकः संप्रतिपादकश्च आरंभकसहायश्च
तथामार्गानुदेशकः आश्रयदाताचनात्मदाताविकर्मिणाम् चुद्योपदेशकश्चैवतद्विना
शप्रदर्शकः उपेक्षाकारकश्चैवदोषवत्तानुमोदकः अनिषेद्धाक्षमोयश्च सर्वेतत्कार्यकारिणः
यथाशक्त्यनुरूपंवैदंडंतेषांप्रकल्पयेत् नात्मदायादकादयः परमरणमभिसंधायदिनात्मादि
प्रयच्छति तदावधहेतवोननात्मादिदानमात्रेणयदितन्मात्रेणापिहेतुतास्यात्तदापित्रोरपिपुत्र
जनयितृत्वंकर्तृकासुकूलाकूलक्रियासुहेतुतास्यात् धर्मार्थंनिर्मितकूपादौच प्राप्तोधर्मो ६६

तिब्राह्मणमत्युहेतुत्वात्कूपकर्तुर्नदुष्यते नचैवमस्तिकारणकारणत्वेनाकारणत्वात् वधमुद्दिश्यापि
परेणकृतोव्यापारोयदिवधमाचरतःकर्तृविशेषविशिष्टत्वनापेक्ष्यतेतदानवत्येवतत्रहेतुः यथा
हमनेनाकृष्टस्ताडितोनिर्धनोवाकृतइति आत्मानंहन्मीत्यभिसंधायात्मनिव्यापादितेनवत्यात्को
शादिकर्तुस्तद्व्यापारोहेतुतानपुनःकूपादावेवम् नहितत्रनवति यस्माद्देवदत्तेनायंकूपोनिर्मितस्तस्मा
दहमत्रपतामीत्यभिसंधिःनायियस्मादन्यापितत्यासहमृत्यादितस्तस्मादिमांक्रियांकरोमीति पुत्रस
क्रोशादिकर्तुश्चब्राह्मणवधनिमित्ततामाह विष्णुः आकृष्टस्ताडितोवापिधनैर्वाविप्रयोजितःयमुद्दिश्यप्राण
जेत्प्राणांस्तमाहुर्ब्राह्मघातकम् यत्र त्वक्रोशताडनादिसंबंधमंतरेणान्योद्दिश्यब्राह्मणंआत्मानंहंतितदाहंतुरेवदोषोनेद्दशस्य
त्याहमनुः असंबंधेनयः कश्चिद्द्विजः प्राणान्समुत्सृ
जेत् तस्यैवतद्वेत्यापनुदेयंपरिकीर्त्तयेत् आततायिनमायांतंहन्याद्ब्राह्मणमपिहतवान्नब्रह्महत्यामिति
सआहआततायिनमायांतमपिवेदतयारणम् जिघांसंतंजिघांसित्वानास्तेनब्रह्महानवैरम्रूणहत्यापि
पाठः तत्रभ्रूणहाब्रह्महेत्यर्थः मनुः गुरुंवावालवृद्धौवाब्राह्मणंवाबहुश्रुतम् आततायिनमायांतंहन्या
देवाविचारयन् वशिष्ठः स्वाध्यायिनंकुलेजातंयोहन्यादाततायिनम् नतेनब्रह्महानवतिमन्युस्त
मन्युमृच्छति बृहस्पतिः आकृष्टस्तुसमाक्रोशन्नाततायितः प्रतिताडयन् विनाशार्थिनमायांतंघातयन्ना
पाप्नुयात् विष्णुः परदारारतांश्चारदोषप्राप्तांश्चयेद्विजाः अन्योन्यंवाहतायुद्धेनतेनब्रह्महानवैतम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(2456)
३
या० व
अ० प

नु शस्त्रं द्विजातिनिर्ग्रहे धर्मोयत्रोपदिश्यते आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां ---- वैधायनः षड्स्व
आततायिषु तानाह वशिष्ठः अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहर
श्चैव षडेते आततायिनः गरदो विषदः मत्स्यपुराणम् गृहदो ग्नीदिहर्त्तारं तथापत्यनिगामिनम् अ.
ग्निदं गरदं चैव तथा चान्युद्यतायुधम् अनिचारचङ्कुर्वाणराजगामिचपैशुनम् एतेहि कथिताःषोढ
धर्मज्ञैरततायिनः व्यासः उद्यतासिविषाग्निश्चापोद्यतकरस्तथा आथर्वणोनहर्त्तारपिशुनंचैवरा
जनि नार्यापहारिणंचैवषडाहुरततायिनः अत्रचचर्त्तमानाग्निदारादिव्यापाराततायिनउच्यते
तद्व्यापारनिवारणंचयत्रवधमंतरेणानसंभवति तत्रैवतद्धानुज्ञा यत्रतुदंडशस्त्रादिप्रहारमन्त्रेणैव
रक्षोनिवारयितुं तत्रतद्धोदोषनिमित्तमेव अतएवोक्तंबृहस्पतिना आक्रुष्टस्तुसमाक्रोधाच्छस्त्रा
दितः प्रतिहतउभयनित्यादि एतदेवमत्वासुमंतुनाप्युक्तम् नाततायिवधेदोषोन्यत्रगोब्राह्मणादितिए
वंसतियत्रगोब्राह्मणहते तत्प्रहारमन्त्रादिनाशक्त आत्मानंतु तत्रतद्धकारीब्रह्महत्यादिपात
कवान्नवत्येवततस्तूपाततायिवधेदोषस्मृतयः प्रायश्चित्तस्मृतयश्चताः सर्वाः पूर्वोक्तविषया
ज्ञेयाः तस्मादेवविधोब्राह्महा मद्यशब्दोक्तसुरावचनोग्राह्यंतथाचमनुः ब्रह्महत्यासुरायानंस्ते
यंगुर्वंगनागमम् महांतिपातकान्याहुः संसर्गश्चैवतैः सहसुरात्वपेयमेव यदाहमनुः गौड्यपै
ष्टीतथामाध्वी विज्ञेयास्त्रिविधासुरा यथैवैकातपासर्वानयातव्याद्विजातिभिः एकापेष्टीहशंती

५७

कृत्वसर्वस्वंब्राह्मणप्रतियाननिषेधंकुर्वन्नेकामुख्यांगौणीतरेतिदर्शयति एवंचब्राह्मणास्यतिस्तोय्य
ज्ञेयाः क्षत्रियवैश्ययोस्तुपेष्टीवयदाहसाव सुरासैवमलमन्नानायाश्चमलमुच्यते तस्माद्ब्राह्म
णराजन्यवैश्यश्चन सुरांपिबेत् अन्नमलत्वंचब्रीह्यादिपिष्टमप्याश्रित्यैवचनसंभवति गौड्यमाध्वी
नहिगुडमधुनोरन्नेअन्नंतुब्राह्मणैव ततश्चपेष्टीपानंद्विजानांप्रतिषिद्धम् येषांतुतरयोश्चब्रा
ह्मणास्यतिमंतव्यम् अतएवाहविश्वामित्रः ब्राह्मणोनचहंतव्यः सुरापेयानचद्विजैः ब्राह्मणास्व
र्णास्यहरणेनकर्त्तव्यंकदाचन गुरुपत्नीनगच्छेज्जसंसर्गंतैश्चनाचरेत् महापातकिसंज्ञानितु
दिष्टेषामनीषिभिः तेयशब्दोब्राह्मणसुवर्णस्तेयवचनेदृष्टव्यः पंचमहापातकान्याचक्षते गुरु
तल्पंसुरायानंब्रह्महत्याब्राह्मणसुवर्णहरणंपतितैस्तसंयोगश्चेति स्वयमपियाज्ञवल्क्यः तेषांतु
हारीतोविति गुरुपितातल्पंतल्पगामीगुरुतल्पगः एतैरितिनिर्देशाच्चतुर्णामेवानुपपत्तेर्न
संसर्गीमहापातकी नतुतेनापियः संसर्गीमहत्वेनचविशेषणं यतितांतत्रत्यंपापंदोषमहत्त्व
ख्यापनार्थम् तेनपतितस्योदकार्यमित्यादिकमेषामिवयतितांतरापीमितिगम्यते अतएवाह
देवलः पंचैतानिमहापातकानिकृत्वाब्राह्मणः सद्भिर्ननिर्भाष्योनानुयोज्योनिरास्तसर्वकर्मप
रिवर्जितः यतितत्समाचरन्नितिब्राह्मणग्रहणंसुवर्णब्रह्मणार्थम् अन्यथापतितानांसंतिय
दाहगौतमः ब्रह्महासुरापएतत्संसर्गमात्रेतियोनिसंबंधागतेनानिर्दितकर्मत्यागा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पतितत्यागिनिवर्तिनां त्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्रुतेश्चादसमाचरन् अस्यार्थः मन्तसंवत्सरमातत्यागिनीतदुहित्रादिः तज्जामीपितसंवत्सरापितघ्नसातदुहित्रादिसज्जामीयोनिसंवत्सरत्यागिनी तदुहित्रादितज्जामी तेनोभूलोपात्तुभर्तुस्वनास्तिकोवैद्यादिसिद्धांतावत्तेनश्रेतस्मात्तविष्णुतिक्रामीनिंदितकर्मीत्यासी चिरकारंनिषिद्धकर्मकरी अपतितत्यागी पुत्रादीनामपतितानांत्यागी तेषामेवपुत्रादीनांपतितानामत्यागीपतेयतितः ब्रह्महादिशब्देरोपादातुराक्यानायातकसंयोजकापद्यपयुपादानंप्रायश्चित्तान्यत्वप्रतिपादनार्थम् नचेदमाशंकनीयम् पातन्नसंयोजकत्वंधर्मसंयोजकानांमत्विज्यायागप्रकाशिरपिस्यादितियतोयोविधिप्रतीयोगीसविधिविषयेप्रवृत्तेसवैधप्रत्यनागी नचत्विज्योयागविधिप्रतियोगिनः अतोनेतत्प्रत्यनागिनः प्रत्यवायरूपेतुपरस्यामतः क्रियायांकर्त्तृतायांसत्यांशास्त्रेणावबोध्यते इतिसुक्तंपातकसंयोजनाश्चपतिताइतिवचनम् किंपुनःपतितत्वमित्यपेक्षिते आह द्विजातिकर्मभ्योहानिःपतनंयत्रचासिद्धिरिति द्विजातीनांस्वकर्मस्वध्ययनादिष्वनधिकारःपतनम् अत्रचद्विजातिग्रहणंप्रदर्शनार्थम् तेनयस्यायत्कर्मविहितंतस्यतत्रानधिकारःपतनमितिसूत्रार्थः अन्यथास्त्रीणांनपतितत्वमुच्येताद्विजत्वात् नचोपनयनस्यानीयोविचाहस्तासोद्विजत्वसम्पादहृतिवाच्यम् तथाहिसतिवेदाध्ययनमपिताः कुर्युः नचैवतस्माच्चद्विजानामपिशूद्रादीनामसियतनम् प्राक्पतितात्पतितानांस्वकर्मणां

पत्रलोकांतरेफलसंयोगासिद्धिः पतितस्य किंचतमेकेनरकंवदंते एकेआचार्याःपरत्रासिद्धिरयंदुःखोपभोगविशेषनरकमाहुः गौतमस्तनैवमन्यते पतितस्यनरकभोगोनपुरः सरावयतनमितिहितदनिप्रायः मात्रादिसंवत्सरागःपतितउक्तः तत्रयाज्ञिकमयवादमाह नस्त्रीशूद्रौरुतल्पपतितौत्येकेसकृदुद्विविषयंचैतत्पतनम् अरुतल्पमितिपितृपितृव्यायंपर्युदासः चंडालादिस्त्रीणामप्यत्रपर्युदासोद्रष्टव्यः अतएवाहमनुः चंडालांसहसंयोगंयात्वाजुक्त्वाचप्रतिग्रहंचयत्तस्तानतोविप्रोप्रज्ञासाम्येनुगच्छति तत्तश्चपतित्यत्वादिवर्जितासुगच्छन्नपतति श्रौतस्मार्तकर्मस्वनधिकारीनन्नवति अयाजनाध्यापनादित्वाचार्यौयतनीयसंत्यागेहेयावन्यत्रहानात्पतितेऽत्विगयाजनात् आचार्यैनध्यापनात् तथोनावपियतनीयकर्मकारीतौहेयौअन्यथाहानात्पतति तस्यचपरित्यज्यतरत्येके तस्यविनाशास्त्रीयंकारणमत्विगाचार्यौपरित्यजतरत्यर्थः पतितात्यागोपपत्तीत्युक्तम् तदपवादमाह नकहिचिन्मातापित्रोरवतिः नकहिचित्कदाचित्पतितत्वदशायामप्यवतिरक्षणंमपोषणंवा वशिष्ठस्तुपतितस्यपितुस्त्यागमाह पतितःपितापरित्याज्यो मातातुपुत्रप्रतिनयतीति तत्रपितुर्महापातकिनस्त्यागेनतुप्रवृत्तांतरेणापतितत्वेविरोधः तत्राप्यपवादांतरमाहदायंतुनजहरन्निति दायंपित्रोर्धनम् यत्तंडुलनिष्पादनंक्षेत्रंक्षेत्रकंग्रामकुटुंबम् उपुनर्नजहरन्नेवमत्याजयेत्द्विजःवासिष्ठःप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तिनेनोत्पन्नः पतितोभवति इत्याङ्गिरस्यत्रस्त्रियाः साहसगामिनी तथा सहयतेतिमांसेन
ब्राह्मणेनच त्वहेण शूद्रो भवतिब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् वैखानसः समुद्रयानब्राह्मण
म्यासापहरणमितिपतनीये आपस्तम्बः मद्येषु द्वापिपर्वयेत्यः समाख्यायेत् समा
ख्यातोहिपतितः स्यात् देवलः मोक्षार्थं विश्रसितानादप्रव्रजितबंधुमित्रघातकः मातृपित्र
पुत्रदारत्यागिनोयश्चोपहर्तादेवतीयतिः सोमविक्रयीब्रात्योनिष्क्रियश्चेतियतिताः कात्यनो
पयोत्तकर्मध्यपतितानिनिर्दिश्यते तेषामनुवंधप्रत्यवायात्सवर्मेनपीतित्यहेतुमविरुद्ध
मुक्तणामध्यधिक्षेयोवेदनिंदासुहृद्वधः ब्रह्महत्यासमश्चेयमधीतस्यचनाशनम् मुख्णामुख्या
मुख्यानामुखर्युपर्यादेयोनतेनयाजनिशासनं वेदानांनिंदनमप्रामाण्यनिधानं मुक्तदोषि
त्रस्यब्राह्मणव्यतिरिक्तस्यवधः अधीतस्यवेदस्यवेदादिसिद्धौतावत्तेनेनत्यागोनत्यागः एत
त्प्रपंचेकंब्रह्महत्यासमंवेदितव्यम् मनुना ब्रह्मोज्झवेदनिंदाचकूटसाक्ष्यंसुहृद्वधः गर्हितान्नाद्या
योर्ज्ञधिः सुरापानसमानिषडितिवेदस्यत्यागनिंदेसुहृद्वधश्चनि
प्रायश्चित्तविकल्पार्थंसमत्वानिधानान्नतेत्यनुसंध्येयम् रु समोब्राह्मणस्यइतियावत्त
गर्हितप्रतिषिद्धअन्नाद्यंदुर्गंधत्वादिनानन्नाणानर्हम् मनुः अनृतंचसमुत्कर्षेराजगामि
चपैशुनम् ब्रह्महत्यासमुत्कर्षेगुणवत्तायांस्यधीगुणवत्तापरीक्षा

वा तत्रोच्चयत्रपरीक्षकस्यानत्वंब्रह्महत्यासमम् अलीकनिर्बंधोऽन्तर्गतमिंसमनम् तथाच्च
गौतमः क्रौटसाक्ष्यंराजगामि पैशुनंगुरोरनृतानिशासनंयातवृसमानीतिनुप्रचेताः गोघ्नश्चाण्डा
लवधोब्रह्महत्यासमानिच निषिद्धेनेक्षणजैस्यमुक्तंपैचवचोनृतम् राजस्वलासुरास्वा
दः सुरापानसमानितु निषिद्धस्पर्शनादिर्नेक्षणजैस्यं वाङ्मनः कायकर्मणामनाजवम्
उत्कर्षेनतत्रचनेव्याख्याते राजस्वलामुखचुंबनम् इत्येवानिप्रत्येकंसुरापानसमंभि
न्नब्रह्मणमितिपाठे अनृतंपरावेदनात्यंतगर्हितत्वेऽपादिगच्छते अश्वरत्नमनुष्यस्त्रीनृते
धेनुर्नवप्रसूतागोः निषेकःसुवर्णव्यतिरिक्तःविष्णुः ब्राह्मणस्वंमिहरणंनिक्षेपहरणंचसुवर्णादि
यसमम् मनुः निक्षेपस्यापहरणंनराश्वरजतस्यचरत्नमिवज्रमणीनांचरुक्मतेयसमंस्मृतम् संविदा
यींदुमारीसुस्वयोनिषंत्यजातिषु सगोत्रासुसुतस्त्रीषुगुरुतल्पसमंस्मृतम् संविनार्यादिषुरेतः
सेचनंगुरुतल्पसममृषिभिः स्मृतम् सगोत्रेणैवसुतस्त्रीनिषेधेसिद्धे तस्याःपथगुपादानंतज्ज
घन्योदोषगौरवख्यापनार्थम् तथाचहारीतः मातृदुहितृस्नुषागमनमित्यतिपातकानि अति
पातकिनस्त्वेतप्रविरोधुंनाशानम् नघ्न्यानिष्कृतिस्तेषां विद्यतेहिरुदाचन स्वयोनिगामिनी
ग्रंत्यजाप्रतिलोमोत्पन्नामनुरेतः सेकः स्वयोनीबुद्धमारीष्वंत्यजासुच सखुः पुत्रस्यचस्त्रीषुग
रुतल्पसमंविदुरेतः सेकग्रहणात्प्राक्तनोनिदर्शनतोनगुरुतल्पसमत्वम् गौतमः सविस्वयोनि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सगोत्रशिष्यभार्यासुस्नुषायोच्च गविचतल्पसमोवक्तव्यः तल्पोगुरुतल्पः अवकीरेतः
सेकः गुरुतल्पनिर्देशमाह पितुः स्वसारंमातुश्चमातुलानीस्नुषामपि मातुः सपत्नीञ्च गि नी
माचार्यतनयांतथा आचार्यपत्नीस्वसुतागछश्चगुरुतल्पगः लिंगछित्त्वावधकस्यसकामायास्त्रि
यास्तथा पितृव्यगिन्यादीनामन्यतमांगछान्गुरुतल्पगोभवति गुरुतल्पगप्रायश्चित्तना
शवतीत्यर्थः तस्यचब्राह्मणव्यतिरिक्तस्यलिंगंप्रजननंछित्त्वाराज्ञावधः कार्यः उक्तानांयोषि
तामन्येषांयोषिदुत्कटकामास्तियुरुषप्रवर्त्तयति तस्याअपिलिंगछेदः परस्त्रीवधएवदंडः
एवंदंडितस्यपापक्षयोभवति यदाहवशिष्टः राजनिर्धूतदंडश्चकृत्वापापानिमानवः निर्मलः
स्वर्गमायातिसंतः सुकृतिनोयथा नारदः मातामातृष्वसाश्चश्रूर्मातुलानीपितृष्वसा पितृ
सखिशिष्यस्त्रीभगिनीतत्सखीस्नुषा दुहिताचार्यभार्याचसगोत्रास्वरणागता तापसी प्रव्रजि
ताधात्रीसाध्वीचैतामापिच आसामन्यतमांगछन्गुरुतल्पगउच्यते शिश्नस्योत्कर्त्तनात्
तत्रनान्योदंडोविधीयते अत्रमातृपादानंमातृवदितरासांगमनेदोषगौरवख्यापनार्थं
मृ नतदोषसाम्यप्रतियादनार्थं अतएवसंवर्त्तः मातरंयोनिगछेत्तुस्वसारंवृषलाधमः न
तस्यनिष्कृतिर्विद्यात्स्वचैवतनयांतथा तथा मातरंगुरुपत्नीञ्चस्वसारंचव्रतीतथा गत्वा
तुप्रविशेदग्निमाप्तप्रुद्धिर्विधीयते गुरुपत्नीपितृभार्यां आचार्यभार्यांवा मरीचिः य

यैतैरुपनीतारः पितृव्यमातृमातुला ---------- गुरुतल्पव्रतंचरेत् पितृव्यादीनामनुपने
तृणांयोभार्यागमी नतस्यगुरुतल्पगत्वमितिमरीच्यादिवाक्यमस्ते अतएवोक्तवशिष्ठेन को
ऽन्योगुरुतल्पस्यत्तीयात्सुदेवरइति मातृष्वसामातृसखीदुहितृचपितृष्वसा मातुलानीस्वसा
श्वश्रूर्गत्वासधःपतेद्विजः उपपातकाम्याह गोवधोव्रात्यसंयाजनंचानपक्रिया अनाहिताग्नि
तापणंविक्रयःपरिवेदनम् नतादध्ययनादानंनतत्काध्यापनंतथा पारदार्यंपारवित्यंवाधुषिंल
वणक्रिया स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोनिंदितार्थोपजीवनम् नास्तिक्यव्रतलोपश्चसुतानांचैवविक्रयः
धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानांचयाजनम् पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः कन्यासदूष
णंचैवपरिविदनयाजनम् कन्याप्रदानंतस्यैवकौटिल्यंव्रतलोपनम् आत्मनोर्थक्रियारंभोमद्य
पत्नीयनिषेवणम् स्वाध्यायाग्निसुतत्यागोबांधवत्यागएवच इंधनार्थद्रुमछेदः स्त्रीहिंसौषधिजीव
नम् हिंस्रयंत्रविधानंचव्यसनान्यात्मविक्रयः शूद्रप्रेष्यहोनसख्यंतीनयोनिनिषेवणम्मृत
यानानामेवासःपरान्नपरितुष्टता असच्छास्त्राधिगमनंमादरेष्वधिकारिता नार्यायाविक्रयश्चै
वंमेढ्रकमुपपातव्रम् गोवधादीनामेकमुपपातव्रसंज्ञंवेदितव्यम् आत्मतासाविनीपति
तत्वंस्तेयंचार्यम् तत्रश्रुवणंस्तेयंतत्समव्यतिरिक्तम् ऋणानामनपक्रिया यज्ञप्रजोत्पाद
नस्वाध्यायाध्ययनानामव्रणम् अथवात्मणिऽक्षीणानाधनानामप्रतिपादनम् सत्यधिकारेऽ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२५८)
व
या० व
प्र० प

नाहिताग्नित्व अपण्यानामप्रतिषिद्धविक्रयाणांद्रव्याणांविक्रयः दारत्रिपरिग्रहयोगंज्येष्ठमतिक्रम्यकनि
ष्ठस्यतत्परिग्रहःपरिवेदनम् व्रतात्स्वाध्यायस्यग्रहणम् तस्यचाध्यापनम् पारदार्यंयुक्तदारतत्त्समास्था
मन्यतःपरिवित्तेर्ज्ञेयः परिवित्त्यंपरिविक्तिमाहमनुः दारग्नि होत्रसंयोगंकृतेयोग्ये जेष्ठिते परिवे
त्तासविज्ञेयंपरिविक्तिस्तुपूर्वजइति वार्द्धुष्यंनिषिद्धवस्तुपजीवनम् लवणक्रियालवणोत्पादनम्
तच्चवानप्रस्थव्यतिरिक्तविषयम् तस्यचकेवलस्यवक्तमितिलवणक्रियाविहितामनुना श्रो
त्रीयव्यतिरिक्तायाः स्त्रियाःसवनस्य क्षत्रियवैश्ययोःशूद्रस्यचवधः अनिषिद्धविक्रयस्यापिपण्य
स्यप्रतिषेधाद्योपजीवनम् नास्तिदेवमितिमानास्तिकः तस्यनावोनास्तिक्यम् व्रतंव्रतलोपः
व्रतलोपंव्रतलोपत्यादिप्रायश्चित्तंचा तस्यप्रकृतस्यलोपस्यत्यागः सुतानामपत्यानांविक्रयः दास्य
स्त्रीहिंसुप्तंत्रपुसीसकादियशुगर्वादिः व्रात्यतासेषमितरैर्नैवसेयस्योपपातकसिद्धौधर्म्यादि
सेयग्रहणमन्यसेयस्यक्षुद्रोपपातकत्वज्ञापनार्थम् अथवाधर्म्यादिसेयस्यगौरवंतदव्यप
नार्थम् तस्यप्रायश्चित्तगौरवसिद्धिः त्यागकारणंविनापित्रादित्यागः त्यागकारणंगौतमेनोक्तम्
त्यजेत्पितरंराजघातकंशूद्रयाजकंशूद्रार्थयाजकंवेदविप्लवनंत्रणहनंयश्चात्यावसाधि
निःसहसंवसेदितडागादिविक्रयः तडागादिधर्मविक्रयःकन्यायादूषणंमनुत्यादि नाक्षो
तयोनिकरणम् तद्दोषख्यापनंवा परिवित्तस्वनिमित्तेविवाहे व्रात्यत्वम् तं ९१

स्यपरिवेदनप्रवक्तृत्वादानम् अनार्जवंव्रतस्यसंकल्पस्यस्नातकत्वादिरूपस्यलोपनंमिथ्या
करणम् क्रियारंभःपाकक्रियारंभः अधंसकेवलंचुल्लोयः पचत्यात्मकारणादित्यादौतन्निंदाश्रवणात्
स्वकीयायाअपिमद्यपत्नियाः सेवननिषेवणम् स्वाध्यायस्यकार्योत्तरंव्रतंत्यागः नवुतद
प्रामाण्यंवसायितयासहिव्रतलोपत्यासाम्येनोक्तः अन्नेःश्रोतस्यस्मार्तस्यवात्यागः सुतस्यार
क्षणमन्त्रत्यागः स्वाध्यायानित्यागसाहचर्यात् पितृमातृसुतत्याग इत्यत्रजातकर्मादिसंस्कारा
करणंसुतस्यत्यागः बांधवानांपित्र्यमातुलादीनांज्ञातीयसंगकरणंनावेसंचोदनसंप्रेर
नसंभाषणादिव्यवहारत्यागः याजनादिप्रयोजनमित्यसमिंधनार्थमश्रुश्रूषत्वंत्वंजनंक्रुमलेदः
स्त्रीजीवनंनार्यायाविरूपत्वकरणेनजीवनम् हिंसाजीवनंप्राणिवधेनजीवनं औषधिजीवनं
चिकित्सयाजीवनं हिंस्रयंत्रंतिलेक्षुप्रभृतिपीडनयंत्रम् व्यसनानिमृगयादीनिषादस्या त्म
नःप्रेष्यत्वकरणमित्यर्थः हीनसत्वंजातितोगुणतश्चहीनमेत्रम् हीनयोनिःशूद्रजातिनिषेवण
म् तदेकजातीयत्वम् अनाश्रमेवासोव्रतलोपोयाश्रमरहितम् परान्नपरिपुष्टतावाऽत्यन्तेन परान्ने
नोपजीवनम् असच्छास्त्राणांवेदविरोधिनामधिगमनंश्रवणंचिंतनादिकम् असच्छास्त्राणां
चानुत्तमयुगधर्मक्रमाविष्करणंचिकीर्षयैवैष्णरणोक्तानामुत्पत्तिः शास्त्रेष्वेवमेवप्रसिद्धः त
थाचवराहपुराणे पूर्वइतिहासेऽग्रतत्प्रतिरुद्रः कल्पेनारायणः शुद्धः सूक्ष्ममूर्त्तिरुपास्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तेत्रेतायांयस्वरूपेणापंचरात्रैस्तुद्वापरे कलौमत्कतमार्गेणवक्तृरूपेणतापसैः३ज्यस्तेदेषुद्वापरो
परमात्माजनार्दनः ततस्मात्परमोदेवोनवितानन्नविष्यति नृयश्चतत्रैव एवमुक्तस्तदेवोमामु
वाचजनार्दनः युगानित्रीणिवत्सोमामुष्येष्यंतिजंतवः अतेषुगेप्रविरलान्नविष्यंतिमदाश्रयः
एषमोहंसृजाम्याशुयोजनंमोहयिष्यतित्वंवद्रतहावाहो मोहशास्त्राणिकारय अल्पायासान्द
र्शयित्वाफलंदीर्घप्रदर्शयः कुहकानिद्रजालानिविरुद्धाचरणानिच दर्शयित्वाजनंसर्वमोहया
शुमहेश्वरः एवमुक्तस्तदातेनदेवेनपरमेष्ठिना आत्मानुचोदितःसद्यः प्रकाशोहंकृतस्ततः
तस्मादास्यकालात्तुमत्प्रणीतेनसत्तमः शास्त्रेषुनिरतोलोकोवाकुल्पेननवेदमामिति एव
तायेप्रणीतान्नायानामनुसंध्येयम् सर्वेषाकरेषुहेमूरलाघुत्पत्तिस्थानेषु अधिकारेतराज
नियोगादधिपत्यम् नार्यायाविक्रयः चशब्दादनुक्तानांहिंस्रौषधीनांस्पर्शजीवनिचारोमूलकर्म
चेतिमन्वादिशास्त्रेषुवशीकरणप्रवृत्तीनांसमुच्चयार्थः उद्देशक्रमानुरोधेनब्रह्महत्याप्रायश्चि
त्तानितावेदाह शिरःकपालीध्वजवान्भिक्षाशीकर्मवेदयन् ब्रह्महाद्वादशाब्दानिमितरुद्र
श्रुक्रमिमाप्नुयात् ब्रह्महब्राह्मणवधकारीद्वादशवर्षाणि शिरःकपालीशिरोस्थेकेशधारी ध्व
जवान्रक्तवृक्षोगी भिक्षाशीभिक्षाभोजननियमवान् कर्मस्वकृतंब्रह्मवधाख्यंवेदयन्स्वकृतयन्
लोकानांशुद्ध्यतिब्रह्मवधान्मुच्यते शिरःकपालेस्वयंहतस्यब्राह्मणस्यायाचम् यदाहशाता

तपः प्राणोब्राह्मणंयात्वयित्वाहस्यशिरःकपालमादायतीर्थान्युसंचरेदिति कपालंचपाणिनाधा
र्यम् यदाहगौतमः खट्वांगकपालपाणिरितिखट्वाचात्रशवनिर्हरणार्थं तदंगमेवध्वजशब्देनविव
क्षितम् ध्वजायारोपितकपालेननवितव्यम् यदाहमनुःब्रह्महाद्वादशाब्दानिकुटीकृत्वावनेव
सेत् भैक्षास्यात्मविशुद्ध्यर्थंकृत्वाशिवशिरोध्वजम् इति भैक्षाशनेविशेषमाहसंवर्तः भैक्षाशीतु
वनंगत्वावालवासाजटीध्वजीवन्यान्येवफलान्यश्नन्सर्वकामविवर्जितः भिक्षाशीविचरेदेववं
त्संवत्सरंदिनजीवति चातुर्वर्ण्यंचरेद्भैक्षंखट्वांगीनियतःपुमान् भिक्षास्त्वेवसमायवनंगच्छेत्ततपु
नःवालागोपुच्छवर्त्तिनःकेशाः अत्रैवविशेषमाहवशिष्ठः सप्तागारान्असंकल्पितानिचरेद्भैक्ष्यमिति
अलब्धोपवासइति आपस्तंबीयेत्वापरोविशेषः जटाधारणंचवपनाद्ध्वंकार्यम् कृत्वासोवसेद्ग्रा
मेग्रामांतेगोव्रजेपिवा आश्रमेवत्समूलेवासर्वत्रहितेरतइतिमनुवचनात् अत्रचारण्येतुदासंज्ञेनि
वासांतरविधिद्रष्टव्यः ग्रामांतेग्रामारण्ययोः संधिः आश्रमोमहर्षीणांनिवासः अत्रचसर्वशाखाप्रत्यय
मेकंकर्मेतिन्यायेनस्मृत्यंतरोक्ताअविरुद्धधर्माः समुच्चयेनकर्त्तव्याः विरुद्धास्तुविकल्पेन अत्रशाख
नित्यत्रिषवणस्नायी कृत्वापर्णकुटीवने अधःशायीजटाधारीपर्णमूलफलाशनःग्रामंविशेच्चनि
द्राक्षीस्वकर्मपरिकीर्त्तयन् एकाकालेसमश्नीयाद्वर्षेद्वादशेगते उक्तस्तेयीसुरापश्चब्रह्महायुक्त
तल्पगश्चव्रतेनैतेनशुध्यतिमहापातकिनस्त्विमे गौतमः खट्वांगकपालपाणिर्द्वादशसंवत्सरान्ब्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ब्रह्मचारी नैष्ठायग्रामंप्रविशेत्कर्मचक्षाणः पथोपक्रामेत्संदर्शनार्थस्य स्थानासनाभ्यां विह
रन्सवनेष्वदकस्यर्शीविशुद्धेत ब्रह्मचारिपदंचान्तवर्जयेन्न धुमासंगधमाल्यादिवास्वप्नांजनाभ्यंज
नोपानच्छत्रकामक्रोधलोभमोहहर्षनृत्तगीतपरिवादनत्रयानीत्यविरुद्धानि ब्रह्मचारिधर्माणांप्रार्थ
म् यथोपक्रामेत्संदर्शनार्थमाचार्यस्येति आचार्यस्यत्रैवर्णिकस्यसम्पश्यदर्शनेयथोमार्गादयक्का
मेदित्यर्थः वशिष्ठःद्वादशवर्षाण्यात्मनोद्विरूपनग्रामेनारण्येवशेलकपालपाणिः खट्वांगीससागा
रणेसंकल्पितानिचरेद्भैक्ष्यंब्रह्मणस्तेनिन्दादोहीतिस्वकर्मावेदयमानोविज्ञायतेनिरुक्तमेनःक
नीयोनवतीति आत्मनोदिरूपात्मनाशास्त्रार्थप्रायश्चित्तमुपदिरूपसंकल्प्य नग्रामेनवारण्येवसे
त्किंतुक्तयोसंधौ असंकल्पितान्यत्रप्रवेष्टव्यमनेनेतिनिन्दालोनेनाशास्त्रप्रधारितानिनिरुक्तमेनःकनी
योनवति आख्यातपदंचीणांनवतीत्यर्थः यमः अथवाब्रह्महत्यांव्यवसित्वागर्दनाजिनम् मुण्ड
येनकपालेनस्वंकर्मख्यापयन्चरेत् गोष्ठेवसेत्तयोयुक्तोग्रामांतेस्थंडिलेईषवा वृक्षमूलेस्मशाने
वाश्मश्रुलोमनखानिवर्तयेत्कृत्तकेशत्वावसेत्तत्रगोब्राह्मणहितेरतः अनसःपत्तनादग्नेश्चरव्याध्यादितो
भयात्तु गोब्राह्मणंमोचयित्वाब्रह्महत्यांव्यपोहति ब्राह्मणावसथान्सर्वान्ग्रामारंश्चवर्जयेत्त्रीं
श्चनिंदस्थात्मानंसंस्मरन्ब्राह्मणंचतम् एवंदृढव्रतोनित्यंसत्यवादीजितेंद्रियःससागारा
ण्यपर्वाणियान्यसंकल्पितान्यिच संसरेत्तानिज्ञानकैर्विधूमेनुक्तवज्ञने ब्रूणाघ्नेहिमेनिन्दामेनोवि ६२

त्ताप्यसंचरेत् एककालंचरेद्भैक्ष्यमलब्धाउदकंपिबेत् एवंसंचरमानस्तुब्रह्महत्यांव्रुवन्सदा
एवर्णेतुद्वादशैवर्षेब्रह्महत्यांव्यपोहति ब्राह्मणावसथान्वर्जयेन्नप्रविशेत् दूरेस्थित्वानिंद्यां
चेत् देवाश्चतदागारान्योदूरेस्थित्वानमस्कुर्यात् विष्णुःब्रह्मचारीमृदुर्दांतोधर्मारामःशुचिःक्षमी
स्नानव्रतपरोनित्यंचीरवल्कोजिनीजटीकृतपद्मोमत्राणीयचल्कवासमलाचितःब्रह्मागोलोम
रुरोक्षांतःसर्वदुःखविवर्जितःमद्यतैलकरस्वादुसंगवर्जीजितेंद्रियःदेवागारगृहाद्युज्यचैत्यवृक्षा
दिकंततःचरेद्ब्रह्महनःसर्वव्रतंद्वादशवार्षिकम् समाप्तेतुव्रतेशुद्धेज्ञातदग्धाऽवामस्मिन्व्रतेशुद्धे ज्ञाता
र्ध्वातदर्ध्वंवादशवार्षानैक्षसंज्ञताःविप्राणांभोजनंवस्त्रंयथाशक्तिनिवेदयेत् मृदुरकठोरःदांतः
शीतादिसहिष्णुःधर्मारामःस्वप्रायश्चित्तरतःचीरवस्त्रखंडकृतपःकंवलःकुशमातुलीप्राणःप्रसिद्धः
तयोर्वल्कोवल्कलंत्वगितियावत् तन्मयवस्त्रचीरादीनिवस्त्राणिकल्प्यंते कुशोगृहंचैत्यवृक्षःश्म
शानवृक्षःनैक्षसंज्ञतागाःनैक्षलब्धाःएवमाद्याःप्रविरुद्धाधर्माःस्मृत्यंतरेभ्योवोद्धव्याःविरुद्धास्तुवि
षयव्यवस्थयानुष्ठेयाः तत्रब्रह्महादशाब्दिकंव्रतमकामतोब्राह्मणवधेद्रष्टव्यम् तद्विषयमेवमान्
वकासिष्ठंच अतएवोक्तंविष्णुपुराणेशंखप्रतीश्वरेणपापानामहंतांवीरप्रायश्चित्तंमुनिभिर्हृ
तेषांचब्रह्महत्यायाप्रथमंग्रहणंकृतम् अत्रापि ब्राह्मणवधेप्रायश्चित्तानिसुव्रतमनुनाक्तानीतता
नीहत्रयोदशायथाक्रमम् व्यवस्थाप्यानिसर्वाणितानिवैविषयेणतु अन्यथातुलघूनिहोप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देशान्महाबलयुतृणामुपदेशस्य नयोगपत्वंनवेदिह सत्येतराणमथालोग्रपुराणानिचकत्तत्रः एवं
निरूप्यो विषयोयुक्तहत्याद्यपेक्षया तत्र सामान्यतोयुथाहत्वाब्राह्मणंसुरसत्तम प्रायश्चित्तंचैवै
कत्वाविधिवद्द्वादशाब्दिकम्प्राप्नोतिश्रद्दिजीवांतेस्वर्गलोकस्वजनैसहेति यत्पुनरायस्तंभेनोक्तम्
अरण्येकुठिंकृत्वावाग्यतस्त्वाशिरोह्यर्जीर्धशाणीपक्षमधोनाभ्युपरिजान्वाकृत्य तस्यंथाश्रोक्त
रावर्त्मणीदृष्ट्वाचान्यमुत्क्रामेत खंडेनलोहितेनशागवेणग्रामंप्रतिष्ठेत कोत्रिरात्रायनिर्दोद
दातीतिसशागाराणिचरेत् सावत्तिरलघोपवासेनविना ग्राउत्तमाद्युष्ठ्वासात् नास्यास्मिन्लोके
प्रत्यापत्तिर्विद्यते कल्मषंतुनिरूप्यतेइति तन्मातापितृसूपन्नतीनांवधेद्रष्टव्यम् अतएवम्
विष्यतुपुराणे मातरंपितरंहत्वासोदरंतथा युतंहत्वाश्रोत्रियंवाग्राहितामितथापिवा अनेनविधि
नायाकीर्त्तियन्नाथमात्मनः पथिवीमटतेसर्वैश्रएणुष्वगदतोविधिम् इत्युक्तं अरण्येतुकुटीकृ
त्वेत्यादिकमापस्तंबीयमेवोक्तम् अगिरःएककालंतुचुंजानश्चरेद्व्रतंस्वकर्मणा कपालपाणि
रवक्रांगोव्रतचारीसदोत्थितः अनुसूयुरधःशायीकर्मजोकेप्रकाशयन् गतेतुद्वादशेवर्षेव्र
तंहापयतेनरः युगपत्कामतोऽकामतोवाज्ञेकब्राह्मणवधेविशेष उक्तोनविष्यतुराणे ए
ककालंयदाहन्याद्युगपत्सुरनंदन निमित्तमेकमाश्रित्य हंत्येनेकेवानविनो ब्राह्मणोवीरब्रा
ह्मणान्सुबहूनपि निहत्यसुगपद्वीरएकंप्राणांतिकंचरेत् किंत्वत्रसुरशार्दूलविशेषंगदतःश्र ९४

एणु बुद्धिपूर्वंतुबुद्धिपूर्वंतिशेषश्रृणुपुत्रकः अकामतोयदाहन्याद्ब्राह्मणान्मानवोयुहः चरेद्व्रतेतदाघो
रंयावत्प्राणपरिक्षयः कामतश्चयदाहन्याद्ब्राह्मणान्सुरसत्तम तदात्मानंदहेदग्नौविधिनायेनतच्छ
रुणुः नत्वानिष्कालकोवीरवेष्टयित्वाचवाससा घृतक्तेनमहावाहोदत्त्वासर्वस्वमेवहि हि
त्वापादौकरीषाग्नौदहेदात्मानमादरात् ग्राउत्तमागाद्विधिवदत्रस्थन्सुरसत्तम एवमत्रमहा
बाहोनिर्दोषःपारेकीर्त्तितइतितत्तश्चायमर्थः सिद्धः यद्यकामतोयुगपदेकब्राह्मणवधेतत्रयह्वा
दशाब्दिकंतपउक्तम् तदेवयावज्जीवंकार्यम् यदितुकामतस्तदोक्तप्रकारेणैवप्रवेशाइति
किंच ब्राह्मणस्यपरित्राणाद्वाद्दशकस्यवातत्राश्वमेधावभृथस्नानाद्वाशुद्धिमाप्नुयात्स
र्पव्याघ्रादिनाहन्यमानस्यब्राह्मणस्यपरिरक्षणाद्वाहत्वाशुद्धिमाप्नोति प्रकांतंव्रतंकार्यान्नावा
त्तदेवप्रद्रष्टव्यम् अथवावाद्वादशसंख्यानांवधेपरित्राणाच्छुध्यति यद्वा अश्वमेधावभृथ
थस्नानात् अश्वमेधावभृथेविशेषमाह मनुः शिवान्मिदेवानांनरदेवसमागमे स्वमेनो
वभृथेस्नानाहयमेधेविमुच्यते नमिदेवाः ब्राह्मणाः अनिषिक्तःक्षत्रियोनरदेवः तेषामन्योन्य
समागमे स्वमेनोब्राह्महत्या शिक्षाविख्याप्यवभृथस्नातः शुध्यतीत्यर्थः एतच्चप्रकृतंद्वाद
शाब्दिकस्यैव यदाहशंखः अंतरात्रावाब्राह्मणमरणान्मोचयित्वागवोद्वादशानांयत्रिरात्रंतद्व्रतं
वभृथस्नानेनपूतोभवति अतएवद्वादशाब्दिकव्रतमध्येइत्यर्थः अत्रचोग्रब्राह्मणपरित्राणमवभृथस्ना

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नंचपापक्षयहेतुत्वेनविधीयते नचुनब्रह्मस्वकर्तुर्मरणमप्यप्रवणात् प्रक्रांतव्रतमध्येमरणंयदिस्या
त्तदातावतैवपापक्षयः यदाहयमः प्रायश्चित्तेव्यवसितेकर्तायदिवियद्यते शुद्धस्तदहरेवासा
विहलोकेयत्रचेति अंगिराश्च योयदर्थंचरेत्कर्ममप्राप्यम्रियतेतुतत् सत्तत्सुएवफलंप्रेत्यप्रा
प्नुयादनुरप्रवीत् सर्वधर्मविषयंचैतत् यत्तुमनुनोक्तम् ब्राह्मणार्थेगवार्थेवासम्यक्प्रा
णान्परित्यजेत् सुच्यते ब्रह्महत्यायागोसागोब्राह्मणस्यचेति तदुपक्रांतेद्वादशाब्दिकेद्रष्टव्यम्
गोब्राह्मणस्यापरित्राणेपि तत्राणार्थंप्राणपरित्यागान्शुध्यति यत्तुप्राणपरित्यागयर्यंतः प्रयत्नःसे
गोब्राह्मणगोघ्नासजीवन्नपीतित्तस्यार्थः ब्राह्मणस्यपरित्राणादिति यदुक्तंतदेवप्रपंचयन्नाह दी
र्घंतीव्रामयंयत्तंब्राह्मणंगामथापिवा दृष्ट्वाव्याधिनिरातंकंकृत्वावाब्रह्महाशुचिः दीर्घकालेतीव्रवे
दनेनामयेनव्याधिनाग्रस्तमत्यंतपीडितंब्राह्मणंगांवापथिमार्गेदृष्ट्वा निरातंकमरोगंकृत्वाब्रह्महा
शुचिरयापः स्यात् पथिदृष्ट्वेत्येतदनार्यतास्चनार्थम् गवांद्वादशस्येत्युक्तत्वाद्वामित्येकत्वम
विवक्षितम् व्याधिग्रहणंचात्रप्रदर्शनार्थम् अतएवाहयमः अनसःपतनादग्नेश्चोरव्याघ्रा
दितोन्यात्र गोब्राह्मणंमोक्षयित्वाब्रह्महात्यपोहतीति अपरमपिप्रक्रांतस्यपापक्षयोयायमा
ह आनीयविप्रसर्वस्वंहृत्वाघातितमेवचा तन्निमित्तंचराः शास्त्रैर्जीवन्नपिविशुध्यति योविप्रस्वंचो
रापहृत्यतत्स्वामिनेदातुंसर्वमानयति योवातन्निमित्तंचौरैरुपतेप्यापाद्यते यश्चतद्व्याघ्रचौरैर्वा

शस्त्रैः क्षतोमुक्तकल्पःपरित्यज्यते ससर्वोब्रह्महत्ययामुच्यते एतच्चनिर्दुष्टब्राह्मणममतिपूर्वकमकाम
तश्चहवृत्तःक्षत्रियस्यपुण्यवतोद्रष्टव्यम् उक्तमकामतोब्रह्मवधेप्रायश्चित्तम् कामतइदानीमाह लो
मन्यस्वाहेतिहिवालोमप्रभृतिवैतनुम् मज्जांतनुंजुह्वयाद्वार्षिमंत्रैरनिर्यथाक्रमम् लोमभ्यःस्वाहा त्व
चेस्वाहा त्वग्भ्यस्ताप्यस्वाहा मांसायस्वाहास्नावभ्यःस्वाहा मेदसेस्वाहा अस्थिभ्यःस्वाहा मज्जाभ्यःस्वा
हा एतैर्मंत्रैर्यथाक्रमंवाजसनेययाठक्रमानतिक्रमेणलोमप्रभृतिमज्जांतंयथानवति तथातच्छ
रीरंजुहुयात् अत्रलोमादीनांमंत्रसामर्थ्यादेवतात्वं तेषामपिचलोमप्रभृतिवैतनुंजुहुयादिति
वचनसामर्थ्याद्वाविभक्तित्वमपिप्रथमोत्रवाशब्दोवाशिष्टशास्त्रोक्तेनैषामंत्राणांविकल्पार्थः द्वितीय
स्तुद्वादशवार्षिकेणैतत्रहोमस्य अत्रैवमानवोविशेषः प्रास्येदात्मानमग्नौवासमिद्धेनिरवाकृष्टि
रायः इतिकृतोपवासेनैतत्कार्यम् यदागौतमः प्रायश्चित्तमग्नौस्वक्ति ब्राह्मणः त्रिरवछातस्यैति अ
वछातोवुच्यतेनितः तथावकटश्रुतिः अनशानेनकर्षितोग्निमारोहेदिति इदंचकामकारविषयं
मरणांतिकत्वात् तथाचांगिराः प्राणांतिकंचयात्प्रोक्तंप्रायश्चित्तमनीषिभिः तत्कामकारविषयमेत
न्नात्यंतसंशयः यः कामतोमद्यपानंनरः कुर्यात्कथंचन नतस्यशुद्धिर्निर्दिष्टान्यत्रअग्निपतनाद्
तेइतिमरणांतिकंप्रायश्चित्तंक्षत्रियस्यतथाचान्यविषयंपुराणम् हत्वाक्षत्रियोविप्रयुण्याग्रमयि
कामतः प्रायश्चित्तंचरेद्वीरविधिवत्त्वात्मशुद्धये लघुरास्त्रनतोवास्यादिष्टमिच्छयात्मनः प्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्वेदात्मानमग्नौ वासमिद्धे त्रिरवाङ्शिरः यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रघातकः प्रायश्चित्तत्रयं चैतत् क्षत्रियस्य प्रकीर्तितमिति विप्रस्य कामतो ब्रह्मवधे द्विगुणं व्रतं विहितं यदकामतो कामात् द्विगुणान्न वेदिति देवलस्मरणात् अपरमपि मरणांतिकं प्रायश्चित्तमाह संग्रामे वाहतो लब्धपूतः शुद्धिमवाप्नुयात् मतकल्पः प्रहारार्तो जीवन्नपि विशुध्यति अथवा राजन्यो न्यूनसंग्रामे सेनाद्वयप्रेरितकाणसंपातदेशे लब्धपूतः हतः परलोकं गतः मतकल्पो वा प्रहारपीडितो जीवन्नपि विशुध्यति मनुः लब्धं शस्त्रहतो वा स्याद्विशुद्ध्यामिच्छया तनुं वेदस्वेच्छया शुध्यमानानां लब्धं नवेदित्यर्थः अस्यच विषयः एवमेव व्यवस्थितः अरण्येनियतो जप्त्वा त्रिवेदं सहितां शुध्यत्यथमितशीवा प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् अरण्येवनेनियतो नियताहारः अतएवाह मनुः जपेन्नियता हारास्त्रिवेदस्य संहितामिति आहारस्य नियतत्वं हविष्यत्वं मल्पत्वं वा वेदस्य संहितां त्रिर्जपित्वा शुध्यति अथवा पूर्ववन्मिताशी नित्यं सरस्वतीं प्रतिस्रोतोतादारभ्योऽर्धमासं वेदमधीत्य शुध्यपि मनुः हविष्यान्नो वनुसरेत्प्रतिस्रोतः सरस्वतीम् सुप्तानुन्मत्तमथवा प्रायश्चित्तं निबोधमे ब्रह्महास्ववक्षरं त्र अधः शायी त्रिषवणं नैक्षाहारो दिव्यनदीपुलिनसंगमाश्रमगोष्ठपर्वतप्रस्रवणतपोवनविहारी स्यात्स्थानवीरासनी संवत्सरधूतो हिरण्यमाणिगोदृषान्नतिलन्नस पर्णपिण्याकलवणान्योदधात् पूतो भवति अश्वमेधावभृथस्नानेनवा अपिच पात्रेधनंवापर्याप्तं दत्त्वाशुद्धिमवाप्नुयात् आदानुश्च विशुध्यर्थमिष्टिर्वैश्वानरीस्मृता अथवा विद्यातपोव्रतवतेकुलीनायथावज्जीवनिर्वाहक्षमंधनं दत्त्वा शुद्धिमाप्नोति यश्चैतत्रनगृह्णाति तेनात्मविशुद्धयेवैश्वानरेष्टिः कार्या मनुः सर्वस्ववा वेदविदे ब्राह्मणायोपपादयेत् धनवाजीवनायालंगृहवासपरिच्छदम् जीवपर्याप्तधनदानासमर्थोगृहंसपरिच्छदं तदसमर्थः सर्वं दद्यात् परिच्छदोगृहोपकरणजातम् अत्रांगिराः साशीतिपणसाहस्राद्ऊर्ध्वं सर्वस्वमुच्यते निर्धनोब्रह्महामुच्येत्सुखाधिक्या नरेश्वरः नविष्यस्तुतो ब्राह्मणस्यैतद्भवतीत्युक्तमुजातिमात्रंयदाह न्याद्ब्राह्मणो ब्राह्मणायुह वेदान्तवासविहीनोवेधनवानग्निवर्जितः प्रायश्चित्तंतदाकुर्यादिदंपापविशुद्धये एवंवाजीवनायालंगृहवासपरिच्छदमीप्सतापरारोक्तेनप्रायश्चित्तेनशुध्यति तद्यथा चान्द्रविधोयत्नेनविधनेब्रह्मघातके समुद्रसेतुगमनंप्रायश्चित्तंविनिर्दिशेत् सेतुबंधंतुसंयत्नेच्छेत्कामार्गंमहोदधे दशयोजनविस्तीर्णंशतयोजनमायतम् सेतुबंधपथेनित्यंचातुर्वर्ण्यात्समाहरेत् तत्र वर्जयित्वाविकर्मस्थान्त्रोपानद्विवर्जितः अहंदुष्कृतकर्माचमहापातककारकः चेरमद्वारेषुतिष्ठामिनिंद्यार्थीब्रह्मघातकः गोकुलेषुचगोष्ठेषुग्रामेषुनगरेषुच तपोवनेषुतीर्थेषुनदीप्रस्रवणेषुच एतेषुख्यापयन्नेनः पुण्यंगत्वातसागरम् ब्रह्महाविप्रमुच्येतस्नात्वातत्रमहोदधौ ततःपूतोगृहंप्राप्यकृत्वाब्राह्मणान्भोजनम् जप्त्वाचस्वस्तिवाच्यंपूतात्माप्रविशेद्गृहम् गवांवापि शतंदद्याच्चान्द्रविधा

National Centre for the Arts

यदक्षिणाम् एवंशुद्धिमवाप्नोतिचातुर्विद्यानुमोदितः विधाऽउत्तरतोयस्यनिवासः परिकीर्तितः परशरम
तंतस्यसेतुवंधस्यदर्शनम् रामचन्द्रसमादेशान्नानासंचयसंचितम् सेतुंदृष्ट्वामहापुण्यं ब्रह्महा
परिमुच्यतेनचविप्रस्तुपुराणे जातिमात्रेहतेविप्रेहंतुर्वैनिर्धनस्यचप्रायश्चित्तंत्वांगिरसंत्रै वार्षिकमुदा
हृतम् तद्यथा व्रतऊर्ध्वंप्रवक्ष्यामिकृच्छ्रैश्चान्द्रादिरर्जितम् यदधीतंश्रुतंवापिपापान्मोचयतेनरा
न् युक्तस्त्रियवणस्नायी स्नायान्मौनव्रतेस्थितः प्रातःस्नात्वासयंनकुर्याज्जप्यस्थयत्नतः सावि
त्रीव्याहृतीस्तिस्रोजपेदष्टसहस्रकम् ओंकारमादितःकृत्वातत्पदंपुनतःपरम् ततःशल्यविदुश्वासीनः पि
वेऊर्ध्वपयः सकृद्गव्यस्यपयसोलान्नोव्यमेवपरंदधि तद्भावेपिवेतत्क्रतक्रान्नावेतुयावकम् यव
मन्यतमंयद्युपयुंजीतततुल्यंवैत गोमूत्रेणसमायुक्तपावकंवापियोजयेत् कृच्छ्रमेकांतिकंचेदृष्ट
मंगिरसास्वयम् सर्वपापहरंदिव्यनाम्नावज्राइतिस्मृतम् कालस्तुयोक्तस्यब्राह्मणाएवकारण
म् व्रह्महत्यादेशमाह यागस्थक्षत्रविद्धंताचरेत्व्रह्महनिव्रातम् गर्भहाचयथावर्णंतत्रात्रेयीनीसूदकः
यागस्थयोर्यागेधिकारपूर्वककर्त्तृत्वेनस्थितयोः क्षत्रियवैश्ययोर्हंता यद्व्रह्महनिनोनानाप्रकारं
व्रतंविहितंतत्रैव यागोक्तसोमयागोविवक्षितः तत्रक्षत्रंनिधायस्वाम्यासुधानिब्रह्मणाएवायुधै
व्रह्मणोरूपेणव्रह्मत्वायज्ञमुखावर्त्तत इतिश्रुतिर्वाक्षेनक्षत्रियस्ययजमानस्यसोमयागप्र
तिब्राह्मणत्वमनिधानात् एवंचदीक्षणीयायाऊर्ध्वं प्रागवनधोतावर्त्तमानयोः क्षत्रियवैश्य

योर्हंतुर्व्रतमेतदतिदिश्यतेइतिमंतव्यम् यदपिचवाशिष्ठेनोक्तम् ब्राह्मणीत्रैयीस्त्रियंहत्वात्र
णस्त्यप्रायश्चित्तम् स्वयनगतौचराजन्यवैश्यावितितत्रापिकृतदीक्षणीयाविवसवनगतावि
त्यविवक्षितम् यश्च यस्यदर्शस्यर्गनिमात्रेयीवाहंति सतद्धाणीवधप्रायश्चित्तंकुर्यात् मनुस्तुनि
मित्तान्तरेष्वपिव्रह्महत्याव्रतमतिदिशमाह हत्वागर्भमविज्ञातमेतद्व्रतंचरेत् राजन्यवैश्यावी
जनावात्रेयीमेवचस्त्रियम् उक्त्वाचैवावदंतसाध्येप्रतिरन्यथुक्तथाऽयंहत्यचनिर्देशंकृत्वाचस्त्रीषु
वृद्धधमितिगर्भमविज्ञातस्त्रीपुरुषावनेनेत्यर्थः गर्भस्थायंब्राह्मणस्येव तथावापस्नः गर्भंचतस्या
विज्ञातमितितस्याब्राह्मणस्येत्यर्थः विज्ञातेतुगर्भेयथालिंगप्रायश्चित्तम् इतरत्रतुव्रह्महणोव्रतम्
एतदेवव्रतमित्यनंतरोक्तनानाप्रकारंव्रह्महव्रतंपरामर्षति नतुद्वादशाब्दिकमेवविशेषहेत्वभा
वात् यत्त्वापस्तंबेनब्राह्मणस्यर्गनमात्रेयीचघ्नतोद्वादशाब्दिकमुक्तंतत्प्रदर्शनार्थंनतुनियमार्थम्
तथाहिसतिसकृदभ्यासेनप्रत्ययाप्रत्ययानुबंधतारतम्यादिकृते हननेद्वादशवार्षिकमेवव्रतंकार्य
मितिविषमसमीकरणमन्याय्यमापद्येत व्रतग्रहणाच्चप्रायश्चित्तातिदेशः तेनातिदिष्टप्रायश्चित्तो
पतितत्वाद्विजातीवर्मजिरधिक्रियतएव प्रतिरंनः प्रतिकूल्यंहत्वातुस्त्रीवधमित्यत्र नस्त्रीमात्रंविव
क्षितम् आत्रेयीग्रहणस्यानर्थक्यप्रसंगात् अतएवतद्विशेषमाहांगिराः आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्य
हत्वापत्नीमनिंदिताम् व्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयीग्रस्तथैवच परशरस्त्वन्यंविशेषमाह सव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नस्थो क्षत्रियस्तत्त्वरेद्ब्रह्महनिव्रतम् इति विष्णुः एतन्महाव्रतं ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरान् कुर्यादित्यत्रिगोत्रो नामैत्रेयं वा अत्रेर्नक्षत्रिगोत्रेवात्रेयीपुत्रकवति वशिष्ठः पुनरन्यदप्याह रजस्वलामतुल्यातामात्रेयीमाहुरत्र ह्येषारूपसंभवतीं रजस्वलामतुल्यातामात्रेयीमाहरितिवदनज्ञोदर्शनप्रतियोऽशाहोरात्राणि यावदत्रेयंतव तीतिगमयति अत्रहीषदर्थत्वेनवतिप्रत्युत्पत्तिप्रदर्शनंवेद्यामुदासार्थम् अन्यथानर्थकंस्यादितिकेचि त् प्रत्युत्पत्तिमात्रयमेतदित्यपरे अनात्रेर्यावधेव्रत्तापरातिदेशमाह सावे अनात्रेयीराजन्यहिं सावा राजन्यावैश्यहिंसायांवैश्यशूद्रहिंसायां शूद्रंहत्वासंवत्सरंब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंकार्यम् यत्तु स्त्रीगर्भस्योपपातकत्ववचनं तदनिवृत्तस्त्रीलगर्भस्यवधेद्रष्टव्यम् विष्णुः समुत्कर्षान्ततोश्रोत्री द्रनिर्वधे तदाहारणोमतसंशयसावर्तेत अल्पापराधविषयमेतत् महापराधेतुब्रह्महत्याप्रायश्चि त्तमेव अतएवगवान्यान्नवत्योब्रह्महत्यादिसमत्वेनानिहितानांगुर्वधिक्षेपादीनांवधेद्रप्रायश्चि त्तेनोक्तवात् किंचचरेद्व्रतंमहत्वापिघातार्थंचेत्समागतः यदिब्रह्मवधप्रवृत्तोविघ्नवज्ञान्नहति नतु शास्त्रवलात् तदापिब्रह्महत्याप्रायश्चित्तंचरेत् नवबधकत्वतोक्तवतश्चैवमेवव्रतमुक्तम् तेनाग्र तः पादोनंकल्पम् गवादिस्त्र्यादिवधेपि यत्तुगौतमेनोक्तम् स्पष्टंक्षत्रियाब्राह्मणवधेहत्वायीति तत्रब्रा ह्मणग्रहणंप्रदर्शनार्थम् आयस्तेनःधर्मार्थंसन्निपातिर्थंयाहिणएतदेवप्रायश्चित्तम् ब्रह्महत्र तमेवेत्यर्थः किंच द्विगुणंसवनस्थेचब्राह्मणेव्रत्तमाचरेत् सोमयागायकृतदीक्षस्यब्राह्मणा

धेब्रह्महत्याव्रतंद्विगुणमाचरेत् एवंतद्वधेप्रवृत्तस्याघातेद्विगुणमेवपादोनम् एवंतावद्गवतायाश्च वत्सोनकानिचित्क्षत्रवधामुक्तानि अन्यान्यपिकानिचिन्मर्त्यवधाम्युक्तानि अत्रजमदग्निः यद्यवाराणा सीगच्छेत्तेनुश्रीपर्वतादि वा अन्यान्यपिचतीर्थानिगायत्रीविजपेत्तथा अत्रिः ब्रह्महादत्रयंविप्रो यत्रीमन्यसेतदाप्राणायामशतंकुर्यात्प्रत्यहंनियतः शुचिः एतदेवव्रतंस्तेनः यादस्त्रंसमाचरेत् गत्वेतदवकुर्वीतंयुक्तत्यमन्त्रामतः ब्रह्महत्यादिसमेष्वेतेत्र प्रयोजककर्तृषुवाल्यवात् अब्दिर्वर्षं कछ्रचारीब्रह्महापद्यतेनरः मासेमासेपराकेण त्रिनिर्वर्षैर्व्ययोहति संवत्सरेणमासाशीप्रतेयनान्न संशयः गवांसहस्रंविधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ब्रह्महाविप्रमुच्येतसर्वपापेभ्यएवच मासेव्य तीतेत्वनातीतिमासासी देवलः तीर्थेषुपुण्यतमेषुस्नावदेहंसन्न्यसाद्ब्राह्मणोमहापातकान्मुच्य ते धर्मयुद्धेगोग्रहणेग्रामघातादिषुप्राणत्यागात्प्रयते क्षत्रियः विष्णुः अश्वमेधेनशुद्ध्येदुर्म ह्यपातकिनास्त्विह पृथिव्यांसर्वतीर्थेषुतथाउत्सर्गेणवा महापातकानुदहोकरूपयः वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कछ्रविशुद्धये आत्मतुल्यसुवर्णंवेददाद्दाविप्रतुष्टिदम् नविष्यत्पुराणम् मतिपूर्वं यदाहन्याद्ब्राह्मणंजातिमात्रकम् गोसहस्रंतदादद्यादथवास्वर्जितायजेत् अंगिराः परीषद्यब्राह्म णानीसारात्तोद्विगुणान्नवेत् वैरूपानित्रिगुणांश्चैवयर्षकृच्छ्रव्रतंस्मृतम् अत्रनविष्यत्पुराणम् क्ष त्रियोब्राह्मणंहत्वाप्रायश्चित्तद्वयंचरेत् यजेतवाश्वमेधेनवैरूपेतद्विगुणंस्मृतम् प्रायश्चित्तद्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यंद्वादशवार्षिकमित्यर्थः पक्षितस्यवैतानाग्नित्यागोवास्ति इत्यश्वमेधादिक्रतुविधानाऽऽप्यते अतएवा
हुकात्यायनः महापातक संयुक्तोदैवात्स्यादग्निमान्यदि पुत्रादिः पालयेदग्नीस्पुक्त आदोषसंक्षयात्
प्रायश्चित्तनकुर्याच्चेत्कुर्वन्वाम्रियतेयदि गवेनिर्वपयेत्सर्वमुदस्येत्सपरिक्रमम् शामयेदुन्नयं
वाङ्गिरश्चोशिरन्नवघतः पात्राणिदद्याद्विप्रायदहेदपथ्यवादिपेत् आदोषसंक्षयादाप्रायश्चित्तप
वर्गादित्यर्थः एवंचसति वैतानेप्रक्षिपेदमुयन्नपात्राणिनिर्दहेदित्यादिकंचनंप्रायश्चित्तमङ्गकी
र्तयद्रष्टव्यम् नविष्यत्पुराणम् प्रायश्चित्तत्रयंवेरूपोहत्वाविप्रेपुराधिपचरित्वाद्वादशाब्दानिनिदाशी
वनगोचरः जपन्नन्पतमंवेदंयोजनानांशतंव्रजेत् ब्रह्महत्यापनोदायमित्तुद्दिश्यतेद्रियः कृत्वा
एनोवानिवसेद्ग्रामेतेगोव्रजेपिवा आश्रयेवृक्षमूलेवागोव्राह्मणहितेरतः शूद्रोवाब्राह्मणंहत्वा
प्रायश्चित्तचतुष्टयम् कुर्यादात्मविशुद्ध्यर्थंयथावन्नरप्रणुक्त देत्वादेवादेविप्रेसर्वस्वप्रथमं
गुरुहविष्यन्तुस्करेत्यश्वात्प्रतिस्रोतःसरस्वतीम् सेतुबंधेतथागङ्गेद्विजाशीकृत्वायनः गवार्थंब्रा
ह्मणार्थेवासम्यक्प्राणान्परित्यजेत् शोखंअकामकृते ब्रह्महापरिषदोनुमते खट्वांगीगर्दभाजिनी
मृन्मयपात्रःपतितशिष्टान्नभोजी कपालचिह्नध्वजी स्वकर्मख्यापयंश्चरेदेतमेवकालाहारःशून्या
गारंवृक्षमूलनिकेतनः सएवंगोसहस्रंदत्वाद्वादशवर्षंशुद्धिमाप्नोति अतराव्रा
ह्मणंमरणान्मोचयित्वा गवांवाद्वादशानायरित्राणात्सधएवाश्वमेधान्येत्वापूतोभवति अ

स्यनविष्यत्पुराणेविषयउक्तः तद्यथा शंखेनोक्तंतुयद्वीरप्रायश्चित्तंमहात्मना तद्यत्रगतविप्रस्य
विनाशेपरिकीर्तितमितिवशिष्टः अथापरंब्रह्महत्यायाद्वादशरात्रमभ्रदोद्वादशरात्रमेवोपवशे
दिति अस्यापिविषयोनविष्यत्पुराणएवोक्तः यदात्यर्थंगुणैर्हीनोगायत्रीपीवर्जितः निहतकाम
स्तस्यैवंतदास्यात्तुनिबोधमेहेतादानासमर्थश्चतदैवंपरिकल्पयेत् वशिष्टेनसमाख्यातंब्रह्महु
त्याव्यपोहनम् द्वादशरात्रमभ्रदोद्वादशरात्रमुपवसेदितिशंखलिखितौ पतितशिष्टान्नभोजी
द्वादशवर्षाणि गवांसहस्रंदत्वाद्वादशेवर्षेशुद्धिमाप्नोतिपतितशिष्टान्यति तव्यतिरिक्तः एत
दपिसवनस्थब्राह्मणवधविषयम् बृहस्पतिः गंगायमुनयोर्वापिसंगमेलोढविशुद्धते शुद्धे
त्रिषवणस्नायीत्रिरात्रोपोषितोद्विजः एवमादीनिगुरुलघूनिचप्रायश्चित्तानि संति तेषांदे
शकालसामर्थ्यवयोजातिगुणाद्यपेक्षयाविषयव्यवस्थायाकल्पनीया अन्यथागुरुकल्पोपदे
शोनर्थकः स्यात् नविष्यत्पुराणे गुरुरुवाच यस्तुक्षत्रियंहत्वाब्राह्मणः स्वयमेवहि आत्मानं
सहसाक्रोधात्तस्यकिंकुरुतेद्विजो ईश्वरउवाच केशश्मश्रुनखादीनाकृत्वावैवपनंगुरु ब्रह्मच
र्यंचरेद्वीरवर्षाणित्रेनतद्व्रतं ससंवधयदाविप्रोहत्वात्मानंमतेगुरु निर्गुणः सहसाक्रोधाद्गुरुहतो
ब्राह्मितोविप्रो त्रैवार्षिकंव्रतंकुर्याद्ब्रह्महत्याचरन्क्षये एवंशुद्धिमवाप्नोतिहत्वात्मानंमतोयदि
तिरस्कृतोयदाविप्रोनिर्गुणोम्रियतेनघ सनिमित्तंतथाविप्रतदेवंविशुद्धये त्रैवार्षिकंव्रतम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्यं कृत्वाऽऽत्मेतिविप्रहा प्रतिलोमंचगच्छेद्यानियताशोसरस्वतीम् अत्पर्थे निर्युणो विप्रोऽत्पर्थेगुणो
नोरपि संबंधेनविनापुत्रम्त्रियतेपरिनक्तितः प्रायश्चित्तमिदंकुर्यान्नदापापविशुद्धये आत्मनु
ल्यसुवर्णदद्याद्विविप्रतुष्टिदम् वाचोत्काचार्पितशास्त्रोहत्वाविप्रःक्षयंगतः यएवम्त्रियमाणं
तुब्राह्मणंसमुपेक्षते तस्यतेनिष्कृतिंवक्ष्मिनिर्युणस्यविशोषणतः सशीखंवपनंकृत्वाछातोऽज्य
क्तस्यायुहआत्मानंनिर्दहेदग्नावापादतलमस्तकम् क्षतोनश्यतिः यद्येकंवहवोविप्राघ्नंतिवि
प्रमनागसम् तदेषांनिष्कृतिंवक्ष्मिशृणुष्वैकमनायुह तेषांयस्यप्रहरेणसविप्रोनिर्धनंगतः
सरस्वतीप्रतिस्रोतःसचरोत्यापशुद्ध्ये अन्येकुर्युरिदंपुत्रप्रायाश्चंतेविशुद्धये कुर्युश्कंकृच्छ्रद्वि
षण्मासंश्रुतुर्विंघपतेयुह सिंहादयस्तथासर्पाराजाविप्रकृदंवकम् नैतेदोषेणलिप्यंते
घ्नंतापिसकलंजगत् उत्कलघुतांप्रतिपदाआत्मनुष्यिर्नजायते प्रतिपदाणैचैतन्नजयादि निरु
दाहृतम् जयादीनांतुसर्वेषांधर्मशास्त्रेषुसर्वशः प्रायश्चित्तविशेषेणसर्वेषामिदमुच्यते शो
धनंदेवशार्दूलजपहोमादिकंमहत् जपस्तपस्तथाहोमउपवासोघमर्षणम् स्नानास्नानदू
तानांचपापानांशोधनंपरम् अन्यशास्त्रोदितानांचनिष्कृतीनांसुराधिप उत्प्रेक्ष्योविषयोयेव
सततंपुरुषाघवे इतिब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्रकरम् उदेशक्रमप्राप्तानिसुरापानप्रायश्चित्तान्या
ह सुरांचुघृतगोमूत्रयवसामग्निसन्निभम् सुरापोन्यतमंपीत्वामरणाच्छुद्धिमाप्नुयात् सुरा

दीनामन्यतममेवंसंतापनादग्निसन्निभम् उष्णत्वेनाग्नितुल्यं यस्मिन्पीतेपापुर्मतोभवति तथावि
धसुरायःपीत्वामरणाच्छुद्धोभवति मतिपूर्वकसुरापानविषयमेतत् तथाचमनुः मनुष्यंमनिदे
शंप्राणांतिकंमहस्थैर्यंतिरिति मतिपूर्वमितिकामपूर्वम् अनिर्देशमितिस्वप्नप्राणांतिकंप्राय
श्चित्तंयार्षदानुक्तंस्वयमेवशास्त्रमोविदित्वाकुर्यादितिमामयति अत्रचन्नविष्णुपुराणम् गो
डीपैष्टीचमाध्वीचविज्ञेयास्त्रिविधासुरा यथैवैकातथासर्वानपातव्याद्विजोत्तमैः सुरा हिपैष्टीमुख
त्वानतस्यास्त्वितरेसमेनेतरयोर्मुख्यःसुराशब्द इत्यर्थः अत्रहिद्विजोत्तमग्रहणंविवक्षितम् ते
नक्षत्रियवैश्ययोः पैष्टेनैवप्रसिद्धानंतरं मद्यांतरेणापिब्राह्मणस्यैवप्रतिषिद्धानि नेतरयोः
यदाहमनुः यक्षरक्षःपिशाचानांमद्यमांसंसुरासवम् तद्ब्राह्मणेननाश्नीयाद्देवानांमश्नतांहवि
रिति तत्रश्रोपनयनात्प्रागपि द्विजातिभिः सुरावर्ज्या ब्राह्मणेनतुगौडीमाध्वादिमद्यमपि राजन्य
वैश्याभ्यांतुब्रह्मचारित्वमेवयतुगौतमेनोक्तम् प्राग्युपनयनात्सोमसुरावानार्हन्यइति तदुप
विष्टेनाचमनद्वाणीयमित्यादिनियमकर्त्यर्थम्नपुनरचमनद्वाणंतुग्रहार्यम् अतएवाह
जमदग्निः अनुपेतसुतोवाऽपोमद्यंनैतत्पिबेद्यदि तस्यकृच्छ्रत्रयंकुर्यान्मातृजातथापितेति सु
रापानेतुषट्कृच्छ्राः कल्पाइतिमद्यपानात्सुरापानप्रायश्चित्तस्यद्वैगुण्यंदर्शनात् एतच्चपंच
माद्धर्मम् एवंतुदोषानावः यदाहकुमारः मद्यमत्रसुरेषाणाब्राह्मणेनास्तिकश्चनदोषस्तवापे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

चमाद्धर्षाद्ध्वं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति एवं पंचवर्षप्रभृतेर्वद्विजानां सुरापानप्रतिषेधो वेदितव्यः बालस्यव कामतोऽपि न मरणांतिकम् यतो मरणांतिकं प्रायश्चित्तं नोपपद्यते किंतु स्वयमेव विदित्वा क्रियम् तत्र बालोऽपि यदि मृत्युमाश्रेत्तर्हि मरणांतिकमेव प्रायश्चित्तम् तद्विषयाणि चानुग्रहवचनानि यदाह विष्णुः अशीतिर्वर्षाणि बालोवाप्यनषोडशः प्रायश्चित्तार्धमर्हति स्त्रियो रोगिणश्च इति स्त्रियोरोगिणश्चैव चेति पुलस्त्यः स्त्रीणामर्धप्रदातव्यं वृद्धानां रोगिणांतथा यतीनां बालेषु दातव्यः सर्वपापेषयं विधिः तथा असंस्कृतोनिरुत्सर्गो रोगी न वृत्तिजीवकः यथा शक्तिप्रयुंजीत व्रतेतपुनलुप्यते अशीतिरूर्ध्वं नैवाद्यावर्षस्यपंचवर्षीयस्यच चेरुरुक्तं हृद्बालेपि प्रायश्चित्तं विधीयते नवमरणांतिकं स्यार्धयादकल्पनायुज्यते मद्यंपुनर्गौडीमाद्यात्यामप्यपदिशति तद्दोषानाह बृहस्पतिः माध्वीकमैक्षवं मैरेयं तालखार्जूरपानसम् मध्वर्थंचैवमार्द्वीकमैरेयं नालिकेरजम् अमेध्यानि द्विजातीनां निषिद्धानि नराणांतु मद्यानि ब्राह्मणस्यतु अगस्त्यः पुनरैक्षादशविधंतदाह पानसद्राक्षमाधूकखार्जूरंतालमैक्षवम् मध्वर्थं मैरेयं मारिष्टं मैरेयं नालिकेरजम् समानानिविजानीयान्मद्यान्येवाद्यवै बुधः यदाह शंखः सुरामद्यंसवैषामद्यं स्मृतम् यतएवसुराव्यतिरिक्तमनेकविधंमद्यंसुरात्मकंतु तदत्यंतनिकृष्टम् अतएवाह वसिष्ठः मद्यपानेत्वसुरायाः सुरायाश्चाज्ञानेकृच्छ्रोद्यतप्राजापत्यः पुनःसंस्कारश्चेदमत्यंतारक्तस्यवा ततरस्याविद्यमानपित्रादिकृत्यप्रतिषिद्धम् एतत्पानमित्यविदुष्टोहठात्पीतयानस्यद्रष्टव्यम् नवि

ष्यत्पुराणे वैष्णीपाने तुनेतासां प्रायश्चित्तं निबोध मे मनुनोक्तं महाबाहो समासव्यासयोगतः एतासां सुराणामित्यर्थः यमः सुरापीत्वाद्विजोमोहादग्निवर्णांसुरांपिबेत् तयास्यकायेनिर्दग्धेमुच्यतेकिल्बिषात्ततः गोमूत्रमग्निवर्णंवापिबेदुदकमेववा पयोघृतंसुवर्णंवागोसकृद्रसमेववा असकृन्नानतः पीत्वावारुणीपत्तिद्विजः मरणांतिकं निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते आयसेभाजनेतप्तांब्राह्मणोवारुणीपिबेत् अग्निवर्णांयापहरातत्तःपापाद्विमुच्यते जीवितस्यांतकालेतुसमाज्ञानेविधिः गौडी माध्वीविषयमेतत् उशनाः गोवालचीरंवासाः सुरायः सुरामग्निवर्णांपीत्वाप्रेतोभवति बृहस्पतिः सुराजनेभाजनेतेजज्वलंतीमिवतांसुखे क्षिप्त्वा तयासनिर्दग्धोमतः शुद्धिमवाप्नुयात् जुगुप्सितान्नानं तावद्यावत्प्राणैर्वियुज्यते देवलः सुरापानेब्राह्मणोतृप्यंतंतत्रपुसीसानांमनंतमग्निवर्णंपीत्वाशरीरपतित्यागात्पूतो भवते हारीतः सुरापोग्निवर्णांसुरांपीत्वाशरीरपरित्यागात्पूयते हारीतएवाह सुरायोग्निवर्णांसुरांपीत्वाघृतमयं पयोवाहिरण्यंवाविलाप्यमृत्युनापूतोभवति सुरापानंसकृत्कृत्वेत्यत्रानुवृत्तावंगिराः नयुप्रपातेपतनंज्वलनंवासमाविशेत् महाप्रस्थानमास्थाय तेनमुच्यतेसर्वकिल्बिषैः प्रायश्चित्तांतरमाह बालवासाजटीवापिवरेद्ब्रह्महनिव्रतं पिण्याकंवाकणान्वापिनद्यायेचुसमानिशि बालघ्नीः केशांतन्मयंवसनंजटाश्चविसृजाणो ब्रह्महनियतुक्तंद्वादशाब्दिकव्रतंतत्तद्वावरेत् अत्रचबालवासाइत्यादिग्रहणाद्द्वादशाब्दिकंब्रह्महव्रतं प्राप्तिनियमार्थम् अन्यु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

थाव्रतंमपित्वदीयंस्यात्तयादिवुवालवसनजटित्वत्पधर्मक्षयनियमार्थमिदंस्यात् नतर्हिमनुर
त्रध्वजित्वव्रहणंकुर्यात् कृतंचतत्तेनकृणान्वानद्धयेदद्वंपिण्याकंवासकन्तिरिसुरापानायनुत्पर्थ
वालवासाजटीध्वजीति पिण्याकमुक्तलंहतिलकल्कंतंडुलान्वासकद्रान्त्रीवत्सरायावदस्थीया
त् केचिदत्रसमाश्वासंवदुवचनांतंवर्षत्रयपरत्वेनव्याचक्षते तेषांकरणान्वानद्धयेदद्वमितिमनुवाक्य
विरोधः अस्मादेवचसुरायानायनुक्तपर्थमितिवचनात्कामतसुरापानस्येतद्व्रतमितिगम्यते नपुनस्तालु
मात्रसंयुक्तसुरस्पेतिताद्दशयोगफलव्यापारेपानशब्दप्रयोगात् व्रतलहव्रतमितिदिष्टमपिह्लादश्रा
द्धिकमेवसुरायःकुर्यात् यदाहवृद्धहारीतः द्वादशनिर्वर्तैर्मलापात्तकिनःपतंतेइति पिण्याकादिन
द्वाणंचतपस्त्वाद्वौजनांतरनिर्वर्तकम् व्रतलहत्पाव्रतादेशश्चकामतः सकृत्पीतायासमानंतरमेवप्र
च्छर्दितायांवेदितव्यः अतएवव्रतलहत्पानुवत्तोव्यासःएतदेवव्रतंकुर्यान्मद्यप्रच्छर्दनेकृते पंचगव्य
चतस्योक्तप्रत्यहंकायशोधनमिति पिण्याकादिनद्वाणेनचसंव्यवहार्यतैवनभवति नपुनःपापद
यः अतएवहारीतआह ब्राह्मणानुमताद्वीसंवत्सरंगोमूत्रपुरीषनद्दोगाअनुगच्छन्पुनःसंस्कृतः
संव्यवहार्योनभवति यद्वाह्लादशवार्षिकासमर्थप्रतिपिण्याकादिनद्वाणंयोपक्षयकरनभवतीतिमु
रापानीपनुक्तपर्थमित्यविशेषवचनाच्चकंकल्पितुम् सुरापानेसकृत्कृतेत्यनुक्तावांगिरःकृह
स्पतिसवेनेष्ट्वासुरायोब्राह्मणः पुनःसमत्वब्राह्मणोगच्छदित्येषावैदिकीश्रुतिःअभिप्रदानेयःकुर्या १०२

त्सुरापीत्वाद्विजोत्तमः पुनर्नचपिबेज्जातुसंस्कृतःसविशुद्ध्यति संस्कृतःउपनीतःविष्णुः सुरापानेपवि
त्रोनात्रमादात्संगतोपिवा रात्र्याकृच्छ्रद्वयंकार्यसंवत्सरमितंततः प्रथमंतप्तकृच्छ्रंपुनःसंस्कार
कर्मच द्वितीयंजन्मतस्यास्तमितंततदनंतरम् प्राजापत्यंततःकार्यंयराकस्तुसमापने चांद्रा
यणंत्रिस्त्यप्ततोमुच्येतकिल्बिषात् रात्र्याहिरण्यरजतंगाश्चन्मिचदापयेत् सुमंतुःब्राह्मणस्य
सुरापस्यषण्मासान्यूनतसमुद्रोदकस्नानंसावित्र्यष्टसहस्रंजुहुयात्प्रत्यहंत्रिरात्रमुपवासस्तप्त
कृच्छ्रेणचपूतोभवति अश्वमेधावभृथेनेवा वृहस्पतिः गौडीपैष्टीतथामाध्वीपीत्वाविप्रः स
माचरेत् तप्तकृच्छ्रंपराकंचचांद्रायणमनुक्रमात् सकृन्मत्तापीतासुप्रच्छर्दितासुव्रतांतरासम
र्थस्येतत् एवमादिनियुक्तलघुनिव्रतानिनिमित्तस्यानन्यासानुसारेणकर्तुरनुबंधतारतम्यवशो
न देशकालगुणजातिसामर्थ्यंचशोनपरिषदाव्यवस्थापनीयानि किंचअज्ञानाद्वारुणीपीत्वारेतो
विण्मूत्रमेववा पुनःसंस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः अज्ञानादकामतः सुरासकृत्पीत्वारे
तोविण्मूत्रंवाप्राप्यपुनःसंस्काराद्वाशुद्धिः नतुसंस्कारशुद्धिमात्रात्प्रायश्चित्तनिमित्ताशुद्धिरिष्य
ते अनेनेवानिप्रायेणमनुनाप्युक्तम् अज्ञानाद्वारुणीपीत्वापुनःसंस्कारमर्हति मतिपूर्वमनि
र्देशप्राणांतिकमितिस्थितिः मतिपूर्वसुरापानमनिर्देशप्रायश्चित्तपर्षदा अनिर्दिष्टमितिनिमि
त्तवत्तात्त्वयमेवकार्यम् अन्यथातूद्देशोनर्थकःस्यात्तथाअज्ञानात्प्राप्यविण्मूत्रंसुरासंस्

(2 ह०)

३ व्र० व प्र० ५

ष्टमेवकापुनः संस्कारमर्हतित्रयोवर्णाद्विजातयः सुरासंस्पृष्टंतिरोहितसुरासमितिविज्ञेयम् यथा शुष्कसुरानाडस्थितमुदकम् इत्तरस्यतुप्रायश्चित्तम् सुरापानेमेवतत्रापिप्रायश्चित्तपूर्वकमेवनपुनः संस्कारःप्रायश्चित्तमाहशातातपः सुरानाडोदकपानेछर्दनंघृतस्यप्राशनमहोरात्रोपवासश्चेति सुरानाडपर्युषितजलपानेवौधायनआह सुरापानस्यदोषाउशनसः पर्युषिताः पिबेत् शंखपुष्पीविपक्वंतुक्षीरंतुपिबेत्राहम् क्षीरंचत्रिलोकमेवपात्तप्तं तप्तत्वात्मतिपूर्वकेमध्यनाडोदकपानानाप्तेचामतिपूर्वकमनुराह अपः सुरानाजनस्यामद्यनाडस्थितास्तथा पंचरात्रंपिबेत्पीत्वाशंखपुष्पीश्चतंपयः पयोत्रक्षीरम् अबुद्धिपूर्वकेतुसुरानाडोदकपानेविष्णुः अपः सुराभाजनस्थाः पीत्वासप्तरात्रंशंखपुष्पीश्चतंपयः पिबेत् अस्मिन्नेवविषयेमान्यासेवहद्यमाहसुरानाडस्थितंतोयंयदिकश्चित्पिबेद्विजः सहादशाहंक्षीरेणपिबेद्वालींसुवर्चलाम् वालीसुवर्चलास्तवणिकावाली यत्तुसुराउक्तंगौतमेन अमात्यायापनेययोघृतमुदकंवायुः प्रत्यहंतत्स्नानिसकृच्छ्रस्तत्सोप्यसंस्कारः मूत्रपुरीषरेतसांप्राशनेचेतितसकृच्छ्रपूर्वकत्वेनसंस्कारोविहितः तत्रापितत्सकृच्छ्रोत्तरायधविषएव विषयांतरेतुप्रायश्चित्तांतरंद्रष्टव्यम् अतएवाहवौधायनः अमत्यासुरापानेकृच्छ्रादपादंकृच्छ्रेणाब्दपादंत्रीन्मासानित्यर्थः वशिष्ठःमद्यनाडस्थितांश्चापोयदिकश्चिद्द्विजः पिबेत् पद्मोदुंबरपोतिल्वयलाशानामुदकंपीत्वात्रिरात्रोणशुध्यति ततः पुनरुपनयनम् वपनादीनांचनिवृत्तिःमान

१०३

वंचात्रश्लोकसुदाहरंतिवपनंमेखलादंडोनेज्यार्चयव्रतानिचनिवर्त्तंतेद्विजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणिःमद्येचसुरायान्यत्र यदाहपुलस्त्यः यानसंद्राक्षमाधूकंखार्जूरंकौलमैक्षवम् मध्वर्थंमैरमारिष्टंमैरेयंनालिकेरजंसमानानिविजानीयान्मद्यान्येकादशैवतुद्वादशंतुसुरामद्यंसर्वेषांमधमंस्मृतम् द्राक्षेक्षुटंकूरर्खाजूरपनसादेतुयोरसः सद्योजातंतुत्तंपीत्वात्रिरात्रेणद्विजोत्तमःनविष्णुपुराणम् प्रायेणधर्मशास्त्रेषुसर्वेष्वेवसुराधियः मतिपूर्वंसुरायानेप्राणांतिकमुदाहृतम् यैस्तीपानेतुमुनिभिर्नेतरस्यांकदाचनभवशिष्टेनतथोक्तंवैप्रायश्चित्तंसुराधिप कामतोमद्यपानेतुनसुरायाःकदाचनमत्यापानेत्वसुरायाःसुरायाश्चाज्ञानेकृच्छ्रातिकृच्छ्रोयत्तप्राहःपुनःसंस्कारश्च अन्यासेत्वसुरायांत्रिवर्णोसुरांपिबेत् कामतोगोडीमाध्वीयानतएतत् कामतोमद्यपानेतुसकृत्कृत्वासुराधिपःकृच्छ्रातिकृच्छ्रोकृत्वावैपुनः संस्कारतःशुचिः मद्यसुरावत्तिरिक्तम् अकामतः सुरापीत्वायैष्टीमत्कुलनंदन कृच्छ्रातिकृच्छ्रोकृत्वावैपुनः संस्कारतःशुचिः अत्यंताप्रकृवालंतरविषयमेतत् चतुर्थकालंचुजानः सुरापोब्राह्मणोयुह वर्षत्रयंतुविधिवत्तिष्ठेदात्मविशुद्धये यैष्टीपानेकामतः सहत्कामतोवासान्यासेगौडीमाध्वीपानएतत्प्रमादान्मद्यमपरसकृत्पीत्वाद्विजोत्तमः गोमूत्रयावत्कालरोदशरात्रेणशुध्यति अज्ञानान्मद्यपानंतुसकृत्कृत्वाद्विजोत्तमः तत्सकृच्छ्रसमंतिष्ठेत्तप्राहुःपततः शुचिः अत्रापिसुरावत्तिरिक्तमेवमद्यंविवक्षितम् प्रतिषेधःसुरायानेमद्यस्यचसुराधियः द्विजोत्तमानामे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वोक्तः सततं गौतमादिभिः नन्वकृच्छ्रनिधानं हि यदुक्तं गौतमादिभिः अतुद्धिपूर्वं पानेतु गौडीमाध्वी
त्तदुच्यते गौडीमाध्वीसुरापानेमतिपूर्वकृतेगुरु वसिष्ठस्तत्र विशेषं सर्वपापहरप्रायश्चित्तम् वक्ति
एवमज्ञपानेत्वसुरायाइत्यादिकम् असुरामद्यपानेतुकृतेविप्रस्तुकामतः चांद्रायणंसमभ्यसेच्छुद्धि
कामः स्वशुद्धयेयद्यागामिनेवविषयेमानवीयंप्रकल्पयेत् कृणान्वानदयेदित्यादिकम् गौडीमाध्वी
सुरान्यासेप्राणांतिकमुदाहृतम् माध्वीपीत्वाप्रमादेनसकृद्विप्रःसुराधियः गोमूत्रयावकाहारोदशरा
त्रेणशुध्यति सकृत्पीत्वातथागौडीमज्ञानासुरसत्तमः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौघृतयुग्यावपावकमेवचगो
डीमज्ञानतः पीत्वाब्राह्मणोब्राह्मणप्रियः तप्तकृच्छ्रंतुवैकृत्वापुनःसंस्कारतःशुचिः मतिपूर्वंयदा
गौडीपिवेद्विप्रः सुराधियत्तदाचांद्रायणंकुर्यादूंचदद्याद्विजोत्तमे मरणांतिकप्रायश्चित्तादुक्तोपुनर्न
विष्यत्पुराणम् एतानिवैस्वराःपानेतुकामतश्चप्रवर्तिते प्रायश्चित्तानिचोक्तानिगौडीयानेनिबोधमे
वहस्पतिसवेनेष्वामद्ययोब्राह्मणः पुनः समत्वंब्राह्मणीगच्छेदित्येषावैदिकीश्रुतिः किंचयतिलोकंनसा
यातिब्राह्मणीयोसुरांपिवेत् इहैवसाश्वनीगर्दभीशूकरीचोपजायते सत्कर्मार्जितमप्यतिलोकंसुरापित्वा
ब्राह्मणीनयाति दंपत्योः सहाधिकारायोगाधिकारिणःपतुर्लोकः सएवपत्न्याअपीत्यनिप्रायेणोक्तं
यतिलोकंनसायातीति नकेवलस्वर्गादिलोकंसापाति किंतुकुत्सितांश्चादियोनिंचप्राप्नोति तस्माद्ब्राह्म १०४
णेपिसुनयेयापीतात्वेत्प्रायश्चित्तंकार्यमित्यर्थः तस्माद्ब्राह्मणराजन्योवैश्यश्चनसुरांपिवेत् इतिवा

कयागतंलिंगंविवक्षितम् मन्यमानः स्त्रीणांसुरापानप्रतिषेधंपृथगाह स्मृतिकाराश्चानुकंदेयस्यापि
विशेषणंविवक्षितंमन्यंते अतएवब्राह्मणीनहंतव्याइत्येवप्रतिषेधोब्राह्मणीवधविषयोनन्नवति
अतएवात्रेयप्यादिवधकारिणोब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तातिदेशः एवंसतिब्राह्मणसुवर्णहरणंमहापात
कमितुक्तेब्राह्मणीसुवर्णहरणेनमहापातकमितिसिध्यति अत्रब्राह्मणीयहणंक्षत्रियादिस्त्रीणांव्या
वर्त्यर्थम् अतएववशिष्ठः याब्राह्मणीसुरापीनतांदेवापतिलोकंनयेति इहैवसान्तमतिदीर्घपुरा
णेषुश्रूयते ——— त्रिरात्रेतिब्राह्मणीवेत्युक्तवान् शंखोपि सुरालसुनरंजानकृमांसान्यन
द्यणाह रसमयंहिशरीरंतन्मयत्वाद्ब्राह्मणः संक्रीर्यते मातुरशितपीताद्विगर्ह्यः संजनतीति इति
सुबोधानप्रायश्चित्तप्रकरणम्॥ ॥ॐश्रीगणेशायनमः उद्देशक्रमानुसारेणसुवर्णस्तेयप्रायश्चित्तान्य
धुनाह ॐब्राह्मणः स्वर्णहारीतुराज्ञेसुसंलेमर्पयेत् स्वकर्मक्षापयन्तेनोहतोसुतोपिवाशुचिः ब्राह्मणा
स्वचूर्तंसुवर्णंहत्वापेनकेनापिप्रकारेणछित्वानिष्क्रायद्यत्रियायस्वकीयं ब्राह्मणसुवर्णंस्तेयाख्यंक
र्मक्षापयन्सुसुलमर्पयेत्राज्ञेनराज्ञातेनसुसुलेनवाहतःशुचिर्नवति यदिराजानहंतिनिष्क्रयंवक्ति
तदासोत्तनेमुक्तःशुचिर्नवति यद्यपिसुवर्णशब्दोत्रहेमजातिवचनएव तथाप्यत्रपरिमाणविशिष्ट
विशेषस्यैवहेमोऽपहारेप्रायश्चित्तमिदंदृष्टव्यम् मरणांतिकत्वात् अतएवोक्तंषड्विंशान्मते सुवर्ण
स्यापहारेणमाषकेणापिपातकम् निष्कमात्रापहारेणनविघ्नः किंनविष्यति बालयमात्रेयहत्तप्राण

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२८२)
३
याज्ञ
अ० प

यावंसमाचरेत् लिङ्गामात्रेपित्वतथाप्राणायामत्रयंबुधः राजसर्षपमात्रेतुप्राणायामचतुष्टयंगा
यत्रप्रसह्यंतुजपेत्त्वापविशुद्ध्ये गोरसर्षपमात्रेतुगायत्रीवैदिनंजपेत् यवमात्रेसुवर्णस्यप्रायश्चि
त्तंदिनद्वयम् सुवर्णकृष्णलंस्पृष्ट्वैकमपहृत्यद्विजोत्तमः कुर्यात्सांतपनंकृच्छ्रंतत्पापस्यापनुत्तये अपहृत्य
सुवर्णस्यमाषमात्रंद्विजाधमः गोमूत्रयावकाहारस्त्रिभिर्मासैर्विशुध्यति सुवर्णस्यापहारेणवत्सरंया
वत्कीर्त्तयेत् ऊर्ध्वप्राणांतिकंस्तेयमथवाप्रसहद्धृतमिति मनुः राजास्तेनेनगंतव्योमुक्तकेशोनधावता
स्कंधेनादायमुशलंतदुडुपंवापिखादिरम् अयस्मयंवाऽपिशितंदंडमेववा शास्त्रनाह्यपिमोदा
द्यचौरस्तेयाद्विमुच्यते अशासित्वापितंराजास्तेनस्याप्नोतिकिल्बिषम् ब्राह्मणोपिवधमर्हतीतिसएवा
ह वधेनशुध्यतिस्तेनोब्राह्मणस्तपसैववा इतिव्यवस्थापनमेतद्द्रष्टव्यमितिव्यवस्थाउच्यते वा
शब्दानर्थक्यप्रसंगात् यत्तुमनुनैवोक्तम् नजातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितमिति तद्दंडविषय
म् इदंप्रायश्चित्तविषयम् अतएवप्रायश्चित्तप्रकरणेसएवाह सुवर्णस्तेयकृद्विप्रोराजानमनिग
म्य इदंप्रायश्चित्तविषयम् अतएवप्रायश्चित्तप्रकरणेसएवाह सुवर्णस्तेयकृद्विप्रोराजानमनिग
म्यतु गृहीत्वामुसलंद्रुयान्मामवान्नुशास्त्विति गृहीत्वामुसलंराजास्तंहन्यात्तुतंस्वयमितिवि
हितत्वाद्राज्ञोधर्मएवतद्वधेचप्रत्यवायः अतएवाहगौतमः अग्निनास्त्रीराजेति यदातुहतो
पिजीवतितदातावत्तेनैवशुध्यति यदाहसंवर्त्तः ततोमुशलमादायस्वयंहन्यात्तुतंस्वयम् यदिजी
वतिराजतेनतदास्तेयाद्विमुच्यते वशिष्ठोन्यथाह ब्राह्मणास्तुवर्णहरणेप्रकीर्णकेशोराजानमनिधा

१०५

वेत् तेनोस्मिन्नोः शास्तुमानवनिति तस्मैराजोदुंबरंशस्त्रंदद्यात्तेनात्मानंप्रमापयेत्मरणात्प्रतोनव
ति दृढप्रहारासमर्थेराजन्येतत् गोदुंबरंताम्रमेयम् निष्कात्तकोवायतात्तोगोमयाग्निनापादप्रभृ
तिश्चात्मानंदाहयेत् मरणात्प्रतोनवतीतिविज्ञायते निर्गतंकालकृष्णवर्णकेशादिकंयस्मात्तनि
ष्कालकः एवमादीनिमरणांतिकानिप्रायश्चित्तानिकामकृतेतेयेवेदितव्यानितदाहागिरा मरणांतहि
यत्प्रोक्तंप्रायश्चित्तमनीषिभिः तत्तुकामकृतेपापेविज्ञेयंनात्रसंशयइति प्रायश्चित्तांतरमाह अनि
वेद्यन्यैश्चकृच्छ्रंसुरापव्रतमाचरन् आत्मतुल्यसुवर्णंवादद्याद्विप्रतुष्टिदम् राज्ञेस्वकीयंस्तेयमनिवे
द्यापिसुरापव्रतमाचरन्शुध्येत् सवृद्धिधनंस्तेयदहृत्तीतस्मात्स्वशरीरतुल्यंसुवर्णंविप्रायदद्यात्
अल्पधनस्तेयावज्जीवंकुटुंबनिर्वाहस्तमतयातुष्टिकरंसुवर्णंविप्रायदद्यात् मनुः तपसापनुत्तुसुतु
सुवर्णस्तेयजंमलम् चीरवासाद्विजोरण्येचरेद्व्रतमिति अत्रचक्रपालादीनिवर्त्तंते अनेनैवानि
प्रायेणनगवतायाज्ञवल्क्येनोक्तम् सुरायव्रतमाचरन्निति एतच्चनिर्गुणब्राह्मणसंबंधिनः सुवर्णस्तेयह
रणे आपत्काले कुटुंबार्थंगुणवद्ब्राह्मणकर्त्तृकेद्रष्टव्यम् निर्गुणस्यतुगुणवत्संबंधिवक्तरंघृताद्यर्थम्
पहरतः प्राणांतिकमेवप्रायश्चित्तम् स्तेनइत्यनुवर्त्तावापसंज्ञः अग्निवाप्रविशेत्तीक्ष्णंवातपआर्यछेदन
क्रयचये नात्मानंवासमापयेत् कृच्छ्रंसंवत्सरंवाचरेत् नक्तापचयोऽनशनम्सुमंतुः सुवर्णस्तेयीमा
संगायअष्टशतमाज्याक्तांजुहुयात्प्रत्यहंत्रिरात्रमुपवासः तत्सकृच्छ्रेणचरतोनवति अश्वमेधावभृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२८३)
३
याज्ञव
अ० प

यत्नतोनेन वा लघुविधिः स्तेयेब्रह्मस्वन्यूनेतुसुवर्णहरणेकृते तस्मात्तेनैवदातव्यंतस्माएकादशाधिकं
मू हरणसंशुद्धिनावायतत्तश्चाद्रायमन्त्रयम् संवत्सरेणकर्त्तव्यंनिपुणांशुद्धिमिच्छता अनावेकांचन
स्यस्याद्धृतमेतच्चतुर्गुणम् चरेद्व्रतात्मानिःसगःपूर्णेवर्षेचतुष्टयम् समासेकांचनंगांश्चरजतंचापिरा
क्षितः देयमन्नंद्विजाग्र्येभ्यश्चत्वारोपापापनुत्तये एकादशाधिकमेकादशगुणम् तद्धानस्यवस्त्रणासंशु
द्ध्येविहितत्वादपूर्वप्रायश्चित्तकल्पोषन्यूनचांद्रायणत्रयम् यवमध्यपिपीलिकामध्यतिचांद्रा
यणात्मकंतत्संवत्सरंतावदन्यसेत् निर्धनतयात्वेकादशगुणदानासमर्थस्तदेववर्षचतुष्टयम
न्यसेत् ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तानुक्तोवासः एतदेवव्रतंस्तेनःपादन्यूनसमाचरेत् अत्रिः षडब्दं
वाचरेत्कृच्छ्रयजेद्वात्रयनुनाद्विजः तीर्थानिचत्रमन्विच्छंस्ततस्तेयादिमुच्यते क्रतुर्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तप्र
करणेद्रष्टव्यः एकवचनंजात्यभिप्रायम् सुमंतुः सुवर्णस्तेयीवायुनक्षोदशरात्रंव्रतीति एवं
गुरुणिलघूनिचप्रायश्चित्तानिस्मृतिशास्त्रेषुविहितानिपर्यालोच्ययथापराधंपरिषदाव्यवस्थापनी
यानि तत्समान्पर्धप्रायश्चित्तानिस्त्रीबालदासानांविहितमेषांचार्धप्रायश्चित्तम् चतुर्विंशतिमतम्
हत्वादशगुणंदत्वाप्रायश्चित्तंसमाचरेत् कुप्यंहत्वाद्विजोमोहात्चरेच्चांद्रायणव्रतम् वधा—दश
कार्द्धमाज्ञप्तोद्विगुणान्नवेत् आसहस्रान्तुत्रिगुणमर्द्धहेमाविधिः स्मृतः सर्वेषांधातुलोहानांपरा
क्रमसमाचरेत् षट्त्रिंशन्मासतावद्वलाद्वामकारेणहरतिनुनराधमः तेषांतुवधहर्त्तृणांप्राणांति

१०६

कमिहोच्यतेनविषयत्वपुराणम् महापातकिनिर्देशोत्तरीयंस्तेयमुच्यते नचाप्युद्विपूर्वंतत्क्रियतेके
नचित्कचित्तर्यात्तकत्वंचाविशिष्टवदंतिमुनयोयुद्धक्षत्रियादियदाहर्त्तायुद्धायनप्रयोजयेद्व सा
नुबंधोपहारश्चततैवस्युरुयेचरेत् निष्कालक्रोवाधृताक्रोगोमयाग्निना यज्ञोपवीतत्वात्मानंनिर्दहेत्म
रणात्तोनवतीतिविज्ञायते हत्वासुवर्णराजन्योब्राह्मणास्त्रियंहोत्रियः रोमहीनोयताक्तसुआत्मानं
पावकेदहेत् विशिष्टब्राह्मणद्रव्यहरणेएतन्नापतेदोषोवृत्तरःस्याद्वैक्षत्रियादिषुवर्त्तेषु तथाग्नि
नैवविषयेचोर्यंयातिद्विजोत्तमः अल्पानुबंधेहिकृतेक्षत्रियेणेतरेणवा मूर्धावसिक्तोराज्ञास्याद्गुरु
वान्क्षत्रियस्तथा हतविप्रसुवर्णश्चप्रायश्चित्तमिदंचरेत् ब्राह्मणस्वर्णहरणेक्षान्प्रकीर्यराजानम
भिगच्छेत् तेनोभिनोज्ञातुमन्यवानिति तस्मैराजोत्तरंशस्त्रंदद्यात्तेनात्मानंप्रमापयेत्मरणात्
तोनवतीतिविज्ञायते तथाग्निनैवविषयेइत्यादेयमर्थः अग्निहोत्रिब्राह्मणसुवर्णापहारेब्राह्म
णोत्पतसानुबंधक्षतादिसिद्धयेहर्त्तुःक्षत्रियादिर्वाअल्पानुबंधः तत्रयद्यनिषेकादिगुणवान्क्षत्रि
योन्यपतिरस्तितदावसिष्ठोक्तब्राह्मणसुवर्णहरणेक्षान्प्रकीर्यराजानमभिगच्छेदित्याद्युक्तंकुर्यादि
ति अपहृत्यसुवर्णंचब्राह्मणस्यसुराधिप यश्चानिष्कप्रमाणंराजानंक्षत्रियोव्रजेत् तस्मादौडुंबर
शस्त्रंप्राप्यात्मानंहरेद्यूहप्रपातेवनसंदहेयदिजीवतिसुव्रत यद्यत्तद्धनंसोब्राह्मणायसपत्नेव
कायत्नेवकारणाद्विद्वान्ब्राह्मणस्यसुराधिप तपसैवात्मनेनकारणेनविदुषोब्राह्मणस्यप्राणांति

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कंनिषिध्यते अविद्युप्तस्त्रविषयेप्राणांतिकमेव अन्यथासुवर्णसेयकद्विप्रहत्यादिमनुवाक्यविरोधः
स्यात् इतिसुवर्णसेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् अथगुरुतल्पगप्रायश्चित्तान्याह उशनोऽयः शायने
सुप्यादायस्यायोषितासह शेफोत्कृत्यवृषणौ नैर्ऋत्यांदिशमास्थायोत्तिष्ठेत्तनुम् प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रंसमांवा
गुरुतल्पगःचांद्रायणंवात्रीन्मासानभ्यसेद्दंडसहिताम् उशनाऽपि गुरुतल्पगःतप्तेऽग्निवर्णेलो
हमयेशयने मृत्यवेसुप्यात्संविशेत् नकेवलमेकाकी आपस्यायोषितासहेतियावत् यद्वावृष
णौ स्वकीयौस्वयमेवोत्कृत्य क्षिप्त्वा अंजलिनागृहीत्वा नैर्ऋत्यांदिशिगत्वा तत्रतनुशरीरमुत्सृजेत्
आशरीरनियातात्ऊर्ध्वेदित्यर्थः एवमादीनिप्रायश्चित्तान्यकामतोमातरमुत्तमवर्णांचतत्सपत्नीतद
न्यांतुकामतोगुरुतल्पव्रतानि उक्तंचयमेन शिरस्यते पितृव्यांतुविजानतः सवर्णांयोधिगच्छति जन
नीवाप्यविज्ञायनामतःबुद्धिमास्थायात् अमतिपूर्वसमानवर्णपुंश्चलीगुरुस्त्रीगमनेप्राग्वेतोविस
र्गानिवृत्तौचसंवत्सरमेकंवाप्राजापत्यकृच्छ्रंचरेदभ्यसेत् यद्दृष्टमाणलक्षणंचांद्रायणंत्रा
ध्यायसहितामभ्यस्यमासत्रयंतावदभ्यसेत् आचरेत्मरणांतिकंचप्रायश्चित्तत्रयंस्वकृतंगुरुतल्प
गमनमनिर्णाश्यकार्यम् यदाहमनुः गुरुतल्पोनिर्णाश्यैनस्तप्तेसुप्यादयोमये सर्म्मीज्वलंतीवाश्लि
ष्येन्मृत्युनासविशुद्ध्यति स्वयंवाशिश्नवृषणौउत्कृत्यादायचांजलौ नैर्ऋतींदिशमातिष्ठेदानिपा
तादजिह्मगः गुरुस्त्रीगमनेनियमेनानिर्णाश्यकथयित्वेत्यर्थः सर्म्मीलोहादिमयीस्त्रीप्रकृतिः हारीतः

गुरुतल्पगोमृन्मयींमायसींवास्त्रियाःप्रकृतिमग्निवर्णांकृत्वा तामालिंगप्रतोनवतिवशिष्टः निष्कालिको
घतान्यक्तस्तांसर्म्मीपरिष्वज्यमरणात्प्रतोनवतीतिविज्ञायते निष्कालिकःकृतलोमश्मश्रुवपनःप्राजाप
त्यकृच्छ्रान्तेसिचविशेषमाहमनुः खट्वांगीचीरवासावाश्मश्रुलोविजनेवने प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रम्व
र्षंसमाहितःचांद्रायणंत्रीन्मासानभ्यसेन्नियतव्रतः हविष्येणयवागूवावायुरुतल्यापनुत्तये य
मः अथवाशिश्नवृषणौउत्कृत्यप्रतिगृह्यच गुरोरग्निमुखेसिध्यन्प्रतोनवतिकिल्बिषात् कालेऽल्पे
वानुजानोव्रतचारीसदाव्रतीस्यान्नानान्योविहरंस्त्रिरक्तोदुपयन्नपः अधःशायीत्रिभिर्वर्षैस्तदहो
वेत्तपात्तकाम् अंगिराः गुरुतल्पीशिलांतप्तामायसीमाश्लिष्यविशेत् उत्कृत्यवृषणौवापिधारयेदंज
लौस्वयम् मरणायाथवायुंजेद्दिशमुत्तराम् शरीरस्यविमोक्षेणकर्मणोमुच्यतेमुच्यतेमुना
त् महाव्रतंचरेद्वापिदद्यात्सर्वस्वमेववा गुर्वर्थेवाहतेमुक्तेमुच्यतेगुरुतल्पगः महाव्रतंब्रह्मदत्तादि
कंव्रतंहव्रतम् शरीरेणासुरक्तम् अधःशायीजटीधारीयणेमूलफलाशनः एवंकालंसमभ्यस्यन्वर्षे
द्वादशेगते शुद्धस्तेयीसुरायश्चव्रतंहायुरुतल्पगःव्रतेनानेनशुध्यतिमहायाज्ञवल्क्यः किनस्त्रिमेरिति
तत्रामतिपूर्वसवर्णागुरुदारगमनविषयम् यत्तु मातुः सपत्नींभगिनीमित्यादिनागुरुतल्पव्रतम्
तिदिष्टत्वात्यादोनमुक्तं तदसवर्णागुरुतल्पगविषयम् तत्रापिब्राह्मणीपुत्रस्यक्षत्रियापितृव्यां
गच्छतोनववार्षिकम् वैश्यापुत्रस्यद्वादशवार्षिकम् शूद्रोचेवार्षिकम् गुरुतल्पव्रतंनवतीत्येकेमन्यंते अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्येत्वातिदेशिकसर्वसंपूर्णमेवकार्यमित्यतः अखंडप्राप्तत्वादतिदेशस्यपाक्षेनत्वादिकल्पना
यांप्रमाणाभावात् तत्तश्चयाज्ञवल्क्ययोगिरसवाक्ययोः समविषयतैव तत्समप्रायश्चित्तानात्व
न्यूनत्वेसमशब्दप्रयोगएवप्रमाणम् राजसमोमंत्रीत्यादानन्यूनविषयस्यसमशब्दप्रयोगस्युदरी
नास्त्र ब्रह्महत्यानुवृत्तौव्यासः गत्वैतदेवकुर्वीतयुरुतल्पमकामतः कामतोद्विगुणंप्राहुसर्वेषु
चयदुच्यते पूर्वेषुब्रह्महत्यादिषु द्वादशवार्षिकंव्रतमुच्यते तदपिकामतः कृतेपापेद्विगुणंनच
तीत्यर्थः सुमंतुःगुरुदारगामी संवत्सरंकृच्छ्रंकिराताद्यैःपरिष्वजेदुपाधः ज्ञायीत्रिषवणीस्वकर्मचेद्भार्यागो नि
द्वाहारः एतान्नवत्यश्वमेधावन्त्यस्नेनवा ब्राह्मणीपुत्रस्यवैरूपात्मकेषुगुरुदारेष्वेतत्र आयस्तेनः
गुरुदारव्यतिक्रामीखरजिनंवहिर्लोमपरिधायगुरुदारव्यतिक्रामिणमित्रद्वांदेहीत्तिसप्तागारान्भि
चरेत्साचत्तिःषण्मासान् ब्राह्मणीपुत्रस्यशूद्रात्मकेषुगुरुदेष्वेतत् विष्णुः मात्रगमनंदुहितृगम
नंस्नुषागमनमित्येतियातकानि अतियातकिनस्त्वेतेप्रविशेयुर्दुरुद्धातानम् नघन्यानिष्कृतिस्ते
षां विद्यतेतुक्रदाचनसंवर्त्तः मातरंयदिगच्छेत्तुस्नुषांवापुरुषाधमः नतस्यनिष्कृतिंविद्यात्स्वकां
दुहितरंयातजीवतोनिष्कृतिर्नास्तीत्यर्थः उशनाः गुरुतल्पानिगामीसंवत्सरंव्रतंहंतम् षण्मा
सान्वातपूरुच्छ्रंचरेत् एतच्चक्षत्रियपुत्रस्यशूद्रात्मिकांगुरुस्त्रियंगच्छतः वैरूपतुःगमनेगुरुभार्याया
गुरुभार्यागमेतथा अन्यत्रयमकामात्तुकृच्छ्रंनित्यंसमाचरेत् संवर्तः शूद्रस्तुविप्रागमनेगुरुत्त

प्र
१०८

त्यव्रतंचरेत् अज्ञानात्ज्ञानतोगत्वाप्राणांतिकृमितिस्थितिः चसिष्ठः शूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेत्तीरु
द्भिर्वेष्टयित्वाशूद्रमग्नौप्रास्येत् ब्राह्मणेः शिरसिवपनंकारयित्वासर्पिषाभ्यंजनंकृत्वाखरमारो
प्यमहापथगमनंव्रजयेत्एतान्नवतीतिविज्ञायते अनेकशिखावयनप्रासयोःशिरसीत्युक्तम् वै
श्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेल्लोहितर्क्षेवेष्टयित्वावैश्यमग्नौप्रास्येत् ब्राह्मणेः शिरसिवपनंकारयित्वा
नग्नोगोरखरमारोप्यमहापथंव्राजयेत्एतान्नवतीतिविज्ञायते महापथोराजपथः एतान्नवतिप्रा
यश्चित्तयोगान्नवतीत्यर्थः यमःरेतःसेकेकुमारीषुचंडालीक्षत्यजातिषु सपिंडापत्यदारेषुप्राणांत्या
गोविधीयते कुमार्यादिष्वकामतोन्यासे अन्यत्रदारेभ्यकामतोगमनेएतत् गुरुतल्पप्रायश्चित्तानु
वृत्तौहारीतः एवमेवगुरुपित्तव्यस्त्रीगमः कन्यासगोत्रासस्त्रीयागमनेचांद्रायणंवासान्यासेमतिपू
र्वंके पित्तव्यादिस्त्रीगमनेगुरुतल्पगप्रायश्चित्तं अन्यथातुचांद्रायणम् गुरुतल्पगप्रायश्चित्तम
निधायाहवशिष्टः आचार्यपुत्रशिष्यापत्नीसुचैवमृतुः रेतःसेकात्सुयोन्यासुगोषुशिष्यागना
सुचसखिभार्यासुतस्त्रीषुगमनाद्गुरुतल्पगः इतिगुरुतल्पगप्रायश्चित्तम् अथोद्दिशन्नमप्राप्तंव्रत
मादियतितच्चतुष्प्यसंसर्गिणः प्रायश्चित्तविधिमाह एनितुसंवत्सरेणोपपातसमः एषांतु
व्रतमादीनामध्येयः संवत्सरंयावत्संवत्सरेत्संव्यवहरेत् सोपिप्रायश्चित्तंतत्समः यःप्रायश्चित्त
विशेषस्तस्यसएवतत्संसर्गिणोपिनवति पातित्यंगुरुतल्पसमत्वंप्रागेवोक्तम् ज्ञानतश्चैवंसंवत्सरया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वदत्यतसंसर्गेतत्प्रायश्चित्तप्राप्तिः यदाहदेवलः पतितेनसहोषित्वाज्ञानतःसंवत्सरंनरः मिश्रितसे
नसोक्तंतेस्वयंचयतितोऽन्यत्र संसर्गहेतूनाह बृहस्पतिः एकशय्यासनंयात्तिर्नोऽपक्रान्तमि
श्रणम् याजनाध्यापनेयोनंतथाचसहभोजनम् नवधासंकरः प्रोक्तोनकर्त्तव्योधर्मैः सह
देवलः संलापस्पर्शनिः श्वासहयानासनाशनात् याजनाध्ययनाद्योनात्पापंसंक्रमतेनृणा
म् याजनंयोनिसंबंधस्वाध्यायंसहभोजनम् कृत्वासद्यः पतत्येवयतितेननसंशयः तत्रयाज
नाद्यैकैकंपातित्यहेतुः असमासनिर्देशात् संलापादितुसमुदितम् अतएव संलापस्पर्शी
निःश्वासशय्यानाशनादितिबहुनिर्देशः याजनमंत्रसोमयागविषयम्यतितायकन्यादा
नंतस्माच्चकन्यायाआदानंयोनिसंबंधः स्वाध्यायग्रहणेनपतितस्याध्ययनमध्यापनंचान्त्रवि
वक्षितम् तथासहभोजनं एकस्मिन्नमंत्रेयुगपद्भोजनम् एतत्त्रयंत्वेकंसद्यएवसंसर्गिणः पा
तित्यहेतुः मनुः संवत्सरेणपतत्तितेननसहाचरन् याजनाध्यापनाद्योनान्नतुयानासनाशना
त् अस्यार्थः पतितेनसंतेनसंवत्सरंयावत्क्रियासहकुर्वन्पततिति तत्समोभवतीत्यर्थः तत्रकाक्रि
यात्क्रियांतरनिरपेक्षापातित्यहेतुः कात्यायनेपोक्तम् याजनाध्यापनाद्योनादितियाजनादयः प्र
त्येकमन्योन्यनिरपेक्षाःपातित्यहेतवः नतुयानासनासंज्ञानात् यानादयः परस्परनिरपेक्षाः पातित्य
हेतवोनभवंति किंतुसापेक्षाएवेतियानस्थसंवत्सरयावत्क्रियासंबंधनिमित्तभोजनादिरूपाः १०१

अनेनैवातिप्रायेणबृहस्पतिराह षाण्मासिकेतुसंयोगेयाजनाध्यापनादिना एकत्रासनशय्यातिः प्रा
यश्चित्तार्धमाचरेत् अमतिपूर्वकएवत्वत्तरेपतितसंयोगेचवसिष्ठआह पतितसंयोगेनब्राह्म
णस्तावेणयेनेनवायास्तेस्पृष्टःसंज्ञान्मात्राउपलब्धास्तासांचपरित्यागः तैश्चनस्थेतरः उदीचीं
दिशंगत्वान्यत्रनंहितोध्ययनमधीयानः पूतोभवतीतिविज्ञायते ब्राह्मोध्ययनाध्यापनात्मालावो
याजनंमात्राधनम् अमतिपूर्वकरणेसंसर्गेपराशरआह संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्टकाम्
त्तः पंचाहंवादशाहंवाद्वादशाहंमथापिवा अर्द्धमर्द्धमेकंवाचरेद्धेतुंतत्समः त्रिरात्रंप्रथमे
पक्षेद्वितीयेकृच्छ्रमाचरेत् चरेत्सांतपनंकृच्छ्रंतृतीयेपक्षएवतु चतुर्थेदशरात्रंस्यात्पराकः पंच
मेमतः षष्ठेचांद्रायणंकुर्यात्तत्समेचैवदक्षिणम् अष्टमेतुतथायद्वेषण्मासान्कृच्छ्रमाचरेत्
मतिपूर्वकसंसर्गविषयेतुस्मृत्यंतरम् पंचाहेतुचरेत्कृच्छ्रंदशाहेत्तप्तकृच्छ्रम् पराकस्वर्धमासे
स्यान्मासेचांद्रायणंचरेत् मासत्रयेतुकुर्वीतबृहच्चांद्रायणोत्तरम् षाण्मासिकेतुसंसर्गेकृच्छ्रत्वद्ध
र्धमाचरेत् संसर्गेत्वाब्दिकेकुर्यादब्दंचांद्रायणंबुधः संवर्तः एनिः संसर्गमायातियः कश्चित्पापपू
रुषः षण्मासान्वब्दमेकंवापूर्वोक्तानोव्रतंचरेत्एनिः ब्राह्मणंहत्वप्रत्यतिनिर्दुष्कृतत्यगातैर्मतिपूर्व
कृषण्मासान्संसर्गेयआयातियश्चामतिपूर्वमब्दमायाति सतेषामेवव्रतंचरेदित्यर्थःयत्तुव्यासेनो
क्तम् योयेनसंपिबेद्दर्भसोपितत्समतामियात् पादन्यूनंचरेत्सोपितस्यातस्यव्रतंद्विजेति न

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्महापातकिव्यतिरिक्तेनयः संसर्गस्तद्विषयम् बृहस्पतिः तथासंवत्सरसंसर्गीयोनियुक्तेविशोषतः
पूर्वोक्तेनविधानेनपतितव्रतमाचरेत् योनिः प्रजननंतद्धीनोयातित्यपतितयावामैथुनयुक्तइत्यर्थः यत्तु
सुमंतुनोक्तम् साहचर्येवासंवत्सरंप्राजापत्यंचरेदिति तन्महापातकिसमेनसंसृष्टेवेदितव्यम् साह
चर्यसंसर्गः विष्णुः लोकसंसर्गेचत्रपानादिवर्जितेषुविशोधनंतत्तत्कृच्छ्रंचरित्वात्रिंशुचांद्राय
णंचरेत् शातातपः पतितेनसहोषित्वातत्तत्कृच्छ्रेणशुध्यति एतदतिपूर्वकालपतत्संसर्गविष
यम् प्रचुरसंसर्गविषयेतुशंखआह पतितसंसृष्टोह्यात्मानमुद्धरन्संवत्सरंतत्तत्कृच्छ्रंचरेत्तत तथा
पतितसंव्यवहारीमित्रघ्नकृतघ्नप्रतिरूपकवृत्तिर्जलाशयनपंक्तयोन्यावक्रीणाना
तिरेडमेतग्रीष्मवर्षासु अत्रमार्गशीर्षादिमासचतुष्टयंहेमंतः चैत्रादिमासचतुष्टयंग्रीष्मः श्रा
वणादिमासचतुष्टयंवर्षा प्रतिरूपकवृत्तिरनाश्रमीसन्नाश्रमिलिंगधारी तथामासंगोमूत्रयाव
कंपिवेत् एवंशुध्यति किंचकन्यासमुद्वहेत्रणंसोपवासामकिंचनाम् एषाह्यस्यादीनोपति
तानोसंविधिनोकन्यांतदीयधनरहितांकृत्तोपवासामुद्वहेत्र विवहेत्र पतितेनोत्पन्नापिसानयति
सानपतिता यदाहवशिष्ठः पतितेनोत्पन्नःपतितइत्याहुरन्यत्रस्त्रियाः साहिपरगामिनीतामारि
क्तांमुपदेयादितिवदंस्तेनादत्तांपरिणायति तथाचहारीतः पतितस्यतुकुमारीविवस्त्रामहोरा
त्रमुपोषितांप्रातःस्नातेनाहतेनवाससाददीतनाहमेतेषाममनेतेइतित्रिरुच्चैरभिदधानोत्ती

१९०

व्रसंकटहेतोरुद्वहेतोद्वहेदितिकन्यायाश्चपतितेनोत्पन्नायाः प्रायश्चित्तमाह वौधायनः अप्रयच्छ
न्पतन्नानिंदतांप्रायश्चित्तानिपतन्तीयानाहतीयांशःस्त्रीणामंशाहतीयमितिअयमर्थः जनक
स्यपतितस्यायानिपतनीयानिकर्माणितत्प्रायश्चित्तानांतृतीयांशः पतितोत्पन्नानापुंसांप्रायश्चित्त
म् तस्यापितृतीयोभागःपतितोत्पन्नानांस्त्रीणामिति किंचयांद्रायणंचरेत्सर्वान्वकृष्णरन्निह
त्यतु सर्वानेववर्णान्यावकृष्णान्वर्णावाघानंत्यजान्पुरुषान्निहत्यप्रेत्यैकंचांद्रायणंचरेत् यत्तुवी
रसेोक्तम् सर्वांस्त्यजानागमनेनोजनेसंप्रमापणेपराक्रोणविशुद्धिःस्यादित्यगिरसाप्रोक्तम् इति
तदतिपूर्वकावकृष्णवधविषयम् चांद्रायणंतुमतिपूर्वकावकृष्णवधइत्यविरोधः ननुचांद्रा
यणपराकादित्ययोगायज्ञादिजपंमंत्रयुक्तंयतत्रशूद्रादेरनधीतवेदस्याधिकारइत्याह शूद्रो
धिकारहीनोपिकालेनानेनशुध्यति जपहोमाद्यधिकारहीनोपिशूद्रोयथोक्तशारीरकर्मकारी काले
नानेनोक्तेनमाससंवत्सरादिनाशुध्यति विषापोन्नवतिनन्वेवंसतिपंगोर्विधुक्रमरहितेशूद्रस्य
चमंत्रादिहीनेदर्शपूर्णमासादिकर्मण्यधिकारः स्यात् मैवंवादीः नहितत्रसाक्षाच्छूद्रस्यकर्तृ
त्वेनश्रुतिर्विधायकेनमिदिष्टोस्ति येनतस्यमंत्रादिरहितेदर्शादिकर्मण्यधिकारःप्रकल्प्येत सं
तिमंत्रादिसकलांगोपेतकर्मप्रयोगसामर्थाद्द्विजातयोधिकारिणइति तत्रैवस्वर्गकामादिश्रुतेरयमु
हारः प्रायश्चित्तंतुयथास्यपतीष्टेमंत्रादिरहीतोपिसाक्षाच्छ्रुत्यानिषादःकर्तृतयागृहीतः तथाशूद्

या०व
०प्रा०प

द्रः प्रायश्चित्तेषु तथा ज्ञातिरः तस्मात्शूद्रसमः साधुसदा धर्मपथे स्थितम् प्रायश्चित्तं प्रदात
व्यं जप होम विवर्जितम् तथा शूद्रः कालेनाश्रुद्धेत्तु गो ब्राह्मणार्तिरतः दानैर्वाप्युपवासैर्वा द्विजशु
श्रूषया तथा जाबालोप्याह अकामकृतपापानी वदति ब्राह्मणाः व्रतम् कामकारकृतेप्येके द्विजा
नां च पञ्चस्य च शूद्रकृते न संप्राप्य सदा धर्मपुरः सरम् प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं वेदमंत्रविवर्जितम्
याज्ञुक्तं मार्कंडेयेन कृच्छ्राण्येतानि कार्याणि सदा वर्णत्रयेण तु कृच्छ्रेष्वेतेषु शूद्रस्य नाधिकारो विधी
यते इति तद्विशेषकं प्रतिषेधकम् मंत्रवर्जं कृच्छ्रं कुर्याद्देवयज्ञं तु यमे नोक्तम् नाश्रु द्रायमतिं द
द्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेदिति तदंतरा ब्राह्मणमकुर्वता प्रा
यश्चित्तात्मकव्रतातिदेशनिषेधपरम् अत एव वराहः अंतरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतादेशः कार्य इत्याह
न्यायतो मार्गतः द्विप्रक्षत्रियादेः कृते नसः अंतरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत आयतो ब्रा
ह्मणानां यो वृत्तिं यश्च प्रयच्छति ब्राह्मणानां अन्वयोनक्तः सतार्थः सर्वयत्नतः इति इति महापातक
प्रायश्चित्तानि अथ सर्वमहापातकप्रायश्चित्तान्युच्यंते तत्र विष्णुः अश्वमेधेन शुध्येयुर्महापा
तकिनास्त्विमे पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा अश्वमेधादिक्रतुरूपं प्रायश्चित्तमाहिताग्ने
मिषप्रथमयज्ञप्रतिविधीयते इति आधानादेर्द्विजातिकर्मत्वेन पतितानुष्ठेयत्वात् एवमर्थी
तवेदस्यैव संहिताजपादि विधीयते अश्वमेधश्च राजक्रतुस्तेन यदि राजा कामतो गुणवंतं ब्राह्मणं १११

हंति तथैव वैश्यः स्त्री सुरां वा पिबती गुणवतो ब्राह्मणस्य सुवर्णं वापहरति कामत एव वा गुरुदारान् गच्छति
तदासौ प्रतिमहापातकं यजेत आपस्तंबः सेयं कृत्वा सुरां पीत्वा गुरुदारांश्च गत्वा ब्रह्महत्यामकृत्वा चतु
र्थकालमितभोजिनो पोऽभ्युपेयुः सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्यां विहरंत एते त्रिभिर्वर्षैः पापं नुदंति
पंचानां महापातकानां मध्ये ब्रह्महत्यायां नैतत्प्रायश्चित्तमिति वक्तुमुक्तं ब्रह्महत्यामकृत्वेति चतु
र्थकालभोजनकाले भोजनं येषां ते चतुर्थकालमितभोजिनो ह्यपरिमितस्य व्रतं तयेभ्यो ते तथापोऽभ्युपेयुः स्न
मिति तास्वप्सु स्नानमाचरेयुः सवनानुकल्पं प्रातर्मध्यंदिने सायमिति स्थानासनाभ्यां दिवा स्थाने
रात्रावासने युक्ता भवेयुः विहरंतो विहरेयुः यथाशक्त्या हरहरन्यमन्यं देशं गच्छेयुः एतद्गुणवतः
कर्त्तुर्निर्गुणः विप्रसुवर्णापहारे गौडीमाध्वीपानेऽश्चामतिपूर्वके सकृत्पाने गुर्वंगनागमे प्रत्ययरहिते सकृद्
गमने च वेदितव्यम् यच्चांगिरसा वज्राख्यं व्रतमुक्तम् यत्किंचित्स्त्रीषवणस्नायी संयतो मौनमास्थि
तः प्रातः स्नात्वा समारंभं कुर्यात् जाप्यस्य निश्चलः सावित्रीं व्याहृतीश्चैव जपेदष्टसहस्रकम् ओं
कारमादितः कृत्वा रूपे रूपे तथा ततः नमो वीरासने युक्तः कुर्याज्जाप्यं सुसंयतः तत्रासीनः कांस्य
पात्रे पिबेद्धवं पयः सकृद्गव्यस्य पयसो लाभे गव्यामेव पिबेद्दधि दध्यलाभे पिबेत्तक्रं तक्राभावे
तु यावकम् एषामन्यतमं यद्यदुपपद्येत तत्पिबेत् गोमूत्रेण समायुक्तं यावकं वापि योजयेत्
एवाहेनैव कृच्छ्रोयमुक्तः स्वांगिरसा स्वयम् सर्वपापहरो दिव्यो नाम्ना वज्र इति स्मृतः एतत्पातक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२८७)
३
मु० क०
प्र० प

युक्तानुपपातकिनो तथा मरुद्भिश्चानियुक्तानां प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् महापातकसंयुक्तावर्षः शु
द्ध्यतिवै त्रिनिः इदमपि महापातकेषु पतनीयेन समानविषयं तुल्यप्रायश्चित्तेरा त्वात् पातकयु
क्तेमासिकः प्रयोगः उपपातकयुक्तेषु त्रैमासिकः जावालः अपहारसुवर्णस्य कृच्छ्रार्धेन विशुध्य
ति गुर्वङ्गनागमे चैवसुरापाने तथैव च वृद्धघ्ननिर्णेहीनवर्णसुवर्णमल्पतरमापादिगुणा
वतोपहरतः गुरोश्चहीनवर्णीमकामतः सकृदगमनागच्छतः सुरांचामुख्यासकृदमत्यापीत्वा छर्दि
तवतश्चैतत् इतिसाधारणनिप्रायश्चित्तानि किंच मिथ्यानिरासिनोदोषोद्विःसमोनृतवादि
नः मिथ्यानिरासदोषंचसमादेत्ते मृषावदन् मिथ्यानिरासिनोनिर्दोषं सदोषतयाप्रतिपादय
तोद्विर्दोषोभवतिमिथ्यावादप्रयोगाच्चनिरासाच्च यस्तुनृतंसंतमेवदोषवदति तस्यसमः
क्षीर्णिमानदोषतुल्यो दोषोभवति किंच मिथ्यानिरासस्यकश्चिद्दोषस्तंमिथ्यानिरासमाद
त्ते अनिरासपुरुषसमवेतदोषेणतुल्यंदोषं प्राप्नोतस्मात्पर्यनुनः पुरुषांतरदोषस्यपु
रुषांतरसंक्रमणेप्रमाणमस्ति अथेदितव्यंचप्रमाणांतरपुरुषवचसा नचैवंविधेर्थेश्रुतिः
प्रमाणं किंतुकार्यमनुपातितंपतितेतुत्राचोरंचोरेतिवापुनः वचनात्तुल्यदोषः स्यान्मिथ्याद्विषतो
व्रजेत् आपत्संनः दोषंबुद्धानपूर्वंवरस्यसमाख्यातास्यात्परिहरेच्चैनंस्वधर्मेषु स्वयंविदितम ११२
पिदोषपरेणविज्ञातेनप्रकाशयेदित्यर्थः सप्रायवसरप्राप्तानुपपातकप्रायश्चित्तानिवक्ष्यंतेऽनुहेत्ना

क्रममवशेनगोवधप्रायश्चित्तानितावदाह पंचगव्यंपिबेज्जोग्रोमासमासीततंजतः गोष्टेशयोगोनुगामीगोप्रदा
नेनशुध्यति प्राजापत्यंवातिकृच्छ्रंचरेद्घृतपिसमाहितः दद्यात्त्रिरात्रंब्रह्मोष्ठ्यवृषभैकादशानुगाः गोघ्नोगोवधकारीसो
दीरंदधिसर्पिश्चशकृन्मूत्रमितिपंचगव्यंपिबन्नाहारांतरंजयन्नक्तंगोष्टेगोस्थानकेशयानः स्वपन्न दि
त्तागोनुगामीनियतेनात्मशुद्धितृगाग्रनुगच्छन्संयतोमासंयावदासीतकार्योत्तरंप्रतुदासीनोनवेद व्रतं
तेगांदत्त्वाशुध्यति अथवाकृच्छ्रेप्राजापत्यंचरेत् कियंतंकालंनिवृत्तंकुर्वन्नित्यपेक्षायांपूर्वोक्तश्लोकोक्ता
निपदान्यनुषज्यंते पंचगव्यंपिबन्नित्येकंकृच्छ्रविधानंविरोधान्निवर्त्तते ततश्चगोष्टेशयोगोनुगामीमा
सयावत्प्राजापत्यंकृच्छ्रंचरेत् व्रतांतेगोप्रदानेनशुध्यतितिकार्यार्थःसिद्धोभवति अथवामासंयावदीति
कृच्छ्रपूर्वंवच्चरेत् अथवात्रिरात्रमुपोष्यवृषभनएकादशोयासांगवांतावपेदेकादशागाश्चदद्यात् अत्र
जाबालःप्राजापत्यंचरेन्मासं गोहंतावेदकामतः गोहितोगोनुगामीचगोप्रदानेनशुध्यादि एतत्साह्च
र्यात्पंचगव्यपिबन्मासमित्यादीनपियाज्ञवल्क्योक्तानिव्रामवधविषयाणि एवंचगौरवलाघववदे
शकालवयः सामर्थ्यायेदयाव्यवस्थापनीयम् सर्वत्रगोस्वामिनोद्रव्येणपरितुष्टिःकार्या यदाहमनुः
हिंस्याद्द्रव्याणियोयस्यज्ञानतोज्ञानतोपिवा सतस्योत्पादयेत्तुष्टिंराज्ञेदद्याच्चतत्सममिति एषाप्रथ
मेनप्रायश्चित्तकल्पेनतुल्यविषयंप्रायश्चित्तकल्पांतरमाह तत्रयमाह पंचगव्येनगोघ्नस्तीमासेनैके
नशुध्यति गोमतीचजयेद्विद्यागवांगोष्ठेचसंविशेत् केचिदन्यथापठंति गोघ्नस्त्रीन्कृच्छ्रान्प्राजापत्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रकुर्वन् गोमतीचजपेद्विद्यामिति अस्मिन्नेवविषये हत्ताचेद्गुणवांस्तदासंवर्ती त्तम् गोघ्नः कु
र्वेत्तसंख्यानंगोष्ठेगोरूपसन्निधौ तत्रैवशयनंचास्यमासार्धंक्षितिशायिनः शकुयावकजक्षी
णिपयोदधिशारः शकृत शारः क्षीरादेरुपरित्तनोनागः एतानित्रमरोक्तीयान्नारस्त्वपमोक्षवः
शुध्येत्तसोर्धमासेननरवरोमविवर्जितः स्नानत्रिषवणंतत्पसन्नवेनियतेंद्रियः एत्तत्समाहितः
कुर्यान्नरोविगतमत्सरः गायत्रीचजपेन्नित्यंपवित्राणिचशक्तितः पूर्णेचैवार्धमासेतुसविप्रा
न्तोजयेद्द्विजः उक्तवस्तुचविप्रेषुगाश्चदद्याद्विचक्षणः गवामलाभेदात्तव्यगोमूल्यंतुसंशयः
अनेनचविधानेनगोघ्नोमुच्येतकिल्बिषात् इति अस्मिन्नेवविषयेशंखोप्याह गोघ्नः पंचगव्या
हारः पंचविंशतिरात्रमुपवसेत् सशिरस्कंयवनंकृत्वागोचर्मप्रावृतोगाअनुगच्छेत् गोष्ठेवसेत्
गोप्रदानंचेति वैठीनसिः यवागूप्रसृतितंडुलमिश्रितांमांसंतुजानोगोरूपः प्रियङ्गुवर्णोगोघ्नः
शुध्यतिपंचगव्यंपिबेन्मासमित्यनेनसमानविषयमिदम् व्याधिवशादासन्नमरणस्तुहि
पूर्वव्याख्यातवंतंप्रशंसतुमंतुःगोघ्नस्यगोप्रदानंह्यादशरात्रंपंचगव्यंप्राशनमुदकतर्पणो
पस्पर्शनेगवामनुगमनंचेति अथवात्रासादिवलाद्व्युत्पन्नव्याधिवलाज्जीवमरणेनिर्वासनादि
कर्तुः सोमंतंच्यवनंपराशरः गवांवधनयोर्क्रतुनजेन्मत्पुरस्कामतः अकामतः कृतंयायंब्राह्मणोन्यो ११३
निवेदयेत् वेदवेदांगविद्विप्रोधर्मशास्त्रवक्तृश्रुतः अकामकृतयोरस्यप्रायश्चित्तंप्रकल्पयेत् युवंयुवा

घमानेषुदंडेनाभिहतेषुच काष्ठेनलोष्टनावापिपाषाणेनच्छेदितः मर्दितःपतितश्चैवमृतोवासद्यएतान्
एवंगतानाधुर्याणांप्रवक्ष्यामियथाविधिम् उत्थितस्तुपदंगच्छेत्पंचसप्तदशापिवा यासंवायदिगच्छे
त्तितोयवापिवतिष्ठेत्स्वयम् सर्वव्याधिविनिष्टानांप्रायश्चित्तंनविद्यते अन्यत्रप्रायश्चित्तंनवधेचरोध
नेतुनवेत्यादंवधनेचार्धमेवतुयोजनेपादहीनंस्यात्प्राजापत्यंचघातने शीतानलहतावेवउद्ध
धनमृतापिवा शून्यागारस्थुपेक्षायांप्राजापत्यंविनिर्दिशेत् तथा अपालनात्प्राणरोधेचगोश्वरं
तीकथंचनजलंयत्नोलमग्नोवामेघविद्युद्धतापिवा श्वभ्रेवापतितावृक्षात्प्रपातैर्नष्टितापिवाप्रा
जापत्यंचरेत्कृच्छ्रंगोस्वामीव्रतमुत्तमम् ससिरंक्षपयनंकार्यंत्रिसंध्यमवगाहनम् शृंगैर्वीक्षितुरैर्द
त्तंतामूलश्रवणादिभिः आर्द्रमेवहितंचर्मपरिधायसमंव्रजेत् तासामध्येवसेद्रात्रौदिवातांनिःस
मंव्रजेत् ब्राह्मणस्यविशेषेणतथाराजन्यवैश्ययोः प्रायश्चित्ततत्त्रीणिकुर्याद्ब्राह्मणोजनम्
अनुद्धृत्यहितांगांचेद्दद्याद्विप्रायदक्षिणं इत्यस्मादेवविषयोवगतः अनेनान्यविषयमहा
गिरेः अंगुष्ठमात्रः स्थौल्येनवृक्षमात्रः प्रमाणतः ऊर्ध्वश्वसपलाशश्चदंडइत्यभिधीयते अस्मा
दूर्ध्वप्रमाणेनयदिगोविनिपातयेत् द्वियुगंतुचरेत्तत्रप्रायश्चित्तमितिस्थितिः रोधनेवधनेवापि
योजनेवागवांहृताम् उत्पाद्यमरणंवापिनिमित्तीतत्रलिप्यते पादमेकंचरेद्रोधेह्यर्धंपादोवधनेचरेत्
योजनेपादहीनंस्याच्चरेत्सर्वंनियातनेश्रृंगेनांगस्थिनांगेचचर्मनिर्मोचनेपिवादशरात्रंपिवेद्गुरुस्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यासायदिगौर्नवेत्र अन्यत्रांकनलक्ष्मण्यावहिर्निर्मोचनेपिवा स्वयंमगोपनार्थंवानदुष्पे
द्रोधबंधयोरिति यदातुबंधनादिनिमित्तोकामतोविनाशात्तदापारार्थमुक्तंवेदितद्धर्म अ
स्मिन्नेवविषयेदानशक्तौकारुपयोक्तम् तद्यथा गोबलीवर्द्दवधेकामतः प्रायश्चित्तंकामकार
कृत्येके दोग्ध्रीदमनबंधनदमनवहनदमपाशोघट्टनघंटानरणयोजननोजनतैलवोल्ल
यानोषधिविक्रियविनियोगेषुविपत्तौप्रायश्चित्तम् ब्राह्मणेन्योनिवेद्यसशिखंवपनंकृत्वाप्राजा
पत्यंकृच्छ्रमाचरेत् चीर्णेतदक्षिणांगांविप्रायदद्यात् तिलधेनुंचेति एतज्ज्ञानादरेणौषधिदाना
दिकर्मनिमित्तायांविपत्तौसत्यांद्रष्टव्यम् यत्तुआहसंवर्त्तः यंत्रिणेगोश्चिकित्सार्थेमूढोगर्त्तेविमो
चने यत्नेकृतेविपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तंनविद्यतेइतिमूढोगर्त्तोतर्मत्तोगर्त्तः यद्वामूढगर्त्तः यत्नु
तेनेत्युक्तम् व्यापन्नानांवहनोत्तुरोधबंधनेपिवा निषद्रिव्योपचारेतुद्विगुणंगोव्रतंचरेत् इति त
स्प्रतिनिमित्तंनैमित्तिकावृत्तिनिवारणाय अप्रचमत्यमत्यादिवचोनयत्प्राप्तंतत्स्थैर्गुण्येविधीयते
यच्चतेनैवोक्तम् एकाचेद्गुनिःकाचिद्वैवाह्यादिताक्वचित् यदंयदंतुहत्यायाश्चरत्युत्तेयथ
कृपथकृइति तदयिन्यायतोव्रतसाकल्यप्राप्तौव्रतयादविधानार्थम् अमतिपूर्वव्यापाद
नेएतत् दैवादितिवचनात्मतिपूर्वकेतुप्रत्येकंसंपूर्णव्रतयोगः प्रत्येकंहंतत्वात् वचनस्यचापाद १२४
कस्यानावात् अतएवच एकांव्रतांवहनोत्तुयथोक्तांद्विगुणोदमइतिदंडद्वैगुण्यमुपपन्नंभवति आ

पत्संज्ञः ननारिकेरेणानवालरज्ज्वा नचापिमौंजेननगोत्रवंधैःएतैस्तुगावोनहिवंधनीयावद्यातुतिष्टे
त्परश्वंगृहीत्वा कुशान्वाश्रुवंवीयात्स्थौनेपायविवर्जितेगृहज्वालाग्निदाहेषुप्रायश्चित्तंनविद्यते ख
दायांपतनेकृच्छ्रपादेतुहृयंचरेत् अर्द्धकृच्छ्रंतुवाप्यंस्यात्पादहीनंतुकूपकेकश्यपः चेत्सांतपनं
कार्ष्टैःप्राजापत्यंतुलोष्टकैः तप्तकृच्छ्रंतुपाषाणैरतिकृच्छ्रंतथायसैः काष्ठादिनिःप्रहत्यसांतवनंका
र्यमित्यर्थः प्रहारमात्रएतत् नतुमारणे ज्वालायामग्निदाहविपत्तिषु वर्षमाऊत्तमपाते
चरणाद्वोवधोचवेत् कांतारेष्वथवादुर्गेगृहदाहेखलेषुच यदित्तत्रविपत्तिस्यात्पादएकोविधीय
ते यादश्चतुर्थोनगः सचात्रप्रायश्चित्तस्यनप्राजापत्यस्य मत्तिंड्चातिकृच्छ्रेणप्राजापत्येनगोमये
योजनेयादहीनंस्यात्तापनेकुजलेनच तप्तकृच्छ्रेणगोधर्त्तीपराकेनन्दीतरात् अर्द्धकृच्छ्रेणतु
ष्टप्रास्यात्सशेनेपादकृच्छ्रतः शकटेनत्तुकृच्छ्रेणअर्द्धकृच्छ्रेणवारिणा गवांनिपातनेचैवगर्त्तनाशोत्व
द्यदि एकैकस्यचरेत्कृच्छ्रंयथापूर्वंतथापरम् पादमुत्सृजमात्रेतुद्वौपादौदृष्टतांगतौ पादोनंव्रतमुद्दि
ष्टंहत्वागर्भंचेतनम् अंगप्रत्यंगसंज्ञतेगर्भेचेतः समन्विते द्विगुणंगोव्रतंकुर्यादेषागोघ्नस्यनिष्कृतिः
वृद्धप्रचेताः एकवर्षंतुचत्सेकृच्छ्रपादोविधीयते अबुद्धिपूर्वमुसः स्याद्विपादस्तुद्विहापने त्रिहा
यनेत्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतःपरम् वृद्धहारीतः अतिवृद्धामतिबालांचरोगिणीमरह
स्यापूर्वविधानेनचरेदव्रतंद्विजः ब्राह्मणान्नोजयेच्छक्त्यादद्यात्रेमतिलांस्तथा हेमान्नतिलदा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेननरः पापात्प्रमुच्यते परा शारः ब्रह्मघ्नमुत्पादितंयेनकुर्यात्स ब्रह्मणेरोपणम् मत्पुर्नवतिचेतेनगोवध्यात
स्यनिष्क्रान्ता शृंगग्नेदेत्रिरात्रंतु द्विगुणंपादनेदने चतुर्थकालेचुंजीतगवामुत्पाद्यरोणितम् यादेनद्र
त्वाचुंजीत्तरात्रौद्वागवाद्विकम् गोमूत्रयावकाशीवात्रिनिर्मासेविशुध्यति गुणवतीगुणवत्त्वामि
त्रामतिपूर्वकंनिर्गुणस्यहतवतइति सोम्यः कश्चिद्विशेषः संवर्त्तः गर्ज्जिणीकपिलांद्वेगर्भौहोमधे
नुंचसुव्रताम् रोधादिनाघातयित्वाद्विगुणंव्रतमाचरेत् द्वादशाहेनगोघातीतस्मात्पापात्प्रमुच्यते
गायत्र्याः शतसाहस्रंजपेद्वायावकाशनः निर्मुंडवपनंकृत्वामोजीकोपीनवस्त्रधृक्गवांमध्ये
वसेज्जोष्टेदिवाचैताअनुव्रजेत् चीर्त्वाव्रतंद्विजाग्र्येभ्योदद्याऊः स्वर्गमेवचेति तत्प्राणहरिणेरो
गोत्पादकनेषजादिकारिणोवेदितव्यम् गायत्रीजपसमर्थस्यशतसाहस्रिकोजपोपराधातिशये
सतिद्रष्टव्यः अस्मिन्नेवविषयेयदुक्तंतेनैव चीर्णहारीनवेद्यापिदीरदध्यशनोपिचा इतिद्वा
दशाहभोजनासमर्थविषयम् यदपिवृहस्पतिमतंकेचित्पठंति द्वादशरात्रंपंचगव्याहारः
षड्रात्रंयावकाहारोगोरेवसेद्देशकालशरीरानुरूपंवाकेशश्मश्रुनखादीनांवपनंकृत्वाब्राह्म
णान्प्रणिपत्यानुज्ञातश्चीर्णंतेगोदद्याद्ब्राह्मणान्भोजयित्वाश्रुद्धिरित्याह वृहस्पतिः तदपिपूर्वेण
समानविषयम् कांतारेक्षुदुर्गेषुगृहेदाहेवटेषुच यदितत्रविपत्तिःस्यात्पादएको विधीयते
घंटाजरणदोषेणगोस्तुयत्रवियद्यते चरेदेवव्रतेतत्रनूनंषण्मर्धकंतदिस्तर दमनेदामनेचैववयो

११५

जनेत्यंतंसकृत्रम् यांतुनिश्चवियन्नेवागवियादोनमाचरेत् अतिदोषातिवाच्येषुनासिनाभेदनेनवा
नदीपर्वतसंरोधेमृत्तेयादोनमाचरेत् हलेचशकटेचैवदुर्बलंयोनियोजयेत् प्रत्यवायेसमुत्पन्ने
तत्रप्राप्नोतिगोवधम् अस्थिनंगंगवांकृत्वाजंगूलस्यचभेदनम् पातनंचैवशृंगाणांमासार्धंयाव
कंपिबेत् दातव्योवत्सस्तावद्यावद्रोहेततद्व्रणम् तद्व्रणंदिग्धंदत्त्वाततः पापाद्विमुच्यते एवया
ज्ञवल्क्यीयेनसमानविषयाणिसप्रासंगिकानिस्मृत्यंतरोक्तप्रायश्चित्तान्यशेषतः प्रतिदर्शितानि
यत्रपुनर्हतानिर्गुणोगुणवतोगायुणवतोब्राह्मणस्यस्वजनस्यकामतोमतिपूर्वकंचरवङ्गादिनावा
पादयति तत्रगोतमब्राह्मणंचवैरूपवदिति वैरूपहैरूपहत्वाप्रायश्चित्तवद् गांहत्वाप्रायश्चित्तंकु
र्यादित्यर्थः वैरूपहत्यायांचूतत्रयंतेनैवोपदिष्टम् वैरूपंहत्वात्रिवार्षिकंव्रतंहत्वाप्रायश्चित्तात्मकं
व्रतंचर्यंचरेदित्येकंव्रतमुपदिश्यतेवृषलेत्यादिद्वादशागादद्यादित्यपरम् त्रैवार्षिकंगोशतदानस्य
हितंतृतीयम् अत्रैवगाश्चेति चकारेणापरंप्रायश्चित्तत्रयंमतिदिश्यते यदिहिवैरूपव्रतातिदे
शेवाऽनिमतः स्यात् तदावैरूपंगांवाहत्वेत्येकमेवसूत्रंस्यात् सूत्रांतरमारभमाणोज्ञायतेत्रतां
तरमप्यत्रातिदिश्यतेइति तदाऽतिदेशश्चेत्यव्याकरणीयः गोवैश्यवच्चेतिक्रमान्यत्वेनचकारो
योजयितव्यः ततश्चशूद्रवदितिचकारोऽन्वेष्यते अनंतरंहिशूद्रहत्यायांप्रकृतंव्रतंचर्यंसावत्स
रिकंमृषभैकादशानांचगवांदानंच तस्यचपूर्ववत्रैविध्यंतदेवषड्भूतान्यनेनातिदिश्यते तत्रब्राह्म

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

णस्यकुटुंबिनः आहिताग्नेरग्नि होत्रादिकेगच्छतादुर्निर्वाहकुटुंबनिर्वाहकादकुटीरावास्तव्यात्कपिला
मुशीलांहता हंतानुधनवान्निर्गुणःकृतानेकनिषेधातिक्रमःतस्यदानसहितंतपः निर्धनस्यतुतप
एवधनवतस्तपस्यसमर्थस्यदानमेव अस्मिन्नेवविषयेयदिहंताध्ययनादिगुणावानयमेवच
प्रथमोव्यतिक्रमःतदातस्पृष्ट्वाहत्यान्नतदानसहितम् तपस्यसमर्थस्यदानमेव यदात्वक्तलक्ष
णमुक्तलक्षणास्यस्वामिनोगामशक्तानादकामतोहंतितत्रवशिष्ठआह गांचेद्ब्राह्मणस्याग्निमेणार्द्रेण
परिवेष्टितःषण्मासान्कृच्छ्रंतप्तकृच्छ्रंचातिशेत वत्सनावहतोवघातामितिद्विवचनमनिर्द्दशाद्द्वयोर्ह
त्रोःप्रायश्चित्तोपदेशोयमितिगम्यते तत्रबलीवर्दहंतुःप्राजापत्यकृच्छ्रानुष्ठानंषण्मासान्दध्नादा
नसहितंविधीयते स्त्रीगवीहंतुतप्तकृच्छ्रानुष्ठानंवेहदानंचवत्सनः सेक्तागौःगौरवगर्भघाति
नीवहेत् यदात्वक्तगुणरहितस्यस्वामिनउक्तगुणरहितानागांकामतोहंति तत्रमनुराह उपपात
कसंयुक्तोगोघ्नोमासंयवान्निवेद कृतवापेवसेद्गोचर्मणातेनसंवृतः चतुर्थकालमश्नीयादया
वलवणंमितम् गोमूत्रेणाचरेत्स्नानंद्वौमासौनियतव्रतः दिवानुगच्छेत्तागासुतिष्ठन्नैरजःपिवे
त्तुश्रुत्वानमस्कृत्यरात्रौवीरासनंवसेत् तिष्ठतीम्नुतिष्ठतुव्रजतीम्नुव्रजेत् आसीनासु
तथासीतनियतोवीतमत्सरः आतुरामनिषिक्तांवाचौरव्याघ्रातदिनिर्नयैः पतितांपंकलग्नांवावसर्व ११६
प्राणोर्विमोक्षयेम् उल्केवर्षतिशीतेचामारुतेवातिवान्तराम् नकुर्वीतात्मनस्त्राणंगोरक्त्वातुशक्ति

तः आत्मनोयदिवान्येषांगोहंत्रेधवाजलेनद्यंतीनकथयेत्पिवतंनेवक्तसकम् अनेनविधिना
यस्तुगोघ्नोगामनुगच्छति सगोरत्यागतंयावत्तिलिनिर्मासैर्व्वयोहति वत्सनैकादशगाश्चदद्यात्सचरित्र
व्रतः अविद्यमानेसर्वस्वंवेदविज्ञोनिवेदयेदिति यवान्यवागूंवतान्पिवेत्रचतुर्थकालमश्नीया
दिति उपोषितोरात्रौपारणंकुर्यादित्यर्थः मितमतःपिपर्यंतं एतच्चप्रथममासेप्रत्यहंयावकंपीत्वामा
सद्वयंकार्यम् धर्मोतराणि सर्वाणित्रैमासिकानि स्तनंनित्याद्यवष्टब्धरहितमुपवेशनंवीरासनम् स्था
नयानासनानांमध्येयद्धीनिःक्रियतेतदनुकुर्यात् परस्मद्धसहनमत्सरः आतुरावाधितास्त्री
निषिक्तासंवृद्धाचौरादिभयैः एवंविधांगांसर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् स्वप्राणानपेक्षमाणइत्यर्थः अ
त्रैवयमेनक्तोनकालेभोजनंप्रत्यहंदशाधिकसहस्रसंख्याकोगायत्रीजपोवेदजपः प्रणवजपोगा
यत्रीजपश्चेतिविशेषउक्तः गावःसुरभयोनित्यमित्यादिश्रुतिगोमतीतेनैवोक्ता तथाहिगावः सुरभयोनि
त्यंगावोगुग्गुलुगंधिकाः गावःप्रतिष्ठन्तानांगावःस्वस्त्ययनंमहत् अन्नमेवपरंगावोदेवानांपरमंहविः पा
वनंसर्वभूतानांरक्षंतिचवहंतिच हविषामंत्रपूतेनतर्पयंत्यमरान्दिवि स्वाहाकारोणाग्निहोत्रेषुगावो
होमप्रवर्तिकाःसर्वेषामेवभूतानांगावःशरणमुत्तमम् गावःपवित्रंपरमंगावोमंगलमुत्तमम् गावःस्व
र्गस्यसोपानंगावोधन्याःसनातनाःनमोगोभ्यःश्रीमतीभ्यःसौरनेयीत्यृचवचनमोंग्रहसुतात्र्यम्ब
कान्नोनमोनमःदूतिएषचविशेषोमानवेपिव्रतेकार्यः सर्वज्ञात्वाप्रत्ययन्यायेनैवस्मृत्यंतरो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नात्प्यवित्वा विशेषतः स्त्रीणां वितत्वा तु यावत् उवंधस्त्र्यस्त्वेतुरवः कृत्याः कार्याः तद्घावेतुलघवः अंगि
रसावस्नानाद्याचमनक्रियाजलेनैव कार्यं तु पूर्वपादशौचं स्नानं तत्र तत्सकलजलसाध्यक्रियोपयोगा
र्थम् तथाचत्रसचारिवृद्धधारणविशेषउक्तः यत्तु शंखेनोक्तम् यादोनं शूद्रहत्यायामुदक्यायह
णेतथा गोवधेतुतथा कुर्यात्परस्त्रीगमनेत्तथेति तत्प्रयोजयितुश्चरूपम् वौधायनः शूद्रव
धे स्त्रीवधेगोवधश्चव्याख्यातः अन्यत्रात्रेय्याः धेन्वानुड्होश्च धेन्वनुड्होरंते चांद्रायणंकुर्यात् अ
तेप्रायश्चित्तातेधेनुवर्नप्रसूतागोः विश्वामित्रः कल्पांतु चतुरः कुर्याद्गोवधेतु द्विपूर्वेत्रे अमत्यातुहत्यका
र्यंतदर्धवद्वत्सयोः स्त्रीशूद्रयोरेवमेवतद्वधेचनसंशयः चांद्रायणंवासर्वेषुनिमित्तेषुविधीयतेऽ
ब्रह्मप्राजापत्याद्यावद्यमाणलक्षणः नपुनःप्राजापत्यएवाल्पसनीयः संख्याअनिन्द्रियविषयत्वा
त् एतच्चमानवव्रतासमर्थविषयम् च्यवनः प्राजापत्यद्वयंगोहत्याप्रायश्चित्तम् रोधनवधन
योरुवधेपादवर्द्धिः नखानिरोमाणिशिखावर्जंवपनंत्रिषवणंगवानुगमनंसहशयनंसुमहत्त
णानिचरथ्यासुचारयेदुत्तरालवणान्नोजनम् वधेसशिरश्चवपनम् यमः यष्ट्यार्ऊर्ध्वप्रहारेणयदि
गविनियातयेत् द्वियुगंतुचरेत्तत्रप्रायश्चित्तमितिएकेतिः पराशरः अदक्षिणंप्रेतंनास्तिहसायांच
विशेषतः स्त्रीणांकेशवपनंनदूराच्छयनंतथा नचगोदोहसेद्रात्रौनदीवासमनुव्रजेत् नदीषु
संगमेचैवपर्वतेषुविशेषतः स्त्रीणांविजनवासोव्रतमेवं समादिशेत् सर्वान्केशान्समुद्धृत्यछेदं

युगद्वये एवमेवतुनारीणांशिरसोमुंडनंस्मृतम् संवर्तःपादश्मश्रुकर्तानम् त्रियादेतुक्षिरवाधार्यो
सक्षिरंतुनियात्तने प्रादेवस्त्रद्वयंदद्याद्विप्रादेकांस्यभाजनम् पादहीनेतुगोमिथुनंतुनियात्तने
उक्तवत्सुचनिप्रेषुगांप्रदद्याद्विचक्षणः गौरनावेतुदातव्यागोमूल्यंनात्रसंशयः नपोगोवधेनदत्वा के
शार्थंप्रार्थयेद्विजान् शेधेगोमिथुनंदद्याद्धेगोवधेतथा वस्त्राणियोजनेदद्याद्दशेनादशाव
धे गावः सांतपनेपंचप्राजापत्येतुगोत्रयम् तप्तकृच्छ्रेतथैवाष्टौचातिकृच्छ्रेत्रयोदशः शंखः औषधस्ने
हमाहारंदद्याज्जालेषुच प्राणिनांप्राणवत्पर्यप्रायश्चित्तंनविद्यते समंतुस्नेहाहारान्निषक्रिया
त्ययेषुसर्वप्राणिनामदोषः व्यासः औषधंतवणंस्नेहपिण्याकंनोजनंतथा अतिरिक्तंनदातव्यंकाले
तुल्यंतुदापयेत् अतिरिक्तविपन्नानांकृच्छ्रपादोविधीयतेस्नेहमयंपलंदद्यादीरंदद्याच्चषोडश द्वात्रिं
शच्चैवपानीयंसैषामात्राविधीयते मात्रोयंतुदातव्यंनातिरिक्तंनदात्वन अतिरिक्तप्रदानेनप्राया
श्चित्तंविधीयते यमः निशिवेधनिरुद्धेषुव्याघ्रसर्पहतेषुच अग्निविद्युद्विषन्नेषुप्रायश्चित्तंनविद्यते
तत्रयथाशास्त्रंवधनादीदृश्यम् अथतत्रनवेक्षेद्रासायंसंगोपितेमते गोमत्रेणतुसंमिश्रंत्रिरात्रं
यावत्कपिवेत् अस्थिनंगंगवांकृत्वाकरिन्नंगतथैवच यदिजीवतिषण्मासान्प्रायश्चित्तंनविद्यतेऽ
स्थिनंगादिनिमित्तंप्रायश्चित्तंनवर्त्तेद नगोवधप्रायश्चित्तमित्यर्थः दाहच्छेदसिराभेदप्रयत्नेरुपकु
र्वताम् द्विजानांगोपित्तार्थंयप्रायश्चित्तंनविद्यते कृपरवातंत्रमन्नेवगरदाहेविद्यते औषधेतुन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दोषोत्तिस्वेच्छयायदितत्तिवेतर। अन्यथादीयमानेतुप्रायश्चित्तंविधीयते असम्पश्चैवदेश्यत्वर्थःपराशरः
तैलनेषजपायेननाजनेनद्विजन्मनाम् विशोध्यनचगार्ग्योणंवियन्नेनास्तिपातकम् बृहस्पतिः रा
स्त्रादिनातुहत्वागांमानवंव्रतमाचरेत् रोधादिनाचांगिरसमापस्तंबोत्तमेववापादंचरेद्रोधवधेक्
छ्रंवधघातनेअतिवालेषुपादोनंकृच्छ्रमज्ञानताउनेइतिगोवधप्रायश्चित्तानि अन्येष्वयपातके
षुप्रायश्चित्तान्युपदेक्ष्यतिदेश्यान्याह उपपातकशुद्धिः स्यादेवंचांद्रायणेनवा पयसावापिमा
सेनपराकेनाथवापुनः उपपातकादीनांव्रात्यस्त्रादीनामेवंगोवधशुद्धिप्रकारेणशुद्धिःस्यात् यद्वाचां
द्रायणेनमासपरिमितेनयोव्रतेनवा अथवापराकेणचांद्रायणवाकयोः स्वरूपंवक्ष्यतेपंचग
व्यपानादेः प्रायश्चित्तचतुष्टयस्यगोवधशुद्धावेवोपदेशः नोपपातकांतरशुद्धौकिंतुतत्रातिदेशः य
दिहिसर्वत्रोपदेशःस्यात् तदागोचर्मसंवरणंकृष्णरायनगवाध्वगमनादयोधर्मानवाध्येरन् न
चोपदिष्टवात्तेअतिदिष्टत्वेगोवधशुद्धिस्वरूपप्रयुक्तानामन्यत्रबाधः यथापार्वणहोमयोर्दर्शपूर्ण
मासस्वरूपयुक्तयोस्तद्विकृतिषुचबाधः अयंचकामकृतउपपातत्वेप्रायश्चित्तातिदेशोद्रष्टव्यः
कामकृतेतुमानवः एतदेवव्रतंकुर्युरुपपातविनोद्विजाः अवकीर्णिवर्जेषुश्लर्थचांद्रायणमथा
पिवेति त्रैमासिकंसत्रातिदिश्यते यद्यपिचोपपातकेषुप्रायश्चित्तविशेषउपपद्यते तेष्वप्युपपा
तकशुद्धिः स्यादेवंचांद्रायणेनवेत्यादिनासामान्यप्रवृत्तेनापिवाक्येनगोवधप्रायश्चित्तादिव्रतगणा

११८

प्राप्यते तत्रसामान्यविशेषन्यायेनबाध्यबाधकत्वंवोद्यालिः तथासतितेषामुपपातकगणोपाठोनर्थः
स्यात् तस्मात्सामान्यविहितानिचकल्पंते एतेपंचगव्यपानादयः प्रायश्चित्तकल्पाःकर्तृसामान्यानुसा
रेणाव्यवस्थापनीयाः उक्तसाधारणमुपपातकप्रायश्चित्तम् इदानीमुपपातकविशेषेषुक्षत्रियवैश्य
शूद्रस्त्रीवधात्मकेषुप्रायश्चित्तविशेषानाह वषंनैकसहस्रागादद्यात्तदव्रतंवधेपुमान् ब्रह्महत्या
व्रतंवापिवत्सरत्रितयंचरेत् वैश्यहावंचरेदेतद्वधाद्वैकशतंगवाम् षण्मासान्शूद्रहाप्येतदेव
दद्यादशापिवा एकमधिकंयस्मिन्सहस्रेतदेवसहस्रम् एकसहस्रस्यपूरणमेकसहस्रंवषंन
एकसहस्रोयासंतावद्वर्षैकसहस्रागावः ताःक्षत्रियवधेपुमान्दद्याद ब्रह्महत्याव्रतंवात्रीन्
वत्सरान्चरेत् वैश्यघातकः पुनरेवंब्रह्महत्याव्रतंचरेत् गवामेकशतंवादद्यात् शूद्रस्यतु हं
ताषण्मासान्व्रह्महव्रतंचरेत् दशधेनूर्दद्यात् एतदकामतोगृहस्थस्यब्राह्मणस्य वक्तव्यम्
ब्रह्मक्षत्रियवधकारीणोद्दष्टव्यम् तथाचमनुः तुरीयोब्रह्महत्यायाःक्षत्रियस्यवधेस्मृतः वैश्यहत्यांसो
वत्सस्थोशूद्रहत्यांतुशोडश अकामतस्तुराजन्यंविनिपात्यद्विजोत्तमः प्रायश्चित्तंवैश्यवत्तस्यदद्याद्वि
शतंगवाम् एतदेवव्रतंकृत्स्नंषण्मासान्शूद्रहाचरेत् वषंनैकादशावापिदद्याद्विप्रायगःसि
ताइति तुरीयश्रुतेः वृत्तस्थइतिक्षत्रियादिनासर्ववृत्तंचस्मृत्यंतरेउक्तम् पुनरुक्तंयोगीश्वं
सत्यमिंद्रियनिग्रहः प्रवर्तनंहितानांचतत्सर्ववृत्तमुच्यते कामकृतक्षत्रियादिवधविषयेगोतम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(2 ऽ५)

३ याज्ञ अ० य

आह राजन्यवधेषड्वार्षिकंप्राकृतंव्रतंचरेत्तथैकसहस्रागा दद्यादिति यद्वा हंतुः शोधनिमितौऋ
मतिपूर्वकंचतुर्वर्णेषुप्रमाप्यद्वादशसंवत्सरान्षट्त्रीनेकंचव्रतान्यादिशेत् तेषामंतेगोसहस्र
ततोर्धंतस्यार्धमर्धंचदद्यात् सर्वेषामानुपूर्व्येणेतिवत्तुणवत्तरवर्णावधेद्रष्टव्यम् यत्तुवृद्धहारीते
नोक्तम् तुरीयोमंदत्रियस्यवधेव्रतसहनिव्रतम् अर्धंवैश्यवधेकुर्याच्छुरीयंवधेशूद्रस्यतुत्तद्वत्
णस्यातिगुणवद्वत्रियादिविषयम् एतस्मिन्नेवविषयेवशिष्टोप्याह एवंराजन्यहत्यासैववर्षा
णिषड्वैश्यंत्रीणिशूद्रमिति एवमितिव्रतसहस्रातिदेशार्थम् क्षत्रियवर्णेहंतुर्गुणावत्त्वंशास्त्रकल्प
म् यद्वाजातिमात्रक्षत्रियादिविषयमेवेदं हारीतवसिष्ठोक्तंदाननिरपेक्षंव्रतद्वयम् विष्णुरप्यत्ति
वधेमहाव्रतमेतद्द्विगुणंकुर्यात् पादोनक्षत्रियवधेअर्धंवैश्यवधेसर्वेषुशावशिरोध्वजीस्यात् न
पतिजनपदोसाक्षत्रिय महाव्रतंद्वादशवार्षिकंव्रतसहस्रंव्रतम् संवत्सरप्रमाप्यक्षत्रियंत्वेवत्रिभिः
कृच्छ्रैर्विशुध्यति कुर्याच्चैवानुपूर्व्येणात्रीन्कृच्छ्रान्समाहितः वैश्यहत्यांतु संप्राप्यकथंचित्कामतो
हितः कृच्छ्रातिकृच्छ्रौकुर्वतिसनरो वैश्यघातवत् कुर्यात्छूद्रवधंप्राप्यतप्तकृच्छ्रसमाहितः आनुपू
र्व्येणकृच्छ्रातिकृच्छ्रौसांतपनकृच्छ्रमिति एतच्चगुणवत्तरेहंतरिमितिपूर्वकेवधेद्रष्टव्यम् जातिमात्रक्षत्रिया
दिवधेत्वपपातकसामान्यप्रायश्चित्तंकार्यम् उपपातकांतरेष्वपिवैशेषिकप्रायश्चित्तानिस्मर्यंतेरे १९७
क्तानिप्रदर्शंतेतत्रमनुः येषांद्विजानांसावित्रीनानूयेतयात्यविधिं तांश्चारयित्वात्रीन्कृच्छ्रान्प

द्यविद्युपनाययेत् त्रीन्कृच्छ्रानितिप्राजापत्यकृच्छ्रातिकृच्छ्रानित्यर्थः प्रायश्चित्तेविकीर्षतिविकर्मस्था
श्चयेद्विजाः व्रतेनाचरितत्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् यमः सावित्रीपतितायस्यदशवर्षाणिपंच
च सशिरंवपनंकृत्वाव्रतंकुर्यात्समाहितः एकद्वित्रिरात्रंचापिवित्प्रसृतियावकम् हविषा
नोजयेच्चैवब्राह्मणान्पंचसप्तवा ततोयावत्कृच्छ्रस्तस्योपनयनंस्मृतम् एतदुभयमपिस्मृ
मानविषयम् यत्तुवशिष्ठेनोक्तम् पतितस्यापित्रीक्षउद्वाहव्रतंचरेत् द्वौमासौयावकेनवर्त्तये
तुमासंयवसाग्रमर्धमासमामिक्षयाव्रसरात्रंघृतेन षड्रात्रमयाचितेन त्रिरात्रमज्ञदोऽहोरात्र
मुपवसेत् अश्वमेधावभृथेनवायजेतेतित्तदनापदिद्विपूर्वकंचिरकालव्र
त्यतयावस्थितोस्यद्रष्टव्यम् अनापद्यनुपनीतस्यषोडशवर्षादूर्ध्वंचिरकालावस्थानरहितस्यमा
नवंत्रैमासिकमुपपातकसामान्यव्रतम् तदसमर्थस्ययाज्ञावल्क्यज्ञानम् अनुशासकपित्रा
दिविरहेत्वमतिपूर्वकेसावित्र्यातिक्रमेयरकोमासिकंयवोव्रतंवा आपस्तंबः अतिक्रांतेसावि
त्र्याःकालऋतुत्रैविद्यकंव्रतंचरेदथोपनयनं ततःसंवत्सरमुदकोपस्पर्शीनमथाध्याप्यः अ
थयस्यपित्रामहाश्चनुपनीतास्यात्तेव्रतसहस्रमनुयताः तेषामनिगमनंनोजनंविवाहमतिवर्जयेत्
तेषामिच्छतांप्रायश्चित्तंयथाप्रथमेतिक्रमेऋतुरेवसंवत्सरेचोपनयनम् तत्रोदकोपस्पर्शीनप्र
तिपुरुषसंख्यायसंवत्सरान्यावतोनुपनीतास्युः सप्तनिःपावमानीनिः यदंतिकेयज्ञइत्येता

Indira Gandhi National Centre for the Arts

निर्यजुः पवित्रेण सामयवित्रेण गिरसेनेत्यपि व्याहृतिनिरेवाधाध्याप्यः यस्यप्रपितामहादेर्नानुस्म
र्यते उपनयनंतेषामज्ञानसंस्तुताः तेषामन्यागमनंनोजनंविवाहमतिर्वर्जयेत् तेषामिच्छतांप्रा
यश्चित्तंद्वादशवार्षिकंव्रतंचर्यंचरेत् अथोपनयनम् ततउदक्योपस्पर्शनं पावमान्यादिनिरथयहं
मेध्योपदेशनम् नाध्यापनं तस्माद्योनिवर्त्तते तस्यसंस्कारोयथाप्रथमेसावित्रीकालमतिक्रमेत तऊ
र्ध्वंप्रकृतिवत् अस्यार्थः अतिक्रांतेसावित्र्याः कालेउपनयनकालेविप्रादीनांषोडशाद्वाविंशतिचतु
र्विंशतिवर्षात्मकेस्तुमासत्रयंयावत्त्रैविद्यकंवेदत्रयसंबंधिव्रतचर्यंत्रैविद्याख्यंगुरुशुश्रूषादिकं
चरेत् वेदत्रयार्थमतुत्रयंव्रतचर्यंचरेदिति अथस्तुत्रयव्रतचर्यानंतरमुपनयनम् ततः
संवत्सरंयावदुदक्योपस्पर्शनंप्रत्यहंस्नानंतदनंतरमध्याप्य यस्यतुव्रात्यस्यपितामहोव्रात्यो
स्यात्तत्रयोव्रतशब्दवाच्यः तेषांगमनं तामतिक्रांतिकार्यसिद्ध्यर्थंगमनंनोजनंविवाहोचव
र्जयेत् तेषांशुद्धिमिच्छतांवक्ष्यमाणंप्रायश्चित्तमतोः स्थानेसंवत्सरः तेनप्रतिपुरुषंवत्सरत्रयं
व्रतचर्यंकार्यम् अथोपनयनम् ततः संवत्सरमुदक्योपस्पर्शनं तत्रमंत्राः यदंतिकेयच्चद्र
केइतिसतयेनदेवायवित्रेणेतियजुः पवित्रम् दृयानश्चित्र आत्रवदितिसामयवित्रम् हंसः
शुचिषदितिगिरसम् एतैः प्रत्यहंवत्सरंयावदुदक्योपस्पर्शनंव्याहृतिनिर्वा एतेमंत्राः प्रायश्चित्ता १२०
र्थमध्येतव्याः कृतप्रायश्चित्तोध्याप्यः यस्यतुप्रपितामहादेरुपनयनंनस्मर्यते तत्रार्थादेतेषा

मपिपुरुषाणांमनुपनीतत्वं तेसर्वेश्मशानवदशुचयः तेषुगतेष्वनुत्थानं भोजनंचवर्जयेत् अ
घमपिनकुर्यादितिपिर्थः तेषांस्वयमेवशुद्धिमिच्छतांप्रायश्चित्तमुपदेश्यं द्वादशवार्षिकंत्रैविध्यंव्र
तचर्यमितिप्रायश्चित्तानंतरमुपनयनं तदनंतरंसंवत्सरमुदक्योपस्पर्शनंपूर्वोक्तैर्मंत्रैः ततोनाध्या
पनंकिंतुगार्हस्थ्योपदेशनम् ततउषागार्हस्थ्यात्पुरुषाद्योनिवर्त्ततेजायते तस्यसंस्कारोयथाप्रथमेसा
वित्रीकालातिक्रमे ततऊर्ध्वंप्रकृतिवदनतिक्रांतसावित्रीकालवत्संव्यवहार्यताइतिअंगिराः व्रात्य
स्तोमैर्यजयित्वाद्विजातीन्सर्वएवहि निष्कृत्यर्थमिदंकृत्वायथाविध्युपनाययेत् अथसेयोपया
तकेविशेषप्रायश्चित्तानि तत्रमनुः धान्यान्नधनचौर्येणिकृत्वाकामाद्द्विजोत्तमः स्वजातीयगृहादे
वकृष्टंदत्तेनविशुद्ध्यतिद्विजोत्तमोविप्रः तस्यविप्रएवस्वजातीयः ततश्चविप्रस्यविप्रसंबंधिधान्याद्य
पहर्त्तुः कृच्छ्रादयः तत्रचधनस्यादत्तेनसुवर्णादन्यत्सारद्रव्यमुच्यते धान्यंचदशकुनयरिमितंज्ञेय
प्रायश्चित्तमहत्त्वात् कुनःपंचसहस्रपलपरिमाणः क्षत्रियोदेरपिस्वजातिसंबंधिधान्याद्यपहारे
नवषड्भिर्मासपरिमितंकृच्छ्रचर्याविधेया अशक्तस्यानुवधाद्यपेक्षयात्वपातकसाधारणत्रैमासि
कादपिकल्पम् तथामनुष्याणांचहरणेस्त्रीणांक्षेत्रगृहस्यच कूपवापीजलानांचशुश्रूषाद्विद्राय
णेजनुमनुष्याणामितियहणेसत्यपिस्त्रीणामितिपथ्युपादानंपुरुषहरणेनस्त्रीहरणास्यानुल्यदो
षत्वख्यापनार्थम् तेनसकलवापीकूपापहारेप्रायश्चित्तमिदम् क्षत्रियादिसंबंधिमनुष्याद्यपहा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(२७८)

३ या० व प्रा० प

रणतद्रष्टव्यम् ब्राह्मणसंबंधिनश्च मनुष्यादेरप हरणेनरा
श्च रजतस्यच नूमिव्रज्रमणीनांचतत्सेयसमंस्मृतमित्यत्र तथा द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयंक
त्वान्यवेश्मनः चरेत्सांतपनंकृच्छ्रंतन्निर्यात्यात्मशुद्धये निर्यातनंप्रतिदानम् तथा पंचगव्यो
पहरणेयानशय्यासनस्यच पुष्पमूलफलानांचपंचगव्यविशोधनमिति पंचगव्यमाहारांतर
मकुर्वतोविशोधनम् वैठीनसिः तदपनोद्यान्नस्योदरपूरणमात्रहरणेत्रिरात्रमेकरात्रंवापंचगा
व्यापहारतो परणीयद्रव्यात्पत्वन्यूनत्वात्त्रासेकरात्रत्रिरात्रविषयः पंचगव्याहारविधिर्द्रष्ट
व्यः रात्रिशब्दश्चाहोरात्रोपलक्षणार्थः धान्यान्नधनचौर्याणीत्यत्रान्नशब्दोवक्ष्यमाणविषयः प्रा
यश्चित्तवक्तुत्वात् मनुः तृणकाष्ठद्रुमाणांचशुष्कान्नस्यगुडस्यच तैलचर्मामिषाणांचत्रिरात्रस्य
दनोजनम् पुरुषाहारत्रयपरिमितमन्नंत्तृणाद्याहारांतरं तथामणिमुक्ताप्रवालानांतामृ
स्वरजतस्यच अपस्कारोपलाचछादशालंकाराणांतामपादीनामब्राह्मणान्मिकन्याश्चहृत्वाचांद्रा
यणंचरेत् कृष्णान्पशूंश्चापहृत्यप्रजापत्यंसमाचरेत् गुडकार्पासधान्यानिसर्पिर्लवणमेवच पक्वान्नमो
दनतैलशय्यांवासउपानहौ कांसायसंसीसंवाअज्ञेकृच्छ्रमाचरेत् उदकेफलमूलेचपुष्पप १२१
र्णेषुक्षीरेषु मद्यांडमधुमांसेषुकृच्छ्रपादोविधीयते अज्ञेचारण्यपशुत्वादि शोकः यस्ययस्यतुवर्णस्यच
तिक्लेदंसमाचरेत् तस्यतस्यवधेप्रोक्तंप्रायश्चित्तंसमाचरेत् अपहृत्यतुवर्णान्मिविप्रः प्रमादतःप्रा

यश्चित्तवधप्रोक्तंब्राह्मणायुमतेचरेत् गजाश्वस्यापहरणेमणीनांरजतस्यच धनमपहारणेचैवकुर्यात्सं
वत्सरव्रतम् तिलधान्योन्नवस्त्राणांशय्यानामामिषस्यच सवत्सरार्धकुर्वीतव्रतमेतत्समाहितः स
र्वत्रशंखाब्जेनव्रतशब्दोगोमूत्र्यावकाहारवचनः हारितः रजतस्तेयेचांद्रायणमतिकृच्छ्रम्
तान्त्रेकर्तव्येप्राजापत्यंसर्वमेवस्तेयप्रायश्चित्तम् अपहृत्यद्रव्यंतत्स्वामिनेप्रदायेवकर्तव्यमित्याह
विष्णुः दत्त्वैवापहृतंद्रव्यंघृतंकृत्वाचमलस्यानुत्तये सामकद्विगुणं
वापिशक्त्यावापिचतुर्गुणम् दत्वास्तेयीचरेत्कृच्छ्रंप्राजापत्यंविशुद्धये प्राजापत्यंहरणेऽमुक्तप्रायश्चित्तो
पलक्षणार्थम् यतोतद्यापरद्रव्यमपहृत्यार्थकिल्विषी स्मृणाद्द्विगुणमुक्तंप्रकृच्छ्रंनरशुद्धिमाप्नुयात् अजा
विवर्हिः कार्यासतान्त्रधान्यतिलादिके चतुर्गुणंधनंदत्त्वाप्राजापत्यंसमाचरेत् गोहस्तुतत्सकृच्छ्रस्याद्
र्धहरणेप्रहारेकुवर्णेरजतेदानंशतस्यैकादशोत्तरम् चांद्रायणंचशुद्ध्यर्थंदानंदेयंचशक्तितः का
स्यरित्यापस्तेतास्त्रेद्विगुणंस्तेयमोक्षणम् प्राजापत्यार्धनागश्चप्रायश्चित्तं विशोधनम् इतिस्तेयप्रायश्चि
त्तानि अथस्तेयनयक्रियाप्रायश्चित्तानि तत्रऋणप्रतुतयशप्रजाधयनानामकरणे तथाऽन्नयोत्रैव
णदेयमित्यादिधर्मशास्त्रविहितमणायकरणम् तस्यचानयाकरणेशास्त्रानुसारेणगोवधप्रायश्चित्त
चांद्रायणादीनांसाधारणोपपातकप्रायश्चित्तानामेकंकार्यम् तत्रव्यतिक्रमकालाल्पत्वयस्त्वाद्यपेक्ष
यातद्विशोधोव्यवस्थेयः एवमाधानाधिकारेसति तत्करणेसाधारणमुपपातकप्रायश्चित्तंकामाल

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्यत्वाद्यपेक्षयातद्विशेषोवसेयः एवमाधानाधिकारेसति तदकरणे साधारणमुपपातकप्रायश्चित्तं
कार्यम् तत्राधिकारित्वेसति अग्न्याधेयमकुर्वतः संवत्सरादूर्ध्वमुपपातकव्रतम् अपूर्णसंवत्सरेऽग्नी
नां निर्विशेषमाह कालेत्वाधायकर्मणिकुर्याद्विप्रोविधानतः तदकुर्वन्निरात्रेणमासिमासिविशु
द्ध्यति अनाहिताग्नौपित्र्यादौयक्ष्यमाणः सुतोयदि सहिव्रात्येनविधिनायजेत्तन्निष्क्रयायतु आवस
थ्यनाधानेपिसएवाह कृतदारोग्निहोत्र्यपेष्टीर्नादध्यादुत्तरान् चांद्रायणंचरेद्वर्षप्रतिमासम
होपिवा वर्षातिक्रमेचांद्रायणं मासातिक्रमेमासउपवासः अथापएविक्रयप्रायश्चित्तानि तत्रहा
रीतः गुडतिलमूलपलपक्वान्नविक्रयेसोमापनं लाक्षालवणमधुमांसतैलक्षीरदधिघृततक्रगं
धचंदनरक्तवाससामेकतमविक्रयेचांद्रायणम् तथोर्णिकाशिकेसरिन्मधेन्वनुष्ट्रेभशास्त्रवि
क्रयेच नक्तंमांसस्यात्पृथिव्यङ्गनरसशुक्तिविक्रयेतत्सकृत् हिंगुगुडसज्जानरसहरितालमनः
सिलांजनगैरिकोदारलवणमणिमौक्तिकप्रवालदंतशंखवेत्रवैणवमन्मयविक्रयेषुच आरण्य
तडागोदयानसुधरिणीपूर्त्तसुकृतविक्रयेषुचत्रिषवणस्नायीधः शायीचतुर्थकालभुक्संवत्सरे
णैतेभ्यतोन्यवति हीनमानोन्मानमायनेसंकीर्णविक्रयेचेति सोमायनस्वरूपंवक्ष्यते ऊर्णिनोमेषा
द्याः केशिनश्चमराद्याः केसरिणोऽश्वाद्याः मानंप्रस्थादि उन्मानंतुलादि तैर्धान्यादिसंकीर्णमिश्रितं
प्राजापत्यंचरेदित्यनुवर्त्तते शंखलिखितौ शास्त्रवंधनस्यैकशफविक्रयेचैतदेव गव्यप्रतिश्रयो

१२२

द्यानारण्यसत्रान्नप्रपातडागपूजयेत्तुविक्रयंकृत्वातत्सकृन्नाचरेत् वंधनंनिगडादिः उद्यानागमेतियोऽ
ग्नागमोवेदादिः तथानविक्रीणीयादविक्रेयाणि तिलतैलदधिक्षौद्रलवणक्षौद्रामद्यमांसकृतान्न
स्त्रीपुरुषहस्त्यश्वगोवधनगंधरसक्षौमकार्पासिनसोमदकनीलीविक्रयात्सद्यः पतति ब्राह्मणः तत्र
प्रायश्चित्तमकामावेकामकृतेप्येके पतितोद्धात्मानमुद्धरेत् संवत्सरंतप्तकृच्छ्रमाचरेत् कृतवप
नः शुचिरुपेयात्रिः एकार्द्रवासाः काष्ठमौनी वीरासनमासीतरात्रौदिवानिष्ठेद्युक्ताग्निकार्यपरःसा
वित्रीसवनानुगोव्रजेत् स्वयंव्रतमनुपगम्यकुशचीरवासामौंजीमेखलीदंडी यवित्रपाणिर्हविष्य
वाप्रयतेच्छरुम् नैत्यमदुष्टवायात्रिकमश्नीयात् द्वादशरात्रंचोपवासः स्नात्वातर्पणंगवाह्निक
मित्येवंव्यवहारः अन्यथापतितोवशिष्टैरसंभाष्यः क्षुद्रधर्मीकाष्ठमौनी हस्तसंज्ञानिरपेक्षोवाकार्य
नकुर्यात् तथाआर्द्रौषधिपुष्पमूलस्फलशाकचर्मवेत्रविदलतुषाक्रयालवेक्षारलवणास्थिक्षीरलाट
कुशीकाक्षीरविशेषाः चतुर्विंशतिमतात् तुरायाविक्रयंकृत्वाचरेत्सोम्यचतुष्टयम् माहालवण
मांसानाचरेच्चांद्रायणद्वयम् पयः पायसपूपानाचरेच्चांद्रायणव्रतम् दध्नश्चेक्षुरसस्यचयुक्तक्षी
द्विक्रयेसर्वेषांसंहत्यक्रीतानांपरावक्तुविनिर्दिशेत् कदलीनालिकेरचनागरंकीजपूरकम् एतेषां
यादकंसस्याज्जांगलीरादेत्तथैवक्षत्रादिकंगंधानांविक्रयेकृच्छ्रमाचरेत् कर्पूरादेतदर्थस्यादिने
हिंग्वादिविक्रयेतिलानांविक्रयंकृत्वाप्राजापत्यंसमाचरेत् धर्मार्थंक्रिमिजातांश्चयत्नार्थंविक्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यंत्यजेत् स्त्रीपतादिवर्णानि कृष्णादीनि तथैवच विक्रयेत्पट्टसेमेलेषांगर्गस्यवचनंतथा गोचिक्र
यंनरः कृत्वालाभार्थंधनमोहितः प्राजापत्यंप्रकुर्वीतगजानामेदवंस्मृतम् खराश्वाश्वतराणांच दा
सीणांच विक्रये परकं तत्रं कृच्छ्रौनतु तामंद्विगुणंचरेत् नारीणांविक्रयंकृत्वाचरेच्चांद्रायणव्रतम्
द्विगुणंपुरुषस्यैवव्रतमेणनाकृच्छ्रमेणनाकृच्छ्रमेवसमाचरेत् मायानानीतिशास्त्राणांप्राकृतानांतथै
वच सर्वासामेवविद्यानांपर्णेकृच्छ्रंसमाचरेत् प्राणिनः पुष्पसोमविक्रयीतप्तकृच्छ्रंकुर्यात् आर्द्रौ
षधिमूलफलचर्मवित्रविदलतुषकपालकेशनखास्थिगोरसपिण्याकतिलतैलविक्रयीप्राजापत्यम्
श्लेष्माजतुमधुक्षिष्टशाखपुक्तित्रपुसीसकक्षलोहोदुंबररवड्गपात्रविक्रयीमहासांतपनम् श्लेष्माच्च
र्मविकारःलोहेदृढकइतिप्रसिद्धः मांसलवणलाक्षादीरविक्रयीचांद्रायणंकुर्यात्तंतंचन्यूनस्योपन
येत् शाकः धारयित्वातुलांवक्रांविषमंकारयन्नचणिक् सुरालवणमद्यानांकृत्वा क्षीरस्यविक्रय
मूलाक्षायाश्चैवमांसस्यकुर्यादर्धमहाव्रतम् विक्रेताप्राणिनामक्षंतिलस्यचतथाचरेत् नत्वन्यस
विषयमेतत् महाव्रतंद्वादशवार्षिकम् एतानिविशेषप्रायश्चित्तानि सर्वोपयातकसाधारणप्रा
यश्चित्तैर्विकल्प्यमानानिजातिगुणानुबंधाद्यपेक्षयाव्यवस्थापनीयानि अथपरिवेदनप्रायश्चित्ता
नि तत्रवशिष्टः परिवित्तिः कृच्छ्रद्वादशरात्रंचरित्वानिर्विशेत्तंचोपयच्छेत अकृतविवाहोग्रजो १२३
नुजेनप्रागात्मनोविवाहंकुर्वीतात्तिक्रांतः सपरिवित्तिः सत्वकृच्छ्रद्वादशरात्रंप्राजापत्यंचरित्वानिर्वि

शेतोद्वयहेतत्तंत्वकृनोद्यसापूर्वंपरिणीतांतेनदत्तामुपयच्छेत्तस्वीकुर्यादितियावत् तस्यैवसान्नाय्यंना
नुजस्य अग्नाग्नीयत्वात्तद्विवाहस्यनाग्नेयत्वंचाग्नीयविवाहजन्यम् किंच परिवेदानःकृच्छ्रातिकृच्छ्रौ
चरित्वा तस्मैदत्त्वापुनर्निर्विशेत अयमर्थः अनुज्ञोमुक्रमेणविवाहमाचरन्परिवेदानउच्यते
सकृच्छ्रातिकृच्छ्रौवक्ष्यमाणलक्षणौचरित्वा ज्येष्ठायतस्मैमुक्रमोढादत्त्वापुनर्निर्विशेतान्पासुकृहेदि
ति एतच्च देशांतरव्यवस्थितेज्येष्ठेकृतविवाहेसतिवित्तोत्पत्तेरविवदने अतिनिर्गुणेवाज्येष्ठेद्रष्ट
व्यम् अल्पत्वात्प्रायश्चित्तस्य यत्रतुगुणवतिज्येष्ठेबुद्धिपूर्वंकंपरिवेदनंज्येष्ठेनवार्यमाणः करोति
तत्राहहारीतः ज्येष्ठेनिर्विष्टेकनीयान्निर्विशमानः परिवेत्तापरिवित्तोज्येष्ठः परिवेदनीकन्यापरिदा
यीदातापरिकर्त्तीयाजकः सर्वेतेपतिताः संवत्सरंप्राजापत्येनकृच्छ्रेणापरयेयुः समाप्तेदेतांकन्या
ज्येष्ठायोपादयेयुः तामुपनयन्कनीयान्नन्यथानिर्विशेत एवंधर्मानलिप्यतेऽति निर्गुणेज्येष्ठेषु
द्विपूर्वकेपरिवेदनेशाखआह परिवित्तिः परिवेतायायाचपरिविद्यते अतिकृच्छ्रंचरेत् दातोहोता
चांद्रायणंचरेत् यत्तुशाखेनोक्तम् परिवित्तिः परिवेत्तावत्संवत्सरंब्राह्मणंगेहेषुनेतंचरेयातामि
ति तदारण्यपरिवेदनेऽग्नेयपरिवेदनेसतिद्रष्टव्यम् नैदाहानन्वतापिपर्यंतेनकार्यम् तपस्वाम्
यत्तुसुमंतुनोक्तम्परिवित्तिःपरिवेत्तृकन्यादातृयाजकानांद्वादशरात्रंसकृच्छ्रपानंब्राह्मणतर्पणंच तो
पुनर्चुवमित्याचक्षत्तेत्रयश्चैनामनिगृह्योदितहोत्रियाघृत्वंतवालक्ष विषयम् प्रवेत्तःपरिवित्तिः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

परिवेत्तृपर्योहितधान्त्रेदिधिषूपतीनांप्राकतंसंवत्सरंव्रतचर्यंव्रतहव्रतम् वसिष्ठः दिधिषूपतिःकृ
च्छ्रादशरात्रंचरित्वानिर्विशेतउद्वहेत् कथमित्यपेक्षितमाह तांचोपयच्छेतेति तांकनिष्ठामग्नेर्दि
धिषुसंज्ञितांतत्यजेनादत्तामुपयच्छेत परिणायेदित्यर्थः अग्न्याधेयेदिधिषूपतिःकृच्छ्रातिकृच्छ्रौचरित्वा तस्मैद
त्त्वापुनर्निर्विशेत तस्मैदिधिषूयतयेतांकनीयसीदत्त्वापुनर्निर्विशेत् अन्यांपरिणायेदित्यर्थः
अत्यंतासमर्थस्यज्ञानादिनिमित्तेनतत् अथनक्तादध्ययनादेः प्रायश्चित्तम् तत्रव्रतमुच्चर्च
नंपिवेदित्यनुवर्त्तोविष्णुः व्रतकाध्यायंकृत्वानक्तकाध्यायितस्यकथा अनुयोगप्रदानेनत्रीप
द्मानियतःपिवेत् अनुयोगोधश्चोर्धंधनार्थंवा सम्यगधीयानस्यनसम्यगधीषेइत्यादेपः तथा
चस्मृत्यंतरम् कृत्तानुयोगानध्येतुःपतितान्मनुरब्रवीत्इति ज्ञातातपः व्रतविक्रयानुयोगेषुच
तुर्विंशतिव्रतरूपाणिदद्यात् व्रतरूपंवेदपुराणम् अस्यापिसामान्यप्रायश्चित्तैः ज्ञात्साध्ये
तोविकल्पः प्रसंगादन्यदपिकथ्यते तत्रनारिष्टःपतितश्चंडालशवश्वावणीत्रिरात्रंवाग्यताभ्र
ष्टंतआसीरन् सहस्रपरमंवातदन्नपस्यंतःपूतास्तवंतीतिविज्ञायते शवश्वावणंशवसन्निधावध्य
यनं यावद्व्रतपतितादिसंनिधावधीतं तावत्सहस्रपरमंसहस्रसंवत्सरपरमायथानवतितथात्यस्यंतः
पूयंतेइत्यर्थः अथमहापातकतदतिदेशमव्यतिरिक्तपरदारगमनप्रायश्चित्तानुच्यंते तत्रशंख:
वैश्यीयामवकीर्णः संवत्सरंव्रतचर्यंत्रिषवणमनुतिष्ठेत क्षत्रियायांद्वेवर्षेत्रीणिव्रतेपंवैश्या १२८

वच्छूद्रायाम् अत्रव्रतचर्यंव्रतहत्याव्रतात्मकम् तथाचापस्तंबः सवर्णायामन्यपूर्वायांसकृत्सनि
पातेपादःपतत्यपदिशत्येवमन्यासेपादश्चतुर्थंसर्वमिति अत्रचव्रतहव्रतंप्रकृतम् अतिदेशादे
वत्रिषवणप्राप्तौपुनस्त्रिषवणविधानमरण्यवासादिधर्मांतरनिवृत्त्यर्थम् त्रैवार्षिकंचस्त्रीक्षत्रियव्रत
मसंबंधिपत्न्यभिगमनेद्रष्टव्यम् यदाहगौतमः द्वेपरदारेत्रीणिस्त्रीक्षत्रियस्यद्व्यब्दमेवोत्सर्गेयथा
स्थानेगमयेदिति तथादत्तद्व्यब्दमुत्सृष्टव्यम् यदीयंतत्रगमयित्वंएवंद्विधामेवक्षत्रियस्यागृहतः
त्रीणिव्रतमस्यद्वे वैश्यंवैश्यस्यत्रीणिक्षत्रियस्यद्वेव्रतमस्यत्वेकंकल्पम् सवर्णःमातृष्वस्रेयीन
गिनीस्वस्रीयांपितुरेवच मातुलस्यसुतांगत्वाचरेच्चांद्रायणव्रतम् मतिपूर्वकामाभ्यासेएतत्र अमति
पूर्वकेतुसकृज्जमनेमनुराहपितृष्वस्रीयांभगिनीस्वस्रीयांमातुरेवच मातुश्चभ्रातुरप्यांचगत्वाचां
द्रायणंचरेदितिभगिनीशब्दःपितृष्वसीयादिसमानाधिकरणः यतोनंतरमाह एतासिसुभार्यार्थे
नोपपद्येतबुद्धिमान् ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतंतिह्युपयन्नधइति ज्ञातित्वंसापिव्रात्यक्षत्रपैतृष्व
सेयीप्रभृतीनांयथानवति तथोक्तंविवाहकरणे सवर्णःमातुलानींसनाभिंचसुतांमातुः सना
भिकीम् एतागत्वास्त्रियोमोहात्परांकेनविशुध्यति एतदमतिपूर्वकमत्यंतगुणवत्सऊमनेवीर्यो
त्सर्गात्प्राङ्निवृत्तौद्रष्टव्यम् सनाभिर्भगिनी विषयांतरेतुउत्तरव्रतमाहमनुः गुरुतल्पव्रतंचु
याद्वृत्तः सिक्तास्वयोनिषु सवर्णः पुत्रस्यचस्त्रीषु कुमारीषुत्वजानुचेति यमोपि पितृष्वसास्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सा मातास्वसीयं मातृष्वसासुता मातुलानी सुतापृष्ठस्पर्शं त्वासङ्गः यतेद्विजः एताश्चान्याश्च सततं नियतात्म
विर्जयेत् एतैरगम्यागमनेसङ्गः यतति वैद्विजः तथाक्लेदतियोमोहाद्गुरुतल्पेनदुष्यते शिश्नस्योत्क
र्त्तनंकृत्वाप्राणान्तानगेष्वनि गुरुतल्पादुदक्शिरसंचवसिष्ठः आचार्यपुत्रशिष्यनार्यासुचैवं स्वतयोनि
ष्वृतथा गुर्वीसखीगुरुसखीनवपान्नांपतितांत्यक्त्वाकृच्छ्रंचरेत् कृच्छ्रादर्धंचरेत् विधिरमतिपूर्वंहीनवर्णपुंश्चल्यादिदुष्टस्त्रीगमनेद्रष्टव्यः गुर्वीगुरुनार्यानवपत्नीकुमारीवैधा
यनः मातृष्वसापितृष्वसानागिनीनागिनेयीस्नुषामातुलानीसखीत्यगम्याः अगम्यानांगमनेकृच्छ्रति
कृच्छ्रोद्वायणमितिसर्वप्रायश्चित्तिः अगम्यागमनेमहाव्रतविधानेनाब्दंचीरवासाब्रह्मचारीप्राजापत्यं
नाचरेत् सर्वप्रायश्चित्तिरमतिपूर्वकेसकृदमनेकृच्छ्रादं तस्मिन्नेव सान्तापेमरणेतिकेवचनान्नरविहितमहाव्रतंत्रयोदशात्रतम् संवर्त्तः गुरोर्दुहितरंगत्वास्वसारं
पितुरेवच मातुलस्यसुतांचैवचरेच्चान्द्रायणाव्रतम् गुरुतल्पोपचारिकः उपाध्यायदिः पितृष्वसा
हीनवर्णां तथा पितृव्यनार्यागमनेत्वात्मनार्यागमेतथा गुरुतल्पव्रतंकुर्यान्नान्यानिष्कृतिरुच्य
ते एतत्पितृव्यनात्रेयोत्यनेतत्वेसतिद्रष्टव्यम् यद्येतेचोपपातकेतारशतिस्मृत्यंतरात् वसिष्ठः त्रयो
णश्चेद्ब्राह्मणादानान्निप्रेद्वापूर्वकमनिगृह्यनिवर्त्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रंनिवर्तधर्मणोतिकृच्छ्रः निवर्त्त
धर्मकर्मानिहोत्रंत्यस्मात्सनिवर्त्तधर्मकर्मातस्यदारानित्यर्थः संवर्त्तः सविनार्यासमारुह्यश्वश्रूंवा

१२५

स्यालिंवातथा अहोरात्रोषितोभूत्वातप्तकृच्छ्रंसमाचरेत् अबुद्धिपूर्वकमसकृदमनेएतत् स्यालिंवा
र्यागिनीम् पितृव्यार्यासमारुह्यमातृवर्जंद्विजाधमः नागिनीमातुरंश्चस्वसारंचान्यमातृजास्त्रि
स्त्रियोगत्वातप्तकृच्छ्रंसमाचरेत् कुमारीगमनेचैवत्रैमेवद्विनिर्दिशेत् अबुद्धिपूर्वकमस
कृदमनेएतत्पितृव्यार्यामाता हीनवर्णांविद्युताच आह्मात्रेयास्वस्रास्वस्रान्यमातृजाहीनवर्णांवि
तिद्रष्टव्यम् आहचेतिवचनात् वीर्यात्सगोत्रादुद्धृत्यावेतत् सुमंतुः समानार्षेयार्यागमनेकूष्माण्डैर्हो
मस्त्रिरात्रमुपवासश्च वैधायनः सवनस्थांसमारुह्यात् जायास्नुषामपि अत्रसांतपनंकृत्वा
रेच्चान्द्रायणव्रतमिति पूर्वत्रसवनस्थव्यतिरिक्तासुकामकारेद्रष्टव्यम् तथापितृव्यात्सार्यांश्चन
गिनीमातुरेवचस्वस्रमासपुत्रांश्चैतप्तकृच्छ्रद्वयंचरेत् निरुद्यंधस्यैतत् तथा भ्रातुरेवंगनिष्ट
स्यार्यांगत्वाकामतः कुर्यात्सांतप्तनंकृच्छ्रंचान्द्रायणमथापिवा दशतीविषयमेतत् तथा गत्वा
तुमातुः स्वस्त्रेयीपितृव्यवनयांतथा तत्सकृच्छ्रंप्रकुर्वीतत्रयंत्तत्सुतासुच गुरोर्दुहितरंगत्वाप
राकृंतुसमाचरेत् नागिनेयींद्विजोगत्वाचरेच्चान्द्रायणद्वयम् गुरुस्त्रीचार्यः हारीतः चंडालीपुष्क
सींव्याधीस्नुषांतथागिनीसखीम् मातुःपितुः स्वसारंचनिःक्षिप्तांत्रारणागताम् मातुलानीस्वसारंच
सगोत्रामप्याहिंस्रतीम् शिष्यनार्यागुरोर्नार्यागत्वाचान्द्रायणंचरेदितिसकृदमतिपूर्वकेनिरुद्यंधक
स्त्रियामनिवृत्तायामतत्र स्नातस्तयः कन्याद्वयीं प्राजापत्यंचरेत् कन्याद्वयीं अबुद्धादिनाकृत्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

योनिदानकारोसंवर्त्तः शूद्रांतु ब्राह्मणोगत्वामासंमासार्धमेववा गोमूत्रयावकाहारस्तिष्ठेत्तत्पापमोचनः म
तिपूर्वकेतुगमनेगोमूत्रयावकाहारोमासंतिष्ठेत् अमतिपूर्वकेतुमासार्धकम् क्षत्रियात्वधवैश्यावा
गच्छेद्यः कामतो हितः तस्यसांतपनंकृच्छ्रंचैवत्तत्पापमोचनम् विप्रास्वजनांगत्वाप्राजापत्यंसमा
चरेत् अस्वजनांमातपितृत्यदासंवत्सरम् एतच्छ्रोत्रियभार्यायामाग्न्यपर्यंतेसकृन्मनेदृष्ट
व्यम् गोगमेतुनरः कुर्यात्कृच्छ्रंचांद्रायणंतथा विप्रः ब्राह्मणस्यक्षत्रियागमनेसानुबंधेअनिच्छ
त्यांगोघ्रप्रायश्चित्तम् वैश्यागमनेचांद्रायणम् शूद्रागमनेसांतपनं गोघ्रप्रायश्चित्तंतुत्रैमासिकंच
मः ब्राह्मणोब्राह्मणीगत्वाद्विजेदद्यान्मृगाजिनम् क्षत्रियायांधनुर्दद्याद्वैश्यायामायसीशिलाम् शू
द्रांगतेनविप्रेणोदकुंभः प्रदीयते त्रिरात्रोषितः स्नात्वादद्यात्संमार्जनीतथा इदमत्संतानिय
तानांब्राह्मणादीनांगमने क्षत्रियः तिर्यग्योनिषुगोवर्जेसचैतत्स्नात्वौषधिजारंदद्याद्गोघ्नः प्रायश्चित्तं
हरासमर्थविषयमेतत् क्षत्रियः गोष्ववकीर्णः सवत्सरंप्राजापत्यंचरेत् गोष्विति वक्तव्यनात्सान्य
सगमनेएतत् हारीतः अनिच्छतांतुपत्यपरदानघोषणान्वाइदमापः प्रवहेत्यंतर्जलेऽष्टशतं
जप्त्वातिलाढकं ब्राह्मणायदद्यात् अनिच्छतांविच्छतां आपत्संभः दारव्यतिक्रमेखराजिनंवहे
त्तीपरिधायदारव्यतिक्रमिणेनिर्लांगिनेनिर्दांदे। होतीसन्नागारणिचरेत् सावत्तिः षण्मासान् त्रि
वार्षुनर्त्तव्यतिक्रमेकृच्छ्रंद्वादशरात्रंन्यासस्तावंतकालम् सानुबंधेमतिपूर्वेन्यासेप्रायश्चित्तद्वि

यमिदम् चतुर्विंशतिमतात् कन्यास्यामनिजातस्त्रीणिवर्षाणिचतुर्थसमयेनक्तं दत्तवत्यामनिजातोवपत्या
जनितापत्यवपत्तीचांत्यपरिणीताशूद्रः मनुः चांडालांत्यस्त्रियोगत्वाचुक्रोचप्रतिगृह्यच पतत्यज्ञानतोविप्रोज्ञा
नात्साम्यंतुगच्छति साम्यंचसतिप्राणांतिकमेवप्रायश्चित्तम् आहचोशनाः अंत्यजेनतुसंपर्केनोजनेमैथुनेकृ
तेप्रविशेज्ज्वलंप्रदीप्तेवोमृत्युनासविशुध्यति यत्तुतेनैवोक्तम् यःकरोत्यब्दरात्रेणवपत्तीसेवनंद्विजः तद्रूप
मुपनिषत्यंत्रिर्निर्वपेद्व्यहेतीति तज्ज्ञानादेकरात्रिपरिमितन्यासे ततश्चज्ञानात्साम्यंतुगच्छतित्यनेकरा
त्रपरिच्छिन्नन्यासविषयम् वपत्यत्रचंडाली अस्मिन्नेवविषयेगौतमोप्याह अंत्यावसायिनीगमनेक
च्छ्रः यत्त्वमत्याहादशरात्रइतितेनैवोक्तं तदनिकृतेस्त्रियाप्रतेद्रष्टव्यं अज्ञानतः सकृन्निवृत्तौतुव
शिष्टः द्वादशरात्रमज्ञतोद्वादशरात्रमुपवसेदश्वमेधावभृथंगच्छेत् एतेनैवचंडालीविवाहेद्रष्टव्यः
विप्रः चंडालीगमनेतत्साम्यमाप्नुयात् अज्ञानतश्चांद्रायणंकुर्यात्पूर्वेणसमानविषयम् अत्रैवविष
येसंवर्त्तआह चंडालीतुद्विजोगच्छेत् कथंचित्कामतोहितः त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुद्ध्येतुप्राजापत्यानुपूर्वकैः पु
क्कसीगमनेश्रेष्ठः कामतोऽकामतोपिवा कृच्छ्रंचांद्रायणंचैवप्रकुर्यात्तायमोचनम् अकामतः कृच्छ्रं का
मतश्चांद्रायणम् कृच्छ्रातिकृच्छ्रचांद्रायणंउक्तंवोधायनः एतेनचांडालीव्यवायोव्याख्यातः अतिकृ
च्छ्रपूर्वकामन्यासविषयमेतत् संवर्त्तः तंत्रीशौल्किकीचैवरजकीवेणुजीविनीम् गत्वाचांद्रायणंकुर्या
त्तथाचर्मोपजीविनीम् अकामतोन्यासविषयमेतत्रजकव्याधशैलूषवेणुचर्मोपजीविनीम् का

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मतल्पयदागकृत्कुर्याच्चांद्रायणव्रतम् अत्रिः नटनर्त्तकगोधर्वगायनगोधिक्रास्तमधुपमद्यवेनवुशी
लवाद्रिमिडशाकक्रीनोजनुकूवारावाल्लीकशौडगात्रादीनामनोज्यानामप्रतिग्राह्यानंचुक्ताप्रतिग्रह्यच
स्त्रीगमनेरहस्यरहस्यप्रकाशेप्रकाशंचरेत् रहस्येतप्तकृच्छ्रंउच्चरेद्विप्रःसमाहितः प्रकाशेचैदंवकुर्यी
त्सकृत्वाद्विजोत्तमः रहःपापेत्वविज्ञातेचरेत्तांतप्तनानरः विज्ञातेतप्तकृच्छ्रंवाएषाएवविधिःसदागर्ह
कृत्वात्यजातानाचरच्चांद्रायणव्रतम् चंडालांगर्नमारीप्पुठुत्तत्प्रव्रतंचरेत् अज्ञातविषयमेतद्र
जकश्चर्मकारश्वनटोवुरुडएवच वैवर्त्तमेदनिल्लाध्रःसप्तैतेअत्यजाःस्मृताः एषांचुक्तास्त्रियोगत्वापी
त्वायः प्रतिग्रहेच स्नानात्कृच्छ्रमुदिष्टमज्ञानाद्वैदंवद्वयम् संवत्सरात्प्रागत्यंतात्न्यासएतत्र आ
पस्तंबः म्लेच्छीनटीचर्मकस्त्रीरजस्वलीचुरुडीतथैतासांगमनकृत्वाचरेच्चांद्रायणव्रतम् कामतोन्यास
एतत् हारीतः कैवर्त्तीधनिनोवैवयाश्चान्याश्चात्यसंज्ञकाः कामतस्तुवसन्द्विप्रएतानेवसमाचरेत् द्वे
मासौतैलपन्नदोषद्वौमासौयवयावकैः द्वौमासौयंचगव्येलषएमासंश्चरितव्रतः एवंशुद्धिमवाप्नोति
प्रायश्चित्तानुरोधतः संवत्सरात्प्रागत्यंतान्न्यासएतत्र ऊर्ध्वंतुमरणांतिकम् आपस्तंबः चंडालमे
दश्वपचकपालव्रतचारिणम् अकामतस्त्रियोगत्वायराकव्रतमाचरेत् कामतस्तुप्रसूतौवातत्समो
नात्रसंशयः अकामतःप्रवासात्कामतोगमनन्यासात्तत्समः कामतोयोनिगंचुंडालीशूद्र 129
संमतम् प्रायश्चित्तंत्रयंतस्यकृच्छ्रत्रैवार्षिकंस्मृतम् न्यासेगमनेचैतत् हीनवर्णगतोविप्रोन्या

लणोयोनिगंहति सकुर्यात्तुविशुद्ध्यर्थंकृच्छ्रंसंवत्सरंद्विजः इदमकामतोन्यासे उत्तानःगमनेतुव्रतंकुर्याद्ध
नेतद्विगुणंचरेत् अथस्त्रीणांव्यभिचारेप्रायश्चित्तानितत्रमनुः विप्रदुष्टांस्त्रियंभर्त्तानिंद्यांदद्यादधमांनि
र्त्यसः परदारेषुतच्चैनांचारयेद्व्रतम् तत्रचप्रायश्चित्तार्हमहतिस्त्रियोरोगिणंएवंवयस्थांप्रानादरणी
यांतस्यास्त्रीपुरुषसाधारणव्रतोपदेशविषयत्वादयंपुनरसाधारणतिशयः अतएवाहबृहस्पतिःयस्तु
सःपरदारेषुसमानेषुव्रतंचरेत् व्यभिचारात्तुभर्त्तुः स्त्रीतदरोषसमाचरेत् इतिसमानेषुसवर्णेषु
इच्छापूर्वंव्यापारेणतत् अनिच्छापूर्वंकेवलमेवाह अनिच्छंतांतुयोभर्त्तापुंस्तांधारयेद्गृहे मलिनो
गीमधःशय्यांपिंडमात्रोपजीविनीम् कारयेन्निष्कृतिंकृच्छ्रंपराकंवासमागताम् सामर्थ्यापेक्षोविकल्पः
समेनसवर्णेनागतंसमनागतोमित्यर्थः हीनवर्णेयंतुक्तायात्याज्यावाप्यधवानवेत् बुद्धिपूर्वंकेतुगा
र्हपर्यंतेक्षत्रियवैश्यगमनेत्याज्यावंशूद्रगमनेवध्या वधोत्रनासादिकर्त्तनम् विष्णुः सकृदुष्टा
स्त्रीयपुरुषस्यपरदारेव्रतंचरेत् मनुः साचेत्पुनः प्रदुष्येत्तुसद्योनोपमंत्रितम् कृच्छ्रंचांद्रायणं
चैवतदस्याः पावनंस्मृतम्षण्मासानुवर्त्तोव्यासः स्त्रियास्तुनत्वेतन्नैकरात्रादशरात्र्यास
स्तावंतंकालम् कामतोन्यासविषयमेतत् उशनाः व्यभिचारिणीभार्यांकुचैलवत्यनिवर्त्ताधिका
रांचांद्रायणंप्रजापत्यंचाचारयेत् मनुस्तुकृच्छ्रसहितंचांद्रायणंसामर्थ्यंचांद्रायणमात्रम् बलात्कारो
यत्रोक्तोविषयः प्राजापत्यः तथाचसंवर्त्तः बलात्प्रमथ्यचुक्रोचेदत्यमानेनचेतसा प्राजापत्येन

शुद्धिस्यात्तस्याः पावनंपरम् अत्रासामर्थ्येऽप्यङ्गग्राहवलेनब्राह्मितानीसवर्णेनब्रह्मचर्यवत प्रायश्चित्तं
त्रिरात्रंवैतस्याः शुद्धिः समादिशेत् प्राकृतंब्राह्मचर्यंवर्षचरादित्यधिकारेगौतमः स्त्रीचानिचारिणीयुक्ता पिंड
तुलनेत सचेत्पुनः प्रदुष्येदित्यनेनमानवेनसमानविषयमेतत्स्यंवर्त्तः यदिवैश्यस्त्रीगछेत्क्षत्रियंवैश्य
मेवका गोमूत्रयावद्रेमासान्तदर्धाच्छुध्यति वैश्यगमनेमासात् क्षत्रियगमनेमासाद्ब्राह्मणः
शूद्रसंपर्केकृच्छ्रंचित्तमुपागते चांद्रायणेनशुद्धिः स्यात्तदस्याः पावनंपरम् बलात्कारविषयमेतत् च
हत्वाचेताः विप्राशूद्रेणसंगम्यवसेत्तस्मात्प्रसयते प्रायश्चित्तंस्मृतंस्यात्कृच्छ्रंचांद्रायणत्रयम् चांद्राय
णेद्वे कृच्छ्रेविप्रायावैश्यसंगमेशूद्रंगत्वाक्षत्रियंतु कृच्छ्रंचांद्रायणद्वयंचांद्रायणंसकृच्छ्रंचरेद्वैश्यसंग
मे शूद्रंगताचरेद्वैश्यकृच्छ्रंचांद्रायणंतथा आनुलोम्येनविहितंकृच्छ्रपादाद्यरोपितमूपादाद्यरोपणं
दक्षाः ततश्चक्षत्रियायांविप्रगमनेकृच्छ्रः वैश्यायाः पादकृच्छ्रयम् शूद्रायायादः वैश्यायाः क्षत्रियगम
नेकृच्छ्रः एवंशूद्रायाः क्षत्रियागमनेवैश्यगमनेचकल्पम् चांद्रायणंसजातीयेपौनः पुन्ये सकृच्छ्रं
मू अंगुष्टमनेकल्पंतथैवाज्ञानसंगमेकृच्छ्रः पुन्यमत्यासः तत्रबुद्धिपूर्वकेसकृच्छ्रकम् अंगुष्टेनाविचारी
णीप्रति अबुद्धिपूर्वकेगमनेनकल्पम् परिषदाप्रायश्चित्तमित्यर्थः ऋष्यश्रृंगः वामिताद्यथात्येर्यासाकछ्रार्धं
समाचरत् अतर्वत्नीनवयुवतिः वामिताचात्ययोनिना प्रायश्चित्तं नैवकुर्याद्यावद्गर्भोजनिःसतः नप्रचारम्
हेकुर्यान्नचंगादिप्रसाधनम् नशयीतसमंनक्षीनवाचुंजीतकाधवैः प्रायश्चित्तंसतेगर्भे विधिकृदादिकं

१२८

चेत्तद्विरापसथवाधेचुंदधाद्विप्रायदक्षिणाम् वशिष्टःशूद्रश्चेद्ब्राह्मणीमनिगछेद्वैरोर्वैश्यित्वाशूद्रमत्रैप्रा
शूद्रमत्रैप्रास्येत् ब्राह्मणंश्चशिरसिवपनंकारयित्वासर्षिधान्यनग्नोगोरखरमारोप्यमहापथमनुसंप्राज
येत्पूतानवतीतिविज्ञायते वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमनिगछेत्क्षत्रियांहिंतद्वैवैवृषित्वावैश्यमत्रैप्रास्येत् ब्राह्मणंपा
शिरसिवपनंकारयित्वासर्षिधान्यनग्नोगोरखरमारोप्यमहापथमनुसंप्राजयेत् पूतानवतीतिविज्ञायतेरा
जन्यश्चेद्ब्राह्मणीमनिगछेत्सारथ्यंवैवधयित्वाराजन्यमत्रैप्रास्येत् ब्राह्मणंशिरसिवपनंकारयित्वा सर्षि
धान्यंउपनग्नंकृत्वाखरमारोप्यमहापथमनुसंप्राजयेत्पूतानवतीतिविज्ञायतेएषवैश्यराजन्यशूद्रस्य
वैश्यराजन्ययोःपूतानवतिप्रायश्चित्तयोगपानवतीत्यर्थः मनसान्मुनिचारेत्रिरात्रं यावत्क्षीरोदने
वाचुंजाना अधः शयीतःऊर्ध्वंत्रिरात्रादप्सुनिमग्नायाः सावित्र्यष्टशतेनशिरोनिर्जुहुयात् पूतानवती
तिविज्ञायते वाक्संवधेचैतदेवमासंचरित्वोर्ध्वमासादप्सुनिमग्नायाः सावित्र्यष्टसहस्रेणशिरोनिर्जुहुयात् पूत
पूतानवतीतिविज्ञायते व्यवायेनुसंवत्सरंघृतपटुंधारयेत् संगमयगर्तेकुशप्रस्तरेवाचुंजाना अधः
शयीत ऊर्ध्वंसंवत्सरादप्सुनिमग्नायाः सावित्र्यष्टसहस्रेणशिरोनिर्जुहुयात् पूतानवतीतिविज्ञायते
व्यवायेतीर्थगमनधर्मेऽप्यनिवर्त्तते धर्मेत्योधर्माधिकारेत्पः स्त्रीनिवर्त्तेतेचकारात्प्रायश्चितादपि संव
नः चंडालंपुक्कसंम्लेछंश्वपाकंपतितंतथा एतानात्वास्त्रियः स्प्रष्टाः कुर्युश्चांद्रायणव्रतम् अस्पृष्टवर्णस्त्रियः
चतुर्विंशतिमतात्र कश्चिद्ब्राह्मणीकुर्याद्विप्रस्यगमनेसति क्षत्रियस्यचरेत्कृच्छ्रंविशः सांतपनंस्मृतम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(304)
३
प्रा०च
प्र०प

ऋद्रस्यामनेचैवपराक्चसमाचरेत् अर्धत्वेषुसमाप्तेषु गोष्वेकमनीषिनिष्क्रीर्यदेपस्प्राङ्निवर्तो
सत्पाऽशूद्रादिसंगतानांत्रालणादीनांकृच्छ्रार्धादिप्रायश्चित्तचतुष्टयादर्धप्रायश्चित्तमित्यर्थः तथा वि
प्रगर्तेपराक्स्यात्क्षत्रियस्यत्वेदवम् विशस्तेवद्वर्तव्यंपराकेणसमन्वितम् शूद्रगर्भान्वेत्यागस्त्र
चांडालदर्शनम् चार्धकालं वणिक्रियायोलुसाधारणोपपातकप्रायश्चित्तमेवविशेषविहितानामना
वात् इदानींस्त्रीवधेवैश्यादिकंप्रायश्चित्तमाह दुर्वृत्तावत्रपविद्शूद्रयोषाः प्रमाप्यतु दृतिधनु
र्वत्सामविक्रमादद्याद्विशस्ये दुर्वृत्तास्वैरिणीं ब्रालणादियोषितोहत्वा यथावर्णक्रमंहत्यादिकंब्रालणा
यद्घात दतिश्चर्ममयंजलनंडम् धनुःप्रसिद्धम् वत्सोक्षगः हत्यादिदृत्यादक्षिणात्वेनदु वर्णमपि
दयम् तत्परिमाणंस्यानुबंधाद्यपेक्षयाकल्पम् मनुरप्याह जीर्णार्मुकवत्तावित्यथगद्याद्विशुद्ध
ये चतुर्णामपिवर्णानांनारीर्हत्वानवस्थिताः अनवस्थितास्तर्यनवस्थिताःनदुर्व्यभिचारिणीरिति
यावत् अंगिरः कोशेकपेयविप्रेवाब्रालणेपः प्रतिपादयेत् वधेधनुःक्षत्रियायावत्सोवैश्यावधेत्म
तः शूद्रायाश्चर्मवैवैश्यंहत्वाजलस्यशेत अस्यार्थः ब्रालणावधेकोशंचर्ममयंजलयानंकपेयरो
पकारार्थंब्रालणायवादद्यात् वैश्यायांहतायांनकिंचिद्दद्यात् किंतुजलस्यशेत अप्रदुष्टांस्त्रियंहत्वाशूद्र
हत्याव्रतंचरेत् अब्रह्मर्षेणदुष्टाप्रदुष्टाननवतीत्यप्रदुष्टाऽषदुष्टेतियावत् तांब्रालणादिस्त्रियंहत्वा शू १२९
द्रहत्याव्रतंषाण्मासिकं व्रतंकुर्यात् दशधेनूर्वादद्यात् अदुष्टावधेचशातातपआह षण्मासान्स्त्रीघातेप्रा

जापत्यंचरेत् अमतिपूर्वकेतुचांद्रायणम् व्यासःअक्रामतःस्त्रियंहत्वाब्रालणीवैश्यंचरेत् क्रामतो
द्विगुणंप्रोक्तंप्रदुष्टायांनकिंचन पुण्यंलोब्रानवाप्नोतिशूद्रगोयस्तुमानवेत् यतिघ्नीमथगर्भघ्नीत्ता
हिंसंकरकारिकाःयत्तुप्राचेतसम् अनर्तुमतीब्रालणीहत्वाकृच्छ्रंषण्मासान्चाक्षत्रियांहत्वाषण्मा
सान्मासत्रयंचावैश्यांहत्वामासत्रयंसार्धमासंवःशूद्रांहत्वासार्धमासंद्वाविंशतिदिनानिवेति त
न्निर्गुणंहतविषयम् अन्यत्सर्वंपुत्रकल्पेषुपूर्ववत्कृत्यः कामकारविषये उत्तरस्तद्विपरीतविषयः
यत्तुवशिष्टेनोक्तम् अनात्रेयीराजन्यहिंसायांराजन्यावैश्यहिंसायांशूद्रांम वं
त्सरमितितत्सहधर्मचारिणीविषयम् अत्रचशूद्रांहत्वासंवत्सरमित्यस्मरणहत्याप्रायश्चित्तमि
तिविशेषः अत्रैवविषयेहारीतोप्याह षड्वर्षाणिराजन्येप्रकल्पंब्रह्मचर्यमत्रीणिवैसार्धंशूद्रेक्षत्रि
यवद्ब्रालणीषुवैश्यवत्क्षत्रियायांशूद्रवच्चवैश्यायांशूद्रंहत्वानवमासानितिअंगिरास्तुविषय
विशेषमतातिरिक्तमाह आहिताग्नेर्द्विजाग्र्यस्यहत्वापत्नीमनिंदिताम् ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादक्षि
णांघ्रस्यैवच इत्युपपातकप्रायश्चित्तविषयम् स्त्रीवधविशेषमेवाह अनाहिताग्नेर्यपत्नीना
तथाविद्शूद्रयोषितं गोघातव्रतंकुर्याच्छूद्रायांचैवनित्यशः पौढीनसिःत्रिवर्षस्थानासनाच्यानत्तम्
श्रीयात्र गोघातकःशुध्यतिसंवत्सरंप्राजापत्येनवा प्रासंगिकंहिंसातरेपिप्रायश्चित्तमाह अस्थन्वतां
सहस्रंवातथानस्थिमतांमनःहत्वाशूद्रहत्याव्रतंचरेदित्यनुवर्तते अस्थिमतांमरुत्समनस्थिमतामनः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शकरं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं चरेत् अनश्नात्रापरिमाणत्वेन विवक्षितम् तेन शकटपरिपूर्तिपरिमि
तानामेतत् उलूखलपरिमाणातिशयेप्रायश्चित्तातिरेकः कल्पः अल्पवधेत्वनुवर्त्यति यत्तु मनुनोक्तम्
क्रिमिकीटत्वयोरत्पमधानुगतत्वोजनम् फलैधः कुसुमस्तेयमधेर्यत्वमत्यावहम् मत्तिनीन्नरि
णीयेषुतप्तः स्याद्यावकत्कल्पहम् तदुत्कर्षपरिमाणापेक्षयान्यूनपरिमाणेषुक्रिमिप्रभृतिषु नास्थिवि
षुद्रष्टव्यम् अस्थिमत्तश्चविशेषविहितप्रायश्चित्तरतः अत्रत्याः शूद्रहत्याव्रतंचषण्मासिकं व्र
तंहव्रतम् दशधेनुदानंवा अनस्थिकानांचकेषांचित्सहस्रसंख्याकानावधेशूद्रवधप्रायश्चित्त
मह यमः अतऊर्ध्वक्रमिकीटपतंगन्यूनदशमषकमक्षिकाणांसहस्रंहत्वाशूद्रधः कोविलषु
कक्रपोतबर्हिंजलकुक्कुटटिट्टिभनरवर्जरवंजरीटादीनांपुरुषनारवधेशूद्रवधः वैश्यवदित्य
त्रौशनसः अस्थिमतांसहस्रंहत्वा अनस्थिमतांअनुद्धरिचसप्रत्ययसाधुवधविषय
मेतत् वसिष्ठः अप्यस्थिमतांचसत्वानांगोमात्रंराशिंहत्वाकृच्छ्रंद्वादशरात्रंचरेत् किंचिच्च द
द्यात् अस्थिमतांचैकैकस्मिन् अस्थिमतामेकैकस्यवधेकिंचिद्देयमितिवक्ष्यति तस्यापवादमा
ह मार्जारंगोधानकुलमंडूकश्वपतत्रिणः हत्वाअहरहंपिबेत्क्षीरंकृच्छ्रंवायादिकंचरेत् मार्जारा
दीनामन्यतमवधेत्रिरात्रंक्षीरंपिबेत् वक्ष्यमाणंपादकृच्छ्रंवाचरेत् पतत्रिणोग्राम्यकुक्कुटादयएव १३०
वक्ष्यमाणमनुवादवशात् अमतिपूर्वकेचसहसनेएतत् पतत्रिभिन्नोक्तम् श्वानंहत्वात्रि

रात्रमुपवसेत् हत्वामार्जारनकुलंदुंडुभंजागरंणमन्यतममुपोषितः कंसंरनोजयित्वा लोहदंडंचद
द्यात्रिणंदद्यात् गोधोलूककाकचाषवधेत्रिरात्रमुपवसेदिति तत्वल्पापराधनिर्धनविषयम् यत्तु
मानवम् मार्जारनकुलोहत्वाचाषमंडूकमेववाश्वगोधोलूककाकशूद्रहत्याव्रतंचरेत् इति तत्काम
तोत्पन्नाभ्यासविषयम् यमः श्वनकुलसर्पमार्जारमंडूकविडकिकिदीविकगोधाग्रोलूककाय
समयूरयामचरकेकरशृगालपुरुषान्हत्वा एकैकस्यवधेशूद्रवधः पैठीनसिःकाकोलूककृकलासकृ
कवाकखरशृगालशशावहिणमेषकवक्रवाकहंसप्लवंगीनकुलमंडूकविडालश्ववधे एतेषामेकै
कस्मिन्शूद्रवद्धितकल्पः उनयमप्येतन्मानवेनसमानविषयम् यत्तुवासिष्ठम् श्वमार्जारमंडू
नकुलसर्पदहरमेषकक्रान्हत्वाकृच्छ्रंद्वादशरात्रंचरेत् किंचिच्च दद्यादिति तदमतिपूर्ववधाभ्यासवि
षयम् दहरः क्षुद्रः यत्तुमार्जारवधाद्यमनुनोक्तम् पिबेत्पयस्त्रिरात्रंवायोजनंवाध्वनोव्रजेत् उ
पस्पृशेत्स्त्रवंत्यांवास्तत्तुल्येवतंजपेदिति तद्धास्तवत्क्रीवेनसमानविषयम् त्रिरात्रमितिसंव
ध्यते लघुविष्णुः मार्जारसर्पनकुलश्वशृगालमूषकेषुच प्रमादाद्धननेद्वार्यः कृच्छ्रःपादोविशुद्धये कृ
च्छ्रपदः श्लक्ष्णविहालजातंत्वेतत्स्यात् रंगदोष्ट्राश्वस्त्रीवधेप्रायश्चित्तत्रालेणन्योनिवेद्यषड्रात्रोपोषितस्तिलां
तिलान्दद्यात् हारितः मर्कटश्वनकुलमार्जारजात्यपादवर्हिणमेषक्रव्यवधेगांब्राह्मणायदद्यात् अं
गिराः काकेनासेचणश्येचटिट्टिभेखंजरीटके यश्चागवितयाहत्यो तगवान्मनुरब्रवीत् मतिपूर्वकत्वा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

एतत्तुल्यं विष्णुः हयछागविक्रोडेषुगर्दभेषुचमाहणात् जात्यापत्यं धर्मेवेहप्रायश्चित्तंविधीयते सकृदमतिपूर्वकहननेएतत् गजनीलवधाः पंचसुक्रेवत्सोद्विहायनः खराजमेषेषु दशोदेयः क्रौंचेत्रिहायनः गजेहत्वानीलवर्णावृषः मांडाः पंच व्रालणेभ्योदेयाः शुकेपक्षिविशेषेहते द्विवर्षंवत्सोदेयः गर्दभछागमेषाणामन्यतमवधेदमानड्डान्देयः क्रौंचवधेत्रिवर्षोवृषः अनड्वान् शाकवस्पवोढागौ किंच हंसरूपेनकपिक्रव्याजलस्थलशिरवंडिनः नासंचहत्वादद्याद्धामक्रव्यादेतुवर्तिकाम् हंसादीन्हत्वागंविप्रायदद्यात् अक्रव्यादेतुमृगेहतेवर्तिकांचवत्सतरीदद्यात् क्रव्यमपक्षंमासंतद्यात्तिसक्रव्यात् व्याघ्रसृगालादिजलस्थलशब्दान्यात्तच्चारिणःपक्षिणोलेद्यपते शिखंडीमयूरःमनुः हत्वाहंसबलाकांचनद्रवहिणमक्रव्यानरस्पेनन्नाशौचस्पर्शयेद्व्रालणायगाम् क्रव्यादस्तुमृगान्हत्वाधेनुंदद्यात्पयस्विनीम् अक्रव्यादावत्सतरीमुष्ट्रं हत्वास्तुकलसम् चतुर्विंशतिमतार सिंहव्याघ्रहस्तिश्वादीश्चदुष्टान्हत्वाचदक्षिणांहत्वासरीसृपादींश्चदिनमेकमनोजनम् मत्स्यंचक्रकलासंचस्वामंडूकमेवच उपोष्यसप्तरात्रंचपंचगव्येनशुध्यति हंसंवकंक्रलोकाचसारिकांशुकतित्तिरिम् सारसंचाषनासादिहत्वाकृच्छ्रंसमाचरेत् क्रव्यादेतरक्रव्यागंगोधाणंहनेद्विजः सर्वेषांपक्षिणांचैवदिनमेकमनोजनम् १३१
उरगेष्वायसोदंडः पंडक्लीबपुंसीसकम् श्वेतेघृतघटोदेयः उष्ट्रेगुंजाह्वयेऽश्वकम् उरगेषुशरीसृपेषु

आयसोलोहमयःखननसमर्थोदंडोदेयः पंडक्लीबपुंसक्लीबपुंसीसकंच माषपरिमाणंदेयम् श्वेतेवराहेघृतघटोघृतपूर्णोघटोदेयः उष्ट्रेगुंजानलसमर्थोदंडोदेयः पंडक्लीबपुंसक्लीबपुंसीसकंच माषपरिमाणंदेयम् श्वेतेवराहेघृतघटोघृतपूर्णोघटोदेयः उष्ट्रेगुंजापरिमाणंसुवर्णंदेयम् हयेवधेकलत्रम् मनुःश्रेष्ठीकार्ष्णायसीदद्यात्सर्पंहत्वाद्विजोत्तमः पलालभारंयोमाषकंचैवसीसकम् पलालमधतधान्यंतृणम् तित्तिरौचतित्तिद्रोणंगजादीनामशक्तुवम् दानंदातुश्चेत्कलमेकंक्लमेषुशुद्धये तित्तिरौपक्षिविशेषेहतेतिलद्रोणंदद्यात् अष्टमुष्टिन्वेलिंचिलिंचिंचचत्वारिपुष्कलम् पुष्कलानिचचत्वारिआढकंपरिकीर्तितः चतुराढ्रोनषेद्रोणः खारीद्रोणास्तुषोडशः क्रथितंद्रोणमित्तिं यत्तुनिबंधत्वेनगजादिवधेशुद्ध्यर्थंदानंनशक्नुयात्कर्तुम् सगजादिवधेयापत्तयार्थंप्रतिनिमित्तंकृच्छ्रंकुर्यात् कृच्छ्रंसञ्चकृच्छ्रंप्राजापत्यसंज्ञेत्तत्रोविशेषतः तत्रगजादीनामधिकृदानसाध्योवधपापक्षयइतिप्राजापत्यासः कर्त्तव्यःनत्वेवएवप्राजापत्यःक्षिप्रमसमीक्ष्यकरणापत्तेः अथवाकृच्छ्रशब्दस्तपोमात्रेवर्त्तते तच्चनिमित्तस्यगुरुलघुनावानुसारेणगुरुर्लघुर्वाकल्पनीयम् अतएवचतुर्विंशतिमते हस्तिनंतुरगंवेडंमहिषोष्ट्रखरंहत्वाम् गोसंचसंवरंहत्वाचरेत्सांतपनंद्विजः संवत्सरंहस्तिनंतुरगंहत्वामहिषोष्ट्रंवापंतथा एषुसर्वेषुकुर्वीतसप्तरात्रमनोजनम् व्याघ्रश्वानंखरंमिहरोंचरक्रमेवच एतान्हत्वाद्विजःकुर्याद्व्रालणान्नोचभोजनम् सर्वासामेवजातीनांमराणांवननचारिणाम् अहोरात्रोषितस्तिष्ठे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

क्षेत्रजापत्यवैजातवेदसम् हत्वाहंसबलाकंश्वचवित्कारंतुवर्हिणः वानरस्येनजा त्वौचहत्वातिष्ठेत्प्रहंद्वि
जःटिट्टिभंजालपादंचमंडुकंछुछुंदरंचैवच एतान्हत्वाद्विजःकुर्यात्तप्तकृच्छ्रमनोजनम् जावालःहंसिने
तुरंगंहत्वाहिरण्यंगांतथैवंचमहासांतपनंकुर्याज्जन्यान्तेतथाहिरण्यंगांचेतिद्यादितिशेषःप
रशारःक्रौंचसारसहंसानांवकंकुछुछुंदयोस्तथामयूरमेषयोर्घातेमंडूकानांहिंसानांचश्वक्रयारा
वत्तस्यच श्वाटीटकस्यघातेतुशुध्यर्थंहनत्तोजनात्र चाषकाकफलोलूकानांत्रिरात्रंतिरिघातकः श्वे
तर्जलिंजनेसंध्येप्राणायामेनशुध्यति गृध्रश्येनबिडालानामुलूकानांचघातने अष्टरात्रंदिनंतिष्ठे
त्कालीमार्जारानःद्विजातिःसायंभोजनकालः हारितः काजिंगसत्रवधेत्रिरात्रंचांद्रायणंचरेत् वथा
पशुवधेप्राजापत्यम् त्रिरात्रोषितःमकटमार्जारजालपादबर्हिणामेकतमवधेत्रातलोपयोगादघा
त् विद्युःअनुक्तमृगवधेत्रिरात्रमुपवसेत् शरारुःपशून्हत्वातथाग्राम्यान्मासंकुर्याद्विचक्षणः
अदत्तानांतथादानेतदर्धंतुविधीयते हत्वाद्विजस्तथासर्पंजले शयविलेशयम् मासंकुर्याद्वत्स
णोव्रतमित्यन्वयः अपिच किंचित्साण्विवधेदेयप्राणायामस्त्वनाण्विके वृक्षगुल्मलतानांचछे
दनेजप्यमुच्यतम् अनुक्तस्यनिष्कृतिकस्यसाण्विकस्यवधेकिंचित्कार्षापणादिदेयम् निरण्विक
वधेतुप्राणायामः कार्यः अत्रसुमंतुः पूक्रामक्रिमषकमत्कुणपूतिक्रीटमात्वाहिकजलौकृगं १३२
वृक्षादीनामन्यतमवधेवानण्विमतांवधेप्राणायामः अण्विमतांपशूनांदेयः वृक्षादीनांछेदनेशू

कंशाखाजप्यम् गुल्माःकुब्जाद्यःलताअतिमुक्तकाद्यः अत्रमनुःफलदानंवृक्षाणांछेदनेजप्य
मुक्तम् गुल्मवल्लीलतानांचपुष्पितानांचवीरुत्पुष्पितानामितिगुल्मादिःसंबध्यते अपरिग्र
हीतेषुवृक्षादिछेदेतत् तत्रायंविधाकाष्ठंपुष्पंवायदिवाफलम् अपरिग्रहपरिग्रहीतारुक्षछेदन
मर्हति इतिदंडाधिकृद्दर्शनात्परिग्रहीतेप्रायश्चित्तातिरिक्तःकल्प्यते कर्षणाद्वृक्षछेदनेनदोषःय
दाहवशिष्टःपुष्पफलोपगान्पादयान्नहिस्यात् कर्षणेवृक्षणार्थेत्वेपहन्यादितियमः वृक्षलतागु
ल्मत्वक्छेदनेवृक्षवल्लूकःफलवतांप्राजापत्यम् नीलीवस्त्रंपरिधायनुक्तकालानार्हएवंत्रिरा
त्रंव्रतंकुर्यात्छित्त्वावृक्षंफलप्रदम् गुल्मलतास्तथा शाखःक्षत्रियस्तुरणेनष्टः प्रोक्तःप्राणाप
रायणपरायणः संवत्सरंव्रतंकुर्यात्छित्त्वावृक्षंफलप्रदम् नष्टःपलायितः व्रतमत्रगोस्त्रयाव
रोक्तत्वात् छित्त्वावृक्षमितिहानि शठोपभोगवृक्षछेदनविषयम् पुंश्चलीवानरखरैर्दष्ट
श्चाक्षादिवायसैः प्राणायामंजलेकृत्वाघृतंप्राश्यविशुध्यति पुंश्चल्यादिनिर्दष्टः स्नात्वाजलएव
स्थित्वाप्राणायामंकृत्वा घृतंप्राश्यविशुध्यति घृतप्राशस्त्वाहारात्तन्निवर्त्तकः तेषत्वात् आदिग्र
हणात्तृगोलादयोगृह्यंते यदाहमनुःस्वगोत्रादैर्दष्टोग्राम्यैःकृत्वाद्विरह्नि नराश्वोष्ट्रवराहैश्चप्राणा
यामेनशुध्यति अत्रसुमंतुःश्वसृगालमृगमहिषाजाविकखरकरननकुलमार्जारमार्जकछवव
कपुरुषदष्टानामापोहिष्टीयादिभिः स्नानप्राणायामत्रयंच एतच्चोपवासासमर्थविषयम् अंगिराः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्राह्मणो श्वनादष्ट्वाहं सार्धंत्रिवेत्सयः गृहस्थश्चेद्दिरात्रंचैकाहंयो त्रिहोत्रजाद नान्नेदूर्ध्वंतुदृष्ट
स्यतदेवद्विगुणंनवेत् स्यादेतत्त्रिगुणंवक्त्रेमत्तकेचतुर्गुणम् वसिष्ठः ब्राह्मणश्वनादष्टेन
दीर्घत्वासमुद्रगाम् प्राणायामशतंकृत्वाघृतप्राश्यविशुध्यति शिरसिदृष्टस्यैतत् पराशरः ब्रा
ह्मणीश्वनादष्टाजंबुकेनवृकेनवा उदितग्रहनक्षत्रेदृष्टासद्यःशुचिर्नवेत् जबुकः सगात्रः तस्यो
सव्रतायांसएवाह त्रिरात्रमेवोपवसेच्छुनादष्टातुसुव्रता सघृतंयावकंकृत्वाव्रतशेषंसमापयेत्
पुलस्त्यः रजस्वलायदादृष्टाश्वनाजंबुकरासनैः पंचरात्रंनिराहारापंचगव्येनशुध्यति प्राणाया
मसमर्थप्रत्याहमरीचिः तरक्षोणायदादृष्टः खरोष्ट्रनरवानरैः अग्नीन्दृष्ट्वाक्रयमाणान्सद्यःशुध्येत्
चिर्नवेत् तरक्षोव्याघ्रविशेषः एवंचदिवादृष्टस्यासायंकालादनोजनम् प्रातर्होमकालंयाव
द्रात्रिदृष्टस्यैतिगम्यते शंखः त्रिरात्रंतुव्रतंकुर्यात्पुंश्चलीदर्शनदूतःपुलस्त्यः व्रतस्थंतुश्वनादृष्ट
त्रिरात्रमुपवासयेत् सघृतंयावकंकृत्वाव्रतशेषंसमापयेत् अव्रतःसव्रतोवापिश्वनादृष्टोद्विजो
त्तमः गवांप्रस्रोदकस्नातोमहानद्यांश्वसंगमे समुद्रस्पर्शनाद्वापिश्वनादृष्टश्चिर्नवेत् बालवृ
द्धेहितेग्रामेश्वनादृष्टेब्राह्मणः वस्त्रप्रदक्षिणीकृत्यप्राणायामेनशुध्यति श्वसगात्रनखैर्दष्टोग्राम्यगो
नाथंसस्थापयेद्दोमहानद्यांप्राणायामशतंकृत्वा घृतंप्राश्यविशुध्येत्तु त्रिरात्रोपोषणेनवा
सुवर्णरजतास्यांवागवांप्रस्रोदकेनवा नवैर्वस्त्रनरैः स्नात्वाचतुर्निस्तुविशुध्यतीति ब्राह्मणीश्व

नादष्टोसोमेदृष्टिनिपातवेत् वेदविद्यारतस्नातःश्वनादष्टस्तुब्राह्मणः शतपर्यायमावर्त्यगायत्र्याशुद्धि
माप्नुयात् हिरण्योदकमिश्रंनाघृतंप्राश्यविशुध्यति शंखः नीलीकृष्णतोविप्रःश्वनादष्टस्तथैवच त्रिरा
त्रंतुव्रतंकुर्यात्पुंश्चलीदर्शनदूतः यमः शृगालसूकरखरैर्दष्टः स्वनरकुंजरैः एतैस्तुब्राह्मणोदृष्टोसि
रक्तमुपस्पृश्यहविष्यभोजयेद्ब्राह्मणान्पक्षयस्पृष्टाव्रतंचर्याधिकारे हारीतः श्वनादृष्टस्त्वह
मेकाहंसमुद्रगानंदीगत्वाप्राणायामशतंकृत्वाघृतंप्राश्यततःशुचिः एवमेवगोमायुमार्जारसर्पनकु
लमूषकैर्दष्टानाम् देवलः ब्राह्मणंतुश्वनादष्टंगायत्र्यष्टसहस्रानिमंत्रितंकृत्वातीर्थोदकेननवनिश्चतु
र्निःकलशैः स्नातः शुध्यति नदीसंगमेवावालकस्यास्यशक्तस्यवातत्रपितास्नात्वाध्यायन्मनसा
सर्वकार्याणिकुर्वीत पितुस्नानेसत्याचार्यः अनिमंत्रितंकृत्वादद्यात्स्थानमितिशेषः
अनुध्यायन्दोषनिर्घातंचिंतयन् पैठीनसि श्वनादृष्टस्यत्रिरात्रोपवासः विप्रगवेवासश्च नानु
विप्रस्यचेद्व्रणद्वारेप्रस्रवेच्छोणितंसनवेत्त्रिमितंघृतंसौम्यनिष्क्रांतंवचित्तस्यतु गवांमूत्रपुरीषेणत्रि
संध्यंस्नानमाचरेद्दधिक्षीरंघृतंपीत्वात्रिमिद्दष्टोविशुध्यति अधोनाभ्यांतुदृष्टस्यआपादाद्विनात्मज एव
तद्धिनिर्दिशेत्प्रायः प्रायश्चित्तरत्नेगार्ग्यिपनानिरूढांतरवीर्यदाचोत्पद्यतेत्रिमिः षड्रात्रंतुतदाप्रोक्तंप्राय
श्चित्तमनीषिभिः यदादशनैर्विरसिक्तंमयोविनतात्मजः कद्रूस्तत्राचरत्प्राज्ञःशुद्धयेविनतात्मजः पराशरः
गोमूत्रगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकम् त्र्यहंपीत्वात्वचंपीत्वात्रिमिर्दष्टोविशुध्यतिनिलात्वाकुत्वाचपी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रानश्नतः यमः सगोमूत्रक्षीरदृष्टः स्वनरकुंजरैः एतेतुब्राह्मणोदृष्टश्चिरकृतमुपस्पृशेत् दृ
विष्वंशोजयेदन्नंब्राह्मणाभ्यंचसप्तवा प्रसव्यंधिक्रारे हारीतः श्वनादृष्टत्वहमेकाहः समुद्र
गोनदीगत्वाप्राणायामशतंकृत्वाघृतंप्राश्यततः शुचिःएवमेवगोमार्जारसर्पनकुलमूष
कैर्दृष्टानाम् देवल.ब्राह्मणस्तुश्वनादृष्टोगायत्र्यष्टसहस्रानिमंत्रितं हृत्वातीर्थोदकेननवनिष्ठ्यु
र्निःकलशैः स्नातःशुध्यति नदीसंगमेवाकालकृत्याज्ञस्याशक्तस्यवाततत्र पितास्यानुध्यायन्मनस
सर्वकार्याणिकुर्वीत पितुस्तावेसत्याचार्यः अनिमंत्रिहृत्वादत्तास्यानमितिशेषः अनुध्यायन्
दोषनिर्घातंचिंतयन् वैठीनसिःश्वनादृष्टस्यत्रिरात्रोपवासः दिप्रभृतेवासश्च नानुविप्रस्यचेद्
एणद्वारेप्रयोणितसंनवेत्क्रिमिरुत्पद्यतेसोम्यनिष्कृतिंवक्ष्यामितस्यगवांमूत्रपुरीषाभ्यांत्रिसंध्यस्नान
माचरेत्तद्धिक्षीरघृतंपीत्वाक्रिमिदष्टोविशुध्यति अघोनाम्नानुदृष्टस्यआपोदद्भिर्नेतात्मजः एत
द्धिनिर्दोषंप्रायः प्रायश्चित्तंखगाधिप नानिकृंतंतरेवीर यदाचोत्पद्यतेक्रिमिः अशक्तौतत्रतूदाहृतंप्रा
यश्चित्तमनौषधिः यदादशतिशिरसिक्रिमयोविनतात्मजः कृच्छ्रंतत्राचरेत्प्राज्ञः शुद्ध्यविनत्ता
त्मजःपराशरः गोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिःकुशोदकम् त्र्यहंलात्वाचपीत्वाचक्रिमिदष्टोविशु
ध्यतिलात्वाकुत्वाचपीत्वाचेतिद्रोचित्पठति कृमिनिर्घातनंतेगमदिन्द्रानिसुघातितेकृच्छ्रंसंप्रकु
र्वीतशक्तत्पादद्याच्चदक्षिणाम् अंगिरः क्रिमित्राणादशैनेयंतेयनम् दक्षोदक्षिणाश्च द्राणाचोपवा

हेनश्वद्विर्दानेनचैवहि यंप्रदद्याद्दक्षंचैकंतथाविप्रेषुदक्षिणाम् फलपुष्पान्नरसजसत्त्वधातेघृताश्च
नःस्यादोषधिवत्थाछेदेदीरशीगोसुगोदिनम् यानिपलेषुवरप्रनतिषुपुष्पेषुमधूक्षुदिषु अन्नेषो
दनाद्योजायंतेसत्त्वानि तेषांधातेवधेदिनमेकंघृतास्नानःस्यात् घृतास्नानंचेतद्भजनकार्यंतपत्त्वात्
तथौषधीनांयाम्यारण्यानांवृथास्त्रीयप्रयोजनमंतरेणछेदनेदिनमेकंगवामनुगतःप्रयोव्रतःस्या
दमनुःअन्नाद्यजानांसत्त्वानांरजसानान्तुसर्वशाकफलपुष्पोद्भवानांचघृतंप्राश्यविशुध्यतिघृतस्त्वनु
वर्त्तते तथाकृष्टजानामौषधीनांजातानांचस्वयंवनेस्वथारंनेनुगछेदादिनमेकंपयोव्रतः वथारंनो
निःप्रयोजनछेदनम् किंच जन्मेधरेतएतान्पाप्मकरेन्नतोनुमंत्रयेत स्नानांतरंनुवोवीतथानामिक्
यास्रोत स्त्रीसंयोगमंतरेणाकामतःस्खलंरेतोः यन्मेधरेतइत्याभ्यांमंत्राभ्यामनुमंत्रयेत् ततः
शौचार्थंस्नानादिकुर्यात् विहितत्वाद्धानाशुचित्वमसीतिकल्पम् नदृष्टविषयम् अन्याश्रमिणांप्रा
यश्चित्तांतरविधानात् कामतस्तुरेतः स्कंदनेयमआह गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसःस्कंदनंचुविसहस्र
तुजपेद्वेत्यः प्राणायामैस्त्रिभिः सहेति दिन मयितेजइतिछायात्वादृष्ट्वानुनिवेजयेत् सावित्रीम
प्रुचोदृष्ट्वापतेवान्तेपिच आत्मीयांछायांप्रतिबिंबंवानिजलेदृष्ट्वा मयितेजइत्यादिमंत्राभ्यांस
नीयेप्रसिद्धंजपेत् अशुचौनुमंत्र पुरीषादौदृष्टे पाणिपादादिचापलेऽनवधानेवाकृते सावित्रीस
विन्नदेवतां प्रसिद्धामन्यंजपेत् मनुरसत्यवचनेसत्याचमनमाहसुप्त्वानुक्त्वाचदुष्ट्वाचसुप्तो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्नानं तानिच पीत्वापोध्येष्यमाणस्य आचमेन्नयतोपि सन्निति एतत्प्रायत्रीजपेनसमुच्चीयते कार्यन्नेदात् आ
चमनस्यहिशुचित्वं कार्यम् गायत्रीजपस्यचपापक्षयः यत्तुसंवर्तेनोक्तम्क्षुतेनिष्ठीवितेचैवदंतोच्छिष्ट
आन्ते पतितानाचमनाप्येदक्षिणंश्रवणंस्पृशेत् इति तदसामर्थ्याज्ज्ञानाद्वा आचमनासने
वेद्रष्टव्यम् एवंतावत्स्त्रीशूद्रविद्क्षत्रब्रह्मणेष्वपपातकविशेषेषु प्रायश्चित्तमुक्तं तत्रप्रसंगाद्वि
ध्यंतरेष्वपि तदनंतरवदादिछेदनेपितत्प्रसंगात्प्रायश्चित्तान्तराण्युक्तानि निंदितार्थोपजीवनलक्षणे
उपपातकसामान्योपदिष्टमेवप्रायश्चित्तम् नास्तिक्येतुयद्यपिप्रायश्चित्तविशेषोनोक्तः तथापिशास्त्रो
तरोक्तः संप्रदर्श्यते वसिष्ठः नास्तिकः कृच्छ्रद्वादशरात्रंचरित्वाविरमेन्नास्तिक्यात् तथानास्तिक्यवत्ते
स्यातिकृच्छ्रः नास्तिक्येनवर्त्तिजीवनंयस्यसनास्तिक्यवर्त्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारीमिथ्यानिरांसीति
तेपंचसंवत्सरब्रह्महनेदंचरेयुरिति पंचनास्तिक्रादयः संवत्सरंयावद्विप्रगृहेनेदंचरेयुरित्यर्थः
नास्तिको नास्तिक्यवर्त्तिरित्यनुवर्तोहारीतः पंचनखोन्मादकाराजलशयनान्यनुतिष्ठेयुः ग्रीष्मवर्षाहेमं
तेषितिऋतुत्रयात्मकंसंवत्सरात्तिप्रायेणैतत्सांवत्सरिकमेवव्रतम् संप्रतिव्रतलोपाख्यानकीर्त्तनानि
रूपणपूर्वव्रतप्रायश्चित्तमाह अवकीर्णीनवेऽत्वब्रह्मचारीत्युपक्रम्य गर्दभयज्ञमालभ्यनैर्ऋतंस
विशुध्यति ब्रह्मचारीनैष्ठिकइत्तरोवा योषितंस्त्रियंगत्वा अवकीर्णिसंज्ञोभवति तत्रचगत्वेति ब्रह्म
प्रत्ययान्क्रियानिवर्त्तोसत्यामवकीर्णीतिगम्यतेसोवकीर्णीनैर्ऋतंदेवतंगर्दभंयज्ञमालभ्यसुध्य

ति पापान्मुच्यते गर्दभेनमर्त्युमिष्ट्वाप्रध्वंसीत्यर्थःपशुशब्दप्रयोगोगुणात्पशुकृत्यप्राप्त्यर्थः अत्रचम
न्त्रः अवकीर्णीतुब्राह्मणेनगर्दभेनचतुष्पथे पात्रयज्ञविधानेननैर्ऋतंयजेतेतिनिश्चित्यहोमविधिवक्ष्ये
मानंततश्चसमित्यत्वाकृतेद्रुवेवक्षीनाजुहुयात्सर्पिषाकृतीःकामतोरेतसः सेकंव्रतस्थस्यद्विजन्म
नःप्रतिक्रामव्रतस्याधुर्धर्मज्ञाव्रस्वादिनः अत्रगर्दभस्यकाणत्वविशेषउक्तः तथापात्रयज्ञविधान
गणपरिशेषोक्तेतिन्नर्त्तव्यतायोगः प्रधानाहुतिनिश्च पूर्ववत्तायस्वाहेत्यादिनिचतुर्भिर्मन्त्रैराज्यहोमः रा
त्रिश्चद्वात्तः सकामावस्यायाः उक्तंहितितैत्तिरीयके योब्रह्मचार्यवकिरेदमावास्यायारात्रिमग्निप्रणीयोप
समाधायेत्यादि कामतोरेतसः सेकयोषितीव्याख्येयम् याज्ञवल्क्यवचनात् सर्वचैतत्कर्मारण्यंच
तुष्पथेगोत्रिब्रह्मचार्यौकार्यम् यदाहवशिष्ठः ब्रह्मचारीचेत्तिलयमुद्यपादरण्येचतुष्पथेगोत्रिब्रह्मचार्यौर
द्रोदेवतंगर्दभपशुमालभेत नैर्ऋतंवाचंनिर्वपेत्तस्यजुहुयात् कामायस्वाहा कामकामायस्वाहा
नैर्ऋत्येस्वाहा निर्ऋत्येस्वाहा रुद्रोदेवतान्यःस्वाहा इतिपशोरनावेचनंकार्यः तस्यचरोरुद्रदेवत्यकाम
यस्वाहेत्यादिनिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः प्रत्येकंजुहुयात् तदेवातिदिशति एतदेवरेतसः प्रयतोत्सर्गादिकास्व
प्रत्रतांतरेषुवासमवर्त्तनादिति एतदेवेत्यवधारणंहोमेनसमुच्चीयमानस्यसकावत्मीकस्यनिवार
णार्थः ततश्चयोषितिरेतोवन्निरस्तोब्रह्मचारिणः सांवत्सरिकेतयोपिप्रायश्चित्तंभवति यदाहमनुः ए
तस्मिन्नेनसिप्राप्तेवसित्वागर्दभाजिनम् सप्तागारंचरेद्भैक्षंस्वकर्मपरिकीर्त्तयन् तेस्योलूखलेनैवे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

णवर्त्तयन्नेवद्धानिकम् उपस्पृश्य त्रिरवणामदेनसविस्रुध्यति स्वप्नेतुरेवः सेत्तुर्मन्तुरेवाह ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमद्रामतः स्नात्वार्द्रमर्चयित्वानिःपुनर्मार्पित्स्वंजपेदिति यमः प्रक्रीर्यरतः स्वप्नेतु ब्रह्मचार्यधिद्रामतः स्नात्वार्द्रमीदृपप्रयतोगायत्रमष्टशतंजपेत् तथा ब्रह्मचारीतुयोगक्षेत्रियंवु मप्रयीदितः प्रजायत्यंचरेत्स्वकुमवदमेकुसुयंनितः नूयोन्यासविषयमेतत् व्यासः ब्रह्मचारीतुयः स्व देद्रामतः शुक्रमात्मनः अवद्रीर्णिव्रतंकुर्यात्स्नात्वाशुध्येदद्रामतः गौतमः रेतःस्कंदनेनृयेरोगेस्वप्ने ग्नौधनेनैद्धाचरणानिसन्नरात्रमब्रह्मत्वाऽपहोमः समिधोवारेतस्यर्त्वनवदतीकृतिह्येचोरेतस्पे प्रसं गाद्ब्रह्मचारिणंप्रतिव्रतांतरमाह नैदाग्निकार्यंत्यक्त्वासमरात्रमनातुरः द्रामावद्रीर्णइत्याचक्षुत्वाचाऽप ऊतिद्वयमुपस्थानद्वयंकुर्यात्समाधिंचैत्वनेनहि अनातुरोव्याधिरहितः ब्रह्मचारीसमाहोरात्राणि यावद्यदिनैदाग्निकार्यंवान्वरेति तदाद्रामावद्रीर्णोस्मि अवद्रीर्णोस्मिद्रामायस्वाहा द्रामावयन्नोस्मि अवयन्नोस्मिद्रामद्रामायस्वाहा इत्येताभ्यांमंत्राभ्यामाऽहुतिद्वयम् सम्मासिंचे दुमरुत इत्यनेनाग्निमुपतिष्ठेत एतच्छुश्रूषादिकार्यांतरव्यग्रत्वेसतिद्रष्टव्यं तदनावेदुमन्तुराह अकृत्वा नैदाग्निकार्यंसमिधंचयावम् अनातुरः सन्नरात्रमब्रह्मचारीणिव्रतंचरेदिति अत्रैवदर्शयतिः संध्यामुपास्योपस्थितः सावित्र्यासहस्रेणादित्यमुपतिष्ठेत् उक्तंह्यग्निकार्यंव्रतमन्याऽहुत्यातीतंसं या द्योपस्थितंकुर्यात् अहन्यतीतेपुनर्मनोव्रतपतीत्योमरवलादंडाजिनयज्ञोपवीतकमंडलुनाशोचत्रया १३६

ऽहुत्वायद्यर्घेप्रतीयात् प्रणवोव्याहृतयः सावित्रीतिस्रयी असक्रज्जोजनासुदितनिर्मुक्तवार्त्तदिवास्वप्न स्कंदितनग्नस्त्रीदर्शनेषुश्मशानमात्रमहयदीश्रातएवजातिस्मरेचैतान्निर्जुहुयात् अग्नयसमिधंने स्थावरसरीसृपादीनांवधे यदेवादेवहेडनमितिकृष्णाजीनिराज्यंजुहुयात् मणिवासोगवादीनां प्रतिग्रहेसविस्रष्टमहस्तंजपेदिति पुनर्मनः पुनरायुर्मआगादित्यादिरोमंत्रः अग्नेव्रतपतेचरिष्यामीति व्रतपती पैठीनसिः नष्टेदंडेक्षष्टेनेंदत्वाब्राह्मणायतद्धरेवोपासेत ब्रह्मंडलावप्येवमेन नष्टायामे खलायाहरेचावुद्धरेत् इयंदुरुक्तेति संवर्तः निष्टानमकृत्वायः स्वप्नोद्वेषेनमश्नुते अस्नात्वैवे वयोन्नुक्तेगायत्रमष्टशतंजपेत् उपासीतनचेत्संध्यामग्निकार्यंनचेत्कृतम् स्नात्वासूर्यंसमभ्यर्च्यप्रा णायामेनशुध्यतीति द्विवास्विप्तिचेत्स्वप्नेब्रह्मचारीकर्षंचनंस्नात्वासूर्यंसमभ्यर्च्यगायत्रमष्टशतं जपेत् ब्रह्मसत्रंविनायेनसंध्योपास्तिर्यदाकृतागायत्रमष्टसहस्रंतुजपेत्स्नात्वासमाहितः ब्रह्मस त्रंविनायत्तुनोजनंकुरुतेद्विजः गायत्रमष्टशतेनैवप्राणायामेनशुध्यति यमः सूर्योदयेनयः क्षे तेससूर्योदितउच्यते अस्तंगतेतुयः शेतेसूर्यनिर्मुक्तएवसः ब्रह्मसेनाकुनोसम्पगहोरात्रोषितो शुचौ॥गायत्रादशसाहस्रंकुर्यात्तामक्रिकंयथ ह सूर्योदितेअहरुपोषितः सूर्यनिर्मुक्तोरात्रिमुपोषितः एवमुनावहोरात्रोषितोगायत्र्यादशसहस्रंजपमहनिकुर्यात् वशिष्टः सूर्योदितः सन्नस्तमि ष्टस्त्रावित्रीजपेत् एवंसूर्यनिर्मुक्तोरात्रावासीत्त विष्णुः सूर्योदितोनिनिर्मुक्तः सचैलस्नातः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सावित्र्यष्टशतमावर्त्तयेत् संध्याधिकारे वैखानसः तत्रसायमतिक्रमे रात्र्युपवासः प्रातरुपक्रमेऽहरुपवासः
आपत्तेनःस्वपन्नलिनिर्मुक्तोनश्नन्वाग्यतोरात्रिमासीतस्नेनूते उदकुंभस्यरथवाचंविसृजेत् स्वपन्न
च्युदितोनश्नन्वाग्यतोहस्तिष्टेदानमितः प्राणानायछेदित्येतेऽनश्नन्नभुंजानः आनमितः राक्रांतेः अस्त
गमनानिप्रायंवा किंच मधुमांसाशनेब्रह्मः दक्षः शेषोव्रतानिच ब्रह्मचारिणामधुनक्तएशिष्टभोजनी
यमधुमांसनक्तभोजनेचप्राजापत्यः ब्रह्मः उपक्रांतस्यब्रह्मचर्यस्यवेदव्रतानांवान्यतमस्यशेषः ब्रह्मः नपुन
र्ब्रह्मचर्यारंभनिवृत्त्यर्थोयंविधिः तदाहाचपुनरुपनयनविधानात् तथाचसंवर्त्तः ब्रह्मचारी
तुयोश्नीयान्मधुमांसेकथंचन सकृत्वाप्रकृतंकृच्छ्रंभोजीहोमेनशुध्यतीति मांसस्यचशिष्टभोजनीयस्यन
क्तभोजनेतत्र यदाहवशिष्टः ब्रह्मचारीचेन्मांसमश्नीयाच्छिष्टभोजनीयंकृच्छ्रंद्वादशरात्रंचरित्वाव्रतशेषंसमा
पयेदिति एतच्चाव्याधितस्यव्याधितस्यतुमधुमांसनक्तभोजनेपिनदोषइत्याहसएवसचेद्याधीयीत कामंयो
ऽच्छिष्टभोजनार्थंसर्वंप्राश्नीयादिति मधुमांसाद्यविप्रतिषिद्धम् अन्नामोपनतेमधुनक्तभोजनेनदोषइत्याह
सएवअन्नामोपपन्नंमधुवाजसनेयके नदुष्यतीतिविज्ञायते वाजसनेयंयजुः शाखांतरम् ब्रह्मचर्य
धिकारेपैठीनसिः मधुमांसप्राशने त्रिरात्रंपुनस्तूपनयनंच प्राजापत्यासमर्थविषयमेतत् मनुः मासिन्न
न्तुयोश्नीयादन्नामाक्तकोद्विजः स्त्रीएषहारन्युपवसेदहश्चोदकेवसेत् मासिन्नमन्त्रप्रतिमासं १३७
मताहनियद्धितंतद्धि व्रतम् नपुनरुपनयम् स्मृतिब्राह्मणेनवप्राङ्मासिब्राह्मणेत्तथैवच ब्रह्मचारी

तुयोश्नीयात्त्रिरात्रेणैसशुध्यति इतिसावर्त्तवाक्यनप्राङ्मासाचर्यात् वैखानसश्चेद्याधीयीतन्ना
मंसरहच्छिष्टभोजनार्थंसर्वंमश्नीयात् येनेक्तेनविचिन्नितंतत् सयदाप्रगदोभवति तदोत्थाया
दित्यमुपतिष्ठेदहंसःशुचिषदित्येतत्यर्चं अगदोरोगरहितःवक्ष्यतिज्ञवल्क्य ब्रह्मचारीव्रतीचैवन्ना
लणीविधवाचया अंसिस्वामधुमांसानित्रिरात्रेणैवशुध्यतीती यमः मधुमांसंचयोश्नीयाच्छ्राद्धंवृ
त्तमेवच प्राजापत्यंचरेत्कृच्छ्रव्रतशेषंसमापयेत् कृच्छ्रंनानावृत्तंतत् ज्ञातात्तप्तः सृतंकेतुयदा
विप्रोब्रह्मचारीविरोधतः पिबेत्यानीयमश्नानात्समश्नीयात्स्पृशेत्वा पानीयपाने कुर्वीतपंचगव्य
स्यनक्तभोजनम् त्रिरात्रंभोजनेप्रोक्तंस्पृष्ट्वास्नानंविधीयते विष्णुः ब्रह्मचार्यामश्राद्धाशनेत्रिरात्रमुप
वसेत् हारीतः ब्रह्मचारीतुयोनुक्तेस्पृष्ट्वास्नानंस्नानदुर्बलः परावेनविशुद्धिः स्यान्निवृत्तिर्नान्यथान
वेत् उच्छिष्टंक्षत्रियविशोःस्पृष्ट्वोच्छिष्टमथापिवा ब्रह्मचारीयदाश्नीयात्तस्यशुद्धिःकथंनवेत् ला
नंतथैवकृत्वातुगायत्र्यष्टशतंजपेत् उपोष्यद्वादशदिनमेवंशुद्धिःपृथक्पृथक्एवमेवंगुरुस्त्र
स्यादोनमितिनिश्चयः ब्राह्मणः क्षत्रियविशोयथाक्रमंक्षत्रियवैश्यस्पृष्टोच्छिष्टप्राश्नेएतत् एत
च्चब्राह्मणवैश्यस्पृष्टोच्छिष्टक्षत्रियस्यचस्पृष्टोच्छिष्टमश्नतः किंचिद्धिक्कल्पम् देवलः सतान्नम
धुमांसेचयश्चाव्रतीक्वचित् त्रिरात्रोपोषितः सम्यग्रात्रिमेकांजलेवसेत् अनेनरात्रोजलवा
सोविहितः मनुनात्वहनिततोविकल्पः दोषनयस्त्वेतुसमुच्चयः ब्रह्मचारिप्रसंगादुरुविषयंकिंवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

दाह कृच्छ्रत्रयंगुरुकुर्यात्प्रहितोम्रियते ब्रह्मचारीगुरुणाप्रहितः प्रेषितःशक्यमानार्थविषयेयदिम्रियते
तदागुरुप्राजायत्यंप्रहिता स्त्रीनकृत्यानाचरेत् अत्रपूर्ववाक्याद्ब्रह्मचारीति शब्दोनुवर्त्तते अतएवब्रह्म
चारिप्रायश्चित्तेप्राकृतेप्रसंगाद्गुरोः प्रायश्चित्तमुपदिश्यते प्रतिकूलंगुरोः कृत्वाप्रसाद्यैववि शुध्यति गुरो-
प्रतिकूलंगुः खरंकृत्वागुरुंप्रसाद्य व्यपगतगुः खरमकोपंचकृत्वाविशुध्यतिविपायोन्नवति अत्रवरि
ष्ठःगुरुश्चालीकनिर्बंधेसचैनस्मानतोगुरुंप्रसादयेत्प्रतोन्नवतीविज्ञायते एतदमतिपूर्वकंसकृदल्पा
पराधविषयम् अत्यंतंसानुबंधमतिपूर्वकंमहापराधेत्वगुरुप्राप्तिकूलेद्वादशवार्षिकब्रह्महव्रत्त
प्रायश्चित्तमुक्तंमनुनाःयरिस्त्रयगुरुंतथेति यद्यपितत्रविषयेमानवंवासिष्ठंयाज्ञवल्क्यीयंचोपचारिकगु
रुविषयम् विष्णुःसमुत्कर्षान्तेगुरोश्चालीकनिर्बंधेतदाहारणेवमासंपयसावर्त्तेत स्वल्पान्पा
सविषयमेतत् सामान्यतः प्राप्तेप्रायश्चित्तनिमित्तेत्वेकचिद्विशेषेतदयवादमाह क्रियमाणेपकारे
तुमतेविप्रेनपातकम् उपकारमुदिश्यचिकित्सादौक्रियमाणे यद्युपकर्त्तव्योविप्रादिः प्राणीम्रिय
ते तदौषधादिकर्त्तुर्हिंसानिमित्तंपातकंनभवतिचिकित्सादिव सम्यग्ज्ञात्वाप्रयत्नेनचकुर्वतोपा
तज्ञानावः अज्ञानादनादराद्वातक्रियानिमित्तेप्राणिमरणेभवत्येवतत्कर्त्तुः पापयोगः अतएवय
मग्रहणंसंवर्त्तःकरोति यत्नेनसचिकित्सार्थंगूढनाडीविमोचने यत्नेकृतेविपत्तिः स्यात्प्रायश्चित्तन १३८
विद्यते इतिविप्रयहणंप्राणिमात्रप्रदर्शनार्थम् मिथ्यानिशापकर्त्तुःप्रायश्चित्तमाह महापापोप

पापात्क्षयोनिश्वसेन्मधापरम् अज्ञानोमासमासीतसजापीनियतेंद्रियः महापापेनब्रह्महत्यादिनाउ
पपापेनगोवधादिनावायोमधमिथ्यापरमनिसंज्ञोत्र अनेनेदंपापंकृतमितिसंव्यवहर्त्तुंप्रतिब्रू
यात् असोमासमुदकन्नक्षः संयतेंद्रियोजयन्नासीत महापातकशंसनेसकृत्कृते उपपातकशंसने
त्रासकृत्कृतेप्रायश्चित्तमिदंद्रष्टव्यम् महापापोपपापात्क्षयमितिविशेषणेत्तरीया यज्ञपर्नायंतदाह व
सिष्ठः ब्रह्महत्यामन्तेनानिशास्यपत्नीयेनोपपत्नीयेनवामासमनब्रह्मः शुक्रःशुक्रवतीरावर्त्तये
त्र अश्वमेधावभृथेवागच्छेत्र एतेनैवानिशासोव्याख्यातः मिथ्यानिशासोप्येवमेवप्रायश्चित्तकुर्यादि
त्यर्थः शंखलिखितौ नास्तिक्यकृतघ्नः कूटव्यवहारीब्राह्मणश्चत्रिघोमिथ्यानिशंसीचेत्येते षड्जघन्याणि
ब्राह्मणगेहेषुनैत्यंचरेयुः संवत्सरंवाधौतनेत्रमश्नीयुः षण्मासान्वागनुगच्छेयुरिति एतदल्पंता
त्कालसानुबंधेतदनिशंसननिमित्तेचब्राह्मणस्यान्यत्रनिर्वासनादिदंडःप्रायोमत्स्यांवेदितव्यम् ब्राह्मणम
निशंसतोयान्युक्तानिप्रायश्चित्तानि तत्रानुलोम्येनवर्णानामनिशायेप्रायश्चित्तेह्रासः प्रतिलोम्येनुतद्वृद्धिः
कल्प्या अतएव प्रतिलोमापवादेनुद्विगुणत्रिगुणादमाः वर्णानामानुलोम्येनतस्मादर्धार्धहारितः इतिप्र
तिलोम्यानुलोम्यवर्णानिशायेद्विहासोदंडस्योक्तो यमः क्रोधादुक्त्वात्वगम्यांवेनार्यायंहिनरः कचित्
प्रायश्चित्तंचरेत्कृच्छ्रंतस्यापस्यगुरुंये प्राजापत्यंचरेद्विप्रः क्षत्रियोदिवसानिवषट्त्रांतुचरेद्वैश्यस्त्रि
रात्रंशूद्रआचरेत्त सुवर्णचौर्याधिकारेहारीतः अन्यत्रानिशंसनाक्रोशयुद्धपैशुनेषुचएवंविंशति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

(३९८)
२
या०व
अ०प

रात्रंतु पिबेत्तामेवयत्नतः तामेवस्वर्चलामित्यर्थः देवयुद्ब्राह्मणातिक्रमेत्रिसाह्नोजयोगायत्र आप
तंनः अनाज्ञोऽपमाज्ञोऽपानृतंचोक्ता त्रिरात्रमक्षारलवणंभोजनंशूद्रस्यसप्तरात्रम भोजनम् स्त्रीणांचैतद्
विधुः विप्रस्यवधनंमुक्तंक्षत्रांतुशापथंमहा ब्राह्मणोयावद्ब्रह्मनेनतीव्रंचाद्रायणंचरेत् क्षत्रियस्यप
रंस्यात्प्राजापत्यंतथाविशः वृषलस्यत्रिरात्रंतु प्रनंब्राह्मणस्यश्चरेत् शंखः आज्ञोज्ञानतवाद्देषुएक
रात्रमुपवासः अनिशासत्रप्रायश्चित्तप्रसंगेनानिशासप्रायश्चित्तमाह अनिशास्तोमषाकृछ्रंचरेदाग्नेय
मेचव निर्विपेत्पुरोडाशंवा यद्वावायव्यंचरुमेववा मिथ्यानिशासःप्रायश्चित्तंचरेत् आग्नेयमग्निदैवत्यं
चरुंपुरोडाशंवा यद्वावायव्यंचरुंपुरोडाशंवानिर्वपेत एतेचपक्षायेनपापेनानिशास्तासडोख
लाघवंचरोनाशक्तपनुर्वधादिवरोनवाव्यवस्थाप्याः यत्तुवसिष्ठेनमिथ्याद्विज्ञायेनमासंयावदज्ञ
तायांप्रुछतीजपंचविधायोक्तमेतेनैवानिशास्तोव्याख्यातइति तन्महापापेनानिशास्तस्यद्रष्टव्य
म् अनिशास्तस्यचानपराधिनोपियरिक्तेरिक्तनात्प्रायश्चित्तम् यज्ञपैठीनसिनोक्तम् अन
तेनानिशास्यमानः कृछ्रंचरेन्मासम् पातकेषुद्विमासमिति तद्वृत्तिः पातकैरनिशास्यवेदितव्य
म् पातकेषुमहापातकेष्वितियावत् बौधायनः पातकानिशासने कृछ्रः तदर्धमनिशास्ते अल्पत
रोषानिशायविषयमेतत् किंच अनियुक्तोनात्तजायांगछंश्चोद्रायणंचरेत् शालीयविनियोगा १३५
मंतरेणज्येष्ठस्यवानातुर्जायांगछंश्चोद्रायणंवद्यमाणमाचरेत् एतच्चसकृदमतिपूर्व

केगमनेमतिपूर्वकेवा प्राक्क्रियासिद्धेर्निवृत्तोविद्युतन्नातजायाविषयंवा अन्यासेत्वमतिपूर्वकेशंखआह
परिवित्तिःपरिवित्तावसंवत्सरंब्राह्मणाएहिपुत्रेदंचरेयातम् ज्येष्ठनार्यामनियुक्तोगछंस्तदेवब्रूनिष्प्रा
यश्चेति मतिपूर्वकेसान्यासेतुयुक्तत्यागब्रह्मातिदेशः किंच त्रिरात्रंतेयतंप्राश्यगोदक्यांविशुध्यति
उदक्यारजस्वलांस्वनार्यागत्वात्रिरात्रमुपोष्यतदंतेघृतंप्राश्यविशुद्ध्यति पापादस्माद्विमुच्यते एतच्च
स्वनार्यायांमतिपूर्वकेसकृदमनेअमतिपूर्वकेतुसकृदमनेज्ञातातपआह अनुदक्यमूत्रपुरीषमन्नर
णात्सवैलास्नानंमहाव्याहृतिभिर्होमश्चरजस्वलानिगमनेचैतदेव अमानुषीषुगोवर्जमितियरदारेषुम
तिपूर्वकेसकृदमनेवसिष्ठआह रजस्वत्यव्यवहृत्यवपतेद्घात् शुक्रलिंगमितिव्यवायोमैथुनंलिंगलो
लुनम् यत्तुमनुनोक्तम् अमानुषीषुपुरुषउदक्यायामयोनिषुरेतः सिक्त्वाजलेचैवकृछ्रंसोतपनंचरेदि
तितन्मतिपूर्वकेचयामान्यायेचपरत्र अनेअस्मिन्नेवविषयेअनिछंतीगछंसंप्रसवर्त्तः रजस्वलांतुयोग
छेदनिर्णीयतितांतथा तस्यापविशुद्ध्यर्थमतिदृछविशोधनम् शंखलिखितोरजस्वलावधूतानिगमने
त्रिरात्रमुपवासः धूतप्राशनंच अवधूतावधूतीतऊमनेवपथाःमित्तम् क्रामतोर्यतान्नासेत्रोत्रियना
र्यायगर्तेप्रर्यंतेगमनेद्वादशवार्षिकेप्रकृत्यशंखआह पादंतुशूद्रकन्यायांमुदक्यागमनेतथा शूद्रह
त्यामुदक्यागमनेचनिमित्तद्वादशवार्षिकस्यपादत्रैवार्षिकव्रतंकुर्यादित्यर्थः अस्मिन्नेवगर्तनावे
श्रोत्रियपत्नीत्वानावेवावहस्पतिराह अकामासुप्तासीगत्वाकामाद्वारजस्वलाम् शिष्यनार्यनरो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गत्वापरावेणाविशुध्यति स्नातात्तयः रजस्वलागमनेसप्तरात्रम् मानवेनसमानविषयम् इहसर्वत्रप
रस्त्र्यारजस्वलागमनेपारदार्यप्रायश्चित्तं प्रथक्कार्यमन्योन्यानिरयेद्यनिमित्तनेदात् यतुनिमित्तांतरा
विनानतत्तत्रैकदेशनिमित्तंकिप्रायश्चित्तम् यथायुक्तदारागमनेपारदार्यविनानास्तिहिंसुतल्लागमनं
म् तत्रहिरक्षजनागमनंचवधनेहत्योचकुर्वतः स्नानोद्यमनादिनिमित्तंपृथक्कार्यमेवतेनविनाहिंसा
सान्वयत्वेव यथावस्त्रादिनासुरवनासिकापिधानाद्विषदानाऽयुक्तनादिति अथसप्तमियहप्राय
श्चित्तमाह गोष्ठीवसन्व्रह्मचारीमासमेकंपयोव्रतः गायत्रीजाप्यनिरतोमुच्यतेसत्प्रतियहात् गो
ष्ठेगोनिवासस्थानेएववसन्व्रह्मचारीस्त्रियमनुगच्छन्पयएववर्तयन्विप्रोजपेद्यतः एव
मासेमेकंसातत्येनवर्त्तमानः असत्प्रतिग्रहान्मुच्यते असतोनिंदितात्प्रतियहेसत्प्रतियहः नपुनस्ततः
प्रतिषिद्धप्रतियहेसत्प्रतियहः नहितदुपपातकेषुपहितंनिंदितेसोधानादानंतुमनुनोपपातकमुक्तम्
गोष्ठवासाद्यप्येतत्प्रायश्चित्तत्वेनसाएवाह जपित्वात्रीणिसावित्र्यासहस्राणिसमाहितः मासंगोष्ठेपयः
पीत्वामुच्यतेसत्प्रतियहादिति प्रतिग्रहीतंधनंत्यक्त्वैवप्रायश्चित्तकार्यम् यदाहमनुः यऽहितेनर्ज्जयं
तिकर्मणात्राह्मणोधनम् तस्योत्सर्गेणशुध्यंतिजप्येनतपसैवचेति वत्सपयः असत्प्रतिग्रहेमासंव
सन्गोष्ठेपयः पिबेत् चांद्रायणंवागोघ्नस्थयोक्तंव्रतमाचरेत् चंद्रायणमाचरेद्गोघ्नस्यवात्रैकमासिकं
व्रतमाचरेदित्यर्थः चतुर्विंशतिमतात्र निंदामात्रेगृहीतेतुपुणेमंत्रमुदीरयेन् प्रतियहेषुसर्वेषुषष्ठी

१४०

शंपरिकल्पयेत् जपहोमादिकंकुर्यात्त्वायत्रप्रतियहेपवित्रेष्वाविशुध्यंतिमुच्यतेतत्प्रतियहात् ऐं
द्वेनमगारीष्ठावदाचिन्मित्रविक्रयात् देव्यानदत्तजपैनैवशुध्यंतेदुष्प्रतियहात् परिकल्पयेद्धिप्रेते
दद्यादित्यर्थः देवीगायत्रीउशनाःपतिताद्रव्यमादत्तेनुंक्तेवात्राह्मणोयदि कृत्वातत्पसमुत्सर्गम्
ति कृच्छ्रंचरेद्द्विजः हरंतःमणिवासोगवादीनांप्रतियहेसावित्राः सहस्रंजपेत् पंचमध्यमेदशोत्तमे
द्वादशरात्रंपयोव्रतः शतसहस्रमतिप्रतियहेषुमध्यमप्रतियहेषुपंचसहस्राणिजपेत् प्रतियासद्र
व्यमध्यमत्वेनचप्रतिप्रतियहस्यमध्यमत्वम् एवमुत्तमप्रतिग्रहेदशसाहस्राणि अत्रदेवलः नवात्त
मानिचत्वारिमध्यमानिविधानतः अधमानीतिशेषाणित्रिविधत्वमिदंविदुः अन्नंदधिमूलफलानां गो
नॅवस्त्रंहस्तिनः दानान्युत्तमदानानिउत्तमद्रव्यदानतः विद्यादाच्छादनावासपरिस्तोमौषधानिच
दानानिमध्यमानीतिमध्यमद्रव्यदानतः उपानत्तैरवयानानिछत्रपात्रासनानिच दीपकाष्ठफलादी
निचरमवदुवार्षिकम् वहुत्वादर्थजातानांसंख्यासप्तशुनेष्यते अधमान्पवक्ष्यामिसर्वदानात्
तोविदुः अतिदानंछागदोग्ध्रीनिहितंत्रीणिपाकुरंतदानानिगावः पृथ्वीसरस्वती अत्रगावइतिवहुवचन
मविवक्षितम् तेनतदवदुत्वमुत्तमः प्रतियहः तथा राज्ञः प्रतियहंकृत्वामासमप्युसदाचरेत् षष्ठ
कालेयोऽश्नंस्तुपूर्णमासेप्रमुच्यते हार्यित्वाद्विजान्क्रमैः सततंनियतव्रतः तपसैवेज्यया कापि
राजपापात्प्रमुच्यते सुमंतुः रुद्रयाजनः सर्वद्रव्यपरित्यागात्तोनवति बोधायनः चक्रप्रतिग्रहा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्यप्रेतस्य हन्त्र्यर्थे वा याजयित्वा प्रतिग्राह्यस्य वा प्रतिगृह्य अनाहुतस्य वान्नमश्नित्वा तोरत्तस्य दीयंजोरश्
किंचित्रीकृच्छ्राचरेद्रात्यपाजकोऽनिचरन्नपि वेदश्रावीयवा रुपवंदत्तत्वाचरणागतम् व्रात्यानांसावि
त्रीपतितानांयाजनकृत्विङ् प्राजापत्यप्रमुखांस्तीन्वत्सरमाणान्कृच्छ्राचरेत् एतदेवानिचारम
पिकुर्वन्नाचरन् अनिचारश्चवौधायनेनखद्वनिचरन्यतीत्यपिदप्रन्तिश्रुतायिवुषनुवि
हिताःतदन्यावप्रायश्चित्तनिमित्तम् मनुः व्रात्यानांयाजनंकृत्वायरेषामत्यकर्मच अनिचारम हीनं
चनिनिःकृच्छ्रेविशुध्यतीति अंत्यकर्मोत्पेक्षिन्मृत्यायकुर्वतएतन्नधर्माय क्षत्रियादीमंत्यकर्म
कुर्वतोब्राह्मणस्यवैतत् द्विराजादिर्ह्यदशरात्रोतोहर्गणोहीनः स्नातातपः पतितस्यावित्रीकान्तो
पनयेन्नाध्यापयेद्यएतानुपनयेदध्यापयेद्वासउद्वाहकृत्रतंचरेत् क्रमतोन्यासविषयमेतत् उद्वा
हकृत्रतमुक्तम् ऋद्धपुरोहितयाजकाध्यापकानुवर्त्तीयमः तेषामपिचसर्वेषांप्रत्यापत्तिंचमार्गितास्
त्रैद्यानमुपसुंजानोद्विजश्चोद्रायणंचरेत्फलंनागरुदेतोवेश्यावेदविचारीतम् अर्धेत्सर्गेणयतो
नेतस्मात्पापात्प्रमुच्यते अक्षारलवणंकृत्वापीत्वाब्रह्मसुवर्चलाम् तस्यापनयनंकृत्वाव्यवहा
र्यस्तोऽवेत् फलंसद्रव्यात्तोर्थः यतोप्रायश्चित्तम् त्रिरात्रंवाग्यताश्रनक्षत्रंतश्रासीरन्सहस्रापर
मंवातदन्यसतः पूतानवंतीतिविज्ञायतेदृष्टनुवत्तो वसिष्ठः एतेनैवगर्हिताध्यापकव्याख्याताः
दक्षिणात्माश्रप्रतानवंतीतिविज्ञायते तयावेदश्रावीवेदविश्रावकः प्रतिषिद्धेदेशेकालेवा स्वयम

शुचिश्चयोधीतेयश्चप्रतिषिद्धमध्यापयति प्रतिषिद्धादधीत्येचेत्येवमादिवेदविश्रावकः तथाचरणागत
मयमेप्राणान्त्यस्यतइतियरिनाथागतंपरित्राणासमर्थोपियः परित्यजति तावुभौसंवत्सरंयावद्यकासिनौस्या
ताम् तथाचमनुः शरणागतंपरित्यज्यवाद्विजः संवत्सरंयवाहारस्तत्पापमुपकर्षति पितृमा
तृस्त्रीनोपकृत्यमध्यवर्त्तितयाप्रायश्चित्तंविशेषमनुक्त्वाषण्मासान्कालतामासंसहितांजपएववा होमा
श्चचाकलानित्यमपोत्यानंविशोधनम् अपोनप्राश्नाप्रकल्पितेनैवप्रदर्शिताः येतेनपतितस्त्रीवायेचना
स्तिकवत्तयइत्यादिना सुतत्यागादिषुसाधारणान्येवोपपत्तकप्रायश्चित्तानियथाशक्तियथानुबंधमल्प
सप्रत्ययपूर्वंचाप्येतत्कल्पानि अत्रहारीतः कन्यादूषीसोमविक्रयीवृषलीपतिःकौमारदारत्यागपसु
रामद्यपःश्रुद्रयाजकोयुसेःप्रतिकर्त्ती नास्तिक्येनास्तिकवृत्तिः कृतघ्नःकूटव्यवहारीब्राह्मणवृत्तिर्धोमिथ्या
निःसीयतितसंव्यवहारीमित्रध्रुक्शरणागतघातीप्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पंचतपोव्रावकौजशालशाय
नान्यनुतिष्ठेयुः ग्रीष्मवर्षाहेमंतेषुमासंगोमूत्रयावकमश्नीयुरिति अत्रचकन्यादूषीशब्देनकन्यादूष
कत्वमविवक्षितं किंतुप्रातिलोम्येनयःकन्यादूषकः सएवप्रायश्चित्तत्रयत्वात् अत्रैवविहितं
दंडनंतत्वंस्मरति सकामात्वानुलोम्येननदोषस्त्वन्यथावधइतिवदतः तत्रसवर्णाकन्यादूषणेत्रिम
सिद्धंचांद्रायणंवादोषानुसारेणकल्पम् आनुलोम्येनदूषणेतुकृच्छ्रातिकृच्छ्रचर्यामासंपंचगव्याशन
मित्यादिकल्पम् यत्तुशंखेनोक्तम् कन्यादूषीसोमविक्रयीकृच्छ्रमवंचरेतामितितदपिप्रतिलोमक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

न्याद्दषाविषयम् प्रातिलोम्येपिस्मृत्यवधाएव दूषणेनुकल्पेदउत्तमायंवधत्सथेतिवंडदर्शनात्
स्वाध्यायत्यागेप्रायश्चित्तविशेषमाह वशिष्ठः ब्रह्मोज्झःद्वादशरात्रंचरित्वापुनरुपयुंजीतवेदमा
चार्यात् अत्रचयावंतोद्वादशरात्रसाध्यास्तेकृच्छ्राः सर्वेविधीयंतेविशेषाश्चनात्र तन्त्रोत्पत्तायदि
स्वल्पकालेत्वेवेदत्यागेप्राजापत्यः अधिककालेत्वतिकृच्छ्रः ततोपिकालन्यूनत्वेपादकृच्छ्रादिना
कल्पम् यदातुधनार्जनव्यग्रतयाचिरकालंवेदाध्ययनंत्यजति तदासाधारणानामुपपातकप्राय
श्चित्तानामेकंप्रायश्चित्तंकल्पम् तन्त्रामंदतरतयामापदिब्रह्मोज्झस्यत्रैमासिकंगोघ्नप्रायश्चित्तंकल्प
म् मंदतरायांचांद्रायणमित्येषकल्पनाप्रकारः यदिनासिकयाब्रह्मोज्झोभवतितस्यब्रह्महत्यासमंश्रेय
म् अधीत्यचनाशानमितितत्समत्वविधेः अग्नित्यागेपिविशिष्टनोक्तम् योग्निनपविध्येत्सकृच्छ्र
द्वरात्रंचरित्वापुनराधानंकारयेदिति अत्रापिपूर्ववद्द्वादशरात्रसाध्यानेककृच्छ्रप्राप्तावग्नित्यागकृ
राणंतत्यागकालोत्पत्तेरयत्नंचापेक्ष्यलघुत्वंकृच्छ्रद्वादशरात्रत्वंकल्पम् मनुः अग्निहोत्रमपवि
ध्यन्यीन्ब्राह्मणः कामकारतः चांद्रायणंचरेन्मासंवीरहत्यासमंहितम् मासमग्नीनपविध्येत्यन्वयः
वीरोयजमानः अधिककालेतुतत्यागेत्रैमासिकंगोघ्नप्रायश्चित्तम् यत्तुहारीतेनोक्तम् संवत्सरोत्स
न्नेग्निहोत्रेचांद्रायणंकृत्वापुनराद्दध्यात्तत्कामतोग्न्युत्सादेशोमायनंचाग्नेवल्मीकेवल्मीके शेरवः अग्न्युत्सा १०२
दीसंवत्सरंचांद्रायणंचरेऊंचदद्यात् संवत्सरत्रयोत्सन्नविषयमेतत् संवत्सरंप्राकृतंब्रह्मच

र्यंचरेदित्यनुवत्तौ गौतमः अग्न्युत्सादिनिराकृतः अग्न्युत्सादिनिराकरणेपपातकेषुकृच्छ्रादेनोर्ध्वतुल्यमे
वतत्र यैर्हीनमिः अग्न्युत्सादीतप्रकरणेप्राङ्मासाद्दादधानस्यैतत् शेरवलिखितौ अग्न्युत्सादीमिथ्या
धीतीच संवत्सरंब्राह्मणगृहेषुनैत्यंचरेताम् प्राकृतब्रह्मचर्यात्मीयेनतुल्यमेवतत्र मिथ्याधीतीवेदवि
प्लावकः अत्रैवविष्णुनोक्तोविशेषः वेदाग्न्युत्सादीत्रिषवणमीयीअधःशायीसंवत्सरंतैलेनवर्त्तयेदिति
भरद्वाजेनतुयदुक्तम् प्राणायमश्चनुर्वित्रातिरात्रादुन्नवासश्चत्रिरात्रातिस्रोरात्रीषष्टिरात्रादतऊर्द्ध
मासंवत्सरात्प्राजापत्यमऊर्ध्वकालवृत्तेदोषगुरुत्वमिति तत्रग्न्युत्सादिविषयम् द्वादशाहातिक्र
मेत्वहमुपवासोमासातिक्रमेद्वादशाहेसंवत्सरातिक्रमेत्रिरात्रोपवासःपयोब्रह्मणेचेति तदपिकामतो
गत्यग्न्युत्सादिविषयमेवसुतत्यागेयदिविक्रियात्मकस्तत्प्रायश्चित्तमाह प्रचेताः अन्तवान्भस्मराशि
रन्तोवल्मीकोयद्भवतिगर्दभोग्निर्दोऽश्वगजरथारोहणवल्मीकेगोपजीवीश्वगणिकः शूद्रोपाध्यायोनापितो
नक्षत्रोपजीवीश्ववृत्तिर्म्लेच्छजीवीचिकित्सकोदेवलकः पुरोहितः कितवोमद्यपः कूटकारकोपपत्यविक्र
यीमनुष्यपशुविक्रेताचेति तानुक्त्वेयुः समेत्यन्यायतोब्राह्मणाव्यवस्थायासर्वत्यागकालेचतुर्थका
लाहारः संवत्सरंत्रिषवणमुपस्पृश्यमुक्तस्यांतेदेवपितृतर्पणंकृत्वाक्रिकंचेत्येवंव्यवहार्यइति पु
त्रश्चकामतोत्पतान्प्रसविषयम् अत्रचप्राह्मप्रकरणेदृष्टाअपोत्तमायेउक्तास्तेषामिदमानन्तर्यंवा
षष्टान्नकालस्तामासमित्यादिनोक्तंप्रायश्चित्तंनवति येचात्रोपपातेनः केचिद्दोषतोनसंवेशिता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सेकं सामान्यविहितानामुपपातकप्रायश्चित्तानामन्यतमंप्राप्नोतितस्मिन्नेवविषये बौधायनोप्याह अ
थाप्युदाहरन्तिघृतमनिचारमनाहितमेहव्यक्तिः समग्रत्वस्यैकाचर्यतस्यगुरुकुलेवासऊर्ध्वंचतुर्थो
मासेज्योयश्चतमधीयतिनक्षत्रनिर्देशकश्चेति द्वादशमासान्द्वादशार्धमासान्द्वादशद्वादशाह
न्द्वादशषडहान्द्वादशत्र्यहान्द्वादशाहंषडहंत्र्यहमेवाहमिति पशुचिद्वानिर्वेशइतिश्यागणिद्वायःस्वगणे
नजीवतिनोदिकोसन्नानर्हवाकः निर्वेशः प्रायश्चित्तम् तथासमुद्रयानेब्राह्मणान्न्यासायहरणंसर्वयज्ञेषु वै
वहरणंत्रम्यनतंशूद्रसेवायश्चसद्रायामपिजायतेतदपत्यश्चनवति तेषांतुवैनिरश्चतुर्थंब्राह्मणितनो
ज्जिनःस्युः अपेत्युपेयुः सवनानुकल्पंस्थानासनान्यांविहरंतएते त्रिनिर्वपैः स्वकीयंपापंघ्नंतीति एतच्चै
न्नूयोन्यासविषयम् हीनयोनिनिषेवणेशातातयः प्रायश्चित्तविशेषमाह ब्राह्मणोराजन्यापूर्वीकृच्छ्रद्वाद
शरात्रंचरित्वानिर्विशेत् तांचोपयच्छेयतवैश्यापूर्वांतप्तकृच्छ्रंशूद्रापूर्वीकृच्छ्रमितिकृच्छ्रं राजन्यश्चेद्वैश्यापूर्वी
कृच्छ्रद्वादशरात्रंनिर्विशेत् तांचोपयच्छेतेति शूद्रापूर्वीत्यतिकृच्छ्रं वैश्यापूर्वेशूद्रापूर्वीकृच्छ्रंद्वादशरात्रंच
रित्वानिर्विशेत्तांचोपयच्छेतेति राजन्येवपूर्वीप्रथमान्यार्यायस्यसराजन्यपूर्वीद्वादशरात्रंकृच्छ्रंचरित्वा
निर्विशेतसवर्णामुद्वहेत् तांचराजन्यामुपयच्छेत्स्वीकुर्यात् एवमन्यत्रापि एतदसमर्थविषयम्
समर्थस्तुसाधारणंत्रैमासिकंचांद्रायणादिनवति हीनयोनिषेवणेनहीनवर्णस्त्रीगमनविवक्षि १४२
तम् तच्चयथावर्णक्रमेणापरिणीतागमनेनोपपातकम् नापिपरस्वदारत्वेसतिशातंवक्ष्यम् तस्या

पारदार्यशब्देनैवगृहीतत्वात्तत्समानुक्रमपरिणीतागमनविषयोवैश्यगमनविषयोवा हीनयोनिनि
षेवणशब्दोवाक्षेयः यद्वोत्पजातिस्त्रीगमनविषयः तत्रवैश्यागमनेसंवर्त्तोक्तःप्रायश्चित्तविशेषः
पशुवैश्यागमनेप्राजापत्योविधेयइति सकृदमतिपूर्वकगमनविषयमेतत् यत्तुयमेनोक्तम् वै
श्यागमनजेपापंनृपोहंतिद्विजोत्तमः पोलासव्रतंसकृत्तप्तंसप्तरात्रंकृच्छ्रमिति तदकामतोद्विजस्य
त्यासे कामतोवासकृद्गमनेऽपेक्षम् यत्तुयमेवने वैश्यागमनेयुक्तत्यव्रतादिकमुक्तम् यथायुक्त
त्यव्रतंकेचित्केचिच्चांद्रायणव्रतम् गोघ्नस्येतिवैसिष्ठेकेचिदप्यवक्रीर्णिनइति तन्मतिपूर्वकान्ना
सनिषयतयोर्योज्यम् अनाश्रमवासेहारीतआह अनाश्रमीसंवत्सरंप्राजापत्यंचीर्त्वाआश्रममुपेया
द्वितीयेकृत्तीयेकृतिकृच्छ्रं अतऊर्ध्वंचांद्रायणमितिआपद्विषयमेतत् अनापदिचैमासिकं
साधारणमुपपातकप्रायश्चित्तम् निंदितान्नादनमनुनोपपातकमुक्तम् अन्नस्यचनिंदितत्वंस्वना
वकालसंपर्कक्रियाजावपरीयहैषोदाहरणवतितत्रस्वनाकाहतशुनादेःकालतःस्पृष्टादेःसंपर्कोश्रुत
एवदेःक्रियातोहस्तदत्तव्यंजनादेःअनद्यनद्यएणंप्रायश्चित्तेव्यवस्थामाह विप्रुषःविप्रतुसकलदेयं
पादोनंक्षत्रियेमतम् वैश्येर्धंपादमेकंतुशूद्रजातिषुदास्यतइति अत्रमनुःकृत्वाकेविद्राहंचलशु
नंग्रामकुक्कुटम् पलांडुंगंजनंचैवमत्याजन्द्यापतेन्नद्विजः अमंत्यैतानिषड्भुंक्ष्वाकृच्छ्रंसांतपनंचरेत्पय
तिचांद्रायणंवापिसेषंपूर्ववेदहः मतिपूर्वकेकृच्छ्राकादिनदानेपातित्यंद्विजातिकर्महानिउदाहृतम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रायश्चित्तं तु तन्नु रापव्रतात्मकमेव अतएव व्रलोकुंवेद निंदाच कूटसाक्ष्यसुहृद्वधः गर्हितान्नाद्ययोर्जाधि
सुरापानसालानिषडितिसुरापानसमत्वंमनुनैवोक्तम् अमत्यासान्यासनक्षणेयतिचांद्रायणम् शेषेष्व
नक्षोपुनक्षिते ध्वहरुपवासः चतुर्विंशतिमतात्र लशुनंगंजनंचैवत्तणराजफलंतथा नीलीचैवद्विजो
क्तुक्काचरेच्चांद्रायणव्रतम् अकामतोत्यासेदंमतोमासकृच्छ्राणएतत् तणराजिसालः अलांचुक्तुद्रवार्ती
कंकुसंनक्रमकंठकम् नालिक्राशाणपुष्पंचजग्ध्वादिनमश्नोजनम् कंदमूलफलादीनिसंन्यामतानिन
क्षयेत् उपवासोनवेत्तत्र शातातपवचोयथा संन्यातानिनक्षपानक्षपत्वेनसंदिग्धानि शाणपुष्पंशाल्म
लंचक्षरनिर्मथितंदधि वर्हिर्वेदिपुरोडाशंराजग्ध्वानाद्यादहर्निशम् लशुनादिषुयेतुल्यागंधवर्णरसादिनि
अनक्षास्तेद्विजातीनांकुक्काचांद्रायणंचरेत् शारवः लशुनपालांडुगंजनछत्राकनालिंगविड्वराहग्राम
कुक्कुटनखरोममांसनक्षणेचांद्रायणंचरेत्कुर्यात् गंजनंलशुनानुक्तारिविषदिग्धेनरास्त्रेणयोम
गः पारेहन्यते अनक्षंतत्स्यतन्मांससद्विगंजनमिष्यतेइतिकेचित्पठंति शातातपः लशुनपलांडुगंज
नकक्षणेतसकृच्छ्रः मतिपूर्वकान्यासगोमांसनक्षणेचचांद्रायणानुक्तौ विष्णुः लशुनपलांडुगं
जनविड्गंधिविड्वराहग्रामकुक्कुटनखगोमांसनक्षणेच सर्वेष्वेतेषुद्विजातीनांप्रायश्चित्तात्पुनःसं
स्कारंकुर्यात्समंतुः लशुनपलांडुगंजनकुंभीकाश्मंतिकालोप्यान्नमधुमांसमद्यक्षीरतोमेध्यानक्षप १०८
नक्षणेतावित्रक्षसहस्रमृद्विसंपातानजनयेत् उपवासश्च एतान्येवव्याधित्तस्यनिषक्रियाया

मप्रतिषिद्धानिनवंति यानिचैवप्रकरणेतेष्वदोषः संपातावनयोपवासावनुयनीतवात्तविषयोप्र
क्षेताः पीयूषंश्वेतलशुनंवृन्ताकफलगंजनम् पलांडुवृक्षनिर्यासंदेवसुस्वरवकानिच उष्ट्रीक्षीरमवी
क्षीरंयत्स्वज्ञानात्पिवेद्द्विजः त्रिरात्रमुपवासश्चयंचगवेनशुध्यति पीयूषंनवप्रसूतायागोक्षीरं असमर्थ
एतदानीमेवप्रलंदित्तवतएतत् यमःनंडुलीयककुंभीकत्रश्लेष्मनप्रनवासथा नालिक्रानालिकेरीचश्लेष्मा
तकफलानिच नस्तणंशिग्रुकंचैवखुरखुंडवत्रंतथा एतेषांनक्षणेकलाप्राजापत्यंचरेद्व्रतम् नालिके
रीशाकविरोषः क्षवकंराजसर्षपः आपस्तंबःनक्षयेद्यदिनीलीप्रमादाद्भक्षणंक्वचित् चांद्रायणेन
शुद्धिःस्यादापस्तंबोब्रवीन्मुनिः संवर्त्तः अवलेढशाकास्त्रीणांक्षीरंप्रास्यद्विजोत्तमः अनिर्दशायागोश्चैवत्रि
रात्रंयावत्पिवेत् यावन्नष्टानुपानमात्रं कार्यनतुत्तेनतत्पेत् तथास्त्रीक्षीरमाविकंचैवसंधिन्याश्चैव
गोःपयःप्राप्तप्रसूद्यत्रिरात्रेणविद्जानानक्षणेतथा एतदमतिपूर्वकेसकृत्कृतेविष्णुः उष्ट्रीक्षीरमानु
ष्टीक्षीरनक्षणेतसकृच्छ्रम् एतदमतिपूर्वकेसकृत्कृतेच शारवः माहिषंगव्यमानंचनक्षपंक्षीरंपुनिर्द
शेत् चुक्तापरस्यतुक्षीरंमासंकुर्याद्व्रतंबुधः अनिर्दशाहतोक्षीरंमाहिषंचाजमेवच गोश्चक्षीरंविवत्सा
यांसंधिन्याश्चतथापयः संधिन्यमेध्यनक्षायांचुक्तापक्षव्रतंचरेत् क्षीरानियान्यनक्षपाणितद्विकारान्ने
बुधः सप्तरात्रंव्रतंकुर्याद्यदेतत्परिकीर्तितम् व्रतंगोमूत्रयावकं अन्यत्रापिशंखवाक्येव्रतेशब्देनेदमेवा
निधीयते चतुर्विंशतिमतात्र स्त्रियाःक्षीरंद्विजःपीत्वाकथंचिन्नामोहितःपुनःसंस्कृत्यात्मानंप्राजा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पत्यं चरेत्तमः अप्युष्ट्रीसंधिनीक्षीरं गव्याणं वनचारिणाम् अनिर्दशायागोश्चैवपीत्वादिनमनोजनम् अ
मत्यासकृत्समनंतरप्रछर्दनेस्त्रीवालासमर्थविषयमेतत् स्मृतंतरम् त्वङ्मांसमूर्णाबालार्धमाविकं त्रि
तयंशुचि पुरीषमूत्रेसक्षीरं अयवित्रंत्रयंपुनः प्रमादादशनेत्सादिनमेकंव्रतंचरेत्तस्यापवित्रत्र
यस्यव्रतमनोजनम् पूर्वोक्तविषयमेतत् ज्ञातातपः उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमश्वमेतत्सूतके चौरस्यान्न
नवप्राङ्नुत्क्वाचांद्रायणंचरेत् कामतोऽभ्यासविषयमेतत् वैठीनसिः अक्षीरमपुष्ट्रीमानुषीडुग्ध
प्राशनेपुनरुपनयनंप्राजापत्यंच जाबालः अनिर्दशाहंगोक्षीरमानुषंचोष्ट्रमेवच मदिरांवचनप्रा
ङ्नुत्क्वासांतपनंचरेत् अज्ञानतस्तद्भोजनेतत् मदिरामद्यसुरावातिरिक्तद्रव्यांतरंतिरोहितरूपरस
म् अंगिराः माहिषंगव्यमाजंचनद्यंक्षीरंपुनिर्दशेत् नुत्क्वापरमतः क्षीरंकृच्छ्रपादंसमाचरेत् हारी
तः असुरामद्यपानेऽत्यन्तेचौर्ध्वश्लेष्मातकप्राशनेमांसमद्यमनेमस्त्रिचतुर्दशे अमेध्याययत्रा
नामपांपाने चसांतपनमेवचरेत् कूष्मांडकूष्मांडघृतप्राशः पुनः संस्कारश्चैत्यनुक्तौ वसिष्ठः मूत्रशक
ल्युक्तान्यवहारेषुचैवमम् वक्ष्यतिः पीत्वाप्रमादतोमद्यमतिकृच्छ्रंचरेद्द्विजः संस्कारंतुपुनः कुर्याच्छास्त्रा
विप्राग्न्याज्ययेत् मद्यखर्जूरपानसादिनतुसुराद्विजोविप्रः मनुः अपः सुरानाजनस्थामद्यनांडस्थिता
स्तथा पंचरात्रंपिबेत्पी त्वाशंखपुष्पीशृतंपयः पयःक्षीरं अर्यरिष्टसुरानाजने आर्द्रंचमद्यनांडेवा
नुपलक्ष्यमानमद्यरसोदकेस्नानानंतरप्रछर्दनेचसतिस्त्रीवालादेरेतत् शंखलिखितौसुरानांडोदकपा

नेषट्रात्रमनोजनंचोद्रायणंवा चोद्रायणंत्रानतः आर्द्रसुरानांडोदकेपीतेजीर्णेचैतत् शंखः अयःसुरानां
जनस्थापीत्वापक्षंव्रतीभवेत् मद्यनांडस्थितापी त्वासप्तरात्रंव्रतीभवेत् त्रिरात्रोपवासघृतप्राशनानुव
त्तौशंखलिखितौमद्यासवदुष्टनांडोदकपाने स्त्रियासहभोजनेचैतदेव विष्णुः सुरासंस्पृष्टनांडेवृतेमूत्रा
दिदूषितेजलक्षीरादिकेपीतेतत्तच्छास्त्रसमाचरेत् सकृत्पानेछर्दनेचसतिद्विरात्रंसाध्यसप्तकृच्छ्रछर्दना
वेचतुस्सप्तरात्रंसाध्यः कल्पपः प्रमादान्मद्यमसुरंसकृत्पीत्वाद्विजोत्तमः गोमूत्रयावकाहारोदशरात्रेणशु
ध्यतीति बुद्धिविरहः प्रमादः असुरंसरावतिरिक्तम् वसिष्ठः मद्यनांडस्थितोयंयदिकश्चित्पिबेद्द्विजः
पद्मोडुंबरबिल्वपलाशकाशानामुदकंपीत्वात्रिरात्रेणैवशुध्यति सुरावतिरिक्तमद्यनांडस्थितोदकपा
नविषयमेतत्त्रयम् शुनोलिप्तासवेताग्रपोयदिकश्चिद्द्विजःपिबेत् शंखपुष्पीविपक्वेनप्रहृतीरे
णशुध्यति मद्यनांडस्थिताग्रपोयदिकश्चिद्द्विजःपिबेत् द्वादशाहंतुपयसापिबेद्ब्रह्मसुवर्चलाम्रग
यत्रषट्सहस्रंवाजप्यंकुर्वीतमानसम् ब्रह्मसुवर्चलाप्रत्यहंपिबेत् तज्जप्यंकाप्रत्यहंकुर्वीतेत्यर्थः
हारीतः स्त्रियोलिप्तास्थिताग्रापोयदिकश्चित्पिबेद्द्विजः कुशामलविपक्वेनअहृतीरेणवर्त्तयेत् प
राशरः नांडस्थितमनोज्यानामयःपीत्वापयोदधि ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यःशूद्रश्चैवोपसर्जति ब्रह्मवृ
र्चीपवासश्चयोज्यंब्रह्मसूनिष्कृतिः शूद्रस्यनोपवासश्चदानेनैकेनशुध्यति उपसर्जतिप्रायश्चित्तार्थं
मागच्छति ब्रह्मवर्चस्वरूपंवदन्ते वक्ष्यातातपः पिबतःपतितंतोयंनाजनेमुखनिःसृतम् अन्यो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ज्यंतप्तेवेदन्नंतुप्त्वाचंद्रायणंचरेत् शंखःपीत्वावशेषितंपीत्वापानीयंब्राह्मणः क्वचित् त्रिरात्रंतुव्रतं
कुर्याद्धामहंसैतत्कापुनःपराशरःक्रुपेतुयतितंदृष्ट्वाश्वसगालंचमर्दनम् अस्थिचर्मादिपतनात्पीत्वामे
ध्याद्ययोद्विजः नारंतुकुरुपंकाकेवैडूराहंखशेष्ट्रयोः गवयंसोप्रतीकंचवागदंत्वखुजंतथा वैयाघ्रंमार्ग
सैंहंवाकूपेयद्यस्थिमज्जति तडागस्थेवदुष्टस्यपीतस्याउदक्रंयदि प्रायश्चित्तंनवैत्तस्यक्रमेणैतेनस
र्वशः विप्रःशुध्येत्त्रिरात्रेणक्षत्रियश्चदिनद्वयात् एकाहेनचवैश्यस्तुशूद्रोनक्तेनशुध्यति सुप्रतीकोत्र
गजः तडाकोदकोपयोगविषयमेतत् कूपोदकोपयोगेत्वधिकंकल्प्यम् विष्णुमतंचनखात्कूपाद
त्यंतोपहतात्तोदकंपीत्वाब्राह्मणस्त्रिरात्रमुपवसेत् त्र्यहंराजन्यःएकाहंवरुपःशूद्रोनक्तम्सर्वेचांतेत्र
तस्यपंचगव्यंपिबेयुः आपस्तंबः अंतस्थितेषुस्त्रिनेषुसर्वपंचनखेषुच पिबेदयोयस्तुज्ञानात्षट्रा
त्रेणविशुध्यति अस्त्रिष्टेषुत्रिरात्रंस्यात्शूद्राणांदिनमेवतु अंगिराः चंडालपरिगृहीतंतुयोज्ञानाद्
दकंपिबेत् तस्यशुद्धिंविजानीयात्प्राजापत्येननित्यशः कृपेचपानदुष्टेचकुर्यात्संपूर्णदूषणम् सर्व
एवोपवासेनपंचगव्येनशुध्यति यत्तुचांडालसंस्पृष्टेपिबेत्स्त्रिचिदज्ञानतः सुसांतपनंकृच्छ्रंचरेच्छुध्य
र्थमात्मनः लघुविष्णुः अपोमूत्रपुरीषाद्येर्दूषितास्त्रायेद्यदि तदासांतपनंप्रोक्तंव्रतंब्राह्मर्षिविशुद्धये
लघुहारीतः यत्तुकूपापिबेत्तोयंब्राह्मणः श्वादिदूषितात् उपवासत्रयंकृत्वापंचगव्येनशुध्यतिस्त्रि १४६
त्रिरात्रेचैवतत्रस्थेयदित्तपिबेत् शुध्येच्चांद्रायणेत्वेकरात्रंत्वल्पकगोधाखडूकूर्मवर्जंपंचनखमां

सान्नेसप्तरात्रमुपवसेत् पराशरःआम्पगमनेचैवमद्यगोमांसभक्षणे शुध्येच्चांद्रायणंकुर्यात्नदीगत्वा
समुद्रगाम् चांद्रायणेतत्तप्तेकृच्छ्रंब्राह्मणोभोजनम् अनडुत्सहितागोचद्यात्द्विप्रेभ्यदक्षिणां मनुः अमे
ध्यानंतुभक्षित्वान्स्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवच जग्ध्वामांसमभक्ष्यंपंचसप्तरात्रंयवान्पिबेत् विडालकाकखुष्टं
जग्ध्वाश्वनकुलस्पृष्टंचदेवाद्यर्थंचपिबेद्दूलसुवर्चलाम् आखुर्मशकःविष्णुःगोरुच्छिष्टेत्रिरात्रेदिन
मेकमुपोषितःपंचगव्यंपिबेत् संवर्तःविण्मूत्रभक्षणेविप्रःप्राजापत्यंसमाचरेत् स्वकाकगोनिरुच्छिष्ट
भक्षणेतुदिनत्रयम् वसिष्ठःस्वकावलीढंशूद्रोच्छेषणंसंभोजनेष्वतिकृच्छ्रंकृच्छ्रतरेष्वन्यत्रमधुमांसयो
र्विकारेषुमतिपूर्वकंन्यासएवतु शंखःश्वभोच्छिष्टंतुभुक्त्वान्मासमेकंव्रतंचरेत् वाग्भोच्छिष्टंवाघ्रातंभुक्त्वा
पक्षेव्रतीभवेत् दूषितंकाकीटैश्चकार्जारैर्मूषकैस्तथामक्षिकामशकैश्चैवत्रिरात्रेतुव्रतंचरेत् यथा
कसरसंयावपायसापूपशष्कुली भुक्त्वात्रिरात्रंकुर्वीतव्रतमेतत्समाहितः एतदमतिपूर्वंन्यासे वेदितव्य
म् श्वकाकगवाघ्रातेभोजनेकामतः सान्यासएतत्व्रतंगोमूत्रयावकाशनम् कामतःसुसंस्कृतेभोजन
विषयेत्वाह प्रचेताः पक्षिगोधाश्वखद्योतचांडालस्पृष्टलोष्टकम् षड्डिंडुरथडुर्गाश्चसप्तैतेदुष्टकीटकाः
एतैःकाकादिनिश्चेष्टयदन्नंदूषितंभवेत् तदन्नंकामतोजग्ध्वाकृच्छ्रंसांतपनंचरेत् अशुद्धिपूर्वंतुसहृ
द्ब्राह्मणोज्वाल आह पर्युषितंपुनःसिद्धमन्नंज्यंतप्तभोजनादिकम् शूद्रकाकगवोच्छिष्टंभुक्त्वातुअहमाचरे
त् कैराकीटावपन्नंचस्त्रीनिःस्वांततथैवच सोदकाशूद्रसस्पृष्टंपंचगव्येनशुध्यति शाखलिखितौ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वथा कृच्छ्रत्रयायसपूपमांसनक्षणमाहिताग्निः कृत्वाप्राजापत्यंचरेत् यमः मांसनिवृक्तणितंशाकेगोरसंल
वणंघृतम् हस्तदत्तानिनुक्त्वानुक्तासांतपनंचरेत् अस्यासविषयमेतत्कृणितमिक्षुरसविकार
विशेषः परान्नः एवंयुष्यविष्टान्नेविप्राणांसहभोजने यद्येकोपित्यजेत्तत्रशेषमन्नंनभोजयेत्तमो
हाऽऽहुर्भोजयित्वान्नंपंक्त्यामुच्छिष्टभोजनः प्रायश्चित्तंचरेद्विजः कृच्छ्रंसांतपनंतथा सभंतुः शूद्रोच्छिष्टभोज
नेत्रिरात्रमघमर्षणंजपेत् यमःविप्रेणसहभुक्त्वान्नंप्राजापत्येनशुध्यति क्षत्रियाजासहभुक्त्वान्नंसप्तक
ष्णेणशुध्यति शूद्रेणसहभुक्त्वान्नंचांद्रायणमथाचरेत् वसिष्ठकर्मनिर्हरेश्चप्रच्छर्दनविरेचनैः शिष्यान्
द्रेणशुध्यंति तस्मात्यापान्नसंशयः ग्रामकारविषयमेतत् शंखलिखितौ ब्राह्मणोच्छिष्टभोजने मद्य
व्याहृतिभिरभिमंत्र्यापःपिबेत्क्षत्रियोच्छिष्टभोजने ब्राह्मीरसविपक्वेनघृतेनवर्त्तयेत् वैश्यो
च्छिष्टभोजनेत्रिरात्रोपोषितः क्षत्रंतुवर्चलंपिबेत् शूद्रोच्छिष्टभोजनेसुरानंडोदकपाने चसप्तरात्रम
भोजनंचेद्ब्राह्मणंच्छा विष्णुः आश्रमंद्वारानेत्रिरात्रंपयसावर्त्तेतक्षत्रियेणःशूद्रोच्छिष्टद्वारानेवमनंकृत्वा
सप्तरात्रम् वैश्योच्छिष्टद्वारानेपंचरात्रम् राजन्योच्छिष्टद्वारानेत्रिरात्रम् राजन्यःशूद्रोच्छिष्टस्त्रीपंचरा
त्रम् वैश्योच्छिष्टस्त्रीत्रिरात्रम् वैश्यशूद्रोच्छिष्टस्त्रीचशूद्रः शूद्रोच्छिष्टद्वारानेमांसक्लमेकंतथाविप्रः क्ष
त्रियस्यतुसप्ताहंब्राह्मणस्यतथादिनम् ग्रामद्वारद्वारानेविद्वान्मासमेकंव्रतंचरेत् नवश्राद्धविषयमेत १४७
त् द्वारातपः उच्छिष्टमुक्तेरन्नेऽन्यत्स्वयमुच्छिष्टमुच्छिष्टपतंचतद्भोजनेकृच्छ्रम् शंखः अमेध्यपतितंच

डालेपुक्कसराजस्वलाकुणिकुष्ठिकुनखिसेरभ्रंचभुक्त्वाकृच्छ्रमाचरेत् कुणिः कुणयम् यमः मस्तमाषमांसा
निभुक्त्वायोवमतिद्विजः त्रिरात्रमुपवासोस्यप्रायश्चित्तंविधीयते प्राणायामैस्त्रिभिः स्नात्वाघृतप्राश्यविशु
ध्यति विष्णुः शूद्रभुक्तेषुनाकपिसंस्पृष्टप्राश्यभोजनम् तप्तकृच्छ्रेणशुध्येत्तुप्राजापत्येनवापुनः रात्र्यपरा
क्रोदात्तव्यतिधर्मस्यनिश्चयः क्षत्रियवैश्यादिनिर्जुष्टंगर्दभैः शूकरैस्तथा यदहान्यत्रभवेत्कृच्छ्रात्तासर्वं
चरेद्विजः जुष्टंभुक्तम् शंखः वायुष्टनाघ्रातवानाजनेनावदूषितं भुक्त्वाननंब्राह्मणः पश्चात्त्रिरात्रंतुप्र
तीच्छेत् यदाशनः भिन्नभांडेतुभुंजानोऽशनेनद्विजोत्तमः सुवर्णोदकसंस्पृष्टंघृतंप्राश्यविशुध्यति घृ
तप्राशनादाहारांतरनिवृत्तिः आपस्तंबः विच्छर्दनेद्विजातीनांभिन्नभांडेतुभोजने पंचगव्येनशुद्धिः स्यादि
तिशातातपोब्रवीत् संवर्त्तः शूद्राणांभोजनेभुक्त्वाभुक्त्वावांतिनभोजने अहोरात्रोषितोभूत्वापंचगव्ये
नशुध्यति भिन्नभांडदोषः कांस्यस्यैव यदाहवैधायनः भिन्नभांडेतुयोभुंक्तेनद्यान्नाजपन्नवुध गा
यत्र्यष्टसहस्रंतुएकभक्तस्ततःशुचिरिति संवर्त्तः अन्नाचातःपिबेद्यत्नात्क्षयेद्वापिकिंचन गायत्र्यष्ट
सहस्रंतुजपेद्भुक्त्वाविशुध्यति अयोज्ञानमकृत्वाभुंक्तेनायदिद्विजः भुंजानस्यदाभ्रष्टाऽऽयत्र्यष्ट
शतंजपेत्तत्रधुहारीतः विनायज्ञोपवीतेनभुंक्तेभुंक्तेयदिब्राह्मणः स्नानंकृत्वाजपंचैववोपवासेनशुध्यति वृ
द्धशातातपः यदाभोजनकालेतुअशुचिर्भवतिद्विजः भूमौनिक्षिप्यतंग्रासंकृत्वाविप्रोविशुद्ध्यति तत्क्षणे
त्वाचमेग्रासमहोरात्रेणशुध्यति असित्वासर्वमेवान्नंत्रिरात्रेणविशुध्यति मूत्रोच्चारेशकृत्सर्गेमोहाद्भुक्ते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यंवापिवेत् त्रिरात्रंतत्र कुर्वीतर ति स्नातातपोब्रवीत्मत्रोजोरेतुंजानस्यपुरीषोत्सर्गेस्त्वपिवतए ततमत्र यित्वा
व्रजन्मार्गेस्मतिन्नाज्ञाऽलंपिवेत् अहोरात्रोषितः स्नात्वाचुडुयात्सर्पिषाऽऽहुतीः व्याहृतिभिरितिशेषः वहत्र
चतोः आरण्यकांत्विकम् समुत्सर्नेद्विजःस्नानेनुंजीतापिवेतवा गायत्रअष्टसहस्रंतुजपेत्स्नात्वासमाहितः
पतितादिस्पर्शीनिमित्तालानांतरएतत् तन्निमित्तंतुपैठीनसिराह महापातकिसंस्पर्शेस्नानमेवविधीयतेसं
स्पृष्टस्तुयदाऽनुक्तेतसकृत्तदाचरेत् वक्ष्यात्रवल्क्यः अस्नात्वायदिवाऽश्नीयाच्चेडालस्पर्शनेद्विजः अहं
चोपवसेत्स्नात्वा पीत्वाचोपवसेदहः अकामकारविषयमेतत्तुंजानस्यतुविप्रस्यविशेषेचेन्मत्तकूपे
तेत अन्तर्जत्स्नानदीस्नातः प्राणायामंत्रिरन्यसेत् आसनादूर्द्धपादोयोवस्त्रस्याद्र्यदेकतम् मुखेन
धमितंकृत्वाकलुसंतपनंचरेत् अर्धपदेकतंपरिधानैकदेशेकृतमित्यर्थः धमितंकृत्वेत्यन्वादिनुक्तेप
दौतिशेषःकोशाकीटनखंप्राश्यमत्स्यंकृकमेवच हेमतंतंतप्राश्यतद्दाणादेवशुध्यति आखिकंटक
शल्यकशरभक्षितिरूपर्दिनःपीत्वानवोदकंचैवपंचगव्येनशुध्यति शल्यकःकीटनेदकपर्दिकावराटि
कायामेत्यनुक्त्यादिगतोघवारि यद्वाविहितश्रुद्धिकानिनवकूपादिवारिनवोदकम् शूद्रहस्तेनेयोग्रीया
त्यानीयंवापिवेच्छुचित्र अहोरात्रोषितोन्त्वापंचगव्येनशुध्यति नार्यायासोदरेवापिनुक्तात्यवसेद्दिनम्
ज्ञातिनिःस्याद्दहोरात्रंत्रिरात्रमितरेसह तथापिवतोयस्तोमूत्रंनिर्गच्छेद्दुष्टिकर्म्मणि वहिरंतर्जलेयात्र
स्नात्वास्नानमाचरेत् मूत्रनिर्गमेछर्दौचसमनंतरमेव नोजनत्यागएतत्र अश्नतोन्नातुरस्यचविप्र

स्याद्रुदस्नकःउच्छिष्टमशुचित्वंप्रायश्चित्तंकथंनवेत् आदौनुक्त्वाशौचंवैपश्चात्तुतउपस्पृशेत् अहोरात्रो
षितोन्त्वापंचगव्येनशुद्ध्यतिकृतघ्नमितुयः प्राज्ञोद्विजोनुक्तेप्रमादतः गोमूत्रयावकाहारः पंचगव्येन
शुद्ध्यतिमूत्रोच्चारंनरःकृत्वालकृत्वाशौचमात्मनि मोहात्पीत्वात्रिरात्रंस्याद्यवागूंपीत्वाविशुद्ध्यति स्नाना
हेतुचयःकश्चित्पिवेत्तत्वाद्विजः गायत्रीलक्षसहस्रेणशुद्ध्यतेनात्रसंशयः प्रायश्चित्तपूर्वमेवे
तत्कामकारविषयमेतत्तु हारीतःलोमशत्वादनेहसदत्तभोजनेप्रक्षालितपाणिपादस्यभोजनेत्व
धिकृभोजनेपंक्तिगतदूषणंपंक्तिप्रतोभोजनेत्यक्तमूत्रपुरीषकरणेमृतकसूतकश्राद्धान्नभोजनेशूद्र
स्वपेत्रिरात्रमभोजनमूत्रोष्टनतिक्रादनेऽहोरात्रंभोजनाशुद्धिः संवर्त्तः अनाचांतःपिवेद्यस्तुअपि
वानदद्येद्विजःगायत्रअष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तंविनिर्दिशेत् यस्तुस्नानेसमुत्सर्नेजपेद्यदथवापिवेत्
गायत्रअष्टशतंतस्यप्रायश्चित्तेविनिर्दिशेत् शूद्रादिस्पर्शेनिमित्तस्नानविषयमेतत् चंडालादिस्पर्शी
निमित्तंनातिक्रमेप्रायश्चित्तातिरेकः विनायत्नोपवीतेनभुक्तेतुप्राणायामादि स्नानंकृत्वाजपंकुर्वन्नुप
वासेनशुध्यतिहारीतः चंडालादीन्द्विजोस्नातुदृष्ट्वाग्रासंपरित्यजेत् अंतर्वीत्यामुखंरात्रेयान्प्रक्षाल्यपा
नमाचरेत् भुक्त्वात्रिरात्रंनाश्नीयात्पीत्वातोयमहर्निशम् स्नानंदृष्ट्वातथाचमेद्भुक्तोमोहात्तदर्धंकृच्छ्रं
नदृष्ट्वाऽऽचमेद्भुक्तेवनाश्नीयात्पिवेच्चेन्नक्तमेवभुंजीत चतुर्विंशतिमतात्र उषित्वाछर्दितेचैवभुक्त्वा
जनभोजनेअहोरात्रोषितः स्नात्वापंचगव्येनशुध्यति उषित्वाछर्दितेपूर्वेद्युर्भुक्तस्यवमनेइत्यर्थः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यतहीनंतुयोभुंक्तेनरस्वाकृतियंचक्रमपश्राद्धतेनयोभुंक्तेभुक्त्वाचांद्रायणंचरेत् भुंजानस्तुयदा परपेक्षान
मंत्रयजादनम् आचम्यप्रयतोभूत्वाप्राणायामंत्रिरायमेत्दृष्ट्वाचैवतुयोभुंक्तेलोलुपत्वाद्द्विजोत्तमः अहो
रात्रोषितोभूत्वार्यंचगव्येनशुध्यतिएकयंत्तांतुभुंजानोब्राह्मणंतुयदास्पृशेत् तदन्नशिष्टंभुक्त्वाचैगाय
स्पृष्ट्वातंजपेत्षड्रिंशान्मंत्रान् समुच्छिष्टस्तुयोभुंक्तेवामुक्तलोचनः एवंवैवस्वतःप्राहभुक्त्वासांतपनं
चरेत् स्नानंतन्नयोन्यासविषमेतत् व्यासःस्मृतिद्वयेतुयद्भोज्यस्पृष्टंतस्पृष्टिनातथा तत्सर्वंभुक्त्वाद्वि
जोमोहान्निरात्रेणैवशुध्यति कृतमूत्रपुरीषस्यदानेवोदकंनवेत् शौचंस्नानंचदशनैः प्राणायामैर्वि
शुध्यति शौचंस्नानंचेत्यत्रकृतेतिशेषः तैलाभ्यक्तंतप्तवार्क्षैः श्मश्रुकर्मणिमैथुने मंत्रोच्चारयदाकुर्यात्त्रिरा
त्रेणैवशुध्यति पराशरः दीपोच्छिष्टंतुयत्तैलंतोयंप्राहुतंचयत् अन्यंगाच्चैवयच्छिष्टंजग्धान्नंतेनशुध्य
ति अथपरिग्रहदुष्टान्नभोजनेतन्नभगवतायाज्ञवल्क्येनाग्निहीनस्यनान्नमश्नीयादनापदीत्यादिनायं
धेनस्वामिदोषवशादुष्टमन्नंप्रतिपादितम् तत्रमनुः नाश्नीत्रियतेतयस्यैयामयाज्ञिकेतथा स्त्रिया
स्त्रीदेनचभुंजीतःब्राह्मणः क्वचित् अश्लीलमेतत्साधनायत्रभुंजीतयोषितः प्रतीयमेतद्देवानां त
स्मात्तत्परिवर्जयेत् अश्लीलंलज्जाकरम् प्रतीयंप्रतिकूलम् मत्तभुक्तावशिष्टंचनभुंजीतकदाचन के
शकीटावपन्नंचयदास्पृष्टंचकामतः भ्रूणघ्नायेतितंचैवसस्पृष्टंचाप्युदक्यायातन्त्रिरात्रंविशोधयेत्
नासंस्पृष्टमेवच गवाघ्रातमुपघ्रातंयुष्मन्नचविशोधनः गणान्नंगणिकान्नंचविदुषाचजुगुप्सित

म् सेनगायनयोश्चैवतक्षणोर्वाधुषिकस्यच अनिर्दशस्यरोदस्यपुंश्चल्यादेश्चिकस्यच शुक्तंपर्युषितं
चैवशूद्रस्योच्छिष्टमेवच चिकित्सकस्यमृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः उच्चान्नंस्तुतिकान्नंचप्रत्यायान्नम
निर्दशम् अनर्चितंवृथामांसमवीरमाश्नयोषितः द्विषदन्नंनगर्यन्नंपतितान्नमवक्षुतम् पिशुना
नृतिनोश्नान्नंक्रयविक्रयिणस्तथा शैलूषतंतुवायानांकृतघ्नस्यान्नमेवच कर्मारस्यनिषादस्यरंगा
वतारकस्य सुवर्णकर्तुर्वेनस्यशस्त्रविक्रयिणस्तथा स्रवतांशौंडिकानांचचैलनिर्णेजकस्यचरजक
स्यनरशास्यस्यायस्कस्योपयतिर्गृहे मृष्यंतियेचोपयंतिस्त्रीजितानांचसर्वशः अनिर्दशंचप्रेतान्नम
तुष्टिकरमेवच अन्नाद्यप्रकरणेयदार्थीव्याख्यातः भुक्त्वातोन्यतमस्यान्नंममत्वाद्भक्षणंग्रहम् मत्वा
भुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रंरेतोविण्मूत्रमेवच अनोज्यानांचभुक्त्वान्नंस्त्रीशूद्रोच्छिष्टमेवचजग्ध्वामांसमनक्तंचस
प्तरात्रंयवान्वितंवेत् पैठीनसिः भुंजानस्त्रीसखीस्यावदंतः पित्राविवदमानः स्त्रीजितः कुष्ठीपिशुनःसोमविक्र
यीवाणिजकोग्रामयाजकोऽनिर्दशोदशपत्यामनिजातःपरिवित्तिः परिविविदानोदिधिषूपतिःपुनर्भू
क्तःचौरःक्लीबःपंढःसेवकश्चेत्पनोज्यान्नाअपोत्सृजाअश्राद्धाहाःएषांभुक्त्वादत्वाचाविज्ञानात्त्रिरात्रम्
खः अनिर्दशस्तरजकपतितचाक्रिकतैलिकग्रामयाजकशूद्रसांवत्सरिककुलिकसुवर्णकारकरमारचित्त
वर्तिघोषकतंतुवायरंगावतारिकक्रूटमानकशौंडिकवधजीविदर्शसात्मविक्रयवार्धुषिकतारिकना
गवृत्तिप्रात्यंतस्करान्स्करगणान्नभोजनेप्रतिकृच्छ्रंकुर्यात् कुलिकोदेवलकः धोबकोमूल्पेनपाठकस्ता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रिकोनघ्नादिसंस्कारएजीवी अन्यासविषयमेतत् विष्णुः गणकगणिकासेनगायककुनखिचुक्कासप्तरात्रं
पपसावर्त्तेत सुमंतुः अग्निदासपतितपौनर्भवव्रणहयंश्वली अशुचिशास्त्रकारतैलिकचात्रिकधजि
कधजिकसुवर्णकारलेखकषंडकवंधकीगणकगणिकानानिचानोज्यानिसौकरिव्याधनिषादवरटचर्म
कारअनोज्यान्नाअप्रतियाह्याः तदन्नप्रतिग्रहयोश्चाद्यायणंचरेत् शंखलिखौ दीक्षितजीवतिवक्तृक
स्करः वरटोवेणुजीवीवृद्धिपूर्वकन्यासविषयमेतत् हारितः चात्रिकलोहकारान्नदान्नभोजनत्रि
रात्रमुपवसेत् गोमूत्रंगोमयंचप्राश्नीयात् धजिवणिक्किराटिवाधुषिकान्नभोजनेयंचरात्रम् चात्रि
कलोहकारान्नदान्नभोजनेत्रिरात्रमुपवसेत् गोमूत्रंगोमयंचप्राश्नीयात् धजिवणिक्किराटिवाधु
षिकान्नभोजनेपंचरात्रम् अनन्यासविषयमेतत् नागवतिगणान्नभोजनेतिकृच्छ्रंचरेत् अन्यास
विषयमेतत् पुंश्चलीवेश्यान्नभोजनेसप्तरात्रम् दीक्षितप्रव्रजितगणेष्टषावरुद्धान्नभोजनेचांद्राय
णम् मृतकसूतकेकेदशरात्रम् ब्राह्मणोच्छिष्टान्नमृतकसूतकैकोद्दिष्टभोजनेत्रिरात्रमेकरात्रंवा दात्रि
योच्छिष्टान्नसूतकमृतकैकोद्दिष्टभोजनेकृच्छ्रम् वैश्योच्छिष्टान्नसूतकमृतकैकोद्दिष्टभोजनेकृच्छ्रातिकृ
च्छ्रम् शूद्रोच्छिष्टान्नसूतकमृतकैकोद्दिष्टभोजनेचांद्रायणम् म्लेच्छान्नभोजनेचतामसंकास्यसीसकारव्या
धितस्करान्नभोजनेतप्तकृच्छ्रम् ब्राह्मणवत्तिग्नवधेवधोपघातवस्त्रान्नभोजनेचपौनर्भवसोरवसंकी
र्णिन्नभोजनेचएकोद्दिष्टनवश्राद्धदन्पत किराटीवणिग्विशेषः अंगिरान्नभोज्यानांचसर्वेषांचुक्का

वान्नमुपस्कृतम् अत्यावसायिनोच्छाकृपादेनशुध्यतिसकृदमतिपूर्वकंसमर्थ्यानावेसत्येतत् स्नातात
पः यत्र नाश्नंतिदेवाश्चपितरश्चतत्पतिष्ठिवथापाकः सविज्ञेयस्तत्रनाद्यात्कदाचनपोगहोत्वाविवाहा
ग्निगृह्यस्यइतिमन्यते अनंतस्यननोत्तव्यंवथापाकोहिसस्मृतः वथाकस्यनुजानंः प्रायश्चित्तंचरेद्वि
जः प्राणायामंत्रिरभ्यस्यघृतंप्राश्यविशुध्यति तथा यस्याकनिवृत्तस्यपरयाकृतस्यच अपक्वस्यतुचु
क्कान्नंद्विजश्चांद्रायणंचरेत् अनिंदितपाकादपिनिवृत्तः अयंचोनिक्षुयराशारः आपत्कालेतुविप्राणा
मुक्तआकृगहेयदि मनसापेनसुद्धोनुदुपदानोरात्तंजयेत् यज्ञोपनयनेचक्रेवकृतोवकुर्याज्जकर्म
ज्ञार्धक्रीतसोमस्यदीक्षितस्यमहाध्वरे यत्रवाश्रोत्रियस्वन्यस्वथवाग्रामयाजकः होत्राजीवोथनारी
वानाश्नीयाद्यत्रकुत्रचित् तथोयज्ञफलानांचविक्रेतायश्चविक्रयी पुरः पुरोहितंकालमुदिश्यन्यपते
हितम् करोतियः सकथितः त्वन्नोज्यानः पुरोहितः मृगव्याधोव्यालजीमद्यपः शौंडिकोधजीतिलनि
ष्पीडिकश्चत्रोरजकोवल्लशौचकृत्तैलनिर्णेजकोनीलरक्तपीतोपरागकृत नटोसत्रुनवहृदीनृणां
शंसांकरोतियः निष्ठुरादिकृतायस्तुविज्ञेयः सतुदंडिकः वरूनारक्षितायसुसचवंधनकोनवे
त्र अविज्ञातकुलान्तारोविज्ञेयोयविदेशिकः कितवोघृतकारश्चहेमचौरः सुवर्णकृत दारुःपाषं
चयस्तेऽसचदारोयजीवकः नवेदधोयपतिकोजायाजारपरस्तुयः नाऽकृतोकुलालस्तुचित्रकृच्चित्र
कर्मकृत्र वृद्धियाणेषुयोभुंक्तेसतुचाधुषिकोधमः चर्मकृच्चर्मणाछत्रासैनिकः पशुमारकः रोगन्न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तुपञ्चौ घृतेन तप्तौ चुंडगोलकौ आवालयाघत्स्वदत्तानत्वजदंडाः सउच्यते शय्यायांवाधिनादीक्षाः स्व
वसन्नश्नात्तादृशः स्वजातिविहितान्नर्मात्प्रच्युतः पतितोऽन्यवेत् यस्योपनयनाकालेगतः सव्रात्यएवहि व
हूनादीक्षिमानेवसतरात्तामहायज्ञाः उपदंडपातयतेसतुतीक्ष्णोयउच्यते जहामितिक्रियश्चान्यसकृत
घश्चकीर्त्यते हत्वापरान्यश्चजीवेद्धजीवीसकीर्तितः प्रकाशधर्मीगुप्ताघः सतुदंडनिकएवहि धर्मेत्वंध
र्मेत्व धर्मरूपेणायःकरोतिसचात्रिकः परेषामरणार्थंयश्चस्त्रंवस्त्रविक्रयी एतेषांचनभोक्तव्यंदीनाः
स्यहदत्तस्यो करुणाक्रंदितस्याथछद्मनागरदस्यच यतीनांलिंगिनांचैवतथायाषंडिनामपि स्त्रीजित
स्यचनाश्नीयादन्नमस्वामिकस्यच दुहितुश्चप्रसूतायास्तथाकल्यस्यवाक्वचित् नन्नद्यायेतशूद्रान्नं
क्लीबानानुमंत्रितम् मतोन्मत्तातुराणांचसुमूर्षोर्वाक्रदाचन निगडेरथवद्धस्यचौरस्यवजित्तस्यच
अनिशासस्यतद्भोक्तुश्चक्रदर्यस्यचजालिनः चिकित्सकस्यवक्रूरस्योच्छिष्टभोजनः पुत्रनर्त्तविरो
धिन्यास्त्रियायएवस्त्रियास्तथा नगराध्यक्षतेः शत्रोः पिशुनान्तिनोस्तथा सावत्तस्याथमूर्षस्यासत्का
रस्याथदुर्मतेः असंस्कृतमविज्ञातंसरोषंविस्मयान्वितम् अश्रद्धयाहृतंदत्तंचुक्तान्नंक्रूरान्नंचवे
त्रकात्रियास्त्रिनिंदकस्यदीयतेकिमनेनवा इतुक्तादीयतेयश्चतन्नोद्यादिस्मयान्वित्तन्नदंत्वन
दत्तन्नद्यवाक्येनयोदद्याद्रोषमानसः गुरोरपिनभोक्तव्यंवाक्रुष्टंतन्महागदम् असत्कृद्धश्चयक्ष्मा
न्नंनाद्यादश्रद्धयान्वित्तम् यस्यान्निकार्यंनगृहेनायनुव्राह्मणस्तथा तद्गृहेनान्नामश्नीयात्प्रवासिन्य

पिहोत्रिणी कक्षुधार्त्तश्चकोचुक्तेमामकंत्वन्नमेवहि यश्चोर्थीयस्तुकथयेत्तद्गाकुष्टेनन्नद्येत् एतेषां
तुगृहेचुक्तावनेचांद्रायणंचरेत् कामतोन्यान्यासविषयमेतत् तथायोगाद्यान्त्रयोदशेः कुंजर
छायसंस्थेदाहंसचैवकरस्थिते मृतकेसृतकेवाथयस्तयोश्चंद्रसूर्ययोः छायायां
कुंजरस्याथचुक्तायुनरकंव्रजेत् चुक्ताप्रमादाद्विप्रस्तुसम्यक्चांद्रायणंचरेत् वेधायनः त्रिलोद
नेचसेमेचसीमंतोन्नयनेतथा जातश्राद्धेनवश्राद्धेमुक्तांचांद्रायणंचरेत् नरद्वाजः पक्षेवायदि
वामासेनयस्यास्नातिवैद्विजः चुक्तायुरात्मनस्तस्यद्विजश्चांद्रायणंचरेत् वरुयाज्ञवल्क्यः यति
श्चब्रह्मचारीचपक्षान्नस्वामिनाचुनौ तयोरन्नंनभोक्तव्यंचुक्तांचांद्रायणंचरेत् चतुर्विंशतिमतात् नि
राचारस्यविप्रस्यनिष्क्रियाचारणस्यच अन्नंचुक्तानरः कुर्याद्दिनमेकमनोजनम् आचार्यांगिगुरुद्वेषुधर्म
शास्त्रद्विषस्तथा गोब्राह्मणद्विषश्चैवतदेवव्रतमाचरेत् उपपातकयुक्तस्यचाद्यमेकंनिरंतरम् अन्नंचु
क्तानरः कुर्यात्परावृत्तविशोधनम् यः समग्रवर्षमुपपातकचुक्तस्तस्यान्नमश्नीयातोमत्याचासकृचु
क्तवतएतत् हारीतः पतितान्नंयदाचुक्तेविप्रश्चांडालवेश्मनि मासार्द्धंचुपिवेद्घरिमासंकामकृतेत्त
था चांडालवेश्मनीतिचांडालान्नोपलक्षणम् छागलेयः अज्ञानाद्भुंजतेविप्रः सृतकेमृतकेपिवा प्राणा
यामशतंकृत्वाशुध्यंतेशूद्रसृतकेवैरपेषिर्न्नवेद्रात्रिविंशतिर्ब्राह्मणेदशः एकाहंचन्नहुर्यवसप
रात्रमन्नोजनम् ततः शुचिर्न्नवेद्विप्रः पंचगव्यंपिवेत्ततः ब्राह्मणादिक्रमेणैका हादयःप्राणायामेस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मुदिता सेयाऽपदिसकृज्जनाएतत्मार्कंडेयः चुक्कातुक्षत्रियाशौचेत्तसहछोविधीयते वैश्याशौचे
तथाचुक्कामहासांतपनंचरेत्शूद्रस्यैवतथाचुक्काषण्मासान्व्रतमाचरेत वैश्याशौचेतथाचुक्कास्त्री
न्मासान्व्रत्तमाचरेत ब्राह्मणस्यतथाशौचेचुक्कामासंव्रतीनवेत कामतोन्योन्यासविषयमेतत्
व्रतंगोमूत्रयावकाशनम् पराशरः अज्ञानाज्जुंजतेविप्राःसूतकेमृतकेपिवाप्रायश्चित्तंकथंतेषांवर्णी
वर्णेविनिर्दिशेत् गायत्र्यसहस्रेणशुद्धिःस्याच्छूद्रसूतके विशःपंचशतेनैवक्षत्रियस्यशतेनतु
ब्राह्मणस्यपदाचुक्तेप्राणायामेनशुध्यति अथवावामदेव्येनसाम्नाचैकेनशुध्यति उपनासाद्यसमर्थ
स्यापदिसकृदज्ञानाज्जुंजतएतत् शातातपः ब्राह्मणक्षत्रियविशांचुक्तादोषश्चाग्निहोत्रिणाम् सूतके शव
शौचेतुअस्थिसंचयनात्परम् आपदिब्राह्मणादीनामग्निहोत्रिणामन्नस्यनोक्तदोषः तथैवतेषामृत
कसूतकेअस्थिसंचयनाद्ध्वंअन्नसत्रप्रवृत्तानामामन्नमगर्हितम् चुक्तापक्वान्नमेतेषांत्रिरात्रंतुप
यःपिबेत् अशौचान्ननोक्तनिरशौचव्यपगमेवाप्रायश्चित्तंकार्यमित्याह विष्णुः ब्राह्मणादीनांयः
सकृद्देवान्नमश्नातितस्यतावदशौचंयावत्तेषामशौचव्यपगमेप्रायश्चित्तंकुर्यात् सवर्णस्याशौ
चेद्द्विजोचुक्तास्त्रवंतीमासाद्यतन्निमज्ज्यघमर्षणंजप्त्वोत्तीर्यगायत्र्यष्टसहस्रंजपेत् क्षत्रियाशौचे
ब्राह्मणस्त्वेतदेवोपोषितःकृत्वाशुध्यतिवैश्यशौचेशौचेक्षत्रियश्च वैश्यशौचेब्राह्मणस्त्रिरात्रोपोषितश्चत्रा १५२
ह्मणाशौचेराजन्यःक्षत्रियाशौचेवैश्यःस्रवंतीमासाद्यगायत्रीशतंचकंजपेत् वैश्यश्चब्राह्मणाशौचे १५३

मासमश्रीतयावकम् कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवाप्राजापत्यमथापिवाअपात्रीकरणंकृत्वातप्तकृच्छ्रेणशुध्यति शी
तकृच्छ्रेणवाशुद्धिर्नहात्सांतपनेनवा मलिनीकरणीयेषुतप्तकृच्छ्रविशोधनम् अन्यासानुबंधतारतम्या
पेक्षया मलिपूर्वकेषुसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणीयेषुसर्वेषुवाकृतेष्वेतानि
मानवेनसकृन्मत्त्वाप्रत्येककरणे अत्रवहिस्मृत्योर्विशेषः ब्राह्मणास्यरजः कृत्वागर्दभादिप्रमाणम्
निंदितेन्नोधनादानेकृच्छ्रंव्रतमाचरेत् जातिनक्षत्रादिगणमध्यपठितानांयायानांयानिमनु
नैवप्रायश्चित्तांतराण्युक्तानि तैरेषांविकल्पःतस्यचयथासामर्थ्यव्यवस्था अथान्यानिप्रायश्चित्ता
न्याह प्राणायामंजलेकृत्वाखरयानोष्ट्रयानगःनग्नःस्नात्वाचुक्तावागत्वाचैवदिवास्त्रियम् खर
युक्तेयानेखरयाने एवमुष्ट्रयानेतद्वस्तदारोहीनयोर्विवसनःस्नात्वाचुक्तावाअहनिःस्वदारानुपेत्स
वानमिष्टेजलेस्नात्वाशुध्यर्थंप्राणायाममाचरेत् कामतस्त्वेतत् यदाहमनुः उष्ट्रयानंसमारुह्यखरया
नंचकामतः विवासाजलमाप्लुत्यप्राणायामेनशुध्यतिकामतइतिवचनाद्वामतःस्नानमात्रम् वि
ष्णुः उष्ट्रेणखरेणवागत्वानग्नःस्नात्वाप्लुत्वाचुक्त्वाप्राणायामत्रयंकुर्यात् अन्यासविषयमेतत् प्र
त्यंतान्यासेत्वाहयमः खरयानेमुष्ट्रयानेयोघिरोहेद्द्विजोत्तमः अयोवानिर्विशेषन्नग्नस्त्रिरात्रंक्षप
णंनवेत् शंखः दिवामैथुनंगत्वानग्नःस्नात्वातथान्यस्मिन्नपरस्त्रियंदृष्ट्वादिनमेकंव्रतंचरेत् गुरु
त्वेकृत्वेकृत्वेविप्रंनिर्जित्यवादतः वह्निवावाससाद्विनंप्रसाद्योपवसेद्दिनम् गुरुंगरीयांसंत्वेकृत्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्त्सनार्थे त्वमादिशब्दयुक्तं प्रति प्रयुज्यते कारश्च योहीनमुत्कृष्टं प्रति निर्त्सनाय प्रयुज्यते तं वाक्त्वा विप्रं
वावादादिकथया निर्जित्य वाससा वापि वद्ध्वा क्षिप्रं शीघ्रं प्रसाद्य विगतकोपं कृत्वा नक्तं भुंजीतेत्यर्थः म
नुः ङकारं ब्राह्मणस्योक्त्वा वकारं च गरीयसः स्यात्क्षत्रियस्य रकारं वैश्यस्य नकारं हीनस्य हः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् यमः यदि
नब्राह्मणस्यहत्वा प्रायश्चित्तं विधीयते द्विसहोषितः स्नात्वा अभिवाद्य प्रसादयेत् वादे नब्राह्मणजि
त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते त्रिरात्रोषोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् सानुबंधेऽप्येवं तथा अवाच्य ब्रा
ह्मणस्योक्त्वा प्रायश्चित्तं विधीयते कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कृत्वा उ प्रणिपत्य प्रसादयेत् अवेक्ष्य ब्राह्मणं कंठे प्राय
श्चित्तं विधीयते त्रिरात्रोषोषितः स्नात्वा प्रणिपत्य प्रसादयेत् पीडातिशयेनुबंधातिशये चैतत् अ
त्रोशमन्तर्हिंसामनुरूपं समाचरेत् एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वाधीयते किंचिद्विप्रं दंडोन्यसेत् कृ
च्छ्रस्त्वतिकृच्छ्रो निपातने कृच्छ्रातिकृच्छ्रः सक्थ्नातेकृच्छ्रोन्यतरश्रोणिते विप्रप्रतिरोधया दंडोद्यमे कृच्छ्रः
प्रायश्चित्तदंडनिपातने त्वतिकृच्छ्रः प्रहताद्विप्रशरीरादसृजो रुधिरस्यपाते स्रावे कृच्छ्रातिकृच्छ्रः त्व
चोन्यतरश्रोणितोत्पादने प्राजापत्यः कृच्छ्रः बृहस्पतिः स्राणादिनाताडयित्वात्वग्दे कृच्छ्रमाचरेत्
अस्थिनेदेतिकृच्छ्रतुपराकचांद्रायणे यमः अवगूर्यचरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रनिपातने कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वी
त्तचांद्रायणमथापि वा दशसंख्याश्च गांदद्याद्गच्छेद्वोयदानवेत्र विष्णुः विप्रस्यवधसंयुक्तेराय १५४
यकारयन्मूषा ब्रह्महायावक्रान्नेनतीव्रंचांद्रायणंचरेत् क्षत्रियस्यपराकस्यात्प्राजापत्यंतथावि

शः वृषलस्यत्रिरात्रंतुव्रतंशूद्रहणश्चरेत् अन्यान्यपिप्रकीर्णप्रायश्चित्तानिविधापिकानिस्मृत्यंतराणिका
निचित्प्रदर्श्यंते तत्रनविष्यत्पुराणम् नीलीमध्येयदागच्छेत्प्रमादाद्ब्राह्मणः क्वचित् अहोरात्रोषितोभूत्वा
पंचगव्येनशुध्यति कुर्यादज्ञानतोयस्तुनीलीजंतुधावनम् एकरात्रंनिराहारः पंचगव्येनशुध्यति रो
मकूपेपदागच्छेद्रजोनीलीमलुकस्यचित् त्रिषुवर्णेषुसामान्यंतप्तसकृच्छ्रंविशोधनम् पातनंतुव्ययश्चै
वतत्कृच्छ्रेरुपजीवनम् पातित्यंपुनर्वेद्विप्रेत्रिभिः कृच्छ्रैर्विशोधनम् नीलीदारुयदानिद्याद्ब्राह्मणस्य
शरीरतः श्रोणितंदृश्यतेतत्रद्विजश्चांद्रायणंचरेत् शरीरतइतिद्वितीयार्थेतसिः श्रोत्रः अध्यास्यशय
नंयानमासनंपादुकेतथा पलालस्यद्विजश्रेष्ठस्त्रिरात्रंतुव्रतीभवेत् दिवास्यायावशुचिर्व्यंतदेवान
सिमानवः मासमेकंव्रतंकुर्यादुपाकृशतपाणुरुम् उपाकृशेपतियोठ्रा धिकोनाक्रम्यद्वौविप्रोब्राह्मण
श्रीचदंपत्तीतौद्विजोत्तमौ अंतरेणयदागच्छेत्कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् होमकालेतथादोहेस्वाध्यायेदारसं
यहे अंतरेणयदागच्छेद्द्विजश्चांद्रायणंचरेत् दारानग्निंधनंधान्यंनाशुद्धाविघ्नंसमाचरेत् प्रत्येकंप्राकृते
कृच्छ्रेकृच्छ्रंचरेत्तुवार्षिकम् नृमिकन्यान्तेषुगोमंत्रयावकंसमश्नीयात् दुःस्वप्नारिष्टदर्शनेचघृ
तंहिरण्यंचदद्यात् अग्निंआहितमग्निरुपस्थानंनकुर्याद्यस्तुपर्वणि स्त्रीतोनमछेद्योनायोसोपिकृच्छ्रंचरे
माचरेत् उपस्थनिमग्निसमीपेस्थानमनुः विनाद्विरप्सुवाप्यंतरशरीरंसन्निवेशेषु सचैलंवहिरप्सु
त्यक्त्वामालभ्यविशुध्यति शरीरमूत्रायुत्सर्गः यमः अटव्यामटमानस्यब्राह्मणस्यविशेषतः प्राणेष्वलि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लेदशोत्थंशुद्धिर्विधीयते अथोदष्टैवविप्रस्तुकुर्याच्छौचंसवैलक्यम् गायत्र्यष्टशतंजप्त्वास्नानमेतत्प
रन्नवेत्र देशंकालंसमासाद्यअवस्थामात्मनस्तथा धर्मशौचेवतिष्ठेतनकुर्याद्वैगधारणम् वेगोमलवे
गः वसिष्ठः दंशोत्सर्गेराजाएकरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रंपुरोहितः त्रिरात्रंराजाग्न्युपयोगेवानप्रस्थानां
चांद्रायणम् स्वधर्माचारनियमातिक्रमेफलंचांद्रायणम् वशिष्ठः वानप्रस्थोदीक्षायांदेवकृच्छ्रंदद्या
रात्रंचरित्वामलाकृष्णंवर्जयेत् दीक्षायांदोव्रतलक्षंवर्जयतिरिक्तंनिजधर्मव्यतिक्रमः व्रतलोपोतिक्रमे
तुनिंद्योः प्राणमासिकंकृच्छ्राचरणेवदृष्टे वानप्रस्थस्यापितदेवनिष्कृतुल्यत्वात् महाकृष्णमहाव
नम् तस्यवर्द्विजलमेककदिनासाएवाह निष्कुर्वानप्रस्थवत्सोमवद्विवर्जम् निष्कुर्यातिः स्वधर्मांति
क्रमेवानप्रस्थव्रतंकुर्यात्सोमवद्विकल्पवर्द्विवर्जयेत् शंखः यादृप्रतापनंकृत्वाक्रिंतथाप्यधःकु
शैःप्रमार्ज्यपादौतुदिनमेकंनवेकृती स्नातकव्रताधिकारेकलुः एतेषामाचारणमेकैकस्यव्यति
चारेगायत्र्यष्टशतंजप्त्वाकृत्वापूतोभवति मनुः वेदोदितानांनित्यानांकर्मणांसमतिक्रमे स्नातकव्र
तलोपेचप्रायश्चित्तमभोजनम् अभोजनमुपवासः अनुक्तप्रायश्चित्तविशेषातिक्रमेएतत् हारी
तः शार्यंढपाटुकोयानहारोपितपादोछिण्णधारस्याश्वप्राप्तकृच्छ्रेवप्रजातिरतेत्वमादीना
मनिवादनेद्विरात्रमुपवासः निमंत्रितेतदन्यत्रगमनेत्रिरात्रम् क्रतुः श्वश्रूत्याक्रिकविद्धेत्रिरात्रमु
पवासतः बकुदैवसिकंश्रोत्रदेवद्विगुणंभवेत् बकुदिवसिकोत्रशोवकुदैवसिकः हारीतः उ

च्छिष्टस्यगमनेएकाहमुपवासः नगृहीनियमातिक्रमेत्नीयात् अंगिराः अनापदिचरेद्यस्तुसिद्धनि
ष्कांगवंसदन् दशरात्रंपिबेद्गोमूत्रयावकालेभ्रतंद्विजः प्रतिमासमिदंप्रोक्तमनसांप्रतिशंखय प्रतिसंवत्सरं
चैवश्रोत्रियस्यविधीयते वहत्कमंडलुरिक्तमस्नातेरनश्नतोजनम् अहोरात्रेणशुद्धिः स्याद्विनजप्पेनवाशुचिः
शुष्पशृंगः इंद्रचापंचशालामियद्यन्यस्यप्रदर्शयेत् प्रायश्चित्तमहोरात्रेधनुर्दंडश्चदक्षिणेयमः केतनंद्वार
यित्वातुयेतियात्तयूतेद्विजः व्रतलक्षंसमवाप्नोतिमूढयोनौचजायते एतस्मिन्नेनसिप्राप्तेत्रालणेनियत्तव्रतः
यतिचांद्रायणंचीर्त्वात्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते केतनंनिमंत्रणमतियात्तनमतिक्रमः निमंत्रितायभोजनाप्र
दानमितियावत् तथा नदीसंगमहर्त्तुश्चक्रुन्याबिघ्नकरस्यचसमेविषमकर्त्तुश्चनिष्कृतिर्नोपपद्यते त्र
याणामपिचैतेषांप्रत्यायत्तिंचमार्गताम् नैष्ठिकव्रतमासंभ्रुवेचांद्रायणंस्मर्तं वहस्पतिः अनिवर्त्ति
महायज्ञान्योनुक्तेप्रत्यहंगृहीअनातुरः सतिधनेसतुकृच्छ्रार्द्धमाचरेत् शंखःप्रेतस्यप्रेतकर्माणिअकृत्वा
धनहारकः वर्णानांयद्धेप्रोक्तंतद्धंप्रयत्नश्चरेत् अनिमानादतिक्रोधाद्भयादज्ञानतोपिवा उद्धरीया
त्स्त्रीसुमान्त्वागतिरेषानविद्यते परयोनिंतसपूर्णंतमस्यंधेसुदारुणे षष्टिवर्षसहस्राणिनरकंपर्युपास
ते गोनिर्हितंततथोदकुंभालणेनव्यधातितम् संस्पृशंतितुयेविप्राग्निदागरदाश्चये अनुयातारोपिचान्ये
येचान्येपापकेदकाः सर्वेतेपापसंयुक्तासेषांचैवाग्निनिष्कृतिम् तप्तकृच्छ्रेणशुध्येत्तु कुर्याद्वालणभोज
नम् अनुड्त्सहितांगांचददाद्विप्रायदक्षिणाम् संवर्त्तः गोनिहितेतथाविप्रतथाचैवात्मघातिनि नैवास्तु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पातनमाधायकृष्माडैर्जुहुयाद्धुतम् यदन्यन्महापातकेभ्यः सर्वमेतेनपूयते अथावमेत् अग्निश्चमामन्युश्च
मन्युपतयश्चमन्युकृतेभ्यःपापेभ्योरक्षंतं यद्रात्र्यापापमकार्षंमनसावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नाअह
स्तदवलुंपतु यत्किंचिदुरितंमयीदमहममृतयोनौसत्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहा सूर्यश्चमामन्युश्चमन्युपत
यश्चमन्युकृतेभ्यःपापेभ्योरक्षंतंयद्रात्र्यापापमकार्षंमनसावाचाहस्ताभ्यांपद्भ्यामुदरेणशिश्नाअहनारात्रिस्तद
दलंपुतयत्किंचिदुरितंमयीदमहममृतयोनौसत्येज्योतिषिजुहोमिस्वाहा इतिबिंदुः उद्धनमतस्त्यः पा
शांछिद्यात्ततस्तत्कर्मणाशुध्यति आत्मत्यागिनांचसंस्कर्त्तारंदस्युपातकारीचसर्वस्वेवप्रेतस्यानुद्धवेस
हास्नुपातनंकृत्वास्नानेनाकृतेस्थिसंचयेसचैलस्नानात् द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनंकृत्वास्नवंतीमासाद्य
गायत्र्यष्टसहस्रंजपेत् द्विजप्रेतस्याष्टशतम् शूद्रः प्रेतस्यानुगमनंकृत्वास्नानमाचरेत् अथानाशका
दिप्रत्युतप्रायश्चित्तानि तत्रमार्कंडेयः येप्रेतवसितावाप्रव्रज्याग्निजलादितः अनाशकानिवृत्तायै
वंतेतिंगृहमेधित्वम् तांश्चारयित्वात्रीन्कृच्छ्रान्त्रीणिचांद्रायणानिवा जातकर्मादिसंस्कारसंस्कृतः शुद्धिना
जनःपराशरः अनाशकानिवृत्तासुचातुर्वर्ण्येव्यवस्थितःचंडालः सतुविज्ञेयोवर्जनीयः प्रयत्नतः
संवर्त्तःसन्यस्यदुर्मतिश्चकश्चित्प्रत्यापत्तिंनजेतयः सकृत्कृच्छ्रमथातः षण्मासान्प्रत्यनंतरम् पराश
रः जलाग्निपतनेचैवप्रव्रज्यानाशनेतथा अध्यवस्यनिवृत्तानांप्रायश्चित्तंकथंनवेत् ब्राह्मणानांप्रसादे
नतीर्थानुगमनेनच गवांशास्त्रदानेनवर्णाःशुध्यंतिवैत्रयः यमः जलाग्न्युद्बंधनत्रस्तःप्रव्रज्यानाशा

१५६

कच्युतः विषप्रयत्नप्रायशस्त्रोद्यतांश्चयेच्युतः सर्वेतेप्रत्यवसिताः सर्वलोकविगर्हिताः चांद्रायणेनशुध्ये
युस्तप्तकृच्छ्रेणवा असमर्थविषयमेतत् अंगिराः यःप्रत्यवसितोविप्रः प्रव्रज्याग्निजलादितः अनाशने
निवृत्तस्तुगृहस्थत्वंचिकीर्षति चारयेत्त्रीणिकृच्छ्राणित्रीणिचांद्रायणानिवा जातकर्मादिनिःप्रोक्तंपुनः सं
स्कारमर्हति चिरप्रातंप्रायश्चित्तमकुर्वतोवस्थानेएतत् आपस्तंबः क्षितिनक्षतयानारीमोहाद्विचलितात
तः प्राजापत्येनशुध्येतुत्तस्माद्दैवपकर्मणः नविप्लवपुराणम् आरूढोनैष्ठिकंधर्मप्रत्यावृत्तिंजेतुयःचां
द्रायणंचरेन्मासमितिविद्वित्खगाधिपमानस्यापत्यावेतत् अथस्त्रीणांप्रायश्चित्तानि दक्षः यानेमैथु
नेसंसर्गेतथामूत्रपुरीषयोः संस्पर्शेयदिगच्छेतस्त्रीवोदक्यांत्यजैःसह दिनमेकंचरेन्मूत्रेपुरीषेतुदिने
द्वयम् दिनत्रयंमैथुनेस्यात्स्नानेतन्नस्याच्चतुष्टयम् आपस्तंबः चुक्कोच्छिष्टस्वनावांतःश्वंडालैःश्वपचेन
वाप्रमादात्स्पर्शनंगच्छेत्तत्रकुर्याद्द्विजोधनम्गावन्यष्टसहस्रंतुकुटुंबदानात्ततथा त्रिरात्रोपोषितोस्त्वा
पंचगव्येनशुध्यति शातातपः उच्छिष्टस्तुस्पृशेद्विप्रश्चंडालंचेत्कथंचन ऊर्ध्वोच्छिष्टस्तुसंस्पृष्टोद्विजः स्नात
पनंचरेत् अधोच्छिष्टस्त्रिरात्रांतेपंचगव्येनशुध्यति चुक्तोच्छिष्टऊर्ध्वोच्छिष्टः उत्सृष्टमूत्रपुरीषः अधउच्छिष्टः
उच्चानः चंडालश्वपचस्पृष्टोविण्मूत्रेतुकृतेद्विजः त्रिरात्रेणविशुध्येच्चुक्तोच्छिष्टः षडाचरेत् व्याघ्रः चंडालो
दकसंस्पृष्टः स्नानेनसविशुध्यति उच्छिष्टेनसंस्पृष्टस्त्रिरात्रेणविशुध्यतिसुमंतुः चांडालान्पतितांश्चैवत
थानारीरजस्वलाउच्छिष्टस्तुद्विजः स्पृष्ट्वाप्राजापत्येनशुध्यति कश्यपः श्वसूकरात्पचंडालमधन्नोडरजस्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लः यद्युच्छिष्टः स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सांतपनं चरेत् अपसंवः युक्तोच्छिष्टेत्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् अर्धोच्छि
ष्टः स्मृतेपादः यादग्राचमनेतथा अर्धोच्छिष्टे वर्त्तमानभोजनः एकवस्त्रोसमाकृष्टेचंडालं ब्राह्मणोयदि फलेन
हृयतत्रप्रायश्चित्तंकथंनवेत् ब्राह्मणान्समनुज्ञाप्यसवासास्नानमाचरेत् अहोरात्रोषितोनत्वापंचगव्ये
नशुध्यति एकशाखांसमारूढःफलान्यश्नात्यसौयदि प्रायश्चित्तंत्रिरात्रंस्यात् पंचगव्येनशुध्यति चंडालेन
गृहीतंयस्त्वस्नानादुदकंपिवेत् तत्रशुद्धिं विजानीयात्प्राजापत्येननित्य शः युक्तोच्छिष्टस्त्वनाचांतोलमेध्यं
यदिसंस्पृशेत् अहोरात्रोषितोनत्वापंचगव्येनशुध्यति वसिष्ठः उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टःश्वनाशूद्रेणवाद्वि
जः कृत्वोपवासंनक्तंचपंचगव्येनशुध्यति कामकारविषयमिदम् अकामतस्तुछागलेनयोदितम् उच्छिष्टो
च्छिष्टसंस्पृष्टः स्नानंयेषुविधीयते तेनैवोच्छिष्टसंस्पृष्टः प्राजापत्यंसमाचरेत् कर्मारंरजकंचैनं धीवरंनटमे
वच एतिस्पृष्टस्तत्रोच्छिष्टेकरात्रंपयःपिवेत् तैरुच्छिष्टैस्त्रिरात्रंस्याद्घृतंप्राश्यविशुध्यति चुंजानेनतुविप्रे
णस्पृष्टायदिरजस्वला स्त्रिशूकृच्छ्रेणशुध्येच्चुप्राणायामशतेनच अपसंवः उच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टोविशो
चतुर्द्विजोत्तमः अपोष्यरजनीमेकांपंचगव्येनशुध्यति चंडालादिविषयमिदम् हारीतः महापातकि
संस्पर्शे स्नानमेवविधीयते संस्पृष्टस्तुयदास्पृष्टोब्रह्मकूर्चेनशुध्यतित्रिरात्रमेकरात्रंवायोनश्नन्पंच
गव्यकम् जपंश्चप्रणवंसम्पगेवंशुद्धिमवाप्नुयात् कृतमूत्रेपुरीषेवायुक्तोच्छिष्टोयवाद्विजः श्वादिस्पृष्टोज
पेदेव्याः सहस्रंस्नानपूर्वकम् देव्यागायत्र्याः अपसंघः विप्रोविप्रेणसंस्पृष्ट उच्छिष्टेनकथंचन आचम्यैव

उशुद्धः स्यादित्यागोरसंनाशितम् उदक्यास्पृष्टउच्छिष्टोविड्वराहकुक्कुटैः काकमार्जारक्रव्यादिरूपवासेन शुध्यति
येनकेनचिदुच्छिष्टेत्यमेध्यंयदिसंस्पृशेत्तत्रअहोरात्रोषितोनत्वापंचगव्येनशुध्यति श्वागलेयः उच्छिष्टः सं
स्पृशेद्विप्रामद्यशूद्रश्वनोऽशुचीन्अहोरात्रोषितः स्नात्वापंचगव्येनशुध्यति उच्छिष्टस्पृष्टआचामेदुच्छिष्टेनस्व
जातिनाननेनचोपवासेनक्षत्रविट्स्त्रीनेत्रमात्रं ज्ञातात्तपः यस्तुछायांस्वपाकस्यब्राह्मणोप्यधिगच्छति।
तत्रस्नानंतुतस्योक्तंघृतप्राशोविशोधनम् तथा अंत्यजैः सहकाष्ठेनवाससास्पृष्टएववा अज्ञात्वांगसमा
चामेउच्छिष्टस्तुनिराक्षिपेत् औपकायनः अस्पृष्टेनसहैकांतीरन्योसंकरमादिनिः निदध्यादप्सुपाणिंदिन
दुष्टेनेनवास्पृष्टान् ज्ञातात्तपः कापालिकानांसंस्पर्शेस्नानंकृत्वायथाविधिः प्राणायामशतंकृत्वाघृतप्रा
श्यविशुध्यति वराहज्ञातात्तपः चंडालपतितंत्यंगमुन्मत्तंशवमेत्यजम् स्पृष्टंकासंयिकानारीरजसाचपरिप्लुता
म् शूकुक्कुटवराहश्वयाम्यान्संस्पृशमानवः सचैलः सशिराःस्नात्वातदानीमेवशुध्यति प्रसवंकारय
तियासास्त्रिरात्रं अश्नन्खलंस्वयमप्येतानशुद्धोयदिसंस्पृशेत् विशुध्यत्युपवासेनत्रिरात्रेणैतरेणतु उ
च्छेरेणयुक्तोच्छिष्टेनेत्यर्थः भगार्गवः ऋग्यादश्वखरोष्ट्रैश्चस्पृष्टोव्यवहितेद्विजः अचैलंवाचमेत्तंवास्नानंकृत्वा
विशुध्यति सचैलंमतिपूर्वकंत्वचैलमन्यत्र शूद्रस्पृष्टानिषादंचशुध्येदाचमनात्द्विजः तथैनंस्पर्शनात्त्वा
नप्राणायामैसंयोगात् स्नानासमर्थस्यशूद्रस्यर्शिनआचमनंसमर्थस्यतुस्नानमेवअतएवस्मर्त्यंत
रम् एउकंकुक्कुटंकाकंश्वस्पृष्ट्वोत्सावसायिनः दृष्ट्वैतान्नावरेत्कर्मस्पृष्ट्वैतान्स्नानमाचरेत् इति यदासंशू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्रस्पर्शेऽआचमनम् असक्शुद्रस्पर्शेस्नानम् दृष्ट्वास्त्रवत्स्वः चंडालपुक्कसम्लेच्छनिष्क्रयापतितपारदार उपपातकिनं चैवस्पृष्ट्वास्नानंसमाचरेत् संवर्त्तःकैवर्त्तमगुव्याधंसौनिकाङ्गनिष्कानपिरजकंचतथास्पृष्ट्वास्नात्वैवाशानमाचरेत् स्नात्वैवतुंजीतेत्यर्थः एवंचयद्रजकादिस्पर्शेऽशनम् तद्याधितादिविषयं द्रष्टव्यम् षड्रिरात्रमतः चंडालश्वस्पर्शनेकृच्छ्रंकुर्यात् यानशय्यासनेष्वत्रिरात्रम् चंडालश्वस्पर्शनेइतिचंडालस्पर्शत्वमापन्नस्यस्पर्शनेइत्यर्थः जीवताचंडालेनसहयानादिषुत्रिरात्रमिति तथाव्रणवंधनात्पजनविस्रावणेऽधिरोत्पादनेपुक्कृच्छ्रादशरात्रेचरेत् व्रणवंधनादीनांचंडालंप्रतिकरणेचंडालवनवात्मनिकरणेएतत् आपस्तंवः येनकेनचिदन्यत्रश्वाडालंयदिसंस्पृशेत् उपवासेनचैकेनपंचगव्येनशुध्यति तैत्तान्यकस्तथाचांतः स्नमश्रुकर्मणिमेथुने मूत्रोच्चारेयदाकुर्यादहोरात्रेणशुध्यति प्रचेताः स्वकायेचंडालादिकायान्निस्पृशेनेद्दिरात्रानोजनात्शुद्धिः इदंपरिसंगविषयम् चंडालोच्छिष्टकायस्परक्तमुत्पादयेत्कथंचित् त्रिरात्रेणशुद्धिः स्यादेकरात्रेणचोत्तरेउत्तरेत्रियादौत्रिरात्रोदेवैकस्याहोरात्रस्यक्रमः क्रतुः चंडालस्योच्छिष्टदानेचंडालवत्तदर्शनेगीतवादित्रश्रवणेनैवंजपक्रियायांचद्विरात्रानोजनेनशुद्धिः अशुचिंदृष्ट्वाआदित्यमीक्षेत प्राणायामंकृत्वायंचदश्रामंत्रिकम् अशुचिश्वाडालादियराज्ञःश्वपाकोवचंडालःनिषादःसंनाषितेयदि द्विजसंनाषणेकुर्यात्सावित्रीवाजपेत्कथंचित् चंडालेनसमंसुप्त्वात्रिरात्रेणविशुध्यतिचंडालैकमंथीगत्वासावित्रीस्मरणात्शुचिः १५८

मिथोव्रालणेः संभाषणंइत्यर्थः प्रचेताः चंडालगृहप्रवेशनेचंडालेनैवगृहे वृक्षछायायांवासहावस्थानेचंडालएवस्यात् ब्राह्मणानुद्दिश्यपशुंमासिकंप्रायश्चित्तंकृच्छ्रंवा ब्राह्मणस्यचतुस्त्रिद्येकमासाःक्षोषाणम् शेषाःक्षत्रियावैश्यःशूद्रःकैवर्त्तादिश्वपाषंडयोयथासंख्यंचतुस्त्रिद्येकमासाःकृच्छ्राःउपानःस्पनिष्ठगंधोयाघ्राणश्रवणदर्शनोदाहरणेआदित्यदर्शनात्शौचम् अनिष्टानांगंधशब्दरूपवाक्यानाम् उपघ्राणश्रवणदर्शनोदाहरणेषुआदित्यदर्शनात्शुद्धिरित्यर्थः देवलः चंडालधर्मसंयोगेप्राजापत्यंसमाचरेत्वरंत्रिरात्रेचंडालकूपतीर्थनिषेवनंतद्धर्मसंयोगउपदेशः आपस्तंवः दृष्ट्वाचंडालपतितौसंध्याकालउपस्थिते ईक्षेतादित्यमुद्यंतंनशोदक्यामलानिच मनुः आचम्यप्रयतोनित्यंजपेदशुचिदर्शने सौरान्मंत्रान्यथोत्साहंपावमानीश्चशक्तितः परान्नानरः अविज्ञातंसुवंडालोनिवसेद्यस्वेज्ञानिविज्ञातंतत्पसन्नस्यद्विजाः कुर्युरनुग्रहम् ऋषिवक्त्रुतान्धर्मान्गायतोधर्मपाठकान्पतंतमुद्धरेयुसंत्राह्यदृष्टेनकर्मणाः दध्नाघृतेनक्षीरेणकृच्छ्रंगोमूत्रपावकम् चुंजीतसहितोनत्यैस्तिसंध्यमवगाहनम् अहंतुदध्नाचुंजीतमपिवात्अहंततः क्षीरेणतुत्र्यहंनोज्यमेकैकेनपुनश्चरम् नावदुष्टेनचुंजितनोक्तव्यंगोरसंतुतम् तिस्रोद्वेनानियावंतितावंत्येवसमाचरेत् त्रिपलंतुदधिक्षीरंपलमेकंतुसर्पिषः आकरेतुनवेस्थंडिलेकृतेसकांस्यके आकरउत्पत्तिस्थानम् आकरोरीतिकम् जलशौचेनवस्त्राणिपरित्यागेनमणिमयम् कुसुंभनीलकर्पासलवणंमधुसर्पिषीक्षारंकुर्वीतधान्यानिदद्या

हेश्मनिपावकम् कुत्वाराज्वालासंस्पृष्टंशुचितन्मनुरब्रवीत् सपुत्रःसहनप्तृभ्यश्चकुर्याद्ब्राह्मणेनोजनम्
गोविंशतिवर्षंचैकंदद्याद्विप्रेषुदक्षिणाम् पुनर्लोयनखातेन होमजप्येनचैवहि अवधारणेनविप्राणांते
त्रदोषानविद्यतेस्वल्पंबालसंपर्कजंतत संवर्त्तः अंत्यजःपतितोवापिनिर्दोषंत्रितिष्ठति सम्यग्ज्ञा
त्वातुकालेनतत्तंकुर्याद्विशोधनम् चांद्रायणंपराकोवाद्विजातीनांविशोधनम् प्राजापत्यंतुशूद्राणांशो
षाणामिदमुच्यते यैस्तत्रनुक्तंपक्वान्नंतेषामुक्तोविधिक्रमःप्राजापत्यइत्यर्थः तेषामपितुयैरुक्तंकच्छ्रप
देविधियते कृच्छ्रकृपानुष्टायेतथासंसर्गदूषिताःसर्वानेवोपवासेनपंचगव्येनशोधयेत् बालवत्यात
थारोगीगर्भिणीवृद्धएवंवा तेषांनक्तंप्रदातव्यंबालानांप्रहरद्वयम् अथवाक्रियमाणेषुयेषामार्त्तिःप्र
दृश्यते शोषंसंपादयेत्तेषांविपर्त्तिर्नजनवेद्यथा अंत्यजोन्नचंडालः वसिष्ठःचंडालोनिवसेद्यत्र गोहत्व
ज्ञातएवंच तस्यत्वन्नंद्विजोनुक्त्वाप्राजापत्यंसमाचरेत् अकामतः सदृशुक्त्वाकुर्यादेतद्द्विजोत्तमः
मात्रुद्धिपराकेणनहासातपनेनवा चांद्रायणंपराकोवाद्विजातीनांविशोधनम् प्राजापत्यंतुशूद्राणां
शोषाणामिदमुच्यते योनोपिमुक्तेपक्वान्नंकच्छ्रंस्यात्तस्यशोधनम् प्रुक्तान्नभोजनेपादइत्याहभगवान्
नुःतथा तैःस्पृष्टेयदिचुक्तेन्नमस्तावाद्यशोधवज्ञाले विहितोभोजनेकच्छःपानेतत्पादएवतु चंडालेनतु
संस्पृष्टंकांस्यंभांडंसमृण्मयम् अश्नातांस्यंभोजीचमृण्मयेजलपानकृत् कांस्येतुक्त्वाचरेत्कृच्छ्रं
जलपानेतुकृच्छ्रकम् कलूकःकच्छ्रपादःश्वपनःचंडालसंकरेस्वन्नवनदलनम् सर्वमृद्भांडनेदनम्

दारवाणांतुतक्षणम् शंखशुक्तिसुवर्णराजतस्वेदलानामद्भिः क्षालनम् कांस्यताम्राणामाकरेशुद्धिः सौवीर
पयोदधितक्राणांपरित्यागः शोषरसवद्यद्रसद्रव्यरक्षणं गोमूत्रयावकाहारोमासंक्षियेत् बालवृद्धस्त्रीणां
धर्मप्रायश्चित्तम् आषोडशाद्बालः सप्तत्यूर्ध्वंवृद्धः तीर्णप्रायश्चित्तेब्राह्मणभोजनम् गोशतंदद्याद् तदन्ना
वेसर्वस्वम् वोधापनःचंडालदर्शनेज्योतिषांदर्शनम् संभाषणेब्राह्मणसंभाषणम् स्पर्शनेस्नानम् अस्थि
मृदर्शनेएकरात्रमुपवसेत् संभाषणेद्विरात्रम् स्पर्शनेत्रिरात्रम् चंडालेनसहाध्वगमनेसचैलस्नानम् अ
पसव्यं बलाद्दासीकृतार्थेतु म्लेच्छचांडालदस्युभिः अश्रुभंकारितंक्रूरंगवादिप्राणिहिंसनम् उच्छिष्टमार्जनं
चैवतथात्मैवभोजनम् खरोष्ट्रविड्वराहाणामामिषस्पर्शनंक्षणम् तत्स्त्रीणांचतथासंगात्सनिश्वस
न्नभोजनम् मासोषितेद्विजातौतुप्राजापत्यंविशोधनम् चांद्रायणंत्वाहिताग्नेःपराकस्त्वथवाजवेत् चां
द्रायणपराकंचचरेत्संवत्सरोषितः संवत्सरोषितःशूद्रोमासार्द्धंयावकंपिवेत् मासमात्रोषितःशूद्रः
कृच्छ्रपादेनशुध्यति ऊर्ध्वंसंवत्सरात्कल्पंप्रायश्चित्तंद्विजोत्तमैः त्रिभिः संवत्सरैश्चीर्णंतद्भावंसनिगच्छति
सर्वाण्येतानिप्रायश्चित्तानि यथाशक्तियथानुबंधंप्रत्यवायन्यायायेत्ययाव्यवस्थापनीयानि हीनवर्णेषु
यःकश्चिदित्यजैःसहसंविशेत् सशिरस्कंवपनंकृत्वामासमेकंव्रतंवापिवेत् रजकोचर्मकारीचबुधकी
धुक्कसीतथा चातुर्वर्ण्यस्त्रियोहेतुश्चास्नानाद्यदितिष्ठति स्नात्वातुनिष्कृतिंकुर्यात्पूर्वोक्तस्यार्धमेवतु गृह
दानंनकुर्वीतशेषसंवर्त्तुकारयेत् गृहस्यान्यांतरंगत्वाचांडालोपस्पृशेत्क्वचित् तस्माद्देहाद्विनिःसा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्यमश्नंडनुविवर्जयेत् रसपूर्णेनुमश्नंडनत्यजेत्नुवदाचन गोमयोदकसंमिश्रैः प्रोक्षयेत्तत्रहंतथाहारीतः
चंडालस्पर्शनानांचसंकरेसमुपस्थिते अहोरात्रद्विरात्रंस्यात्त्रिरात्रंषडहः स्मृतम् अविज्ञाततुचांडालः
सप्ताहंनिवसेद्यावत्तम् अथरजस्वलास्पर्शे प्रायश्चित्तानि वह्वृज्ञातातपः उदक्यास्मृतिकाकापिश्वा
पीसस्पृशेद्यदि त्रिरात्रेणैवशुध्येत्तुरतिज्ञातातपोब्रवीत् ज्ञातातपः चंडालैः श्वपचैर्वापित्र्यात्रेयीस्पृश
तेद्यदि त्रिरात्रोपोषितास्नात्वापंचगव्येनशुध्यति आत्रेयी कश्यपः चंडालेनतुसंस्पृष्टाकदाचित्स्त्री
रजस्वला तान्यहानि व्यतिक्रम्यप्रायश्चित्तंसमाचरेत् त्रिरात्रमुपवासः स्यात्पंचगव्येनशोधनम् तानि
शोत्तुव्यतिक्रम्यअजाघ्रातांतुदारयेत् वहस्पतिः पतितेनश्वपाकेनसंस्पृष्टश्चेद्रजस्वला अहोरात्रंत
तीयक्रियरतोनक्तमाचरेत् वह्वृज्ञातातपः रजस्वलायदास्पृष्टाचंडालात्श्वपाक्यैः तावत्तिष्ठेनि
राहारास्नात्वाक्रालेनशुध्यति असामर्थ्येसत्येतत् पराशरः एकवस्त्रसमारूढेचंडालेथरजस्वलाः अ
होरात्रोषितास्नात्वापंचगव्येनशुध्यति रजस्वलातुनुजानाच्चंडालादीन्सद्योदेगोमूत्रयावकाहारा
त्रेणैवशुध्यति असत्तमाकांचनदद्याद्विप्रेभ्योवापिभोजनम् मार्कंडेयः उदक्यानुसवर्णायाःस्प
शेचेत्स्यादुदक्यायांतस्मिन्नेवाहनिस्नातायाशुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् एतत्सगोत्राविषयम् तथाचवस्
वशिष्ठः स्पृष्टेरजस्वलेन्योन्यंसगोत्रेत्वेकसूतके कामतोकामतोवापिसद्यःस्नानेनशुध्यतः कश्यपः र
जस्वलातुसंस्पृष्टाव्रालेनपाव्रालीयदि रात्रंनिराहारापंचगव्येनशुध्यति रजस्वलातुसंस्पृष्टा

क्षत्रजात्याद्विजोत्तमा त्रिरात्रेणैवशुध्येत्तुव्याघ्रस्यवचनंयथा रजस्वलातुसंस्पृष्टावैश्यायव्रालणी
यदिपंचरात्रंनिराहारापंचगव्येनशुध्यति रजस्वलातुसंस्पृष्टाशूद्रयाव्रालणीयदिषड्रात्रेणवि
शुध्येत्तव्रालणीकामकारतः अकामतश्चरेद्देवव्रालणीसर्वजातिषुविप्रः रजस्वलाहीनवर्णीरज
स्वलांस्पृष्ट्वानतावदश्नीयाद्यावन्नशुद्धा सवर्णामधिकवर्णांचस्पृष्ट्वास्नात्वाश्नीयात् आत्रेः रजस्वले
त्युनार्यावन्योन्यंस्पृशतोयदिसवर्णेपंचगव्यंस्यात्त्रिरात्रमसवर्णेके असवर्णेहीनवर्णेस्पृष्टेरज
स्वलेन्योन्यंशूद्रेचव्रालणीत्तयाकश्चेणशुध्यतेविप्राशूद्रादानेनशुध्यतिदानेननिष्क्रयेचतुर्थीरा
दानेनेत्यर्थः मार्कंडेयपुराणेउच्छिष्टेनतुसंस्पृष्टाकदाचित्स्त्रीरजस्वला यावन्नशुद्धिमाप्नोतिनाश्नीयात्तावदे
वतु रजोनिवृत्तास्नोचनिवृत्तिःशुद्धिः उच्छिष्टंशूद्धिजातीतुरजःस्त्रीयदिसंस्पृशेत् तावोच्छिष्टेत्वहोरा
त्रमर्धोच्छिष्टेत्वर्धरात्रंक्षिपेत् तावन्मात्राद्विसर्गः तत्कृतमशौचंतदुच्छिष्टंव्याघ्रः रजस्वलातुसंस्पृष्टंशूद्रं
चुक्रुश्वरैः कश्चित्तन्निराहारानवेत्तावद्यावत्तत्स्नानेनशुध्यति इदमसमर्थविषयम् अत्राप्यसामर्थ्ये यो
घायनआह रजस्वलातुसंस्पृष्टंग्राम्यकुक्कुटसूकरैःश्वभिः स्नात्वाक्षिपेत्तावद्यावच्छूद्रस्यदर्शनमितिप्रचे
ताः रजस्वलास्पृष्टोच्छ्वासान्प्रमादाद्यदिकश्चित् उपोष्यरजनीमेकांपंचगव्येनशुध्यति वौधायनः र
जस्वलातुसंस्पृष्टश्वभिश्चंडालसूतिकैः पंचरात्रंनिराहारापंचगव्येनशुध्यति वहस्पतिः शूद्रयोच्छि
ष्टयास्पृष्टश्चुनावाघ्रातमाचरेत् अहोरात्रंद्वितीयेक्रियरतोनक्तमाचरेत् विरुद्धप्रायश्चित्तसन्निपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नप्रसंगोत्तद्विरोधपरिहारार्थंयत्कल्प्यं यच्चानुक्तं निष्कृतिकेषुयापेषुकल्पनीयम् तदुभयमाह देशकाल
वयः शक्तिपापेचापेक्ष्ययत्नतः प्रायश्चित्तंप्रकल्प्यस्याद्यत्रनोक्तंचनिष्कृतिः एकस्मिन्निमित्तेयुरुलघु
रूपानेकवैकल्पिकप्रायश्चित्तप्राप्तौदेशादिकमुपेक्ष्यपरिषदातद्व्यवस्थाकल्प्याःयः प्रायश्चित्तविरो
धोयत्रदेशोकालेवाप्रयुज्यमानः कर्त्तारंनाशयतीतिशंकयतेसतत्रनोपदेश्यः यथाजलोयवासोहि
मदेशेमहाशिशिरेचकालेतथावयसोप्यपेक्षम् अन्यथायथ्नाशंकयतेकालवद्व्योःकल्प्यमानंतौ
नियात्तयेत्र तथाकर्त्तुः शक्तिरपिव्यवस्थापिका यतोयुवापिकश्चित्पित्तोद्रेकादिनाप्रतिदुस्तयः श
क्तिःपराक्रांतयुतिष्ठन्व्यापद्यते अतएवाहहारीतः यथावयोयथाप्राणंचत्रालणैः प्रायश्चित्तंप्रदातव्यं
वह्वानांरोगिणांतथा तेनप्रभूतमवाप्नोतियेनप्राणैर्वियुज्यते आर्त्तिवामहतीयातिनेव्रतव्रतमादिशे
द् तस्मात्कृच्छमवाप्नुयादेवापिविधानतः ज्ञात्वाबलावलंकालंप्रायश्चित्तंविधीयते विप्रुःअस्त्री
तिर्यक्वस्यवर्षीणिवालोवाप्यूनषोडशः प्रायश्चित्तार्धमर्हंतिस्त्रियोरोगिणएवच अंगिरः उनैकादश
वर्षस्यंचवर्षात्परस्यत्वाचरेऽरुःसुहृदापिप्रायश्चित्तंविशुद्धयेइति तथाप्रायश्चित्तंयावल्लघुगुरुवेत्प
रोक्तंतदनुसारेणप्रायश्चित्तमपिलघुगुरुवाकल्प्यम् तथाचोक्तंगौतमेनाएनसिगुरुणिगुरूणिलघु
निलघूनीति यापस्यचपगुरुत्वंकामतः सप्रत्यवेक्षान्यासमनुष्ठितस्यज्ञायतेतदादेयोरवात्सातिरा
यात्रनिंदार्थकादाहोरात्रगर्हातिरायाज्ञएतच्चयत्तत्रआचारतद्विषयसकलस्मृतिशास्त्रार्थावधारणा

१६१

रूपात्कल्प्यम् तथायत्रविषयेनिष्कृतिः प्रायश्चित्तशास्त्रकारैर्नोक्तं तदपिदेशकालाद्यपेक्षयाकल्प्य
म् तत्रनिमित्तसंबंधत्वेनकल्पयित्वास्यनिष्कृतेरौषस्यस्वरूपंसामान्यतःप्रदर्श्यते तत्रगौतमः त
स्यनिश्चमाणानिजपत्नयोहोमउपवासोदानमितिजप्यंचतेनैवोक्तम् उपनिषदोवेदोदयोवेदा
स्तांस्वकुंदःसुसंहितामध्यघमर्षणमथर्ववशिरोरुद्राःपुरुषसूक्तंराजनरोहिणीसामनीवृहद्रथंतर
पुरुषगतिर्महानाम्नीमहावैराजीमहादिनाकीर्त्त्यंज्येष्ठसाम्नामन्यतमंवर्हिष्यवमानंकूष्मांडानि
पावमान्यः सावित्रीचेतानियावन्तानि तथापयोव्रतानांचावन्तदयतापलक्षपसा प्रसृतियावको
हिरण्यप्राशनंसोमप्राशनमितिमेध्यानिमेध्यानिपवित्राणि तथा सर्वेशिलोच्चयाःसर्वाःलवस्यःपुण्य
हृदास्तीर्थानिऋषिनिवासाः गोष्ठपरिस्कंधाइतिदेशाः गोष्ठेगोस्थानंतरुमन्मार्गःपरिस्कंधः तथास
त्यवचनंव्रतलवर्यसवनेष्वदक्षोपस्पर्शनमार्द्रवस्त्रता अनाशकाइतितंत्रं तथाहिरण्यंगोर्वासो
भूमिरश्वस्तिलाघृतमन्नमितिदेयानि तथा संवत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयोद्वावेकश्चतुर्विंशत्यहोरा
दशाहःषडहस्त्र्यहोहोरात्रइतिकालः एतान्येवानादेशेविकल्पेनत्रिद्येकनवसिगुरूणिगुरूणिलघुनि
लघूनि कृच्छ्रातिकृच्छ्रवाक्षयणानीतिप्रायश्चित्तानीति उक्तानिपतितानांप्रायश्चित्तानि संप्रतिसंबंधि
तिलान्प्रतियत्कार्यंतदाह दासीकुंभंवहिर्ग्रामान्नयेयुः सबांधवाःपतितस्यवहिःकुर्युः सर्वकर्मे
ष्वेवंचैवतम् दासीबांधवाश्चपरितप्तकुंभंजलप्लवंयावद्ग्रामाद्बहिर्नियेयुःततःप्रभृतिपतितंसर्वक्रा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

र्येषुलौकिकवैदिकेषुवहिःकुर्युःतेनसहनसंव्यवहरेयुःवोधवग्रहणंसंबंधिमात्रपरिग्रहार्थम् तेनवि
द्यायोनिसंबंधाःसर्वेनिनयेयुःतथाचगौतमः तस्यविद्यायोनिसंबंधाश्चसान्निपत्यसर्वाण्युदकादी
निप्रेतकार्याणिकुर्युःपात्रंचास्यविपर्यस्येयुःदासःकर्मकरोवा अवकरात्पात्रमानीयघटान्पुर
यित्वा दक्षिणानिमुखःपदाविन्यस्येदमुमनुदकंकरोमीतिनामग्राह तेसर्वेत्वालुनेरन् अपउ
पस्पृश्यग्रामप्रविशंति अतऊर्ध्वंतेनसंभाष्यतिष्ठेदेकरात्रंजपेत् सावित्रीज्ञानपूर्वंचेत्त्रिरात्रमिति
अस्यार्थः योरुजघातकत्वादिनाहेतुनात्याज्यउक्तः तस्यविद्यायुक्तनाचार्यादीनांनिसंबंधान्मात्तामा
हमातुलादीश्चपुत्रादयः सन्निपत्यमेलयित्वा तेन्यस्यागकारणमावेद्यतेरन्तुमाताःपुत्रादयः सापिं
डाः सकलंपिंडोदकश्राद्धादीनेजीवंतमवत्तमुद्दिश्यकृत्वा पात्रंचत्याज्यस्यकृतेविपर्यस्येयुःपरा
पिंडुःपरास्येयुःकथमित्यपेक्षितआह दासःकर्मकरोवेत्यादि दासउक्तलक्षणःकर्मकरोन्त्यजः त
योर्यःसंभवति सोवकरात्पुरीषस्यानादृचिपात्रमानीयदासीघटात्तत्पात्रमुदकेनपूर्वंरयति तदि
तरःपालेनदक्षिणानिमुखोऽमुंदेवदत्तमनुदकंकरोमितिपर्यस्येत् तंविपर्यस्तंत्याज्यस्यसपिंडाःपुत्रादि
यःप्राचीनावीतिनोमुक्तशिखाअन्वालभेरन् विद्यायुरवोयोनिसंबंधाश्चाचीक्षेरन्ततस्तालायांप्रविश
ति अतऊर्ध्वमश्नातेनसहसंभाष्यसावित्रीजपन्नहोरात्रंतिष्ठेत ज्ञानाच्चत्रिरात्रमिति वशिष्ठः वेदविक्लव
कःशूद्रः याजकोत्तमवर्णिवर्गपतितः तेषांपञ्चनिनयनमपात्रसंकरादकृत्वयादमायदा दासोसवर्णयु

१६२

वा त्रीवोधुरसदृशोवाणाहीनः सव्येनपादेनापवृत्ताग्रान्दर्भान्हित्वानुपवीत्यर्घ अपूर्णंपदास्मैपात्रे निन
येत निनेतारंचास्यप्रदीर्घकेशश्मश्रुतयोश्चान्नेरन् अपूसव्यंकृत्वाग्नेहेषुखैरमापयेरन् अस्यार्थः अ
यथाविधियोवेदमधीत्याध्यापयति वासवेदविक्लवकः शूद्रयाजकः प्रसिद्धः उत्तमवर्णीब्राह्मणःक्षत्रि
यवैश्यौ समूहः ततःपतिताश्चलहृदयः तेषांत्रातुदिग्रपात्रस्यनिनयनंन्यूनीकरणंकार्यम् अपात्रसंकरा
दकृत्वितिपात्रसमूहादकृत्वेत्यपात्रमादायदाय दासोसवर्णायाःशूद्रायाःपुत्रोवा अन्योवावंधुरसदृ
शोसवर्णोगुणहीनः अपवृत्ताग्रान्दर्भान्हित्वा दिरुक्ताग्रान्दर्भान्नासीर्यसयेनपादेन जलपूर्णं
पात्रमस्मैपतितायनिनयेत्निनेतारंचपतितज्ञातयः कृतायसव्यानिनयकालेस्पृशेयुः ततःस्वगृहस्थि
ताः स्वैरंयथेष्टंधर्मादिकार्यंप्रतियद्येरन्निति गृहेषुस्वैरमापद्येरन्नितिवचनसामर्थ्यात्नानियतनातुनरा
पतितज्ञातौनाधर्मादिषुस्वैरापत्तिर्नास्तीतिगम्यते मनुःपतितस्योदकंकार्यसपिंडैर्बंधुभिर्वाहिः निर्दिते
हनिसायाह्नेज्ञात्यर्त्विग्गुरुसन्निधौ शोचंतिखितौ प्रतितन्निशासुस्नात्मकुलक्षयंस्मरन्तस्यपुरोधोबंधवा
नाराज्ञश्चसमग्रदोषमनुख्यापयन् तमनिशाप्यपुनःपुनस्मरन्स्नास्यन्नस्वेति सयथेवमनवस्थितमितिः
स्यात्ततोनिनयपात्रमादायपूर्णमपांपात्रनामयसत्यंकृत्वाचामपादेनदक्षिणंदिग्रामनिमुखंन्युब्जपेत्
तत्पात्रमपसंधायविस्रोदकंशौचमासीरन् अपपात्रितस्मरन्पिंडोदकानिव्यावर्त्तंते संभाषणसहास
नव्यवहारान्ततेनसहकुर्यात् कृत्वास्वनानुगायत्रीजपेत् किंच चीर्णव्रतआपतेनिनयेरन्नवंघट

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म् जगुपेरन्नवाप्येनंसंपिवेयुश्चसर्वशः तस्मिंश्चरितव्रतेकृतप्रायश्चित्तेसमागतेसर्वेसापिंडानवघ्नंठम
ङिः पूर्णंश्रुत्वेजलाशयेतिनयेरन् प्रक्षिपेयुः अतऊर्ध्वनजुगुप्सेयुः नगर्हेरन् प्रसुतसर्वशः सर्वेषुको
र्वेषुसंपिवेयुः संव्यवहेयुः वसिष्ठःपतिताकंतुचरितव्रतानांप्रतुद्धारः अयाप्युदाहरंति अग्रेन्युद्धरणं
गत्वेक्रीडनिवहसनिव यश्चात्तापयितागद्वेन्नोचनिवतदनिव आचार्यमातृहंतारस्तत्प्रसादादपा
व्याः एतेषांप्रत्यापत्तिःपूर्णेद्वात्प्रवत्तादाकंचनपात्रंमाहेयंवङिःप्रक्षिप्य आपोहिष्ठीयानिहशिर
सिषिंचेयुः सर्वएवानिषिक्तस्यप्रतुद्धारः पुत्रजन्मनाव्याख्यातः अयमर्थः पतितानांतुशब्दादयतिता
नांचकृतप्रायश्चित्तानांप्रतुद्धारःपरिग्रहः अत्रचोदकृतामत्रेसरोषोहर्षकाश्चोद्वर्तीस्यावपातयितातुज
घन्योनवेद्विषादवंश्चा आचार्यादीनांहंतारः पीडाकर्त्तारस्तेतेषांप्रसादादेवायगनयाव्याख्यंतियावंप्र
मायम् ततश्चतेषांपतितवत्प्रतुद्धारोनकार्यः असतिपुत्राचार्यादिप्रसादेचीर्णव्रतानांपरिप्लवः प्र
तुद्धारः कार्यएव तेषांपतितानांप्रत्यावृत्तिप्रत्यानयनंजलपूर्णेद्वादा प्रवत्तस्रोतसोवाकांचन पा
त्रमार्त्तिक्वा अङ्गिःपूरयित्वा आपोहिष्टेत्येवमादिनिरुक्तशिरेनमुद्धरणीयमभिषिंचेयुः तथाभिषि
क्तस्यप्रतुद्धारः पुत्रजन्मनाव्याख्यातः जातकर्मादयः संस्काराःयथापुत्रस्यक्रियंतेतथास्यवंधनिः
कार्याः तेचैकदेशग्रहणात्तंत्रेणास्मृतिगौतमः यस्तुप्रायश्चित्तेनशुध्यंत्तत्तस्मिंश्शुद्धे ज्ञातकौनमयंपा
त्रंपुण्यतमाद्भदात्सवंतीर्थोवापूरयित्वा ततःपरमांतंस्नपयेयुः अथास्मैतत्पात्रंददुः तत्प्रतिगृह्य १९३

प्यारशांताद्यौः शांतापृथिवीशांतंशिवमंतरिक्षं योवैरेतसमिहगर्हणीयमिति एतैर्यजुर्भिस्तत्समादीनि
पावमानीभिः कूष्मांडैश्चाज्यंजुहुयात् हिरण्यंब्राह्मणायदद्यात्तंगांचाचार्यायस्यतुप्राणांतिकंप्रायश्चि
त्तंसमाप्तःशुध्येत् सर्वाण्येवतस्मिन्नुदकादिप्रेतकर्माण्यनुकुर्युः एतदेवशांतुदकंसर्वेषूपपातकेषु
तिपुंसामुक्तंविधिस्त्रीष्वतिदिशन्नाह पतितानामेषएवविधिःस्त्रीणांप्रकीर्तितः वासोगृहंतिलेदेयमन्न
वासस्सरक्षणम् स्त्रीणामपिपतितानामेषएवपरोक्षएवपरित्यागप्रतुद्धारविधिर्विधीयते इतिवि
धिःक्रियाकलापःकार्यः इयांतुविशेषः पतितानामपिस्त्रीणांगृहसन्निधौनिवासआलयोदेयः तथा
तास्योजीवनायान्नंपरिधानंचरक्षणंसहितम् तत्रापवादमाह वसिष्ठःचतस्रस्तुपरित्याज्याः शि
ष्यगायुरुगाचार्यापतिघ्नीचविशेषेणजुगुप्सितागर्हितागुरुगापितृगामिप्रसूरगाजुगुप्सितः
प्रतिलोमजः उल्लोत्रालहत्यादयः पुंसांस्त्रीणांचयेयातित्यहेतवः संप्रतिस्त्रीणामेवयेपातित्यहेतव
स्तानाह नीचानिगमनंगर्भपातनंभ्रूणहिंसनम् विशेषपतनीयानिस्त्रीणामेतान्यपिध्रुवम् नीचो
हीनवर्णः शूद्रस्तस्यानिसुखेनकामतोब्राह्मणादीनांगमनंनीचानिगमनंस्वस्पवर्णस्यब्राह्मणस्या
पिरागात्पातनम् स्वभर्तुश्चब्राह्मणस्यापिहिंसनम् इत्येतानिस्त्रीणांविशेषितः पतनीयानिस्त्रीणामेवै
तानियातित्यकारणानीत्यर्थः नचैतान्येवकिंतुब्रह्महत्यादीन्यपिकृत्स्नमुक्तंयुक्तम् ध्रुवम्प्रामाणिकमे
तदित्यर्थः यत्तुवसिष्ठेनोक्तम् स्त्रीणांक्रियाःपातकानिलोकेधर्मविदोविदुः नैतुवधोब्रह्मणहत्यासदृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यागर्भस्य पातनमिति तत्र ब्रह्मणहत्यादयः सकलपातित्यकारणोपलक्षणार्थः जुगुप्सेर्युनचाप्येनंसंविवेयु
श्चसर्वशइत्यस्यापवादमाह शरणागतबालस्त्रीहिंसकान्संविवेन्नतु चीर्णव्रतानपिसाधुकृतप्रसहितानिमु
न्शरणागतादीनांहंतृस्वधोयनकृतघ्नांश्चकृतप्रायश्चित्तानपिनसंविवेत्नसंव्यवहारेत्र नचायंव्यवहारे
प्रायश्चित्तानर्थक्यंमयापह्नाय्यकरत्वेत्तस्यार्थवत्त्वात् यत्तुकामतोव्यवहार्यंसुवचलादिहन्यायते इत्युक्तम्
तदेतव्यतिरिक्तविषयम् मनुः बालघ्नांश्चकृतघ्नांश्चविश्रब्धानपिधर्मतः शरणागतहंतॄंश्चस्त्रीहंतॄंश्चनसं
वसेत् विश्रब्धानपिधर्मतइतिवचनात्यापह्नायकृतघ्नांश्चविश्रब्धानपिधर्मतः शरणागतहंतॄंश्चस्त्री हंतॄं
श्चनसंवसेत् विश्रब्धानपिधर्मतइतिवचनात्यापह्नायप्रयोजनत्वात्स्त्रीवधादिप्रायश्चित्तंस्वदर्शयतिए
वंप्रासंगिकमभिप्रायकृतस्यजुगुप्सेरन्नचाप्येनमित्यादेर्वचनस्यार्थशेषमाह घटेयवर्जितेज्ञातिम
ध्यस्थोयवसंगवाम् प्रदद्यात्प्रथमंगोनिःसत्कृतस्यसहक्रियाचरितंव्रतआयातेइत्यत्रघटायवर्जनमनु
क्रम् तस्मिन्घटायवर्जनेकृतेचरितव्रतोज्ञातिमध्यस्थोगवांयवसंग्रासंदद्यात् तद्यदसंचरितव्रतद्
त्तं यदिगावोघ्नंति ततोसौगोनिःसत्कृतःक्षीणपायतयाप्रतिपादितोनवतिन्तसैवंगोनिःसत्कृत्यस्यवधु
निःसहक्रियासंव्यवहारोयुज्यतेअन्यथातुप्रायश्चित्तक्रियैवपुनःकार्यातएवाहहारीतः स्वशिरसा
यवसमादायगोर्ज्योदद्यात् यदितांप्रतिगृह्णीयुरथैनंप्रतिवर्त्तयेयुरितिनेतरेषांनित्यर्थाहत्वंते यानु १६२
क्तानिव्रतलहत्यादिषुप्रायश्चित्तानि तानियीषदानुमत्तानिसंतिकार्याणिनान्यथेत्याह विख्यातदोषः

कुर्वीतयर्षदानुमंतव्रतम् विख्यातोनेनसिद्धेदोषायस्यसविख्यातदोषः सउक्तलक्षणायाःपरिषदोयदनु
मंतंसंमंतव्रतंप्रायश्चित्तंतत्कुर्वीतनपुनः शास्त्रार्थनिर्णयनिपुणतयास्वांतंत्र्येणव्रतंचयेनाविदितोपिदो
षःसिध्यति सतनेनविज्ञातोविख्यातइत्युच्यतेतत्तश्चविदुषापिव्याख्यातदोषेणपरिषदुपस्थानंकार्यम्
यस्यतुप्रायश्चित्तस्यनिर्देशः परिषदः प्रतिषिद्धोयधात्रीणिप्रथमान्यनिर्देशपानिइति तथामनुरपि मतिए
वमनिर्देशंप्राणतिक्रमितिस्थितिरिति तत्रव्याख्यातदोषेणापिविदुषास्वांतंत्र्येणव्रतमनुष्ठेयम् यदो
क्तपतितोघात्मानमुद्दरिष्यन्नितिप्रक्रम्य शंखः स्वयंव्रतमनुपगम्यचीरवल्कलवासाअधः शायीत्यादिय
त्रव्रतादेशोनप्रतिषिद्धस्तत्रविदुषापिपरिषदुपस्थानंकार्यमेव अत्रांगिराः कृतेनिःसंशयेपायेनचु
ल्लीतामुपस्थितः चुंजानोवर्धयेत्पंयावन्नाख्यातिपर्षदि सचैवालंग्यतः स्नात्वाक्लिन्नवासाःसयाहित्त
पर्षदानुमत्तस्तत्वंसर्वंविख्यापयेन्नरः उपस्थायततः शीघ्रमार्त्तिमान्धरणीव्रजेत् गात्रैश्चशिरसाश्चैवन
चकिंचिदुपाहरेत् ततश्चतेप्रणिपातेनदृष्टात्तसमुपस्थितम् विप्राःपृच्छंतिनिष्कार्यमुपविश्यायतःस्थि
तम् किंतेकार्यंकिमर्थोवान्नश्रमागयसेद्विजः तत्तोब्रूहितत्सर्वंसत्यंहिगतिरात्मनि यदिवदसिसत्यंत्व
नियतंप्राप्स्यसेश्रेयम् यद्यागतोस्यसत्येननतेभूद्भिसुव्रतंचित् तस्मान्नवाच्यमनृतंसद्भिर्धर्मवि
च्चणैः तस्मिन्निवेदितेकार्येउत्सार्योहिसकार्यवान् तस्मिन्नुत्सारितेविप्रेयेपिसुधर्मपाठकाः तेतथा
तत्रजल्पेयुर्विमर्शेनपरस्परम् यथाशास्त्रेषुयश्चोक्तंयच्चसानुगंस्मृतेत् पर्षदानुमतंचैवकार्यिणा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

श्चवलावलं प्रकर्तुंपापमाशौचेदैवात्पूर्वकृतेनवात्रैविद्यमुपसर्पेत्तच्चतुर्विधमथापिवा मदीयतेऽनेतया
वत्कर्मणामनसागिरा गोब्राह्मणवधेदुक्तोव्रतंतद्धर्त्तयेत्तदा कृत्वापापंनरंजीतत्रिरात्रमहरेववा कुर्या
द्ब्राह्मणश्चक्षत्रियोवामाप्रदानाद्व्रतस्यतु उत्थायवर्षदामेकः स्रावयेत्तथाविधिसर्वेषांनिश्चितंयज्ञयज्ञप्रा
णान्नपातयेत् व्रायंतंवदुमातापित्रश्रुषादि देवलःपापकृत्वकृतंपापंकृत्तमाख्यायससदिःतत
स्नात्वैवयाचेत्तनिष्कृतिंतस्यकर्मणः तच्चपर्षदोनुमतंयथाग्राह्यत्तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते यमः गवाद्रि
कंदेवपत्नावेदान्यासः सरित्सवः नाशयेत्याश्वपापानिमहापातकजान्यपि श्रद्धाणोपापिनोचैवसंवा
दंनैवकारयेत् संवादस्तुनकर्त्तव्यःस्त्रीनिर्वीतैः कदाचन ब्राह्मणेनैवकर्त्तव्यउत्पन्नेसंशयेसतिसं
वादः संभाषणम् मरीचिः चस्मगोमयगोष्टेषुशयनंसिकतासुच पतितब्राह्मणचंडालस्त्रीश्रद्धानि
भाषणम् त्रिःस्नानंवाससासार्धध्यानंजपंसुरार्चनम् यायस्यान्नितोलोकेदेवतातासर्मन्वयेत् रह
स्यव्रतमाह अविख्यापितदोषस्तुरहस्यव्रतमाचरेत् अविख्यापितोप्रकाशितः स्वदोषोयेन सोविख्या
पितदोषः ससंशयमेवविहृत्तपारहस्यप्रायश्चित्ताधिकारविहितंव्रत्तंकिंचित्संप्रधार्याचरेत् परिष
दुपस्थानमिहनास्ति विख्यातदोषविहितत्वेनतस्यविहितत्वात् दोषोत्पादकसामग्रीवहिर्नतिनो
परिज्ञातत्वमविख्यातत्वम् तत्ररहस्यप्रायश्चित्तविधिः तत्रचविदुषाएवाधिकारः तदुक्तंचतुर्विंश
तिमते आहिताग्नेर्विनीतस्यवक्ष्यविदुषोपिवा प्रायश्चित्तंरहस्योक्तपूर्वोक्तमितरस्यतु इदानीं १६५

रहस्यप्रायश्चित्तविशेषानाह त्रिरात्रोपोषितोजप्त्वाब्रह्महात्वघमर्षणम् अंतर्जलेविमुच्यैतदुत्तीर्णोगांचयय
त्विनीम् त्रिरात्रंयावत्कृतोपवासः चतुर्थेहिअघमर्षणानादृष्टसूक्तंस्मर्तंचेत्येतदानुष्टुभं ऋचांत्रितयं
नावक्तंदेवताकंजलेनिमग्नसकलशरीरस्त्रिर्जपेत् अनंतरंगांपयस्विनींवदुग्धीरावीप्रायप्रदायब्रह्म
हास्रुचति अपरमप्याह्लोमन्यः स्वाहेतिहिवादिवसंमारुतात्मानः जलेजस्वाहेतिजुहुयात्स्वाहेतिरात्रौ
तादृतीः अथवादिवसंसमग्रंमारुतात्मानोनिरग्नोनक्तंरात्रौसमग्रंजलेसुप्त्वोदितआदित्येजले
दुतीर्यलोमन्यःस्वाहेत्यष्टानांमंत्राणांमेकैकेनमंत्रेणयंचपंचाहुतीर्ब्रह्महत्यासुद्धिकामोजुहुयात्
एतत्प्रायश्चित्तनिमित्तेब्रह्महत्यावधेत्रिरात्रोपोषितोनक्तंस्त्रीडांनिर्घतंशुचिः सुरापः सुवर्णहारी
चरुद्रजापेजलेस्थितः सहस्रशीर्षजापीचमुच्यतेगुरुतल्पगः गोदेयाःकर्मणोस्यातेपथगेनिःपयवि
नीरसिसुरांपेशीपःक्षिपति सत्रिरात्रोपोषितःस्नानोनंतरंकृष्णडीनंहुत्वाः यदेवादेवहेडनमि
त्येवमादिनिराजंयंलौकिकान्होहुत्वासुचिरपापोभवति ब्राह्मणस्वर्णहारीतुपुनस्त्रिरात्रोपोषितः प्र
तर्जलेस्थित्वारुद्रान्नमस्तेरुद्रमन्यवेइत्येवमादिकान्पंचादशानुवाकान्जपित्वाशुचिः स्यात् तथा
गुरुतल्पगः त्रिरात्रोपवासांतेस्नातः सहस्रशीर्षेतिसूक्तंस्पजपशीलः सगुरुतल्पगपापान्मुच्यते
जापीतिन्नाश्रीत्येणिनिप्रत्यृचः रुद्राणांपुरुषसूक्तस्यचजपो मानः परितोषंयावदभ्यसनीयः अस्य
चरुक्षाडहोमादेः कर्मणोक्तेसुरापादिनापयस्विनीगोदेयाइत्यनेमहापातकेभ्योयान्यल्पपातक

Indira Gandhi National
Centre for the Arts.

विषयाणि रत्नपायश्चित्तव्रतानि तान्याह प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये उपपातकजातानां
मनादिष्टस्य चैवहि उक्तलक्षणानां प्राणायामानां शतं सर्वेषां पातकानां मुपपातकजातानां मुपपातक
संज्ञकानामनादिष्टस्य चस्वल्पागस्त्वे प्रायश्चित्तविधिरूपन्यस्य स्वपापापनुत्तयेऽपदेश्यायकर्मम् प्रतिपा
द्यं चप्राणायामशतस्यावृत्तिः कार्यः किंच ओंकाराभिष्टुतंसोमसलिलंपावनंपिबेत् कृत्वाउरो तो
विण्मूत्रः प्राशनंवद्विजोत्तमः रेतोविण्मूत्राणामन्यतमंभक्षयित्वा व्रतकृच्छ्रः प्राणवेणाभिमन्त्रितंसो
मसलिलंसोमरसंपावनंशुद्धिकरंपिबेत्सकृदमतिभक्षणे एतत्कामतोभ्यासेवाभ्यन्तरोक्तदृष्ट
व्यम् तदुपरिष्टाद्व्यते अपरमप्याह निशायांवादिवावापियद्ज्ञानकृतंनवेतन्निर्हारसंध्याकरणा
त्तत्सर्वंसंप्रणश्यति यदमतिपूर्वकमल्पंक्रियापरात्रावहनिवाकृतंस्यात् तत्सर्वंमध्यंदिनादिकालत्रयं
विहितसंध्यानुष्ठानात्प्रणश्यति तत्रचसंध्याशब्देनप्रकारांतरविहितंसंध्याकर्मप्रतिनिर्दिश्यतस्यपा
पक्षयकरत्वंविधीयतेनपुनः संध्याधर्मवत्स्वकर्मांतरस्यतथासतिसंध्याशब्दस्यस्वकार्थहानिः स्यात्
नचैवंसतिसंध्याकर्मणोनित्यत्वहानिः शंकनीया सर्वस्यसर्वदापापक्षयकामायाः संभवात् य
द्वासंयोगपृथक्त्वेननित्यकाम्यत्वयोः संभवात् एवंप्रतिप्रायश्चित्तविशेषाउक्ताः संप्रतिसाधार
णान्यपापक्षयोपायानाह शुक्रियारूपकजपोगायत्राश्चविशेषतः सर्वपापहराएते विश्वेनादस्त्रिनी
तथा विश्वानिदेवसवितरित्याद्याऋचः शुक्रियाः वाजसनेयकप्रसिद्धाः अरण्याध्येयब्राह्मणरूपकंत

योर्जयोगायत्रीजपश्चविशेषतःपापविशेषमपेक्ष्य संख्यात्वत्वन्नयत्वयुक्ताएतेजपाः प्रत्येकंसर्वपाप
क्षयकराः तथाहद्वैकादशिनी रुद्रसंज्ञकानामेकादशानामनुवाकानांसमाहारोजप्यमानः सर्वपा
पक्षयकरोवेदितव्यः शुक्रियादिजपश्चप्रतिपापनेदेनकार्यः नतुसकृत् अपिचयत्रयत्रचसंकी
र्णमात्मानंमन्यतेद्विजोतिलैर्होमः कार्यः गायत्राश्चावर्त्तनंतथा यत्रयत्रविप्लवेसंकीर्णमितादि
संकरवंतमात्मानंद्विजोमन्यतेतत्रतत्रतिलैर्होमः कार्यः गायत्राश्चावर्त्तमभ्यासः तिलहोमेत्याह
तयोमंत्राः नगायत्रास्यमंजप्यंनव्याहृतिसमंकृत्तेइतिशातातपोक्तदर्शनात् तथाचसंवर्त्तः महाव्याह
तिभिर्होमस्तिलैः कार्योद्विजन्मना उपपातकशुध्यर्थंसहस्रपरिसंख्यया किंचवेदाभ्यासस्तेषांतंमहा
यज्ञक्रियायाम् नस्यात्तीव्रपापानिमहापातकजानपि वेदस्यग्रहणध्यानार्थविचारगुणनज
पाध्यापनरूपेत्यासेरतंसर्वदावर्त्तमानंक्षांतंहृतापराधंप्रत्यनपकारिणम् पंचमहायज्ञानुष्ठानपरं
प्रयोजनंयस्यसपंचमहायज्ञपरः एतंमहापातकजान्यपिपापानिनस्यंति नतत्रवर्त्ततेकिंपुनरल्पा
नितस्मान्महापातकव्यतिरिक्तपापक्षयेसंकल्प्य वेदाभ्यासस्तेनवेदितव्यमितितात्पर्यार्थः किंच वा
युक्तोदिवानीत्वारात्रिंनीत्वाप्लुत्यर्कंदृष्ट्वा जप्त्वासहस्रंगायत्राः शुद्धिर्बलवधादृते वायुक्तोवायो
रत्यर्किमप्यनदन्यदिवातिष्ठेन्नोपविशेत् रात्रिमप्युक्तोवास्तमर्कंदृष्ट्वा सूर्योदयेसतिगायत्रीसहस्रं
जप्योनुतिष्ठति तत्पत्रलवधव्यतिरिक्तस्यपापस्यशुद्धिर्नवति अयमभिप्रायोक्तानिरहस्यप्रायश्चितो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नमनुक्रमिष्यति तत्रयमः रहस्यकृतेरहस्येवकर्त्तव्यम् विश्वामित्रः प्रकाशउक्तयात्किंचिद्विद्वांशो नगोरहस्यकृ
त्विंशोनागः षष्टिनागकल्पोजात्याघवक्तया वशिष्टः अविख्यापितदोषाणांपापानामहंतथा सर्वेषांचोप
पापानांशुद्धिर्वदाम्यशेषतः प्राणायामैःपवित्रैश्चदान्तैर्हेमेजपैस्तथा विनिष्कृतैःप्रमुच्यंतेयातकैन्यो
नसंशयः पवित्राणिसूक्तानि प्राणायामः पवित्राणिव्याहृतीः प्रणवंतथापवित्रपाणिरासीनोसत्प
सेत्नद्रनैत्यं आवार्त्तयेत्सदायुक्तः प्राणायामान्पुनःपुनः आलोमायाचकायाश्चतयस्त्प्तउक्त
मम् वोधायनः विधिना शास्त्रदृष्टेनप्राणायामान्समाचरेत् तदुपस्थंकृतंपापंयद्वाचायत्कृतंन
वेत्र वाकुस्मानसावाचाश्रोत्रत्वग्घ्राणचक्षुषा तत्सर्वनाशयेदिति शेषः तथा श्रोत्रत्वग्घ्राणम
नोव्यतिक्रमेषुत्रिभिः प्राणायामैः शुध्यतिशूद्रस्त्रीगमनभोजनेषुवैवत्तेषुपथद्रुपथस्तस्तहस
त्प्राणायामान्धारयेत्र तथान्नदपानोज्झान्याघप्राशनेषु तथावापण्यविक्रयेषुमधुमांसघृतह्रा
दशतैलक्षालवणवर्जितेषुयज्ञान्नदप्येवंयुक्तस्यार्धमासंद्वादशद्वादशप्राणायामान्धारयेत्र
अथपतद्रुपतनीयवर्जेषुयज्ञान्नदप्येवंस्याद्वादशार्धमासान्द्वादशद्वादशप्राणायानधारयेत्र
मनुः सव्याहृतिकाः सप्रणवाःप्राणायामास्तुषोडश अपिभ्रूणहनंमासात्पुनंत्यहरहः कृताः सर्व
पातकापनोदनमेतत् अत्रचतत्कार्य्योक्तस्यालङ्मलानइतिन्यायात्तूष्णीश्चित्रधर्मः व्रतचर्यासत्य
वचनाधःशयनहविष्याशनार्यः प्राप्नुवंति कौत्सजप्तापइत्येतद्वाशिष्टंचतच्चप्रति सावित्रशु

द्धत्यश्चसुरापोपिविशुध्यति व्रतंसंकल्पेनदृष्टंअपनःशोशुचदघमित्येदृष्टंमाग्नेयं गायत्रंप्र
तित्योमेत्यृषसमित्यादिकंवशिष्टमौषस्त्रैष्टुभंजयित्वातथासहिर्त्राणमितिद्वंसत्यधृतिवारुणं
दृष्टमादित्यगायत्रं ततोत्रिद्रमितिशुद्धवत्यस्तिस्रोऽनुष्टुभः अनुष्टुभःव्यंगिरसतिरश्चिदृष्टाएतानिज
पित्वासुरापोविशुध्यति षोडशसंख्याकथश्चात्रजपः कार्यः सकृज्जप्त्वास्यवामीयशिवसंकल्पमेवच
अथहत्यसुवर्णस्तुत्रुणोऽवतिनिर्मलः अस्यवामस्यपतिरितिसूक्तमौषस्यंदीर्घतपोदृष्टंद्वि
पंचाशदृक्कम् त्रैष्टुभंपंचपादंपितरंसावंजानंसप्तथंयज्ञायत्रे अधिसप्तार्धगर्भोः गोरीर्मिमायेतिद्वंगत्वात्तसः
समुद्रइतिविंशदृक्कम् वैश्वदेवम् यज्ञायंतइत्यादिद्वंषड्चंमलोदैवस्यंसूक्तंत्रैष्टुभम् तथाहविष्यान्तीयमस्यप
नंतमहइतिंचजप्त्वाचयौतंसूक्तंमुच्यतेगुरुतल्पगः हविष्यांतमजंस्वर्विदीयेकोनविंशति स्त्रिष्टुभोवा
मदेवम्धंत्वदृष्टाःसंयवैष्णवंदेवत्याः नतमंहोनउरितमित्यृषंसूक्तंवामदेव्यंहोमुचादृषंवैश्वदे
वं तस्याघाः सप्तोयंपतिष्ठाद्यूतोत्यास्त्रिष्टुयइतिवा इतिमेमनाइतित्रयोदशर्चंमइत्येवनदृष्टंदैव
त्यंगायत्रंसूक्तम् सहस्रशीर्षापुरुषइतिपुरुषसूक्तंषोडशर्चं साध्यनाडायनदृष्टंपुरुषदैवत्यंस्यात्पा
त्रिष्टुप् अनुष्टुभोन्याः हविष्यंतीयादीनांजपः षोडशकृत्वः कार्यः तथा एनसास्थूलसदमाणाचिकी
र्षन्नपनोदनम् अवेतंवाजपेदवंयत्किंचेदमितीतिच अवतेहोडावरुणंनमोभिरितिवारुणी अर्ज
गर्त्तश्रुनःशेफदृष्टंत्रिष्टुप् यत्किंचेदवरुणंरतिवशिष्टदृष्टावारुणीत्रिष्टुप् इतिवा इतिमेमनइति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पूर्वोक्तमध्यादि तथा प्रतिगृह्यप्रतिग्राह्यानुक्त्वाऽन्नंविगर्हितम् जपंस्तरत्समदीयमानोमुच्यतेऽन्यहात् अ
पिग्राह्यंप्रतिषिद्धप्रतिग्रहम् सुरादिपातिनादि संबंधिगवाद्यपि विगर्हितमन्नंलशुनादि तरत्समदीयाव
तीति चतुर्दशर्चंसूक्तमवत्सारदृष्टंपवमानसोमदैवत्यंगायत्रम् तथा सोमारौद्रंऋतुवर्कनामासमन्यर्च
श्रुध्यतित्यंवत्यामाचरन्नान मर्यम्यमपिवाप्यचन् सोमाद्रौधारयेथामितिचतुर्दशर्चंमाबिरसंनरद्वय
दृष्टं सोमारुद्रंदृत्रैष्टुभंअर्यम्णंवरुणमितिचंवेतित्रिष्टुभम् पर्जन्यात्रिदृष्टावारुणीतथा अर्द्धर्चमिद्र
मित्रोतदेवस्वीसप्तकंजपेत् अप्रशस्तंतुकृत्वापुमासमासीतनैदप्युक् इंद्रंमित्रंवरुणमग्निमूतयइति
सप्तर्चंसूक्तम् उत्सदृष्टं वैश्वदेवंजागतत्रैष्टुभंवंतं अप्रशस्तंक्षत्रपुरीषरेतसामुत्सर्गमपुरुषा मांसंनैदप
मुपासीत कार्यान्तराणिपरित्यज्यवर्त्ततेत्यर्थः मंत्रैः शाकलहोमीयैरवंकृत्वाघतहिजः सयुर्वप्यनुहुत्वो
नोजस्वावांनमइत्यंचम् देवकृतसेनसः इत्याद्याः शाकलहोमीयाः षण्मात्राः नमइदुग्रंनम अविवासइ
तिवैश्वदेवीं त्रिष्टुभौपरआंगिरसंनरद्वाजदृष्टा यन्मरुतोतिकृच्छ्रप्रायश्चित्तंतत्समुद्युक्तः महापातकसंयुक्तो
नुगच्छेज्जासंमाहितः अन्यस्याघंपावमानीनैद्याहारोविशुध्यति यावन्मात्राः स्वादिष्टयोग्रादयः पत्तरा
जश्रुतंहविरित्येतदंताः श्रुत्यंतरुक्तरमहापातकविषयंचैतत् तथा अरण्येवात्रिरत्यस्यप्रयतो
वेदसंहितांमुच्यतेपातकैः सर्वैः पातकैः शोणितलिप्तैः इदमपिपूर्वेणसमानविषयम् अहत
पवसेघृतवत्रिरक्तोसुपयन्नयः मुच्यतेपातकैः सर्वोर्जिताश्रिरघमर्षणम् अत्रपक्षेप्रतिलोमंत्रिर १६८

धमर्षणजपः ऋक्संहितांत्रिरभ्यस्यब्रुवोवासमाहितः सांग्रोवासरहस्यानोसर्वपापैः प्रमुच्यते यथामहा
क्रंदंप्राप्यप्रलोष्णोविनश्यति तथाऽशुभंसर्वंवेदंत्रिवर्तिमजाति ऋचोयजूंषिसाम्नाणिसामानिविवि
धानिच एषश्रेयस्त्रिवर्गोयोवेदंनसवेदवित् आघ्यमक्षरंब्रह्मेतिप्रणवान्निप्रायम् शंखलिखिरवे
तौ ब्रह्महात्रिरात्रोपोषितोनर्जलंत्रिरघमर्षणम्त्रिरावर्त्तयेदुदुत्यंचित्रमष्टनंसुवर्णस्तेयीरुद्रायो
यीसुरायोमध्याक्रेकृष्माडैर्घृतहोमंकुर्यात् हिरण्यस्तेनश्चतस्रोहिरण्यवर्णास्त्रिरात्मानमभ्युदृत्यहिरण्यम
भ्युन्दिध्यात् यमः अथसुरायः कठमात्रमुदकमवतीर्य सुतसोमस्यप्रस्तिमादाय ओंकारेणाभिमंत्र
पिबेत् ततोभ्युन्निमज्जमानस्तोकंपठेत् तदेतस्मात्यापात्प्रतोनवतिमानस्तोकेतनयेमानआयावि
तिमानस्तोकपाकत्सदृष्टौत्रीजगतीब्राह्मणसुवर्णस्तेयंकृत्वाहिरण्येनालायांप्रक्षिप्यत्रीवामात्रमुदक
मवतीर्यभ्युन्निमज्जपंश्चतस्रोहिरण्यवर्णास्त्रिरात्मानमभ्युद्यमानस्तोकपयात्रीन्प्राणायामान्कृत्वा त
देतस्मात्यापात्प्रतोनवति अथयुरुत्यंगमनंकृत्वाघमर्षणमंतर्जलेत्रिरावर्त्त तदेतस्मात्यापात्प्रतोनव
ति अथब्रह्महत्यांकृत्वाप्राचींवोदीचींवादिशमुपनिष्क्रम्य प्रनूतेनिधनेनाग्निंप्रज्वाल्याघमर्षणंनाष्टस
हस्रमाहुतीर्जुहुयात् तदेतस्मात्यापात्प्रतोनवतीति आज्यमंत्रहविः हारीतः पातकोपपातकमहापात
कातिपातकान्यतमसंनियातेऽघमर्षणमेवंयेजत् बौधायनः अथातपवित्रातिपवित्रस्याघमर्षणस्य
कल्पंव्याख्यास्यामः ग्रामात्प्राचींवोदीचींवादिशमुपनिष्क्रम्यस्नातः शुचिः शुचिवासाउदकांतेस्थंडिल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मुपलिप्य सकृदक्लिन्नेनवाससाऽकृत्तेनयाणि नाऽघमर्षणंस्वाध्यायधीयीत प्रातःस्नातमध्याह्नेस्नातम
परिमितंचोदितेषुनक्षत्रेषुप्रसूतियावत्प्राश्नीयात् अज्ञानकृतेभ्यो ज्ञानकृतेभ्यश्चोपपातकेभ्यः सप्तरा
त्रात्प्रमुच्यते द्वादशरात्रात्ब्रूणहननंयुरुतल्पंसुवर्णस्तेयंसुरापानमितिवर्जयित्वा एकविंशतिरात्रात्तु
न्यपितरतिमवजयि सर्वतीर्थेषुस्नातोभवति सर्ववेदेषुस्नातोभवति सर्वक्रतुफलमाप्नोति सर्वेषु
व्रतवेदेषुचीर्णव्रतोभवति आचक्ष्वदुषःपंक्तिंपुनाति क्रमीरंजाअस्यसिध्यंतीति वैधायनः उपपातके
ष्वेयानिमहांति एकविंशतिरात्रान्महापातकानिअंगिराः एकादशानुणान्चापिरुद्रोनावर्त्यधर्मवित् मल
पापेहयस्यैमुच्यते नात्रसंशयः सुरायोयदिवाचौरोब्रूणहायुरुतल्पगः मुच्यतेसर्वपापेभ्यस्तु
तंजपन् शातातपः मघंपीत्वायुदारांश्चगत्वातेयंकृत्वाब्रह्महत्यांविधाय नस्मक्तोनस्मशायीरा
यानोऽग्राध्यायीमुच्यतेसर्वपापैः यमः मंडलंयावमानंचपन्पक्षमुपोषितः नारायेब्रह्महत्यांच
वशिष्ठवचनंयथा इंद्रमित्रमितिसूक्तंसमित्रमधुकृदसम् सुरापानात्प्रमुच्येतपावमानजपेनवा अ
ग्निमीळेपुरोहितमित्याद्य इंद्रनिष्काग्रीद्यधनित्येतद्गर्गसहितंसहस्रंचमधुकृदसम् रौनः रोषंनासद
रूपंकौत्संतेयविनाशनम् जपेद्वाप्यस्यकामीयंपावमानमथापिवा कुंतापंवालखिल्यांश्चनिवित्प्रेषा
न्यधाक्वीरहोत्रकृद्रांतंघाजस्वासुच्यतेसर्वपातकैः दशप्रणवगायत्राः प्राणायामत्रयैस्त्रिभिःमुच्य
तेब्रह्महत्यायाः किंपुनस्तेयपातकैः घृतंतिलास्वासमिधोऽक्षोदेवदत्तादिभिः प्रसुवानियतोजस्वी

तदहैवविशुध्यति यत्किंचेतिवारुणीमंतर्जलेजपन्सर्वपापैःप्रमुच्यते वसिष्ठः सर्वेषामेवपापानांसंकरे
समुपस्थिते अन्यासेदशसाहस्रंत्यागायत्र्याः शोधनंयत्परंगायत्रनुवर्त्तीशंकसुवर्णस्तेयंकृद्विप्रोब्रह्महायु
रुतल्पगः सुरापश्चविशुध्यंतितत्तज्जापात्तुसंशयः हत्वादेवीविशेषेणसर्वकल्मषनाशिनी सर्वकाम
प्रदादेवीवरदाननिवत्सला घृतयुक्तैस्तिलैर्वेकृत्वात्सुसमाहितः पायात्मालद्धोमेनपातकेभ्यःप्र
मुच्यते अतीतंलोकप्रापितपापापविवर्जितःसहस्रकृत्वस्तत्स्यस्यवहितत्रिकंद्विजः महतोप्यनसो
मात्त्वचेवाहिर्विमुच्यते वहिर्ग्रामात्त्रिकसव्याहृतिसावित्र्यात्मकोम् हारीतः प्रणवोव्याहृतयः सावि
त्रीचेति सावित्रंपवित्रंयेनसर्वपापेभ्योमुच्यते शतंजप्त्वामासात्पूतोभवति सहस्राणिजप्त्वासर्वपूता
त्मानवतीत्याहुः तथा हंसःशुचिषदितिविमलंपवित्रं येनसर्वपापेभ्यःप्रमुच्यते अपमृजपेत्पूत
तंतिलान्समिधोवाजुहुयात् आदित्यवोपतिष्टेतपूतोभवति तथा आकृष्णेनेत्यादित्यमुपतिष्ठन्सर्वपू
तात्मवति यमः ओंकारायुक्तमन्त्रस्यतद्वैवविशुध्यति अथचंडालकुलेनटकुलेपौष्किकुलेदासिका
निशातल्पतिल्पकुलेअन्यस्मिन्वानीचोपपातकर्मिकुलेप्रतिग्रहरुचिःशुचिर्भूत्वाग्रामात्प्राचीमुदीची
वादिशंगत्वानिश्चित्यपथिव्यांशुचौदेशेऽस्युपरिस्थंडिलंवमानंस्तरंसमंदर्भैरुपस्तृत्यजपन् ओंकारंतिकाव्याहृति
र्वांतस्मात्पापात्पूतोभवति मातरंवागतीगत्वामातुलंसारंभुषांसखीवा अन्यद्वाऽगम्यांमनसाकृत्वा
अघमर्षणमंत्रंत्रिरावर्त्यतदेतस्मात्पापात्पूतोभवति गोहत्यामीहत्यांराजन्यवैश्यहत्यांनासापहस्त

न्याहृषणंकत्वाग्नामात्प्राणोवोदीचीवादित्यमभिनिष्क्रम्य प्रजतेधनेनाग्निप्रज्वास्यगच्चेनघतेनव्याहृति
भिर्हुतिसहस्रंजुहुयात् गायत्र्यासहस्रमावर्त्यादित्यंप्रेक्षमाणश्चतस्रभिर्हिरण्यवर्णाभिरात्मानंप्रेक्षेवा
मदेव्यंत्रिरावर्त्यतदैतत्सम्राट्यापात्प्रतोन्नवति चंडालपुक्कसौमित्रकलत्रंवागत्वायस्यरूपवामदेव्येन
चाचीनप्राणायामान्दत्वा तदेतत्सम्राट्यापात्प्रतोन्नवति रेत्रोमूत्रपुरीषभ्रूणहनंकत्वालशुनगृंजन
कुंभीपाकादीनामन्नदाणान्नदाणंकत्वा हंसयामकुक्कुटश्वसूकरशृगालमांसन्नदाणंकत्वाततः कृमि
त्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामत्रयंकत्वा व्याहृतिभिरुरोगमुदकंपीत्वा तदैतत्सम्राट्यापात्
तोन्नवति अग्निरजनीपादध्यानमेवसमाचरेत्ततत्पूर्वतदयरंब्रह्मसदितुः अन्नदानादेवेय
मानादकार्यकारणादशेषतोमुच्यतेवामदेव्यत्रिरावर्त्यमुच्यतेब्रह्महत्यया अयंतइडासोमेतिजापि
त्वाकन्याहृषीचक्षुध्यति सोमराजानंवरुणमितिजपित्वागरदाग्निदग्धश्चमुच्यते उदुत्यंजातवेदस
मितिसप्तकत्वआदित्योयस्यानादिहकृतैः पूर्वकृतैश्चयापैर्मुच्यते यमः अग्नेयंपीत्वा अन्नदानन्न
यित्वा स्नात्वोपस्पृश्यरूषन्नेणत्रीन्प्राणायामान्दत्वा गायत्र्यष्टशातमावर्त्य तदेतस्मात्यापात्प्रतो
न्नवति ऋषभः समविशेषःचतुर्विंशतिमतात् महाव्याहृतिभिर्होमस्तिलैः कार्योद्विजन्मना उपयातक
शुद्ध्यर्थंसहस्रः परिसंख्यया नतथावेदजापेनयथापापनिदहतिद्विजः यथासावित्रजापेनसर्वपाया
नपोहति ऐहिकामुष्मिकंपापंसर्वंनिरवशेषतः पंचरात्रेणगायत्रीजन्मानोपोहति वशिष्ठः

सर्ववेदपवित्राणिवदाम्यहमतःपरम् येषांजप्यैश्चहोमैश्चपूयतेनात्रसंशयः अघमर्षणंदेवकृतंशुद्ध
वत्यास्तरत्समाःकूष्माण्ड्यःपावमान्योपिविराजंपुरुषगोसूक्तम् रुद्राव्याहृतयोदुर्गाहरादोषविनाशिनीप्राय
श्चित्तानिवदामोविस्तातानिविशेषतःसमाहितानांयुक्तानांप्रमादेषुकथंनवेत्र सत्यंसत्यंतत्यधर्ष
णंत्रिरंतर्जलेजपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते हंसःशुचिषदित्येतामृचंत्रिरंतर्जलेजपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्य
ते अपिवागायत्रीपञ्चोर्चवशः समस्तामितित्रिरंतर्जलेजपन्सर्वस्मात्पापात्प्रमुच्यते विष्णुः अथातः
सर्ववेदपवित्राणिनवंतेयेषांजप्यैश्चहोमैश्चद्विजातयः यायेज्योमुच्यंते अघमर्षणंदेवकृतंशुद्धव
त्यःतरत्समंदीधावतिकूष्माण्ड्यःपावमानीकारुक्तम् गोसूक्तमश्वसूक्तंमधुवःसामनीचंद्रशुद्धेशातरुद्रिय
मथर्वशिरःत्रिसुपर्णमहाव्रतंनारायणीयंपुरुषसूक्तम् स्त्रीपोऽपदोहानिरयंतरंच अग्निव्रतंवामदेव्य
वदच्च रातानिगीतानिपुनंतुजेतुजातिस्मरत्वंजन्मतेयद्धस्तेत्र हरीतः हत्वालोकानपोमांस्त्रीन्निःपठेदघ
मर्षणम् यथाश्वमेधावभृथस्नायीतैत्रिरावर्तीत रुद्रैकादशीनीजस्वातदहरेवविशुध्यति घृतंतिलान्स
मिधोवाजुहुयादहरुक्तस्यवै अपुनानियतोजप्त्वातदहरेवविशुध्यति विरजंविमलंशुद्धंत्रिमधुरंपेक्षसा
मच अप्रतिरथमश्वस्तोमीयंकयाशुभीयंमनोजवंसूक्तमेवच त्रिसुपर्णंसुपर्णंचप्रत्यंगंपरुषंगलम् अथ
र्वशिरोथनीलंवावामदेव्यमथापिवा आदित्यसूक्तंवाकृक्तंश्रीसूक्तंसर्वसंमितंवाकृक्तंविविधंचैव
सर्वपापप्रणाशनमिति अथशारीरंपवित्रम् यदकाराद्यापउंकारायायमकार्षंविष्णुर्मातस्मादेनसोमुंचत्वं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हसः यदक्रारात्र्यावाउपस्थेनपापमकार्षंप्रजापतिर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावापा
युनापायुमकार्षंमित्रोमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावापाणिभ्यांपापमकार्षमिदोमात
स्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावावाचापापमकार्षमग्निर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वं
हसः यदक्रारात्र्यावाजिह्वयापापमकार्षमापोमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावाप्राणे
नपापमकार्षंपृथिवीमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावाचक्षुषापापमकार्षंसूर्योमातस्मा
देनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावाश्रोत्राभ्यांपापमकार्षंयज्ञोमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंह
सः यदक्रारात्र्यावाचावापापमकार्षंवायुर्मातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावामनसापा
पमकार्षंचंद्रोमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावायुष्यापापमकार्षंब्रह्मामातस्मादेन
सोविश्वान्मुंचत्वंहसः यदक्रारात्र्यावाअहंकारेणापापमकार्षंरुद्रोमातस्मादेनसोविश्वान्मुंचत्वंहसः
यन्मेकेशेषुदौर्नाम्नंसीमंतेयज्ञमूर्धनि ललाटेकर्णयोरक्ष्णोरग्निस्तन्मेव्यपोहतु यउदगात्पुरस्तान्मरो
अर्णवाद्धिन्वानोजमानः सरिरस्यमध्येसमामरुनोरोहितास्तः सूर्योविपश्चिन्मनसापुनातु अवधूतोवालं
घितोमुंजमेतद्तोनवति शुचिमर्ध्यमादायोदितमात्रायनमस्तेस्वशीतरस्मेनमोनुदंजतिमेदौर्नाम्नंयो
नाणायोदयस्वमेइतिउदुत्यंचित्रंदेवानामित्येताभ्यांहसाभ्यामवनीयार्घ्यांजलिम् हंसःशुचिषदित्या
दित्यमुपतिष्ठेत तद्वतेसार्वकामिकम् अहताऽक्षोगवेवसंदद्यात् नद्रव्येणनमोवहुलाभ्येनमो

धेनुभ्योनमःसर्वतोकदेवमातृभ्योनमः यदिगांनविंदेन्नपरिवदेन्नाक्षोत्तद्व्रतं सार्वकामिकम् उपहृतम
रानंसहस्रागतायब्राह्मणायदद्यात् नमोब्रह्मणेब्रह्मविद्भ्योब्राह्मणेभ्योनमश्चेति यदिब्राह्मणंनविदन्नप
रिवदेन्नाक्षोधनेतद्व्रतंसार्वकामिकमिति श्रुतिः नवेदव्रतमाश्रित्यपापकर्मरतिर्नवेत् अश्रद्धानाच्चप्र
मादाच्चदद्यात्कर्मनेतरत् हरिः सुवर्णदानेगोदानंपृथिवीदानमेवच एतत्प्रयत्नमानोवै सर्वपापैः प्र
मुच्यते पुराणात् अतिपापमहापापोपपापादीन्यशेषतः मोहाद्विधायवितरत्त्वर्णंतदनुसारतः ब्राह्मणं
पार्थपित्वादौश्रोत्रियंवेदपारगम् संपूज्यपुष्पवस्त्राद्यैर्मंत्रेणैनंनदाययेत् अर्जितंसर्वदैवत्यंसुवर्णंचतु
ष्पाद्यानः शरीरंपितृदैवत्यमाज्यंतेजोदिवौकसाम् तिलांश्चदद्याद्विधिवन्मंत्रेणैनंसुव्रतेमहर्षे
गोत्रतः सर्षाः कश्यपस्यतिलाः स्मृताःतस्मादेषांप्रदानेनपापसंघातपंजरं विलयंयातुमेसर्वमामपत्ने
मिवांभसि तद्यथादद्याद्विधानेनद्विजायमधुसर्पिषी तारयत्पितॄन्पूर्वान्नात्मानंचनराधिपः गोभि
श्चितमृनिर्युक्तंत्यान्मिसमन्वितम् प्रतिगृह्यसमर्थायविदुषेत्वाहितायये दत्वाजिनंतुकार्त्ति
कींवैशाखींवाविशेषतः विष्णुवत्पयनेचैवयद्दत्तंद्रव्यंयोक्षयातुत्तमंसोक्षयान्मुच्यतेसर्वतो
नयत्व अतीतान्सप्तपुरुषास्तथाचान्यान्समागतान्व उद्धृत्यसनरोयातिब्रह्मलोकंसनातनम् वसि
ष्ठवत्हस्तीयात्वंचित्कुरुतेपापंपुरुषोनोनमोहितः सर्वंतद्भूमिदानेनाग्निप्रमेवप्रणाशयेत् अ
ग्निपुराणे यस्तुगोचर्ममात्रांवैप्रयच्छतिवसुंधराम् विमुक्तःसर्वपापेभ्योविष्णुलोकंसगच्छति वद्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रिष्टः गवां शतं वद्धश्चैकोयत्रतिष्ठेदतं द्वितः एतद्गोचर्ममात्रंतु प्राहुर्धर्मविदोजनाः वहस्पतिः दशहस्ते नंवशोनदशंवशाः समंततः पंचचात्यधिकास्तस्माद्दतद्गोचर्मलक्षणम् दंडनसप्तहस्तेनत्रिशादंडा निवर्त्तनम् त्रिनागहीनंगोचर्ममात्रमाहप्रजापतिः वशिष्टः अथदर्भनिरात्मकैर्युक्तमात्मानंमन्येत आत्मार्थेप्रस्तियावत्कंप्रयेतरततोग्रोजुकुयात् नचात्रवलिकर्मअश्वतंश्रप्यमाणंश्रुतंवानिमंत्रयीत घृतेसिध्यन्पशुजोसिवारुणोमधुसंयुतः निर्णेदः सर्वपापानांपवित्रमृषिनिःसृतं घृतंयवा मधुयवा आपोवा अमृतंयवा सर्वपुनीतमेपापंयन्मेकिंचन दुष्कृतम् वाचाकृतंकर्मकृतंदुःस्वप्नदुर्विचिंतनम् अलक्ष्मीनाशनंयवाः सर्वपुनीतमेयवाश्रश्करावतीढवाउलिशेपहतंवयत्र मातुर्योरुपस्थेसर्वपुनीतमेयवाः गणान्तंगणिनान्तंश्रद्धांनंश्रद्धयाजनम् चोरस्यान्नंनवश्राद्धंसर्व पुनीतमेयवा बालवत्यमधर्म्ययद्रागाद्वाचाकृतंचयत्र सुवर्णस्तेयमन्त्रास्यमद्यपस्यचयाज्यमन्न म् ब्राह्मणानांपरिवादंसर्वपुनीतमेयवा इतिश्रूयमाणेरक्षांकुर्यात् ब्रह्मदिवानांपदवीर्द्धवीनां मितिश्रुतंचलक्ष्मीर्यात्प्रयतःपात्रेनिषिंचयेदेवमनोयात्तामनोयुजः सुदक्षादक्षपितरस्तेनःपा तुतेनोवंतुतेन्योनमःस्वाहेत्यात्मनिजुहुयात् अथनानिमालभेत शंताः पीतान्नवत्तयश्यमाणो स्माकमंतरुदरेसुदेवाः जायुष्मत्यमपत्याः अनमीवाअनाशस्सुदंतुदेवीरमृताश्तावधइति त्रिरात्रंमे धार्थीषड्रात्रंपायकृत सप्तरात्रंपीत्वा ब्रह्महत्यासुरापानसुवर्णस्तेययुक्तल्पगानुनाति एकादशरात्रंपी

त्वापूर्वपुरुषकृतमपियायंनिर्णेदति द्वादशरात्रंपीत्वा ताडनोद्घाटनांरजनवशीकरणानिकरोति गोनिर्हारमु क्तानायवानामेकविंशतिरात्रंपीत्वाविद्यः यश्यतिविद्याधियतीन्यश्यतिगणान्यश्यति गणपतीन्यश्यति इत्या हुनागवान्वसिष्टः अत्रैवंवद्धवशिस्तोविशेषः यवानांप्रस्तिमंजलिंश्रप्यमाणंश्रुतंवानिमंत्रयेत य वोसिधान्पशुजोसिवारुणोमधुसंयुतः निर्णेदः सर्वपापानांपवित्रमृषिनिःसृतः इत्यनेनतंघृतंयवा मधुयवाः पवित्रममृतंयवा सर्वपुनंतुमेपापंयदुनःकायसंभवमित्यनेनवा अग्निकार्यंनकुर्वीत नचृतवर्जितथानाग्नेनिद्रानातिक्रांतोच्छिष्टपरित्यजेत् येदेवामनोजातामनोयुजस्सुदक्षादक्षक तवः तेनोवंतुतेनःपांतुतेन्यः स्वाहेत्यात्मनिजुहुयात् त्रिरात्रंमेधावरुये पापकृत्यद्रात्रंसप्तरात्रंब्रह्म हत्यादिषु द्वादशरात्रंवंधनोत्पन्नइति अश्वीयाद्यावत्कंपक्वंगोमूत्रेणासकृत्से सक्षीरदधिसर्पिष्कंमुच्यते किल्विषात्क्षणादिति लोगाक्षिः कृष्णैडैर्जुहुयाद्योपतइवमन्येतयर्कानीमेनोन्नाणहत्यायात्समानुच्येतअ योनोवारितःसिक्तान्पत्रस्वप्रादरेयोवापवित्रग्रामः पौर्णमास्यांममावास्यांयंवा शुक्लपक्षस्यरेहिणंवात्मा तः शुचिः शुचिवासावाद्धस्त्राजिनवासाव्रतचारिकल्पेनव्रतंमुपैति संवत्सरंमासद्वादशरात्रंषड्रात्रंवा नमासमश्नीयात्र नस्त्रियमुपेयात्र लोपकीसीत जुगुप्सेतान्नत्यत्ययोनस्त इति प्रधानकल्पेयावत्कंवोयजुजा नः कृच्छ्रद्वादशरात्रंवानैक्षवान्तद्विधेषु यद्योब्राह्मणस्यव्रतपवागूराजन्यस्य आमिक्षावैश्यस्यपर्वाक्रोऽग्नि मुपसमाधायचरुंश्रपयित्वा यद्देवादेवहेडनंयद्दीव्यन्नेणमहमायुसेविष्वतोददित्येतैः सक्तैः प्रत्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

(2850)
र
यान्व
अन्य

चमाज्यंजुहुयात् यद्देवादेवहेडनमितिचतस्रनिः नद्रंकर्णेतिरितिचतस्रनिः पुनंतुमापितरइतिनवनिः पुनर्मामैत्विंद्रियमितितिस्रनिः रथेअक्षोथितिचतस्रनिः हिरण्यवर्णइतितिस्रनिः अग्नेयेवायवेसूर्यायब्रह्मणे प्रजापतयेकृष्मर्षिभ्यः इतिव्रतहोमः अग्नेत्वंपारयेतिस्विष्टकृतं वैश्वानरीयेनसूक्तेनप्राङ्मुखःप्रांजलितपतिष्ठेतजपेत्सूक्तानिपरोक्षियानिवैश्वानरीपंचजपेत् वसिष्ठः स्नात्वाशुक्लेननायत्राः शतमेतर्जलेजपेत् अपःशुक्लेनवैपीत्वामुच्यतेसर्वपातकैरितिरहस्यप्रायश्चित्तान्यपियुक्तानियुक्तेषुचापेषुव्यवस्थायनीयानि युक्तकल्पविधानस्यवैय्यर्थ्यपरिहाराय इतिरहस्यप्रायश्चित्तानि उक्तानांप्रकाराव्रतानांवक्ष्यमाणानांकृच्छ्रादितयासामप्रायश्चित्तात्मकानामपिसाधारणान्यंगानियमनियमाःसूत्रानिश्लोकद्वयेनाह ब्रह्मचर्यदयाक्षांतिर्ज्ञानंसत्यमकल्कता अहिंसास्तेयमाधुर्यदमाश्चेतियमाः स्मृताइति स्नानमौनोपवासेज्याः स्वाध्यायोपस्थनिग्रहानियमायुरुशुश्रूषाशौचान्नोधाप्रमादिताः ब्रह्मचर्यादयोयमसंज्ञाः प्रायश्चित्तानांकृच्छ्रादीनांचांगितयाकार्याः पुरुषार्थतयाविहितानामप्येषांब्रह्मचर्यांगत्वेनविधानंपपद्यते अत्रचब्रह्मचर्यशब्देनब्रह्मचारिधर्माःमधुमांसादयोगृह्यंते शुक्लोसर्गविमुक्तंत्वस्थनिग्रहशब्दोनोच्यते अकल्कतादंभरहितताप्रसिद्धिमन्यत्रप्रसंगादन्येषिसाधारणधर्मविधयोलिख्यंते तत्रविष्णुः सर्ववर्णेषुसर्वेषांव्रतानांविधिपूर्वकम् ग्रहणंसंप्रवक्ष्यामिप्रायश्चित्तचिकीर्षया दिनांतेनखरोमादीन्यवाप्यस्नानमाचमाचरेत् नमोगोमयमंत्रेरिंचगव्यादिकल्पि

९१२

तैःमलापकर्षणंकार्यंवाक्यशौचायशुद्धये दंतधावनपूर्वंणपंचगव्येनसंयुक्तम् व्रतंनिशामुखेस्नात्वंवहिस्तारकदर्शने आचम्यतःपरंमौनीध्यायन्नुक्तमात्मनःमनः संयतमनोव्रमुक्तेछोक्तमात्मनः निष्कामोनित्यसंकल्पः शीघ्रमुच्यतेव्रतमेषात् नित्यस्नायीनिराहारोगुरुदेवद्विजार्चनः पूजयेदितिधीनित्यंव्रतस्नानधर्मनित्यान् शास्त्रस्तत्वविदुषोधर्मनिश्चयपराणान् वैकल्पस्नानियोचयेचसंन्यासकारिणःते स्योदानिदेयानिपूजितानिशुभानिच सन्यासिनोत्रब्रह्मार्पणन्यायेनधर्मकारिणोगृहस्थाउच्यंतेनित्यकाः स्नेन्योदानस्यप्रतिषिद्धत्वात् शरवःसुप्तवेस्नानवान्पर्वनद्यांस्नात्वाचहिर्निशिप्रत्येकंनियतंकालमात्मनोव्रतमादिशेत् प्रायश्चित्तमुपासीनोवाग्यतस्तिष्ठेत्पश्येत् एवंवासाआर्द्रवासालघ्वाशीस्थंडिलेशायः स्थानवीरासनंमौनंमौंजीदंडंलुं नैकचर्याग्निकार्यंचकृष्णाजैःजुहुयाद्धुतम् उपस्करंनंस्थानम् स्थंडिलंनरःमौंजीत्यादिषुधारयितव्येति अध्याहारः कार्यः हारीतः अनुक्तप्रतरोहारंस्नात्वाचम्यसमाहितः सूर्यायदेवतान्यग्नौनिवेद्यव्रतमाचरेत् व्रतनिवेदनमयत्र व्रतालंबनविमोचने अग्नेव्रतपतेव्रतमलने तत्तप्रदर्शीमितऊत्येयतेनव्यासएवंवायोप्रतयतेव्रतमात्मनेत सूर्यव्रतपतेइतिव्रतमालनेत्त अग्नेव्रतपतेव्रतमाचरिषंतदशकंतत्प्रब्रूमसेनोयाय एवंवायोव्रतपतेइत्यादिनाव्रतंविमुंचेदित्यादिश्रवणात् मनुःनधर्मस्यादेशेनपापंकृत्वाव्रतंचरेत् व्रतेनपापंप्रच्छाद्यकुर्यान्नस्त्रीशूद्रपतितान्ननम् मुंडस्त्रिषवणात्स्नायीशुचिधः शायीजितेंद्रियः स्त्रीशूद्रःपतितान्वर्जयदानभाषणम् पवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्राणि जपेच्छ त्पाऽऽचम्यैव शास्त्रितः अयं विधिश्चविज्ञेयस र्वकृच्छ्रेषुसर्वदा गायत्र्यादि जप्यानियविष्यन्ति
वसिष्ठः कृच्छ्राणांतूपाणि श्मश्रुकेशान्वापयेत् अङ्गिरोमशिसर्वज्ञम् महाव्याहृतिभिर्होमः सा विकावान्वहं
स्वयम् कर्त्तव्यः पवनः सम्यक्सर्पिस्तिलयवास्तथा सर्पिरादीनि होमद्रव्याणियस्यांविकल्पिते सावित्री
चव्याहृतयः हारीतः माषमसूरमधुपरान्नमैथुनानिप्रत्यहं वर्जयेत् व्रतोपेतो नाक्रोशेवाचंविसृजेत्
स्त्रीशूद्रैश्चिरसंभाषणेऽऽचमेत् सुमन्तुः दारदोदरसलवणमधुमांसवर्जमन्नकृच्छ्रादिषुवोधायनः
क्षिवणमुदकोपस्पर्शनमधःशयनमेकवस्त्रता केशश्मश्रुनखलोमवापनंचद्रायणादिषु एतदे
वस्त्रियाःकेशावपनवर्जम् राजावाराजपुत्रोवाऽज्ञानाद्वावकृच्छ्रतः केशनखापनंकृत्वाप्रायश्चित्तस
माचरेत् केशनखदानार्थे सुद्विगुणंव्रतमाचरेत् द्विगुणे व्रतऽऽचीर्णेद्विगुणादक्षिणा नवेत् जाबालिः
आरब्धसर्वकृच्छ्राणांसमाप्तौचविशेषतः आज्येनैवहिरण्यंवाजुहुयाद्व्याहृतीः यथेष्टं आद्यंकुर्याद्व्रतांते
तुगोहिरण्यंचदक्षिणाः गर्हागर्हवसन्धुवनव्रतलोपेमहीयतेस्त्रीणांहेमानदातव्यः पंचगव्यंतथैवच मनुः
महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्तव्यः स्वयमन्वहम् अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंचसमाचरेत् त्रिरात्रंत्रिर्निशायां
चसवासाजलमाविशेत् स्त्रीशूद्रपतितांश्चैवनाभिभाषेतकर्हिचित्तस्थानाज्ञानाच्चविहरेदसक्तोयः शा
यीतवा ब्रह्मचारीव्रतीचस्याद्गुरुदैवंहिजार्चकः सावित्रीवयजेन्नित्यंपवित्राणिचशक्तितः सर्वेष्वेव (१७८
व्रतेष्वेवप्रायश्चित्तार्थमाहतइतिप्रायश्चित्तार्थेषुकृच्छ्रादिषुस्थानासनान्यामितुक्तेः यथाशक्तिकुर्यादि

त्तिगम्यतेरमायनेनानुतापेनतपसाध्ययनेनचपापकृत्युच्यतेपापात्तथादानेनचायदि यथायथानरोधर्मस्य
यंकरत्वानुभाषते तथातथात्वंचवाहिस्तन्धर्मेणमुच्यते यथा यथापुनस्तस्पृङ्मनोकर्मणांदिति तथातथा
शरीरंतत्तेनाधर्मेणमुच्यते कृत्वापापहिंसनंयस्मात्तस्मात्पात्रंमुच्यते नेतत्कुर्यापुनरितिनिवृत्यापाय
तेहिंसःपरयतेपापनिवारणेजातेप्रायश्चित्तेऽधिक्रियतेइत्यर्थः चतुर्विंशतिमतांतरं अज्ञानाद्यदिवाज्ञा
नात्कृत्वाकर्मविगर्हितम् तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन्द्वितीयंनसमाचरेत् कृतपापविशुद्ध्यैवैराग्यमप्रवृत्ति
पर्यंतप्रायश्चित्ताधिकारहेतुरितिसमुदायार्थः शरवःतस्करस्तापदाक्षीणवृक्षालम्बेगवने नव्रतज्ञाताः
कुर्यात्प्राणवधान्तयात्सदा सर्वतोजीवितंरक्षेज्जीवन्पापंव्यपोहति व्रतैःकृच्छ्रैस्तथादानैरित्याहभगवा
न्यमः शरीरंधर्मसंयुक्तंरक्षणीयंप्रयत्नतः शरीरात्स्रवतेधर्मः पर्वतात्सलिलंतथा यमः पश्चात्तापोनिव
त्तिश्चस्मानंचागतयोदितम्तैर्निमित्तिकानांस्यात्तत्रेयंद्विधिः स्यादनर्थकः पश्चात्तापादिकंनैमित्तिकानांप्राय
श्चित्तानामंगत्वेनोक्तम् स्वातंत्र्येणानवस्थितेस्तद्विधिः प्रायश्चित्तोनिष्फलोनुशानलक्षणफलश्रुत्या
स्यादमलक्षेशासाध्यंहि प्रायश्चित्तम् अल्पक्लेशात्प्रायश्चित्तादयः तैः प्रायश्चित्तफलेकृतेप्रायश्चित्त
विधिरफलइतिस्पष्टम् विष्णुपुराणम् कृतेपापेनुतापोवैयस्यपुंसः प्रजायते प्रायश्चित्तंतुतस्योक्तंह
रिसंस्मरणंपरम् प्राप्तनिश्चितथासंध्यामध्याह्नादिषुसस्मरन् नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयंनरः
यमः अवबोधःपरित्यागस्तपोदानानुकीर्त्तनेविद्यात्प्रायश्चित्तसंज्ञांपापस्यैः सप्तांगपापजाज्ञानम् अवबोधःपा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पस्य दुःस्वप्नदुश्चरित्वविप्रयोगपरित्यागोऽनुपयोगक्रियातपोदानप्रसिद्धि अनुक्तीर्त्तनंपापस्यविद्यावेदः अपांस्पर्शः स्नानम् पराशरः प्रायश्चित्तेषुसर्वेषुकुर्याद्वास्तमनेभोजनम् रात्रौपवित्रानुसारेणप्रायश्चित्तानुरूपतः आसहस्रादशरात्राद्वादशरात्रमपिवाजपेत् ओंकाराद्यंतथाजस्रंत्रागायत्रीमथवायुतम् ब्रह्मा गात्रान्त्यंगांशो रात्र्यंगंतांबूलमनुलेपनम् व्रतस्थोवर्जयेत्सर्वंयद्यन्यद्वत्सरणाकृत् पुराणात् उत्थितस्तुदिवातिष्ठेदुपविष्टस्तथानिशि एतद्वीरासनंप्रोक्तं महापातकनाशनम् आपोहिष्टेतिसक्तंतुस्नात्वाघमर्षणम् संवत्सरंस्वस्तिमत्यश्चपावमान्यस्तथैवच सर्वत्रैवप्रयोक्तव्याकृच्छ्रदिव्रतमाचरेत् मरीचिःगोमयंगोष्ठेतुशयनंसिन्नतायुच पतितन्यायचांडालस्त्रीशूद्रानिनिभाषणम् त्रिस्नानंवाससासार्धंसाजंजप्यंसुरार्चनम् पापपायस्यानिमतालोक्यदेवतांसमर्चयेत् वौधायनः अहतंवासोवसीतः सावित्र्यावाहुतीश्चैवजपेदष्टसहस्रकः ओंकारमादितः कृत्वाव्याहृतीरनुचेतधांततः नमोवीरासनेयुक्तकुर्याज्जप्यंसमाहितः आसीनःशल्यविद्वोवापिवेऽव्यंपयः सकृत् गव्यस्यपयसोलाजैर्गव्यमेवनवंदधिः दध्नोवैनवेनक्रेतथोक्तानवेतुयावकम् एषामन्यतमंयद्युपयुंजीतततत्पिवेत् शल्यविद्धोवेतिवाक्यशेषः उपमार्थः शल्यविद्धइत्यर्थः सांतपनादिकृच्छ्राणांप्रायश्चित्ततयाविनियुक्तानांस्वरूपाणिपरं कुशोदकंतुगोदधीरदधिमन्त्रवाकृतम् प्राजापत्यंत्रयुपवसेत्कृच्छ्रंसांतपनंचरेत् कुशोदकादिद्रव्यषट्कंमेलीकृत्यप्राश्यपरं त्र्यहमुपवसेत् तत्रद्विरात्रसाध्यः सांतपनः कुशोदकादिप्राशनमाहारांतरनिवृत्त्यर्थम् अत्रपराशरोक्तौ ७५

विशेषःगोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिः कुशोदकम् निर्दिष्टंपंचगव्यंतुप्रायश्चित्तविशोधनम् गोमूत्रंताम्रवर्णायाःश्वेतायाश्चापिगोमयम् पयःकांचनवर्णायानीलायाश्चतथादधिः घृतंचकृष्णवर्णायासर्वत्रापिशववर्णायाःश्वेतायाश्चापिगोमयम् पयःकांचनवर्णायानीलायाश्चतथादधिः तमेववा अतानिसर्ववर्णानांपंचगव्येषुविधिः गोमूत्रमाषकास्त्रयोगोमयस्यचषोडश क्षीरस्यद्वादशप्रोक्तादधितुदशकीर्त्तिताः गोमूत्रवद्धृतंप्रोक्तासदर्धंतुकुशोदकम् पंचगव्यानुवक्तौवंखः एतदेवव्यहाव्यसांतपनंस्मृतम् कुशोदकादीनांषण्णांसांतपनद्रव्याणांमेलकेएकस्मिन्नहनिप्राश्यसप्तमेऽहन्युपवसेत् जावालःगोमूत्रंगोमयंक्षीरंदधिसर्पिः कुशोदकम् एकैकंत्रमश्नीयादहोरात्रमनोजनम् कृच्छ्रः सांतपनोनाममहापातकनाशनः एतान्यपिप्राजापत्यान्याहारांतरनिवर्त्तनानि यमस्त्वन्यथासांतपनमाह त्र्यहंपिबेत्तुगोमूत्रंत्र्यहंवैगोमयंपिबेत् त्र्यहंदधित्र्यहंक्षीरंत्र्यहंसर्पिस्ततःशुचिः महासांतपनंह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति जावालः पुनरेकविंशतिरात्रसाध्यंमहासांतपनमाह षण्णामेकैकमेतेषांत्रिरात्रमुपयोजयेत् त्र्यहंचोपवसेदंतेमहासांतपनंपिबेदिति यदाकुशोदकादीनांसांतपनद्रव्याणामेकैकंत्र्यहमुपयुंजतेतदासांतपनारंभंभवति यदाहुश्चमः एतान्पवतुपयानिएकैकंतुकृच्छ्रंत्र्यहम् अतिसांतपनंनामश्रूयात्रसपिश्शोधयेत् इत्येवंपंचसांतपनप्रकाराभवंति तत्रद्विरात्रसाध्यःप्रथमःसप्तरात्रसाध्योद्वितीयः द्वादशरात्रसाध्यस्तृतीयः पंचदशरात्रसाध्यश्चतुर्थः एकविंशतिरात्रसाध्यः

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पंचमइति अथपर्णकल्पमाह पर्णेति बिल्ववत्रिकुशोदकैः प्रत्येकप्रत्यहान्यासैः पर्णकल्पउदाहृतः प
र्णादिपत्रैस्तानेकुशानांचैकैकस्यक्वाथादकमेकैकस्मिन्नहनियीयते इत्येषपंचरात्रसाध्यःकल्पः अत्रा
पिप्राज्ञानमाहुरातुरनिवर्त्तकम् पर्णमत्रास्तराजीवंपत्रम् प्रसिद्धमन्यत् विल्वस्त्वन्यथापर्णकल्पमाह
कुशापलाशोदुंबरपत्रसंखपुष्पीवदत्रसमुद्वर्त्तायत्रैःक्वथितस्यानसः पानेपर्णकल्पइति जाबालिस्त्व
न्यथाह पलाशबिल्वयत्रा णिपत्राणिपोदुंबरस्यचअन्यस्यस्यचपत्राणिअशोदकैकरात्रया अहोरात्रो
पवासश्चयर्णकल्पउदाहृतः अन्यजन्मवतंपापंकृतोनाशयतेकुसइतिशंखलिखितौ पलबिल्वप
लाशोदुंबरकुशोदकान्येकैकशोत्यसानिपर्णकल्पः समसान्येतानित्रिरात्रेणोपयुक्तानिचपर्णकल्पःय
मःपलाशबिल्वपर्णानिकुशयुतानिचाप्यतः एकैकंत्रयहमश्नीयात्सपर्णकल्पोविधीयते तप्तकल्पमाह
सप्तक्षीरघृतंवनामैकैकप्रत्यहंपिबेत् एकरात्रोपवासश्चतप्तकल्पसुपावनः उष्णंनक्षीरादीनामे
कैकस्यप्रत्यहंपानंचतुर्थेहनुपावासः इतितप्तकल्पः लघुपापविषयेविहितस्तप्तकल्पोयम् उ
पपापविशेषेविहितस्वरूपमाहमनुः तप्तकृच्छ्रंचरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिच प्रतित्र्यहंपिबेदुष्ण
स्संकृत्वाप्रयतस्समाहितः उष्णोदकान्निर्गुडतोवाप्योदकस्यानुमुष्णानिलपानम् षट्पलंतुपिबेदं
जलियलंतुपयः पिबेत्पलमेकंपिबेत्सर्पिसप्तकृच्छ्रंविधीयतेविष्णुः त्र्यहमुष्णोपिबेदंपयस्त्र्यहमु
ष्णंघृतंत्र्यहमुष्णंपयः त्र्यहंनाश्नीयात् एषः तप्तकृच्छ्रःपादकृच्छ्रमाह एकनक्तेननक्तेनक्तयेवाया

चितनच उपवासेनचैकेनपादकृच्छ्रः उदाहृतः अहोरात्रमध्येदिवैकंभोजनमेकनक्तम् एवंरात्रावि
कैकंभोजननक्तम् अप्रार्थितदिवारात्रेवैकरात्रौवैकभोजनम् अयाचितनदिवारात्रम् नारात्रौन
दिवाभोजनमुपवासःएवंचतुरहः साध्यःपादकृच्छ्रःएकनक्तेनेत्यादि विशेषोत्तरीत्या एकनक्तादीत्या
संख्यानियममाहयमाश्वरः सायंतुरुदशग्रासाः प्रातःपंचदशस्मृताः चतुर्विंशतिरयाचाःपरनिर
शनंस्मृतमिति कुक्कुटोडप्रमाणाःस्युर्ग्रासाचास्यविशेषतःसुखम् इत्यनयोर्ग्रासंख्याप्रमाणविकल्प
योःशक्तयपेक्षाव्यवस्था अपतंवेनतुपादकृच्छ्रोऽन्यथाविकल्पितः यदाह अहंनिरशनंपादः याद
ग्रायाचितस्यहम् सायंत्र्यहंतथापादः पादःप्रातस्तथात्र्यहमितिएतेपंचत्वारःपादाः प्रतिवर्णंभुव
स्त्रयोपितास्तिस्रोवैव प्रातःपादश्चरेत्क्रमः सायंतैरपस्यदायंयेत्र अयाचितुराजन्यैत्रिरात्रंत्रालणे
स्मृतमिति प्रातःपादएकनक्तत्रयम् सायंपादोनक्तम् अप्रार्थितमयाचितत्रयम् त्रिरात्रमुपवा
सत्रयमित्यर्थः अयाचितपादोपवासपादोनक्तम् अरुक्कृच्छ्रनामत्यर्थः नक्तपादरहितपादत्रयं
पादोनंकृच्छ्रमितिसएवाह सायंप्रातर्दिनार्धपादोनंनक्तवर्जितमिति प्रकारांतरेणनक्तकृच्छ्रसाम्
ह सायंप्रातस्तथैवैकंदिनद्वयमयाचितम् दिनद्वयंचनाश्नीयात्कृच्छ्रतद्वदिधीयते सायंप्रातस्तथ
वैकभोजनमितिकृच्छ्रयोः शक्तपेक्षोविकल्पःचतुरहात्मकस्तुपादकृच्छ्रस्त्रीबालकृच्छ्रातुरविषयो
द्रष्टव्यः यदाहवशिष्ठः अहः प्रातरहर्नक्तमहरयाचनमअहः यश्चनाश्नीयादर्धंचतुरहःप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रमिति अनुयुहार्थं विप्राणामनुधर्मन्तंतरः वालदक्षानुरोधेवंशिष्ठकल्पमुवाच प्राजापत्यमाह यथाकथं चिच्चिरुणः प्राजापत्योयमुच्यते अयमेवपूर्वोक्तश्चतुरात्मकः पादकृच्छ्रोयेनकेनचित्प्रकारेणनिरावृत्तः प्राजापत्यउच्यते मनुः अहंप्रातस्त्यहंसायंयल्पहमद्यादयाचितम् अहंपरंचनाश्नीयात्प्राजापत्यंचरन्द्विजः अत्रगौतमोक्तोविशेषः अथतः कृच्छ्रान्व्याख्यास्यामः हविष्यान्प्रातराशान्चतुरोतिलोरात्रीर्नयीयात् अथापरंत्र्यहंनक्तंभुंजीत अयंत्र्यहमयाचितं अथापरंत्र्यहमुपवसेत् तिष्ठेदहनिरात्रावासीतत्तिप्रक्रामः सत्यंवदेत्अनार्यैनसंभाषेत् तीरवयोधाजयेनित्यंप्रयुंजीत अनुसवनमुदकोपस्पर्शनमापोहिष्ठेतितिसृभिः पावमानीर्निर्मार्जयते हिरण्यवर्णाऽशुचयः पावकाइतिचतसृभिः अथोदकुंभंपूर्णमुं नमोहंसायनमोहंसायऊर्ध्वरतसेतापसायपुनर्वसवेनमोऽपांवोर्म्यायवसुविंदायनमः परायसुपारायमहापारायपारविंदवेनमोहृदयायशिखतयेमहतेदेवायत्र्यंबकायैकचरायाधिपतयेहरायसर्वज्ञानायोग्रायवज्रिणेघृणिनेकपर्दिनेनमस्सर्व्यायादित्यायनमोनीलग्रीवायशितिकंठायनमः कृष्णायपिंगलायनमोऽरुणायताम्रायनमः शंभवेशर्वायहरिकेशायोर्ध्वरेतसेनमः सत्यायपावकायपावकवर्णायकामायकामरूपिणेनमोदीप्तायदीप्तरूपिणेनमः सोद्गतायतीव्रतरूपिणेनमः सोमायपुरुषायमहापुरुषायमध्यमपुरुषायतमपुरुषायब्रह्मचारिणेनमश्चंद्रनंदनायकपिवाससेनमः इति एतदेवादित्योपस्थानमेतानेवाज्याहुतयो द्वादशरात्रंस्यातेचंद्रंप्रयतित्वाजुहुयात् अग्नयेस्वाहाग्नीषोमाभ्यांस्वाहा इंद्रादिविश्वेभ्योदेवेभ्यः

ब्रह्मणेप्रजापतयेअग्नयेस्विष्टकृतेइति अथब्राह्मणभोजनम् एतन्नैवातिकृच्छ्रोव्याख्यातइति एवंसमं चंद्रातिकृच्छ्रः शूद्रस्यामंत्रकमनवति अगिरः तस्माच्छूद्रंसमासाद्यसदाधर्मपथोस्थितम् प्रायश्चित्तं प्रदातव्यंजपहोमविवर्जितमिति अतएवाह चांद्रायणंचरेद्विप्रस्तप्तकृच्छ्रंतुक्षत्रियः चरेत्सांतपनं वैश्यःप्राजापत्यंतुशूद्रइति शूद्रगयाहितयाशूद्रस्यकृच्छ्रार्द्धविधिर्नवति ततश्चनिषादस्यैवशूद्रस्यापमंत्रकंकर्मनवति स्त्रियोपमंत्रकमेवकुर्युः यत्तासांकृच्छ्रविधिर्दृश्यते प्रतिवर्णंचरेयुस्तांकृच्छ्रचांद्रायणोत्तर इति अतिकृच्छ्रमाह अयमेवातिकृच्छ्रस्यात्पाणिपूरान्नभोजनः अयमेवप्राजापत्यएवकृतकृत्तायाचितेषुपाणिपूरणपरिमाणान्नभोजनविशिष्टायवासत्रयवानतिकृच्छ्रंसंस्कृत्यवदति मनुः एकैकंग्रासमश्नीयात्त्रीणित्रीणिपूर्ववत्र अहश्चोपवसेदत्यमित्यतिकृच्छ्रचरेद्विजः पाणिपूरग्रासयोर्विकल्पः शातातपोपस्तंबौवाकृच्छ्रातिकृच्छ्रपराकावाह कृच्छ्रातिकृच्छ्रोयंमासादिवसानेकविंशतिमूढा दशाहोयवासेनपराकः परिकीर्तितः एकविंशतिरात्रंयोव्रतंकृच्छ्रातिकृच्छ्रः दशरात्रमभोजनपराकः गौतमस्तुकृच्छ्रातिकृच्छ्रस्यलक्षणांतरमतिकृच्छ्रांतरमाह अज्ञानतोयः सकृच्छ्रातिकृच्छ्र इति अतिकृच्छ्रएवद्विगुणःकृच्छ्रातिकृच्छ्रइत्याह यमः एकैकंपिंडमश्नीयात्अहरहस्त्रयंत्र्यहं निशि अयाचितंतथाहंपिंडवायुनद्यस्तथाहरम् अतिकृच्छ्रंचरेदेतत्सर्वपापप्रणाशनमिति चतुर्विंशतिरात्रंतुनियतात्मा जितेंद्रियःकृच्छ्रातिकृच्छ्रंचरीतएकस्यानेहिजोत्तमइति एकस्यानवचनाच्चतुर्विंशतिरात्रसाध्यएकए

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वक्तइतिगमयति सौम्यग्राह्यपिण्याकाचापिच्छत्रांवुसक्तूनांप्रतिवासरम् एकरात्रोपवासश्चसौम्यःकल्पो
यमुच्यते पिण्याकादीनांपंचानांद्रव्याणामेकैकेनद्रव्येणैकैकमहरत्तिवांयःषष्ठेहन्युपवासक्रियते इ
त्येषसौम्यसंज्ञकःकल्पःपावनइत्यनुवर्त्तते तेनात्रैववाक्येकल्पस्वरूपविधीयते अन्त्रैवयापद्दाया
र्थत्वेनविनियुज्यतेइतिमंतव्यम् पिण्याकंपिंडीआचाम ओदनावस्त्रावःप्रसिक्थमन्यत् जावालस्त्वन्य
थाह पिण्याकंसक्तवस्तक्रंतुर्थं हन्यन्नोजनम् वासोयंदक्षिणांदद्यात्सोम्योयंकल्पउच्यते तुलापुरुष
माह एषात्रिरात्रमत्यासादेकैकस्ययथाक्रमम् तुलापुरुषइत्येषज्ञेयःपंचदशाहिकइति एषांपि
ण्याकादीनामेकैकस्यत्रिरात्रोपयोगात्पंचसु पंचदशाहिकस्तुलापुरुषाख्यःकल्पोभवति यमः पुनरे
कविंशतिरात्रसाध्यंतुलापुरुषमाह आचाममथपिण्याकंतक्रंचोदकसक्तवः अहंअहंप्रयुंजानो
वायुनद्यःपरंत्रहम् एकविंशतिरात्रंतुलापुरुषउच्यतेइति आचामादीनांचानामेकैकस्यत्रि
रात्र्यासंपंचदशाहानिभवंति त्रिरात्रिकस्यचायुनद्यंकस्यद्विरात्र्यासेहानीत्येवमेकविंशति
रात्र्यासंपंचदशाहानिभवंति षड्रात्रेणापिहरते प्रथमेहनिनाश्नीयात्सम्यक्कल्पेषुकैसर्वदा अनः प
ञ्चनिवर्त्तारिपिण्याकस्यतुनद्यायेत नीवारंतुलाचामंतृतीयेहनितत्समम् पिंडंतक्रंचतुर्थंतुपं
चमंतुजलंक्रमात् गोमूत्रयावकोदूतान्प्राश्यसक्तूंस्तत्समान् इतिस्मृत्यंतरानुसारात् अत्रत्रा
रोक्तोविशेषः अथातस्त्रिनयनोक्तस्यतुलापुरुषस्यकल्पंव्याख्यास्यामः तथाचर्त्तव्यः प्रतिबंधा

दिनिर्धर्मैःप्रसक्तानांक्रियोनिषु अयाज्ययाजनंकृत्वाग्राम्यमूत्रपुरीषयोः अप्रतिग्रहमादायया जयित्वा
चनिंदितम् विनायकोयस्यसृष्टस्यमहाव्याधिहतस्यच तुलापुरुषंकल्पंमहायातकनाशनम् स्वर्ग
द्वारमिदंपुण्यमहादेवविनिर्मितम् आचाममथपिण्याकंतक्रंचोदकसक्तुकान् अहंअहंप्रयुंजानो
वायुनद्यःपरंत्रहम् वाक्प्राणितेजरजोनिर्हंतानिनिवर्त्तानिच पापानिकृतानिनिर्हंतिअस्थिनित्वाद्
यस्मिंतम् आचारेषुनियदोषाः मोहदोषाश्रयकृतंत्र खोष्ट्रमुखसंस्पर्शमेवत्र तत्रेणात्तानिनिर्हं
तत्यश्चाघात्स्वाचमनोक्तितम् कनंकंचतिलागावोरुमिराछादनंस्त्रियः सर्वंपुनातिधर्मात्मागूढंचो
दकसक्तुनिःक्षत्रियत्वात्क्षत्रियत्वात्सुवर्णात्सेयंसुरापानंपुरुदारानिगमनंकन्यादूषणंभ्रूणहत्या
नंवादायुनद्यःपुनातितत्रगत्वोशीरसमोकार्योपुरुषोयर्णसमितोनदीमृत्तिकयावापिपुरुषोद्वोदुकारये
त् महायप्रयत्नंनरेणविधेयश्चापिशास्त्रसुपनमार्लधनस्यम् तेनायसीसुदृढेकारयित्वाप्रादेशमा
त्रमुत्तयोःकर्त्तरीर्षीम् सौवर्णीराजतीवापितुलांदेवीदुकारयेत् अपिचंदनवृक्षस्यदारुणापिकारयेत्
तस्यालानेतुलाकार्यायथानाकुपथंप्रतियःपुरुषःपिंगलोवज्रदंष्ट्रःहलमुसलशूलचक्रपाणिःनमोहंपुरुषं
पिंगलंवज्रदंष्ट्रंहलमुसलशूलचक्रपाणिमावाहयिष्यामिस्वंतमएवसन्नंतएहि स्वधामएहि नामएहिक
ल्पाजिनएहिस्वागतंमनुस्वागतंनवतेतुलापुरुषायमहादेवायइदमर्घ्यमिदंपाद्यमिदमाचमनीयमि
दमामनंचप्रसीदगंधमाल्यधूपदीपजप्यंप्रतिगृह्यएषयदेनोन्योममकृतंसुमनानवंत्रथतुलाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

निमंत्रयेत ऋषिसत्तमं देवसत्तमं ब्रह्मसत्तमं यत्सत्तमं तेनसत्तमेन सत्तमवादिनि देशानांसंपदं ब्रूहि किंवा
जंवर्धयिष्यसि अस्माकंसंपदं ब्रूहि किमस्माकंनविष्यति यदाचयुरुमात्मानमङ्गकुलंवाधत
म् परंतमुचुर्मन्येततदाकर्मसमाचरेत अग्नयेयधिव्याधिपतयेस्वाहा वायवेतरिक्षाधिपत
येस्वाहा सूर्यायदिवोधिपतयेस्वाहा सोमायनक्षत्राधिपतयेस्वाहा वासुकयेनागाधिपतयेस्वाहा
तक्षकायसर्पाधिपतयेस्वाहा कुबेरायय क्षाधिपतयेस्वाहा खदायसेनाधिपतयेस्वाहा इंद्रा
यदेवाधिपतयेस्वाहा ब्रह्मणेब्रह्मणोधिपतयेस्वाहा देवैनगाधिपतयेस्वाहा सालकटंकटाय
कूष्मांडराजपुत्रायस्वाहा महाविनायकायवक्रतुंडायगणाधिपतयेस्वाहा धर्मायस्वाहा तुला
येस्वाहा तुलापुरुषायस्वाहा प्रजाधिदेवोयमरुद्भिः सदेवपुनरागमनायस्वाहा सकृच्चरित्वा
शुचिः कर्मणैवनवति द्विः कृत्वागाणपत्यमवाप्नोति त्रिः कृत्वामहादेवस्यावसथंप्राप्नोति अ
षाढ्यांकार्तिक्यांफाल्गुण्यांपुण्येवानक्षत्रे एषएवविहितोधर्मइति चांद्रायणस्यफलांतरमाह
धर्मार्थंयश्चरेदेतच्चंद्रस्यैतिसलोकताम् धर्मार्थमनुदयार्थमेतच्चांद्रायणंयश्चरेदनुतिष्ठेत्
चंद्रस्यसलोकतांसमश्नोतीति कृच्छ्रकर्मकामस्तुमहतींश्रियमाप्नुयात् यथायुक्तंकृ
त्वाप्राप्नोतिचसमाहितः धर्मेमिमंयादित्येवंकामयानोयः कृच्छ्रसांतपनादिकृच्छ्रान्चरेत्स्यात्त
समहतींसकललोकस्पृहणीयांश्रियंसंपदमाप्नुयात् यस्तुयथायुक्तकृच्छ्रकृत्स्याद्योयोयुक्त

दुःखरकृच्छ्रंतमादराद्यथाशास्त्रंसमाहितस्तात्पर्यवान्कुर्यात् सत्कृतंनोज्योतिष्टोमादीनांफलंस्वर्गा
दिकमाप्नोतिनतेविश्वामित्रः कृच्छ्रचांद्रायणादीनिश्रुध्यंत्युनयकारिणाम् प्रकाशोचरहस्येच अनु
क्रमंश्रयेत्सुटे प्राजापत्यः सांतपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सोम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रः
महासांतपनः शुद्धांतसकृच्छ्रतुपावनः जलेयवासकृच्छ्रतुब्रह्मकृच्छ्रतुशोधकः फलकृच्छ्रम्तकृच्छ्रः
प्रत्यकंधेकशोपिच पातकादिषुसर्वेषामुपपातकेषुयत्नतः कार्यश्चांद्रायणैर्मुक्ताः केवलावाविशु
द्धेशिश्वंचांद्रायणंप्रोक्तंयति चांद्रायणंतथा यवमध्यंतथाप्रोक्तंतथापिपीलिकाकृति उपवासत्रयद
र्धंवामासः पक्षत्रयार्धंवयदाहुदशाहादिकार्यसिद्धिफलाद्विनो उपपातकमुक्तानामनादिष्वेवं
हि प्रकाशोचरहस्येचप्रनिसंधायाद्यपक्षया शक्तिजातिगुणंदृष्ट्वासकृद्विहितं तथा अनुक्रमादिकं
दृष्ट्वाकल्पसंवयथागमम् अथब्रह्मकूर्चस्वरूपंकथ्यते तत्रयावाशारः उपवासमहोरात्रं ब्रह्मकूर्चं
विनिर्दिशेत् पंचगव्यंचवर्णेन्योविहितंदिव्यवद्धया पवित्रंत्रिषुलोकेषुदेवताभिरनुष्ठितम् वह
णश्चैवगोमूत्रंगोमयेदग्ध्यवाहनः दधिवायुः समुद्दिष्टः सोमः क्षीरंघृतेरविः पयःकांचनवर्णाया श्वे
ताश्चैवगोमयम् गोमूत्रंताम्रवर्णायानीलायाश्चघृतंघृतम् दधिचैवकृष्णवर्णायाइत्येतत्पंच
गव्यकम् गोमूत्रंमाषकांस्त्वेगोमयस्यतुषोडशी क्षीरंस्याद्दशप्रोक्ताः दध्नस्तुदशकीर्तिताः गोम्
त्रंवहतस्योक्तासदर्धंनुकृशोदकम् एतदर्धपरीमाणं शुध्यतेक्रायशोधनम् गायत्र्यामंत्रगोम्

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्रेगंधद्वारेतिगोमयम् आप्यायस्वेतिचदधिक्रावणश्चेतिदधिः तेजोसिशुक्रमित्याज्यंदेव
सवस्यत्वेतिकुशोदकम् आपोहिष्ठेतिचालोप्रप्राणवेनततः पिवेत् अथवाताम्रपात्रेणब्रह्मपात्रेणवा पीता
निवै अत्वगस्थिगतंपापंदेहेतिष्ठतिमानवे ब्रह्मकूर्चादरेत्सर्वंशुष्कमग्निरिवेधनमिति अथ
सोमायनम् तत्रमार्कंडेयः गोक्षीरंसप्तरात्रंतुपिबेत्तत्तनवत्वुष्यात् सप्तत्रयात्सप्तरात्रंसप्त
रात्रंसप्तकृत्वात्तत्तत्तथैवषड्रात्रंत्रिरात्रंवाचुनुयवेत् एतत्सोमायनंनामव्रतंकल्मषनाशन
म् व्यासः श्रीकामःपुष्टिकामश्चस्वर्गकामस्तथैवचदेवताराधनपरस्तथाकृच्छ्रंसमाचरेत् रसायना
निमंत्राश्चतथाचैवोषधानिच तस्यसिध्यंतिसर्वाणियोनरःकृच्छ्रंचरेत् वैदिकानिचसर्वाणि
यानिकाम्यानिकानिचित्तस्यसिध्यंतिसर्वदातानिकृच्छ्रंकर्तुर्नसंशयः पापात्मानस्तुयेपापैरुपपातकसं
ज्ञापितानरः गतपापादिवंयांतिनात्रकार्योविचारणामार्कंडेय अज्ञातंयदिवाज्ञातंकृच्छ्रैःपापं
विशोधयेत् कृच्छ्रेणशुद्धपापानांनरकोनविधीयते पूर्वोक्तसकलशास्त्रार्थीभूतत्ववर्णाश्रमादि
धर्मानाकर्ण्यदाकुर्महर्षयस्तदिदानीमाह श्रुत्वातान्ऋषयोधर्मान्व्यासवाक्यैनभाषितान् इ
दमूचुर्महात्मानंयोगीद्रमपितोजसम्ययइदंधारयिष्यंतियोगशास्त्रमतंद्रियताः इहलोकेयशः
प्राप्यतेयास्यंतित्रिविष्टपम् विद्यार्थीप्राप्नुयाद्विद्यांधनकामोधनंतथा आयुष्कामस्तथैवायुःश्री
कामोमहतीश्रियम् यात्तत्वत्त्वेनसंसिद्धियोगेनबलवतिनासकलश्रुत्यादिविद्यास्थानतत्त्वार्थ

वेदिनासकललोकानुग्रहप्रवणाविभूतिसन्धिनाभाषितान्विदि॥न्धर्मान्श्रुत्वात्रयत्नयोर्थीश्रावधार्यतं
तामाणयत्नोमहात्मानंसगहेयादिवकृतदोषविनिर्मुक्तंयोगीदूयोमिश्वरंपप्रच्छसंशयनिसानार्थंसमय
ऊचुःतेधन्योयेनोवयंकृतार्थाःप्रतरसइदंभवत्तोधर्मशास्त्रंश्रोष्यामोगुरुणाद्विजाग्र्यवारेण पा
ख्यानेइतिभवाननुमन्यतामयथेदंशास्त्रमधीयानोथदिधर्मकामस्तदाविद्यादीप्सुर्याधनंधनार्थी
श्रीरनेकविधाब्रह्मवर्चसिनीकाम्यानांप्रपद्यिभवाद्वत्तदाप्नुयात्श्रीधनंतदाप्नुवेश्रीःतेनधन
पदेपादानन्यथाग्निघर्मिसोमपानम्।एतदेवंवरोत्तमश्लोकत्रयंधर्मिष्ठस्याधीयानोब्राह्मणोब्रह्मवर्चसी
तस्यतृप्तिःस्यादद्धाग्नित्रयंशरीरंशयःब्राह्मणःपात्रतांयातिक्षत्रियोविजयीभवेन्नरोवैश्यश्चधान्यवानस्य
शास्त्रंयधारणान्नरोयइदंश्रावयेद्विद्वान्नित्यंपर्वसुपर्वसुअश्नतेधर्मफलंतस्यनदुष्यतेनुमन्यतामृषय
पंचदशीसिद्धमन्यतेश्रुत्वेनद्यावल्कोपिप्रीतात्मामुनिभाषितम्।एवमस्त्विति होवाचमस्कृत्यज
ग्मुवेदव्यासःस्वयम्भुवेब्रह्मणोव्रतिरोहितमन्यत्र॥इतिश्रीविद्यारण्यविरचितेयज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धेतपोविधानसमाप्तः॥
वाडवान्वयप्रसूतश्रीमयूराभिधदेवविरचितेयज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रनिबन्धेतपोविधानसमाप्तः॥
ग्रंथसंख्या ५२पौराणश्लोकसंख्या १२शतानि। पाठकोपाह्यश्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रीसंशोधितः

Indira Gandhi National Centre for the Arts